SPOŁECZNO-KULTUROWY KONTEKST AKTYWNOŚCI MIĘDZYNARODOWEJ FEDERACJI ROSYJSKIEJ

326179
Zas-15-09
Z553699

JAKUB POTULSKI

SPOŁECZNO-KULTUROWY KONTEKST AKTYWNOŚCI MIĘDZYNARODOWEJ FEDERACJI ROSYJSKIEJ

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU GDAŃSKIEGO
GDAŃSK 2008

E 4764/2008

59,90

Recenzent
Andrzej Stelmach

Projekt okładki i stron tytułowych
Andrzej Taranek

Opracowanie redakcyjne
Joanna Kamień

Skład i łamanie
sunny.gda.pl

Z.553699

Publikacja dofinansowana z funduszu Prorektora ds. Nauki oraz działalności statutowej Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-7326-550-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
81-824 Sopot, ul. Armii Krajowej 119/121, tel./fax: (58) 523-11-37
http://wyd.bg.univ.gda.pl; e-mail: wyd@ug.gda.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP 7

I CZYNNIKI KSZTAŁTUJĘCE ROSYJSKĄ TOŻSAMOŚĆ WE WSPÓŁCZESNYM ŚRODOWISKU MIĘDZYNARODOWYM 35
1. Rosyjskie dziedzictwo historyczne 35
2. Kulturowy komponent tożsamości rosyjskiej 65
3. Dziedzictwo rosyjskich wzorców politycznych 83
4. Aksjologiczny wymiar współczesnej rosyjskiej tożsamości 103

II CZYNNIKI KSZTAŁTUJĄCE ROSYJSKĄ POLITYKĘ ZAGRANICZNĄ 123
1. Rola czynnika geograficznego 123
2. Demograficzna specyfikacja rosyjskości 139
3. Ideologiczne podstawy rosyjskiej aktywności międzynarodowej 167
4. Gospodarcze podstawy rosyjskiej aktywności międzynarodowej 193
5. Specyfikacja czynnika militarnego w rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej 213

III ROSJA WE WSPÓŁCZESNYM ŁADZIE MIĘDZYNARODOWYM 223
1. Procesy i zjawiska kształtujące współczesny ład międzynarodowy 223
2. Rosja w geopolitycznej przestrzeni współczesnego świata 243
3. Rosyjska recepcja przemian w środowisku międzynarodowym 259
4. Rosja wobec wyzwań i problemów globalizacji 277
5. Rosja a procesy dywersyfikacji i unifikacji współczesnego świata 301

IV POSTRZEGANIE ŚWIATA ZEWNĘTRZNEGO A POLITYKA ZAGRANICZNA ROSJI 329
1. Ewolucja rosyjskiej polityki zagranicznej 329
2. Federacja Rosyjska i problemy „bliskiej zagranicy" 353
3. Federacja Rosyjska wobec Zachodu 371
4. Federacja Rosyjska wobec Wschodu 395
5. Federacja Rosyjska wobec świata islamu 421

ZAKOŃCZENIE 445

BIBLIGRAFIA 455

INDEKS OSÓB 503

WSTĘP

Współczesny świat przeżywa głębokie jakościowe zmiany, a jednym z najważniejszych procesów społecznych i czynników determinujących gwałtowne przemiany we wszystkich sferach życia jest tzw. proces globalizacji. Stanowi on realną zmianę rzeczywistości społecznej, związaną przede wszystkim z ekspansywnym rozwojem nowoczesnej formacji społecznej, ukształtowanej w ramach cywilizacji zachodnioeuropejskiej, oraz z pogłębianiem i przyspieszaniem procesu wzajemnych powiązań w skali światowej we wszystkich dziedzinach życia: gospodarce, polityce, kulturze, finansach, ochronie środowiska, przestępczości[1]. Można obserwować coraz więcej przejawów unifikacji świata. Rosnące współzależności dotyczą przede wszystkim sfery gospodarczej, ale także w coraz większym stopniu społecznej, politycznej i kulturowej. Pojęcie globalizacji odnosi się przede wszystkim do charakterystycznych dla współczesności procesów zacieśniania światowych więzi. Należy ją rozumieć jako rozszerzanie społecznej współzależności działań poza granice narodowe. Obejmuje ona takie dziedziny życia, jak: gospodarka, polityka, kultura, ekologia, technika, dotycząc przy tym warunków pracy, obyczajów, edukacji i modelu organizacji społecznej[2]. Globalizacja to proces zagęszczania i intensyfikowania się powiązań i zależności ekonomicznych, finansowych, politycznych, militarnych, kulturowych i ideologicznych między społecznościami, co prowadzi do uniformizacji świata i odzwierciedla się w pojawieniu się więzi społecznych, solidarności i tożsamości w skali ponadlokalnej i ponadnarodowej[3].

Globalizacja jest zjawiskiem cywilizacyjnym i stanowi następstwo przemian geograficzno-przyrodniczych oraz demograficznych, postępu naukowo-technicznego, rozwoju rolnictwa, przemysłu i handlu. Wraz z postępem cywilizacyjnym pojawiają się różnorodne uzależnienia między społecznościami, narodami i państwami. Im wyższy staje się poziom cywilizacji, tym większe zaryso-

---

[1] E. Cziomer, L.W. Zybilkiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2005, s. 289-290; P. Sztompka, *Socjologia*, Kraków 2002, s. 582.

[2] M. Pietraś, *Globalizacja jako proces zmiany społeczności międzynarodowej*, (w:) *Oblicza procesów globalizacji*, pod red. M. Pietrasia, Lublin 2002, s. 44-50; W. Kotowicz, *Ekonomiczne korzyści i społeczno-polityczne konsekwencje procesów globalizacji*, (w:) *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, pod red. B. Fijałkowskiej i A. Żukowskiego, Warszawa 2002, s. 267.

[3] P. Sztompka, *Socjologia, op. cit.*, s. 598.

wują się wynikające ze współzależności ograniczenia, związane z koniecznością podejmowania decyzji dotyczących kwestii ponadlokalnych[4]. O postępach tzw. globalizacji, będącej synonimem unifikacji świata, świadczy wzrastająca ilość kapitału przekraczająca granice państwa, transfer techniki i technologii, migracje ludności, uniwersalizacja wartości kulturowych i rozwiązań społeczno-politycznych, globalny zasięg transportu i komunikacji, poświęcanie przez polityków i społeczeństwo coraz większej uwagi sprawom dotyczącym całego globu, wzrastająca liczba instytucji, organizacji i ugrupowań międzynarodowych, a także rozwój prawa międzynarodowego[5].

We współczesnym, coraz bardziej współzależnym świecie, szczególnego znaczenia nabierają badania nad międzynarodową sferą stosunków społecznych i politycznych, ponieważ globalizacja jest pewną obiektywną tendencją rozwoju porządku międzynarodowego i społeczności międzynarodowej. Współcześnie rozwija się ona szybko; wszystkie kraje naszej planety tworzą coraz większą jedność społeczno-ekonomiczną. Rewolucje przemysłowo-usługowe XX stulecia wciągnęły, poprzez procesy międzynarodowej wymiany gospodarczej, w sferę globalnego współdziałania nawet najbardziej marginalne dotąd podmioty państwowo-ekonomiczne. Wydaje się, że jest to proces żywiołowy, nieuchronny i nieodwracalny, wypływający z kumulowania się w ciągu ostatnich kilku tysięcy lat potencjału cywilizacyjnego, technologicznego, gospodarczego, a także wzorów organizacji życia społecznego i politycznego. Obecnie owe skumulowane zmiany ilościowe prowadzą do kształtowania nowej jakości[6]. Kształtująca się nowa jakość życia nie respektuje granic i dystansów, działając w przestrzeni transnarodowej. Globalizacja oznacza, że w odniesieniu do przynajmniej niektórych jej skutków nie istnieje możliwość nieuczestniczenia w przemianach, jakie niesie ze sobą nowoczesność (m.in. globalne ryzyko katastrofy ekologicznej lub wojny jądrowej)[7].

W ciągu ostatnich dziesięcioleci nastąpił szybki wzrost współzależności międzynarodowej, uważanej za najbardziej ogólną prawidłowość rozwoju życia międzynarodowego. Rezultatem rosnących współzależności jest internacjonalizacja różnych aspektów rozwoju społecznego, a więc stałe rozszerzanie się stosunków międzynarodowych na coraz większą liczbę sfer życia społecznego. Nastąpiło rozszerzenie stosunków międzynarodowych w wymiarze przestrzennym, podmiotowym i przedmiotowym[8]. Powoduje to, że stosunki międzynaro-

---

[4] A. Chodubski, *Założenia metodologiczne badania zjawisk i procesów globalnych*, (w:) *Politologia w Polsce*, pod red. T. Łoś-Nowak, Toruń 1998, s. 28.

[5] E. Polak, *Przemiany cywilizacji współczesnej w sferze kultury materialnej*, Gdańsk 1996, s. 143, 144.

[6] M. Pietraś, *Globalizacja jako proces...*, s. 65; T. Łoś-Nowak, *Stosunki międzynarodowe. Teorie, systemy, uczestnicy*, Wrocław 2000, s.106, 107.

[7] Por. A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, Warszawa 2002, s. 31.

[8] J. Kukułka, *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2003, s. 20.

dowe obejmują coraz więcej sfer życia społecznego i powstaje dzięki temu coraz więcej analiz, prac i książek poświęconych zjawiskom i procesom związanym ze sferą międzynarodową. Nastąpił dzięki temu bardzo dynamiczny i żywiołowy rozwój tej dyscypliny, która uzyskuje coraz większą autonomię i samodzielność w ramach badań politologicznych. Staje się w coraz większym stopniu samodzielną dyscypliną badawczą, której nie da się zredukować do granic poddziedziny jednej z dyscyplin. Bodźcem do rozwoju nauczania i badań naukowych w dziedzinie stosunków międzynarodowych stała się przede wszystkim rosnąca współzależność międzynarodowa i znaczenie stosunków międzynarodowych w życiu politycznym każdego kraju czy też regionu. Cechą procesów globalizacji stała się bowiem swoista „deterytorializacja" zjawisk i procesów społecznych, nierespektowanie granic, wzajemne warunkowanie się tego, co wewnątrzpaństwowe i tego, co międzynarodowe[9]. W warunkach kształtowania się ponowoczesnego środowiska międzynarodowego zmieniają się interakcje i więzi oraz mechanizmy sterowania nimi. Kształtująca się nowa jakość współzależności międzynarodowych obejmuje wzajemne warunkowanie się wnętrza państwa i środowiska międzynarodowego, wzrost nieliniowości i niestabilności życia społecznego oraz stymulowanie zjawisk przeciwstawnych (m.in. współwystępowanie tendencji unifikujących i dywesyfikujących, będących elementem tych samych procesów globalnych)[10].

Rosnące współzależności w skali całego globu powodują, że we współczesnym rozwoju nauk politycznych problematyka stosunków międzynarodowych obejmuje już nie tylko stosunki oficjalne między rządami państw, lecz również stosunki gospodarcze i kulturalne między podmiotami polityki międzynarodowej, zagadnienia specyfiki funkcjonowania rządowych i pozarządowych organizacji międzynarodowych, a także wpływy polityki wewnętrznej na politykę zagraniczną. Rośnie także podmiotowość i złożoność elementów składających się na stosunki międzynarodowe. Oprócz instytucji państwowych coraz większą rolę zaczęły odgrywać inne zbiorowości i grupy (etniczne, imigracyjne, mniejszości narodowe, grupy wyznaniowe). Podmiotem i aktywnym uczestnikiem kształtowania się relacji międzynarodowych stały się nie tylko grupy społeczne, ale także ruchy, organizacje, przedsiębiorstwa, systemy ideologiczne rozpowszechniane przez mass media[11].

---

[9] M. Pietraś, *Globalizacja jako proces...*, s. 60; R. Bierzanek, *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Warszawa 1980, s. 16.

[10] M. Pietraś, *Istota i ewolucja międzynarodowych stosunków politycznych*, (w:) *Międzynarodowe stosunki polityczne*, pod red. M. Pietrasia, Lublin 2006, s. 38.

[11] Z. Czachór, *Uczestnicy stosunków międzynarodowych*, (w:) *Stosunki międzynarodowe*, pod red. W. Malendowskiego i Cz. Mojsiewicza, Wrocław 2004, s. 39-49; T. Paleczny, *Socjologia stosunków międzynarodowych*, Kraków 2004, s. 18.

Istotą tradycyjnego podejścia do stosunków międzynarodowych było przekonanie, że cała ludność świata dzieli się na odrębne, zajmujące określone terytoria wspólnoty polityczne – co w ogromny sposób decyduje o sposobie życia ludzi. Wszystkie te państwa tworzą system międzynarodowy, a jego istota sprowadza się do relacji między państwami. Skupianie uwagi na państwach i stosunkach między nimi powodowało, że w centrum tradycyjnej teorii stosunków międzynarodowych znajdowały się problemy wojny i pokoju.

Współcześnie jednak dyscyplina stosunków międzynarodowych zajmuje się nie tylko stosunkami politycznymi pomiędzy państwami, lecz także wieloma innymi sprawami: współzależnością gospodarczą, prawami człowieka, korporacjami ponadnarodowymi, organizacjami międzynarodowymi, ochroną środowiska, nierównym traktowaniem płci, rozwojem, terroryzmem, zorganizowaną przestępczością itp.[12] Z uwagi na rosnącą współzależność w obrębie świata, stosunki międzynarodowe stanowią obecnie jedną z ważnych dziedzin stosunków społecznych. Zachodzą one pomiędzy reprezentantami różnych zorganizowanych grup społecznych (od plemion, narodów, klas i państw, po firmy, banki, związki, koncerny i stowarzyszenia), które są podmiotami rozwijającymi wzajemne kontakty o różnym charakterze[13]. W wyniku poszerzenia się zakresu podmiotów napędzających mechanizmy życia międzynarodowego, państwa tracą pozycję dominującego podmiotu relacji międzynarodowych i uznaje się, że państwowocentryczne podejście do stosunków międzynarodowych nie jest już uzasadnione[14]. Działania państw narodowych są obecnie uzupełniane przez podmioty transnarodowe, których powstanie i funkcjonowanie stanowi odzwierciedlenie prawidłowości rozwoju środowiska międzynarodowego, jaką jest wzrost liczbowy uczestników kontaktu oraz pogłębienie ich różnorodności. Do transnarodowych podmiotów zalicza się m.in. organizacje międzynarodowe, siły i instytucje transnarodowe, takie jak: korporacje transnarodowe, organizacje pozarządowe, społeczeństwa obywatelskie, ruchy wyzwoleńcze, organizacje terrorystyczne, struktury zorganizowanej przestępczości, organizacje religijne, międzynarodowe ruchy polityczne itp.[15] Ponadto w globalnej rzeczywistości konkurują ze sobą nie tylko państwa czy organizacje transnarodowe, ale także idee, religie, wizje przyszłego świata, style życia, mody i produkty. Przedmiotem nauki o stosunkach międzynarodowych są działania i oddziaływania różnorodnych uczestników stosunków międzynarodowych w środowisku międzynarodowym oraz ich następstwa dla systemu międzynarodowego[16]. Zakres

[12] R. Jackson, G. Sørensen, *Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*, Kraków 2006, s. 34.

[13] J. Kukułka, *Teoria stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2000, s.133.

[14] M. Pietraś, *Istota i ewolucja...*, s. 21.

[15] *Ibidem*.

[16] T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 33.

przedmiotowy stosunków międzynarodowych dotyczy treści, które są przedmiotem interakcji i więzi międzynarodowych oraz regulacji w ramach międzynarodowych stosunków politycznych[17].

Współczesna specyfika stosunków międzynarodowych, odróżniająca je od innych dziedzin stosunków społecznych, wynika z trzech cech: 1) większego zasięgu podmiotowego, przedmiotowego i przestrzennego; 2) większej złożoności uwarunkowań i mechanizmów realizacji celów, interesów i wartości poszczególnych podmiotów; 3) policentrycznej i poliarchicznej struktury zabezpieczenia maksymalizacji interesów i wartości tychże podmiotów w realizacji życia międzynarodowego[18].

Stosunki międzynarodowe są współcześnie najszerszą i najbardziej skomplikowaną dziedziną stosunków społecznych. Z punktu widzenia nauk politycznych stosunki międzynarodowe stanowią szczególne wyzwanie, ponieważ procesy podejmowania decyzji są w tym przypadku jeszcze bardziej niejasne niż na poziomie poszczególnych państw[19], a rozwój, zmienność i ewolucja tych stosunków zależą od wielości oraz różnorodności działań i wzajemnych interakcji wszystkich ich uczestników[20]. Dlatego też, analizując zjawiska zachodzące w tej sferze, możemy zastosować różnorodne podejścia teoretyczne i metodologiczne, w zależności od zainteresowań badawczych i sposobu zaprezentowania problemu. Istnieje wiele metod badawczych, a wybór którejś z nich zależy od celu badania i tego, jakie aspekty zachowań mają być przedmiotem analizy. Wybór lepszej procedury i modelu analitycznego zależy od tego, co badacz spodziewa się odkryć. Badania nad stosunkami międzynarodowymi mają konkretne znaczenie praktyczne i poznawcze. Pozwalają na określenie motywów postępowania danych podmiotów na arenie międzynarodowej, umożliwiają analizę środków służących do realizacji określonej polityki, pozwalają prawidłowo rozumieć zachodzące procesy, a także umożliwiają opracowywanie spodziewanych prognoz głównych kierunków rozwoju środowiska międzynarodowego.

Jednym z obszarów badawczych teorii stosunków międzynarodowych jest poszukiwanie determinant relacji pomiędzy poszczególnymi podmiotami aktywnymi w środowisku międzynarodowym, w tym determinant zachowania się podmiotu w relacjach międzynarodowych. Nauki społeczne próbują bowiem badać i opisywać nie tylko to, co ludzie robią, ale także poszukują odpowiedzi na pytanie, dlaczego ludzie postępują w taki, a nie inny sposób. Takie podejście, poszukiwanie motywów działania, pozwala na objaśnienie rzeczywistości oraz ukazanie mechanizmów zjawisk zachodzących w relacjach międzynarodowych, a jednym z zadań nauki o stosunkach międzynarodowych jest wyjaś-

---

[17] M. Pietraś, *Istota i ewolucja...*, s. 21.

[18] J. Kukułka, *Teoria stosunków...*, s. 133, T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 35.

[19] S.D. Tansey, *Nauki polityczne*, Poznań 1995, s. 61.

[20] J. Kukułka, *Wstęp do nauki o stosunkach...*, s. 51.

nianie praw rządzących aktywnością i procesem podejmowania decyzji przez podmioty tych relacji. Metodą badawczą, która powinna być w tym wypadku stosowana, byłaby analiza decyzyjna, polegająca na docieraniu do istoty zjawisk i procesów politycznych. Punktem wyjścia jest tu decyzja polityczna i jej wykonanie (to, co podlega wyjaśnieniu). Natomiast punktem docelowym (czyli tym, co wyjaśnia) są zmienne niezależne, które spowodowały podjęcie decyzji[21]. Decyzje polityczne są jednym z najważniejszych czynników kształtujących rzeczywistość społeczną. Konsekwencje decyzji tego typu są bardzo ważne nie tylko dla decydujących, ale także i przede wszystkim dla podmiotów tych decyzji, dla jednostek i grup społecznych, których dotyczą, dlatego też rozpoznanie warunków i zjawisk, wpływających na sposób podjęcia decyzji politycznej, stanowi ważny obszar badawczy dla nauk zajmujących się sferą polityki.

Istotną rolę w badaniach naukowych nad zachowaniami podmiotów w ramach stosunków międzynarodowych odgrywa analiza czynników oddziaływających na politykę zagraniczną. Tak zwana analiza czynnikowa należy do kategorii wielkich koncepcji teoretycznych w badaniu stosunków międzynarodowych, tzn. takich koncepcji, które wyróżniają się szerokim zakresem rzeczowym, a także dużą rozciągliwością czasową i przestrzenną. Wychodzi ona z założenia, że świat jest polem dynamicznych stosunków sił współzawodniczących i uzupełniających się, które nauka powinna zidentyfikować, zmierzyć i właściwie umiejscowić w wizerunku pola, a także określić ich ruchy i działania w nim. Pole wyznaczają czynniki polityczne, ekonomiczne, psychologiczne, socjologiczne, etyczne i inne, które stale wpływają na wybory, decyzje i działania istotne dla stosunków międzynarodowych[22]. Zgodnie z tym podejściem zakłada się, że rozwój, zmienność i ewolucja stosunków międzynarodowych zależą od wielości oraz różnorodności działań i wzajemnych interakcji wszystkich ich uczestników, a na przebieg, zakres, intensywność oraz dynamikę owych działań i interakcji wpływają rozmaite czynniki[23]. Decyzje polityczne, w tym także w zakresie stosunków międzynarodowych, są podejmowane w określonym kontekście społeczno-politycznym. Aktorzy stosunków międzynarodowych w swoich działaniach reagują na czynniki i ich konfigurację i nie są do końca autonomiczni, gdyż to pewien układ czynników wyznacza zachowanie się państw w systemie międzynarodowym[24].

W ramach teorii stosunków międzynarodowych znaczenie analizy czynników kształtujących zachowanie aktorów politycznych jest związane z faktem, że gdy obserwujemy polityczne stosunki międzynarodowe, nasuwają się pyta-

---

[21] Z.J. Pietraś, *Decydowanie polityczne*, Warszawa 2000, s. 13; por. E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999, s. 219-222.

[22] J. Kukułka, *Teoria stosunków...*, s. 101-102.

[23] *Idem*, *Wstęp do nauki....*, s. 51.

[24] R. Zenderowski, *Stosunki międzynarodowe. Vademecum*, Wrocław 2006, s. 73.

nia, dlaczego przejawiają się one w ten, a nie w inny sposób, a także jakie przyczyny tkwią u źródeł tworzenia koalicji, sojuszy czy też organizacji międzynarodowych? Oznacza to, że pytania badawcze dotyczą przede wszystkim poszukiwania czynników wpływających na kształtowanie się stosunków międzynarodowych, tak aby umieć odpowiedzieć na pytanie, dlaczego, po co, z jakiej przyczyny dane zjawiska (procesy) zaistniały. Odpowiadając na te pytania, należy odróżniać przyczyny rzeczywiste i pozorne, odkrywać głębokie mechanizmy zjawisk, ukazywać ich powiązania z kontekstem zjawisk równoczesnych, a także z sekwencją zjawisk wcześniejszych. Teoria czynników międzynarodowych ma więc przede wszystkim do wypełnienia funkcję eksplanacyjną.

Występuje wiele koncepcji klasyfikacji czynników kształtujących stosunki międzynarodowe, istnieją też różnorodne kryteria ich systematyzowania[25]. Aby dokonać syntezy różnorodnych poglądów dotyczących czynników kształtujących politykę zagraniczną poszczególnych podmiotów środowiska międzynarodowego i wyodrębnić wśród nich najważniejsze elementy, można odwołać się do podejścia behawioralnego i stworzyć model, który ukazywałby, jak przebiega zachowanie podmiotu w sferze stosunków międzynarodowych. Umożliwi to analizę wpływu poszczególnych zmiennych na procesy kształtowania się stosunków międzynarodowych.

Jeżeli zgodnie z podejściem behawioralnym przyjmuje się założenie, że polityka stanowi nieustający proces interaktywny, który przebiega według wzoru: wejście (*input*) >> decyzje >> wyjście (*output*) >> sprzężenie zwrotne (*feedback*) >> wejście itd.[26], to nawiązując do behawioryzmu oraz analizy czynnikowej, można zaproponować model zachowania się podmiotów w sferze stosunków międzynarodowych i powiązać go z klasyfikacją czynników kształtujących ich politykę zagraniczną. Model ten wyglądałby w sposób następujący: bodźce zewnętrzne (wejście) >>> proces podejmowania decyzji >>> działania (wyjście). Należałoby go rozszerzyć, analizując elementy wpływające na proces podejmowania decyzji, co powoduje, iż można zaproponować następujący wzór kierujący postępowaniem podmiotu w środowisku międzynarodowym: bodźce zewnętrzne >>>czynniki subiektywne warunkujące podjęcie decyzji >>>czynniki obiektywne modyfikujące i warunkujące podejmowane decyzje >>>działanie.

---

[25] Por. J. Kukułka, *Wstęp do nauki...*, s. 51-53; A. Czarnocki, *Czynniki międzynarodowych stosunków politycznych*, (w:) *Międzynarodowe stosunki...*, s. 44-61; *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, pod red. R. Zięby, Toruń 2004, s. 20; R. Bierzanek, *op.cit.*, s. 34-112.

[26] R. Jackson, G. Sørensen, *op.cit.*, s. 244, 245; P. Sztompka, *Analiza systemowa w naukach politycznych*, (w:) *Metodologiczne i teoretyczne problemy nauk politycznych*, pod red. K. Opałka, Warszawa 1975, s. 93-103.

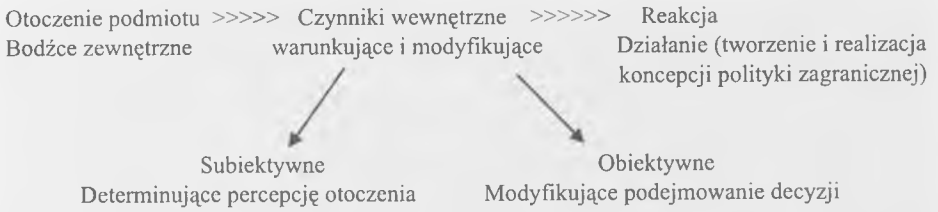

Rys. 1. Model zachowania się podmiotu w sferze stosunków międzynarodowych

Źródło: Opracowanie własne.

Model ten zakłada, że zachowanie się podmiotu w środowisku międzynarodowym wywołane jest przez jego otoczenie i pochodzące z niego bodźce zewnętrzne, które można zidentyfikować i opisać. Zgodnie z tradycyjnymi założeniami teorii czynników oddziaływających na politykę zagraniczną, byłyby to takie elementy, jak: struktura systemu, główne trendy ewolucji najbliższego danemu podmiotowi środowiska międzynarodowego, pozycja państwa w systemie stosunków i ról międzynarodowych, struktura i zasięg umownych powiązań międzynarodowych. Do bodźców zewnętrznych można zaliczyć także prawo międzynarodowe, aktywność dyplomatyczną innych podmiotów oraz percepcję międzynarodową danego podmiotu.

Bodźce te, pochodzące z otoczenia zewnętrznego, są następnie odczytywane i interpretowane przez podmiot będący uczestnikiem stosunków międzynarodowych. Na tym etapie najważniejszą rolę odgrywają czynniki wewnętrzne subiektywne, tzn. takie elementy, jak: wyobrażenia podmiotu o sobie samym, percepcja środowiska międzynarodowego przez własne społeczeństwo i państwo oraz postawy społeczne wobec innych państw i narodów, kształtowane przede wszystkim przez szeroko pojmowane czynniki kulturowo-cywilizacyjne i ideologiczne. Czynniki te, mające charakter niematerialny (kulturowy), wyznaczają kierunek działania podmiotu. Jednakże podmiot, podejmując jakąkolwiek aktywność, musi uwzględniać swoje możliwości działania oraz posiadane zasoby i dostosować się do nich. Elementem koniecznym dla analizy procesów podejmowania decyzji w ramach realizacji polityki zagranicznej jest więc poznanie czynników obiektywnych, wyznaczających możliwości działania, takich jak: środowisko geograficzne, potencjał ludnościowy, potencjał gospodarczy i naukowo-techniczny, czy też system społeczno-polityczny. Czynniki te, mające charakter materialny, wyznaczają siłę oddziaływania podmiotu w środowisku międzynarodowym. Dopiero wówczas występuje możliwa do zaobserwowania zewnętrzna aktywność podmiotu w postaci podjętej decyzji i jej realizacji, przyjmująca np. kształt koncepcji polityki zagranicznej państwa i rzeczywistych działań podejmowanych w środowisku międzynarodowym.

Dzięki takiej interpretacji można podjąć próbę zrozumienia działań prowadzonych przez poszczególnych aktorów środowiska międzynarodowego za pomocą analizy: 1) bodźców zewnętrznych wywołujących określoną aktywność (główne procesy zachodzące w środowisku zewnętrznym i działania podejmowane przez innych aktorów środowiska międzynarodowego); 2) czynników decydujących o sposobie interpretacji samego siebie oraz świata (tradycja, historia, kultura, ideologia, wyznawane wartości); oraz 3) czynników modyfikujących zachowania, występujące w postaci posiadanych zasobów (zasoby geograficzne, demografia, potencjał gospodarczy, naukowo-techniczny, militarny, jakość służb dyplomatycznych)[27].

Punktem wyjścia do analizy zachowań poszczególnych podmiotów, a także jednostek je reprezentujących w sferze międzynarodowej powinno być zatem poznanie i zrozumienie głównych bodźców zewnętrznych determinujących podejmowane działania. Do uwarunkowań pochodzących z otoczenia zewnętrznego można zaliczyć przede wszystkim strukturę, główne trendy ewolucji środowiska międzynarodowego, a także stosunek do danego podmiotu innych aktorów politycznych (ten ostatni stanowi swoisty „element kontrolny" wobec wyobrażeń podmiotu o samym sobie). Te trzy elementy stanowią zewnętrzne ramy podejmowanych przez dany podmiot działań, przy czym teoria stosunków międzynarodowych koncentruje się przede wszystkim na badaniu dwóch pierwszych czynników.

Następnym elementem modelu jest problem recepcji (interpretacji) bodźców zewnętrznych przez podmiot środowiska międzynarodowego. Każdy podmiot obdarzony świadomością, kierując się w działaniu swoim specyficznym rozumieniem świata i systemami wartości, podejmuje celowe działania i interpretuje zachowania innych. Podmioty interpretują treści i bodźce płynące z otoczenia zewnętrznego w kategoriach własnych ugruntowanych wartości i sposobów zachowania. Percepcja środowiska międzynarodowego i sposób postrzegania innych uczestników stosunków międzynarodowych mają decydujący wpływ na podejmowane działania. Wszystkie zachowania polityczne są bowiem osadzone w zbiorze wyobrażeń i zamierzeń, a ważnym elementem orientacji politycznych są także wyobrażenia o sobie jako uczestniku gry politycznej[28].

Model zachowania się podmiotu w sferze stosunków międzynarodowych byłby niepełny bez uwzględnienia czynników wewnętrznych, wyznaczających możliwości realizacji założonych celów, gdyż sama percepcja świata zewnętrznego nie ma charakteru decydującego, jeżeli chodzi o wybór środków działania.

---

[27] Por. J.J. Wiatr, *A sociological perspective in teh study of international relations*, „International Social Science Journal" 1974, vol. 26, nr 1, s. 111.

[28] Por. G. Almond, B. Powell, *Kultura polityczna*, (w:) *Elementy teorii socjologicznych*, wybór W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, Warszawa 1975, s. 578, 579; J.J. Wiatr, *Socjologia polityki*, Warszawa 1999, s. 295.

Determinuje ona postrzeganie naszej roli i pozycji w strukturze międzynarodowej, ale na bezpośredni wybór celów i środków ich realizacji duży wpływ mają czynniki obiektywne, wyznaczane przez takie elementy, jak potencjał ekonomiczny, demograficzny czy też zasoby naturalne.

Analizując powyższy model, można podjąć próbę odpowiedzi na pytanie, który z elementów wyznaczających sposób postępowania podmiotu ma największe znacznie i w najwyższym stopniu kształtuje proces podjęcia decyzji oraz jej realizacji. Jeżeli koncentrujemy się na badaniu określonego podmiotu, to szczególną uwagę należy zwrócić na czynniki wewnętrzne, zarówno subiektywne, jak i obiektywne, które warunkują i modyfikują podejmowane decyzje. Należą do nich m.in.: geografia, demografia, dominująca ideologia, religia, kultura polityczna, historia, tradycja, potencjał ekonomiczno-techniczny. Właśnie te elementy wyznaczają tożsamość i specyfikę cywilizacyjno-kulturową danego podmiotu, które są podstawą jego samoidentyfikacji, a tym samym decydującym elementem w procesie podejmowania działań. Uwzględnienie specyfiki czynników wewnętrznych, kształtujących politykę podmiotów, wymaga znajomości historii, kultury, tradycji, funkcjonujących systemów wartości, filozofii, doktryn politycznych, a więc interdyscyplinarnych badań historycznych, politologicznych i socjologicznych, jednym słowem – szerokiego podejścia humanistycznego.

Pośród wszystkich czynników wyznaczających tożsamość danego podmiotu decydującą rolę można przypisać czynnikom subiektywnym (tradycja, historia, kultura, ideologia). Warunkują one postrzeganie zarówno świata zewnętrznego, jak i swojej w nim roli, co ma duże znaczenie, gdyż pomiędzy bodźcami (wejściem) a obserwowalnym zachowaniem podmiotu w środowisku międzynarodowym znajduje się cała sfera zmiennych pośredniczących, wśród których szczególnie istotne wydają się właśnie czynniki świadomościowe. To, co przede wszystkim kształtuje aktywność podmiotu w środowisku międzynarodowym, to nasze wyobrażenia o sobie, stosunek do samych siebie oraz ukształtowany obraz świata zewnętrznego (mity i stereotypy). Dzieje się tak, gdyż – jak wskazuje psychologia społeczna – reagujemy na świat nie taki, jaki jest, ale taki, jakim go widzimy. Uznaje się, że to, jak ludzie myślą o świecie, jak go postrzegają i rozumieją, ich ocena siebie i innych, a nawet stan psychiczny, ma wpływ na ich polityczne zachowania[29]. Środowisko międzynarodowe nie stanowi tu wyjątku. Tak więc u podstaw naszych zachowań w sferze polityki leżą jednostkowe lub też grupowe postawy, wyznaczające nasz stosunek do obiektów politycznych i sposoby reagowania na nie. Refleksja nad tym, jak ludzie interpretują świat społeczny, jak przetwarzają bodźce zewnętrzne i informacje o innych ludziach, grupach i zjawiskach, stanowi ważny nurt badań w naukach społecznych.

[29] *Wymiary życia społecznego*, pod red. M. Marody, Warszawa 2004, s. 244; J.J. Wiatr, *Socjologia polityki*, *op.cit.*, s. 200.

W każdej dziedzinie stosunków społecznych czynniki świadomościowe odgrywają znaczącą rolę. W środowisku międzynarodowym rola ta zależy od psychiki (mentalności) oraz zdolności poszczególnych narodów do widzenia warunków własnego bytowania, środowiska i świata za pomocą zespołów wyobrażeń, pojęć, idei i poglądów. Sfera świadomości społecznej obejmuje idee społeczne, poglądy filozoficzne, polityczne, prawne, moralne i artystyczne, a także różne sposoby ich obiektywizacji w postaci wiedzy, nauki, literatury, sztuki czy ideologii. Różne formy świadomości wyrażają określone doświadczenia tradycji i ciągłości oraz wzajemnego oddziaływania tych form[30]. Tak więc, podkreślając znacznie sfery świadomości, odwołujemy się do takich elementów, jak tradycja i historia, a przede wszystkim do pojęcia kultury, która określa sposób myślenia, wzory zachowania, funkcjonujące systemy wartości. Brak znajomości tych elementów uniemożliwia rozumienie działań podejmowanych przez dany podmiot w sferze stosunków międzynarodowych, gdyż bez poznania wymienionych uwarunkowań ocena owych działań może być uproszczona, a nawet nieprawdziwa.

2553699

Dlatego też istotnym elementem w modelu zachowania się podmiotu w środowisku międzynarodowym jest analiza czynników subiektywnych, które warunkują ich zachowania. Czynniki subiektywne determinują przede wszystkim procesy interpretacji bodźców pochodzących ze środowiska międzynarodowego, a tym samym kształtują percepcję tego środowiska, czyli postrzeganie samego siebie i innych uczestników stosunków międzynarodowych. W decydujący sposób wpływa to na formułowanie wizji, koncepcji i programów politycznych, które leżą u podstaw podejmowanej aktywności w sferze stosunków międzynarodowych.

Aby zrozumieć dynamikę świata społecznego, należy skoncentrować się na problemie, jak aktorzy środowiska międzynarodowego postrzegają i interpretują świat, gdyż znaczenia przypisywane przez ludzi otoczeniu prowadzą do określonych zachowań. Sposób, w jaki ludzie i grupy definiują sytuację, wpływa na ich wzajemne interakcje. Sfera stosunków międzynarodowych jest kształtowana przez działające podmioty, które, podejmując działania zmierzające do zaspokojenia swoich potrzeb, wchodzą w interakcje z innymi, interpretując na swój własny sposób otoczenie zewnętrze i dostosowując do tego swoje działania. Swoiste dla każdego podmiotu postrzeganie i interpretacja świata zewnętrznego stanowią podstawę dla wszelkiej aktywności i podejmowanych działań. Zatem, aby rozumieć i wyjaśnić motywy i zachowania podmiotów w środowisku międzynarodowym, należy poddać analizie specyficzne „postrzeganie" świata przez badany podmiot, a konkretnie przez decydentów podejmujących w jego imieniu decyzje.

---

[30] J. Kukułka, *Wstęp do nauki...*, s. 156.

Położenie nacisku na czynniki subiektywne w procesie wyjaśniania zachowań podmiotu w relacjach międzynarodowych oznaczałoby odwrót od tradycyjnej dla szkoły tzw. „realizmu politycznego" kategorii „interesu" (i traktowania polityki zagranicznej jako działalności celowej) na rzecz skoncentrowania się na kategorii „postrzegania" przy wyjaśnianiu polityki zagranicznej państwa czy też zachowania się innych podmiotów relacji międzynarodowych.

Skupienie uwagi na postrzeganiu świata rodzi jednocześnie pytanie o czynniki warunkujące takie, a nie inne sposoby interpretacji otoczenia zewnętrznego. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że szczególnie w odniesieniu do ludzi nie ma ścisłej odpowiedniości między bodźcem a spostrzeżeniem, ponieważ między nimi jest organizm - ze swymi motywami, potrzebami, wartościami, postawami, oczekiwaniami i emocjami, a wszystkie te czynniki mogą w istotny sposób wpływać na percepcję[31]. Podkreśla się jednocześnie fakt, iż percepcja jest uzależniona od „minionego doświadczenia". Dlatego też w wielu badaniach zmierzających do uprawomocnienia tej tezy poddawano analizie wpływ szeroko rozumianych doświadczeń kulturowych, wychodząc z założenia, że jeżeli percepcja jest uzależniona od przekonań opartych na minionym doświadczeniu, to powinno być wiele różnic między spostrzeżeniami ludzi pochodzących z różnych środowisk kulturowych[32].

Tradycyjnie w teorii stosunków międzynarodowych wskazuje się, że konkretne widzenie otoczenia przez podmiot aktywny w środowisku międzynarodowym zależy od wielkości, potencjału, usytuowania i prestiżu podmiotu oraz stanu jego stosunków z innymi podmiotami środowiska. Ponadto na kształtowanie wizerunków środowiska międzynarodowego, jego podmiotów oraz różnych rodzajów ładu międzynarodowego duży wpływ wywiera zakres i intensywność obserwacji, ilość i jakość zebranych informacji, jak również rzetelność ich wykorzystania. Duży wpływ na jakość formułowanych wizerunków ma także stopień wiedzy i profesjonalizmu ludzi zbierających informacje oraz je wykorzystujących[33]. Tak więc, aby zrozumieć postrzeganie otoczenia zewnętrznego przez dany podmiot, należałoby dokonać analizy wielkości, potencjału, usytuowania w strukturze międzynarodowej danego podmiotu, czy też „jakości" przywódców i służb dyplomatycznych danego państwa, a więc skupić się na czynnikach obiektywnych.

Takie wyjaśnienie dynamiki procesów postrzegania wydaje się niewystarczające, gdyż aby zrozumieć sposób postrzegania, czyli sposób myślenia, stosunek do sąsiadów, światopogląd polityczny, interes narodowy i - będące rezultatem oddziaływania tych przesłanek - działania polityczne, należy uwzględnić aksjologiczny wymiar życia społecznego (dominujące wartości, ideologie) oraz

[31] P.G. Zimbardo, F.L. Ruch, *Psychologia i życie*, Warszawa 1997, s. 254.
[32] *Ibidem*, s. 253.
[33] J. Kukułka, *Wstęp do nauki..*, s. 124, 126.

kontekst historyczny, a przede wszystkim kulturowy badanych zjawisk. Bez znajomości i uwzględnienia tych elementów niemożliwe wydaje się zrozumienie i ocena aktywności danego podmiotu na arenie międzynarodowej, gdyż bez tej wiedzy obraz działań podmiotowych może być zbyt uproszony, a co więcej nieprawdziwy. Jednostka ludzka, w tym także decydent polityczny, jest przede wszystkim społecznie ukształtowaną osobowością, na którą składają się: wyznawany przez człowieka światopogląd, system wartości, postawy wobec różnych obszarów rzeczywistości, definicja tożsamości (kim jestem?) itp.[34] Podejście takie jest zgodne z dominującymi trendami w politologii, w której coraz częściej jest rozwijana aksjologiczna analiza decyzyjna, zakładająca, że wszystkie decyzje polityczne są przede wszystkim funkcją zaakceptowanego przez decydentów systemu wartości ideologicznych, politycznych czy moralnych, a cele działania polityków stanowią bezpośrednią funkcję sfery aksjologicznej.

Tradycyjne ujmowanie „postrzegania" środowiska zewnętrznego w kontekście takich cech podmiotu, jak wielkość, potencjał, usytuowanie itp. wydaje się więc niepełne, a tym samym niedające możliwości pełnego wyjaśnienia kierunków aktywności politycznej. Przyjmując założenie, że każdy podmiot stosunków międzynarodowych, podejmując działanie, kieruje się pewnymi wartościami czy też specyficznym widzeniem otaczającego go środowiska międzynarodowego, centralnym problemem stosunków międzynarodowych staje się pytanie o sposób interpretacji, postrzegania świata zewnętrznego (jaki jest obraz świata danego podmiotu) oraz pytanie o czynniki wyznaczające specyfikę danego podmiotu. Byłoby to więc pytanie o „tożsamość" kulturowo-cywilizacyjną podmiotu, jego postawy wobec samego siebie i wobec świata zewnętrznego oraz o sposób postrzegania siebie i otoczenia, gdyż to właśnie te czynniki wywierałyby największy wpływ na kształtowanie się zachowań aktorów w środowisku międzynarodowym. Postrzeganie otoczenia zewnętrznego przez decydentów politycznych, a także ich osobowość są uwarunkowane przez kulturowo ukształtowaną „tożsamość" danego podmiotu, która decyduje o specyfice interpretacji świata (ocena naszego miejsca i roli, nasze oczekiwania, potrzeby, sposoby postępowania, kryteria wartościowania), a tym samym o specyfice działania podmiotu.

Przyjęcie założenia, że podmioty działające w środowisku społecznym działają odpowiednio do tego, jak pojmują i interpretują sytuację, w której się znalazły, nie może oznaczać zanegowania i rezygnacji z tradycyjnych obszarów i metod badawczych, charakterystycznych dla teorii stosunków międzynarodowych (np. analizy polityczno-prawnej), a umożliwiających dostrzeżenie pewnych prawidłowości i schematów zachodzących procesów.

---

[34] K. Bolesta-Kukułka, *Socjologia ogólna*, Warszawa 2003, s. 23.

Subiektywność procesów interpretacji środowiska międzynarodowego jest ograniczona przez czynniki obiektywne i pragmatyczne, tj. np. miejsce w strukturze porządku międzynarodowego i wymóg skuteczności działania. Wszelkie działania są kontekstowe, zachodzą w danym miejscu i czasie, nie można ich badać niezależnie od sytuacji, w których są umiejscowione. Wzorce kulturowe, systemy wartości, wzory zachowań, kształtowane przez historię, tradycję, doświadczenia wyniesione z interakcji z innymi podmiotami także podlegają swoistej interpretacji w zależności od kontekstu zewnętrznego.

Refleksja badawcza nad światem subiektywnych wyobrażeń ma na celu polepszenie jakości badań nad środowiskiem międzynarodowym i większe wyczulenie na problem „rozumienia". Podejście takie pozwala tłumaczyć zależności między strukturą społeczną a ustrojem politycznym, a także między warunkami geopolitycznymi a polityką państwa w sposób niejednowymiarowy. Ta sama struktura lub te same warunki mogą rodzić różne stosunki polityczne w zależności od tego, jaki jest typ „tożsamości" danego podmiotu. Jak wskazuje się w literaturze przedmiotu, badacze stosunków międzynarodowych powinni unikać skrajnych stanowisk, poszukując raczej umiarkowanej pozycji pomiędzy obiektywizmem a subiektywizmem, czystym wyjaśnianiem a czystym rozumieniem. Za „wzór" może służyć definicja Maxa Webera, który określił socjologię jako „naukę, która dzięki interpretacji dąży do zrozumienia działania społecznego, aby w ten sposób dojść do wyjaśniania jego przebiegów i skutków" [35].

Próba wyjaśniania zachowań podmiotów środowiska międzynarodowego, takich jak np. państwa, organizacje międzynarodowe czy inne podmioty aktywne w tej sferze, za pomocą analizy mitów, stereotypów, obrazów świata, utrwalonych w tożsamości danego podmiotu, stanowi szeroką i interdyscyplinarną strategię opisu tej sfery życia społecznego. Kompleksowe ujmowanie problematyki działań poszczególnych aktorów środowiska międzynarodowego winno pozwolić na rzeczywiste rozumienie motywów i uwarunkowań podjętych decyzji, a także być pomocne przy próbach prognostyki. Spełniałoby zatem wszystkie wymagania stojące przed poznaniem naukowym. Należy mieć także świadomość, że poza kulturą, w dużym stopniu decydującą o sposobie postrzegania świata, istnieje jeszcze wiele innych uwarunkowań działań politycznych. Czynniki kształtujące przebieg skomplikowanych procesów, a taki charakter mają procesy społeczne, są zawsze zróżnicowane i wzajemnie powiązane, a wyjaśnienia jednoprzyczynowe, nawet jeżeli wskazują na bardzo istotny element, nie są nigdy kompletne i wystarczające[36].

Szczególnym przedstawicielem współczesnego środowiska międzynarodowego są kraje, które po przemianach przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięć-

[35] M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo*, Warszawa 2002, s. 6.

[36] D. Landes, *Kultura przesądza prawie o wszystkim*, (w:) *Kultura ma znaczenie*, pod red. L.E. Harisona i S.P. Huntingtona, Poznań 2003, s. 43

dziesiątych, związanych z rozpadem ZSRR i zanegowaniem znaczenia dotychczas dominującej ideologii, stanęły przed koniecznością przewartościowania dotąd panujących ocen i wartości, a także zbudowania nowego obrazu świata, który stałby się podstawą dla dalszego rozwoju. W ich wypadku wcześniejszy sposób postrzegania świata zewnętrznego został w dużym stopniu zaprzeczony, a kryzys społeczny, gospodarczy i polityczny, w którym się znalazły, wpłynął na ich oceny dotyczące kształtującego się pozimnowojennego porządku międzynarodowego oraz procesów unifikacji współczesnego świata.

Jednym ze współczesnych aktorów środowiska międzynarodowego jest Federacja Rosyjska - Rosja[37]. Należy ona do tradycyjnych, czyli państwowych aktorów środowiska międzynarodowego. Jednocześnie jednak kraj ten od początku lat dziewięćdziesiątych przechodzi znaczące zmiany społeczno-polityczne i gospodarcze, związane z nową sytuacją wewnętrzną i zewnętrzną oraz z koniecznością odejścia od dotychczasowej tożsamości i rzeczywistości radzieckiej. Specyfika cywilizacyjna, jaka ukształtowała ten kraj, powoduje, że urzeczywistnianie takich wartości (będących podstawą systemu aksjologicznego dominującego w świecie cywilizacji zachodnioeuropejskiej), jak: odchodzenie od państwa represyjnego, autonomia społeczeństwa wobec państwa, osłabianie tożsamości państwowej na rzecz budowy więzi lokalnych i globalnych, demokracja partycypatywna, dokonuje się w Rosji w szczególnych warunkach przemian kulturowych i ustrojowych.

Problemem społeczeństwa rosyjskiego okresu transformacji stało się określenie własnej tożsamości narodowej oraz budowa nowej przestrzeni kulturowej, która stałaby się podstawą dla przyszłego rozwoju. Na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. w Rosji zakwestionowano przydatność społeczno-politycznych wartości wywodzących się z doktryny komunistycznej. W dużej mierze dokonano tego w sposób samodzielny, a nie pod wpływem siły zewnętrznej. To jego wewnętrzne przewartościowania, rozwój intelektualnych i duchowych elementów sprawczych, prowadziły do stopniowej likwidacji supermocarstwa,

[37] Problemem, który często występuje w badaniach rosjoznawczych, jest właściwe stosowanie nazwy kraju. Z uwagi na przemiany zachodzące w ramach państwowości rosyjskiej, począwszy od Rusi Kijowskiej, poprzez Wielkie Księstwo Moskiewskie, Cesarstwo Rosyjskie, ZSRR, aż wreszcie do współczesnej Federacji Rosyjskiej, pojawia się trudność we wprowadzeniu pewnego ładu pojęciowego. Obok wszystkich historycznych nazw istnieje także pojęcie ogólne - Rosja, które jest stosowane na określenie pewnego spójnego ładu cywilizacyjno-kulturowego niezależnie od jego licznych przemian instytucjonalnych. We współczesnej Rosji, aby rozwiązać ten problem, przyjęto, że nazwy Federacja Rosyjska i Rosja są równoważne (stanowi o tym artykuł 1 Konstytucji Federacji Rosyjskiej). Dlatego pomimo faktu, że w oficjalnych stosunkach międzynarodowych stosuje się przede wszystkim nazwę Federacja Rosyjska, to jednak oboma można posługiwać się zamiennie.

jakim było ZSRR[38]. Rosja częściowo odeszła od swojej dotychczasowej jakości, nie chcąc się z nią nadmiernie utożsamiać. Upadek Związku Radzieckiego, państwa, które stworzyło sieć politycznych, militarnych i ekonomicznych oddziaływań na skalę ogólnoświatową, spowodował przerwanie dotychczasowych linii rozwoju gospodarczego, społecznego czy kulturowego. Nie stwarzały już one możliwości wyrwania się z zapóźnienia gospodarczego i kulturowego. Zanegowanie ideologii, na której był budowany Związek Radziecki, spowodowało, że zamieszkujące go nacje zaczęły poszukiwać nowej tożsamości i nowych form życia społecznego, politycznego i gospodarczego. Poszukując odpowiedzi na pytania stojące przed współczesnym społeczeństwem rosyjskim, Rosjanie zaczęli dowoływać się do własnej przeszłości i tradycji, która stała się w rosyjskiej rzeczywistości siłą sprawczą wielu rozwiązań ustrojowych.

Jednym z głównych wyzwań dla dzisiejszego społeczeństwa rosyjskiego stało się przezwyciężenie negatywnych tendencji, powodujących marginalizację kraju na arenie międzynarodowej, włączenie się na powrót w główny nurt światowej polityki jako jeden z dominujących podmiotów oraz stworzenie zrębów nowej polityki zagranicznej, która pozwoliłaby utrzymać mocarstwową pozycję kraju w zmienionej sytuacji geopolitycznej.

Rosja, przeżywająca skomplikowany proces transformacji, stanęła przed trudnymi historycznymi pytaniami o jej zakres terytorialny, żywotne interesy, przynależność kulturową i rolę, jaką powinna odgrywać we współczesnym świecie. Polityka zagraniczna Rosji jest odzwierciedleniem jej interesów, wśród których ważne miejsce zajmuje bezpieczeństwo i integralność terytorialna państwa, a także potrzeba rozwoju politycznego, społeczno-gospodarczego i duchowego społeczeństwa. Z uwagi na dynamiczny charakter zmian zarówno w samej Rosji, jak i w jej otoczeniu międzynarodowym oraz ze względu na trwający kryzys tożsamości państwowej działania tego kraju w środowisku międzynarodowym stały się rzeczywistością trudną do przewidzenia dla międzynarodowych podmiotów politycznych. Dlatego wydaje się, że ważnym zagadnieniem badawczym jest próba rozpoznania czynników kształtujących politykę zagraniczną Federacji Rosyjskiej, a zwłaszcza sposób postrzegania przez Rosję rzeczywistości społeczno-politycznej współczesnego świata, gdyż ten element w dużym stopniu decyduje o celach i kierunkach jej polityki zagranicznej. Wiele z działań rosyjskich elit politycznych, które mogą wydać się niezrozumiałe czy też irracjonalne z punktu widzenia społeczeństw zamieszkujących wysoko rozwinięte lub rozwijające się kraje o ustabilizowanej demokracji i ukształtowanej

[38] Por. M. Dobroczyński, *Między mocarstwami*, Toruń 1996, s. 53; A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987-1999*, Wrocław 2001, s. 44; A. Walicki, *Marskizm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1995, s. 485; J. Potulski, *System partyjny Rosji. Tradycja i współczesność*, Gdańsk 2007, s. 175; A. Walicki, *Pieriestrojka 10 lat później – przypadek Gorbaczowa*, „Polityka" 1995, nr 21, s. 22.

gospodarce wolnorynkowej, może być wyjaśnionych dzięki odwołaniu się do takich elementów, jak: systemy wartości, znaczeń, norm i reguł, geopolityczny obraz świata, mentalność zbiorowa, kultura polityczna, dominujące wyobrażenia o świecie, charakterystyczne dla danej zbiorowości mity i stereotypy zarówno o sobie, jak i o otoczeniu zewnętrznym. Zrozumienie, w jaki sposób dany podmiot interpretuje i postrzega świat, daje wgląd w motywy jego działań (wyjaśnianie zachowań przez motywy jest ważną i interesującą metodologicznie kategorią, szeroko stosowaną w naukach społecznych).

Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej jest tematem, który znajduje swoje odbicie w polskiej literaturze przedmiotu. Szczególnie wartościowe są próby zbudowania całościowej analizy, która umiejscawiałaby współczesną rosyjską politykę w kontekście historycznym, kulturowym i strukturalnym, starając się analizować kształtowanie się i wpływ historii, tradycji, kultury, mitów i stereotypów na kształtowanie decyzji podejmowanych przez kierownicze ośrodki w Rosji. Podstawowym celem pracy jest próba rozpoznania wpływu czynników tożsamościowych na sposób postrzegania otoczenia i tym samym na funkcjonowanie polityki zagranicznej państwa. Zrozumienie aktywności międzynarodowej podmiotu może bowiem dokonać się tylko poprzez wiedzę o kulturze, o historii, o tradycjach intelektualnych, o poziomie rozwoju społeczno-politycznego oraz gospodarczego, czyli poprzez wiedzę o tych elementach, które decydują o tożsamości podmiotu.

Punkt wyjścia dla analizy stanowią dokumenty normatywne: Koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej opublikowana 28.06.2000 r. i Koncepcja bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej z 10.01.2000 r. oraz wykonanie ich założeń w praktyce. Punktem docelowym są natomiast zmienne niezależne, które spowodowały podjęcie odpowiedniej strategii działania, przy czym w centrum zainteresowania znalazły się kwestie kulturowe, które rozpatrywano jako określone całości i ogniwa wzajemnie na siebie oddziaływające. Starano się na podstawie wiedzy o przeszłości, tradycji, kulturze, stereotypach i mitach społeczeństwa rosyjskiego budować wiedzę o kierunkach i celach współczesnej polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej.

W niniejszej pracy podjęto próbę analizy, w jaki sposób i do jakiego stopnia interpretacja procesów i wydarzeń zachodzących w świecie zewnętrznym jest uwarunkowana przez tożsamośc badanego podmiotu oraz w jaki sposób interpretacja ta kształtuje podejmowanie decyzji i wyznacza zachowanie danego podmiotu. Analizie poddano proces przetwarzania elementów rosyjskiej tradycji i tożsamości na geopolityczne wyobrażenia i obrazy współczesnego świata oraz wpływ tych wyobrażeń na sferę działań podejmowanych w ramach interakcji międzynarodowych.

Hipotezą badawczą jest twierdzenie, że pomimo spersonalizowanego charakteru władzy i sposobu podejmowania decyzji politycznych, dotyczących

polityki zagranicznej w Federacji Rosyjskiej, są one silnie osadzone w rosyjskiej tożsamości i tradycji kulturowo-historycznej, a współczesne działania stanowią logiczne następstwo czynników historycznych i kulturowych kształtujących ten kraj. Niezależnie bowiem od licznych przemian Rosja zachowuje ciągłość i tworzy spójny ład kulturowy, kształtujący postawy oraz wzory zachowań specyficzne dla rzeczywistości państwa i społeczeństwa rosyjskiego. Tożsamość rosyjska wyznacza ramy, w obrębie których zachodzą procesy interpretacji świata zewnętrznego, decydujące o charakterze działań i zachowań badanego podmiotu. Hipotezą badawczą jest także twierdzenie, że kształtowanie się polityki zagranicznej danego podmiotu przebiega według następującego modelu: 1) tożsamość kulturowo-cywilizacyjna wpływa na sposób postrzegania otoczenia zewnętrznego i sposób interpretacji bodźców zewnętrznych; 2) elementy tradycji są dostosowywane do wymogów współczesności i przetwarzane na geopolityczne obrazy otoczenia; 3) wyobrażenie o sobie i świecie zewnętrznym oraz sposób postrzegania świata w największym stopniu wpływają na zachowania polityczne.

W hipotezie zakłada się, iż przyczyn leżących u podstaw decyzji podejmowanych w ramach systemu politycznego należy szukać w systemie kulturowym, gdyż te dwa elementy, jeden związany ze sferą władzy, drugi ze sferą wartości, łączy pewien rodzaj odpowiedniości. Dlatego też przyjęto założenie, że trzeba podkreślić znaczenie czynników kulturowych, związanych z tożsamością cywilizacyjną danego państwa jako elementem kształtującym określony kontekst społeczny, w którym zapadają decyzje polityczne. Tożsamość podmiotu stanowi podstawę zachowań w tym sensie, że wpływa na proces tworzenia się obrazów o świecie zewnętrznym, które decydują o sposobie jego interpretacji i podejmowanych działaniach. Dlatego też rozważania koncentrują się na kulturze i tradycji oraz ich roli w procesach kształtowania obrazu świata zewnętrznego.

Jednocześnie w rozprawie przyjmuje się hipotezę, że tożsamość podmiotu nie jest czynnikiem determinującym zachowania, tzn. nie ma prostych i koniecznych zależności pomiędzy tożsamością a aktywnością międzynarodową. Tożsamość stanowi swoistą „sferę wolności", z której podmiot może dokonać wyboru sposobów interpretacji świata i działania. Niezależnie od tego, że liczba tych wyborów może być ograniczona, w procesie tworzenia obrazów (interpretacji) rzeczywistości współczesnej podmiotowi z bogatej spuścizny kulturowej następuje wybór określonych elementów, istotnych z punktu widzenia aktualnych problemów. Jedne elementy są przyjmowane i podkreśla się ich znaczenie, inne zaś zostają pominięte lub zepchnięte na margines dyskursu publicznego.

W rozprawie podkreśla się, że przedmiotem badania powinna stać się nie „statyczna" kategoria tożsamości, ale „dynamiczny" proces interpretacji tradycji kulturowej i dostosowywania go do wymogów współczesności. W hipotezie badawczej przyjmuje się, że obrazy i interpretacje świata zewnętrznego, które

mają decydujące znaczenie dla podejmowanej aktywności, kształtują się w procesie konfrontacji, na „styku" tradycyjnych wyobrażeń, przekonań, mitów i stereotypów, utrwalonych w zbiorowej pamięci i świadomości podmiotu (tożsamość stanowi podstawę interpretacji świata) oraz wyzwań i bodźców płynących ze świata zewnętrznego. Przedmiotem analizy jest zatem proces konfrontacji tożsamości kulturowej z wyzwaniami zmieniającego się, globalnego świata.

W celu rozwiązania hipotezy postawiono następujące pytania badawcze:

1. W jaki sposób elementy tożsamości są reinterpretowane i odnoszone do rzeczywistości politycznej współczesnego świata?
2. Jakie zmitologizowane wartości społeczno-polityczne odgrywają istotną rolę w podejmowaniu decyzji politycznych?
3. Które z elementów rosyjskiej tożsamości mają największy wpływ na współczesną aktywność międzynarodową Federacji Rosyjskiej?
4. W jaki sposób wybrane z przeszłości elementy tożsamościowe kształtują aktywność międzynarodową Federacji Rosyjskiej?
5. Jakie mity i stereotypy dominują w postrzeganiu świata zewnętrznego przez Rosjan i jakie jest ich znaczenie dla aktywności politycznej państwa?
6. Które z elementów tożsamościowych i dlaczego okazują się istotne w warunkach współczesnych wyzwań cywilizacyjnych?
7. Do jakiego stopnia ramy tradycji wyznaczają sposoby i kierunki podejmowania i realizacji decyzji politycznych?
8. Jakie jest miejsce Federacji Rosyjskiej w strukturze współczesnych stosunków międzynarodowych?
9. W jaki sposób Rosjanie postrzegają i interpretują współczesne środowisko międzynarodowe?
10. W jaki sposób w rzeczywistości polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej dochodzi do spotkania i konfrontacji przeszłości z teraźniejszością?
11. Dlaczego współczesny dyskurs geopolityczny w Federacji Rosyjskiej został zdominowany przez obraz Rosji-Eurazji?
12. Jakie są źródła realizmu i pragmatyzmu współczesnej polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej?

W celu rozwiązania postawionej hipotezy posłużono się czynnikową analizą decyzyjną, której istotę stanowi założenie, że ośrodek decyzyjny dąży do realizacji wybranych zadań w sposób racjonalny, ale ulega też emocjom, a cele polityczne wynikają z zaakceptowanego systemu wartości. Zakłada się więc, iż każda decyzja polityczna jest funkcją wielu różnorodnych wyznaczników obiektywnych i subiektywnych. Eksplanandum stanowi decyzja polityczna i jej wykonanie, natomiast ekslplananseme są zmienne niezależne, które do niej doprowadziły. Stosując analizę czynnikową do zjawisk ze sfery polityki międzynarodowej, podjęto próbę zidentyfikowania „cech źródłowych", które wyznaczają zachowanie podmiotu środowiska międzynarodowego. Analiza czynni-

ków kształtujących aktywność międzynarodową ma umożliwić lepsze poznanie występujących prawidłowości, pozwolić na określenie motywów postępowania na arenie międzynarodowej oraz umożliwić analizę środków służących do realizacji określonej polityki. Dokonując analizy czynników warunkujących zachowania badanego podmiotu, podjęto próbę budowy modelu, który ukazywałby, jak przebiega zachowanie podmiotu w sferze stosunków międzynarodowych. Umożliwia to analizę wpływu poszczególnych zmiennych na procesy kształtowania się stosunków międzynarodowych.

W budowie siatki interpretacyjnej posłużono się metodą systemową, rozważając badane elementy, takie jak: tożsamość kulturowa, historia, kultura, gospodarka, mentalność, środowisko geograficzne, jako określone całości i ogniwa wzajemnie na siebie oddziaływające. Wykorzystując analizę systemową, jedną z najbardziej wpływowych orientacji teoretycznych i metodologicznych w naukach politycznych, interpretowano analizowaną rzeczywistość nie jako luźne zbiory izolowanych elementów, lecz jako wewnętrznie zintegrowaną, wyróżniającą się z otoczenia i kierującą się swoistymi prawidłowościami całość. Zwrócono uwagę na powiązania występujące pomiędzy badanymi elementami, zjawiskami i procesami, rozważając je w kategoriach elementów pozostających we wzajemnej interakcji, których nie można zrozumieć, rozpatrując je jako zjawiska oderwane od całości systemu. Analizie poddano zarówno elementy, jak i otoczenie systemu. Dzięki ukazaniu powiązań między poszczególnymi czynnikami możliwa stała się odpowiedź na pytanie eksplanacyjne (treść problemu teoretycznego): dlaczego i z jakiej przyczyny dane zjawisko zaistniało i dlaczego posiada takie, a nie inne właściwości.

Wykorzystano elementy podejścia behawioralnego, jako metody analizowania zjawisk politycznych w drodze obserwacji zachowań jednostek ludzkich i złożonych z tych jednostek grup. Przyjmując, że w centrum rozważań politycznych powinny się znajdować dające się obserwować zachowania, zarówno na poziomie jednostkowym, jak i na poziomie agregatów społecznych, analizie poddano działania odnoszące się do sfery polityki zagranicznej. Badanie behawioralne jest rozpoznaniem politycznych zachowań jednostek lub grup społecznych w rzeczywistości życia politycznego. W ważnym stopniu zachowania te dyktuje subiektywny wymiar uczestnictwa w polityce, dlatego też, stosując metody behawioralne, dąży się do uwzględnienia subiektywnego (tożsamościowego) aspektu polityki, czego nie da się zrealizować bez odwołania się do zachowań badanego podmiotu. W siatce pojęciowej istotne miejsce zajął więc problem „zachowania się" (*behaviour*) podmiotu jako uczestnika stosunków międzynarodowych i badanie czynników kształtujących te zachowania. Zastosowanie metody behawioralnej umożliwiło odpowiedź na pytanie badawcze: dlaczego badany podmiot zachowuje się tak, jak się zachowuje.

Rozpoznając czynniki kształtujące podejmowanie decyzji w rosyjskiej polityce zagranicznej, wykorzystano elementy wykładni metodologicznej z zakresu nauki o polityce, teorii stosunków międzynarodowych, historii, socjologii, ekonomii, geografii oraz nauki o cywilizacji.

Niniejsza rozprawa powstała na podstawie analizy materiałów źródłowych, publikowanych w językach polskim i rosyjskim, oraz literatury przedmiotu, m.in. monografii, artykułów, publicystyki prasowej. Wykorzystano materiały analityczne i informacyjne, ekspertyzy polityczne zamieszczone w czasopismach specjalistycznych oraz na stronach internetowych dotyczących instytucji politycznych Federacji Rosyjskiej. Z uwagi na obszerność oraz zróżnicowanie merytoryczne publikacji dotyczących polityki zagranicznej Rosji szczególną wagę przypisano rosyjskim publikacjom politologicznym, będącym w obiegu akademickim, gdyż uznano, że zawierają one specyficzny obraz świata, będący wynikiem jego interpretacji, a ponadto odgrywają znaczącą rolę w socjalizacji jednostek, które w przyszłości mogą stać się decydentami politycznymi. Uznano, że odwoływanie się przede wszystkim do takiej literatury przedmiotu jest uzasadnione ze względu na fakt, iż w podjętej analizie mniejszą rolę przypisano pytaniu o to, jaka jest rzeczywistość współczesnych stosunków międzynarodowych, a większe znaczenie przypisano zagadnieniu, jak tę rzeczywistość widzi badany podmiot, gdyż tylko takie podejście umożliwia wyjaśnienie, dlaczego zaistniały badane fakty, zjawiska i procesy.

Charakteryzując stan badań dotyczących realizowanego zadania poznawczego, należy zauważyć, że zagadnienia odnoszące się do rosyjskiej kultury, rozwoju państwowości i jej przemian, a także rosyjskiej polityki zagranicznej znalazły już częściowe odbicie w literaturze przedmiotu. Na uwagę w tym względzie zasługują ogólne studia o Rosji, wśród których istotną wartość faktograficzną przedstawiają prace: Ludwika Bazylowa, *Historia Rosji* (Warszawa 1983) i *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej* (Warszawa 1986), Benedykta Zientary, *Dawna Rosja. Despotyzm i demokracja* (Warszawa 1995), Eugeniusza Zielińskiego, *Współczesna Rosja – studium polityczno ustrojowe* (Warszawa 1995), Czesława Mojsiewicza, *Wspólnota Niepodległych Państw* (Poznań 2000), Katarzyny Błachowskiej, *Narodziny imperium* (Warszawa 2001), Andrzeja Czajowskiego, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999* (Wrocław 2001), Andrzeja Stelmacha, *Zmiana i stabilność w systemie politycznym współczesnej Rosji* (Poznań 2003), Włodzimierza Marcinkiewicza, *Rozgrabione imperium* (Kraków 2004), Andrzeja Andrusiewicza, *Cywilizacja Rosyjska, t. 1–3* (Warszawa 2004–2007).

Z opracowań dotyczących zagadnień rosyjskiej filozofii, kultury i tożsamości największą wartość przedstawiają prace Andrzeja Andrusiewicza, *Mit Rosji: studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit* (Rzeszów 1994–1999), Ryszarda Paradowskiego, *Eurazjatyckie imperium Rosji,* (Toruń 2001) Jakuba Potulskiego, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji* (Toruń

2005), Andrzeja Walickiego, *Zarys myśli rosyjskiej* (Kraków 2005), *W kręgu konserwatywnej utopii* (Warszawa 2002), Stanisława Bielenia, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej* (Warszawa 2006) oraz leksykon *Idee w Rosji* pod red. A. de Lazari (Łódź 1999-2003).

Z opracowań dotyczących polityki zagranicznej współczesnej Rosji na uwagę zasługują prace: *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, pod red. Stanisława Bielenia i Witolda Góralskiego (Warszawa 1999), *Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. Janusza Adamowskiego i Andrzeja Skrzypka (Warszawa 2002), *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji* Moniki Nizioł (Lublin 2004), *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej* Agnieszki Bryc (Toruń 2004), *Siła militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej* Ireneusza Topolskiego (Lublin 2004), *Ewolucja polityki zagranicznej Rosji wobec Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej w latach 1991–2001* Macieja Rasia (Warszawa 2005), *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP* Agaty Włodkowskiej (Toruń 2006), *Rosja: ku Europie: z problematyki stosunków rosyjsko-unijnych* Alicji Stępień-Kuczyńskiej (Toruń 2007).

Na szczególną uwagę wśród wymienionych analiz zasługują prace Moniki Nizioł, *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji*, oraz Stanisława Bielenia, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, gdyż przenoszą one zainteresowania badawcze z tradycyjnej dla opisu stosunków międzynarodowych tematyki instytucji politycznych, struktury porządku międzynarodowego czy dokumentów normatywnych na mentalność zbiorową, systemem wartości, znaczeń, norm i reguł. Podkreślenie badawczego znaczenia pojęcia tożsamości i jego analiza pozwala na dotarcie do ukrytych podstaw zachowań w środowisku międzynarodowym, a dzięki temu na zrozumienie fundamentalnych mechanizmów kształtujących politykę międzynarodową. Jednakże kategoria tożsamości jest kategorią „statyczną", czyli określa, jaki jest badany podmiot. Sfera stosunków politycznych jest obszarem dynamicznych zachowań i interakcji, w toku których działające podmioty tworzą rzeczywistość międzynarodową. Dlatego też powstaje pytanie, w jaki sposób tożsamość danego podmiotu jest transponowana na jego zachowania i jak je kształtuje. Aktorzy uczestniczący w interakcjach są świadomymi podmiotami odnoszącymi się do bodźców zewnętrznych oraz działań partnerów przez dokonywanie interpretacji i przypisywanie znaczeń zaistniałym zjawiskom. W toku swego działania podmiot interpretuje sytuację, w jakiej działanie się odbywa, rozważa możliwe sposoby reakcji na bodźce pochodzące ze środowiska (w tym od innych uczestników interakcji), dostosowując je do osobistych, spontanicznych decyzji mających oparcie w znaczeniu (definicji), jakie jednostka nadaje sytuacji. Dlatego też, aby zrozumieć dynamikę świata społecznego, powinno skoncentrować się na problemie, jak aktorzy społeczni postrzegają i interpretują świat, gdyż znaczenia przypisywane przez ludzi otoczeniu prowadzą do określonych zachowań. Zrozumienie jakiegokol-

wiek procesu społecznego nie jest możliwe bez odwołania się do zjawisk świadomości społecznej (pojęcie tożsamości).

Główne założenie metodologiczne, wypracowane przez twórców szkoły humanistycznej, przyjmuje „korelaty" świadomości za właściwy przedmiot badania[39]. Tożsamość decyduje o sposobach interpretacji świata, ale procesy kształtujące jego postrzeganie są wielowymiarowe i wieloaspektowe. Obok tożsamości podmiotowej duże znaczenie mają wyzwania płynące ze środowiska zewnętrznego, działania innych podmiotów, i te elementy w sposób dynamiczny wpływają na tworzący się obraz świata, dostarczają „mapy świata", decydują o celach i środkach wykorzystywanych do ich realizacji. Decyzje polityczne powstają w dynamicznym procesie konfrontowania tożsamości z wymogami współczesnego otoczenia międzynarodowego. W toku tego procesu z bogatej spuścizny kulturowej są wybierane i eksponowane te elementy, które okazują się najbardziej użyteczne przy wyjaśnianiu aktualnych problemów i opracowywaniu strategii działania. Dokonuje się także ich modyfikacja, tak aby przystawały do aktualnych wyzwań.

W rozprawie podkreśla się, że to procesy postrzegania świata mają zasadniczy wpływ na zachowania podmiotu, a podstawowym problemem badawczym jest pytanie o to, w jaki sposób poprzez tradycję kształtuje się postrzeganie współczesnego świata przez Federację Rosyjską.

Istotę zagadnienia zaprezentowano w czterech rozdziałach niniejszej rozprawy. W rozdziale pierwszym omówiono czynniki kształtujące tożsamość kulturową i cywilizacyjną Rosji. Wskazano na główne ogniwa historycznego rozwoju Rosji, podkreślając zwłaszcza te wydarzenia, które miały wpływ na jej tożsamość i specyfikę oraz związki polityczne i kulturowe ze światem zewnętrznym. Podkreślono, że zrozumienie tradycji historycznych jest istotne, gdyż dzisiejsze doświadczenia są konfrontowane z doświadczeniami wynikającymi z przeszłości i dlatego tradycje historyczne stanowią kontekst dla dzisiejszych działań. Początkowo państwowość rosyjska kształtowała się pod wpływem wzorów cywilizacyjnych pochodzących ze Skandynawii oraz Cesarstwa Bizantyńskiego, a w późniejszym okresie od imperium mongolskiego. Te elementy zadecydowały o rosyjskiej specyfice i odrębności. Od XVII w. Rosja coraz aktywniej zaczyna uczestniczyć w polityce europejskiej. Z uwagi na włączenie się państwa do rywalizacji na kontynencie europejskim konieczna stała się modernizacja kraju i częściowe odejście od dotychczasowej jakości, co spowodowało otwarcie Rosji na wpływy cywilizacyjne Europy Zachodniej. Sprzeczności, występujące pomiędzy modelem zachodnioeuropejskim a konserwatyzmem ustroju społeczno-politycznego carskiej Rosji, doprowadziły do wybuchu rewolucji październikowej i w rezultacie do ukształtowania się totalitarnego systemu państwowego

[39] Por. J. Sulimski, *Humanistyczna interpretacja działań racjonalnych a zaspokajanie potrzeb*, „Kultura i społeczeństwo" 1982, nr 3–4, s. 263.

w ramach ZSRR. Jednocześnie okres istnienia ZSRR stanowił próbę stworzenia własnej, alternatywnej drogi rozwoju społecznego i gospodarczego, będącego reakcją na problemy wynikające z procesów uprzemysłowienia Europy. Przyśpieszenie edukacyjne dokonane w XX w. i rosnąca otwartość społeczeństwa rosyjskiego doprowadziły do zmian jakościowych wewnątrz tego społeczeństwa. Odrzuciło ono specyficzny system społeczno-polityczny realizowany w ramach Związku Radzieckiego, podejmując próbę ponownego włączenia się w główny nurt współczesnych przemian globalnych.

W rozdziale tym zarysowano także temat rosyjskiej kultury, wskazując na utrwalone w jej ramach wyobrażenia o świecie i wartości, które wpływają na postawy Rosjan. Starano się ukazać przekazywane z pokolenia na pokolenie mity, stereotypy i wyobrażenia, decydujące o rosyjskim charakterze narodowym, tj. o mentalności zarówno społeczeństwa, jak i poszczególnych jednostek. Wskazano na cechy przypisywane „duszy rosyjskiej", stanowiącej ważny element mitologii narodowej Rosjan, a także jej tożsamości kulturowej. Przedstawiono również obecny w literaturze i myśli społeczno-politycznej, mesjanizm narodowy, będący ważną częścią kultury i obrazu Rosji.

Podejmując rozważania dotyczące rosyjskiej tożsamości, uwzględniono także problematykę postrzegania władzy przez Rosjan, wpływającą na relacje między rządzonymi a rządzącymi, oraz charakter władzy w Rosji. Podjęto próbę wskazania dominującego sposobu pojmowania władzy państwowej, który w dziejach kraju wywierał wpływ na funkcjonowanie najważniejszych instytucji politycznych.

Odwołując się do badań opinii publicznej, starano się także ukazać, jakie wartości wyznają współcześni Rosjanie i jaki jest ich stosunek do innych państw i narodów. Podjęto rozważania, na ile obecny w rosyjskiej świadomości zbiorowej obraz świata wpływa na kierunki polityki zagranicznej i jest komplementarny ze stanowiskiem elit politycznych podejmujących decyzje, pomimo tradycyjnej dla Rosji dużej autonomii establishmentu politycznego wobec społeczeństwa.

Rozdział drugi poświęcono analizie czynników wewnętrznych, mających decydujący wpływ, zdaniem autora, na kształtowanie się rosyjskiej tożsamości, własnego stereotypowego obrazu oraz przedstawień świata zewnętrznego, a tym samym polityki zagranicznej. Podjęto rozważania dotyczące zarówno czynników obiektywnych, takich jak: warunki przyrodniczo-geograficzne, poziom rozwoju gospodarczego, zróżnicowanie etniczne i religijne, siła militarna, jak i czynników subiektywnych, takich jak: dominujące ideologie, problemy odrębności rosyjskiej kultury. Scharakteryzowano warunki geograficzno-przyrodnicze, wśród których kształtowała się historia kraju, ze szczególnym uwzględnieniem zmitologizowanego pojmowania przestrzeni. Wskazano również na najważniejsze cechy ładu demograficznego, podkreślając wieloetniczność i wielokonfesyjność społeczeń-

stwa rosyjskiego. Podjęto próbę analizy dominujących w społeczeństwie rosyjskim ideologii, które, stanowiąc zbiór poglądów i przekonań opisujących rzeczywistość oraz zawierających jej ocenę, tworzą obraz istniejącego świata i prezentują wizję przyszłości. Podkreślono znaczenie „atrakcyjności" ideologicznej, która współcześnie stanowi niezbędny element rozszerzania wpływów na świat zewnętrzny. Wskazano na trudności i wyzwania stojące przed współczesną Rosją, która po upadku ZSRR i ograniczeniu roli doktryny komunistycznej utraciła jeden z ważnych atutów, wykorzystywanych w rywalizacji międzynarodowej. Zwrócono także uwagę na specyfikę ustroju ekonomicznego państwa, podkreślając, że we współczesnym świecie kraje silne gospodarczo mają zdecydowanie więcej możliwości oddziaływania w środowisku międzynarodowym. Stan gospodarki rosyjskiej powoduje, że Rosjanie nie mogą odgrywać w świecie tak znaczącej roli, jak by to wynikało z ich ambicji politycznych. Przedstawiono jednocześnie próby poszukiwania możliwości wykorzystania w polityce zagranicznej tych atutów, którymi dzisiaj Rosja dysponuje, jak np. potencjał surowcowy czy też eurazjatyckie położenie.

Ostatnim z wyróżnionych w rozdziale drugim elementów stał się czynnik militarny, który w rzeczywistości rosyjskiej jest o tyle istotny, że siła zawsze była wartością wysoko cenioną przez społeczeństwo rosyjskie. Dlatego też przedstawiono znaczenie potęgi wojskowej dla współczesnej Rosji, zarówno w sferze świadomości społecznej (potencjał militarny jako oznaka statusu państwa), jak i w procesach realizacji polityki zagranicznej (instrument wywierania wpływu na procesy międzynarodowe).

W rozdziale trzecim zaprezentowano czynniki zewnętrzne, wpływające na podejmowanie decyzji politycznych w zakresie stosunków międzynarodowych w Federacji Rosyjskiej, a także przedstawiono stosunek Rosjan do bodźców pochodzących ze środowiska zewnętrznego. Zarysowano problematykę globalnych przemian i głównych kierunków cywilizacyjnych we współczesnym świecie, gdyż megatrendy rozwojowe współczesnej cywilizacji znacząco wpływają na sferę stosunków międzynarodowych oraz generują wyzwania, stwarzając szanse i zagrożenia stojące przed współczesnymi aktorami międzynarodowymi. Ich recepcja w Rosji w dużym stopniu decyduje o kierunkach rosyjskiej polityki zagranicznej, dla której stanowią zewnętrzny kontekst. Podjęto próbę ukazania struktury współczesnego środowiska międzynarodowego i miejsca w nim Federacji Rosyjskiej. Podkreślono, że struktura ta stanowi świat zewnętrzny dla każdego podmiotu uczestniczącego w stosunkach międzynarodowych. Od usytuowania w określonym miejscu struktury systemu międzynarodowego w dużym stopniu zależą możliwości i rezultaty działań uczestników stosunków międzynarodowych. Dokonano analizy procesów interpretacji bodźców zewnętrznych we współczesnej Rosji, gdyż przyjęto założenie, że każdy podmiot obdarzony świadomością kieruje się w swoim działaniu specyficznym rozumieniem świata

i systemami wartości. Poszczególne podmioty interpretują treści i bodźce płynące z otoczenia zewnętrznego w kategoriach własnych ugruntowanych wartości i sposobów zachowania. Szczególną wagę przypisano procesom globalizacji oraz dywersyfikacji i unifikacji współczesnego świata, a także rosyjskiej recepcji tych zjawisk. W rozdziale tym skoncentrowano się na analizie postrzegania otoczenia zewnętrznego przez Rosjan, sposobu recepcji w Rosji głównych megatrendów cywilizacyjnych, zwrócono także uwagę na rosyjskie aspiracje i oczekiwania wobec głównych problemów i przemian środowiska zewnętrznego.

Rozdział czwarty poświęcono analizie podstawowych założeń współczesnej polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej oraz ich realizacji. Wskazano na dominujące w Rosji orientacje w tej dziedzinie, a także podjęto próbę ukazania, jakie są źródła wyborów dokonywanych przez rosyjskich decydentów. Omówiono ewolucję, jaką przeszła rosyjska polityka zagraniczna (i rosyjskie postrzeganie świata zewnętrznego) od przełomu, którym było w połowie lat osiemdziesiątych dojście do władzy w ZSRR Michaiła Gorbaczowa. Przyjęto umowny podział na cztery główne obszary aktywności rosyjskiej polityki zagranicznej (WNP, Zachód, Wschód i Południe) i wśród nich wydzielono najważniejszych z rosyjskiego punktu widzenia aktorów międzynarodowych: UE i USA na Zachodzie, Indie, Japonię i Chiny na Wschodzie oraz Afganistan, Iran, Pakistan i Turcję na muzułmańskim Południu. Analizie poddano koncepcję polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, jej realizację oraz przyczyny podejmowanych działań.

Badanie stosunków międzynarodowych wymaga umiejscowienia działań podejmowanych przez określone podmioty w kontekście uwarunkowań historycznych, kulturowych i strukturalnych. Podejście takie stanowi próbę szerokiej i interdyscyplinarnej analizy tej sfery życia społecznego. Z uwagi na przywiązywanie we współczesnej humanistyce wielkiej wagi do problematyki „miękkiej", kulturowej (prowadzące nawet do swoistego rodzaju determinizmu kulturowego, na podobieństwo stosowanego niegdyś w analizach politycznych determinizmu strukturalno-klasowego, który przejawia się chociażby w stwierdzeniach, że „kultura decyduje prawie o wszystkim"[40]), także w niniejszej rozprawie podkreśla się, iż stereotypy, wartości i symbole zakorzenione w kulturze, mentalności danego podmiotu kreują obraz świata, który go otacza. Odgrywają też decydującą rolę w kształtowaniu się współczesnego ładu politycznego w Federacji Rosyjskiej i formowaniu się polityki zagranicznej tego państwa. Aby uniknąć „determinizmu kulturowego", podkreśla się, że kultura nie jest zjawiskiem odizolowanym od wpływów zewnętrznych, takich jak uwarunkowania geograficzne i klimatyczne, demograficzne, a także od „kaprysów" historii i zwykłego przypadku.

[40] Por. D. Landes, *op. cit.*, s. 42-58.

Zakłada się, że tożsamość kulturowo-cywilizacyjna oraz normy i wartości z nią zawiązane odgrywają wielce istotną rolę w procesach kształtowania percepcji otoczenia zewnętrznego, która z kolei w sposób decydujący wpływa na wybór środków i celów obecnych w polityce zagranicznej badanego podmiotu. Postrzeganie świata i przyjęty system wartości są podstawową siłą sprawczą w procesie podejmowania wiążących decyzji politycznych, a racjonalna kalkulacja kosztów i zysków stanowi mechanizm wtórny wobec zakorzenionego systemu wartości, który decyduje o tym, co jest istotne dla danego społeczeństwa, a co istotne nie jest. Podmioty podejmujące działanie interpretują na swój sposób sytuację, w której się znalazły, i aby przewidzieć sposób postępowania, należy zrozumieć, jak badany podmiot postrzega i oceania sytuację i jakie nadaje jej znaczenie.

Dlatego też celem rozprawy jest przede wszystkim próba rozpoznania czynników kształtujących sposób postrzegania otoczenia zewnętrznego i tym samym funkcjonowania polityki zagranicznej współczesnej Federacji Rosyjskiej. Praca została poświęcona głównie analizie mitów, stereotypów i wyobrażeń, kształtujących rosyjską percepcję świata zewnętrznego. Ważny element tych rozważań stanowi próba ukazania społecznych podstaw ukształtowania się i utrwalenia dominujących współcześnie w społeczeństwie rosyjskim stereotypów. Ich powstawanie jest uwarunkowane różnorodnymi czynnikami kulturowymi, pojawiającymi się w historycznym rozwoju państwowości rosyjskiej. Kształtowane są one także przez główne trendy rozwojowe środowiska międzynarodowego, które, stanowiąc zmienną niezależną od Federacji Rosyjskiej, wymuszają dynamiczne dostosowywanie się do nich.

ROZDZIAŁ I

CZYNNIKI KSZTAŁTUJĄCE TOŻSAMOŚĆ ROSYJSKĄ WE WSPÓŁCZESNYM ŚRODOWISKU MIĘDZYNARODOWYM

1. ROSYJSKIE DZIEDZICTWO HISTORYCZNE

Tożsamość danego podmiotu w dużym stopniu jest wyznaczana przez procesy historyczne, które kształtują daną społeczność. Analiza pojęcia „tożsamści kulturowo-cywilizacyjnej" jako czynnika wyznaczającego specyfikę postaw danego podmiotu powinna uwzględniać twierdzenie, że ważną właściwością kultury jest jej zakorzenienie w przeszłości, gdyż stanowi ona skumulowany produkt ludzkiej aktywności. Przekazywana z pokolenia na pokolenie zachowuje znaczną ciągłość, a przyjęte wzory działania, sposoby myślenia czerpiemy w dużej mierze z przeszłości[1]. Wartości, wzory zachowania, wyobrażenia o świecie charakterystyczne dla danego podmioty to przekazywany z pokolenia na pokolenie dorobek duchowy, stanowiący o ciągłości ocen i wartości oraz zachowań. W tym sensie wiedza historyczna stanowi doniosły element zrozumienia współczesnego życia społecznego[2]. Rozważania dotyczące tożsamości należą w dużym stopniu do zagadnień historycznych i są próbą odpowiedzi na pytanie, jak procesy historyczne wpłynęły na specyfikę danego narodu, państwa czy też innego podmiotu stosunków międzynarodowych. Sposób, w jaki wpłynęły na jego postrzeganie świata, na jego związki z innymi podmiotami stosunków międzynarodowych, na sojusze i na postawy wrogości, pozwala zrozumieć źródło utrwalonych stereotypowych wyobrażeń o świecie zewnętrznym, które wywodzą się z przeszłych doświadczeń i kontaktów z innymi podmiotami śro-

---

[1] P. Sztompka, *Socjologia, op. cit.*, s. 248.
[2] J.J. Wiatr, *Socjologia polityki, op. cit.*, s. 178, 179.

dowiska międzynarodowego. Analiza historyczna jest przydatna przy analizie genezy badanych zjawisk. Wnosi ona wiele do poznania eksplanacyjnego, gdyż pozwala na rozpoznawanie teraźniejszych zjawisk politycznych w kontekście ich „stawania się", a nie funkcji czy też struktury[3].

Rozpatrując zagadnienia rosyjskiej tożsamości w wymiarze historycznym, podejmuje się próbę odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób historia ukształtowała Rosję, aby dzięki temu zrozumieć jej specyfikę i cechy charakterystyczne stanowiące podbudowę rosyjskiej aktywności w środowisku międzynarodowym. Jest to wielce znaczący element rozważań dotyczących zachowań politycznych danego podmiotu, gdyż stosunki polityczne są określone nie tylko przez aktualnie istniejący układ sił, lecz także przez nagromadzone w procesie dziejowym, przekazywane w ramach kultury wyobrażenia o świecie, wartości, wzory zachowań. Interesy, zjawiska i siły występujące aktualnie potrafimy zrozumieć przez zlokalizowanie ich w rzeczywistości określonej przez historię[4].

Należy w każdym fenomenie społecznym dostrzegać skumulowany wpływ tradycji i historii. Nie można w sposób rzetelny przedstawić problemów współczesności, nie odwołując się do historii jako filaru badań nad rzeczywistością społeczną. Znajomość historii danego społeczeństwa jest nieodzowna dla jego zrozumienia i odpowiedzi na pytanie, na mocy jakich mechanizmów przejawiają się współczesne tendencje[5]. Analiza historyczna stanowi niezbędny element badania genezy zjawisk politycznych[6]. Wiedza o procesach historycznych, kształtujących rosyjską państwowość i tożsamość, stanowi bardzo ważną i niezbędną podbudowę analizy teraźniejszych zjawisk polityki. Aby zrozumieć obecne procesy polityczne, a także zachowania podmiotów polityki, zarówno jednostek, jak i grup społecznych, należy rozszerzyć pole obserwacji i porównań poza samą współczesność. Całościowe badanie sfery polityki za punkt wyjścia powinno przyjmować pytanie o to, jak było, po to, aby zrozumieć uwarunkowania historyczne, które stanowią podstawę do analizy i wyjaśniania zjawisk teraźniejszych, czyli pozwalają zrozumieć, dlaczego dane procesy i zjawiska zachodzą.

Przedstawienie historycznej genezy współczesnych rosyjskich wyborów i zachowań ma na tyle istotne znaczenie, że nie można jej pominąć, gdyż analiza historycznej genezy zjawiska politycznego pozwala wszechstronnie określić jego cechy charakterystyczne i lepiej zrozumieć mechanizm jego funkcjonowania. Łatwiej jest także uchwycić współzależności między zjawiskami, jeśli ba-

---

[3] M. Sobolewski, *Historyczne ujęcie zjawisk politycznych*, (w:) *Metodologiczne i teoretyczne problemy...*, s. 244.

[4] J.J. Wiatr, *Socjologia polityki*, *op. cit.*, s. 180, 181.

[5] Por. C.W. Mills, *Wyobraźnia socjologiczna*, Warszawa 2007, s. 232-255.

[6] Por. A. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2004, s. 127.

damy je w ich rozwoju historycznym[7]. Dzięki analizie historycznej poznawanie teraźniejszości odbywa się od samej genezy współczesnych zjawisk, od ich historycznych podstaw i fundamentów.

Współczesna Rosja, niezależnie od licznych i często radykalnych zmian zachodzących w rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej, tworzy spójny ład ideowy, kształtujący postawy, zachowania i wzory właściwe dla jej narodu, a także dla relacji ze światem zewnętrznym. Na współczesne rosyjskie zachowania w środowisku międzynarodowym w istotnym stopniu oddziałuje tradycja, utrwalone stereotypy, lęki i uprzedzenia wynikające z historycznego rozwoju tego kraju. Dlatego też badanie przeszłości i teraźniejszości to dwa powiązane ze sobą zadania badawcze.

Za początek dziejów Rosji uznaje się przejęcie władzy w Nowogrodzie Wielkim przez Ruryka, wodza drużyny wareskiej, noszącej nazwę Rusów. Pochodzący ze Skandynawii Waregowie byli żeglarzami trudniącymi się łupiestwem, handlem, a także podejmowali służbę u różnych władców ówczesnej Europy. Waregowie podporządkowali sobie plemiona słowiańskie i niesłowiańskie zamieszkujące Europę Wschodnią i opanowali ok. 882 r. rzeczną drogę handlową prowadzącą rzekami leżącymi w dorzeczach Morza Bałtyckiego i Czarnego. Głównym ośrodkiem państwa, którego geograficzną osią był Dniepr, stało się miasto Kijów. Pierwsze państwo Słowian Wschodnich nazywano Rusią Kijowską[8]. Zainteresowanie Waregów terenami Europy Wschodniej wynikało z faktu, że tędy przechodziły szlaki rzeczne łączące północ - Morze Bałtyckie, z południem - Morzem Czarnym i cesarstwem bizantyńskim (tzw. „droga od Waregów do Greków"). Dzięki wyprawom zbrojnym i handlowym kierowanym ku Konstantynopolowi doszło do nawiązania kontaktów handlowych i politycznych wschodniej słowiańszczyzny z cesarstwem bizantyńskim. Cywilizacja średniowiecznego Bizancjum włączyła ludy wschodnio-europejskie do tradycji europejskiej. Ukształtowana pod wpływem hellenistyczno-rzymskiej starożytności cywilizacja bizantyńska była cywilizacją europejską poprzez całe swoje przywiązanie do tradycji antycznej, poczucie kontynuacji cesarstwa rzymskiego, język i kulturę helleńską. Stanowiła bezpośrednią kontynuację cywilizacji rzymsko-chrześcijańskiej, w IV–VI stuleciu wyrosłej pod auspicjami chrześcijańskiego cesarstwa rzymskiego[9]. Dzięki wpływom bizantyńskim, oddziaływającym na Ruś Kijowską, tworząca się rosyjska państwowość została związana z cywilizacją greko-rzymską powstałą w basenie Morza Śródziemnego, a tym

---

[7] M. Sobolewski, *op. cit.*, s. 246.

[8] M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 14, 15; *Powieść minionych lat*, Wrocław 1999, s.15, 16, B. Grekov, *Ruś Kijowska*, Warszawa 1995, s. 24.

[9] A. Kijas, *Chrzest Rusi*, Poznań 2006, s. 13; J. Kłoczkowski, *Cywilizacja bizantyńsko-słowiańska*, (w:) *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek)*, pod red. J. Kłoczkowskiego, Kraków 1997, s. 86.

samym z dziedzictwem klasycznej starożytności, na której była budowana tożsamość cywilizacji zachodnioeuropejskiej.

Wydarzeniem dziejowym, które wywarło największy wpływ na tożsamość rosyjską, było przyjęcie w 988 r.[10], w okresie rządów Włodzimierza, chrześcijaństwa według wzorów bizantyńskich. Uznaje się, że obok uwarunkowań geograficznych był to może najbardziej decydujący czynnik kształtujący oblicze tego kraju[11]. Uznanie chrześcijaństwa za religię panującą miało dla Rusi wiele ważnych następstw, wśród nich można wyliczyć następujące: 1) Religia przyjęta powszechnie w krajach europejskich związała państwo ruskie z Europą. Cywilizacja bizantyńska była europejska ze względu na przywiązanie do tradycji antycznej, a mimo formalnego zerwania Kościoły wschodni i zachodni miały w pełni poczucie wspólnego pochodzenia i wspólnej długiej historii[12]; 2) W wyniku przyjęcia wschodniej odmiany chrześcijaństwa Ruś oddzieliła się od głównego nurtu cywilizacji chrześcijańskiej, który skierował się na zachód Europy. Wkrótce po tym, jak Ruś przyjęła chrzest, Bizancjum zaczęło chylić się ku upadkowi i od XVI w. Ruś - Wielkie Księstwo Moskiewskie stało się jedynym państwem, gdzie dominowało wschodnie chrześcijaństwo. Napór ze strony islamu i katolicyzmu powodował, że Moskwa separowała się i stawała nietolerancyjna, broniąc swojej odrębności, co odizolowało ją od pokrewnej jej cywilizacji zachodnioeuropejskiej[13]; 3) W kościele ruskim zaczęły obowiązywać zasady właściwe tylko kościołowi bizantyńskiemu, silnie zespolonemu z państwem. Cerkiew prawosławna stała się integralną częścią organizacji państwowej, uzupełniając w istotny sposób ideologię i strukturę państwa staroruskiego[14].

Tak więc dzięki przyjęciu przez Ruś Kijowską wzorów bizantyńskich kultura Zachodniej Europy i Rosji wywodzi się z chrześcijaństwa i ze wspólnej tradycji cywilizacji śródziemnomorskich Grecji i Rzymu. Chrześcijaństwo odróżnia i oddziela Rosję od Wschodu, głównie muzułmańskiego lub buddyjskiego. Wschód i Zachód Europy, pomimo dzielących ich różnic cywilizacyjnych, posiadają wspólne archetypy i symbole zaczerpnięte z religii chrześcijańskiej. Z uwagi na wyraźne różnice występujące między Rosją a cywilizacjami Wschodu problem tożsamości rosyjskiej kultury dotyka przede wszystkim problemu stosunku Rosja–Zachód. Późniejsza odmienność dróg rozwojowych Rosji i Zachodniej Europy, a zarazem jej wspólna chrześcijańska tradycja sprawiły, że jednym z głównych problemów rozważań podejmowanych w rosyjskiej myśli społeczno-poli-

---

[10] Problem daty i miejsca chrztu Włodzimierza pozostaje nierozstrzygnięty. O problemach związanych z chrystianizacją Rusi Kijowskiej patrz: A. Andrusiewciz, *Cywilizacja rosyjska*, t. 1, Warszaa 2004, s. 55-67.

[11] Por. R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 1990, s. 222.

[12] J. Kłoczkowski, *op. cit.*, s. 86-87.

[13] R. Pipes, *Rosja carów*, *op. cit.*, s. 222.

[14] A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi*, Warszawa 1968, s. 223, 224.

tycznej były relacje z Europą Zachodnią. Zagadnienie Rosja a Zachód dotyczy odpowiedzi na pytanie o polityczną przynależność tego kraju do Europy i o jej związki polityczno-kulturowe z tym regionem. Stanowi to odwieczny dylemat rosyjskiej i europejskiej polityki zagranicznej.

W początkowym okresie istnienia Rusi Kijowskiej kraj ten posiadał, m.in. dzięki małżeństwom dynastycznym, silne związki z łacińską Europą, będąc elementem obecnym w polityce europejskiej. Stopniowo postępowało jednak odizolowanie terenów Słowiańszczyzny Wschodniej od zachodniej Europy. Wiązało się to z jej specyficznym położeniem geograficznym. Tereny stepowe i równinne, ciągnące się od Azji do Europy, ułatwiały poruszanie się i od wieków były widownią wędrówek ludów z Azji do Europy. Step eurazjatycki zamieszkiwały głównie plemiona prowadzące koczowniczy tryb życia, a położenie na trasie ich wędrówek stanowiło ciągłe zagrożenie dla Słowian Wschodnich. Ruś Kijowska, leżąca na płaskiej równinie, pozbawionej granic naturalnych, które stanowiłyby barierę dla inwazji i najazdów z zewnątrz, była zagrożona przez koczownicze plemiona Pieczyngów i Połowców. Położenie na Nizinie Wschodnioeuropejskiej i związane z tym zagrożenie najazdami koczowników wymusiło migrację ludności w kierunku północno-wschodnim i stopniowe przeniesienie centrum państwa z Kijowa na zalesione, leżące w surowym, zimnym klimacie ziemie północnej i centralnej części Niziny Wschodnioeuropejskiej w dorzeczu górnej Wołgi, czyli w dolinę rzek Oki i Moskwy. Zaczęły tam powstawać nowe miasta i ośrodki władzy: Rostów, Suzdal, Włodzimierz nad Klaźmą. Ludność zamieszkująca do tej pory ziemię kijowską i czernichowską zaczęła przemieszczać się na ziemię rostowsko-suzdalską. Książęta rostowsko-suzdalscy, Jerzy Dołgoruki (1125–1157) i Andrzej Bogolubski (1157–1174), prowadzący w XII w. kolonizację tzw. Zalesia („nowa Ruś"), przyciągnęli do siebie osadników z innych stron Rusi i już pod koniec XII w. był to najgęściej zaludniony teren Rusi, który z obszaru peryferyjnego stał się centrum państwa[15].

Zmiana geograficznego położenia centrum kraju przyczyniła się do stopniowej izolacji kraju i zerwania kontaktów zarówno ze światem zachodnim, jak i z Bizancjum. Jednak największe znaczenie dla ostatecznego zerwania kontaktów z resztą Europy i dalszego rozwoju państwowości rosyjskiej miał najazd mongolski w XIII w.

Powstałe w XII w. imperium mongolskie, utworzone przez koczownicze plemiona azjatyckich Mongołów, przyczyniło się do upadku Rusi Kijowskiej; korzystając z dróg prowadzących przez równinę wschodnioeuropejską, Mongołowie dokonali niszczącego najazdu na Europę, pustosząc przy tym Rus Kijowską oraz podporządkowując sobie Ruś Zaleską. Najazdy mongolskie, wskutek rozciągnięcia swego panowania na ziemie ruskie, wpłynęły na kierunek rozwoju

[15] R. Pipes, *Rosja carów*, *op. cit.*, s. 39.

politycznego i cywilizacyjnego Rusi. Odcinając ją od związków z Europą, panowanie mongolskie narzuciło jej wiele obcych wzorów w dziedzinie kultury, administracji i życia politycznego. Zerwane zostały także kontakty ze światem bizantyńskim, który po zniszczeniu stolicy cesarstwa bizantyńskiego - Konstantynopola przez łacińskich krzyżowców stracił siłę kulturowej ekspansji[16], a Ruś została podporządkowana wpływom mongolskim.

Panowanie Mongołów utrzymało się przeszło dwieście lat, zmieniając jednak swój charakter i zakres. W drugiej połowie XIII w. imperium mongolskie rozpadło się na kilka części. Ruś znalazła się w ramach tzw. Złotej Ordy, najdalej wysuniętego na zachód ułusu, czyli związku plemiennego. Określenie Tatarzy, które początkowo odnosiło się do wszystkich Mongołów, zaczęło oznaczać koczowników Złotej Ordy[17]. Tatarzy, będący kontynuatorami państwowości mongolskiej, założyli swoją stolicę w Saraju nad Wołgą, a na początku XIV w. przyjęli islam, co zbliżyło ich do ludów tureckich i jeszcze bardziej przeciwstawiło Europie i chrześcijaństwu[18]. Zróżnicowane były wpływy tatarskie na poszczególne części dotychczasowej Rusi. Ruś północno-zachodnia (nowogrodzko-pskowska) nie znalazła się w zasięgu panowania tatarskiego, zachowując niezależność, znaczenie ekonomiczno-polityczne, kontakty handlowe ze światem zachodnim, okupując je daniną płaconą chanowi Złotej Ordy. Tak zwana Ruś Czerwona (halicko-włodzimierska) zachowała kontakty z Europą Zachod-

[16] Czwarta krucjata, która doprowadziła do zniszczenia Konstantynopola, odegrała duża rolę w historii Rusi, mimo że bezpośrednio nie miała z nią żadnych związków. Wybitny badacz wypraw krzyżowych Steven Runciman pisał, że upadek Konstantynopola doprowadził do takiego osłabienia i rozłamu w świecie bizantyńskim, że niemożliwe było już utrzymanie jego siły i jedności. Kiedy pojawiło się zagrożenie ze strony plemion tureckich pod przewodem dynastii Osmanów, chrześcijaństwo wschodnie było już tak podzielone, że nie mogło stawić im skutecznego oporu. Wówczas to przywództwo chrześcijaństwa wschodniego przeniosło się ze śródziemnomorskiej kolebki kultury europejskiej na daleki północny-wschód, na rozległe równiny Rosji, a miejsce „drugiego Rzymu" zajął „trzeci Rzym" - Moskwa. Ponadto barbarzyństwo łacińskich zdobywców Konstantynopola było tak wielkie, że stało się źródłem nieprzejednanej nienawiści między chrześcijaństwem wschodnim a zachodnim. W pamięci chrześcijan wschodnich przetrwało barbarzyństwo i okrucieństwo łacinników, a „schizma w sercach chrześcijan wschodnich była już zupełna, nieodwracalna i ostateczna". Por. S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. 3, Warszawa 1997, s.122-134. Historycy rosyjscy, w szczególności zaś związani z ruchem eurazjatów, widzieli w działaniach krzyżowców, którzy zdobyli i rozgrabili Konstantynopol, krucjatę przeciwko prawosławiu. Por. M. Heller, *Historia imperium...*, s. 61.

[17] Przed początkiem XIII w. nazwa Mongołowie nie była jeszcze znana. Oficjalnie została przyjęta po zjednoczeniu plemion koczowniczych za czasów Dżyngis-chana, kiedy zaistniała potrzeba nadania wspólnej nazwy wszystkim plemionom mongolskim tworzącym już jedno państwo. Historycy Ruscy, a także ormiańscy czy gruzińscy nazywali wszystkich Mongołów Tatarami od nazwy silnego związku plemiennego - Tatarów przyłączonych do imperium mongolskiego.

[18] B. Zientara, *Dawna Roja. Despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995, s. 40.

nią, a w XIV w. została opanowana przez polskiego króla Kazimierza Wielkiego i weszła w skład państwa polskiego. Ziemie Rusi południowo-zachodniej (tzw. Ruś Biała i Czarna) zostały podporządkowane przeżywającemu swój rozkwit Wielkiemu Księstwu Litewskiemu. Natomiast „nowa Ruś" – Ruś Zaleska (kolebka późniejszej Rosji) dostała się pod zwierzchnictwo Złotej Ordy, co przejawiało się głównie w daninach na rzecz chana i zatwierdzaniu przez niego każdego księcia wstępującego na tron (Tatarzy nie zmienili systemu władzy na Rusi, zachowując istniejący system polityczny, zastrzegając sobie jedynie prawo do wyznaczania księcia)[19].

W historiografii dotyczącej tego okresu historycznego Rusi wskazuje się, że w XIII w. ziemie ruskie były poddane ekspansjonistycznym najazdom: ze wschodu Mongołów, a od zachodu nastąpiły próby ekspansji Niemców, Duńczyków i Szwedów na tereny nadbałtyckie, zagrażając bezpośrednio północnym ziemiom ruskim. Księstwa ruskie, wśród których trzy największe to: włodzimiersko-suzdalskie, czernichowskie i halicko-wołyńskie, znalazły się przed trudnym wyborem sojuszy, przed pytaniem Tatarzy czy Niemcy. Władcy księstwa halicko-wołyńskiego, graniczącego z Polską, Litwą i Węgrami, starali się manewrować pomiędzy Tatarami a Zachodem, książę czernichowski Michał próbował stawiać opór władzy tatarskiej, podejmując nawet próby współpracy z papiestwem, natomiast Jarosław, ks. włodzimierski, stał się inicjatorem polityki współpracy z Mongołami, którą kontynuował jego syn, Aleksander Newski. Decyzja ta przesądziła na całe wieki o biegu historii rosyjskiej i była, obok wyboru prawosławia oraz przeniesienia centrum państwa z południa na północ, tym wydarzeniem, które zdeterminowało przyszłość Rosji[20]. Wskazuje się przy tym, że wybór współpracy z Tatarami w obliczu niebezpieczeństwa najazdów z zachodu był racjonalny. Mongołowie nie okupowali bezpośrednio ziem ruskich, ograniczając się do zbierania danin i kontroli nad wyborem władcy, ponadto tolerancja religijna Mongołów pozwalała na funkcjonowanie cerkwi prawosławnej. Natomiast w przypadku łacińskich krzyżowców okupowali oni zajmowane przez siebie tereny, zabierali ziemię, nawracali miejscową ludność na katolicyzm (dla Krzyżaków „schizmatycy" nie różnili się od pogan, ich zdaniem jednych i drugich należy nawracać ogniem i mieczem – dlatego też polityka „protatarska" w obliczu ekspansji „łacinników" znalazła poparcie wśród duchowieństwa prawosławnego). Aleksander Newski, który wybrał współpracę z Tatarami oraz odniósł wielkie zwycięstwo nad Jeziorem Czudzkim, pokonując armię Zakonu Kawalerów Mieczowych oraz ograniczając zagrożenie dla Rusi z zachodu, jest uznawany w historiografii rosyjskiej za jedną z najwybitniejszych postaci w historii Rosji, a o słuszności jego wyboru świadczy m.in. fakt, że ziemie hali-

[19] *Historia ZSRR*, pod red. B. Grekowa, t. 1, Warszawa 1954, s. 122,123; M. Heller, *Historia imperium...*, s. 69.

[20] M. Heller, *Historia imperium...*, s. 69, 70.

cko-wołyńska i czernihowska wkrótce straciły na znaczeniu, wchłonięte przez Polskę i Litwę, natomiast Ruś Włodzimierska, a później Księstwo Moskiewskie stały się centrum przyszłej Rosji[21].

Oceniając panowanie tatarskie nad Rusią, uznaje się, że był to okres niezwykle trudny dla Rusinów, gdyż musieli się oni podporządkować rządom ludzi stojących na niższym poziomie rozwoju cywilizacyjnego; nie przestrzegano żadnych zasad, w tym zwłaszcza moralnych; powszechny był system najróżniejszych kar i tortur wobec ludności, którą eksploatowano bez ograniczeń[22]. Wskazuje się przy tym, iż mongolska niewola zgubnie wpłynęła na polityczny klimat Rosji: życie uległo brutalizacji, ludność nabrała przeświadczenia, że państwo jest arbitralnym grabieżcą, który podporządkowuje sobie wszystko, ponieważ za nim stoi siła, ugruntowało się przekonanie książąt, że ich władza z natury stoi ponad prawem[23].

Uznaje się, iż w okresie panowania Tatarów Ruś zatrzymała się w rozwoju cywilizacyjnym[24]. Zauważa się także, że okres „niewoli tatarskiej" rozdzielił dwa nurty cywilizacji europejskiej, gdyż Rosja nie uczestniczyła w wydarzeniach stanowiących o tożsamości łacińskiej Europy. Zadecydowało to o całkowitej odrębności Rosji, która odizolowana od Europy Zachodniej, poddana panowaniu wyznających islam Tatarów, nie miała prawie żadnego kontaktu z wydarzeniami historycznymi, jakie określiły tożsamość Zachodu: rzymskim katolicyzmem, feudalizmem, Renesansem, Reformacją, zamorską ekspansją i kolonizacją, Oświeceniem i ukształtowaniem się państwa narodowego. Przyczyniło się to do uformowania się społeczeństwa i kultury o niewielu cechach podobnych do społeczeństwa i kultury zachodniej Europy, rozwijających się pod wpływem odmiennych czynników (np. takich jak, rozdział Kościoła od państwa, rządy prawa, pluralizm społeczny, ciała przedstawicielskie, indywidualizm)[25]. Brak tych elementów w tradycji historycznej i kulturze Rosji powoduje, że była ona postrzegana na zachodzie Europy jako kraj, który różni się tożsamościowo od reszty Europy i ma inne wartości społeczno-polityczne. W literaturze rosyjskiej zwraca się uwagę, że odmienność dróg rozwojowych Rosji i Europy Zachodniej stworzyła na Zachodzie wszechobecny mit Rosji jako kraju barbarzyńskiego, despotycznego i zdecydowanie odmiennego od cywilizowanego świata zachodnioeuropejskiego[26].

---

[21] *Ibidem*, s. 71, 78, 79.

[22] A. Chodubski, *Tożsamość kulturowa Rosji*, (w:) *Świat – Europa – Dolny Śląsk. Wyzwania milenijne*, pod red. T. Łoś-Nowak i M.S. Wolańskiego, Wrocław 2002, s. 244.

[23] R. Pipes, *Rosja carów*, *op.cit.*, s. 57.

[24] J. Dagońska, *Cywilizacyjna tożsamość Rosji*, Toruń 1997, s. 11-17.

[25] S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2003, s. 226, 227.

[26] Por. W.F. Szapowałow, *Istoki i smysł rossijskoj ciwilizacii*, Moskwa 2003, s. 374-379.

Przeciwstawianie „cywilizowanej" Europy „barbarzyńskiej" Rosji stanowi jedną z podstaw zachodniej tożsamości (szczególnie zaś w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, pozostających przez długi okres pod polityczną dominacją Rosji). Wiele osób jest skłonnych przyjąć obraz „nieeuropejskiej", tzn. barbarzyńskiej Rosji, która nie podziela zachodnich wartości, takich jak np.: podmiotowość jednostki, pluralizm społeczny, indywidualizm, prawa i wolność jednostki[27]. To specyficzne postrzeganie Rosji w świecie zachodnim w znaczącym stopniu wpływa na możliwości działania państwa rosyjskiego na arenie międzynarodowej, a jednocześnie budzi wśród Rosjan reakcje obronne wobec takiej postawy i deprecjonowania wartości społeczeństwa rosyjskiego.

W historiografii rosyjskiej brak jest jednoznacznych ocen dotyczących wpływu dominacji tatarskiej na historię Rosji. Wskazuje się, że w świadomości narodowej niewola mongolska pozostawiła jednoznaczne wspomnienie o obcej władzy, zniewoleniu, samowoli i okrucieństwie[28]. Dziewiętnastowieczni historycy rosyjscy zwracali natomiast uwagę na znaczenie niewoli tureckiej dla powstania Rosji (np. Mikołaj Karamzin, Wasilij Kluczewski), twierdząc, że sprzyjała ona zjednoczeniu się księstw ruskich pod silną władzą, co dało początek cesarstwu rosyjskiemu. Oznacza to, że widzieli w niej katalizator powstania jednolitego państwa ze stolicą w Moskwie. Szczególną rolę w podkreślaniu znaczenia panowania tatarskiego dla powstania cesarstwa rosyjskiego odegrał ruch eurazjatów. Jednym z jego liderów był Piotr Sawicki, który zwracał uwagę, iż przestrzeń Eurazji dzięki swoim podstawowym cechom zmierza ku jej politycznemu zjednoczeniu. Uważał Rosję za kontynuatorkę mongolskiej polityki zjednoczenia pod silną władzą całej przestrzeni Eurazji, co miało stanowić podstawę geopolitycznej strategii tego państwa. Uważał, że Rosja to spadkobierca Wielkich Chanów i dzieła Dżyngis - chana oraz Timura zjednoczenia Azji[29]. Podkreślał w ten sposób szczególną rolę oraz znaczenie Mongołów i Dżyngis - chana, który stworzył potężne imperium przewyższające swoimi rozmiarami imperium rzymskie i kalifat arabski, a także jako pierwszy sformułował historyczne zadania Eurazji, dając początek jej politycznemu zjednoczeniu i tworząc podstawy jej politycznego ustroju[30]. Sawicki uznawał, że geopolityczny kształt Rosji-Eurazji w znaczącym stopniu pokrywa się z geograficznym obszarem władzy mongolskiej i w tradycji tatarsko-mongolskiej Rosjanie powinni szukać źródeł geopolitycznego zjednoczenia Eurazji. Według niego „bez «tatarszczyzny» (*tatarsz-*

---

[27] Por. S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 100-105; Por. Z. Madej, *Rosyjskie zmagania cywilizacyjne*, Warszawa 1993, s. 35-37.

[28] M. Heller, *Historia imperium...*, s. 65.

[29] P. Sawicki, *Stiep i osiedłost'*, (w:) *Russkij mir. Geopoliticzeskije zamietki po russkoj istorii*, wybór K. Korolew, Moskwa 2003, s. 813, 814.

[30] N.A. Nartow, *Geopolitika*, Moskwa 2004, s. 125.

cziny) nie byłoby Rosji" ani wielkiego jednolitego imperium rosyjskiego, które utrzymało własną tożsamość i specyfikę[31].

Przyjmuje się, że w okresie niewoli tatarskiej doszło do ukształtowania się specyfiki przyszłej Rosji; do połączenia wzorów bizantyńskich oraz mongolsko-tatarskich. Przejąwszy mongolsko-tatarski system rządzenia wraz z właściwą mu kulturą polityczną, Moskwa stworzyła swoje państwo obejmujące ziemie ruskie, położyła kres potędze Złotej Ordy, włączając Tatarów w skład państwa i etosu ruskiego, a także zniszczyła republikańską alternatywę polityczną wywodzącą się z Nowogrodu Wielkiego i Pskowa[32].

W tym okresie narodziła się także rosyjska myśl polityczna z charakterystycznymi dla niej elementami, takimi jak: 1) szukanie głównego wroga na Zachodzie; 2) podkreślanie roli antyzachodniego i antykatolickiego kościoła prawosławnego jako czynnika scalającego Ruś i duchową siłę narodu rosyjskiego; 3) jedynowładztwo, gdyż rządy Tatarów były decydujące w położeniu fundamentów dla despotycznego państwa moskiewskiego i podmoskiewskiej Rosji, ze względu na fakt, że książęta ruscy naśladowali i dziedziczyli wzory sprawowania władzy od Tatarów[33]. Poza systemem samodzierżawia, kompleksem antyzachodnim i myśleniem pozaprawnym Moskwa przyswoiła sobie wiele zdobyczy cywilizacji orientalnej, m.in.: sprawną strukturę administracji cywilnej i wojskowej, system fiskalny, praktykę spisów ludności oraz powiązaną z tym politykę fiskalną. Doszło też do etnicznego powiązania rosyjskości z żywiołem turańskim[34].

Za początek państwowości współczesnej Rosji uznaje się objęcie tronu w 1325 r. w Księstwie Moskiewskim przez wnuka Aleksandra Newskiego, Iwana I Kalitę, który miał największe zasługi w umocnieniu księstwa oraz rozpoczął proces świadomego i konsekwentnego jednoczenia ziem ruskich pod władzą Moskwy[35]. Dążenie do gromadzenia – przy użyciu wszelkich środków – ziemi i bogactw powodowało, że Księstwo Moskiewskie stawało się coraz większe i silniejsze, jednocześnie w drugiej połowie XIV w. Złota Orda zaczęła tracić spójność terytorialną i potęgę militarną. Siła Moskwy i osłabienie Tatarów były tak duże, że w 1380 r. doszło do wystąpienia antytatarskiego i bitwy na Kulikowym Polu wygranej przez księcia moskiewsko-włodzimierskiego, Dymitra Dońskiego. Księstwo Moskiewskie stało się od tej pory dominującym ośrodkiem politycznym Rusi północno-wschodniej, w którym powstał program polityczny dążący do ostatecznego zrzucenia zwierzchnictwa tatarskiego i zjednoczenia ziem ruskich wokół scentralizowanego ośrodka władzy.

---

31 P. Sawicki, *Stiep i osiedłost'*, *op. cit.*, s. 811.

32 A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością a teraźniejszością*, Toruń 2007, s. 11.

33 M. Heller, *Historia imperium...*, s. 78, 79.

34 A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością...*, s. 48, 49.

35 L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. 1, Warszawa 1983, s. 138; J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, t. 1, Warszawa 1998, s. 2-4.

Rozwijające się w dolinie rzeki Moskwy Księstwo Moskiewskie zdobyło dominację polityczną wśród księstw ruskich, doprowadzając do ich politycznego zjednoczenia. Moskwa, położona w środku lądu, u źródeł wielkich rzek prowadzących do Oceanu Lodowatego, mórz: Bałtyckiego, Czarnego i Kaspijskiego – zainicjowała wspomnianą wyżej politykę gromadzenia, niszcząc przy tym konkurentów do władzy. Pytanie o genezę wywyższenia Moskwy wśród innych księstw północno-wschodnich jest przedmiotem sporu pomiędzy historykami. Impuls do procesu zjednoczeniowego wyszedł od księstw północno-wschodnich Rusi Zaleskiej, do których należało m.in. księstwo moskiewskie. Podejmując próbę odpowiedzi na pytanie, dlaczego akurat ten obszar stał się centrum polityki zjednoczeniowej, wskazuje się, że wynikało to z sytuacji, w której znalazły się: zachodnia, północno-zachodnia i południowo-zachodnia część Rusi. Na północy dominującą siłą polityczną był Nowogród Wielki. W jego strukturze społeczno-politycznej charakterystyczne było, że warstwę panującą stanowili właściciele ziemscy (bojarzy), utrzymujący się ze swych posiadłości ziemskich i handlu, a także bogaci kupcy. Tworzyli oni uprzywilejowaną grupę społeczną i nie uznawali silnej, jednostkowej władzy książęcej. Zajmowali się kolonizacją nowych ziem, głównie na północy, z myślą o korzyściach handlowych. Książęta nowogrodzcy z uwagi na ograniczone możliwości podejmowania decyzji byli pozbawieni większych ambicji państwowych. Kupcy i bojarstwo Nowogrodu, zadowoleni z dochodów handlowych i suwerenności pozwalającej na ustanowienie własnych praw, nie próbowali zastępować Kijowa w roli centrum politycznego. Natomiast Litwa zawarła w 1385 r. unię dynastyczną z Polską. Państwo polsko-litewskie mogło wchłonąć większą część ludności ruskiej i uniknąć konieczności stworzenia odrębnego państwa ruskiego, gdyby nie kwestia religijna. Konflikt wyznaniowy powodował, że państwo polsko-litewskie nie było w stanie zaspokoić aspiracji państwowych Rusinów. Ani Nowogród, ani Polska z Litwą, mimo wysokiego poziomu cywilizacyjnego, nie były w stanie zjednoczyć wschodnich Słowian. Pierwszy z powodu swojego handlowego charakteru, a drugie ze względu na różnice religijne[36]. Dlatego impuls do zjednoczenia ziem ruskich wyszedł z peryferyjnego i odizolowanego obszaru Rusi północno-wschodniej, tzn. ziemi rostowsko-suzdalskiej, na którym dzięki umiejętnej polityce i korzystnej koniunkturze największe znaczenie uzyskało Księstwo Moskiewskie.

Znaczenie Księstwa Moskiewskiego i źródła jego sukcesów politycznych leżą przede wszystkim w powiązaniu Moskwy z cerkwią prawosławną, gdyż to właśnie ona stała się głównym inspiratorem zjednoczenia i odrodzenia narodowego Rusi. Kościół prawosławny wyprowadził Ruś z upadku, dając poczucie jedności jej rozproszonemu ludowi i wyższe cele polityczne jej książętom.

[36] R. Pipes, *Rosja carów*, *op. cit.*, s. 38, 39.

Dlatego też przełomowym momentem w historii Moskwy było przeniesienie rezydencji metropolity z Włodzimierza nad Klaźmą do Moskwy w 1326 r., a nie przyznanie księciu Iwanowi Kalicie w 1327 r. tytułu wielkiego księcia przez Tatarów. Dzięki usytuowaniu rezydencji metropolity w Moskwie stała się ona stolicą religijną całej Rusi, a książęta moskiewscy uzyskali trwałego i wpływowego sojusznika[37].

Obok metropolitów wielkie zasługi dla stworzenia wokół Moskwy aury ośrodka duchowego i politycznego zjednoczenia Rusi odegrały monastyry. W ramach cerkwi prawosławnej to monastyry, podobnie jak nieco wcześniej klasztory na Zachodzie, odegrały pierwszoplanową rolę w ożywianiu ruskiej cywilizacji. Rozkwit monastycyzmu na północy Rusi jest związany z działalnością metropolity Aleksego, który zainicjował budowę licznych cerkwi na terenie Kremla moskiewskiego, stwarzając tym samym nową, religijną aurę wokół głównej twierdzy władzy i ofiarowując ośrodki kultu wielu nowym wspólnotom. Uznaje się, że ruch odnowy monastycznej przyczynił się do ugruntowania pozycji Moskwy w obrębie Rusi i tchnął we wszystkich Rosjan poczucie wojowniczości, posłannictwa oraz kolonizatorską pasję, co przesądziło o przyszłych sukcesach[38]. Dzięki związkom pomiędzy metropolitami a Moskwą zaczęło się utrwalać przekonanie, że to nie Kijów, lecz Moskwa jest centrum chrześcijaństwa Rusi i Wschodu. Nastąpił proces przesuwania się metropolii wszechruskiej z zachodu na wschód, Moskwa zaczęła wyrastać na jedynego następcę i spadkobiercę Kijowa. Ruś Moskiewska stopniowo zaczęła zajmować miejsce Rusi Kijowskiej. Jednocześnie zaczęły pojawiać się utwory literackie, publicystyczne i konfesyjne uzasadniające misję Moskwy. Zaczęto upowszechniać ideę o szczególnym posłannictwie Moskwy, wyróżnionej przez Boga i uczynionej obrońcą prawdziwej religii. Idee religijne połączono z moskiewską ideą państwową i osobą księcia moskiewskiego. Literatura monastyczna pod koniec XIV w. upowszechniła i połączyła ze sobą dwa przekonania stanowiące sedno ideologii moskiewskiej, a także ideologiczną podbudowę geopolitycznych koncepcji zjednoczenia Rusi północnej i dalszej ekspansji księstwa moskiewskiego: 1) rosyjskie chrześcijaństwo jest wyjątkowym, centralnym ogniwem w nieprzerwanym łańcuchu historii świętej; 2) Moskwa i jej władcy zostali wyznaczeni na obrońców i wykonawców tego posłannictwa[39].

Księciem, który odegrał największą rolę w zrzuceniu zwierzchności tatarskiej oraz rozpoczął budowę nowego państwa, zwanego rosyjskim, był Iwan III Srogi (1462–1505). Lata jego panowania to przede wszystkim okres centralizacji wła-

---

[37] J.H. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków 2008, s .45; L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. 1, *op. cit.*, s. 140.

[38] J.H. Billington, *Ikona i topór...*, s. 45.

[39] A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t. 1, *op. cit.*, s. 171; J.H. Billington, *Ideologia moskiewska*, (w:) *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi...*, s. 183.

dzy nad Rusią poprzez przyłączenie do Księstwa Moskiewskiego pozostałych ziem ruskich. Okres władzy Iwana III to także ważne przemiany w kulturze, obyczajach i polityce, decydujące o wykształceniu się cywilizacyjnego modelu monarchii moskiewskiej. Za jego rządów nastąpiła zmiana pozycji i statusu Księstwa Moskiewskiego oraz jego władcy. W 1453 r. (jeszcze za rządów Wasyla II, ojca Iwana III) doszło do zdobycia i zniszczenia przez muzułmańskich Turków Konstantynopola - stolicy cesarstwa bizantyńskiego i centrum świata prawosławnego. Upadek Konstantynopola spowodował, że Wielkie Księstwo Moskiewskie stało się jedynym państwem prawosławnym (za wyjątkiem Gruzji, która nie odgrywała jednak większej roli na arenie politycznej), a moskiewski władca został jedynym niezależnym monarchą prawosławnym. W czasie, gdy Konstantynopol zajęły wojska muzułmańskie, na Rusi dokonał się proces odmienny - prawosławna Ruś zrzuciła zwierzchnictwo muzułmańskich Tatarów. W ten sposób w świadomości władców i społeczeństwa ruskiego Moskwa zajęła miejsce Bizancjum, jako centrum świata prawosławnego i spadkobierca cesarstwa bizantyńskiego, a kniaź ruski zajął miejsce bizantyńskiego cesarza. W pracach historiozoficznych poświęconych Rosji zwraca się szczególną uwagę na ten okres w dziejach kraju i wskazuje się także, iż po upadku cesarstwa bizantyńskiego, największego na świecie państwa prawosławnego, w narodzie rosyjskim obudziła się świadomość, że jest on jedynym nosicielem prawdziwej wiary, a państwo moskiewskie - jedynym na świecie państwem prawosławnym[40].

Znaczenie Moskwy wzrosło przede wszystkim dzięki poślubieniu przez Iwana III Zofii Paleolog, przedstawicielki ostatniej dynastii cesarzy bizantyńskich, siostrzenicy ostatniego cesarza Konstantyna XI[41]. Małżeństwo to podniosło autorytet władzy książęcej na Rusi i miało duże znaczenie w stosunkach międzynarodowych. Wraz z nią do Moskwy napłynęli ludzie kultury i sztuki, którzy zmienili oblicze miasta, budując cerkwie, pałace i fortyfikując miasto. Ceremoniał dworski przystosowano do tradycji bizantyńskiej, a wielki książę moskiewski zaczął tytułować się władcą całej Rusi i używać symboli cesarskich: dwugłowego orła jako herbu państwowego oraz tytułu cara[42]. Obecność na tronie moskiewskim spadkobierców tradycji cesarstwa bizantyńskiego wpłynęła na specyficzne postrzeganie roli i miejsca Moskwy w świecie oraz przyczyniła się do powstania specyficznej ideologii państwowej, znanej jako teoria Moskwy - Trzeciego Rzymu, będącej podstawą państwowości i kultury rosyjskiej. Jej twórcą był mnich Filoteusz, który w listach do następcy Iwana III - Wasyla

[40] Por. M. Bierdiajew, *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, Kęty 2005, s. 7.

[41] Projekt ślubu narodził się w Rzymie, gdzie Zofia Paleolog uzyskała azyl po upadku cesarstwa. Z pomysłem tym wystąpił papież, licząc na doprowadzenie do unii kościelnej i do podporządkowania Moskwy Rzymowi.

[42] L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. 1, *op. cit.*, s. 171.

III (1505–1533) zastanawiał się nad istotą dziejów Kościoła i świata chrześcijańskiego. Istniały, jak twierdził Filoteusz, trzy ośrodki chrześcijaństwa o znaczeniu ogólnoświatowym: Rzym, Konstantynopol i Moskwa. Rzym pierwszy – zachodni musiał upaść, bo odstąpił od prawdziwej wiary, Rzym drugi - Konstantynopol spotkał ten sam los, gdyż odstąpił od prawdziwej wiary, opowiadając się za unią z katolicyzmem. Pozostała Moskwa, która nie uznała herezji łacińskiej i unii florenckiej, stanowiąc jedyny ośrodek prawdziwego chrześcijaństwa i będąc stolicą prawosławnych całego świata. Pod rządami Wasyla III, w którym płynie po matce krew imperatorów bizantyńskich, dziedzictwo cesarstwa bizantyńskiego zostało przeniesione do Moskwy - Trzeciego Rzymu[43]. Uznaje się, iż to właśnie pisma Filoteusza stworzyły kanon kultury moskiewskiej z charakterystycznym dla niej mesjanizmem i wyznaczaniem Moskwie specjalnej roli w świecie. Nazwanie Moskwy Trzecim Rzymem, a wielkiego księcia carem na tronie powszechnego i apostolskiego Kościoła spowodowało, że prawosławie stało się częścią doktryny państwowej. Powstała mesjanistyczna i teokratyczna koncepcja księcia jako obrońcy, a jednocześnie przywódcy jedynej i prawdziwej cywilizacji[44]. Moskiewska idea polityczna stworzyła jednolity system państwowy i całkowicie upaństwowiła ludność, co stało się ideologiczną podstawą kształtowania się narodowości i mentalności rosyjskiej. Silne, scentralizowane państwo pozwoliło wybić się na niepodległość, a następnie, podbijając sąsiednie obszary, utworzyć z Wielkiego Księstwa Moskiewskiego Cesarstwo Rosyjskie. Pragmatyczna skuteczność politycznej doktryny moskiewskiej i historyczna skuteczność ukształtowały na całej przestrzeni dziejów Rosji podstawy jej kultury politycznej: autorytaryzm i kult siły wewnątrz, zaś na zewnątrz - ekspansję[45].

Od czasów Wasyla III przekonanie o własnej wyjątkowości i szczególnym powołaniu narodu rosyjskiego ukształtowało się jako stały element mentalności zbiorowej, a także działań politycznych podejmowanych przez rosyjskie elity, stając się jednym z najtrwalszych elementów rosyjskiej natury. Nie pozostaje to bez wpływu na politykę zagraniczną Federacji Rosyjskiej, gdyż przywiązanie do pozycji światowego mocarstwa jest uwarunkowane czynnikami historyczno-kulturowymi, a zwłaszcza przekonaniem o wyjątkowości państwa rosyjskiego i mesjanistycznym posłannictwie[46]. Przy czym – jak się wskazuje – Moskwa, wybijając się na niepodległość, wywalczyła niepodległość dla państwa. Jednak ceną tej niepodległości było stworzenie scentralizowanego, autorytar-

[43] *Ibidem*, s. 173; także, *Chriestomatija po istorii SSSR*, t. 1, Moskwa 1949, nr 89, s. 277, 278 (List starca Filoteusza do wielkiego księcia Wasyla III, ok. 1511–1521).

[44] J.H. Billington, *Ideologia moskiewska, op. cit.*, s. 196-203.

[45] A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością...*, s. 50, 69.

[46] M. Nizioł, *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji*, Lublin 2004, s. 8.

nego państwa, w którym nastąpiło ubezwłasnowolnienie narodu rosyjskiego przez władzę[47].

Kolejnym władcą, który wpłynął na ukształtowanie się nowego państwa rosyjskiego, był syn Wasyla III – Iwan IV Groźny (1533–1584). Wstępując na tron, Iwan IV posłużył się bizantyńskim rytuałem, by koronować się na cara. Wówczas to po raz pierwszy książę moskiewski oficjalnie otrzymał ten tytuł, który miał podkreślać, że jest on wcieleniem dawnych imperatorów bizantyńskich[48]. Za jego rządów przeprowadzono w państwie wiele reform instytucji politycznych państwa. Iwan IV dążył do stworzenia scentralizowanego systemu władzy i w tym celu przeprowadzono reformy administracji, sądownictwa i wojska. Aby zapewnić sobie pełną kontrolę nad krajem, dążył do ograniczenia politycznej roli możnowładców. Przyjął ideę złamania pozycji politycznej i gospodarczej arystokracji ruskiej (bojarów) i rozpoczął się okres krwawych represji (tzw. oprycznina). Carowi zależało na wzmocnieniu samodzierżawia carskiego i władzy centralnej oraz na zlikwidowaniu tendencji odśrodkowych.

Uznaje się, że okres rządów Iwana IV ostatecznie przekształcił państwo moskiewskie w rządzone despotycznie, scentralizowane, autorytarne imperium, podbudowane mesjanistyczną teorią Trzeciego Rzymu (należy przy tym pamiętać, iż koncepcja ta nigdy nie nabrała charakteru oficjalnego). Odrębność od reszty Europy, którą wytworzyły schizma kościelna i panowanie mongolskie, została pogłębiona przez peryferyjne położenie kraju w europejskiej polityce. O ile Ruś Kijowska należała do grona państw europejskich, o tyle w początkach XVI w. Europejczycy nie traktowali już Rosjan jak Europejczyków, a prawosławni Rusini nie chcieli mieć nic wspólnego z „łacinnikami"[49].

Za panowania Iwana IV, kiedy był już zakończony proces jednoczenia tzw. ziem wielkoruskich, państwo moskiewskie rozpoczęło ekspansję terytorialną w kierunkach: południowym (w głąb urodzajnych ziem stepowych), północnym oraz wschodnim (na tereny syberyjskie). Wiek XVI stanowił okres wyjątkowy w dziejach całej Europy. Wówczas to rozpoczęła się ekspansja Europejczyków na inne kontynenty, nazywana „epoką wielkich odkryć geograficznych". Głównym motorem tej ekspansji były państwa nadatlantyckie: Portugalia, Hiszpania, Holandia, Francja i Anglia, które, poszukując drogi do bogatych krain południowej i wschodniej Azji, rozpoczęły proces podporządkowywania pozostałych kontynentów i zamieszkujących je ludów cywilizacji europejskiej.

---

[47] A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością...*, s. 11.

[48] Termin „car" został przeniesiony na Ruś wraz z przyjęciem chrześcijaństwa i kultury bizantyńskiej. Został wprowadzony jako odpowiednik bizantyńskiego *basileusa*. Na Rusi carami nazywano początkowo imperatorów bizantyńskich. Por. M. Żywow, B. Uspienski, *Car i Bóg: semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*, Warszawa 1992, s. 20.

[49] W. Razuwajew, *Przyszłość Europy związana jest z Rosją*, „Dziś" 1992, nr 2, s. 53.

Ówczesna Rosja z uwagi na swoje specyficzne położenie geograficzne (brak dostępu do dróg oceanicznych) nie miała możliwości włączenia się w rywalizację o panowanie na oceanach. Wykorzystała jednak drogę lądową przez stepy Eurazji, kolonizując i podbijając, podobnie jak pozostałe państwa europejskie, nowe terytoria. W połowie XVI w. panowanie Księstwa Moskiewskiego zostało rozciągnięte na ziemie leżące na wschód od Moskwy. W 1522 r. wojska moskiewskie zdobyły Kazań, stolicę chanatu kazańskiego, a w 1554 r. przyłączono do Rosji chanat Astrachański. Dzięki temu osadnictwo rosyjskie przeszło linię rzeki Wołgi, dotarło do przedgórza Kaukazu, a przekroczenie linii gór Uralu w 1591 r. umożliwiło opanowanie Syberii. W sferze wpływów rosyjskich znalazły się obszary od północnego Kaukazu po Syberię. Do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego przyłączyli się Baszkirzy, wasalami cara uznali się władcy wielkiej ordy nogajskiej i chanatu syberyjskiego[50]. Zasadnicze znaczenie dla Rosji miał rozpoczęty w XVI w. podbój Syberii, który zapoczątkował migrację ludności z europejskiej części Rosji na ten obszar i jego kolonizację. Opanowanie całej północnej części kontynentu azjatyckiego (w 1649 r. założono Ochock, docierając do Oceanu Spokojnego) uczyniło Rosję największym powierzchniowo państwem świata i stworzyło warunki dla jej rozwoju jako mocarstwa.

Początek XVII w. stał się dla Rosji okresem załamania państwowości, wewnętrznych wojen i konfliktów (tzw. okres „wielkiej smuty"). Po śmierci cara Fiodora, syna Iwana IV i ostatniego cara z normańskiej dynastii Rurykowiczów, w kraju rozpoczęły się walki między rywalizującymi ze sobą rodami bojarskimi. W wyniku walk wewnętrznych i wojen z sąsiadami kraj został znacznie osłabiony, ale utrzymał swoją niezależność. Początkiem odbudowy państwa rosyjskiego stał się dokonany przez Sobór Ziemski w 1613 r. wybór Michała Romanowa na cara Rosji. Stał się on założycielem nowej dynastii, która kontynuowała autokratyczne tradycje Rurykowiczów.

Pod koniec XVII w. doszło do kolejnego przełomowego wydarzenia w historii Rosji. Było nim wstąpienie na tron moskiewski w 1689 r. Piotra I uznawanego za jednego z największych reformatorów wśród carów rosyjskich. Przełamał on tradycyjną izolację Moskwy od Europy, czyniąc ją jedną z potęg militarnych i politycznych decydujących o losach kontynentu.

Wejście Rosji do Europy nastąpiło w wyniku dążenia Rosji do rozszerzenia granic państwa na zachód oraz do opanowania wybrzeży Morza Bałtyckiego i Czarnego, co dałoby możliwość otwarcia kraju na świat i dostęp do handlowych dróg morskich. Za panowania poprzedników Piotra I wojska rosyjskie nie mogły sprostać armiom sąsiadów – Polski, Szwecji i Turcji, co wynikało głównie z faktu, że siły zbrojne Moskwy nie nadążały za zmianami w zakresie wojskowości. O zacofaniu Rosji w stosunku do Europy Piotr I przekonał się osobiście

[50] A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t. 1, *op. cit.*, s. 347-354; M. Heller, *Historia imperium...*, s.153, 154; R. Skrynnikow, *Iwan Groźny*, Warszawa 1979, s. 49, 50.

podczas swej podróży na Zachód w latach 1697–1698. Chciał uczynić z Rosji potęgę, która mogłaby włączyć się do rywalizacji z państwami europejskimi, więc postanowił zmodernizować i „zwesternizować" swój kraj, gdyż upatrywał w tym jedynego sposobu, aby stać się wielką potęgą zdolną do rywalizacji z sąsiadami. Od czasów Piotra I Europa Zachodnia, imponująca swoimi zdobyczami cywilizacyjnymi i poziomem życia, staje się dla Rosji wzorem, jeżeli chodzi o wybór drogi rozwojowej. Piotr I, podejmując politykę europeizacji Rosji oraz włączając ją do rywalizacji między mocarstwami na kontynencie europejskim, przywrócił rosyjskie związki z Europą i od jego czasów Rosja na powrót stała się znaczącym elementem europejskiej polityki i tożsamości.

Piotr I starał się na grunt rosyjski nałożyć nowy ład, zwany zachodnioeuropejskim, przenosząc do Rosji wzory zachodnioeuropejskich rozwiązań politycznych, społecznych i gospodarczych. Wprowadzone przez niego reformy objęły niemal wszystkie dziedziny życia: administrację państwową, wojsko, gospodarkę, oświatę, kulturę, cerkiew, obyczaje, a także finanse państwa. Okres panowania Piotra I był dla Rosji korzystny pod względem politycznym. Za jego rządów państwo moskiewskie znacznie powiększyło swoje terytorium, m.in. opanowano wybrzeże Morza Bałtyckiego. Ponadto położono podwaliny pod mocarstwową potęgę imperium rosyjskiego, nawiązano ożywione stosunki handlowe i polityczne z Europą Zachodnią. Uczynienie z Moskwy potęgi militarnej zmieniło sytuację i pozycję carów rosyjskich wśród monarchów europejskich. Rosja stała się mocarstwem w Europie i od czasów Piotra I uznaje się obecność w polityce europejskiej nowoczesnego państwa rosyjskiego. Jak się wskazuje, Piotrowi I udało się wprowadzić ją do Europy, gdyż w przeciwieństwie do Imperium Osmańskiego została uznana za poważnego i prawowitego członka europejskiego systemu międzynarodowego. Kontrowersje budzi natomiast charakter i zakres „westernizacji" stosunków społecznych wewnątrz państwa rosyjskiego i niekiedy uznaje się, że o ile udało się wprowadzić Rosję do Europy, o tyle Europy do Rosji już nie[51].

Dążeniem Piotra I było uczynienie z Rosji potęgi militarnej i państwa urządzonego na wzór państw Europy Zachodniej[52] poprzez wprowadzenie odgórnych reform. Z moskiewskiej tradycji cywilizacyjno-politycznej car-reformator wyniósł przekonanie, że wola władcy jest jedynym prawem. Dlatego też poli-

[51] S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 229.

[52] Wzory dla reform państwowych przywiózł Piotr I przede wszystkim z niemieckich Prus. Państwo to charakteryzowało się centralizacją zarządu państwa oraz zbiurokratyzowaniem aparatu państwowego i cechy te przeniesiono do Rosji carskiej, gdzie połączyły się z tradycją wschodniego despotyzmu. Ukształtowany w ramach Rosji carskiej despotyczny i samowładny reżim stanowił połączenie tradycji bizantyńskiej, mongolskiej oraz wzorów pruskich. Nie było więc państwo to wyłącznie „wschodnią despocją", jak wielokrotnie próbowano je w europejskiej historiografii przedstawiać, ignorując wpływ europejskich (głownie pruskich) wzorów na ukształtowanie się państwa Piotra I.

tyka „europeizowania" Rosji odbywała się metodą narzucanych z góry zakazów i nakazów, a także surowych kar wymierzanych opornym wobec reform pochodzących z obcych kręgów kulturowych. Efektem było utrwalenie „azjatyckich" cech państwowości rosyjskiej. Piotr I doprowadził do perfekcji despotyzm i wyeliminował wszelkie przesłanki społecznego lub politycznego pluralizmu[53]. Dziewiętnastowieczny rosyjski filozof i pisarz Aleksander Hercen pisał o czasach Piotra I, że: „zachował tatarski bicz i nahajkę i nimi pędził do zachodniego wykształcenia warstwę oderwaną przemocą od ludu. Ogromne środki organizacji biurokratycznej i wojskowej, zapożyczone z Niemiec i połączone ze wschodnią negacją wszelkich praw i jednostki ludzkiej, dały rządowi potworną siłę do budowania i niszczenia. (...) Stojąc pod sztandarami cywilizacji, Piotr I wziął jednak z przezłoci, którą odrzucił, knut i Sybir, aby stłumić wszelką opozycję, wszelkie odważne słowo, wszelką wolność. Proszę wyobrazić teraz sobie połączenie caryzmu ruskiego z reżymem niemieckich kancelarii i procedurą inkwizycyjną zapożyczoną z wojskowego kodeksu pruskiego, a łatwo będzie zrozumieć, jak to się stało, że władza imperatora Rosji prześcignęła zarówno despotyzm rzymski, jak i bizantyjski"[54]. Współcześnie zaś wskazuje się, iż samodzierżca rosyjski modernizował samodzierżawie tradycyjnymi dla systemu metodami: odgórnie, bezwzględnie i przemocą wprowadzając nowe wzory i stereotypy - od sposobów zachowania się i stylu ubierania się do norm postępowania i charakteru myślenia[55].

Car Piotr I zreformował i unowocześnił armię rosyjską, czyniąc z niej jedną z największych w ówczesnej Europie. Zreformował aparat biurokratyczny państwa, prowadząc do jego centralizacji i podporządkowania osobie władcy. Odebrał autonomię Kościołowi prawosławnemu, czyniąc z niego jedną z gałęzi administracji państwowej (nadzór nad cerkwią sprawował od tej pory wysoki urzędnik państwowy powoływany przez cara). Doniosłe znaczenie dla struktury społeczeństwa miało wprowadzenie tzw. tabeli rang, ustalającej hierarchię stanowisk państwowych. Tabela obejmowała 14 stopni, według których mogli awansować urzędnicy państwowi i wojskowi, a awans społeczny inną drogą był praktycznie niemożliwy. Tabela stanowiła także rozbudowany system nadawania szlachectwa, gdyż, otrzymując odpowiednio wysoką rangę, urzędnicy niepochodzący z rodzin szlacheckich otrzymywali dożywotni lub nawet dziedziczny tytuł szlachecki[56]. Uzależniało to awans i pozycję w hierarchii społecznej od pracy w biurokracji państwowej lub od służby wojskowej, a biurokraci państwowi, tzw. czynownicy, stali się najbardziej wpływową i silną grupą społeczną. Stworzenie tabeli rang ustanawiało zależność społecznego statusu czło-

[53] S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 228.
[54] A. Hercen, *Eseje filozoficzne*, t. 2, Warszawa 1966, s. 28, 29, 373.
[55] A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością...*, s. 51.
[56] Już w połowie XVIII w. liczba „nowej szlachty" przewyższała liczbę szlachty rodowej.

wieka pozostającego na służbie od jego hierarchii służbowej oraz likwidowało dawne podziały, wynikające z przynależności rodowej. Stwarzało też podstawy wojskowo-biurokratycznej machiny zarządzania państwem, w którym główną rolę odgrywały postacie oficera i urzędnika[57].

Reformy Piotra I wprowadziły w miejsce despotycznego systemu moskiewskiego, pozostającego pod wpływem tatarskim, nowoczesny absolutyzm carski, w którym rolę czterech podstawowych filarów władzy odgrywały: wojsko, biurokracja, policja i Kościół prawosławny. Piotr I zbudował rosyjskie imperium i to za jego rządów polityka wielkomocarstwowa połączyła się z tradycją mesjanizmu rosyjskiego.

Wymuszona europeizacja Rosji przez Piotra I, narzucenie wzorów zachodnich na jej tradycję kulturową i wejście do polityki europejskiej spowodowały, iż okres Rosji carskiej XVIII–początek XX w. był czasem ciągłych rozważań dotyczących historii państwa i jego miejsca w świecie, sensu i zakresu „westernizacji" kraju. Symbolicznym wyrazem tego był dziewiętnastowieczny spór między okcydentalistami a słowianofilami, który do dziś dnia jest uznawany za najważniejszy w historii Rosji konflikt dotyczący jej tożsamości i pytania o problemy modernizacji, rolę tradycji w przemianach państwa i społeczeństwa rosyjskiego. Spór ten był istotny tym bardziej, że wzory rodzącej się zachodnioeuropejskiej nowoczesności (wolność słowa, równość, rządy prawa, demokracja, suwerenność narodu, konstytucjonalizm, liberalizm, instytucje przedstawicielskie, prawa człowieka, obywatelstwo) stały w sprzeczności z feudalnymi i despotycznymi tradycjami państwa rosyjskiego. Od czasów Piotra I głównym punktem odniesienia dla Rosji stała się przede wszystkim Europa.

Kolejni władcy Rosji carskiej, np. Elżbieta I, Katarzyna II, Aleksander I, kontynuowali politykę europeizacji państwa. W XVIII w. Rosja zrobiła ogromny krok zarówno w tym kierunku, jak i w identyfikowaniu się z duchem kultury zachodniej[58]. Świadectwem tego był m.in. rozwój oświaty i inteligencji rosyjskiej. W XIX w. wraz z tworzeniem się nowoczesnego państwa rosyjskiego tworzyła się także jego nowoczesna kultura. Wówczas nastąpił jej szybki rozwój; pojawiły się wpływowe ruchy intelektualne, takie jak np. słowianofilstwo czy też okcydentalizm, nawiązujące do europejskiej myśli społeczno-filozoficznej, zaczęły rozwijać się nauka, czasopiśmiennictwo, literatura piękna, a takie nazwiska, jak Dymitr Mendelejew, Konstanty Ciołkowski, Michał Łomonosow, Iwan Pawłow, Ilja Miecznikow, Aleksander Puszkin, Mikołaj Gogol, Mikołaj Lermontow, Fiodor Dostojewski, weszły na stałe do kanonu kultury, nie tylko rosyjskiej, ale także światowej, uzyskując zasłużone uznanie dla rosyjskich dokonań i ich wkładu w rozwój współczesnej cywilizacji europejskiej.

---

[57] *Czyn*, (w:) *Idee w Rosji. Leksykon*, t. 4, pod red. A. de Lazari, Łódź 2001, s. 568.

[58] R. Pipes, *Rosja carów*, *op. cit.*, s. 133.

W połowie XIX w. w wyniku reform wprowadzonych przez cara Aleksandra II – zwłaszcza dzięki zniesieniu poddaństwa i uwłaszczeniu chłopów w 1861 r., ale także reformie sądowniczej i wprowadzeniu elementów samorządu terytorialnego, tzw. ziemstw – przed Rosją otworzyła się epoka modernizacji na wzór europejski. W rzeczywistości rosyjskiej wszelkie reformy zmierzające do modernizacji państwa na wzór zachodnioeuropejski były ograniczone despotycznym charakterem państwa i realizowano je tak, aby nie szły zbyt daleko, a przede wszystkim żeby nie naruszały zasady carskiego samowładztwa. Na przełomie XIX i XX w. rozwijała się tam oświata i inteligencja umysłowa, na Rosję oddziaływały europejskie prądy intelektualne, a także stosunki ekonomiczne, które przyniosły upowszechnienie się zagranicznych wyrobów przemysłowych, co doprowadziło do powstania w państwie nowoczesnego przemysłu. W związku z wkroczeniem do Rosji europejskiej techniki i kapitału europeizowało się życie społeczne oraz wzmagała się krytyka feudalnego ustroju społeczno-politycznego i działalność opozycyjna.

Wiek XIX był w dużej mierze kluczowym okresem dla ukształtowania się rosyjskiej tożsamości i w dużym stopniu wpłynął na jaj samoidentyfikację. W Europie był to czas szybkiego uprzemysłowienia, pojawienia się nierówności społecznych i konfliktów charakterystycznych dla epoki industrializacji, realizacji ideałów liberalizmu polityczno-gospodarczego, kształtowania się nowoczesnych narodów i państw narodowych. Rosja, która od czasów Piotra I dążyła do odgrywania znaczącej roli w Europie, stanęła przed problemem ustosunkowania się i dostosowania się do procesów modernizacyjnych zachodzących w Europie Zachodniej. To na tle stosunku wobec procesów modernizacyjnych wytworzyły się najbardziej znaczące rosyjskie prądy intelektualne: słowianofilstwo, okcydentalizm i wywodzący się z prądów prozachodnich rosyjski socjalizm, który miał stać się receptą na zeuropeizowanie i unowocześnienie Rosji bez powtarzania europejskich błędów. Ukształtowały się wówczas różnorodne rosyjskie postawy (obecne także we współczesnym dyskursie dotyczącym problemów modernizacji kraju) wobec modernizacji i westernizacji niezachodnich społeczeństw: począwszy od odrzucenia, aż po akceptację i przyjęcie wzorów zachodnich.

Rosja carska była wtedy krajem zacofanym, stojącym wobec konieczności przemian w warunkach całkowitego zwycięstwa kapitalizmu w bardziej rozwiniętych gospodarczo krajach Europy. Utrudnienia związane z modernizacją kraju wypływały z silnej specyfiki rosyjskiej, patriarchalnych tradycji politycznych oraz istnienia archaicznych struktur społecznych. Ponadto w chwili, gdy Rosja carska zaczęła wkraczać na drogę modernizacji, w krajach rozwiniętych nowy ustrój społeczno-gospodarczy zdążył już ujawnić swoje wszytkie negatywne cechy, wywołując silną krytykę[59].

[59] A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 180.

Rosja, stojąc u progu modernizacji, zaczęła szukać dróg umożliwiających przeprowadzenie jej bez naruszania patriarchalnej i archaicznej struktury władz i hierarchii społecznej. Analizując sytuację, w jakiej znalazła się Rosja carska na przełomie XIX i XX w., wskazuje się, że rozwijające się stosunki społeczno-gospodarcze pozostawały w sprzeczności z feudalnym sposobem sprawowania władzy. Przyjmując europejskie formy życia społecznego i ekonomicznego, blokowano jednocześnie upowszechnienie się takich zdobyczy zachodnioeuropejskiej cywilizacji, jak: wolność jednostki, praworządność, wolność słowa, druku i nauki, które stanowiły podstawę rozwoju nowoczesnych społeczeństw Europy Zachodniej. Nie godzono się także na zmianę autorytarnego sposobu rządzenia[60].

Rozbieżność między formą władzy a oczekiwaniami społecznymi prowadziła do upowszechnienia się nastrojów opozycyjnych i do coraz częstszych wystąpień rewolucyjnych. Pojawiły się skrajne kierunki polityczne zarówno wśród sfer rządowych, jak i wśród opozycji. Narastał opór wobec polityki carskiej i radykalizowało się całe społeczeństwo, co było efektem wewnętrznych sprzeczności wywołanych modernizacją gospodarczą i społeczną, przy jednoczesnym braku reform politycznych. Jak pisał polski badacz cywilizacji, Feliks Koneczny, nie można ekonomicznie tkwić w jednym środowisku, w innym zaś kulturowo lub politycznie[61]. Na początku XX w. kraj zmierzał jednocześnie w dwóch kierunkach. Rosja rozwijała się, umacniała, stawała się państwem, które wkroczyło na ścieżkę rozwoju gospodarczego i społecznego. Zarazem społeczeństwo rosyjskie rozpadało się, samowładztwo carskie i rządowa machina biurokratyczna stanowiły przeszkodę w rozwoju gospodarki i stawały się coraz bardziej przeżytkiem.

Wydarzeniami, które ostatecznie przyczyniły się do upadku Rosji carskiej, stały się przegrane wojny: z Japonią w 1904 r. oraz pierwsza wojna światowa, w której jednym z głównych uczestników była Rosja. Odsłoniły one nieudolność i korupcję administracji rosyjskiej, a także podważyły fundamenty (legitymizację) samowładztwa rosyjskiego. Klęski militarne oraz rozkład wewnętrzny państwa i społeczeństwa doprowadziły do upadku dynastii Romanowów oraz Rosji carskiej i powstania w jej miejsce specyficznego państwa radzieckiego. Reżim bolszewicki podjął kolejną próbę modernizacji państwa, ale na innych podstawach ideologicznych. Kontynuował także tradycyjny dla Rosji, ale unowocześniony typ sprawowania władzy. Model samodzierżawia uzyskał zmodernizowany kształt określany później jako totalitaryzm[62].

W dyskursie dotyczącym problemu władzy bolszewickiej w Rosji występują dwie przeciwstawne opinie. Jedna uznaje, że rosyjski bolszewizm jest fenome-

---

[60] F. Koneczny, *Dzieje Rosji*, Komorów 1997, s. 273.

[61] *Ibidem*.

[62] A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością...*, s. 22.

nem typowo rosyjskim, wyrastającym z rosyjskiego („wschodniego") sposobu pojmowania władzy i wynika z odrębności cywilizacyjnej Rosji (azjatycko-turańskiej). W tym rozumieniu bolszewizm jest zatem wrogi europejskiej tradycji myślenia i działania politycznego, a tym samym agresywny wobec zachodniej kultury. Druga zaś zwraca uwagę, że klucz do zrozumienia bolszewizmu nie leży na wschodzie, ale na zachodzie, gdyż ideologia ta wywodzi się z tradycji europejskiej i jest to endogenna patologia świata europejskiego, w którym ważnymi ogniwami jego tradycji są: utopie, zapoczątkowane przez Platona i na nim wzorowane, jakobiński model państwa i społeczeństwa, heglowska logika dziejów oraz nawiązująca do Hegla marksistowska doktryna dziejów powszechnych[63].

W zależności od sposobu interpretacji dziejów Rosji można przyjąć, że rewolucja bolszewicka zapoczątkowała nową fazę historii państwa i jego stosunków ze światem zewnętrznym, a zwłaszcza z Europą Zachodnią. Uznaje się wówczas, że wprowadzony w Rosji, a następnie w grupie bliskich krajów, system socjalistyczny stanowił próbę odłączenia się od ogólnego procesu cywilizacyjnego, natomiast rewolucja bolszewicka miała charakter antyokcydentalistyczny. Dlatego też jednym z następstw komunistycznej rewolucji było akcentowanie i wspieranie antyzachodnich tendencji w rosyjskich odczuciach i mentalności[64]. Rewolucja Październikowa była próbą powstrzymania postępującej od czasów Piotra I okcydentalizacji Rosji oraz zachowania odrębności i samoistności słowiańsko-prawosławnego kręgu kulturowego[65]. Było to zanegowanie tych wartości, które przyniosły dynamiczny rozwój i znaczące sukcesy światu zachodniemu (wolność jednostki, demokracja, liberalizm ekonomiczny). Jednocześnie rewolucja stanowiła próbę stworzenia własnej alternatywnej drogi rozwoju społecznego i gospodarczego w reakcji na problemy społeczne i ekonomiczne procesów uprzemysłowienia Europy. Oznaczało to pełne zanegowanie roli rynku w ekonomice i zastąpienie go centralnym planowaniem oraz oparcie ideologii państwa na kolektywnej koncepcji człowieka. Spowodowało to, że Rosja w okresie istnienia ZSRR straciła wiele ze światowego dorobku cywilizacyjnego osiągniętego w okresie, kiedy postęp cywilizacyjny (kulturowy, polityczny, naukowo-techniczny) zanotował wybitne osiągnięcia[66].

Podkreślając antyzachodnie ideologiczne nastawienie Rosji Radzieckiej, należy także pamiętać, że wyrósł z nurtu socjalistycznego jako lewicowy, rewolucyjny, antymonarchistyczny, antyklerykalny ruch polityczny, oparty na ideologii komunistycznej stworzonej przez niemieckich teoretyków ruchu robotnicze-

---

[63] J. Goćkowski, *Bolszewizm i Rosja: zmiana i ciągłość*, (w:) *Zagadnienia rosyjskie*, pod red. M. Bihuna i J. Goćkowskiego, Kraków 2000, s. 11-113.

[64] A. Toynbee, *Studium historii*, Warszawa 2000, s. 602.

[65] J. Krasuski, *Historiozoficzny sens załamania się komunizmu*, „Dziś" 1992, nr 4, s. 75, 76.

[66] E. Zieliński, *Współczesna Rosja. Studium polityczno-ustrojowe*, Warszawa 1995, s. 14.

go - Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. Bolszewicka alternatywa rozwojowa państwa korzystała z ideologii, która była wytworem Zachodu, a więc została osadzona w tradycji europejskiej[67]. Ruch bolszewicki wykorzystywał także intelektualną tradycję europejską. W myśli Marksa istotną rolę odgrywała krytyka społeczeństwa kapitalistycznego, nawiązująca do filozofii romantycznej (m.in. do Rousseau i Fitchego). Filozofia romantyczna była konserwatywnym atakiem na społeczeństwo industrialne, w którym rozpadają się tradycyjne „organiczne" więzi. Zanika bezpośrednia komunikacja, tworząca z dawnych tradycyjnych wspólnot całości, powiązane nie tylko interesem, ale także żywiołową, naturalną solidarnością. Przedmiotem krytyki filozofii romantyzmu, przejętej później przez Marksa, była filozofia liberalizmu, zakładająca, że ludzie z przyrodzenia kierują się egoistycznymi motywami i uzgodnienie ich sprzecznych interesów jest możliwe tylko dzięki racjonalnej organizacji prawnej. Dla filozofii romantycznej stan ten nie odpowiada wymogom natury ludzkiej, której naturalnym przeznaczeniem jest życie we wspólnocie tworzonej nie przez negatywną więź interesu, ale przez samodzielną potrzebę komunikacji z innymi. W takiej wspólnocie prawo jako system kontroli i przymusu nie jest potrzebne. Marks przejął tę krytykę społeczeństwa kapitalistycznego, biorąc również z romantycznego dziedzictwa główne cechy przyszłego społeczeństwa komunistycznego. Założył, że wszystkie bariery ustawione między osobnikiem i całością znikną – zarówno państwo i prawo, jak i narody – jednostka utożsami się dobrowolnie ze wspólnotą, przymus stanie się zbędny, źródła konfliktów wygasną[68].

Ideologia bolszewizmu była też osadzona w intelektualnej i obyczajowej tradycji rosyjskiej, w której romantyczna krytyka filozofii liberalnej, kapitalizmu, społeczeństwa oraz państw zachodnioeuropejskich była obecna w głównych prądach intelektualnych Rosji carskiej. Przejęli ją zarówno słowianofile[69], jak i okcydentaliści głoszący socjalistyczną, a później marksistowską krytykę Zachodu[70]. Uznaje się, że opóźniony proces rozwoju Rosji stworzył warunki, w których silny wpływ zachodniej krytyki kapitalizmu i jego „formalnej wol-

---

[67] W literaturze poświęconej problemom recepcji marksizmu w Rosji wskazuje się, że dla części rosyjskiej inteligencji marksizm był właściwie substytutem nieistniejącej ideologii liberalnej. Początkowo marksiści rosyjscy kładli nacisk przede wszystkim na potrzebę zaprowadzenia w Rosji swobód demokratycznych, traktując je jako wartość samoistną, a fascynacja myślą marksistowską była świadectwem procesów europeizacji rosyjskiej inteligencji i zbliżenia jej do zachodnich prądów. Por. L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, Poznań 2000, s. 422; M. Bierdiajew, *Autobiografia filozoficzna*, Kęty 2002, s. 104. Rosyjska wersja socjalizmu wywodziła się więc z prozachodnich, okcydentalistycznych prądów intelektualnych, czego świadectwem może być chociażby postać Aleksandra Hercena.

[68] L. Kołakowski, *Główne nurty...*, s. 497, 498.

[69] Por. J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, t. 1, Warszawa 1998, s. 264-307.

[70] Por. *Ibidem*, s. 362-409.

ności" połączył się z pewnymi ważnymi cechami narodowego dziedzictwa. Rewolucja rosyjska o charakterze antyokcydentalistycznym została przygotowana przez tradycję intelektualną carskiej Rosji, ale była skierowana przeciwko dziewiętnastowiecznej europejskiej rzeczywistości społeczno-politycznej. Komunizm wywodzący się ze świeckich ideologii, które powstały w nowożytnym świecie zachodnim, w Rosji stał się kontynuacją antyzachodniej postawy słowiańsko-prawosławnego kręgu kulturowego i został przedłożony nad liberalizm, będący zachodnią ortodoksją[71].

Paradoks państwa radzieckiego polegał na tym, że komunizm wywodzący się z zachodniej Europy, stając się w Rosji ideologią antyzachodnią, stworzył również bardzo silne więzi z Zachodem. Przyswajając sobie ideologię zachodniej proweniencji i czyniąc z niej użytek przeciwko Zachodowi, Rosjanie w pewnym sensie zbliżyli się do niego i związali bardziej niż kiedykolwiek w swojej historii. Podkreśla się, że chociaż ideologia liberalnej demokracji i komunistyczna różniły się od siebie, to ich wyznawcy mówili „jednym językiem", gdyż konflikt ten dotyczył ideologii, które pomimo zasadniczych różnic miały nowoczesny i świecki charakter oraz stawiały przed sobą te same cele: wolność, równość i materialny dobrobyt[72]. W zasadzie obydwie ideologie wywodziły się z progresywistycznej, oświeceniowej wizji świata.

Rosja Radziecka była pierwszym krajem w świecie, w którym prawa do: pracy, wypoczynku, bezpłatnej edukacji i ochrony zdrowia zostały zapisane jako fundamentalne prawa konstytucyjne i nie były to tylko formalne zapisy ani puste słowa. W Rosji w latach osiemdziesiątych procentowe wydatki na publiczną edukację przewyższały wydatki rozwiniętych krajów zachodnich. W 1990 r. miała ona procentowo więcej wysoko wykwalifikowanych fizyków niż jakiekolwiek inne państwo w świecie, liczba łóżek szpitalnych była dwa razy większa niż w USA, a długość urlopu wypoczynkowego, wychowawczego czy też macierzyńskiego przewyższała standardy krajów wysokorozwiniętych[73].

Proces zbliżenia z Zachodem i przyjęcie jego wartości w znacznym stopniu zostały ułatwione dzięki postępowi edukacyjnemu, zapoczątkowanemu i realizowanemu po 1917 r. Likwidacja analfabetyzmu, upowszechnienie szkolnictwa powszechnego, a następnie średniego, dynamiczny rozwój wyższych uczelni – wszystko to wywołało w Rosji zasadnicze zmiany społeczne. Ujemne mentalne i jakościowe konsekwencje tego, iż były one wprowadzane w systemie totalitarnego społeczeństwa komunistycznego, rekompensował fakt, że z racji wykształcenia coraz większa część społeczeństwa traktowała rzeczywistość

[71] A. Toynbee, *op. cit.*, s. 602.

[72] S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 230-232.

[73] M.A. Mołchanow, *Russia and globalization*, „Perspectives on Global Development and Technology" 2005, vol. 4, nr 3–4, s. 400.

coraz krytyczniej. Sam proces upowszechniania i pogłębiania wiedzy, nawet w jej schematycznej i dogmatycznej formie, w radykalny sposób przyczynił się do podniesienia jakości myślenia do szybszego, masowego wejścia na wyższe szczeble cywilizacyjne, m. in. drogą przejmowania wielu istotnych wartości innych, zwłaszcza zachodnich kultur, a w ślad za tym doszło do racjonalnej krytyki istniejącego systemu[74].

Stosunkowo długotrwała egzystencja systemu totalitarnego w Rosji (1917–1991) była możliwa dzięki zakorzenionej w mentalności społecznej tradycji autorytarnej władzy. Ludzie byli przyzwyczajeni do centralizmu i despotycznej władzy, nie mieli zachodniej tradycji podmiotowości jednostki oraz gospodarki rynkowej. Wszystkie tradycje rosyjskie, tatarskie i bizantyńskie, zwłaszcza daleko posunięta autonomia państwa w stosunku do społeczeństwa cywilnego, zostały zaadaptowane w państwie radzieckim. Jednak wraz z upowszechnieniem edukacji i awansem cywilizacyjnym Rosji zaczęły dokonywać się stopniowe przewartościowania w ocenie świata zewnętrznego, ale również rzeczywistości radzieckiej. Zmiany w Związku Radzieckim dokonywały się pod wpływem zarówno oddziaływań zewnętrznych, tzw. efektu demonstracji międzynarodowej[75], jak i zmian wewnątrz społeczeństwa, przede wszystkim zaś wnikliwej obserwacji procesów zachodzących w świecie zachodnim i coraz lepszej oceny własnego systemu[76]. Wiązało się to z powoli rosnącą otwartością społeczeństwa i gospodarki oraz z wielkim przyśpieszeniem edukacyjnym dokonanym w Rosji w XX w., a więc z przechodzeniem od społeczeństwa analfabetycznego do społeczeństwa dobrze wykształconego[77].

Zmiany jakościowe wewnątrz społeczeństwa rosyjskiego doprowadziły do krytycznej oceny własnych dokonań. Świadomość konieczności reform i modernizacji kraju upowszechniła się przede wszystkim wśród wykształconych

---

[74] M. Dobroczyński, *Rosyjski bilans*, „Dziś" 1999, nr 6, s. 83, 84.

[75] Kraje zachodnioeuropejskie udowadniały, że system liberalnej demokracji oraz gospodarka rynkowa, stwarzające maksimum możliwości efektywnego działania dla ludzi aktywnych i przedsiębiorczych, posiada nieporównywalnie większe możliwości rozwojowe niż system nazywany nakazowo-rozdzielczym lub centralnie planowanym. Skutki przemian cywilizacyjnych w najbardziej rozwiniętych krajach cywilizacji łacińskiej były widoczne także w Rosji dzięki nowoczesnym formom komunikacji.

[76] Michaił Gorbaczow, twórca i symbol przemian w systemie radzieckim w 1966 r., znalazł się w składzie radzieckiej delegacji partyjnej, która wyjechała do Francji. Po zakończeniu oficjalnej części wizyty Gorbaczow wraz z żoną wynajęli samochód i w ciągu kilku tygodni przemierzyli Francję, a wakacje następnego roku spędzili we Włoszech. Turystyczne eskapady dały późniejszemu przywódcy ZSRR sposobność przypatrzenia się życiu ludzi na Zachodzie i dokonania krytycznej oceny systemu radzieckiego.

[77] M. Dobroczyński, *Polska a Rosja: podobieństwa i różnice w procesie transformacji systemowej*, (w:) *Zmiany systemowe w Polsce i Rosji*, pod red. M. Lipiec-Zajchowskiej, Warszawa 1999, s. 142.

elit, które stały się motorem fundamentalnych zmian[78]. Świadectwem rosnącego przekonania o niewydolności starych wzorców stało się przejęcie władzy w połowie lat osiemdziesiątych przez Michaiła Gorbaczowa, postrzeganego jako osoba, która przyczyni się do reformy i modernizacji systemu radzieckiego. Powszechnie bowiem uznawano, że kontynuacja dotychczasowego modelu nie stwarzała szansy przełamania zapóźnienia gospodarczego i kulturowego. W okresie reform Gorbaczowa na pierwszy plan wysunął się problem otwarcia społeczeństwa i gospodarki, czyli uznanie wartości zewnętrznych wpływów cywilizacyjnych[79]. Jego polityka stała się prozachodnim i proeuropejskim zwrotem w historii państwa.

Paradoksem i zarazem wielką tragedią narodu rosyjskiego okazało się to, że wielki przełom, jaki dokonał się w Rosji, stał się jednocześnie przyczyną kryzysu cywilizacyjnego dotyczącego wszystkich sfer życia społecznego, dramatycznego spadku poziomu życia, poczucia bezpieczeństwa i godności obywateli rosyjskich. Reformy Gorbaczowa, których istotę oddawały dwa kluczowe słowa - pieriestrojka i głasnost' - uruchomiły tak potężne siły odśrodkowe, że niemożliwe stało się utrzymanie Związku Radzieckiego. Rozpad ZSRR spowodował znaczne zmniejszenie się terytorium jego kontynuatorki - Federacji Rosyjskiej. Konsekwencją kryzysu gospodarczego i braku perspektyw rozwoju gospodarczego było systematyczne zmniejszanie się możliwości międzynarodowego oddziaływania Rosji. Reformatorzy – skupieni wokół Gorbaczowa, a później wokół prezydenta Rosji, Borysa Jelcyna – próbowali przebudować państwo na wzór systemów politycznych i gospodarczych państw Europy Zachodniej. Reformy nie przyniosły jednak oczekiwanych efektów, a jedynie doprowadziły do chaosu wewnętrznego, masowej pauperyzacji i znaczących kontrastów bytowych. Kiedy Rosjanie przegrali rywalizację z krajami Zachodu, wtedy okazało się, że utracili coś więcej niż tylko polityczne supersturktury autorytarnego państwa, wsparte przez zdyskredytowaną w oczach społeczeństwa partię komunistyczną, utracili przede wszystkim podstawy swojej egzystencji, bezpieczeństwo socjalne i poczucie własnej wartości. Dominacja indywidualizmu i konsumpcjonizmu przyniosła rzeczywiste korzyści tylko garstce ludzi, którzy zaczęli stanowić nową elitę państwa[80].

W związku z tym przestały one cieszyć się powszechnym uznaniem, a w Rosji zaczęła się odradzać antyzachodnia, antydemokratyczna i antyliberalna myśl polityczna zorientowana na restaurację jej światowej potęgi, a takie pojęcia, jak

---

[78] Por. D. Lane, *The Gorbachev revolution: the role of the political elite in regime disintegration*, „Political Studies" 1996, nr XLIV, s. 4-23.

[79] E. Zieliński, *op. cit.*, s. 15.

[80] M.A. Mołchanow, *op. cit.*, s. 400, 403; N. Holmstrom, R. Smith, *The necessity of gangsters capitalism: primitive accumulation in Russia and China*, „Monthly Review" 2000, nr 51, s. 1-15.

demokracja czy też liberalizm, zostały zdyskredytowane przez postępującą pauperyzację społeczną, za którą obwiniono prozachodnich reformatorów.

Rozpad ZSRR był wydarzeniem niezwykle traumatycznym dla obywateli tego kraju. Podkreślając wagę zmian, które nastąpiły na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, należy pamiętać, że wydarzenia traumatyczne, jakie niesie nam życie, nie są obojętne dla naszego postrzegania świata; odbierają nam poczucie bezpieczeństwa, zaburzają nasze relacje z innymi, prowadzą do apatii i zachwiania wiary w sens życia i wyznawane wartości. Tak samo jest zarówno w przypadku jednostek, jak i w przypadku traumatycznych doświadczeń dotykających całych społeczności czy narodów. Istnieją wydarzenia dziejowe, które pod znakiem zapytania stawiają naszą tożsamość - naszą cywilizację[81].

W dziejach narodu rosyjskiego było już wiele wydarzeń gwałtownie zmieniających bieg jego historii, ale rozpad ZSRR okazał się szczególnie traumatogenny, gdyż trauma jest tym większa, im bardziej wydarzenia burzą naszą dotychczasową wizję świata. Rosjanie, uważający swój kraj za supermocarstwo o wybitnych osiągnięciach, z którym każdy w świecie musi się liczyć, niespodziewanie zderzyli się z rzeczywistością, w jakiej doszło do szybkiego rozpadu ich budowanego od stuleci państwa, utracili większość swoich przewag na arenie międzynarodowej, a kraj pogrążył się w kryzysie. Ta konfrontacja mitów i przekonań o własnej wielkości z rzeczywistością postzimnowojennego świata i całkowitej dominacji w nim krajów Zachodu oraz ideologii liberalno-demokratycznej stanowiła o sile i głębokości rozczarowania Rosjan przemianami końca XX w.

Istnieje kilka sposobów reagowania na załamanie się wizji świata, kilka prób ratowania własnej tożsamości[82]. W przypadku rosyjskim wydarzenia te próbowano zracjonalizować i interpretować, szukając przyczyn we wrogim środowisku zewnętrznym, dążącym do zniszczenia Rosji. Przyjęcie takiego wytłumaczenia było we współczesnej Rosji czymś naturalnym i logicznie wywodzącym się z rosyjskiej tradycji. Stało się tak, ponieważ wzory zachowań politycznych w państwie wyznaczały w Rosji rządy autorytarne, często o charakterze represyjnym, które sprzyjały uformowaniu się postaw nieufności wobec otoczenia. Autorytarne otoczenie wyznaczające styl życia oraz aspiracje ludzi ukształtowały charakterystyczną dla osobowości autorytarnej nieufność, podejrzliwość, a także tendencję do przypisywania odpowiedzialności czynnikom zewnętrznym, pozostającym poza kontrolą jednostki.

Nieudane reformy oddaliły Rosję od Europy i jej wartości, a rozczarowanie kursem prozachodnim przywróciło odwieczne rosyjskie pytanie o sens i charak-

[81] M. Milewska, *Tożsamość wobec traumatyzmu historii na przykładzie wielkiej rewolucji francuskiej*, „Kultura i społeczeństwo", lipiec–wrzesień 2003, nr 3, s. 105.

[82] Por. *ibidem*, s. 106-113.

ter „westernizacji" kraju, pytania o tożsamość narodową, o stosunek do świata zewnętrznego i własnego dziedzictwa historyczno-kulturowego. W rezultacie zaczęły w Rosji narastać obawy wobec kierunku współczesnych przemian, postawy patriotyczno-nacjonalistyczne oraz izolacjonistyczne, co znalazło także swoje odbicie w kierunkach, jakie przyjęła rosyjska polityka międzynarodowa na przełomie XX i XXI w.

Odpowiadając na pytanie, kim jesteśmy i jakie jest nasze miejsce w świecie, współcześni Rosjanie sięgają do tradycji historycznej swojego kraju, czerpiąc stamtąd odpowiedzi i wzory zachowań. Dlatego też poznanie głównych ogniw rozwoju historycznego tego państwa pozwala zrozumieć sposób postrzegania świata zewnętrznego, obawy i aspiracje, będące elementem rosyjskiej tożsamości w środowisku międzynarodowym i podstawą zachowań politycznych. Historia bowiem w sposób specyficzny ukształtowała ten kraj, który przebył wyjątkową drogę od niewielkiego księstwa położonego na uboczu świata europejskiego, aż do światowego mocarstwa decydującego o procesach zachodzących w skali globalnej. W historii rosyjskiej nie brakowało gwałtownych i radykalnych zmian. Niemniej jednak Rosja stanowi spójny ład społeczno-polityczny, a tradycja, wartości i normy z nim związane, a wywodzące się m.in. z historii, odgrywają bardzo istotną rolę w tworzeniu nowoczesnego społeczeństwa rosyjskiego. Państwo to było kształtowane przez specyficzne wzory bizantyńskie i mongolskie, które zadecydowały o rosyjskiej odrębności i specyfice. Od XVII w. w obliczu konieczności modernizacji kraj ten stał się coraz bardziej otwarty na wpływy zachodnioeuropejskie, których recepcja była o tyle ułatwiona, że obydwa obszary kulturowe wywodziły swoje dziedzictwo z basenu Morza Śródziemnego, z tradycji Starożytnej Grecji i Rzymu. Rosja, pozostając na uboczu procesów zachodzących w Europie Zachodniej, przy całej swojej odrębności wciąż stanowiła element świata europejskiego, a XVIII w. oznaczał dla niej „powrót do Europy" w roli znaczącego podmiotu, decydującego o wydarzeniach europejskich – stała się ona cząstką tożsamości europejskiej (nawet jeżeli była tutaj często elementem negatywnego odniesienia). Konserwatyzm ustroju społeczno-politycznego oraz presja modernizacyjna, a także wpływy modelu i ideologii zachodnioeuropejskiej doprowadziły w Rosji do wybuchu tzw. rewolucji październikowej, która bardzo mocno wpłynęła na tożsamość społeczeństwa rosyjskiego. Niezależnie od represyjnego charakteru rządów porewolucyjnych, totalitarnego charakteru państwa i konfrontacji ze światem zachodnim, w ramach ZSRR realizowano ideały społeczno-polityczne zrodzone w Europie Zachodniej, co mocno związało te dwa światy ze sobą (były one wzajemnie dla siebie punktami odniesienia). Rosnąca otwartość społeczeństwa rosyjskiego oraz przyspieszenie edukacyjne dokonane w XX w. spowodowały, że Rosja odrzuciła specyficzny system społeczno-polityczny realizowany w ramach Związku Radzieckiego. Rosyjskie elity polityczne przy aprobacie

i początkowym entuzjazmie obywateli państwa zadecydowały o rezygnacji z konfrontacji politycznej i budowie nowej przestrzeni społeczno-kulturowej, opartej na wzorach zachodnioeuropejskich demokracji, uznanych za najbliższe i najbardziej wartościowe dla Rosji.

2. KULTUROWY KOMPONENT TOŻSAMOŚCI ROSYJSKIEJ

Z istnieniem państw narodowych i ich wzajemnymi relacjami są związane pytania o podstawy ich odrębności i o siłę więzi łączących jednostki w zbiorowości zdolne do przetrwania i walki z przeciwnościami[83]. Pojęcie narodu jest niezwykle kontrowersyjne dla intelektualnych rozważań i uznaje się nawet, że prawdopodobnie nigdy nie będzie definicji narodu pasującej do wszystkich grup, których członkowie uporczywie sami uważają siebie za należących do jednego narodu i jako naród są postrzegani przez ludzi tworzących inne grupy tego rodzaju[84].

Ogólnie mówiąc, uważa się, że naród jest powstałą w toku rozwoju historycznego wspólnotą ludzi, którzy są przekonani o wspólnocie swojego pochodzenia, losów historycznych, specyficznych postaw, zachowań, tworzą własną kulturę, posiadają pewną ilość cech wspólnych, właściwych danemu narodowi i odróżniających go od innych[85]. Wśród tych cech wspólnoty narodowej wyróżniają się: język, terytorium, wspólnota pochodzenia, wspólny sposób życia, religia, tradycja, obyczaje, wspólnota historyczna i polityczna, a także świadomość odrębności etnicznej wspólnoty oraz identyfikacja z daną wspólnotą i chęć partycypowania w niej[86]. Wszystkie czynniki określające naród można także nazwać łącznym terminem „wspólnota kulturowa"[87].

Pojęcie kultury jest związane z pewnymi postawami i wartościami określającymi stosunek człowieka do natury, innych ludzi i samego siebie[88]. Stosunek do tych problemów przejawia się m.in. w literaturze, myśli społeczno-politycznej i sztuce charakterystycznej dla określonej zbiorowości. Duchowy i materialny dorobek danego narodu jest gromadzony, utrwalany i wzbogacany w ciągu dziejów, przekazywany z pokolenia na pokolenie, kształtując poglądy i postawy wyróżniające tę społeczność wśród innych. Wartości, normy, poglądy są tworem

---

83 Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2005, s. 45.

84 J. Szacki, *O narodzie i nacjonalizmie*, „Znak" 1997, nr 3, s. 15, 16.

85 *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, pod red. B. Szmulika i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2002, s. 148; J. Wiatr, *Socjologia polityki*, *op. cit.*, s. 181.

86 M. Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowowschodniej*, Warszawa 1992, s. 16, 17; *Wprowadzenie do nauki...*, s. 149.

87 J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000, s. 146.

88 J. Kłoskowska, *Z historii socjologii kultury*, Warszawa 1969, s. 340.

historii, a ich zdolność do trwania, przechodzenia z pokolenia na pokolenie stanowi ważny element ciągłości kultury.

Kultura jest swoistą konfiguracją o strukturze odznaczającej się charakterystycznym dla danego społeczeństwa wzorem, w której dominuje pewien motyw przewodni, tzw. centrum kultury obejmujące centralne wartości w danym systemie, decydujące o jej odrębności[89]. Owo centrum kultury może stanowić normatywną podstawę integracji w społeczeństwie, która jest niezbędna do tworzenia ładu społecznego[90]. Kulturę danej zbiorowości tworzy całość żywych, aktualnych, funkcjonujących wytworów i wzorów, odgrywających uznaną rolę w życiu wszystkich członków zbiorowości. Dziedzictwo kulturowe ulega zazwyczaj idealizacji, stając się zbiorem wartości uświęconych, symboli otoczonych postawami emocjonalnymi, a zatem jest ośrodkiem skupienia grup, czynnikiem ich integracji, ciągłości i trwałości w kryzysach[91].

Podjęcie problemu wartości kulturowych występujących w danym społeczeństwie wywodzi się z założenia, że kultura ma znaczenie dla kierunków rozwoju danego społeczeństwa i dla sposobu funkcjonowania instytucji społecznych, m.in. takiej sfery, jak polityka. Rola kultury polega na tym, że jako przekazana nam przeszłość kształtuje nasze wyobrażenia o świecie wartości i wzory zachowań, które wpływają na kulturową i obyczajową tożsamość zarówno całej społeczności, jak i pojedynczej jednostki. Osobowość społeczna człowieka jest tworem kultury w tym znaczeniu, że stanowi produkt gromadzących się i zmieniających się stopniowo, ale zarazem zachowujących swą ciągłość uwarunkowań historycznych. Dlatego też uznaje się, że zastosowanie perspektyw kultury, a zarazem historii, stanowi konieczny element analiz wszystkich dziedzin ludzkiego życia i polityka nie jest tu wyjątkiem[92].

Najważniejsze różnice między poszczególnymi zbiorowościami nie mają charakteru ideologicznego, politycznego czy ekonomicznego, lecz kulturowy. Ludy i narody, poszukując swojej tożsamości, określają się w kategoriach pochodzenia religii, języka, historii, wartości, obyczajów i instytucji. We współczesnej nauce wskazuje się niekiedy, że to kultura i tożsamość kulturowa, będąca w szerokim pojęciu tożsamością cywilizacji, kształtują wzorce spójności, dezintegracji i konfliktu w świecie przełomu XX i XXI w., a państwa współpracują ze sobą na podstawie podobieństw kulturowych[93]. Jest to więc także czynnik, którego nie można pominąć przy analizach rosyjskiej polityki zagranicznej, gdyż stanowi on „duchowy" fundament działania w sferze polityki międzynarodowej. Istnienie odrębnych obszarów kulturowych wywołuje doniosłe konsekwencje społeczne

---

[89] Por. L. Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1993, s. 57 i n.
[90] J. Turowski, *op. cit.*, s. 71.
[91] J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1963, s. 47.
[92] J. Wiatr, *Socjologia polityki*, *op. cit.*, s. 180.
[93] Por. S.P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 15, 18.

i polityczne, wpływając na kształt tak istotnych zjawisk, jak stopa przyrostu naturalnego, zachowania ekonomiczne oraz instytucje demokratyczne[94]. Odmienności kulturowe wywierają istotny wpływ na funkcjonowanie grup społecznych, organizacji, instytucji. Te same formy organizacyjne, dominujące we współczesnym świecie, jak np. kapitalizm w ekonomii czy demokracja w polityce, działają zupełnie różnie w kontekście różnych kultur[95]. Nie da się zrozumieć procesów powstawania i prawidłowości funkcjonowania podmiotów władzy, jej struktur, instytucji, celów i norm działania bez uwzględnienia wymiaru kulturowego. Elementy życia politycznego, w tym także polityczne wyobrażenia, powstają, kształtują się i funkcjonują jako części składowe ogólnego systemu cywilizacyjnego określonej zbiorowości ludzkiej. Odzwierciedleniem i uosobieniem owej całości systemowej jest kultura[96].

Rozpatrując kulturową stronę stosunków politycznych, podejmuje się przede wszystkim problem norm i wartości obowiązujących w społeczeństwie w różnych dziedzinach życia i tym samym wywierających wpływ na te stosunki. Są one częścią kultury i zarazem są kształtowane przez wzory kultury społeczeństwa, w którym występują. Kultura każdego narodu zawiera określone wartości, normy i wzory. Wyznaczają one - mniej lub bardziej bezpośrednio - treść przekonań jednostek i determinują ich postawy, a więc kultura leży u podstaw działań politycznych. Istnieje bowiem ścisła zależność między np. kulturą Rosji, jej tożsamością i polityką zagraniczną. Czynnik kulturowy ma priorytetowe znaczenie w kształtowaniu zachowań państwa, ponieważ kształtuje preferencje społeczeństwa, w tym także decydentów, dotyczące wszystkich sfer aktywności danego kraju. Decyduje zatem w sposób zasadniczy o dokonywanych wyborach w sferze stosunków międzynarodowych[97]. Jeśli przyjmiemy założenie, że kultura – rozumiana w kategoriach przedmiotowych jako wartości, postawy, przekonania, opinie oraz leżące u ich podstaw przeświadczenia powszechne wśród członków danej zbiorowości – przesądza o sposobach zachowania się w środowisku międzynarodowym, to wówczas istotnym zadaniem badawczym jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób tak rozumiana kultura wpływa na zakres i sposób realizowania przez elity polityczne danego społeczeństwa wyzwań związanych z polityką zagraniczną. Jak czynniki kulturowe wpływają na podejmowane wybory polityczne i strategie działania?

W ramach teorii stosunków międzynarodowych uznaje się, że kultura to przede wszystkim system wartości i przekonań uznanych przez grupy społeczne zamieszkujące określone terytorium, wpływających na percepcję otaczające-

[94] R. Ingelhart, *Kultura a demokracja*, (w:) *Kultura ma znaczenie, op. cit.*, s. 146.
[95] P. Sztompka, *Socjologia, op. cit.*, s. 230.
[96] A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością...*, s. 41.
[97] M. Nizioł, *Dylematy kulturowe...*, s. 7, 8.

go ich świata, implikujących poczucie tożsamości i określony wzorzec ocen[98]. Taka przedmiotowa definicja powoduje, że na pierwszy plan w rozważaniach dotyczących polityki międzynarodowej wysuwa się kategorię państwa i narodu. Kulturowo-antropologiczne podejście do relacji międzynarodowych powoduje, że podstawową kategorią analityczną i podmiotem stosunków międzynarodowych staje się naród oraz grupy zaliczane do porządku kulturowo-etnicznego, takie jak zbiorowości plemienne, grupy etniczne, mniejszości narodowe[99]. Takie rozumienie pojęcia kultury wydaje się jednak niewystarczające dla analizy współczesnej rzeczywistości politycznej, ponieważ oznaczałoby to jednak redukcjonizm badawczy, gdyż współczesne stosunki międzynarodowe obejmują wiele rodzajów podmiotów, a państwa czy narody stanowią tylko ich część. Dlatego też pojęcie tożsamości i kultury należałoby rozszerzyć także na pozostałych aktorów środowiska międzynarodowego (na organizacje międzynarodowe czy też podmioty transnarodowe).

Kultura jest czynnikiem wyznaczającym tożsamość podmiotów aktywnych w środowisku międzynarodowym. Aby zrozumieć jakiekolwiek podejmowane przez nie działania, nie można nie uwzględnić czynnika kulturowego, co wymaga jednocześnie rezygnacji z przekonania o uniwersalnym charakterze i wyższości jakiegokolwiek systemu wartości czy też modeli kulturowych i rozwojowych, a także spojrzenia na świat z perspektywy badanego podmiotu. Takie podejście do analizy określonego podmiotu umożliwiłoby bowiem „zrozumienie" i obiektywną ocenę działań podejmowanych przez aktorów społecznych w środowisku międzynarodowym. Podejście to nawiązuje do koncepcji „wczuwania się" (*einfehlung)* Wilhelma Dilthey'a, „rozumienia" (*verstehen)* Maxa Webera, „współczynnika humanistycznego" Floriana Znanieckiego i Wiliama Thomasa oraz „empatii" Stanisława Ossowskiego. Jest to jednak przede wszystkim nawiązanie do socjologicznej tradycji Maxa Webera, według którego w badaniu rzeczywistości społecznej należy uwzględniać fakt, że podmioty działające nadają swym czynnościom określony sens i dlatego konieczne jest podczas badania postawienie się na miejscu tego, którego działania się bada. Nie może dokonać się adekwatne poznanie badanego obiektu bez związanej z procesem badawczym „empatii", pozwalającej na dostrzeżenie i wyjaśnienie ukrytych przyczyn sprawczych. Empatia stanowi klucz do zrozumienia istoty badanego obiektu.

Przyjmując, że kultura jest czynnikiem wyznaczającym tożsamość rosyjską, a tym samym ukierunkowującym aktywność tego podmiotu w środowisku międzynarodowym, wartościowe badawczo staje się rozpoznanie wzorów kulturowych, które go kształtowały. Szczególnie istotny, a jednocześnie inspirujący do oryginalnych poszukiwań intelektualnych, wydaje się być problem rosyjskiej tożsamości kulturowej. Uznaje się bowiem, że kraj ten osiągnął w rozwoju dzie-

[98] A. Ziętek, J. Olchowski, *Kultura,* (w:) *Międzynarodowe stosunki polityczne, op. cit.*, s. 421.
[99] T. Paleczny, *op. cit.*, s. 21.

jowym odrębność cywilizacyjną i oryginalną tożsamość kulturową. Szczególnie dyskusyjną i kontrowersyjną kwestią jest próba kulturowej klasyfikacji Rosji, a zwłaszcza zaliczanie jej do Azji lub Europy[100].

W rosyjskim postrzeganiu swojej tożsamości kulturowej występują dwa charakterystyczne motywy. Po pierwsze zwraca się uwagę na to, że Rosja jest syntezą, połączeniem Wschodu i Zachodu i to właśnie w tym kraju nastąpiło zespolenie obu cywilizacji i kultur. Jak pisał Mikołaj Bierdiajew: „Rosja jest Wschodem i Zachodem, a w tym tkwi źródło złożoności i tragizm jej losów, jej pełnej nieszczęść historii. W duszy kulturalnego Rosjanina zawsze toczy się walka Wschodu z Zachodem"[101]. Po drugie zaś istotny jest fakt, że „kultura Rosji nie jest ani kulturą europejską, ani azjatycką, ani sumą czy też połączeniem elementów różnych kultur, ale jest całkowicie szczególną, specyficzną kulturą – kulturą eurazjatycką, posiadającą nie mniejszą wartość i nie mniejsze znaczenie historyczne niż kultura europejska i azjatycka"[102].

Postawy te wyrażają rosyjskie przekonanie o oryginalności tożsamości kulturowej Rosji i wyjątkowości ich ojczyzny. Szczególnie silne jest w dzisiejszej Rosji przekonanie o eurazjatyckim charakterze jej kultury, związane z renesansem teorii eurazjatyzmu we współczesnej Federacji Rosyjskiej[103]. Pogląd ten, propagowany przez wiele rosyjskich publikacji, został także przejęty przez badaczy niepochodzących z Rosji, próbujących dokonać analizy czynników kulturowo-historycznych, wpływających na postawy współczesnych Rosjan. Częstokroć powtarza się tezę, że Rosja stanowi odrębną eurazjatycką kulturę, której specyfika polega na tym, iż nie jest ona prostą sumą elementów kultury zachodniej (łacińskiej) i wschodniej (bizantyńskiej), ale rodzajem nowej jakości ukształtowanej na ich podłożu[104]. Problem „eurazjatyckości" Rosji stał się dominującym elementem w licznych analizach poświęconych tożsamości rosyjskiej.

Dyskurs „eurazjatyckości" został jednak w dużej mierze narzucony przez rosyjskich uczonych, poszukujących w ostatnich dekadach XX w., w obliczu głębokiego kryzysu cywilizacyjnego, odpowiedzi na pytanie o istotę państwa i społeczeństwa rosyjskiego. Stanowił on ideologiczną podbudowę dla nowej przestrzeni kulturowej i jej przyszłego rozwoju. Bezkrytyczne uleganie sugestii rosyjskich badaczy oraz wiara w taką genezę i źródła rosyjskiej kultury wydaje się być redukcjonizmem badawczym, gdyż ich świadectwo ma charakter su-

[100] A. Chodubski, *Tożsamość kulturowa...*, s. 241.

[101] M. Bierdiajew, *Głoszę wolność*, Warszawa 1999, s. 116.

[102] N.S. Trubieckoj, *Ob. Istinnom i łożnom nacjonalizmie*, „Ischod" 1992, cyt za: *Między Europą a Azją. Idea Rosji – Eurazji*, pod red. S. Grzybowskiego, Toruń 1998, s. 112.

[103] Obraz Rosji – Eurazji to obecnie jeden z najpopularniejszych geopolitycznych obrazów, które zostały utrwalone we współczesnej rosyjskiej opinii publicznej oraz wśród rosyjskich elit politycznych i wojskowych.

[104] Por. M. Nizioł, *op. cit.*, s. 8.

biektywny, związany z czynnikami sytuacyjnymi, w jakich znalazła się rosyjska państwowość. Dominacja takich postaw w Rosji wynika z faktu, że okresy kryzysu u przełomu, a w takim znalazło się współczesne państwo rosyjskie, zawsze obfitują w pomysły i recepty na urządzenie państwa i społeczeństwa. Jedną z takich recept stał się neoeurazjatyzm, którego znaczenie wypływa z oryginalnej i bogatej tradycji pierwszego eurazjatyzmu – jako rosyjskiego wariantu konserwatywnej rewolucji – oraz z geopolitycznego kontekstu współczesnego eurazjatyzmu – jako jedynej koncepcji, którą można przeciwstawić komunizmowi i „atlantyzmowi"[105].

Niezależnie od kontrowersji, jakie może wywołać próba zdefiniowania rosyjskiej kultury, to ona właśnie, decydując o współczesnej tożsamości obywateli Rosji, stanowi szczególną wartość dla społeczeństwa tego państwa i dlatego oni sami podkreślają jej odrębność i samoistność. Tworzy jeden z najciekawszych odłamów kultury europejskiej, a Rosjanie są dumni z jej osiągnięć. Rozwój w dziewiętnastowiecznej Rosji literatury i nauki sprawił, że dokonania kultury rosyjskiej zdobyły uznanie w całej Europie i na stałe weszły do kanonu jej osiągnięć. Ze względu na swoją wysoką wartość kultura rosyjska nie pozostała bez wpływu na wiele krajów świata i jest wartością bardzo cenioną przez Rosjan. Uznaje się, że to właśnie w sferze unikatowych rosyjskich wartości kulturowych tkwi siła i specyfika wieloetnicznego społeczeństwa rosyjskiego. W obliczu procesów globalizacji i westernizacji współczesnego świata rodzima kultura jest przez naród rosyjski postrzegana jako alternatywa dla wzorów cywilizacji zachodnioeuropejskiej i amerykanizacji świata[106]. Stanowi nieodłączny element życia społecznego. Dla Rosjan ich kraj to osobny świat, a jego historia to historia rozwoju unikalnej kultury - innej niż kultura Zachodu[107]. Współcześnie upatrują oni szczególnej wartości swojej kultury przede wszystkim w jej heterogenicznym charakterze. Wielokulturowość Rosji jest pochodną jej wieloetniczności, dzięki której w ramach państwa rosyjskiego rozwijały się różnorodne tradycje i wartości tworzące specyfikę tego kraju. Uznaje się, że Rosja jest tym unikalnym państwem, w którego kulturze przenikają się zarówno kolektywistyczne i duchowe wartości Wschodu, jak i Zachodni indywidualizm oraz racjonalizm[108].

Kultura narodowa nabrała szczególnego znaczenia dla Rosjan na przełomie XX i XXI w., w dobie kryzysu państwa i społeczeństwa. Stała się źródłem poszukiwań tożsamości w szybko zmieniającym się świecie dążącym do ujednolicenia wzorów kulturowych w ramach jednej globalnej cywilizacji. Wydaje się,

---

[105] R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji, Studium idei*, Toruń 2001, s. 240.

[106] Por. *Rossijskaja ciwilizacjija*, pod red. M.P. Mczedłowa, Moskwa 2003, s. 439-445.

[107] Por. W. Pastuchow, *Postkomunizm jako logiczna faza rozwoju cywilizacji eurazjatyckiej*, „Więź" 1994, nr 5, s. 15.

[108] E.G. Ponomariewa, *Politiczeskije instytuty i otnoszenija w sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 2007, s. 30, 36.

że wśród światowych tendencji rozwojowych, społeczeństwo rosyjskie zachowa jeszcze przez długi czas wiele zasadniczych cech, odróżniających je zarówno od świata zachodniego (europejskiego i europochodnego), jak i azjatyckiego. Kulturowa i obyczajowa tożsamość Rosji jest zbyt odrębna, zbyt silna, by oczekiwać w najbliższym czasie jej radykalnych upodobnień do środowisk zewnętrznych. Z uwagi na znaczenie, jakie rodzimej kulturze przypisują Rosjanie, wszelkie procesy zagrażające jej swoistości i odrębności są odbierane negatywnie, co w rzeczywistości politycznej przekłada się na antyamerykanizm społeczeństwa rosyjskiego. Współczesne rozprzestrzenianie się kultury amerykańskiej za pomocą światowych mediów oraz coraz większa jej popularność sprawiają, że powoduje ona degradację rodzimej kultury poprzez narzucenie za pośrednictwem środków masowego przekazu obcych systemów, norm, instytucji i symboli[109]. Amerykanizacja, czy też szerzej dominacja kultury zachodniej, jest w Rosji odbierana jako zagrożenie dla własnej tożsamości i samoistności, co powoduje utrwalenie się postaw niechętnych wobec nowego zachodniego „imperializmu" kulturowego.

Analizując specyfikę współczesnej tożsamości kulturowej, należy zauważyć, że jednym z najpowszechniejszych chyba mitów zakorzenionych w świadomości rosyjskiej jest przekonanie o swojej wyjątkowości i niepowtarzalności. Rosjanie podkreślają zwłaszcza swoją szczególną tożsamość duchową, gdyż w ich przekonaniu fenomen Rosji zawiera w sobie pierwiastek mistyczny, który wykracza poza wszelkie empirycznie uchwytne charakterystyki. Wedle ich przekonania zarówno kultura, jak i naród rosyjski „skrywają w sobie" wyższe duchowe prawdy, które mogą stać się zbawieniem dla świata. Najbardziej charakterystycznym i znanym przykładem takiej postawy jest wielokrotnie przywoływany w rozważaniach dotyczących Rosji czterowiersz dziewiętnastowiecznego poety Fiodora Tiutczewa:

Rosję nie rozum pojąć zdoła,
Na nic ją zwykłą skalą mierzyć
Istota jej odmienna zgoła –
Tak, w Rosję można tylko wierzyć[110].

Przekonanie o wyjątkowości narodu rosyjskiego znalazło swoje odbicie w postaci rozpowszechnionego w literaturze i filozofii rosyjskiej mesjanizmu narodowego, według którego Rosja ma do spełnienia szczególną rolę w świecie. Uznaje się, że jest on charakterystyczny dla kultury narodu rosyjskiego[111],

[109] A. Chodubski, *Ludzie „III wieku" kształtujący się nowy ład cywilizacji europejskiej*, „Cywilizacja i polityka", nr 4, Toruń 2006, s. 157.

[110] R. Łużny, *Fiodor Tiutczew. Zarys monografii*, (w:) *Wybór poezji*, Wrocław 1978, s. XXXIII.

[111] M. Bierdiajew, *Rosyjska idea*, Warszawa 1999, s. 39.

a państwo rosyjskie kształtowało się przez odwoływanie się do symboliki mesjanistycznej[112].

Elementy rosyjskiego mesjanizmu pojawiły się już w jednym z najstarszych zabytków piśmiennictwa staroruskiego *Słowa o prawie i łasce*, autorstwa metropolity kijowskiego Ilariona, w którym pojawiło się przekonanie, że Ruś (później Rosja) zajmuje szczególne miejsce w dziejach świata[113]. Teologiczna wizja dziejów Ilariona, służąca do uzasadnienia przewagi historycznej i duchowej narodu ruskiego, przerodziła się następnie w tzw. ideę Świętej Rusi, której istotą była idea wiecznego narodu rosyjskiego, wcielającego w życie „prawdziwą" wiarę - prawosławie[114]. Za prekursora rosyjskiego mesjanizmu politycznego uchodzi szesnastowieczny mnich Filoteusz – twórca historiozoficznej teorii Moskwy - Trzeciego Rzymu. Filoteusz założył, że po upadku prawosławnego cesarstwa bizantyńskiego carstwo moskiewskie pozostało jedynym państwem prawosławnym, stolica państwa Moskwa zajęła historyczne miejsce Rzymu i Konstantynopola, natomiast obywatele cesarstwa moskiewskiego tworzyli naród wybrany, będąc jedynym narodem prawdziwie chrześcijańskim. Założenie to stało się podstawą do ukształtowania specyficznych postaw społeczno-politycznych i poczucia własnej wyjątkowości.

Mesjanistyczna koncepcja Filoteusza wpłynęła na późniejsze koncepcje historiozoficzne rosyjskich myślicieli. Jednym z nich był Piotr Czadajew (1794–1856). Według *Listów filozoficznych*, pisanych przez Czadajewa w latach 1828–1831, Rosja nie należy ani do Wschodu, ani do Zachodu, nie ma ciągłości tradycji, ani własnej idei i „osobowości narodowej". Rosyjska kultura kształtuje się całkowicie na zapożyczeniach i naśladownictwie[115]. Wychodząc od krytyki społeczeństwa rosyjskiego, Czadajew w kolejnym swoim dziele *Apologia obłąkanego* uznał, że brak dziedzictwa historycznego u Rosjan jest ich przywilejem, a wykorzystanie go – unikalną szansą Rosji. Wyraził mesjanistyczny pogląd, że Rosji jest sądzone „rozwiązać większość problemów porządku społecznego, doprowadzić do końca większość idei powstałych w starych społeczeństwach, dać odpowiedź na najważniejsze pytania nurtujące ludzkość"[116]. Jednocześnie wiarę w mesjanistyczne posłannictwo Rosji połączył Czadajew z elementami religijnymi, eschatologicznymi, z oczekiwaniem nadejścia Królestwa Bożego na

---

[112] *Idem, Źródła i sens komunizmu...*, s. 7.

[113] Por. *Hilarion*, (w:) *Idee w Rosji. Leksykon*, t. 2, pod red. A. de Lazari, Łódź 1999, s. 176, 177; W. Hryniewicz, *Teologiczna wizja dziejów w pismach metropolity Ilariona*, (w:) *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, pod red. W. Hryniewicza i J.S. Gajka, Lublin 1993, s. 149-168; *Słowo o zakonie i błagodati*, (w:) *Russkaja idea*, wybór M.A. Maselim, Moskwa 1992, s. 18-36.

[114] *Święta Ruś*, (w:) *Idee w Rosji. Leksykon*, t. 5, pod red. A. de Lazari, Łódź 2003, s. 250-254.

[115] A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 132, 133.

[116] *Filozofia i myśl społeczna rosyjska 1825–1861*, wybór A. Walicki, Warszawa 1961, s. 120.

ziemi[117]. Oczekiwanie nowej epoki w życiu ludzkości, często rozumianej jako epoka religijna, i wiara w rolę Rosji w nowym świecie stały się charakterystyczne dla myśli rosyjskiej.

W latach czterdziestych XIX w. ukształtowały się koncepcje ideologów, którzy zostali określeni mianem „słowianofili". Był to jeden z najważniejszych prądów intelektualnych ówczesnej Rosji, który w istotnym stopniu wpłynął na tworzenie się nowożytnej kultury rosyjskiej oraz myśli filozoficznej i społeczno-politycznej. Uogólniając światopogląd myślicieli zaliczanych do słowianofilstwa, można zauważyć, że ich teoria społeczno-polityczna polegała na głoszeniu wyższości rodzimych, rdzennie słowiańskich pierwiastków bytu społecznego i kultury dawnej Rusi. Łączyli to przekonanie z apoteozą prawosławnego chrześcijaństwa. Krytykowali zachodnioeuropejski racjonalizm, wywodzący się z katolicyzmu i prowadzący do upowszechnienia się postaw indywidualistycznych oraz izolacji jednostek[118]. Zachodowi i jego „logiczno-technicznej" cywilizacji przeciwstawiano byt Rosjan oparty na wspólnocie gminnej i zasadach prawosławia. Prawosławie i Rosja jako jedyni zachowali prawdziwą wolność. Celem ich historii jest przekazanie tych ideałów całej Europie. Słowianofile uważali, że Rosjanie są narodem wybranym, a prawosławie jedyną prawdziwą wiarą chrześcijańską, z kolei misja dziejowa Rosji polega na przekazywaniu Europie „nieskażonej" wiary i nauki. W ramach ich światopoglądu rozwijano także oryginalną koncepcję „narodu-Bogonoścy". Zakładano w tej koncepcji, że Rosjanie stanowią naród wybrany (lud-męczennik), który Bóg wysłał na urząd apostolski. Cały prawosławny naród rosyjski niósł krzyż na szlakach dziejowych, krocząc ku dniom Sądu Bożego. Z tego względu jest powołany do przechowania i upowszechnienia na ziemi idei chrześcijaństwa w jej niezniekształconej formie - prawosławiu. Rosja, ze względu na swoją świętość, harmonię między postępem cywilizacyjnym a moralnością i tradycją chrześcijańską, ma do spełnienia wyjątkową rolę dziejową[119].

Mesjanizm rosyjski znalazł też swój wyraz w dziełach twórcy tzw. rosyjskiego socjalizmu - Aleksandra Hercena, który głosił wiarę w Rosję, w specjalną rolę słowiańszczyzny w świecie, w „rosyjski socjalizm" budowany na chłopskiej wspólnocie gminnej. W początkowym okresie swojej działalności był zwolennikiem dróg rozwojowych Europy Zachodniej, wyemigrował z Rosji na Zachód w 1947 r. Bezpośrednie zetknięcie Aleksandra Hercena z Europą Zachodnią zrodziło w nim przekonanie, że Europa przeżywa ciężki kryzys, szczególnie zaś jej dominująca warstwa społeczna - burżuazja, więc Rosja powinna szukać własnych, samoistnych dróg rozwoju. W książce *Z tamtego brzegu* wskazywał

[117] A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna...*, s. 128-132.

[118] *Filozofia i myśl społeczna...*, s. 134-142.

[119] *Naród-Bogonośca*, (w:) *Idee w Rosji. Leksykon*, t. 4, pod red. A. de Lazari, Łódź 2001, s. 383, 384.

na upadek cywilizacji europejskiej i jednocześnie zaczął propagować wiarę w Rosję i słowiańszczyznę, wiarę w „rosyjski socjalizm jako panaceum na kryzys cywilizacji zachodniej". Pisał, że siłą Rosji jest jej brak tradycji historycznej, dzięki czemu na wsi rosyjskiej, wśród ludu, przetrwały rządy zgromadzenia gminnego, rodzaj komuny demokratycznej, które miały być wzorem organizacji społeczeństwa i podstawą rosyjskiego socjalizmu. Aleksander Hercen twierdził, że upadająca cywilizacja Europy Zachodniej zostanie zastąpiona przez Słowiańszczyznę, która pod przewodnictwem Rosji rewolucyjnej odrodzi świat[120].

W literaturze przedmiotu podkreśla się, iż charakterystyczne dziewiętnastowieczne teorie mesjanistyczne znalazły swoją kontynuację w dwudziestowiecznym mesjaniźmie rosyjskiego ruchu komunistycznego, który połączył ideę wszechświatowej rewolucji proletariatu z rosyjską ideologią narodową. Ideologia bolszewicka przyznawała narodowi rosyjskiemu rolę dominującą w przyszłym porewolucyjnym świecie, a światowa rewolucja proletariatu miała zostać przeprowadzona pod przewodnictwem Rosji. W mesjanistycznej teorii radzieckiej miejsce prawosławnej ideologii Rosji carskiej zajęła idea komunistyczna, a ideę zbudowania wszechsłowiańskiego państwa pod władzą dynastii Romanowów zastąpiła idea zbudowania wszechświatowego państwa proletariatu pod przewodnictwem Rosji Radzieckiej[121]. Rosyjski filozof Mikołaj Bierdiajew pisał, że idea socjalistyczna odpowiada duchowi rosyjskiemu, gdyż socjalizm ma charakter mesjanistyczny; istnieje wybrana klasa, klasa-mesjasz, którą tworzy proletariat. Ta mesjanistyczna klasa jest zaczątkiem prawdziwego człowieczeństwa, człowieczeństwa przyszłego, w którym nie będzie już wyzysku[122].

Specyficzną formę przybrał mesjanizm rosyjski w twórczości literackiej Fiodora Dostojewskiego, który ideę narodu-Bogonoścy połączył z ideą mesjanistyczną; swój nacjonalizm i mesjanizm łączył z mistyczno-religijną wiarą w lud rosyjski. W powieści *Biesy* jeden z bohaterów (uważany za alter ego autora) - Szatow - wypowiada myśl o boskim charakterze narodu rosyjskiego jako narodu wybranego: „Jedyny naród «bogonośny» to naród rosyjski"[123]. Dostojewski uważał, że zjednoczenie przez Rosję narodów słowiańskich zapoczątkuje nową epokę w dziejach całego świata, w której prawosławna Rosja wypowie nowe słowo i zdoła odrodzić oraz zbawić ludzkość[124].

Wszystkie te powtarzające się i charakterystyczne motywy, wątki literatury i myśli społeczno-politycznej przyczyniły się do tworzenia stereotypów narodowych Rosjan. Utrwalane w kulturze rosyjskiej wpływają na wszystkie aspekty życia społecznego, w tym także na działania polityczne. Zakorzeniony, poprzez

---

[120] *Filozofia i myśl społeczna...*, *op. cit.*, s. 328-331.
[121] Z. Madej, *op. cit.*, s. 89.
[122] M. Bierdiajew, *Nowe średniowiecze*, Komorów 1997, s. 219.
[123] F. Dostojewski, *Biesy*, Londyn 1992, s. 232.
[124] A. Walicki, *Rosyjska myśl społeczna...*, s. 467.

literaturę, w mentalności narodowej mesjanizm mocno nacechował wielu Rosjan szowinizmem. Jest to także wynik etnocentryzmu, gdyż Rosjanie, podobnie zresztą jak inne wielkie narody, uważają się za najważniejszy na świecie. Ta wiara została podbudowana przez ich myśl społeczno-polityczną i literacką. Nacjonalizm rosyjski w dużej mierze wypływa z mesjanistycznych koncepcji zawartych w kulturze narodowej, które stworzyły podstawy do przekonania o własnej wyższości i wartości oraz o specyficznej roli w świecie. Rosjan cechuje, budowana przez mesjanizm, wiara w wielkość i potęgę ziemi oraz narodu rosyjskiego. Silnie akcentują swoją, dla innych z założenia niezrozumiałą, wyjątkowość i tajemniczość. Istota większości prądów ideologicznych i kierunków myślowych formułowanych przez Rosjan polega na postrzeganiu własnego narodu, państwa i kultury jako czegoś odrębnego, przeciwstawnego reszcie świata. Mesjanizm i poczucie odrębności stale towarzyszą formułowanym w Rosji ideom geopolitycznym[125].

Rosyjski mesjanizm i przekonanie o swojej wartości, wyjątkowości i odrębności odgrywa podobną rolę, jak w rzeczywistości polskiej myśl romantyczna. W polskim postrzeganiu świata zewnętrznego do dnia dzisiejszego dominującym elementem kształtującym charakter, mentalność i tożsamość narodową jest ethos i tradycja romantyczna. Ethos romantyczny, wnikając w psychikę kolejnych pokoleń i generacji, stał się cichą wiedzą, nie zawsze uświadamianą, lecz przez wieki silniej lub słabiej interweniującą w polskie oceny świata polityki[126]. Tak jak bez zrozumienia psychokulturowego znaczenia romantyzmu dla Polaków – co jest niemożliwe bez badania sfery kultury i jej wytworów (np. dzieł literackich polskich romantyków) – nie można zrozumieć polskiego spojrzenia na procesy zachodzące we współczesnym świecie i stosunku do innych państw (zwłaszcza zaś do Niemiec i Rosji), tak samo bez zrozumienia rosyjskiego przekonania o własnej wyjątkowości nie sposób zrozumieć rosyjskich zachowań w świecie polityki.

Należy także zdawać sobie sprawę z tego, skąd bierze się we współczesnej Rosji podatność na dość anachroniczne myślenie w kategoriach mesjanizmu narodowego i „dziejowej misji narodu rosyjskiego". Jest to uwarunkowane trudnościami związanymi z procesami transformacji społecznej. Transformacja ustrojowa wymaga spełnienia przynajmniej minimum warunków psychologicznych, sprzyjających budowie nowego ustroju, szczególnie zaś stworzenia warunków psychologicznych kształtujących „dobre samopoczucie"[127] w czasach, które, powodując gwałtowaną zmianę, wywołują także poczucie traumy społecznej. Swoisty stan zagubienia psychologicznego człowieka w okresie transformacji ustrojowej i gwałtownych przemian społecznych, wiążący się

[125] L. Suchanek, *Wstęp*, (w:) *Między Europą a Azją...*, s. 3.
[126] T. Bodio, *Między romantyzmem a pragmatyzmem*, Warszawa 2001, s. 22-42.
[127] *Ibidem*, s. 14.

z kryzysem tożsamości i ciągłości pokoleniowych tradycji wymaga także swoistych remediów psychicznych, co w rzeczywistości rosyjskiej oznacza m.in. nawrót do myślenia mesjanistycznego i podkreślania wyjątkowości własnego społeczeństwa. Ideologie te mają kompensować realne niepowodzenia w sferze reform. Dlatego też koncepcje polityczne, odwołujące się do wielkości narodu rosyjskiego, jego światowej misji i potęgi, do myślenia wielkomocarstwowego w skali całego globu, trafiają na podatny grunt. W rzeczywistości rosyjskiej nie mają one jednak charakteru agresywnego, ale raczej kompensujący wewnętrzne niepowodzenia.

Kolejnym ważnym elementem mitologii narodowej Rosjan jest pojęcie charakteru narodowego oraz „rosyjskiej duszy". Specyficzne losy historyczne wywarły przemożny wpływ na kształtowanie się postaw i zachowań ludności rosyjskiej, a myśliciele rosyjscy, analizując charakter swojego narodu, już w XIX w. zauważali, że mimo wielu oddziaływań zewnętrznych Rosjanie zachowują swoją oryginalną tożsamość kulturową, wyrażającą się m.in. w ich charakterze narodowym[128]. Analiza kategorii „charakter narodowy", chociaż budzi kontrowersje poznawcze, jest o tyle istotnym elementem, że zawiera on pewne skrótowe i zabarwione emocjonalnie wyobrażenia o swoim lub innych narodach, ale w jakiejś mierze pozwala na poznanie tych, którzy ten stereotyp wytworzyli i w niego wierzą. Poznanie autostereotypu ma ważne znaczenie, gdyż stanowi korelat tożsamości narodowej. Autostereotyp zajmuje centralne miejsce w systemie stereotypów, wypełniając ważne funkcje identyfikacyjne i obronne. Jest obrazem własnym, w którym odtwarzamy i chronimy swoją tożsamość. Stanowi wytwór kultury symbolicznej i obejmuje takie zachowania ludzi i wytwory tych zachowań, które są znakami rozpoznawczymi samookreślającymi grupę, a ponadto jest także wartością, wyznawaną i kultywowaną przez grupę[129].

Dominującymi elementami, które według samych Rosjan opisują w największym stopniu ich charakter narodowy, są „szeroka dusza" i tolerancja. Trochę niżej sytuują się takie cechy, jak pijaństwo i lenistwo. Ponadto do grupy dominujących cech zalicza się współczucie oraz ofiarność[130]. Z przeprowadzonych w Rosji badań opinii publicznej wynika, że pojęcie „szerokiej duszy" stanowi jeden z najważniejszych składników rosyjskiej mitologii narodowej i dlatego też warto rozumieć, co kryje się pod tym określeniem. Kategoria ta, którą sami Rosjanie uważają za najważniejszą przy opisie charakteru narodowego, odwołuje się do koncepcji „rosyjskiej duszy" i do cech przestrzeni „szeroka".

---

[128] A. Chodubski, *Tożsamość kulturowa...*, s. 249.

[129] J. Błuszkowski, *Stereotypy a tożsamość narodowa*, Warszawa 2005, s. 117.

[130] Dane pochodzą z badań opinii publicznej dotyczących rosyjskiego charakteru narodowego przeprowadzonych w 2003 r. przez ośrodek badania opinii publicznej ROMIR; www.romir.ru.

W koncepcji „duszy rosyjskiej" przyjmuje się, że u podstaw jej formowania leżała naturalna, pogańska, dionizyjska żywiołowość[131]. „W żywiole rosyjskim zawsze był i jest nadal obecny pierwiastek dionizyjski, ekstatyczny. [...] Z tym pierwiastkiem związana jest ogromna siła rosyjskiej pieśni chóralnej i rosyjskiego tańca. Rosjanie mieli zawsze skłonność do orgii, zabaw i korowodów"[132]. W związku z tym w narodzie rosyjskim nie wygasła jeszcze pierwotna beztroska i żywiołowość, dlatego duch jego skłania się ku gwałtownym namiętnościom, a niekiedy traci wszelkie hamulce: „czy będzie to miłość, czy wódka, hulanki, ambicja, zawiść - niejeden Rosjanin oddaje się temu bez pamięci, gotów zerwać ze wszystkim, wyprzeć się wszystkiego: rodziny, tradycji, Boga"[133].

Uznaje się przy tym, że „dionizyjski" charakter „duszy rosyjskiej" przejawia się w dwóch sprzecznych pierwiastkach, których symbolami są: ludowa żywiołowość i ascetyczno-klasztorne prawosławie. Rosjanie nie potrafią niejednokrotnie dokonać wyboru pomiędzy awanturnictwem a ascetyczną kontemplacją, co skutkuje nieumiejętnością zagospodarowania własnej ziemi, brakiem instynktu obywatelskiego i skłonnością do anarchii. Dychotomia charakteru Rosjan sprawia, że w narodzie tym można dostrzec sprzeczne cechy, takie jak: despotyzm, hipertrofia państwa i anarchizm, niezależność; okrucieństwo, skłonność do przemocy i dobroć, łagodność, delikatność; obłuda i poszukiwanie prawdy; indywidualizm, wyostrzona świadomość jednostki i bezosobowy kolektywizm; nacjonalizm, megalomania i uniwersalizm, wszechludzkość; eschatologiczno-mesjanistyczna religijność i powierzchowna pobożność; poszukiwanie Boga i wojujący ateizm; pokora i gwałtowność; niewolnictwo i bunt[134].

Takie postrzeganie duszy rosyjskiej, przekazywane także w ramach wytworów kultury, szczególnie zaś w literaturze, wydaje się być głęboko zakorzenione w świadomości Rosjan i znajduje swoje potwierdzenie także w twórczości literackiej. Między innymi Fiodor Dostojewski pisał, że typowy Rosjanin jest marzycielem, a marzyciel „jest zawsze uciążliwy, bo skrajnie nierówny: to zbyt wesół, to zbyt ponury, to grubiański, to znów uważający i czuły, to egoistyczny, to znów zdolny do najszlachetniejszych uczuć"[135].

Społeczeństwo rosyjskie charakteryzuje więc ambiwalencja stanów psychicznych, nastrojów, postaw, zachowań, opcji ideowych, politycznych wyborów. Jest to przy tym, jak się przyjmuje, dwoistość o ostro zaznaczonych granicach. Rosjanin chętnie godzi się na ujęcia ekstremalne, rozstrzygnięcia ostateczne, a maksymalizm to kolejny znamienny rys kultury rosyjskiej. Taka postawa wyróżnia się tym, że sięga się tylko po cele nowe, niespotykane gdzie indziej, angażuje się

[131] M. Bierdiajew, *Rosyjska idea, op. cit.*, s. 8.
[132] *Ibidem*, s. 11.
[133] F. Dostojewski, *Dziennik pisarza 1847–1874*, t. 1, Warszawa 1982, s. 41.
[134] M. Bierdiajew, *Rosyjska idea, op. cit.*, s. 8, 9.
[135] F. Dostojewski, *Dziennik...*, s. 304.

w sprawy o gigantycznej skali bez oglądania się na cenę, jaką trzeba za to zapłacić - stąd zdumiewająca odporność na cierpienie. Ów ekstremalizm oznacza także lekceważenie, a nawet pogardę dla wszystkiego, co w jakikolwiek sposób małe, średnie, cząstkowe, fragmentaryczne, pośrednie[136].

Drugi z elementów pojęcia „szeroka dusza" ma charakter przestrzenny, uwarunkowany charakterem geograficznym państwa. Rosjanie posługują się częstokroć kategoriami przestrzennymi, a poczucie przestronności podporządkowanego terytorium jest składnikiem ich życia. W świadomości masowej pojęcie „duszy rosyjskiej", jako jednego z elementów mitologii narodowej, łączy się z epitetem „szeroka"[137]. Poczucie przestronności pełni ważną funkcję psychologiczną. Przestrzeń jest w zachodnim (chrześcijańskim) świecie powszechnie przyjętym symbolem wolności. „Przestrzeń zachęca do działania, nie stosują się do niej utarte wzory ustalonych dla człowieka znaczeń. Jest jak pusta karta, której znaczenie można dopiero nadać"[138]. Stąd też wyobrażenie Rosjan o sobie jako o ludziach z natury wewnętrznie wolnych, gdyż wychowanych na bezkresnych przestrzeniach[139].

Cechą związaną z rosyjskim poczuciem przestronności i wyróżniającą Rosję od zarania kształtowania się struktur organizacyjnych był kult monumentalizmu[140]. Monumentalizm rosyjski znajdował swoje odbicie w całokształcie życia ekonomicznego i społeczno-politycznego, w tym zaznaczył się w sztuce i charakterystycznym monumentalizmie budowli, zwłaszcza zaś świątyń i instytucji publicznych. Już w dziewiętnastym wieku podróżujący po Rosji francuski arystokrata markiz de Custine pisał, że w Rosji wszystko jest na wielką skalę, wszystko jest ogromne[141]. Rosjanie, mając do czynienia z przestrzeniami swojego państwa, wielkość i monumenatlizm traktują jako naturalną, przyrodzoną cechę własnej państwowości i życia społecznego. Odbijało się to także na politycznej historii kraju, gdyż zakorzeniony w mentalności monumentalizm stawał się w historii rosyjskiej podstawą dla teorii nacjonalistycznych, dla polityki agresji oraz kształtowania się państwowości drogą ekspansji i podbojów. Jak pisał jeden z polskich badaczy dziejów i mentalności rosyjskiej, Jan Kucharzewski: „upodobanie w ogromie - ileż razy wyziera ono na jaw czy w rojeniach Rosjan o prawosławnym carstwie wszechsłowiańskim, czy w dążeniach Rosja do wszechświatowej federacji czerwonych republik"[142].

---

[136] *Rozumieć Rosję. Tropy*, pod red. M. Figury, G. Kotlarskiego, Poznań 1997, s. 37, 38.

[137] W. Szczukin, *Dusza rosyjska*, (w:) *Idee w Rosji*, t. 2, pod red. A. de Lazari, Łódź 1999, s. 276.

[138] Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1997, s. 75.

[139] A. de Lazari, *Wolność*, (w:) *Idee w Rosji*, t. 3, pod red. A. de Lazari, Łódź 2000, s. 346.

[140] A. Chodubski, *Tożsamość kulturowa...*, s. 250.

[141] A. de Custine, *Rosja w roku 1839*, t. 1, Warszawa 1993, s. 265.

[142] J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, t. 2, Warszawa 1999, s. 441.

Charakterystycznym i powtarzającym się motywem kultury rosyjskiej była problematyka religijna, która odgrywała dominującą rolę szczególnie w okresie największego rozkwitu kultury narodowej w XIX w. Wynika to z faktu, że ważnym składnikiem kultury rosyjskiej jest prawosławie. Prawosławie rozumiane zarówno jako instytucja, jak i religia stanowi od początków istnienia Rosji stały element jej tożsamości[143].

Wyodrębnione w wyniku podziału chrześcijaństwa na część wschodnią i zachodnią w dużym stopniu określiło charakter kultury rosyjskiej. W świadomości rosyjskiej jest nie tylko wyłącznie religią, ale także wyróżniającym typem kultury i znakiem rozpoznawczym. Wskazując na znaczenie prawosławia, przyjmuje się, że kultura stanowi nieodłączny element życia społecznego Rosji, gdyż dla Rosjan ich kraj to osobny świat, a jego historia to historia rozwoju unikalnej kultury, innej niż zachodnia[144].

Należy przy tym pamiętać, że kultura Zachodniej Europy i Rosji wywodzi się z chrześcijaństwa i ze wspólnej tradycji cywilizacji śródziemnomorskich Grecji i Rzymu. Chrześcijaństwo odróżnia i oddziela Rosję od Wschodu, głównie muzułmańskiego lub buddyjskiego. Wschód i Zachód Europy, pomimo dzielących ich różnic cywilizacyjnych, posiadają wspólne archetypy i symbole wywodzące się z religii chrześcijańskiej. Odmienność dróg rozwojowych Rosji i Europy Zachodniej, a zarazem ich wspólna chrześcijańska tradycja sprawiły, że jednym z głównych zagadnień filozofii, myśli społeczno-politycznej i literatury rosyjskiej były wzajemne relacje. Pomimo podkreślania własnej odrębności i często niechęci do świata Zachodu (słowianofile, Aleksander Hercen, komunizm rosyjski), Rosja stanowi część kultury europejskiej. Przyjęcie chrześcijaństwa zdeterminowało system wartości duchowych i intelektualnych, które kultura rosyjska podejmowała, a także określiło jej miejsce w europejskim kręgu kulturowym. Dlatego też, rozpatrując rosyjskie reakcje na ekspansję Zachodu i westernizację niezachodnich społeczeństw, trzeba zauważyć, że współczesnej Rosji nie należy traktować na równi z innymi społeczeństwami stojącymi dzisiaj przez problemem recepcji i naporu wartości zachodnich. O ile w przypadku takich regionów, jak: Chiny, Japonia, Azja Południowa, świat islamu, Afryka, są to wartości obce, w dużym stopniu narzucone z zewnętrz, o tyle w przypadku Rosji, z uwagi na jej silne związki kulturowe z Europą, są one stale obecne w dyskursie dotyczącym rosyjskiej tożsamości, jej kultury i dróg rozwoju, stanowiąc tym samym ważny element rosyjskiego społeczeństwa.

Współczesne rosyjskie prawosławie z uwagi na swoją specyficzną historię ma kilka charakterystycznych cech: 1) prawosławie jest w dużo większym stopniu niż inne odłamy chrześcijaństwa religią „miejscową", narodową, silnie związaną z rosyjską historią i kulturą; 2) jest to religia bardziej archaiczna

[143] M. Nizioł, *op. cit.*, s. 75.
[144] Por. W. Pastuchow, *op. cit.*, s. 15.

i tradycjonalistyczna (np. modlitwy są odprawiane w języku starocerkiewnosłowiańskim, który nie jest w powszechnym użyciu); 3) w obrzędowości cerkiewnej utrzymują się surowe przepisy dotyczące zachowania się wiernych (np. nie wolno wchodzić do cerkwi w niestosownym stroju i makijażu, kobiety powinny mieć zakrytą głowę itp.); 4) słowo „prawosławie" jest to przeniesienie do języka rosyjskiego greckiego pojęcia „ortodoksja" i oznacza „prawdziwą wiarę", co powoduje, że bizantyńskie czy też wschodnie chrześcijaństwo w kręgu kultury rosyjskiej zawsze było uważane za „nieskażoną wiarę chrześcijańską". Stąd też w kulturze rosyjskiej specyficzny stosunek do przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich[145].

Specyfika religijności Rusi i Rosji wyraża się głównie w specyficznej architekturze cerkiewnej, wyróżniającej państwo rosyjskie spośród innych krajów. Charakterystyczne dla kultury rosyjskiej jest jej budownictwo sakralne, wywodzące się z tradycji sztuki bizantyńskiej. Centralno-kopułowe budowle kościołów wyrażały wtopioną w umysłowość bizantyńską i wszelkie przejawy życia społecznego zasadę hierarchii. Dwie jej podstawowe formy; koło (kopuła) i kwadrat (ściany) były uznane za formy doskonałe, symbolizujące niebo i ziemię. Miały wyrażać porządek świata boskiego i materialnego w schodzącej ku dołowi hierarchii bytów. W kopule, sferze niebios, malowidła miały roztaczać wizję odwiecznej chwały Boga, by w strefach ku dołowi unaoczniać kolejne prawdy wiary od ponadczasowych do ziemskich, według ich ważności ideowej[146]. Warto zaznaczyć, że charakterystyczną formę zewnętrzną uzupełniało bogactwo wystroju wnętrz. Wiązało się to z zadaniami, jakie miała spełniać sakralna architektura bizantyńska. Miała ona olśniewać przybyszów z innych krajów potęgą wiary i przybliżać świętość. Podczas gdy w zachodniej Europie kościoły były miejscem zebrań wiernych, w Bizancjum stawały się miejscem misteriów[147]. Architektura sakralna z jej kopułami i bogato zdobionym wnętrzem stała się najbardziej charakterystyczną cechą kultury rosyjskiej. Tradycje budownictwa cerkiewnego do dnia dzisiejszego wpływają na oblicze kulturowe Rosji i stanowią charakterystyczny element jej krajobrazu.

Ponadto sami Rosjanie uważają, że cechą wyróżniającą ich jest specyficzna prawosławna duchowość, odmienna od zachodnioeuropejskiej. Cechą najbardziej podkreślaną przez teologów prawosławnych i filozofów rosyjskich jest kontemplacyjny, duchowy charakter wschodniego chrześcijaństwa[148], które przeciwstawia się „zimnemu" i racjonalnemu Zachodowi, gdzie wygasła praw-

---

[145] A.W. Sergiejewa, *Russkije. Stirieotypy powiedienija, tradicii, mentalnost'*, Moskwa 2006, s. 190, 191.

[146] A. Różycka-Brysek, *Przeciw stereotypom w myśleniu o sztuce bizantyńskiej*, „Znak" 1994, nr 3, s. 54.

[147] K. Estreicher, *Historia sztuki w zarysie*, Warszawa 1979, s. 191-199.

[148] Por. S. Bułgakow, *Prawosławie*, Białystok 1992, s. 146.

dziwa wiara chrześcijańska. Na przykład ideolodzy słowianofilstwa, podkreślając wartość religii prawosławnej jako elementu tożsamości rosyjskiej, zwracali uwagę, że prawosławie jako jedyne przechowało prawdziwą wiarę, opartą nie na rozumowaniu, lecz na podstawie moralno-religijnej. Dlatego też charakterystycznym elementem tożsamości rosyjskiej stało się podkreślanie religijno-mistycznego aspektu kultury i narodu rosyjskiego. Zgodnie z przekonaniem samych Rosjan religijność jest główną cechą rosyjskiej psychologii narodowej i występuje nawet u ludzi odrzucających religię jako taką; dla nich racjonalizm, świeckie teorie naukowe i społeczne stają się swoistym wyznaniem wiary[149].

Problemem politycznym związanym z odrodzeniem się w Rosji religijności prawosławnej, jako ważnego elementu tożsamości kulturowej, pozostaje fakt, że niezwykle trudno jest pogodzić otwartość na świat, uczestniczenie w procesach globalizacji, modernizacji i westernizacji z zachowaniem tradycyjnego, konserwatywnego nastawienia prawosławia do innych kultur, zwłaszcza antyzachodniego przekonania o wyjątkowości Rosji i jej misji w świecie[150].

Przekonanie o własnej wyjątkowości, wartości rosyjskiego społeczeństwa, mesjanizm, nacjonalizm i poczucie wyższości (charakterystyczne zresztą dla wielu społeczności wielkich państw, np. Chiny, Francja, USA, Wielka Brytania, a nie tylko dla Rosji), poczucie odrębności i obcości wobec świata zewnętrznego, a także związana z tym manifestowana niezależność i samoistność rosyjskiego świata stanowią kulturowe podstawy rosyjskich zachowań w sferze polityki zagranicznej. Niezależnie od faktu, że kultura jest zjawiskiem dynamicznym, podlegającym procesom ewolucji, wymienione elementy wywodzące się z historii i kultury rosyjskiej trafiają na podatny grunt dla swojego dalszego rozwoju także we współczesnym społeczeństwie rosyjskim. Postawy manifestowania własnej niezależności i własnego znaczenia wynikają z chęci kompensacji porażek doznanych po upadku Związku Radzieckiego i z pomniejszenia znaczenia Rosji w świecie, do czego Rosjanie – w większej części wychowani w okresie, kiedy ich kraj stanowił supermocarstwo decydujące o procesach międzynarodowych – nie są przyzwyczajeni[151]. Rosnący nacjonalizm stanowi reakcję obronną na zagrożenie rodzimej kultury wzorami amerykańskiej kultury masowej (nie jest to zjawisko specyficznie rosyjskie) oraz na niepokojące Rosjan procesy demograficzne (spadek liczby Rosjan, wzrost odsetka ludności narodowości nierosyjskiej zamieszkującej Federację Rosyjską). Natomiast mesjanizm jest potwierdzeniem znaczenia narodu rosyjskiego w świecie. Dlatego też tradycyjne wartości kulturowe nadal znajdują dziś swoje stałe miejsce w rosyjskiej mentalności i wpływają na sposób postrzegania świata zewnętrznego, a z uwagi na inercyjność

[149] G. Turbieckoj, *Czerwona Rosja i Święta Ruś*, „Znak" 1990, nr 2–3, s. 71.

[150] M. Nizioł, *op. cit.*, s. 75.

[151] J. Bratkiewicz, *Rosyjscy nacjonaliści w latach 1992–1996. Od detradycjonalizacji do retradycjonalizacji*, Warszawa 1998, s. 12

wzorców kulturowych jeszcze długo będą wywierały wpływ na zachowania polityczne elit i społeczeństwa rosyjskiego, nawet przy założeniu o zmianie warunków zewnętrznych. Wyzwanie, które dziś stoi przez decydentami politycznymi w Rosji, to odpowiedź na pytanie, w jaki sposób zminimalizować lub usunąć kulturowe przeszkody stojące na drodze rozwoju społeczno-ekonomicznego i włączenia Rosji do rodziny stabilnych, demokratycznych społeczeństw.

3. DZIEDZICTWO ROSYJSKICH WZORCÓW POLITYCZNYCH

Państwo rosyjskie w toku swojej historii wytworzyło specyficzne formy życia politycznego. Jest to ważny element kulturowy, wyznaczający współczesną rosyjską tożsamość. Polityka i wartości z nią związane stanowią nieodłączną część kultury i tożsamości danego społeczeństwa. Polityka jest kulturą dlatego, że wytwarza w toku dziejów jako zobiektywizowany dorobek społeczny instytucje polityczne i systemy polityczne, regulujące współzawodnictwo o władzę i pozwalające na jej sprawowanie elitom politycznym według określonych reguł, praw, norm, wzorów, systemów wartości, światopoglądów, będących kategoriami szeroko rozumianej kultury. Polityka nie może obejść się bez spoiwa kultury, która w danym czasie i miejscu określa zachowania ludzi i ich wytwory, w tym zachowania, systemy i instytucje polityczne[152].

System kulturowy i system polityczny są ze sobą powiązane, a wartości i wzory zachowań wytworzone w ramach kultury wpływają na sposób i funkcjonowanie instytucji politycznych. Problemem związanym z rozważaniami nad kulturą polityczną społeczeństwa jest zróżnicowanie społeczeństwa rosyjskiego, a zatem również różnorodność postaw politycznych w nim występujących[153]. Jednakże tradycja państwowości rosyjskiej wykazuje pewną swoistość, która znajduje swój wyraz m.in. w pojmowaniu zasad funkcjonowania władzy państwowej, funkcjonowaniu instytucji politycznych oraz zachowaniach politycznych obywateli. Analizując problematykę władzy w Rosji, zazwyczaj wskazuje się na jej autorytarny charakter, a za charakterystyczną cechę uznaje się dominację władzy państwowej nad społeczeństwem i obywatelami, a tym samym niewielki wpływ obywateli na sprawy państwa i słabo ukształtowaną obywatelską kulturę polityczną (*civic culture*), będącą warunkiem istnienia sprawnie działającego systemu demokratycznego[154]. Obecnie uznaje się, że współczesne społeczeństwo obywatelskie musi w swym rozwoju stworzyć demokratyczno-liberalny typ kultury politycznej, to jest taki, który byłby funkcjonalny wobec demokratycznego ustroju politycznego, zawierałby zespół wartości, wzorów oraz zachowań (i postaw) indywidualnych i społecznych, które

---

[152] B. Gołembski, *Polityka jako kultura,* (w:) *Metafory polityki,* t. 1, pod red. B. Kaczmarka, Warszawa 2001, s. 110.

[153] E.G. Ponomariewa, *op. cit.*, s. 30, 31.

[154] Por. E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego,* Warszawa 2005, s. 160.

są najbardziej pożądane w demokracji i pomagają w rozwiązywaniu problemów państwa. Ten typ kultury politycznej obejmowałby akceptację dla praw i swobód obywatelskich, poszanowanie wolnej gry sił politycznych w obrębie istniejącego zróżnicowania politycznego, a także demokratyczne formy działalności obywateli w instytucjach państwowych i pozarządowych. Taka kultura pozwalałaby na prezentację różnych poglądów i interesów, na czynny udział obywateli w sprawowaniu władzy we wszystkich instytucjach politycznych i społecznych, a wreszcie przyczyniłaby się w istotny sposób do realizacji zasad praworządności i kontroli obywateli nad działalnością władzy[155]. Wartości ujawniające się w ramach kultury politycznej stanowią swego rodzaju „kapitał społeczny", który w zależności od przyjętych wartości, norm i wzorów postępowania może sprzyjać lub spowalniać rozwój społeczno-gospodarczy, wpływając tym samym na pozycję i wizerunek państwa w świecie. Ważnym zagadnieniem badawczym jest więc pytanie o wartości przejawiające się w rosyjskiej kulturze politycznej oraz ich wpływ na problemy rozwoju Rosji i pozycję w systemie stosunków międzynarodowych.

Za istotę autorytarnego systemu sprawowania władzy, charakterystycznego dla sposobu rządzenia w Rosji, uznaje się przede wszystkim samowolność sprawującego władzę i niepodleganie kontroli innych organów władzy państwowej. Autorytarny system władzy jest oparty na koncepcji niekontrolowanego przywództwa[156]. Ponadto za ważną cechę państwa autorytarnego uznaje się to, że organy władzy państwowej są nadrzędne wobec obywateli, od których wymaga się bezwzględnej uległości i podporządkowania. W ideologii autorytaryzmu podstawową wartością jest państwo, które jest ważniejsze od społeczeństwa, narodu, grup i jednostek, ponieważ ono gwarantuje zbiorowości przetrwanie w dziejach i egzystencję, koordynuje działania grup społecznych, działa w interesie najwyższej racji stanu. Natomiast społeczeństwo jako zwarta całość jest ważniejsze od jego części i jednostek[157]. Nie mniej ważną cechą autorytarnego systemu jest to, że zwierzchni organ władzy kumuluje w swym ręku atrybuty wszystkich rodzajów władzy: prawodawczej, sądowniczej, administracyjnej. Ta właśnie koncentracja (faktyczna, ale częściej też formalna) charakteryzuje autorytarny model władzy politycznej. Jego cechą jest „rządzenie odgórne", za pomocą regulacji prawnych, rozkazów, nakazów, rozbudowanego systemu sankcji karnych i stosowania przymusu, bez partycypacji w stanowieniu prawa ze strony obywateli[158].

---

[155] T. Filipiak, *Polityka jako kultura polityczna – aspekty komparatystyczne*, (w:) *Metafory polityki*, t. 2, Warszawa 2003, s. 189, 190.

[156] J. Turowski, *op. cit.*, s. 122, 123.

[157] *Totalitaryzm*, (w:) *Encyklopedia wiedzy politycznej*, pod red. M. Chmaja, J. Marszałek-Kawy, W. Sokoła, Toruń 2004, s. 28.

[158] J. Turowski, *op. cit.*, s. 123.

Wzory i koncepcje władzy państwowej w kulturze rosyjskiej powstawały pod wpływem oddziaływań cywilizacyjnych świata bizantyńskiego. Ruś Kijowska, najstarsze państwo rosyjskie, przyjęła chrześcijaństwo bezpośrednio z Bizancjum, kiedy cesarstwo bizantyńskie w X w., przeżywając ożywienie polityczne, tworzyło klasyczne formy swojej państwowości. U podstaw jego struktury społeczno-politycznej leżała idea jedności społeczeństwa. Dobro społeczne przedkładano ponad dobro jednostki, a wszyscy obywatele cesarstwa, jako poddani imperatora, byli równi. Cesarz posiadał władzę absolutną z woli Boga i samodzielnie ustanawiał wszystkie prawa[159].Ważnym elementem bizantyńskiej teorii władzy była deifikacja monarchy oraz paralelizm monarchy i Boga, jako „śmiertelnego" i „nieśmiertelnego" monarchy. Tradycja takiego pojmowania roli cesarza sięga panowania cesarza Konstantyna Wielkiego i poglądów Euzebiusza, biskupa Cezarei, który pisał o cesarzu Konstantynie, że jest on: „interpretatorem słów Boga, pełnym mocy głosem ogłaszającym reguły prawdy i pobożności wszystkim mieszkańcom ziemi". Euzebiusz pisał, iż „Bóg ustanowił królestwo, król jest jeden i jego Słowo, i prawo królewskie jest jedynym prawem niepodlegającym niszczącej mocy czasu i odradzającym się słowem"[160]. Z idei Euzebiusza wywodzi się doktryna „Jeden car - jeden Bóg". Jedynemu Bogu na niebie odpowiada jeden cesarz na ziemi, któremu chrześcijanie są winni posłuszeństwo[161]. Znaczący wpływ na ukształtowanie się specyficznych pojęć o władzy wywarły także prace anonimowego autora, które przypisuje się Dionizemu Areopagicie (Pseudo-Dionizy). W traktatach *O hierarchii niebieskiej* oraz *O hierarchii kościelnej* rozwijał on koncepcję świata, w którym cesarz oraz monarchia stanowią odbicie hierarchii niebieskiej w życiu ziemskim. Hierarchia ziemska jest odzwierciedleniem porządku niebieskiego i ustanowionego przez Boga kosmicznego porządku świata[162].

Cechą organizacji politycznej Cesarstwa Bizantyńskiego była teokratyczna władza państwowa, a bizantyńska teoria władzy obok deifikacji monarchy zakładała także prymat państwa nad społeczeństwem. W Bizancjum większość aspektów życia społecznego była regulowana przez państwo, a tym samym posiadały one cechy rozwiązań totalnych. Bizantynizm był kulturą sakralizującą władzę państwową, która z „woli Boga" miała dominować nad społeczeństwem[163].

W rzeczywistości rosyjskiej tradycja bizantyńska została uzupełniona o wzory mongolskie. W XIII w. Mongołowie podporządkowali sobie północno-wschodnią Ruś, a mongolski chan stał się bezspornym suwerenem Rusi. Na

---

159 M. Heller, *Historia imperium...*, s. 177.

160 P. Johnson, *Historia chrześcijaństwa*, Gdańsk 1993, s. 92

161 A.W. Sitnikow, *Prawoslawije i demokratija*, Moskwa 2006, s. 125, 126.

162 *Ibidem*, s. 126.

163 G. Fiedotow, *Rosja a wolność*, „Znak" 1990, nr 2-3, s. 79.

podbitych terenach tworzono na wzór wojskowy scentralizowaną administrację mongolską. Chan był władcą absolutnym, państwo traktowano jako jego własność prywatną, a każde naruszenie posłuszeństwa karano śmiercią[164]. Rządy chanów mongolskich i tatarskich były budowane na przymusie i strachu przed interwencją wojskową, zapewniały skuteczną kontrolę nad ludnością księstw ruskich. W egzekwowaniu powinności wynikających z konieczności płacenia daniny posługiwano się przede wszystkim siłą. Panowanie tatarskie wpływało na najistotniejsze mechanizmy życia politycznego, w tym także na sposób postrzegania i sprawowania władzy. W Księstwie Moskiewskim polityczna socjotechnika, wywodząca się z orientalnego państwa mongolskiego, została zinterpretowana przez pryzmat prawno-politycznej doktryny Bizancjum, tworząc specyficzny system sprawowania władzy i swoistą mentalność polityczną[165].

Tradycja bizantyńska i wzory mongolskie przygotowały grunt do powstania charakterystycznego typu władzy politycznej, łączącej w sobie rodzime, bizantyńskie oraz mongolskie elementy. Rozwinęła się ona w Księstwie Moskiewskim, które w XVI w. stało się ośrodkiem politycznego zjednoczenia Rusi. W związku z tym, że osoba i funkcja monarchy zostały otoczone aurą świętości i boskości, jednostka została całkowicie podporządkowana państwu, personifikowanemu przez władcę „zesłanego" przez Boga. Władza książęca, uzyskując atrybut boskości, uwalniała się od wszelkich ziemskich praw. Boskie źródło władzy księcia czyniło jego poddanych podporządkowanymi istotami niższego rzędu[166].

Zgodnie z powstającymi w Moskwie koncepcjami władzy prawdziwą władzą była ta dana od Boga, a prawdziwy władca był nieograniczony prawami innych ludzi. Dlatego też istotne znaczenie dla oceny władzy miało kryterium jej niezawisłości. Zgodnie z nim władca był prawdziwym suwerenem, czyli samodzierżcą tylko wtedy, kiedy mógł ze swoim królestwem czynić, co mu się podoba, nie będąc skrępowany żadnymi zewnętrznymi prawami oprócz własnej woli[167]. Wraz z przekonaniem, że władza suwerenna jest samoistna, występowała też teza o jej niepodzielności. Władca nie musi z nikim dzielić się władzą, a ona nie stanowi udziału w innej - cudzej władzy. Władza podzielona nie może być samoistna. Istotną cechą władzy samodzierżawnej jest to, że nie może być ograniczona żadnym zewnętrznym prawem. Monarcha był uznawany za najwyższego prawodawcę, sędziego i autorytet polityczny. Wszyscy jego poddani winni być mu posłuszni. Nieograniczanie prawem suwerena było konsekwencją uznania jego władzy za samoistną i niepodzielną. Gdyby suweren został ograniczony prawem, oznaczałoby to, że stoi nad nim jakiś inny prawodawczy au-

[164] M. Heller, *Historia imperium...*, s. 63, 64.
[165] A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością...*, s. 48.
[166] M. Heller, *Historia imperium...*, s. 126.
[167] R. Pipes, *Rosja carów*, *op. cit.*, s. 76.

torytet, który wyznacza zakres suwerennej władzy monarchy[168]. Konsekwencją moskiewskiej idei suwerenności monarszej była więc także duża dowolność w sprawowaniu władzy bez respektowania stanowionego prawa, które nie mogło stać wyżej niż wola monarchy. Nie było miejsca na prawo jako niezależną instytucję, nadrzędną w stosunku do ludzkiej woli. Traktowano je jako instrument realizacji interesów rządzących, odgałęzienie biurokratycznej administracji, służące raczej wzmacnianiu niż ograniczaniu władzy panujących[169].

Podstawowym atrybutem władzy w koncepcjach rosyjskich była więc przede wszystkim suwerenność, która oznaczała postępowanie władcy według własnej woli, ignorowanie prawa oraz niepodzielność, oznaczająca w praktyce jej koncentrację w centralnym ośrodku władzy. Zasady te stanowiły podstawę autorytarnego modelu sprawowania władzy, charakteryzującego rzeczywistość społeczno-polityczną Rosji. Autorytarne rządy sprawowali wszyscy carowie rosyjscy. Przejęcie władzy przez bolszewików w 1917 r. doprowadziło do wymiany elit społeczno-politycznych i do odrzucenia dotychczasowych symboli państwowych. Jednak jednocześnie przejęto większość dotychczasowych, dyktatorsko-oligarchicznych metod sprawowania władzy, przy czym – dysponując nowocześniejszymi instrumentami kontroli państwowej - władza bolszewików doprowadziła do efektów idących znacznie dalej niż w latach administracji urzędników carskich. Podkreśla się, że specyficzne cechy państwa radzieckiego były na swój sposób logicznym przedłużeniem historii tego kraju. Bezwzględność działań władczych nie powstała w 1917 r., podobnie jak gotowość do podporządkowania się decyzjom administracji państwowej[170]. Funkcjonowanie reżimu politycznego było podobne niezależnie od epoki i zakładanych celów. Władza w Rosji, nieuznająca zasady suwerenności narodu, na wszystkich etapach jej historycznego rozwoju pozostawała poza kontrolą społeczeństwa[171]. Na specyficzny charakter władzy politycznej w Rosji największy wpływ wywarły takie zjawiska, jak: 1) kopiowanie bizantyńskiego modelu społeczno-politycznego; 2) patrymonialny (*wotczina*) charakter ruskiej władzy politycznej; 3) uniwersalizacja i sakralizacja władzy; 4) ekspansja polityczna państwa (imperium); 5) jarzmo mongolsko-tatarskie ze specyficznymi pojęciami na temat władzy i organizacji państwa (m.in. brak prywatnej własności ziemi, tzn. „cała ziemia jest ziemią chana", absolutne niczym nieograniczone samodzierżawie, koczowniczy tryb życia z niechęcią do kultury miejskiej); 6) brak poszanowania dla kategorii prawa[172].

---

[168] P. Winczorek, *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, Warszawa 1995, s. 41, 42.
[169] R. Pipes, *Rosja carów*, *op. cit.*, s. 270.
[170] M. Dobroczyński, *Stulecie przyśpieszeń*, Toruń 1999, s. 145.
[171] Por. A. Bartnicki, *Specyfika władzy w Rosji*, „Dziś" 2000, nr 11, s. 43.
[172] E. G. Ponomariewa, *op. cit.*, s. 60-66.

Specyficzny sposób pojmowania władzy państwowej nie pozostał bez wpływu na sposób funkcjonowania najważniejszych instytucji politycznych. W rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej charakterystyczna stała się dominacja sfery wykonawstwa nad legislatywą, organów administracyjnych nad przedstawicielskimi, biurokracji nad społeczeństwem obywatelskim. W rozwoju Rosji jej system polityczny został zdominowany przez arbitralną władzę jednostek i ich otoczenia niezależnie od tego, czy był to okres carskiego autorytaryzmu, czy też radzieckiego totalitaryzmu. Nie bez przyczyny jednym z symboli rosyjskiej kultury jest słowo „car", będące zarówno tytułem najwyższego władcy Rosji, jak i powszechnie rozpoznawanym symbolem samowładnej, despotycznej i niepodzielnej władzy.

Już pod koniec XV w. na obszarze Księstwa Moskiewskiego rozwinął się reżim polityczny, charakteryzujący się nieograniczoną władzą cara wykonywaną za pomocą tworzonego aparatu administracyjnego państwa, podlegającego bezpośrednio władcy, a w organizacji władz państwa rosyjskiego zaczęły występować objawy centralizacji i biurokratyzacji. W tradycji politycznej Księstwa Moskiewskiego uznawano cara za samowładnego monarchę, tj. nieograniczonego żadnym prawem w postępowaniu wobec swoich podwładnych.

Za twórcę nowoczesnego absolutyzmu rosyjskiego uznaje się Piotra I, który stanął przed problemem modernizacji kraju i nowoczesnej organizacji władz państwowych. Odwołując się do moskiewskiej idei samowładztwa carskiego[173], stworzył nowożytny absolutyzm carski i zbudował typowy dla monarchii absolutnej centralny i lokalny aparat państwowy, oparty na zasadach centralizmu i biurokratyzmu, niszcząc jednocześnie istniejące dotąd w Rosji instytucje[174]. Wzory dla przebudowy instytucji państwa rosyjskiego czerpał Piotr I przede wszystkim z monarchii brandenbursko-pruskiej, przenosząc do Rosji charakterystyczny dla niej militaryzm oraz model scentralizowanego i zbiurokratyzowanego aparatu państwowego, podporządkowanego monarsze. Reformy Piotra I wzmacniały centralizację aparatu państwowego i absolutyzm monarszy, podporządkowując wszystkie dziedziny prawodawstwa i zarządu państwa władzy carskiej. Tendencja ta była tak silna, że dotknęła nawet sfery religii i cerkwi prawosławnej. Za rządów Piotra I, wraz z umocnieniem się władzy państwowej, zaczęło dominować przekonanie, że istnienie cara (imperatora) nie tylko nie zakłada istnienia patriarchy (najwyższego zwierzchnika cerkwi prawosławnej), ale wręcz go wyklucza, gdyż wszelka niezależna władza kościelna jest zama-

[173] W wydanym przez cara *Regulaminie Duchownym* zapisano, że „władza monarchów jest samowładna (samodzierżawna) i sam Bóg nakazuje się jej podporządkować. Car wszechrosyjski, jako chrześcijański władca, posiada władzę i moc rządzenia swym państwem i ziemiami według swej woli i najlepszego rozumienia". Por. L. Jaśkiewicz, *Absolutyzm rosyjski w dobie rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1982, s. 26.

[174] M. Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1995, s. 292.

chem na najwyższą władzę monarchy[175]. Spowodowało to likwidację autonomii cerkwi i przekształcenie jej w część świeckiej administracji państwa.

Ideę nieograniczonego samowładztwa oraz budowę scentralizowanego i zbiurokratyzowanego państwa kontynuowali kolejni carowie rosyjscy. W XIX w. gruntowała się zasada niepodzielności i nieograniczoności władzy monarszej, co oznaczało, że żadna władza, faktyczna i legalna – ani na zewnątrz, ani wewnątrz imperium – nie może stanowić ograniczenia władzy samowładcy rosyjskiego, a car jest odpowiedzialny za swoje działania jedynie przed swym sumieniem. Car Rosji był władcą samowładnym o tyle, o ile był władcą nieograniczonym, czyli pod warunkiem, że jego woli nie krępowały żadne normy prawne i żaden inny organ władzy państwowej[176].

Zgodnie z ideologią cesarstwa rosyjskiego cała władza spoczywała w osobie monarchy, a on dzielił jej wykonywanie z innymi organami państwa. Stanowił najwyższą instancję państwa, jego wola była źródłem praw, a jego decyzje realizowano za pomocą stopniowo rozbudowywanego aparatu państwowego. Rządy sprawowano poprzez wydawanie dekretów i ukazów carskich z pominięciem legislatywy i procedur ustawodawczych, uznawanych za przeszkodę w sprawnym rządzeniu krajem. Efektem była dominacja nad władzą ustawodawczą sfery wykonawstwa, uzależnionej od woli cara, a tym samym podporządkowanej urzędnikom administracji carskiej, a także brak wyraźnego podziału kompetencji między poszczególnymi organami władzy państwowej.

W 1917 r. władzę w Rosji przejęli bolszewicy, którzy dokonali zmian w funkcjonowaniu systemu politycznego kraju i w relacji pomiędzy najwyższymi organami państwa. Zgodnie z założeniami politycznymi najwyższym organem władzy w państwie miały stać się Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, które – zgodnie z doktryną bolszewicką, jako kolegialne organy uchwalające i kierujące – miały być wybierane przez „ludność pracującą" w celu zarządzania państwem[177]. Jednakże ludzie, którzy doszli do władzy w Rosji w październiku 1917 r., odrzucając tradycję Rosji carskiej i wyrastając w warunkach reżimu wspierającego się na „nadzwyczajnych" i „tymczasowych" prawach stanowionych bez udziału ciał przedstawicielskich, przyjęli w zasadzie koncepcję państwa absolutnego, ukształtowaną w okresie caratu[178].

Od początku swego istnienia Rosja Radziecka była rządzona za pomocą dekretów, a osobiste decyzje przywódców politycznych stawały się wiążące dla organów władzy państwowej. Główną techniką sprawowania władzy stała się teoria tzw. „dyktatury proletariatu". Według jednego z przywódców frakcji bolszewików – Włodzimierza Lenina „dyktatura proletariatu" miała być zabez-

[175] B. Uspienski, Z. Żywow, *op. cit.*, s. 65.
[176] L. Jaśkiewicz, *op. cit.*, s. 209.
[177] Por. K. Grzybowski, *Ustrój Związku Radzieckiego*, Kraków 1947, s. 32.
[178] R. Pipes, *Rosja carów*, *op. cit.*, s. 219.

pieczeniem ustroju socjalistycznego wówczas, gdy zasady nowego systemu nie spotykałyby się z poparciem większości społeczeństwa. Jak wskazywał, idea dyktatury proletariatu służy powodzeniu rewolucji, co jest najważniejszym celem[179].

Dyktatura w literalnym sensie oznacza jedynowładztwo niezwiązane żadnymi ograniczeniami instytucjonalnymi (prawnymi). Także dla bolszewików dyktatura oznaczała władzę nieograniczoną, opierającą się na sile, a nie na formalnych wymogach prawodawstwa. „Władza nieograniczona, nieskrępowana prawami, opierająca się na sile w najbezpośredniejszym znaczeniu tego wyrazu – to jest właśnie dyktatura"[180]. Dyktatura ta miała być zabezpieczeniem najważniejszego celu, to jest powodzenia i interesów rewolucji socjalistycznej. Wielokrotnie także głoszono, że wszelkie kategorie ustrojowe, takie jak wolność czy równość polityczna, nie są żadnymi wartościami „samymi w sobie", lecz tylko instrumentem walki klasowej. Skoro proletariat znajduje się u władzy – żadne inne względy prócz jej utrzymania nie mogą mieć samodzielnej wagi, a wszystkie kwestie ustrojowe są podporządkowane tej jednej: zachować dyktaturę proletariatu[181]. Konsekwencją takiego stanowiska było m.in. to, że najważniejszą funkcją prawa w Rosji Radzieckiej była rola ściśle polityczna, a stworzony w wyniku rewolucji październikowej system prawny został podporządkowany politycznym celom grupy sprawującej władzę.

Cechą charakterystyczną ustroju radzieckiego było także występowanie, obok systemu władz „państwowych", partii komunistycznej, kierującej całością polityki wewnętrznej i zewnętrznej państwa – jedynej partii legalnie istniejącej w państwie radzieckim. Naczelną zasadą porządku państwowego była ideologia partyjnej doktryny polityczno-społecznej, a normy prawa pisanego stanowiły jedynie ogólne wytyczne. O ile zastosowanie tych norm byłoby niekorzystne dla interesów „proletariatu" i ideałów rewolucji socjalistycznej wyrażanych przez partię bolszewicką, o tyle organa państwa były zobowiązane działać wbrew normom prawnym, a zgodnie z interesem ideologicznym[182].

Kontrolę partii nad administracją rządową realizowano przez podwójne członkostwo w partii i państwowych instytucjach przedstawicielskich, jak również przez upowszechnienie praktyki obsadzania stanowisk w organach wykonawczych administracji państwowej członkami odpowiedniej organizacji partyjnej. Oznaczało to, że faktyczną władzę w państwie, zarówno ustawodawczą, jak i wykonawczą oraz sądowniczą, sprawował aparat partyjny regulujący zakres obowiązków poszczególnych instytucji państwowych. Partia komunistyczna

---

[179] M. Bankowicz, *Kulisy totalitaryzmu*, Kraków 1995, s. 79, 80.

[180] W. Lenin, *Zwycięstwo kadetów a zadania partii robotniczej*, (w:) *idem*, *Dzieła*, t. 10, Warszawa 1955, s. 208, 209.

[181] L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 2, s. 595.

[182] K. Grzybowski, *op. cit.*, s. 33.

utrzymywała więc kontrolę nad pozostałymi organami państwa i sprawowała władzę za ich pośrednictwem.

Także w tym wypadku spowodowało to dominację sfery wykonawstwa nad legislatywą, gdyż najważniejszym wykonawcą poleceń kierownictwa był przede wszystkim rząd realizujący w praktyce uchwały zjazdów partyjnych i polecenia kierownictwa partyjnego. Były one realizowane poprzez uchwały i rozporządzenia wydawane przez rząd, które stanowiły rzeczywistą podstawę organizacji ekonomicznej i społecznej państwa. Rząd ZSRR, jako bezpośredni wykonawca poleceń aparatu partyjnego posiadającego realną władzę w państwie, górował tym samym w relacjach z władzą ustawodawczą, której rola została ograniczona do formalnego zatwierdzania ważnych aktów państwowych. Utrzymana została tradycyjna dla Rosji samodzielność i dominacja biurokratycznego aparatu państwowego w stosunku do społeczeństwa pozbawionego kontroli nad procesem stanowienia prawa i organizacji życia społecznego.

Cechą charakterystyczną dla ustroju politycznego państwa rosyjskiego była centralizacja polityki państwowej, instytucji państwa i władzy. W związku z tym w Rosji nie w pełni wykształciły się charakterystyczne dla Europy Zachodniej i demokracji liberalnych mechanizmy podziału, równowagi i wzajemnego hamowania się władz, mające zabezpieczać interesy obywateli przed koncentracją władzy i jej samowolnością. W rozwoju historycznym Rosji jej system polityczny był zdominowany przez arbitralną władzę jednostek i ich otoczenia. Reżim polityczny tego państwa cechowała na przestrzeni wieków arbitralność decyzyjna i zachowania dyktatorskie, co prowadziło do dominacji sfery wykonawstwa i zarządzania (egzekutywa) nad sferą stanowienia prawa (legislatywa). Do tradycji politycznych Rosji należy istnienie jedynego centralnego ośrodka decyzyjnego, skupiającego w swoim ręku uprawnienia władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej, sprawującego swoją władzę poza kontrolą innych podmiotów życia politycznego kraju. Znajduje to swój wyraz także w logice funkcjonowania współczesnego systemu politycznego Federacji Rosyjskiej, w którym silna pozycja prezydenta, a słabsza parlamentu, partii i innych instytucji politycznych pozostaje w związku z tradycjami polityczno-państwowymi. W rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej to państwo i jego organy (biurokracja) były elementem dominującym i integrującym społeczeństwo, co między innymi spowodowało, że rozpad państwa radzieckiego, który pozostawił przestrzeń radziecką praktycznie bez spajającego ją aparatu biurokratycznego państwa (ucieleśnionego w partii komunistycznej), wywołał ogromny chaos społeczny oraz zawłaszczenie władzy przez lokalne elity. Społeczeństwo nie było gotowe ponieść odpowiedzialności za kontrolowanie władzy, a przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych stanowił raczej iluzję demokracji, która ukrywała budowę

oligarchiczno-klanowego systemu władzy[183]. Znaczenie i waga takiej instytucji politycznej, jak państwo w rosyjskiej tradycji politycznej[184], wywołuje trudności związane z transformacją ustrojową, modernizacją i budową społeczeństwa obywatelskiego w tym kraju. W sferze politycznej współczesnej Rosji tradycja uwidacznia się w wyobcowaniu władzy z jednej strony i wyalienowaniu społeczeństwa z drugiej. Tradycyjny dla jej ustroju brak uznania jednostkowej podmiotowości, wymuszenie jej całkowitego podporządkowania władzy państwowej stwarza problemy dla samego państwa, dla jego funkcjonowania zgodnego z wymaganiami zmieniających się czasów[185].

Pomimo dominujących w rosyjskim reżimie politycznym tendencji centralistycznych, autokratycznych i etatystycznych, należy zauważyć, że w rozwoju rosyjskiej państwowości pojawiały się elementy sprzyjające rozwojowi demokracji przedstawicielskiej, a także samorządności. Szczególnie istotny z rosyjskiego punktu widzenia jest casus średniowiecznego Nowogrodu Wielkiego. W jego strukturze społeczno-politycznej charakterystyczne było, że warstwę panującą stanowili właściciele ziemscy (bojarzy), utrzymujący się ze swych posiadłości ziemskich i handlu, a także bogaci kupcy. Tworzyli oni uprzywilejowaną grupę społeczną i nie uznawali silnej, jednostkowej władzy książęcej. Nowogród był republiką miejską, w której najwyższym organem władzy był wiec ludności miejskiej i wolnej chłopskiej. Wiec miał najwyższą władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądową. Rozpatrywał najważniejsze dla funkcjonowania miasta sprawy w sferach: politycznej, wojskowej, administracyjnej i ekonomicznej. Znaczenie systemu politycznego Nowogrodu wynika z jego szczególnego charakteru. Był on wyjątkiem na ówczesnych ziemiach ruskich, a rosyjska tradycja historiograficzna uczyniła z tego miasta symbol republikańskich tradycji narodu rosyjskiego.

W XVI w. w Rosji wzrosła rola stanów w zarządzaniu krajem i pojawiły się stanowe organy władzy, tzw. sobory ziemskie, w których skład wchodzili przedstawiciele arystokracji bojarskiej, średnia szlachta, tzw. dworiaństwo, przedstawiciele ludności miejskiej oraz wojska. Szczególnie duże znaczenie uzyskały one w okresie bezkrólewia w pierwszej połowie XVII w., kiedy to decydowały o najważniejszych sprawach państwa, łącznie z wyborem cara – m.in. sobór ziemski dokonał w 1613 r. wyboru Michała Romanowa na cara.

W tradycji rosyjskiej sobory traktowano jednak jako precedens parlamentaryzmu i wzór rosyjskiego organu przedstawicielskiego[186]. Do idei soboru, jako organu współrządzącego wraz z carem, odwoływali się zarówno późniejsi rewolucjoniści (dekabryści), jak i przedstawiciele caratu. W 1906 r. powołany

[183] E.G. Ponomariewa, *op. cit.*, s. 99-115.
[184] *Ibidem*, s. 88-99.
[185] A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością...*, s. 52, 53.
[186] *Duma*, (w:) *Idee w Rosji. Leksykon*, pod red A. de Lazari, t. 3, Łódź 2000, s. 154.

przez cara na stanowisko premiera rządu Iwan Goremkin postulował, celem uzyskania dla poczynań cara poparcia moralnego narodu, odwołanie się do siedemnastowiecznej tradycji historycznej i zwołanie soboru ziemskiego, będącego reprezentacją wszystkich stanów społeczeństwa rosyjskiego. Aprobata soboru, niestanowiącego stałej instytucji państwowej, lecz zwyczajową o charakterze bardziej ideowo-moralnym niż polityczno-ustrojowym, miała usprawiedliwiać poczynania samowładnego cara[187].

Pewną rolę w tworzeniu się w Rosji tradycji funkcjonowania ustawodawczych organów przedstawicielskich, samorządu i instytucji społeczeństwa obywatelskiego odegrała tzw. reforma ziemska z 1864 r., która powołała do życia organy samorządu terytorialnego, tzw. ziemstwa. Instytucje ziemskie utworzono w guberniach i powiatach. Składały się one ze zgromadzeń - organu doradczego i kontrolnego, oraz urzędów - organów wykonawczych. Delegatów - radnych - wybierali mieszkańcy podzieleni na trzy kategorie: właścicieli ziemskich, społeczności miejskie i wiejskie. Reforma ziemska osłabiła centralizację aparatu administracyjnego państwa, a koncepcja samorządu lokalnego stała się podstawą dla rozwoju idei rosyjskiego regionalizmu i samorządu lokalnego. Zaczęły się one rozwijać przede wszystkim w końcu XIX w. i na początku XX w., szczególnie na tych terenach, które późno weszły w skład imperium rosyjskiego, a które starały się zachować oraz chronić swoją odrębność i specyfikę (Polska, Finlandia, Daleki Wschód, Kaukaz, Azja Środkowa). Można uznać reformę ziemską z 1864 r. za pierwszy krok do decentralizacji państwa rosyjskiego, jednak należy pamiętać, że wprowadzenie miejskiego i ziemskiego samorządu nie oznaczało zgody ze strony władz carskich na rozwój kulturowej i terytorialnej autonomii. Reforma ziemska wprowadzała system samorządu, lecz bez naruszenia podstawowej dla ustroju politycznego Rosji zasady samowładztwa carskiego. Ziemsta były zdominowane przez szlachtę i rosyjskie ziemiaństwo, ale to w ich ramach tworzyła się liberalna opozycja wobec systemu carskiego samodzierżawia, pojawiały się idee modernizacji kraju i unowocześnienia stosunków społecznych[188].

Specyficzną instytucją w rosyjskiej historii były też Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Po raz pierwszy zaczęły one powstawać podczas rosyjskiej rewolucji 1905 r., aby reprezentować interesy niższych warstw społecznych i kierować wystąpieniami rewolucyjnymi i strajkami. Po rewolucji lutowej 1917 r., która doprowadziła do likwidacji w Rosji monarchii, zaczęły powstawać rady robotnicze, żołnierskie i chłopskie, które swoim zasięgiem objęły cały kraj[189].

---

[187] Por. L. Jaśkiewicz, *op. cit.*, s. 205, 206.

[188] J. Potulski, *System partyjny Rosji...*, s. 40-44.

[189] Szczególne znaczenie miała Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych, Chłopskich i Żołnierskich, która uważała się za ośrodek władzy państwowej z prawem do wydawania dekretów i rozporządzeń. Na wzór Piotrogrodzkiej Rady Delegatów podobne rady powstawały w całym kraju.

Dzięki temu rady stworzyły system władzy ludowej, rządzącej w państwie obok aparatu rządowego i w konkurencji z nim. Wybierały one delegatów na Wszechrosyjski Zjazd Rad, z których pierwszy odbył się w dniu 3 VI 1917 r., a drugi 6 XI 1917 r. Pretendowały one, nie bez pewnej słuszności, do odgrywania roli parlamentów ogólnorosyjskich, wybieranych w samorzutny i demokratyczny sposób. Powoływały też Centralne Komitety Wykonawcze, pełniące funkcje rządu rad[190].

Na historii rad zaważyło to, że zostały one wykorzystane przez bolszewików do przejęcia władzy i kontroli nad państwem. Zgodnie z ideologią bolszewicką, nawiązującą do tradycji rad z 1905 i 1917 r., były one wyrazicielem woli ludności i stanowiły najwyższą władzę w państwie. Ideologia bolszewików upatrywała w radach zalążka „rewolucyjno-demokratycznej" dyktatury proletariatu, ich zdaniem, jedynej zdolnej do realizacji haseł rewolucji bolszewickiej[191]. Po tej rewolucji rady stały się formalnie najwyższym organem władzy w Rosji, a ich rolę w systemie politycznym podkreślała nazwa państwa – Związek Socjalistycznych Republik Rad.

Z uwagi na ograniczoną rolę instytucji przedstawicielskich w Rosji społeczeństwo rosyjskie nie uzyskało, w ramach reżimu autorytarnego i totalitarnego, podmiotowości politycznej i statusu suwerena. Instytucje przedstawicielskie odgrywały niewielką rolę w systemie najwyższych organów państwa i charakterystyczne było pomniejszanie ich znaczenia oraz uprawnień do czynności formalnych, mających stanowić pozór praworządności i społecznej legitymizacji poczynań władzy. Parlament miał ograniczony wpływ na stanowienie prawa, a rzeczywistość ustrojowa i społeczna Rosji była kształtowana głównie na podstawie dekretów, które nie musiały podlegać długotrwałej procedurze legislacyjnej. Niemniej nie umniejsza to faktu istnienia w rosyjskiej rzeczywistości demokratycznych tradycji, do których mogą odwoływać się Rosjanie.

Specyficzny system polityczny nie pozostał bez wpływu na sferę postaw i zachowań obywateli Rosji wobec polityki oraz na ukształtowanie się specyficznej kultury politycznej. Należy podkreślić, że polityka rządu (władz), jeśli prowadzi się ją przez dość długi okres, może stać się pierwszorzędnym czynnikiem w wyrabianiu nawyków i skłonności narodowych[192], urzeczywistniających się we wzorcach zachowań i postawach związanych ze sferą polityki, gdyż wśród wielu czynników mających wpływ na przyswajanie określonych wzorców zachowań istotne wydają się być bezpośrednie kontakty ludzi z instytucjami systemu politycznego, które stwarzają warunki dla wyrobienia opinii o tych instytucjach i elitach politycznych sterujących nimi oraz o działaniach politycznych.

---

[190] K. Krasowski i in., *Powszechna historia państwa i prawa*, Poznań 1993, s. 251.

[191] Por. H. Zand, *Spór o władzę po rewolucji październikowej w Rosji*, Warszawa 1967, s. 16.

[192] E. Barker, *Charakter narodowy i kształtujące go czynniki*, Warszawa 1933, s. 252.

Na przestrzeni wieków wzory zachowań wyznaczały w Rosji rządy autorytarne, często o charakterze represyjnym; początkowo chanów tatarskich, następnie carów: Iwana IV, Piotra I, Mikołaja I, a także okres rządów Józefa Stalina. Wzory zachowań politycznych tworzyły się więc w państwie, w którym prawo było stanowione zgodnie z wolą panującego, nie funkcjonowały instytucje przedstawicielskie, natomiast istniał rozbudowany aparat biurokratyczny, wojskowy i policyjny. Pozostawanie pod rządami despotycznymi sprzyja uformowaniu się postaw nieufności, niechęci i anarchii wobec wszelkiej władzy[193]. Wskazuje się, że ukształtowane w warunkach despotycznych systemów politycznych charakterystyczne zachowania ludzkie to uległość i posłuszeństwo, a także nieufność wobec władzy i wyobcowanie[194]. Tradycje represyjnych rządów, począwszy od Iwana IV aż do Rosji Radzieckiej, wytworzyły także u Rosjan szacunek do potęgi, wielkości i siły. Brak instytucji stworzonych w celu zapobiegania koncentracji władzy i ochrony jednostki przed samowolą aparatu państwa spowodował, że wartością powszechnie uznaną stała się siła czy też rzeczywiste możliwości działania, a nie stanowione prawo. „Kult siły" był elementem zarówno polityki zewnętrznej i ekspansji państwa rosyjskiego, jak i polityki wewnętrznej, gdzie narzucone siłą rozwiązania, przemoc zamiast prawa, wytworzyły rozłam wewnętrzny pomiędzy rządzącymi a rządzonymi[195].

Funkcjonowanie w Rosji absolutnej władzy politycznej doprowadziło do prymatu polityki nad prawem, traktowanym jako instrument realizacji interesów rządzących. Zachowania wypływające z represyjnego charakteru rządów wyrażają się w postawie Rosjan wobec państwa i jego instytucji. Wyobcowanie jednostki w państwie i nieufność do organów państwowych stały się konsekwencją tradycji systemu politycznego Rosji, w którym nie funkcjonowały instytucje „inicjujące" (przedstawicielskie, partie polityczne), umożliwiające uczestnictwo społeczeństwa w rządzeniu państwem. Rządy oraz styl sprawowania władzy zawsze był narzucony społeczeństwu *a priori*, nawet reformy państwa przeprowadzał odgórnie aparat urzędniczy. Zatem nie powstała tradycja aktywnego uczestnictwa w życiu politycznym. Osoby prowadzące działalność polityczną czy społeczną poza granicami wytyczonymi przez oficjalne organy państwa były narażone na represje karne. Nie bez znaczenia był tu fakt, że obok wszelkich pozostałych cech systemu autorytarnego istniała cenzura. Była ona nieodłącznym elementem samowładnego ustroju Rosji i powodowała zjawisko negatywnej selekcji, której narzędzie stanowiły represje dotykające jednostek najbardziej aktywnych pod względem politycznym czy społecznym, co nierzadko pokrywało się z intelektualną wybitnością.

---

[193] J. Wiatr, *Socjologia polityki*, *op. cit.*, s. 332.
[194] Por. K.A. Wittfogel, *Władza totalna*, Toruń 2002, s. 181-191.
[195] A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością...*, s. 58, 69.

Dzięki temu charakterystyczną cechą społeczeństwa rosyjskiego była bierna postawa wobec polityki i działalności politycznej. W tradycji została także zakorzeniona niechęć do instytucji reprezentujących państwo, jako niemających na celu występowania w obronie praw jednostki, lecz będących narzędziem władzy państwowej, kierującej się wyłącznie własnymi celami. Inną właściwością wywodzącą się z tradycji autorytarnego sposobu sprawowania władzy stało się przekonanie, że należy szanować osoby, które mają władzę i podporządkowywać się im, stąd przychylne postawy wobec sprawujących władzę w niedemokratyczny sposób.

Ponadto pośród licznych psycho-społecznych źródeł rosyjskich zachowań politycznych są także wielowiekowe tradycje kolektywistyczne. U społecznych podstaw rosyjskiego, a później radzieckiego autorytaryzmu leżał zakorzeniony w świadomości Rosjan paternalistyczny model władzy państwowej i kolektywizm z mocnym podporządkowaniem jednostki woli ogółu. W kulturze rosyjskiej kluczowym słowem nie był człowiek - jako jednostka - lecz społeczeństwo. Przez wieki występował niemal poddańczy stosunek jednostki wobec zbiorowości oraz przywiązanie do kolektywnej własności i stosunków produkcji.

Kolejną cechą charakterystyczną dla społeczeństwa rosyjskiego, wynikającą z charakteru reżimu politycznego, była słabość społeczeństwa obywatelskiego. Autorytaryzm reżimu politycznego Rosji wyróżniał się zasadą suwerenności władzy, zatem osoby ją sprawujące miały decydujący wpływ na kształt i rozwój państwa. Upodmiotowienie społeczeństwa pozbawionego praw politycznych i kontroli nad decyzjami politycznymi sprawiło, że jedynym animatorem życia społecznego była władza państwowa i biurokracja (tzw. czynownicy). Stąd też m.in. charakterystyczne dla Rosji zjawisko tzw. „rewolucji odgórnej", tj. inicjowania fundamentalnych zmian społeczno-politycznych przez władzę państwową.

W rzeczywistości rosyjskiej nie wykształciły się grupy społeczne, które mogłyby przeciwstawić się dominacji samowładnej władzy elit centralnych i biurokratycznego aparatu państwa. W początkowym okresie istnienia Księstwa Moskiewskiego w celu konsolidacji państwa, przezwyciężenia tendencji odśrodkowych i rozdrobnienia kraju władcy moskiewscy wystąpili przeciwko arystokracji bojarskiej, którą uważali za główną przeszkodę w sprawowaniu suwerennej władzy. W celu osłabienia ich pozycji w państwie carowie zaczęli stosować system rozdawania majątków ziemskich pod warunkiem odbywania służby wojskowej. Tego typu beneficja ziemskie nazywano *pomiestiami*, a posiadacz takiego majątku otrzymywał go z nadania carskiego jako „sługa tronu" (*służyły czełowiek*) i ziemia nie była własnością jego, lecz cara. Poszerzając granice swojego państwa, książęta moskiewscy wywłaszczali na podbitych ziemiach dotychczasowych właścicieli, przejmując prawo do ziemi i rozdając je tylko do użytkowania. Za panowania Iwana IV wywłaszczenia objęły nie tylko ziemie podbite, ale także terytorium Księstwa Moskiewskiego, gdzie wywłaszczano

bojarów posiadających prawo własności ziemi[196]. Iwan IV, który stworzył nowożytne państwo moskiewskie, ukształtował też nową grupę społeczną - służebną szlachtę, która otrzymywała dożywotnio majątki ziemskie skonfiskowane starej arystokracji lub nowe puste ziemie, znajdujące się na podbitych terytoriach[197]. Znaczenie arystokracji w państwie ostatecznie podważyło wprowadzenie przez Piotra I tabeli rang, która powiązała szlachectwo i status społeczny z określoną rangą wojskową lub urzędniczą. Skutkiem tego było upowszechnienie się postaw serwilistycznych i zwiększenie uległości wobec władzy, od której zależał awans w hierarchii.

W Rosji nie wykształcił się także silny „stan trzeci", który mógłby, podobnie jak w Europie Zachodniej, stać się nosicielem liberalnych zmian społecznych. Wychodząc od przesłanek leżących u podstaw patrymonializmu, czyli poglądu uznającego cara za właściciela swojego państwa, władcy moskiewscy i rosyjscy, poszerzając swoją władzę, starali się także ustanowić kontrolę nad pozarolniczą działalnością ekonomiczną ludności. Wraz ze wzrostem potęgi i ambicji moskiewskiej dynastii zaczęła ona skupiać w swoich rękach prawie całą wytwórczość przemysłową. Proces ten odbywał się równolegle z centralizacją władzy politycznej. Wyrazem podporządkowania handlu władcy były monopole państwowe, które zaczęły powstawać w XVI w. Carowie, będąc posiadaczami całej ziemi w państwie, stali się też monopolistami we wszystkich dziedzinach handlu. Głównym artykułem, na który car posiadał monopol, było zboże, wyłącznością władcy został objęty także eksport towarów cieszących się popytem za granicą (drewno, smoła, skóry)[198]. Tego rodzaju polityka państwa moskiewskiego w stosunku do działalności handlowej i rzemieślniczej wpływała negatywnie na indywidualną działalność handlową i produkcyjną Rosjan. Dlatego też nie powstała silna klasa ludności skupionej w miastach, a żyjącej z handlu i wytwórczości rzemieślniczej, która odegrała decydującą rolę w procesie przemian ekonomicznych i społecznych w Europie Zachodniej. Nie doszło też do procesu akumulacji kapitału, który umożliwiłby inwestowanie w produkcję rzemieślniczą, a w późniejszych okresach przemysłową. Hamowało to rozwój kultury kupieckiej i przemysłowej w państwie rosyjskiem. Fakt ten ma istotne znaczenie dla rozumienia słabości klasy średniej w Rosji i braku tradycji indywidualnej przedsiębiorczości, ukształtowanej w Europie Zachodniej w XVI w. w okresie reformacji.

Specyficznym elementem państwa rosyjskiego był także stosunek do inteligencji. Na tworzenie się postaw inteligencji rosyjskiej wpływały ograniczenia, które wywodziły się z charakteru politycznej i społecznej organizacji państwa.

---

[196] J. Kucharzewski, *op. cit.*, s. 18.

[197] F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV-XVIII w.*, t. 3, Warszawa 1992, s. 417.

[198] *Ibidem*, s. 414.

W Rosji autorytarne państwo wymagało podporządkowania się oficjalnej doktrynie, ograniczając w znacznym stopniu swobodną działalność społeczno-polityczną. Już pierwsze pokolenie rosyjskiej inteligencji, ukształtowane w XIX w. i działające w czasach cara Mikołaja I, zostało określone nazwą „zbędni ludzie" (*lisznije ljudi* - od tytułu opowiadania Iwana Turgieniewa z 1850 r., pt. *Dziennik człowieka niepotrzebnego*). Było to pokolenie wychowane w atmosferze określonych dążeń i postaw, które nie znalazło dla siebie szansy podjęcia konkretnych działań w państwie reżimu policyjnego, cenzury i ograniczeń nałożonych na oświatę. W takich warunkach wytworzył się w wykształconej warstwie Rosjan typ „człowieka zbędnego", dla którego w państwie, które zmonopolizowało życie społeczne i polityczne, zdolności, aspiracje i wiedza nie znajdowały zastosowania. Niemożność aktywności społeczno-politycznej, której podjęcie wiązało się z represjami ze strony państwa, prowadziła do wykształcenia się dwojakich postaw – z jednej strony bierność, brak celów w życiu, „moralne niewolnictwo", z drugiej zaś, w warunkach monarchii absolutnej bunt jednostki przeciwko państwu wyrażał się w wyznawaniu skrajnych poglądów politycznych i społecznych. Z jednej strony, lud rosyjski pokornie pomagał w ukształtowaniu despotycznego, absolutnego państwa, lecz z drugiej uciekał przed nim, buntował się[199].

Z uwagi na tradycję autorytaryzmu, centralizmu i biurokracji oraz ze względu na słabość pozostałych grup społecznych szczególną kategorię ludzi w Rosji stanowili urzędnicy-biurokraci (czynownicy). Termin czynownicy wywodzi się ze staroruskiego słowa *czyn* oznaczającego porządek. Podstawową osobliwością rosyjskiego „czynownictwa" był fakt, że w historii kraju wyższa kadra administracyjno-politycznej biurokracji pełniła funkcję elity – „klasy panującej" w rosyjskim państwie i społeczeństwie, koncentrując w swoim ręku władzę i przywileje z nią związane. Drugim elementem wyróżniającym tę klasę było to, że wyższe kadry biurokracji państwowej częstokroć występowały w roli instrumentu modernizacji kraju. Impuls do reform miał więc charakter wewnętrzny, w odniesieniu do reżimu państwa, jako inicjator wewnętrznych reform występowali przedstawiciele najwyższych władz. W obliczu kryzysu wewnętrznego lub zewnętrznego państwa byli bowiem zmuszeni do takiego przeobrażenia systemu społeczno-politycznego, który odpowiadałby potrzebom państwa i samej rządzącej biurokracji[200].

Znaczenie czynowników w Rosji wiązało się również z tym, że w historii kraju biurokratyczna hierarchia była ważnym elementem stratyfikacji społeczeństwa rosyjskiego. W Księstwie Moskiewskim, Rosji carskiej czy też Rosji radzieckiej podjęcie służby państwowej i kariera w hierarchii urzędniczo-admi-

[199] M. Bierdiajew, *Rosyjska idea*, *op. cit.*, s. 16.
[200] *Rossijskaja cywilizacija*, *op. cit.*, s. 111, 112.

nistracyjnej była ważnym elementem wertykalnej ruchliwości społecznej i praktycznie jedyną droga do społecznego awansu[201].

Zwykle na przestrzeni stuleci rosyjscy czynownicy dawali się poznać jako ludzie wyniośli, niechętni, a nawet wrogo nastawieni do klientów; w swym postępowaniu i pracy manifestowali siłę swej władzy[202]. Obraz taki został utrwalony w literaturze i tradycji rosyjskiej[203].

We współczesnej Rosji uznaje się, że zmiana dotychczasowego charakteru biurokracji państwowej jest jednym z koniecznych elementów reformy kraju i budowy społeczeństwa obywatelskiego. Ewolucję i organizację współczesnego społeczno-politycznego systemu Rosji charakteryzuje to, iż biurokratyczny establishment stał się obiektem rywalizacji konkurujących ze sobą polityczno-finansowych klanów, które starają się wywierać wpływ na wewnętrzną i zagraniczną politykę państwa. Negatywną tendencją jest także gwałtowny, niczym nieusprawiedliwiony rozrost administracji państwowej, patronażowo-klientelistyczny charakter stosunków pomiędzy administracją państwa a pozostałymi grupami społecznymi, korporacyjno-kastowy charakter biurokracji, a także wysoki stopień korupcji[204].

Tradycje i tożsamość polityczna odzwierciedlają osobliwości historycznego rozwoju każdego państwa i znajdują swój wyraz w specyfice konstrukcji i wzajemnych stosunków między poszczególnymi instytucjami społeczno-politycznymi. W politycznej historii Rosji znajdowały się zarówno autorytarne, jak i demokratyczne tradycje. Dla poprawnego funkcjonowania i rozwoju współczesnej Rosji ważnym elementem wydaje się być ograniczenie roli biurokracji państwowej w życiu społecznym, próba odbudowy instytucji społeczeństwa obywatelskiego i obywatelskiej kultury politycznej, a także zachowanie równowagi pomiędzy władzą wykonawczą i ustawodawczą. Autorytarna kultura polityczna staje się hamulcem postępu społecznego w ogóle, a to pociąga za sobą istotne opóźnienia w rozwoju demokracji politycznej[205]. Praktyka transformacji postkomunistycznych społeczeństw pokazuje, że same rozwiązania instytucjo-

---

[201] *Ibidem*, s. 111.

[202] A. Chodubski, *Tożsamość kulturowa...*, s. 250.

[203] Najsłynniejszy bodajże portret rosyjskiej „klasy panującej" został zawarty w *Rewizorze* Mikołaja Gogola, a we współczesnej rosyjskiej literaturze krytyczny obraz rosyjskich elit dał Wiktor Jerofiejew w *Encyklopedii duszy rosyjskiej*, pisząc że „Sobiepaństwo jest szczytem ludzkich pragnień, coś jak generalissimus w wojsku [...] Każdy rosyjski przełożony jest sobiepankiem. [...] Wydawałoby się, że przełożony zdolny jest do bezsensownych działań, jednak w nich zawsze zawarta jest logika – chamstwo. Z zasady nie szanuje słabszych [...] lubi poniżać wszystkich wokół [...] uwielbia zwracać się na «ty» do tych, którzy mówią mu «Panie». Uwielbia swoją bezkarność". Por. *Encyklopedia duszy rosyjskiej*, Warszawa 2003, s. 45.

[204] *Rossijskaja ciwilizacija, op. cit.*, s. 118.

[205] T. Filipiak, *Polityka jako kultura polityczna – komparatystyczne*, (w:) *Metafory polityki*, t. 2, *op. cit.*, s. 191.

nalne nie są wystarczającą podstawą demokracji i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Bowiem rozwijają się dobrze dopiero wówczas, gdy towarzyszy im wspólna dla jego członków kultura polityczna, a ponadto coś, co w tradycji społeczeństwa angielskiego nazywa się mianem *virtue of civility*, czyli swoista cnota polityczna, będąca podstawą publicznego dyskursu i oznaczająca zgodę oraz uznanie zasad i reguł rządzących rzeczywistością społeczną i polityczną[206]. Natomiast na współczesną rosyjską kulturę polityczną największy wpływ wywierają takie elementy, jak: 1) paternalizm i klientelizm, w przestrzeni publicznej dominują postawy klientelistyczne wobec generalnego patrona, jakim jest państwo w całości kontrolujące zasoby polityczne, gospodarcze i ich redystrybucję; 2) wykluczenie (*wykliuczennost'*) szerokich warstw społecznych z powszednich procesów politycznych i z dyskursu publicznego, ograniczenie publicznej sfery polityki; 3) specyficzna państwowa idea „demokracji suwerennej"; 4) brak poszanowania prawa i niska skuteczność jego egzekwowania[207]. Elementy te stanowią ważną barierę dla urzeczywistnienia demokratyczno-liberalnego typu kultury politycznej, który pozwalałaby na prezentację różnych poglądów i interesów, na czynny udział obywateli w sprawowaniu władzy we wszystkich instytucjach (organach) politycznych i społecznych oraz przyczyniłyby się w sposób istotny do realizacji zasad praworządności i kontroli obywateli nad działalnością władzy.

W rzeczywistości współczesnej Rosji mamy obecnie do czynienia z rywalizacją pomiędzy liberalną oraz etatystyczną wizją społeczeństwa i państwa. Z uwagi na fakt, że rozpad ZSRR oraz nieudane reformy gospodarcze początku lat dziewięćdziesiątych doprowadziły do zdyskredytowania w Rosji szeroko rozumianego liberalizmu społeczno-polityczno-gospodarczego, na obecnym etapie rozwoju państwa dominują tendencje etatystyczne, mocno zakorzenione w tradycji i historii rosyjskiej[208]. Dominacja rosyjskiego „czynownictwa" i sfery zarządzania biurokratycznego nad obywatelami utrudnia realizację ideałów demokracji partycypatywnej i rzeczywiste reformy państwa, tak aby mogło ono podjąć wyzwanie budowania otwartego społeczeństwa XXI w. – społeczeństwa oraz gospodarki opartych na wiedzy.

Utrwalone w rosyjskiej kulturze politycznej takie elementy, jak autorytaryzm władzy politycznej i brak wykształconych instytucji społeczeństwa obywatelskiego szkodzą międzynarodowemu wizerunkowi Rosji, utrwalając często przekonanie o „nieeuropejskości" współczesnej Federacji Rosyjskiej. Taki utrwalony wizerunek Rosji poza jej granicami ogranicza możliwości działania w środowisku międzynarodowym. Budowanie wizerunku Rosji jako kraju nie-

[206] D. Pietrzyk-Revves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego*, Wrocław 2004, s. 187, 188.
[207] Por. E.G. Ponomariewa, *op. cit.*, s. 41, 42.
[208] Por. G.P. Artemow, *Politiczeskaja sociołogija*, Moskwa 2003, s. 83-93.

demokratycznego, agresywnego, dążącego do odbudowy imperium zmniejsza możliwości rosyjskiego oddziaływania na swoje otoczenie.

Problemem rosyjskim jest także fakt, że autorytarny charakter systemu politycznego i związana z nim autorytarna kultura polityczna ukształtowały Rosjan tak, że odróżniają się od społeczeństw wysokorozwiniętych niektórymi cechami charakteru i mentalności narodowej. Bierność, apatia, swoista apolityczność społeczeństwa rosyjskiego, przyzwyczajenie do dominującej roli państwa i aparatu biurokratycznego w życiu społecznym powodują ograniczenie rosyjskiej konkurencyjności w środowisku międzynarodowym[209]. Wyzwania współczesnego świata wymagają innowacyjności, przedsiębiorczości, odpowiednich kompetencji, czyli „swoistego kapitału kulturowego". Trwająca w Rosji ponad siedemdziesiąt lat kampania antyrynkowa oraz system przywilejów społecznych doprowadziły do wykształcenia i utrwalenia postaw odrzucających indywidualną przedsiębiorczość[210]. Brak jest zatem w Rosji wykształconych umiejętności, niezbędnych w globalnej rywalizacji. Problem ten może spowodować dalsze powiększanie się dystansu pomiędzy Rosją a wysokorozwiniętymi społeczeństwami, co może tylko pogłębiać rosyjskie obawy i frustracje związane z pozycją państwa na arenie międzynarodowej i brakiem atrakcyjności w środowisku międzynarodowym. Efektem tego będzie dalsze „wypychanie" Rosji z jej tradycyjnych sfer wpływów.

Kultura obywatelska (*civic culture*), będąca podstawą dla budowy efektywnego społeczeństwa obywatelskiego i silnego państwa demokratyczno-liberalnego, jest jeszcze w Rosji nieobecna. Specyfika kultury politycznej współczesnej Rosji polega na współwystępowaniu zarówno orientacji etatystycznych i autorytarnych (porządek i silna jednolita centralna władza) z orientacjami demokratycznymi, nakierowanymi na takie wartości, jak wolności i prawa człowieka. Problemem związanym z dominacją tych ostatnich, nowoczesnych wartości jest fakt, że w rosyjskiej rzeczywistości nie występuje jeszcze, charakterystyczny dla wysoko rozwiniętych społeczeństw zachodnich, podział na wartości materialne i postmaterialne. Na obecnym poziomie rozwoju państwowości rosyjskiej obywatele Rosji oczekują głównie stabilizacji i rozwiązywania podstawowych problemów materialnych[211].

Cechy reżimu politycznego Rosji, zakorzenione w kulturze politycznej społeczeństwa, to:

---

[209] Por. W.O. Rukawisznikow, *Globalnaja konkurentosposobnost' i politiczeskaja kultura Rossii siewodnia i zawtra*, (w:) *Rossija tendencii i perspektiwi razwitia, Jeżegodnik*, wypusk 2, pod red. Ju. S. Piwowarowa, Moskwa 2007, s. 325, 326.

[210] D. Landes, *Kultura przesądza prawie o wszystkim*, (w:) *Kultura ma znaczenie*, *op. cit.*, s. 44.

[211] G.P. Artemow, *op. cit.*, s. 256-266.

- brak kontroli społecznej i brak zasady narodu jako suwerena władzy państwowej,
- arbitralność absolutnej władzy poszczególnych jednostek,
- koncentracja władzy w rękach jednostek (jedynowładztwo) i zasada jedności władz,
- słaba społeczna orientacja w problemach i mechanizmach polityki,
- brak w mentalności Rosjan - podobnie jak u pozostałych mieszkańców imperium radzieckiego - dojrzałych wyobrażeń o demokracji i o praktycznym wykorzystaniu zasady władztwa narodu dla potrzeb równowagi i rozwoju. Właściwości te utrudniają modernizację Rosji, akceptację dla liberalno-demokratycznego systemu wartości, a jednocześnie powodują podatność na hasła silnych rządów i retorykę państwowo-mocarstwową.

Rozpad dotychczasowych wzorców zachowań politycznych i ich zmiana jest procesem złożonym, a jego przebieg jest uzależniony m.in. od:
- dynamiki zmiany pokoleń,
- charakteru politycznej socjalizacji,
- kierunków i tempa rozwoju nowych ekonomicznych i politycznych stosunków w państwie,
- ukierunkowania tworzących się nowych zachowań politycznych, odpowiadających demokratycznemu systemowi politycznemu.

Wydaje się, że tworząca się w Rosji kultura polityczna współczesnego społeczeństwa rosyjskiego będzie miała zróżnicowany charakter, a wzory zachowań politycznych będą kształtowane przez trzy podstawowe elementy: współczesną praktykę życia politycznego w Rosji; przenoszone do Rosji wzorce kulturowe demokratycznych państw zachodnioeuropejskich oraz narodową tradycję i charakter jej recepcji we współczesnej Rosji[212].

[212] J. Potulski, *System partyjny Rosji...*, s. 226.

4. AKSJOLOGICZNY WYMIAR WSPÓŁCZESNEJ ROSYJSKIEJ TOŻSAMOŚCI

Procesy identyfikacji społecznej następują w Rosji, podobnie jak w innych krajach postkomunistycznych, w warunkach kryzysu ekonomicznego i niestabilności politycznej, rozchwiania dotychczasowych systemów wartości i norm moralnych, braku spójności zachowań, sprzeczności w działaniach władzy i obywateli. Na początku lat dziewięćdziesiątych zakwestionowano w Rosji przydatność wartości społeczno-politycznych, wywodzących się z ideologii komunistycznej, na której budowany był Związek Radziecki. Spowodowało to, że zamieszkujące go nacje podjęły próby poszukiwania nowej tożsamości i nowych form życia społecznego, politycznego oraz gospodarczego. Zderzenie dotychczasowej mentalności z procesami reform gospodarczych i politycznych wpływa na tworzenie się nowych postaw społecznych i nowych wartości, na zmiany w mentalności i stylu życia. W efekcie w rzeczywistości społecznej Rosji nastąpiły zmiany wartości społeczeństwa rosyjskiego. Przekształcenia w sferze aksjologicznej stanowią o tożsamości współczesnej Rosji. Jest to ważny element badań nad społeczeństwem rosyjskim, gdyż wskazuje na dominujące stereotypy, mity występujące w nim, a także w sposobie postrzegania przez Rosjan samych siebie oraz otoczenia zewnętrznego.

Tożsamość każdego kraju zawiera w sobie obrazy, wyobrażenia i postrzeganie otoczenia zewnętrznego, innych krajów i społeczności, na którego podstawie kształtuje się przeciwieństwo my – oni. Przedstawienia i obrazy świata zewnętrznego nie są statyczne, ale zmieniają się w zależności od przemian zachodzących zarówno w kraju, jak i w postrzeganych podmiotach, stają się istotne w badaniu danego społeczeństwa, ponieważ są do pewnego stopnia zwierciadłem problemów danej zbiorowości.

Wiedzę dotyczącą zmian w sferze aksjologii i postrzegania otoczenia zewnętrznego przynoszą przede wszystkim szeroko rozpowszechnione we współczesnej Rosji badania opinii publicznej, prowadzone systematycznie. Ponadto pojawiają się całościowe opracowania, w których zostają zebrane wyniki tychże badań.

Opinia publiczna, jako autonomiczny, aktywny i wpływowy podmiot procesów politycznych, jest stosunkowo nowym zjawiskiem w dziejach systemów politycznych. Można co prawda udowodniać, że opinia publiczna istniała zawsze i musi istnieć w każdym społeczeństwie, jednak, jak przyznaje większość

badaczy, pojęcie to jest związane przede wszystkim z okresem Oświecenia[213]. We współczesnym rozumieniu kojarzy się ją przede wszystkim z rozwojem demokracji i komunikowania masowego. Przy próbie określenia specyfiki tego zjawiska podkreśla się, że opinia publiczna jest stanowiskiem wartościującym wobec zjawisk społecznych, politycznych i gospodarczych. Charakteryzuje ją ulotność oraz podatność na oddziaływania manipulacyjne ze strony grup rządzących, autorytetów, mass mediów. Podkreślając, że opinia publiczna jest atrybutem społeczeństwa obywatelskiego i wyrazem jego podmiotowości politycznej, wskazuje się, że zarówno ona, jak i przejawy jej artykulacji są charakterystyczne raczej dla systemów demokratycznych, których specyfika wiąże się z funkcjonowaniem zasady reprezentacji, społecznej partycypacji, pluralizmu politycznego, wolności słowa. W systemach niedemokratycznych ujawnienie się opinii publicznej jest blokowane za pomocą środków represyjnych[214], chociaż i tam przywódcy śledzą nastroje dominujące w społeczeństwie, gdyż ich władza jest do pewnego stopnia przez nie usankcjonowana.

W teoretycznej refleksji nad opinią publiczną dominują dwa stanowiska. Według liberalnej teorii stanowi ona konieczny element „dobrego" państwa jako ekspresja interesu publicznego i kryterium legitymizacji władzy państwowej, źródło niezależnego sądu, instrument kontroli rządu; uważa się ją za fundament demokratycznego państwa. Wskazuje się, że teoria ta przyjmuje racjonalistyczne założenie o zdolności i woli obywateli do formułowania dojrzałych sądów, opartych na politycznej bezstronności i kierowaniu się dobrem wspólnym[215]. Założenie to spotkało się z krytyką, stając się źródłem tzw. krytycznej teorii opinii publicznej, zgodnie z którą nie może ona kierować sprawami państwa, gdyż jest niedostatecznie racjonalna, zbyt emocjonalna i nie nadąża za zmiennym tokiem wydarzeń. W sferze opinii publicznej dominują stereotypy, zbitki pojęciowe o silnym zabarwieniu emocjonalnym[216]. Dylematem związanym z rozważaniami dotyczącymi jej roli jest zatem pytanie, na ile w sprawach międzynarodowych jest płynna i uległa zmianom w zależności od polityki zagranicznej państwa, a na ile występuje zależność odwrotna, zakładająca, że polityka zagraniczna nie może całkowicie ignorować czynnika własnej opinii publicznej bez narażenia się na poważne konsekwencje[217].

Niezależnie od podejścia do analizowanej problematyki powszechnie uznaje się, że opinia publiczna we współczesnych demokracjach przenika cały proces rządzenia. Jest czynnikiem zapewniającym komunikację między władzą a społeczeństwem obywatelskim, zwiększającym legitymizację podjętych działań

[213] Por. G. Satori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1998, s. 116, 117.
[214] *Encyklopedia wiedzy politycznej, op. cit.*, s. 219.
[215] A. Jabłoński, *Opinia publiczna*, (w:) *Wprowadzenie do nauki...*, s. 477.
[216] *Ibidem*, s. 478, 479; J. Wiatr, *Socjologia polityki, op. cit.*, s. 93.
[217] J. Wiatr, *Społeczeństwo. Wstęp do socjologii systematycznej*, Warszawa 1979, s. 455.

i całości systemu politycznego, jego elastyczność i stabilność. Może występować w roli argumentu za lub przeciw[218]. Opinia publiczna wielokrotnie oddziaływała na bieg wydarzeń międzynarodowych i kierunek polityki zagranicznej poszczególnych państw. Zatem polityka ta musi mieć na względzie zgodność realizowanych celów ze stanem opinii publicznej, oddziałując czynnie w kierunku uzyskania poparcia przeważającej jej części, wykorzystując aparat masowej informacji i propagandy[219].

Jednocześnie jednak występuje pogląd, że wśród czynników determinujących politykę międzynarodową nie należy poświęcać opinii publicznej osobnego miejsca. Mimo jej istotnego znaczenia, bierze się bowiem pod uwagę fakt, że opinia publiczna tworzy się i utrzymuje się pod działaniem określonych czynników, takich jak: interesy ekonomiczne i finansowe, warunki demograficzne, działalność partii politycznych, tradycja i cechy psychiczne poszczególnych narodów, a także propaganda polityczna[220]. Kontrowersje wokół wpływu opinii publicznej na politykę zagraniczną państwa (czy polityka zagraniczna jest kształtowana przez masową opinie publiczną, czy też przez elity podejmujące ostateczne decyzje) stanowią ważny element sporu dotyczącego problematyki czynników kształtujących tę politykę[221].

Federacja Rosyjska stanowi wśród współczesnych aktorów środowiska międzynarodowego interesujący przypadek. W krajach takich, jak Rosja, USA, Niemcy, Japonia czy innych światowych potęgach opinia publiczna raczej koncentruje się na problemach polityki wewnętrznej, a nie zagranicznej. Najczęściej polityczne zachowania, stereotypy, mity, fobie i decyzje podejmowane przez decydentów w takich krajach są dość odległe od przekonań obywateli danego państwa. Problemy polityki zagranicznej zaczynają przyciągać uwagę obywateli przede wszystkim w okresach kryzysów oraz radykalnej rekonstrukcji politycznej. Ponadto rosyjskie elity polityczne, funkcjonujące w ramach systemu autorytarnego, zawsze zachowywały dużą autonomię i niezależność od społeczeństwa, a w okresie istnienia ZSRR polityka zagraniczna była praktycznie całkowicie niezależna od wpływów opinii publicznej. Potrzeba odwoływania się do opinii różnorodnych grup społecznych była jedną z podstawowych zmian, które zaszły w systemie politycznym Rosji po upadku ZSRR, a badania opinii publicznej w Rosji są prowadzone systematycznie dopiero od 1988 r., kiedy to powstało

---

218 A. Jabłoński, *op. cit.*, s. 482, 483.

219 J.J. Wiatr, *Społeczeństwo. Wstęp...*, s. 456.

220 R. Bierzanek, *op. cit.*, s. 81.

221 Por. O.R. Holsti, *Public opinion and foreign policy: challenges to the Almond-Lippman consensus mershon series: research programs and debates*, „International Studies Quarterly" 1992, vol. 36, nr 4, s. 441-442; T. Rissen-Kappe, *Public opinion, domestic structure, and foreign policy in liberal democracies*, „World Politics" 1991, vol. 43, nr 4, s. 480-484.

pod kierownictwem Tatiany Pasławskiej centrum badań nad opinią publiczną WCIOM (Wsierrosijskij Centr Izuczenija Obszczestwiennowo Mnienija)[222].

Wpływ opinii publicznej na politykę państwa i decyzje podejmowane przez rosyjskie elity polityczne jest wciąż mniejszy niż ma to miejsce w ustabilizowanych demokracjach i mogą występować różnice pomiędzy geopolitycznymi wyobrażeniami obywateli a geopolitycznymi wyobrażeniami i decyzjami ekspertów i decydentów politycznych. Niemniej polityka zagraniczna państwa stanowi ekstrapolację za granicę wewnątrzpolitycznych warunków i obsesji, a w przypadku Rosji polityka zagraniczna, czy też jej obraz medialny, jest kreowana z myślą o odbiorcy wewnętrznym[223]. Uznaje się, że współcześnie w państwie rosyjskim jest ona w dużym stopniu odbiciem wewnętrznych konfliktów, sporów i nastrojów społecznych[224].

Ponadto w Rosji, podobnie jak w innych współczesnych demokracjach, duży wpływ na kształtowanie obrazu świata i stereotypów dotyczących środowiska międzynarodowego mają środki masowego przekazu, zwłaszcza zaś telewizja, które w rzeczywistości rosyjskiej pozostają pod dużym wpływem rządzącej oligarchii i elit politycznych[225]. Trudności z oceną wpływu rosyjskiej opinii publicznej na procesy podejmowania decyzji politycznych w sferze polityki zagranicznej wynikają także z faktu znaczącego zróżnicowania obrazu świata i samych siebie zarówno ze względu na zamieszkiwany region kraju, jak i ze względu na wiek respondentów. W tym ostatnim przypadku występują znaczące rozbieżności pomiędzy starszym pokoleniem, którego opinie są silnie determinowane przez pamięć o ZSRR, a pokoleniami urodzonymi po 1980 r., które nie odczuwają tak silnych resentymentów związanych z ZSRR.

Pomimo ocen podważających znaczenie opinii publicznej jako czynnika warunkującego politykę zagraniczną państwa, podejmując analizę jej wpływu na tę sferę życia publicznego, można przyjąć, że rządy poszczególnych państw liczą się z opinią własnego społeczeństwa w większym stopniu niż z opinią międzynarodową. Badając opinię publiczną, można podjąć próbę ustalenia głównych jej prądów w dziedzinie polityki zagranicznej i wskazania na dominujące w analizowanym społeczeństwie postawy wobec świata zewnętrznego, gdyż to one mogą kształtować zarówno bezpośrednio podejmowane decyzje w sferze władzy, jak i pośrednio wpływać na cechy osobowościowe przywódców politycznych, tworzących politykę danego państwa. Społeczeństwa posiadają bo-

---

[222] S. White, *Russia's new politics*, Cambridge 2000, s. 184-186.

[223] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002, s. 260.

[224] A.A. Arbatov, *Russia's foreign policy alternatives*, „International Security" 1993, vol. 18, nr 2, s. 5; A. Kozhemiakin, *Democratization and foreign policy change*, „Review of International Studies" 1997, nr 23, s. 49-74.

[225] V. Kolossov, *„High" nad „low" geopolitics: images of foreign countries in the eyes of Russian citizens*, „Geopolitics" 2003, vol. 8, nr 1, s. 122.

wiem swoje ogólne orientacje dotyczące polityki zagranicznej (swoją geopolityczną wyobraźnię) i specyficzny stosunek do niej[226].

W poglądach opinii publicznej może ujawniać się wpływ tradycji, historii, aktualnych wydarzeń politycznych, stereotypów i mitów. Można także zauważyć, że w sferze kształtowania polityki zagranicznej decyzje są najczęściej podejmowane nie przez profesjonalistów dyplomatów, ale przez polityków, którzy wyszli z „narodu", tak więc podzielają oni ukształtowane w ramach danej społeczności mity oraz stereotypowe wyobrażenia o świecie zewnętrznym, ukształtowane przez kulturę i przekazywane w procesach socjalizacji politycznej. Współczesne teorie przywództwa zakładają przy tym, że istnieje komplementarność pomiędzy liderami politycznymi a cechami mentalności społeczno-politycznej członków określonej społeczności, co oznacza, iż ludzie są skłonni kreować na swych przywódców polityków, którzy głoszą idee oparte na wartościach wysoko cenionych przez ich potencjalnych zwolenników[227]. W związku z tym analiza przekonań, mitów i stereotypów występujących w danej społeczności może być pomocna w rozumieniu decyzji podejmowanych przez osoby decydujące o kierunkach polityki zagranicznej, gdyż mogą one także być odzwierciedleniem mentalności grupowej. Nie bez przyczyny istnieje zbieżność pomiędzy wyobrażeniami geopolitycznymi Rosjan a koncepcjami polityki zagranicznej kraju. Na przykład badania opinii publicznej wykazały, że w postrzeganiu świata zewnętrznego największe znaczenie przypisuje się obszarowi byłego ZSRR, na drugim miejscu Europie, na trzecim Ameryce, a na czwartym Azji[228]. Natomiast w dokumencie *Koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej* z 2000 r. w części poświęconej regionalnym priorytetom wymienia się w kolejności znaczenia regiony, które stanowią dla Federacji Rosyjskiej obszar zainteresowań i aktywności politycznej i są to: po pierwsze kraje WNP, po drugie Unia Europejska, po trzecie USA i po czwarte Azja (Chiny, Indie, Japonia, ASEAN).

Postrzeganie świata oraz samych siebie przez obywateli danego państwa stanowi produkt historii narodowej, kultury oraz wpływu ocen wytworzonych wśród elit politycznych. Większość populacji danego społeczeństwa z reguły podziela „oficjalną" geopolityczną wizję świata jako część narodowej ideologii ukształtowanej w długotrwałych procesach dziejowych, stanowiąc część tożsamości danego społeczeństwa. Dzisiejsza rosyjska tożsamość znajduje się w okresie transformacji, co powoduje, że stanowi ona dzisiaj kompleks kontrowersyjnych i często sprzecznych wyobrażeń, co utrudnia jej badania. Na przykład część obywateli tego kraju do dnia dzisiejszego postrzega siebie nie jako część współczesnej Federacji Rosyjskiej, ale wciąż jako element nieistniejącego ZSRR. Ponad-

[226] K. Mingst, *Podstawy stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2006, s. 156.

[227] Por. *Podstawy psychologii politycznej*, pod red. K. Skarżyńskiej, Poznań 2002, s. 100-105.

[228] *Mir głazami Rossijan. Mify i wniesznaja politika*, pod red. W.A. Kołosowa, Moskwa 2003, s. 67.

to w związku z gwałtownym rozwojem regionalizmów i nacjonalizmów w Rosji niektóre społeczności silniej identyfikują się z własną grupą etniczną i własnym regionem niż z państwem, co także wpływa na ich postrzeganie świata[229].

Podjęcie rozważań dotyczących rosyjskiej opinii publicznej opiera się na założeniu, że obawy, aspiracje, oczekiwania, postrzeganie świata zewnętrznego, przejawiające się w masowej opinii publicznej znajdują swoje odzwierciedlenie, przynajmniej do pewnego stopnia, w strategiach i kierunkach działań państwa w polityce zagranicznej. Czy to poprzez komplementarność elit i grupy, czy też w wyniku konieczności uwzględniania oczekiwań opinii publicznej w procesach podejmowania decyzji na szczeblu państwowym, stanowi ona często źródło podejmowanych działań. Dlatego też jej analiza, polegająca na ukazaniu głównych tendencji w jej rozwoju, stereotypów, mitów i wyobrażeń o świecie, pozwala dostrzec społeczne podstawy podejmowanych decyzji, ukryte w zbiorowych (grupowych) opiniach i wyobrażeniach dotyczących świata zewnętrznego.

W Rosji wyspecjalizowane instytuty prowadzą systematyczne badania opinii publicznej, w których ujawniają się postawy wobec świata zewnętrznego. Dają one możliwość analizy, jak Rosjanie oceniają innych oraz jakie są ich opory i aspiracje wobec procesów zachodzących we współczesnym świecie. Wysuwa się niekiedy twierdzenie, że w rzeczywistości rosyjskiej można dostrzec dużą inercję tradycyjnych stereotypów, które utrudniają modernizację i dostosowanie się do potrzeb nowoczesności (wymienia się m.in. takie elementy, jak: kompleks „okrążenia", poszukiwanie zewnętrznego „kozła ofiarnego", odpowiedzialnego za rosyjskie problemy, utrzymywanie się w świadomości i dyskursie społecznym mesjanistyczno-nacjonalistycznych ideologii, np. Moskwa – Trzeci Rzym, spór między okcydentalistami i słowianofilami)[230]. Współczesne rosyjskie wyobrażenia o świecie zewnętrznym i relacje Rosji z niektórymi państwami, szczególnie zaś z krajami tzw. bliskiej zagranicy, wciąż bazują na historycznych mitach i stereotypach w rodzaju „bracia – Słowianie" czy też „bracia – prawosławni" itp.[231]

Na rosyjskie postawy wobec sfery polityki, w tym także zagranicznej, duży wpływ ma fakt, że dla większości Rosjan życie jest dziś niezwykle trudne, a prawie jedna trzecia obywateli tego kraju żyje poniżej granicy minimum socjalnego. Rezultatem reform liberalnych oraz rynkowych reform politycznych i gospodarczych było także poczucie przegranej u większości Rosjan. Duża część obywateli, zwłaszcza starsze pokolenie (po 50 roku życia) nie potrafi do tej pory zaadoptować się do nowej geopolitycznej rzeczywistości, powstałej w wyniki dezintegracji ZSRR i nie umie pogodzić się lub też odczuwa bardzo silny dyskomfort psy-

[229] V. Kolossov, *„High" and „low" geopolitics...*, s. 125.

[230] *Własť, politika, diplomatija. Duchowyje osnowy wniesznej politiki Rossii: materiały mieżdunarodnoj naucznoj konferencji*, Moskwa 1997, s. 130.

[231] V. Kolossow, *„High" and „low" geopolitics...*, s. 126.

chiczny, związany z drastycznym upadkiem znaczenia i statusu Rosji w świecie. Co drugi mieszkaniec Federacji Rosyjskiej twierdzi, że lepiej by było, gdyby wszystko pozostało tak, jak było przed gorbaczowowską *pieriestrojką*[232].

Rosyjska nostalgia za przeszłością ma swoje korzenie przede wszystkim w negatywnych doświadczeniach transformacji ustrojowej, która nie spełniła oczekiwań podniesienia poziomu życia wszystkich obywateli, a nie tylko ograniczonej grupy elity kraju, niewielkiej liczebnie klasy średniej, biurokratów i czynowników. Kiedy upadła władza partii komunistycznej, miejsca po niej nie zapełniły ani polityczne sukcesy w budowaniu liberalnej demokracji, ani ekonomiczne sukcesy w budowaniu sprawnie funkcjonującej gospodarki rynkowej. Psychologiczny szok i trauma związane z upadkiem dotychczasowego modelu rozwojowego i zanegowaniem przeszłości będą prawdopodobnie jeszcze przez długi czas odgrywały znaczącą rolę w kształtowaniu postrzegania świata przez rosyjskich obywateli[233]. Jest to ważny element dla zrozumienia współczesnych rosyjskich postaw politycznych, gdyż początek lat dziewięćdziesiątych charakteryzował się społeczną akceptacją dla budowy modelu państwa liberalnego i gospodarki rynkowej oraz dominacją w sferze polityki zagranicznej nurtu okcydentalistycznego. Natomiast koniec lat dziewięćdziesiątych to zdecydowane pogorszenie się nastrojów społecznych i dramatyczny wręcz upadek akceptacji dla budowy w Rosji gospodarki rynkowej na wzór społeczeństw Zachodniej Europy[234], a w polityce zagranicznej odejście od nurtu prozachodniego na rzecz polityki izolacji, nacjonalizmu i retoryki antyzachodniej.

Dlatego też interesującą problematykę stanowi sposób postrzegania przez Rosjan samych siebie i swojego miejsca w świecie oraz ocena otaczającej ich rzeczywistości społecznej, gdyż ma to wpływ na kształtowanie się zachowań politycznych w środowisku międzynarodowym. Badania opinii publicznej, stereotypów, mitów i mentalności współczesnego społeczeństwa rosyjskiego ukazują jego kondycję, obawy, oczekiwania i aspiracje wobec świata. Te elementy mogą z kolei być pomocne w rozumieniu zachowań decydentów politycznych na poziomie polityki zagranicznej państwa, gdyż pomimo dużej autonomii rosyjskich elit politycznych są one osadzone w rosyjskiej tradycji i występuje komplementarność między potrzebami albo cechami mentalności społeczno-politycznej członków społeczności a ich elitami politycznymi.

Jednym z podstawowych problemów rosyjskiego społeczeństwa w latach dziewięćdziesiątych (okres reform wewnętrznych i przejścia od modelu państwa autorytarnego i gospodarki centralnie planowanej do modelu państwa liberalno-demokratycznego i gospodarki wolnorynkowej) stało się pytanie o stosunek

[232] *Ibidem*, s. 133.

[233] M. A. Mołchanov, *Russia and globalization*, *op. cit.*, s. 404.

[234] S. White, *op. cit.*, s. 189; V.V. Platkovskii, *Ten years of Russian reforms through the eyes of Russians*, „Sociological Research" 2004, vol. 43, nr 5, s. 12-13.

Rosjan do roli państwa w ekonomii i sferze społecznej oraz do kapitalizmu, a także ocena liberalnych reform przeprowadzonych na przełomie lat dziewięćdziesiątych. Te fundamentalne problemy wywierają bowiem swój wpływ także na postrzeganie świata zewnętrznego i zachodzących w nim przeobrażeń.

We współczesnej Rosji dominuje paternalistyczna wizja państwa odgrywającego aktywną rolę w sferze ekonomii i w sferze społecznej. Zdecydowana większość Rosjan opowiada się za utrzymaniem kontroli państwa nad głównymi sferami gospodarki narodowej, występując przeciwko deregulacji i prywatyzacji dziedzin uznawanych za strategiczne dla jego rozwoju. Optymalny model systemu ekonomicznego dla Rosji stanowiłoby połączenie elementów rynkowych i socjalistycznych[235]. Większość uważa, że w wyniku reform lat dziewięćdziesiątych państwo wycofało się z aktywności w sferze socjalnej, pozostawiając troskę o ochronę zdrowia, wychowanie, edukację itp. obywatelom. Przyzwyczajeni w okresie istnienia ZSRR do zagwarantowanej pracy i zapłaty za nią nie potrafią się pogodzić z brakiem bezpieczeństwa socjalnego. Większość z nich nie rozumie przyczyn, dla których ten model już nie funkcjonuje, uznając, że albo państwo nie chce wypełniać swoich podstawowych funkcji, albo też nie funkcjonuje w sposób normalny.

Za obniżenie się poziomu życia i bezpieczeństwa socjalnego obwinia się przede wszystkim osłabienie instytucji państwa i dlatego też wszelkie działania przedstawiane jako mające je wzmocnić (nawet kosztem wartości demokratycznych) są akceptowane. Dlatego też w rosyjskiej opinii publicznej lat dziewięćdziesiątych nastąpiła swoista ewolucja od akceptacji demokracji do powrotu swego rodzaju autorytaryzmu i idei silnego państwa. Jest to uwarunkowane faktem, że w obliczu panującego wówczas chaosu społecznego Rosjanie odpowiadający na pytanie, jakie hasło byłoby w stanie w największym stopniu zjednoczyć ich w życiu publicznym, wskazywali na „stabilność", „prawo i porządek", „silne państwo" oraz „welfare-state[236]. Te wartości i ideały chyba w największym stopniu wyznaczają dzisiaj hierarchię wartości występującą w społeczeństwie rosyjskim i wywierającą wpływ na politykę władz i działania elit politycznych. Co interesujące, procent stronników silnego państwa nie jest uzależniony od wieku respondentów – odpowiedzi zarówno w grupach najmłodszych – pow. 18 lat, jak i starszych – pow. 55 lat są do siebie podobne. Świadczy to o silnym tradycjonalizmie rosyjskiej opinii publicznej, według której ideałem jest państwo sprawiedliwości społecznej, budowane nie na indywidualizmie, ale na idei solidarności. Taki model zawiera jednocześnie z jednej strony postulat silnego państwa, aktywnego w sferze ekonomii i systemu zabezpieczeń społecznych, a z drugiej strony postulat niewkraczania państwa w sferę

[235] V.V. Petukhov, V.V. Federov, *The transformation of the ideological values and political preferences of Russians*, „Sociological Research" 2006, vol. 45, nr 6, s. 75.
[236] *Ibidem*, s. 72.

prywatną, w polityczne i obywatelskie wolności. Stronników silnego społecznego państwa jest zdecydowanie więcej niż zwolenników zachodnioeuropejskiego liberalnego modelu[237].

Dość jednoznaczne są też oceny wyrażane przez Rosjan wobec reform polityczno-ekonomicznych z początku lat dziewięćdziesiątych. Rosjanie powszechnie oceniają je jako nieudane, a większość z nich czuje się przegranymi po reformach i uważa, że w ich wyniku obniżył się poziom ich życia i status społeczny[238]. Masowa pauperyzacja społeczna spowodowała, że niechętnie odnoszą się do osób uznawanych za autorów reform polityczno-gospodarczych, jednoznacznie utożsamianych z nurtem prozachodnim (atlantyści) w rosyjskiej polityce. Fiasko reform spowodowało niechęć wobec narzucenia Rosji przez wysoko rozwinięte państwa Zachodu modelu rozwoju społeczno-ekonomicznego i politycznego. Stąd też w rosyjskich ocenach dominuje silna tendencja do uznania, że Rosja powinna szukać własnej, „trzeciej drogi" rozwoju.

Zakorzeniony w rosyjskiej kulturze i mentalności patriarchalno-paternalistyczny, a także ekonomiczno-polityczny model państwa oraz niechęć wobec mechanizmów wolnorynkowych kłóci się z dominującymi we współczesnym świecie trendami i wartościami cywilizacyjnymi (decentralizacją, dekoncentracją, prywatyzacją, realizacją liberalnej idei państwa minimum), wywodzącymi się przede wszystkim ze świata zachodniego. Powoduje to, że zmiany zachodzące w środowisku zewnętrznym są odbierane negatywnie jako przeciwstawne rosyjskiemu „charakterowi narodowemu" i rosyjskim „wartościom narodowym", a krytyka i opór wobec przemian światowych, wywołanych procesami globalizacji i upadku ZSRR (dominacja w świecie ideologii liberalno-demokratycznej i wolnorynkowej), są powszechnie akceptowane i znajdują wsparcie w rosyjskiej opinii publicznej.

Zakwestionowanie na początku lat dziewięćdziesiątych przydatności wartości społeczno-politycznych, wywodzących się z ideologii komunistycznej, zapoczątkowało w Rosji debatę o rosyjskiej tożsamości. Dyskusja ta była odzwierciedleniem kryzysu tożsamości, w jakim znalazło się społeczeństwo rosyjskie, próbując skonstruować nową przestrzeń kulturową. W 2003 r. rosyjski ośrodek badań opinii publicznej Romir, współpracujący m.in. z amerykańskim Instytutem Gallupa, przeprowadził badania dotyczące postrzegania przez Rosjan własnego charakteru narodowego, które przyniosły interesującą wiedzę empiryczną. Badania te są dodatkowo ważne, gdyż dokonano ich w sytuacji wyraźnego kryzysu cywilizacyjnego i tożsamościowego, który dotknął Rosję po upadku ZSRR. Zadane pytania dotyczyły źródeł rosyjskiej kultury, rozumienia pojęcia patriotyzm, państwowości, narodowej symboliki, narodowych wartości, stosunku do historycznych postaci, a także cech rosyjskiego charakteru narodowego. Miały

[237] A.W. Siergiejewa, *op. cit.*, s. 240, 241.
[238] *Ibidem*, s. 243.

one pomóc wyodrębnić parametry i charakterystyczne cechy samoidentyfikacji Rosjan na współczesnym etapie rozwoju.

W bloku poświęconym problemowi rosyjskiego charakteru zapytano respondentów, jakie czynniki w największym stopniu jednoczą dziś rosyjski naród. Najwięcej odpowiedzi wskazywało na wspólny język (26%) i wspólną historię kraju (26%), na dalszych miejscach znalazły się takie wyznaczniki, jak wspólnota krwi i przodków (20%), wspólna kultura (15%), a także wspólne cele państwowe (6%). Zdecydowana większość badanych w 2003 r. obywateli Rosji (68%) zarzucała państwu, że w niedostatecznym stopniu chroni i propaguje narodowe wartości, wśród których szczególne znaczenie przypisano wartościom duchowo-moralnym społeczeństwa rosyjskiego oraz kulturowym.

Analizy rosyjskiej opinii publicznej w okresie gwałtownych przemian przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych wskazują także, że w początkowym okresie w społeczeństwie rosyjskim dominowała akceptacja dla zachodzących przemian i wprowadzania zewnętrznych, a przede wszystkim zachodnich wzorców kulturowych, gospodarczych i politycznych. Istniała wola „zmiękczenia" rosyjskiej specyfiki, która stałaby na drodze do włączenia kraju w krąg cywilizacji światowej i przewartościowania jej obrazu z „imperium zła" w „cywilizowany kraj". W miarę upływającego czasu i pogłębiającego się kryzysu, spowodowanego m.in. upadkiem ZSRR, postawy prozachodnie, ukierunkowane na przemiany mentalności społecznej, stały się jednak coraz rzadsze i ograniczały się do grupy humanistycznej oraz technicznej inteligencji. Większa część społeczeństwa zaczęła postrzegać rosyjską specyfikę jako wartość, a zewnętrzne, „zachodnie" wartości i ekonomiczno-polityczne programy wyjścia z kryzysu zaczęto oceniać jako obce, niepasujące do Rosji, a niekiedy nawet wrogie jej. Stąd też nastąpiło zwrócenie zainteresowania na specyficzne wartości narodowe, co stało się podstawą dla rozwoju i politycznych sukcesów rosyjskiego nacjonalizmu. Jak wskazują rosyjscy analitycy, na dzień dzisiejszy nacjonalizm jest najbardziej wpływową i wciąż rozwijającą się ideologią polityczną, mobilizującą społeczeństwo do działania, dystansując zarówno ideologię liberalną, jak i komunistyczną[239].

Prowadzone były także badania dotyczące stosunku obywateli rosyjskich do procesów globalizacji. Respondentom zadano pytanie, czy Rosja powinna wybrać własną drogę rozwoju, czy powinna kierować się światowymi tendencjami rozwojowymi? Zdecydowana większość (69%) uznała, że powinna szukać własnej drogi rozwoju, nie naśladując rozwiązań światowych. Ponadto zapytano się czy współczesna Rosja pod wpływem oddziaływania zewnętrznego traci swoją tożsamość, czy może dzięki niemu wraca do społeczności światowej po okresie

[239] *Ibidem*, s. 258-260.

izolacji? Wśród badanych 62% było zdania, że zatraca własną tożsamość, a tylko 21% uznało, że dzięki globalizacji przezwyciężyła wieloletnią izolację[240].

Jak się wydaje, takie odpowiedzi są związane z faktem, że w ocenie rosyjskich obywateli zagraniczne recepty wyprowadzenia kraju z kryzysu społecznego i gospodarczego są dla Rosji nie do przyjęcia, gdyż tak naprawdę tworzą one podstawę dla bogacenia się nielicznych oligarchów i sposobność do wywozu kapitału i rosyjskich bogactw za granicę, innymi słowy służą dalszemu bogaceniu krajów zachodnich, które narzucają swoje własne rozwiązania innym państwom[241].

Badając rosyjskie postrzeganie świata, pytano o to, do jakiego regionu świata Rosja przynależy – do Wschodu czy do Zachodu. Zdaniem badanych (26,3%) ze względu na specyfikę ich kultury Rosja zajmuje pośrednie miejsce pomiędzy krajami europejskimi (Francją, Niemcami), Ameryką a krajami Wschodu (Chiny, Japonia, Indie). Jednakże za kraje najbliższe kulturowo Rosji zostały uznane Niemcy i Francja. Ze względu na gospodarkę respondenci (25,9%) usytuowali swoją ojczyznę pomiędzy Wschodem a Zachodem, ale bliższy jest im system ekonomiczny takich krajów, jak Chiny czy też Indie, z kolei najdalsze są wzorce USA. Ze względu na charakter narodowy ponad 40% Rosjan także uważa, że ich kraj sytuuje się pomiędzy Wschodem a Zachodem, chociaż w odpowiedzi na pytanie, jakie narody są im najbardziej pokrewne pod względem charakteru i „ducha", respondenci uznali, że najwięcej wspólnego z Rosjanami mają Polacy (16%), Serbowie (11%), Białorusini (8%), Ormianie (5%), Ukraińcy (5%), a także Niemcy (5%). Większość respondentów (22%) uznała jednak, że trudno wskazać taki naród.

Generalnie Rosjanie podkreślali, że typ ich kultury jest bardziej europejski niż wschodni, zwłaszcza jeżeli chodzi o cechy charakteru narodowego, ale jednocześnie zwracali także uwagę na fakt, iż w ich kraju raczej nie ma podstaw dla rozwoju gospodarki wzorowanej na wzorach zachodnioeuropejskiego liberalizmu. Konkurencja, indywidualizm i brak interwencji państwa w sferę ekonomii są przeciwstawne wobec podstawowych rosyjskich tradycji[242].

Postrzeganie Rosji jako świata sytuującego się pomiędzy Wchodem a Zachodem sprzyjało w latach dziewięćdziesiątych renesansowi ideologii eurazjatyckiej. Uznaje się, że eurazjatyzm wyraża się w specyfice rosyjskiej kultury, w instytucjach społecznych, np. w gospodarce. Ze względu na swoją specyfikę większość badanych Rosjan (ok. 40%) określało się jako eurazjaci. Dlatego też Rosjanie sami postrzegają swój kraj jako kraj europejsko-eurazjatycki. Stąd rezerwa wobec przyjmowania wzorów zachodnich i akceptacji dla politycznych

[240] Badanie z dn. 18.06.1999, baza danych *Fond „Obszczestwiennoje mnienije"*, www.fom.ru.

[241] A.W. Siergiejewa, *op. cit.*, s. 260.

[242] *Ibidem*, s. 261.

koncepcji „wspólnego europejskiego domu", wzmacniana przez świadomość, że w najbliżej przyszłości perspektywa połączenia Rosji ze zjednoczoną Europą jest niemożliwa do zrealizowania zarówno w politycznych, jak i ekonomicznych sferach. Ideę integracji Rosji z Europą popiera tylko znikomy procent społeczeństwa rosyjskiego.

Badając postawy i oceny stosunków międzynarodowych Rosjan, pytano także o to, czy według nich stosunek wobec Rosji w świecie jest pozytywny czy negatywny. W odpowiedzi 46% stwierdziło, że wobec Rosji w świecie dominują postawy niechętne, a 40% uznało, że stosunek wobec ich kraju jest generalnie pozytywny, przy czym według 43% respondentów oceny kierowane wobec Rosji są nieobiektywne, a zdaniem 32% – obiektywne. Pytano także czy uważają, że Rosja ma w świecie wrogów, którzy są gotowi zaatakować ją i rozpocząć wojnę przeciwko niej. Odpowiedzi potwierdzającej udzieliło aż 68% badanych. Jednocześnie na pytanie czy Rosja ma przyjaciół i sojuszników poza swoimi granicami, także 68% badanych potwierdziło istnienie państw zaprzyjaźnionych z nią[243]. Większość Rosjan jest przekonana o istnieniu zewnętrznych wrogów ich kraju, którzy stanowią dla niego zagrożenie. Przekonanie to jest mało sprecyzowane, ale za głównego rosyjskiego przeciwnika i państwo nieprzyjazne Rosji uznawane jest USA[244]. Wpływa to także na ocenę najbliższego sojusznika USA – Wielkiej Brytanii, która w oczach Rosjan jest postrzegana jako państwo najbardziej nieprzyjazne Rosji w Europie Zachodniej. Anglosaską „oś" USA – Wielka Brytania Rosjanie traktują jako kraje zagrażające żywotnym interesom ich ojczyzny. Stosunek do tych państw zmienił się nieznacznie po wydarzeniach 11 września 2001 r., które zbliżyły politycznie USA i Federację Rosyjską. Znalazło to także odbicie w opinii publicznej. Uznała ona bowiem, że należy doprowadzić do dalszego dialogu oraz zbliżenia Rosji i USA, niezależnie od faktu, że ich interesy mogą być sprzeczne, a 65% respondentów z zadowoleniem przyjęło antyterrorystyczny sojusz rosyjsko-amerykański[245].

Jeżeli chodzi o postrzeganie świata przez obywateli rosyjskich, to należy pamiętać, że ich geopolityczna wyobraźnia w dużej mierze została ukształtowana jeszcze w okresie radzieckim, kiedy to w procesie edukacji i oficjalnej propagandzie budowano obraz wrogiego obozu kapitalistycznego, przeciwstawiając mu braterstwo obozu socjalistycznego. Niezależnie od wyraźnie ideologicznego charakteru takich działań miały one do pewnego stopnia wpływ na kształtowanie się stosunku Rosjan do świata (głównie w grupach osób starszych). Ideologiczne dogmaty okresu radzieckiego zostały zakwestionowane już w połowie lat osiemdziesiątych, kiedy to Michaił Gorbaczow, inicjując procesy *pieriestrojki*, zaproponował ideę „wspólnego europejskiego domu" i współpracy z krajami

[243] Badanie z dn. 07.10.2004, baza danych www.fom.ru.
[244] *Mir głazami...*, s. 129.
[245] *Ibidem*, s. 131.

zachodnioeuropejskimi, które od wieków łączą z Rosją liczne więzi polityczne i kulturowe. Reformy polityczne oraz otwarcie kraju na świat ostatecznie wpłynęły na rewizję ideologicznych dogmatów z epoki ZSRR, które zostały odrzucone przez większość społeczeństwa. Kontakty ze światem zewnętrznym spowodowały odmitologizowanie wielu wyobrażeń, m.in. o świecie zachodnim, przedstawianym w radzieckiej propagandzie w negatywnym świetle. W przypadku Zachodu to rosyjskie otwarcie na świat przyniosło dwa efekty; z jednej strony obywatele rosyjscy mogli osobiście przekonać się o poziome życia i o sukcesach krajów rozwiniętych, ale z drugiej strony nastąpiło także odejście od bezkrytycznego idealizowania Zachodu.

Rosyjska opinia publiczna nie jest jednolita w ocenie środowiska międzynarodowego, obecnie, wskazując na swoich sojuszników w środowisku międzynarodowym, badani Rosjanie wymieniają najczęściej: państwa WNP, Niemcy, Francję, Białoruś, Ukrainę, USA, Chiny, Kazachstan, państwa europejskie w całości, Wielką Brytanię, Indie. Wskazując na swoich wrogów, Rosjanie wyliczają przede wszystkim: USA, państwa arabskie, Czeczenię, państwa WNP (szczególnie podkreśla się negatywny stosunek do Gruzji), grupy terrorystyczne i państwa z nimi związane, Chiny.

Nowym zjawiskiem wśród rosyjskiej opinii publicznej jest postrzeganie świata arabskiego jako zagrożenia dla kraju. Pojawienie się takich tendencji stanowi wynik rozpadu dwubiegunowego porządku światowego, w którym część świata arabskiego była traktowana przez władze państwa radzieckiego jako sojusznik. Wojna w Afganistanie i islamska rewolucja w Iranie zwróciły uwagę Rosjan na problemy świata islamu i zagrożenia z niego płynące. Po rozpadzie ZSRR, kiedy to muzułmańskie republiki byłego Związku i pograniczne regiony przestrzeni postradzieckiej przekształciły się w obszar chaosu, niestabilności i konfliktów niosących zagrożenie dla całego świata, kraje muzułmańskie zaczęły być postrzegane jako wrogie i niebezpieczne. Na taki stosunek do nich wpłynęła także wojna w Czeczenii, która zwiększyła obawy przed fundamentalizmem islamskim i spowodowała rozłam pomiędzy światem muzułmańskim a Rosją, a ponadto aktywna migracja obywateli państw kaukaskich i Azji Środkowej do miast Federacji Rosyjskiej (kojarzona przede wszystkim ze zorganizowaną przestępczością). Stosunek Rosjan do islamskiego Wschodu zmienił się na tyle, że obecnie cały muzułmański świat jest postrzegany w kategoriach potencjalnego wroga. Jest to zjawisko nowe w rosyjskim postrzeganiu świata zewnętrznego[246].

Na pytanie o regiony, z którymi państwami Rosja powinna nawiązywać współpracę gospodarczą i polityczną, większość respondentów (28%) odpowiedziała, że rosyjska polityka winna dążyć do równorzędnej współpracy ze wszystkimi regionami współczesnego świata. Wśród poszczególnych regionów

[246] *Ibidem*, s. 135.

najwięcej badanych wskazało na kraje Europy Zachodniej (22%), nieco mniej na USA i Kanadę (15%) oraz na kraje Azji – Japonię, Chiny i Indie (9%)[247].

Wśród państw wywołujących wśród Rosjan pozytywne skojarzenia w 2002 r. najwięcej pozytywnych ocen uzyskały Francja, Niemcy, Anglia oraz Indie, zaś najwięcej negatywnych - USA, Izrael, Irak. Odpowiedzi odnośnie pojęć budzących pozytywne lub negatywne odczucia wyglądały następująco: Europa - 79% respondentów wyrażało pozytywne odczucia, 13% negatywne; Zachód 51,6% i 39%; Azja 46% i 43%; Ameryka 43% i 49%; WNP 33,8% i 57,3%, Unia Europejska 59,4% i 20,6%, NATO 19,9% i 68,9%[248].

Wśród państw, które budzą pozytywne skojarzenia, szczególnie dużą sympatią Rosjanie darzą kraje Północnej Europy, które kojarzą się im ze stabilnymi i bogatymi społeczeństwami. Ponadto uważają, że z tego regionu nie pochodzą żadne zagrożenia dla współczesnej Rosji. Finlandia, Szwecja, Norwegia są oceniane jako państwa przyjacielskie, a sympatię do krajów skandynawskich zwiększa przedstawianie ich jako najbliższych modelowi prawdziwego socjalizmu, równości społecznej i dobrobytu. Ponadto kraje i społeczeństwa Północy są postrzegane jako bliskie pod względem kultury i mentalności Rosjanom, którzy są także „ludem Północy". Stąd m.in. ciekawy przypadek stosunku narodu rosyjskiego do Kanady. O ile USA są oceniane w Rosji głównie w kategoriach wroga i państwa nieprzyjaznego, o tyle północny sąsiad USA - Kanada nie budzi żadnych skojarzeń ze Stanami Zjednoczonymi, wprost przeciwnie – jest traktowana jako „dobry północny kraj", którego mieszkańcy ze względu na trudy życia na Północy są podobni do Rosjan[249].

Wśród pozytywnie odbieranych krajów wysoką pozycję zajmują także Chiny (67%), pomimo tego, że przez dekady istnienia ZSRR były w oficjalnej propagandzie przedstawiane jako kraj szowinistyczny, ekspansjonistyczny, dążący do hegemonii. Jednakże obecnie Chiny kojarzą się obywatelom Rosji przede wszystkim ze wzrostem ekonomicznym, rosnącym standardem życia, z krajem, który osiągnął sukces na arenie międzynarodowej do tego stopnia, że wszystkie światowe potęgi muszą się z nim liczyć. Ze względu na ten ostatni aspekt mimo generalnie pozytywnego stosunku Rosjan do świata zewnętrznego, w tym także do potencjalnych rywali geopolitycznych, Chiny - rozumiane jako potęga polityczna – są postrzegane jako zagrożenie i kraj nieprzyjacielski (34% obywateli postrzega je tak, jeżeli w pytaniu wyeksponuje się aspekt jej potęgi politycznej)[250].

---

[247] Badanie z dn. 29.09.1999, baza danych www.fom.ru.

[248] M.K. Gorszkow, *Rossijskoje obszczjestwo w usłowijach transformacii: mify i realnost'*, Moskwa 2003, s. 451.

[249] *Mir głazami...*, s. 130.

[250] V. Kolossow, *„High" and „low" geopolitycs...*, *op. cit.*, s. 135, 136.

Przypadek Chin jest o tyle szczególny, że występuje tu znaczne zróżnicowanie postaw oraz współwystępowanie sprzecznych ze sobą opinii[251]. We współczesnej Rosji są one odbierane inaczej niż w USA czy w świecie zachodnim. O ile dla świata zachodniego Chiny to agresywny, dobrze uzbrojony, autorytarny reżim, o tyle dla Rosji to obecnie kraj, który osiągnął sukces na arenie światowej, jako jeden z niewielu w świecie przeciwstawia się światowej dominacji USA i Europy Zachodniej, a także tradycyjny, ale zapomniany partner. Dlatego też większość Rosjan odbiera je jako kraj zaprzyjaźniony.

Szczególnie interesujący jest także przypadek Niemiec, które w rosyjskim społeczeństwie są najczęściej kojarzone z okresem Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (druga wojna światowa) i z takimi pojęciami, jak: inwazja, okupacja, holokaust, wojna. Pomimo to dominuje dzisiaj pozytywne postrzeganie Niemiec w Rosji i doszukiwanie się w nich sojusznika w środowisku międzynarodowym. Zatem wbrew radzieckiej propagandzie, która budowała negatywny obraz Zachodu i tzw. krajów kapitalistycznych, stereotypy ukształtowane w okresie radzieckim okazują się zaskakująco słabo utrwalone i podatne na zmiany (szczególnie w grupach respondentów poniżej 50 roku życia).

Ważnym elementem badania opinii publicznej w sferze stosunków międzynarodowych jest ocena rosyjskich postaw wobec krajów powstałych na terytorium byłego ZSRR i pozostających w mniejszym lub większym stopniu pod rosyjskimi wpływami. Zgodnie z badaniami obszar byłego ZSRR – obecne WNP – kojarzy się dziś Rosjanom raczej negatywnie, a co za tym idzie coraz mniejszą akceptację społeczną uzyskuje orientacja na ścisły sojusz z byłymi republikami ZSRR, a najwięcej poparcia straciła idea sojuszu państw słowiańskich, tzn. Ukraina + Rosja + Białoruś. Jak podkreśla się w literaturze przedmiotu, interesującym zjawiskiem jest fakt, że przeciwko takiej polityce najaktywniej wypowiada się młodzież do 24 lat, opowiadająca się za tym, by Rosja była samodzielnym, suwerennym państwem, które nie będzie dążyło do federacji czy zjednoczenia z jakimkolwiek innym krajem. Natomiast starsze pokolenie (powyżej 55 roku życia) opowiada się za reintegracją w takiej czy innej formie obszaru poradzieckiego i odbudowania państwa związkowego[252].

Początkowo obywatele Rosji postrzegali utworzenie WNP jako reformę i odnowienie ZSRR. Wspólnota nie spełniła nadziei ani rosyjskich polityków, ani opinii publicznej i większość badanych Rosjan (44%) ocenia, że udział Rosji w jej utrzymywaniu przynosi ich krajowi więcej korzyści niż strat. Obywatele Federacji uznają, że współpraca byłych republik ZSRR w ramach WNP jest tylko nominalna, a chcieliby widzieć w niej realny mechanizm integracji byłych republik związkowych. We wszystkich badanych grupach większość responden-

[251] A. Lukin, *Russia's image of China and Russian–Chinese relations*, „East Asia: An International Quarterly" 1999, vol. 17, nr 1, s. 6.

[252] A.W. Siergiejewa, *op. cit.*, s. 262.

tów oceniła funkcjonowanie WNP jako niewygodne dla Rosji. Niemniej Rosjanie uważają, że społeczności zamieszkujące były ZSRR łączy wiele wspólnych cech, a ponadto mają wspólne interesy ekonomiczne i polityczne. Niezależnie od negatywnego postrzegania działalności WNP, Rosjanie są przekonani, że sojusz ten ma przed sobą przyszłość. Zwolennikami integracji byłych republik ZSRR i umocnienia WNP jest zdecydowana większość obywateli rosyjskich (79%). Większość respondentów (56%) uważała także, że kraje WNP wcześniej czy później na powrót zjednoczą się w jeden organizm państwowy[253].

Uznając konieczność utwierdzenia związków ze wszystkimi krajami WNP, Rosjanie (w badaniach często wskazywano, że ścisłe związki należy utrzymywać z całym regionem byłego ZSRR) wydzielają te z nich, z którymi związki są dla ich kraju szczególnie ważne. Są przekonani, że Federacja Rosyjska powinna starać się utrzymać ścisłe związki przede wszystkim z Ukrainą i Białorusią, wskazując na ich etniczne i kulturowe pokrewieństwo z Rosją, z Kazachstanem, gdzie żyje wielka diaspora rosyjska, oraz z prawosławną europejską Mołdawią. Dalej w spisie priorytetów plasują się zakaukaskie kraje chrześcijańskie: Armenia i Gruzja, a zamykają listę kraje muzułmańskie: Azerbejdżan, Uzbekistan, Tadżykistan, Kirgizja i Turkmenia. Praktycznie nikt w Rosji nie widzi możliwości ponownego zjednoczenia z krajami bałtyckimi, które są postrzegane już jako całkowicie utracony dla Rosji obszar[254].

Wśród prezydentów krajów WNP największym zaufaniem Rosjan cieszą się: prezydent Kazachstanu – Nurusłan Nazarbajew (27% badanych wskazało na niego) i prezydent Białorusi – Aleksander Łukaszenko (25%), duża liczba osób (20%) wskazała jednak, że z nieufnością odnosi się do wszystkich przywódców państw WNP. Najwięcej negatywnych ocen otrzymali prezydent Ukrainy Wiktor Juszczenko (35%) i prezydent Gruzji – Michaił Saakaszwili (24%). Pytani o to, z jakimi krajami WNP Rosję łączą najbliższe więzi i przyjacielskie stosunki, wskazywali na Białoruś, Ukrainę, Kazachstan i Armenię. Pytani, z którymi krajami związki te są najmniej bliskie i przyjazne, wymieniali Gruzję, Mołdawię, a także Ukrainę[255].

Szczególnie interesujący wśród krajów byłego ZSRR jest przypadek Armenii, kraju ocenianego jako najbliższy sojusznik Federacji Rosyjskiej na Kaukazie, którego odbiór przez obywateli rosyjskich wcale nie jest pozytywny. Stosunek do Armenii obrazuje współczesne kłopoty i sprzeczności z traktowaniem obszaru WNP. Armenia często jest postrzegana w Rosji przez pryzmat wewnętrznych problemów. Ormianie są kojarzeni z niespokojnym regionem Kaukazu, z którego płynie dla Rosji zagrożenie terroryzmem oraz zorganizowaną przestępczością, a także generalnie są utożsamiani z ludźmi pochodzącymi z Kaukazu,

[253] *Mir głazami...*, s. 155, 156

[254] *Ibidem*, s. 157.

[255] Badanie z dn. 07.04.2005, baza danych www.fom.ru.

kontrolującymi w rosyjskich miastach targowiska i handel na nich. Podobnie jak pozostałych przybyszów z Kaukazu odbiera się ich jako „agresywnych", „złodziei", „przestępców", którzy powinni być jak najszybciej repatriowani do Armenii.

Ważnym elementem polityki zagranicznej Rosji są kraje Zachodu, a w szczególności Unia Europejska. Wzajemne zależności i współpraca pomiędzy Rosją a UE odgrywają i będą odgrywać znaczącą rolę nie tylko dla tych podmiotów, ale także dla polityki światowej.

W opinii publicznej w Rosji wyraźnie dominują pozytywne oceny krajów Europy Zachodniej. Z badań wynika, że według Rosjan w okresie prezydentury Władimira Putina wzajemne stosunki między Rosją a Europą znacznie się polepszyły. Na pytanie o formy współpracy ich kraju z UE ponad jedna trzecia respondentów (35%) odpowiedziała, że Rosja powinna dążyć do stania się pełnoprawnym członkiem UE. Niewiele mniej (30%) uznało, że należy zmierzać do ustanowienia równoprawnych, partnerskich stosunków z UE, ale bez formalnego wchodzenia w jej struktury. Jedynie 16% wyraziło uznanie, że Rosja w stosunkach z Europą nigdy nie będzie traktowana jako równorzędny partner i dlatego nie ma interesu w zbliżeniu z nią. Za najważniejsze zadania w stosunkach Rosja - UE uznano pogłębienie współpracy i kontaktów gospodarczych oraz wspólną politykę w zakresie bezpieczeństwa, w tym w wojnie z terroryzmem[256].

Jednocześnie jednak, mimo pozytywnego odbioru UE wśród Rosjan, zdecydowana większość badanych (52%) w rosnącym wpływie państw zachodnich (UE oraz USA) na kraje byłego ZSRR widzi zagrożenie dla kraju. Badania prowadzone w 2004 r. wykazały, że większość obywateli rosyjskich preferuje model „regulowanej (suwerennej) demokracji"[257], realizowany pod rządami Władimira Putina, przedkładając go nad model polityczny krajów Zachodu[258]. Ponadto przeważająca część Rosjan jest przekonana o konieczności wspierania amerykańskiej wojny z międzynarodowym terroryzmem, ale jednocześnie uważa, że nie należy dopuścić do obecności wojskowej USA w bezpośrednim otoczeniu granic rosyjskich (Azja Środkowa, Gruzja)[259]. Interesujące są w tym przypadku wyniki badań dotyczących stosunku do USA. W 1995 r. pozytywnie w stosunku do USA odnosiło się aż 77,6% badanych, a w 2002 r. tylko 38,7%.

---

[256] Badanie przeprowadzone 18–19 października 2003 r. www.wciom.ru.

[257] Koncepcja „demokracji suwerennej" zakłada, że: 1) Rosja dąży do rozwoju systemu, który opiera się na klasycznych zasadach demokratycznych; 2) instytucje demokratyczne w Rosji będą kształtować się zgodnie z rosyjskimi doświadczeniami historycznymi i specyfiką kulturową; 3) Rosja samodzielnie rozwinie demokratyczne instytucje i określi, co jest demokratyczne, przeciwstawiając się ingerencjom zewnętrznym; 4) Rosja sama określi swoją politykę wewnętrzną i międzynarodową. Patrz. V. Dunaeva, *Demokracja suwerenna – nowa ideologia Kremla*, „Nowe Państwo" 2007, nr 1, s. 83, 84.

[258] M. A. Mołchanow, *op. cit.*, s. 403.

[259] M.K. Gorszkow, *op. cit.*, s. 448.

Obecnie w oczach Rosjan USA to przede wszystkim kraj bogaty (61% wskazań) i silne mocarstwo, ale jednocześnie oceniają go jako kraj, który bezceremonialnie wtrąca się w wewnętrzne sprawy innych państw, narzucając im swoje porządki i wartości (51% wskazań), a ponadto chce zagarnąć wszystkie zasoby i bogactwa występujące w świecie (40% wskazań)[260].

Przy ocenie użyteczności badań opinii publicznej należy podkreślić, że nie ma ona cech stałości, a poza tym często jest daleka od jednolitości. Analiza ujawniających się w badaniach postaw społecznych ma na celu jedynie wskazanie pewnych dominujących tendencji, występujących w społeczeństwie rosyjskim. Nie należy tym czynnikom przypisywać nadmiernej wagi, ale także niewłaściwym podejściem badawczym wydaje się być pomijanie opinii publicznej wśród elementów wpływających na kształtowanie się tożsamości danego społeczeństwa.

Wydaje się, że we współczesnym społeczeństwie rosyjskim *mainstream* opinii publicznej i postaw społecznych można określić jako liberalny konserwatyzm, który oznacza z jednej strony akceptację dla idei wolności i praw jednostki, ale z drugiej także dążenie do utrzymania porządku, połączone z orientacją na silną władzę i utrzymanie tradycyjnych wartości narodowych. Współczesny liberalny konserwatyzm nawiązuje do tradycji myśli społeczno-politycznej takich postaci z rosyjskiej historii, jak Boris Cziczerin, Piotr Struve, czy też Sergiusz Bułgakow.

W społeczeństwie rosyjskim w okresie głębokich przemian cywilizacyjnych ostatniej dekady XX w. nastąpił interesujący zwrot; począwszy od swoistego „zachłystnięcia się" odzyskaną wolnością, liberalizmem i wzorami zachodnioeuropejskimi, aż do „neokonserwatywnej rewolucji" początku XXI w. i powrotu do akceptacji tradycyjnych wartości narodowych i trudnej historii państwa. Z uwagi na nieudany przebieg reform lat dziewięćdziesiątych, które doprowadziły kraj na krawędź chaosu, anarchii i rozpadu, takie pojęcia, jak demokracja, liberalizm i wolność straciły atrakcyjność dla społeczeństwa rosyjskiego. Powrócono więc do podkreślania wartości rosyjskiej tradycji i historii, wartości duchowych społeczeństwa, a także do idei silnej władzy przy akceptacji dla praw i wolności człowieka.

W wyniku zmian, które nastąpiły w Rosji i na świcie w latach dziewięćdziesiątych, rosyjskie wyobrażenia o świecie zewnętrznym uległy znaczącym przemianom. Poprawił się w oczach Rosjan obraz takich krajów i regionów, jak Europa Zachodnia i Chiny, ale pogorszył się wizerunek państw Europy Środkowej i Wschodniej, które zerwały swoje dotychczasowe związki z Rosją, orientując się na UE, a także świata muzułmańskiego. Współczesne, postradzieckie, rosyjskie wyobrażenia o świecie zewnętrznym mają kilka charakterystycznych cech:

[260] *Ibidem*, s. 449.

1. Ogólne pozytywne nastawienie do świata zewnętrznego i oczekiwanie utrzymywania przyjacielskich stosunków z innymi krajami.
2. „Konsumpcyjny westernizm", oznaczający, że pozytywne postrzeganie Zachodu wynika z charakterystycznego dla Rosjan oceniania tych krajów poprzez ich wysoki poziom życia, rozwój ekonomiczno-techniczny. Wiodąca rolę w ocenach odgrywają nie problemy stosunków międzynarodowych i nie kwestie ideologiczne, ale obraz Zachodu jako regionu bogatego, zasobnego, o wysokim poziomie życia. Zachód znany jest przede wszystkim dzięki zachodnim towarom, rzadziej dzięki kulturze, a problemy polityczne czy też ideologiczne raczej nie wpływają na rosyjskie oceny.
3. Pacyfizm - rosyjskie społeczeństwo, przez traumatyczne doświadczenia konfliktów zbrojnych w Afganistanie i Czeczenii, jest nastrojone przeciwko działaniom zbrojnym. Nie aprobuje ani akcji zbrojnych podejmowanych przez inne państwa, ani ewentualnego rosyjskiego zaangażowania poza granicami kraju. Stąd też wynika demonizacja NATO, które po jego rozszerzeniu o kraje Europy Środkowo-Wschodniej oraz akcjach w Kosowie i Jugosławii jest postrzegane jako źródło zagrożenia militarnego i agresor.
4. Antyamerykanizm - praktycznie jedynym krajem, ocenianym przez zdecydowaną większość Rosjan jako nieprzyjacielski jest USA. Silny antyamerykański kompleks odgrywa rolę odreagowania i ujścia dla emocji związanych z upadkiem ZSRR, znaczącej utraty wpływów i prestiżu w świecie.
5. Antyislamizm - to nowe zjawisko w rosyjskich nastrojach nie jest może tak silnie rozpowszechnione, jak w krajach Europy Zachodniej i USA, ale liczne konflikty, które objęły byłe muzułmańskie republiki ZSRR (stwarzając m.in. zagrożenia dla życia mieszkających tam Rosjan), antykaukaskie nastroje, problemy związane z konfliktem w Afganistanie i działalnością terrorystyczną stały się podstawą dla rozwoju antymuzułmańskich fobii. Muzułmański świat jest postrzegany coraz częściej jako obcy i wrogi.
6. „Pół-okcydentalizm" - w odniesieniu do krajów Zachodu występuje wyraźnie rozróżnienie pomiędzy zaprzyjaźnioną, „dobrą" Europą, która jest bliska Rosji oraz wrogą, „złą" i agresywną Ameryką.
7. „Pół-eurazjatyzm" - podobne zróżnicowanie występuje w przypadku postrzegania Wschodu i Azji. O ile stosunek do muzułmańskiego Wschodu stale się pogarsza, o tyle kraje południowej i wschodniej Azji (Chiny, Indie, Wietnam) są postrzegane w kategoriach krajów zaprzyjaźnionych.
8. Znaczące zróżnicowanie opinii publicznej występuje także w postrzeganiu krajów WNP.

Pojawia się rozłam pomiędzy Wschodem a Zachodem. Obywatele rosyjscy najchętniej widzieliby sojusz z najbliższymi im, „zachodnimi" krajami WNP: Białorusią, Mołdawią i Ukrainą, a z mniejszym entuzjazmem wypowiadają się

na temat utrzymywania bliskich związków ze „wschodnimi" krajami WNP: kaukaskimi i azjatyckimi[261].

Elementy te wydają się częściowo przynajmniej współgrać z ideami i koncepcjami politycznymi, będącymi bezpośrednim źródłem decyzji dotyczących polityki zagranicznej, co świadczyłoby, że u podstaw podejmowanych działań leży mentalność zbiorowa społeczeństwa rosyjskiego, a badania opinii publicznej mogą przyczynić się do lepszego i pełniejszego zrozumienia rosyjskich zachowań w sferze stosunków międzynarodowych.

Opinia publiczna nie jest elementem statycznym i ulega zmianie pod wpływem takich czynników, jak np. interesy ekonomiczne państwa, działalność partii politycznych, wydarzenia historyczne, warunki demograficzne. Analizując zmienność rosyjskiej opinii publicznej w ostatnich latach, można zauważyć, że pomimo resentymentów do przeszłości, a także znacznego rozwoju ideologii narodowo-patriotycznych Rosjanie stają się społeczeństwem pragmatycznym, oczekującym od państwa, elit intelektualnych i polityków nie prób szukania mocarstwowych czy ideologicznych utopii, lecz zapewnienia poczucia bezpieczeństwa. Rosyjskie oczekiwania społeczne charakteryzują się niepokojem na poziomie życia codziennego, lękiem przed niepewną przyszłością. Rosjanie oczekują stabilizacji politycznej, ekonomicznej i społecznej. Szczególnie młodzi obywatele są nastawieni wobec świata bardziej pragmatycznie niż ideologicznie. Największą popularnością cieszą się postulaty odbudowy kraju w oparciu o patriotyzm, przywrócenie silnej i skutecznej władzy państwowej oraz solidarności społecznej, unikając jednocześnie radykalnych deklaracji ideologicznych. Rosjanie oczekują przede wszystkim skutecznego działania i odbudowy podstawowych więzi państwowych i społecznych, a opinia publiczna w swoich reakcjach i ocenach świata zewnętrznego wspiera się na trzech podstawowych kryteriach: 1) społeczno-ekonomicznego powodzenia – kraje o wysokim poziomie życia (zwłaszcza zaś Europa Zachodnia) są traktowane jako wzór dla Rosji i źródło inwestycji koniecznych dla rozwoju ekonomiki kraju; 2) bezpieczeństwa – nieobecności lub obecności potencjalnych zagrożeń ze strony innych państw; 3) utrwalonych „radzieckich" stereotypach, propagandowych kliszach zakorzenionych w opinii publicznej[262].

---

[261] *Mir głazami...*, s. 257, 258.
[262] *Ibidem*, s. 259.

ROZDZIAŁ II

CZYNNIKI KSZTAŁTUJĄCE ROSYJSKĄ POLITYKĘ ZAGRANICZNĄ

1. ROLA CZYNNIKA GEOGRAFICZNEGO

We współczesnej nauce czynnik geograficzno-przyrodniczy postrzega się jako istotną determinantę postaw i zachowań polityczno-społecznych, zarówno w skali globalnej, jak i indywidualnej[1], gdyż - jak każdy organizm - także człowiek jest zależny od swojego środowiska. Zatem ukształtowanie geograficzne, klimat, rodzaj roślinności, gleby, nawodnienie, sieć rzeczna, bogactwa mineralne, świat zwierząt wywierają wpływ na życie społeczne człowieka, zaspokajanie potrzeb, a także stosunki z innymi ludźmi[2]. Zastanawiając się nad przyczynami bogactwa bądź nędzy danego narodu, należy więc wziąć pod uwagę uwarunkowania klimatyczne oraz geograficzne, w tym zasoby bogactw naturalnych[3].

Nie oznacza to jednak, że istnieje jednoznaczna i jednokierunkowa zależność między cechami środowiska naturalnego a zachowaniami ludzi w nim żyjących. W nauce jest akceptowany kierunek zwany posybilizmem geograficznym, który zakłada równowagę i wzajemne oddziaływanie zarówno czynników naturalnych, jak i społecznych. W posybilizmie docenia się rolę społeczeństwa w przeobrażaniu przyrody i kształtowaniu krajobrazu[4]. Przyroda i jej warunki stwa-

---

[1] A. Chodubski, *Wyjaśnienie cywilizacyjne w poznaniu nauk humanistycznych i społecznych*, „Cywilizacje w czasie i przestrzeni", z. 4, Toruń 1998, s. 24.

[2] J. Szczepański, *Elementarne pojęcia...*, s. 56

[3] L. E. Harrison, *Dlaczego kultury nie sposób przecenić*, (w:) *Kultura ma znaczenie, op. cit.*, s. 32; *Przestrzeń i polityka w niemieckiej myśli politycznej*, pod red. A. Wolff-Poweskiej i E. Schulza, Poznań 2000, s. 12

[4] A. Piskozub, *Między historią a geozofią*, Gdańsk 1994, s. 61.

rzają różnorodne możliwości, które człowiek może wykorzystać w zależności od swojej woli i umiejętności technicznych. Zgodnie z poglądami posybilistów nie ma tylko jednej, z góry wyznaczonej przez środowisko naturalne, drogi rozwoju. Istnieje wzajemne oddziaływanie faktów przyrodniczych, społeczno-gospodarczych i politycznych. Środowisko geograficzne stwarza warunki, które człowiek może wykorzystać. Stanowi ważny czynnik w życiu ludzi i narodów, oddziaływający na życie społeczeństwa, jego rozwój gospodarczy, możliwości rozwoju politycznego i ekspansji. Nie jest jednak czynnikiem decydującym, warunkuje możliwości, ale nie przesądza biegu wydarzeń.

Doceniając znacznie czynnika przyrodniczego, w teorii stosunków międzynarodowych uznaje się, że geografia kraju jest jednym z elemtenów oddziałujących na nie[5], gdyż stanowi ona naturalne źródło siły i potencjału państwa[6]. Do czynników warunkujących zmienność stosunków międzynarodowych pod względem geograficznym można zliczyć przede wszystkim jego wielkość i położenie geograficzne oraz zasoby naturalne, a ponadto zwraca się niekiedy uwagę na takie elementy, jak ukształtowanie geograficzne krajów, ich klimat, rodzaj gleby. Pogląd ten wywodzi się z przekonania, że położenie geograficzne wywiera istotny wpływ na rozwój społeczeństw, gdyż wynikają z niego tak fundamentalne konsekwencje, jak m.in. dostęp do dóbr naturalnych oraz świata flory i fauny.

Z uwagi na fakt, że geografia, klimat oraz zasoby surowcowe są elementami realnymi i rzeczowymi, w teorii stosunków międzynarodowych przyjęło się określać je jako czynnik obiektywny (materialny lub też rzeczywisty) w odróżnieniu do czynników subiektywnych (świadomościowych), takich jak idee, poglądy, wizerunki międzynarodowe[7]. Jednakże wydaje się, że takie tradycyjne postrzeganie nie oddaje w pełni znaczenia i specyfiki geografii kraju. O geografii, jako czynniku kształtującym politykę zagraniczną, możemy mówić zarówno w sensie obiektywnym, jak i subiektywnym. Obiektywnie elementy geografii kraju wyznaczają możliwości działania w środowisku międzynarodowym. Natomiast w sensie subiektywnym geografia kształtuje świadomość obywateli danego kraju, obraz samych siebie i otoczenia zewnętrznego, a zatem wpływa na sposób postrzegania świata i stanowi jeden z elementów współtworzących tożsamość i postawy ludności danego kraju, mając tym samym udział w powstawaniu ideologii oraz doktryn politycznych.

Czynnik geograficzno-polityczny odgrywa szczególnie istotną rolę w kształtowaniu oblicza Rosji. O ile w przypadku innych państw czynnika geograficznego nie należy nadmiernie przeceniać, o tyle w przypadku Rosji nie można nie doceniać jego znaczenia. Tworzył on historię tego państwa i wpłynął na jej

---

[5] Por. R. Bierzanek, *op. cit.*, s. 34.
[6] K. Mingst, *op. cit.*, s. 111.
[7] Por. J. Kukułka, *Wstęp do nauki o stosunkach...*, s. 52.

kształt, formował także świadomość i postawy ludności zamieszkującej ten kraj. Geografia Rosji stanowiła więc i stanowi do dnia dzisiejszego ważny element decydujący o charakterze kraju. W powieści Fiodora Dostojewskiego *Biesy* jeden z bohaterów wypowiada słowa: „Rosja cała jest igraszką przyrody"[8], co było wyrazem przekonania autora o istotnej roli środowiska w dziejach kraju. Przekonanie o istotnej roli otoczenia geograficznego w życiu Rosjan jest stałym elementem mitologii tego społeczeństwa, m.in. wybitny rosyjski historyk Georgij Wiernadskij pisał, że wszystkie cywilizacje pozostawały do pewnego stopnia pod wpływem warunków geograficznych, ale w historii nie ma lepszego przykładu wpływu geografii na kulturę danego społeczeństwa niż historia rozwoju narodu rosyjskiego[9]. Podnosząc problematykę znaczenia geografii dla Rosji, należy podjąć próbę odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób czynnik geograficzny kształtuje to państwo i jak wpływa na politykę zagraniczną.

Na specyfikę warunków geograficzno-przyrodniczych Rosji złożyło się wiele, w sumie niespotykanych w innych krajach okoliczności, m.in. takie czynniki geograficzne, jak:

- eurazjatyckie położenie geograficzne;
- znaczna rozległość przestrzenna;
- warunki przyrodnicze, pod wieloma względami wyjątkowo pomyślne, pod innymi - skrajnie ciężkie;
- znaczące bogactwa naturalne.

Te elementy wyznaczają specyfikę geografii rosyjskiej jako czynnika kształtującego politykę zagraniczną Federacji Rosyjskiej.

Jednym z najważniejszych atrybutów państwa rosyjskiego jest jego wielkość, gdyż - jak się wskazuje - duża rozległość geograficzna automatycznie daje państwu siłę i kiedy mówimy o mocarstwach, wtedy myślimy głównie o wielkich państwach[10]. Wskazuje się, że ogrom Rosji zawsze fascynował, pociągał, a niekiedy przerażał mieszkańców Europy ze względu na różnice potencjału terytorialnego między imperium rosyjskim a pozostałymi państwami europejskimi[11]. Był też przedmiotem dumy i potwierdzeniem własnej wyjątkowości dla Rosjan. Rozwój terytorium Rosji, dzięki którym stała się ona państwem zaliczanym w historiozofii do imperiów, był długotrwałym procesem dziejowym. Rosyjska ekspansja terytorialna rozpoczęła się od niewielkiego Księstwa Moskiewskiego, liczącego ok. 10 000 km^2, aż do okresu ZSRR, którego terytorium po drugiej wojnie światowej osiągnęło 22 402 200 km^2, czyli 15% lądowej powierzchni kuli ziemskiej. Przestrzeń opanowana przez państwo rosyjskie stanowiła jeden z czynników określających polityczne znacznie oraz potencjał strategiczny państwa.

---

[8] F. Dostojewski, *Biesy, op. cit.*, s. 174.
[9] G.W. Wernadskij, *Russkaja istorija*, Moskwa 1997, s. 12.
[10] K. Mingst, *op. cit.*
[11] K. Błachowska, *Narodziny imperium*, Warszawa 2001, s. 5.

Rozszerzanie granic państwowych zawiera w sobie także element destrukcyjny. Już Jan Jakub Rousseau w *Umowie społecznej* pisał, że w każdym organizmie istnieje pewne „maksimum siły" i częstokroć małe państwo jest stosunkowo silniejsze niż wielkie[12]. W miarę rozrostu terytorium państwa pojawiają się wewnątrz niego coraz silniejsze czynniki dezintegrujące i odśrodkowe. Ponadto ekspansja kolonizacyjna, wojny zaborcze, konieczność utrzymania kontroli nad tak dużym obszarem wymagały w historii Rosji zaangażowania sił i środków, co skutkowało wyczerpywaniem siły państwa, utrudniając jego modernizację i rozwój wewnętrzny. Do dnia dzisiejszego Rosja musi zmagać się z problemami rozległości swojego terytorium. Sytuacja, w której 2,5% populacji świata (liczba ludności Federacji Rosyjskiej to ok. 142 mln) zajmuje powierzchnię równą 14% powierzchni lądowej kuli ziemskiej, na której znajduje się prawie 50% zasobów naturalnych może stać się powodem sporów, konfliktów międzynarodowych, a także postawić Rosję w obliczu presji migracyjnej z gęściej zaludnionych regionów świata, głównie zaś z Azji Środkowej i Chin[13].

Pomimo trudności związanych z opanowaniem tak zróżnicowanego i rozległego terytorium, duża łatwość w rozciąganiu obszaru władczego na wschód, południe i zachód wywołała efekt terytorialny, z którego wielu Rosjan jest dumnych do tej pory. Dlatego silnie przywiązani do potencjału przestrzennego tęsknią za przeszłością i za imperium, co znajduje także swoje odbicie w działaniach politycznych w środowisku międzynarodowym. Wydaje się, że charakterystyczne dla Rosjan jest zmitologizowane pojmowanie przestrzeni, utożsamianie historycznej wielkości narodu z jego wielkością przestrzenną.

Chociaż w latach dziewięćdziesiątych XX w. w wyniku procesów dezintegracyjnych na obszarze byłego Związku Radzieckiego powstało piętnaście nowych, formalnie suwerennych, organizmów państwowych, to współczesne państwo rosyjskie, Federacja Rosyjska - będąca od 1991 r. oddzielnym suwerennym państwem - pozostała największym krajem świata. Dzisiejsza Federacja Rosyjska, nawet po rozpadzie ZSRR zajmuje powierzchnię 17 075 400 km^2, o długości granicy lądowej 20 139 km i morskiej 37 653 km. Rozciągłość terytorium państwa rosyjskiego z zachodu na wschód to ok. 10 tys. km. od Morza Bałtyckiego do Oceanu Spokojnego, z północy na południe ok. 5 tys. km. od lodów Arktyki do gór Kaukazu.

Rosyjska ciągłość polityczno-państwowa pozostaje w związku z czynnikiem przestrzennym, który miał i ma w dalszym ciągu istotne znaczenie dla polityki tego państwa. W związku z wielkością przestrzenną pozostaje także specyficzne położenie geograficzne Rosji. Jest to kraj europejsko-azjatycki, którego terytorium obejmuje wschodnią część Europy oraz północną Azji. Kształt współczesnej Federacji Rosyjskiej jest produktem wielowiekowej stopniowej ewolucji cywili-

[12] J.J. Rousseau, *Umowa społeczna*, Warszawa 1966, s. 56.

[13] *Rossija i globalizacja*, pod red. M.G. Nosowa, Moskwa 2006, s. 8.

zacyjnej, a także wynika z licznych, często radykalnych zmian historycznych. Położenie geograficzne Rosji charakteryzuje się wyjątkową specyfiką. Państwo to obejmuje swoimi granicami przestrzeń od strefy równiny europejskiej na zachodzie do Oceanu Spokojnego na wschodzie. Jest więc krajem położonym na dwóch kontynentach - w Europie i Azji, co warunkuje jedyne w swoim rodzaju położenie geopolityczne.

Na obszarze lądowym Rosja graniczy z Norwegią, Finlandią, Estonią, Łotwą, Litwą, Polską, Białorusią, Ukrainą, Gruzją, Azerbejdżanem, Kazachstanem, Chinami, Mongolią, Koreą Północną. Na północy sąsiaduje z szelfowymi morzami, będącymi częścią Morza Arktycznego, na wschodzie z Morzami Oceanu Spokojnego. W bezpośredniej styczności pozostaje Rosja z tak newralgicznymi punktami współczesnego świata, jak rejon Unii Europejskiej, Kaukazu, Azji Środkowej, Chin czy Półwyspu Koreańskiego. Z wyjątkowego geopolitycznego położenia Rosji wynika więc, że ma ona swoje interesy zarówno w Europie, jak i Azji, co zmusza ją do prowadzenia wielokierunkowej, aktywnej i pragmatycznej polityki zagranicznej. Jej główne kierunki to kraje Wspólnoty Niepodległych Państw (kraje byłego ZSRR), działania na rzecz kontroli zbrojeń i bezpieczeństwa międzynarodowego, w tym także zwalczania międzynarodowego terroryzmu, stosunki rosyjsko-amerykańskie, stosunki z krajami Europy, Azji i Pacyfiku, Azji Południowej i Zachodniej, z państwami Bliskiego Wschodu, Afryki, Ameryki Łacińskiej, jak również kontakty z ONZ i innymi organizacjami międzynarodowymi. Ponadto zakłada się aktywne wspomaganie reform gospodarczych w krajach rozwijających się[14]. Jako państwo europejsko-azjatyckie Rosja ma swoje interesy narodowe zarówno w Europie, jak i na Bliskim Wschodzie, w Środkowej i Południowej Azji oraz w Azji Wschodniej (region Pacyfiku), a wobec każdego z tych regionów musi wypracować politykę odpowiadającą regionalnym uwarunkowaniom.

Specyficzne położenie kraju na lądowym obszarze Eurazji jest jedną z charakterystycznych cech historycznego rozwoju Rosji. W historii rozważań dotyczących wpływu czynnika geograficznego na sferę polityki występowały dwa podstawowe podejścia do „kontynentalnego" położenia państwa: teoria potęgi kontynentalnej, zgodnie z którą opanowanie masy kontynentalnej Eurazji stanowi źródło potęgi i prowadzi do dominacji w świecie oraz teoria potęgi morskiej, która uznaje, że centrum eurazjatyckiej masy kontynentalnej z uwagi na oddalenie od oceanicznych wielkich arterii komunikacyjnych jest pozbawione znaczenia dla władzy nad światem[15]. Geopolityczne koncepcje zakładały także istnienie ciągłej światowej rywalizacji pomiędzy „mocarstwami morskimi" a „mocarstwami kontynentalnymi".

---

[14] Z. Cesarz, E. Stadmuller, *Problemy polityczne współczesnego świata*, Wrocław 2000, s. 142.
[15] Por. C. Jean, *Geopolityka*, Wrocław 2003, s. 66-78.

Poglądy takie nie pozostawały bez wpływu na rosyjskie postrzeganie świata i własnego „kontynentalnego" położenia oraz rosyjskiej międzynarodowej geostrategii. Na przełomie XIX i XX w. Dymitr Milutin (1816–1912) - generał wojsk carskich, Minister Spraw Wojskowych, autor wielu prac z zakresu geopolityki - pisał, że głównym przeciwnikiem Rosji jest imperium brytyjskie (świat anglosaski) i zalecał podjęcie aktywnej działalności przeciw Wielkiej Brytanii. Według niego dla utrzymania równowagi sił w Europie i na Bliskim Wschodzie konieczny był sojusz Rosji i Niemiec. Ponadto za naturalnych sojuszników Rosji w walce z brytyjskim mocarstwem morskim uznawał Chiny i Persję (dzisiejszy Iran). Inny z wybitnych rosyjskich geopolityków Wienamin Siemonow Tien-Szański (1870–1942), analizując plusy i minusy kontynentalnego położenia Rosji, wskazał na jego główne niedostatki: nadmierne rozciągnięcie terytorium, a także rażącą przepaść w stopniu zagospodarowania centrum (dobrze rozwinięte) i peryferii (które w dużej mierze ustępują centrum i można je przyrównać do kolonii). Wienamin Siemionow Tien-Szański wysunął w swoich pracach ideę, że aby zapewnić Rosji bezpieczeństwo i stabilny rozwój, trzeba wydzielić przestrzeń między Wołgą a Jenisejem, Oceanem Lodowatym a południowymi granicami państwa i stworzyć osobny kulturowo-ekonomiczny jednolity obszar rosyjskiej Eurazji. Należy ją postrzegać nie jak peryferie państwa, ale jak jego rdzenny obszar, tak jak do tej pory była traktowana przede wszystkim europejska część Rosji. Powinno to w istotny sposób umocnić rosyjski „kontynentalny" model geopolitycznej kontroli nad przestrzenią „od morza do morza". Uczony ten uważał, że taki system można utrzymać tylko wtedy, kiedy uda się „podciągnąć" peryferie do poziomu zaludnienia i rozwoju infrastruktury centrum. Jego zdaniem można to uczynić na dwa sposoby: po pierwsze, przenosząc centrum kraju do Jekaterynburga, a po drugie, tworząc w Azji kulturowo-ekonomiczne „bazy kolonizacyjne" - enklawy przyspieszonego rozwoju. Był przekonany, że wzrost zaludnienia w azjatyckiej części Rosji plus wzrost zaludnienia w sąsiednich państwach azjatyckich da w rezultacie realne podstawy dla rozwoju przemysłowego azjatyckich centrów Rosji. Ostrzegał także, aby nie powielać rosyjskich pomyłek wobec Azji, przez co rozumiał zagospodarowywanie azjatyckiej części Rosji przy uwzględnieniu tego, co może to przynieść jej europejskiej części, a nie tylko samym terytoriom azjatyckim[16].

Geopolityczne idee Wienamina Siemionowa Tien-Szańskiego znalazły swoje rozwinięcie w pracach rosyjskiego oficera Aleksego Wandama (1867–1933). Był on zaniepokojony nietrwałością geopolitycznej kontroli państwa rosyjskiego nad jego posiadłościami w Azji. Uznawał, że główną przeszkodę dla Zachodu na drodze do panowania nad światem stanowi naród rosyjski. Dlatego też w jego mniemaniu podstawowym strategicznym zadaniem Zachodu jest odsu-

[16] I.A. Wasilienko, *Geopolitika*, Moskwa 2003, s. 111, 112.

nięcie osadnictwa rosyjskiego od brzegów Oceanu Spokojnego w głąb Syberii i wyeliminowanie wpływów rosyjskich w Azji. Dlatego też za główny cel rosyjskiej geostrategii przyjął konieczność umocnienia azjatyckich prowincji państwa oraz obronę szlaków komunikacyjnych i terytoriów pozwalających na ekspansję w kierunku wschodnim i południowym. Wandam uważał, że utwierdzenie rosyjskiej kontroli nad przestrzenią kontynentalną Eurazji powinno dokonywać się nie tylko w przestrzeni wschód - zachód, ale także z północy na południe. Uczony podkreślał, że niezależnie od wielkości terytorium państwa naród rosyjski jest narodem „upośledzonym" przez geografię państwa, szczególnie zaś przez surowy, północny, kontynentalny klimat, który ogranicza jego działalność. Dlatego też był przekonany, że w świadomości narodowej jest zakorzeniona ekspansja w kierunku „słońca i ciepłej wody". Jego zdaniem granica rosyjskiego „frontu" ekspansji w kierunku południowym przebiega od ujścia Dunaju do Kamczatki. Według koncepcji Wandama rosyjska ekspansja na południe powinna kierować się przez Morze Czarne i Kaukaz w stronę Morza Śródziemnego i przez Azję Środkową w kierunku Zatoki Perskiej. Ostrzegał jednakże, że ten kierunek ekspansji Rosji stoi w sprzeczności z interesami państw Zachodu (szczególnie zaś Anglii), które będą się starać wszelkimi sposobami blokować południowo-wschodnią aktywność państwa rosyjskiego, gdyż zagraża to ich interesom. Wandam podkreślał znaczenie związków Rosji z Tatarami i pisał, że wpływy rosyjskie powinny być rozszerzane szczególnie w kierunku południowym przez Kaukaz i Azję Środkową. Niezależnie od tego, że nie odpowiada to interesom strategicznym Zachodu, Rosja nie powinna rezygnować ze swoich geopolitycznych priorytetów, a głównym argumentem usprawiedliwiającym takie działania jest historia, gdyż państwo rosyjskie, zajmując miejsce państwa tatarskiego, przejęło także jego geopolityczne związki i strategiczne interesy w południowej części Azji, więc powinno wykorzystywać ten kapitał, który zostawili przodkowie[17].

Specyficzne kontynentalne położenie Rosji jest uznawane przez jej mieszkańców za cechę charakterystyczną oraz za walor, który należy wykorzystać. Na obecnym etapie rozwoju państwa oraz stosunków międzynarodowych podkreśla się ekonomiczny aspekt „kontynentalnego" położenia w przestrzeni eurazjatyckiej i wskazuje się, że przez rosyjskie terytorium przechodzą najkrótsze, a więc najszybsze drogi transportowe wiążące Europę z regionami Azji Środkowej oraz Azji i Pacyfiku. Ponadto Rosja to też droga o największej przepustowości, gdyż praktycznie jest tu najmniej barier w postaci granic państwowych. Dla wielu państw sprzedaż usług transportowych stanowi ważne źródło dochodu narodowego, a efektywna obsługa przewozu towarów między światowymi centrami ekonomicznymi stanowi ważny element współczesnej

[17] *Ibidem*, s. 116; także E.A. Wandam, *Geopolitika i geostrategija*, Moskwa 2003, s. 29-154.

gospodarki światowej. W miarę postępów globalizacji światowej gospodarki integracja gospodarcza może przyczynić się do zmiany geoekonomicznego położenia Rosji. Bogate w surowce mineralne terytorium Rosji łączy regiony północno-atlantycki z azjatycko-pacyficznym, dlatego też efektywne funkcjonowanie rosyjskiej gospodarki jest istotnym czynnikiem stabilności światowej zintegrowanej gospodarki, jej rola tranzytowa między Wschodem, Zachodem i Południem stawia ją w gronie najważniejszych dróg transportowych dla światowego przepływu towarów.

Ważnym elementem geografii Rosji są jej zasoby surowcowe, które wpływają na potencjał strategiczny i gospodarczy państwa. Kraj ten dysponuje bogatą bazą surowcową i znajduje się w czołówce producentów i eksporterów najważniejszych kopalin w świecie. Zasoby naturalne w teorii stosunków międzynarodowych są uznawane za drugie (po przestrzeni) naturalne źródło siły państwa. Kraje dysponujące wartościowymi zasobami naturalnymi mają pewną władzę nad państwami, którym tych zasobów brakuje. Posiadanie poszukiwanych surowców stanowi bowiem olbrzymi potencjał siły[18].

Surowce naturalne są kluczowym elementem większości działań gospodarczych, a także ważnym towarem w handlu międzynarodowym, stąd duże znaczenie rosyjskich zasobów. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że postęp naukowo-techniczny, systematycznie wdrażany do procesów produkcyjnych i usługowych, zwiększa efektywność rynkową produktów służących do zaspokajania codziennych potrzeb społeczeństw. Jednak wzrost produkcji dokonuje się zarówno w rezultacie stosowania nowoczesnych technologii, jak i w wyniku wykorzystywania naturalnych zasobów Ziemi, a głównie wszelkiego rodzaju kopalin i innych surowców[19].

Istotną rolę w życiu i gospodarce zajmują przede wszystkim tzw. surowce energetyczne. Wynika to z faktu, że człowiek potrzebuje do egzystencji określonej ilości materii i energii. Tę drugą czerpie on ze środowiska naturalnego[20]. Nowoczesna technika i technologia produkcyjna oraz wszelkie związane z tym procesy wytwórcze i przetwórcze wymagają coraz większych zasobów różnych rodzajów energii. Potrzebują jej też inne dziedziny gospodarki: rolnictwo, budownictwo, transport i komunikacja, łączność, systemy militarne, nowoczesne media oraz bezpośrednio ludność[21].

Coraz większym problemem współczesnego świata staje się jednak wyczerpywanie surowców produkcyjnych i energetycznych. Od wieków najważniejszym surowcem energetycznym było drewno, które od początku XIX w. niemal całkowicie zostało zastąpione przez węgiel kamienny, dominujący w bilansie

[18] K. Mingst, *op. cit.*, s. 112.
[19] J. Muszyński, *Megatrendy a polityka*, Wrocław 2001, s. 114.
[20] J. Dembowski, *Zarys ogólnej teorii zasobów naturalnych*, Warszawa 1989, s. 9.
[21] J. Muszyński, *op. cit.*, s. 114.

energetycznym świata do połowy XX w., kiedy stracił on swoje znaczenie na rzecz ropy naftowej, a także gazu ziemnego. Wyczerpywanie się zasobów węgla kamiennego i brunatnego, ropy naftowej i gazu ziemnego oraz drewna opałowego zmusza obecnie do poszukiwania nowych źródeł energii. Autorzy raportu dla Klubu Rzymskiego z 1992 r., zatytułowanego *Przekroczenia granic. Globalne załamanie czy bezpieczna przyszłość*, wskazali, że w okresie 1860–1985 r. nastąpił sześćdziesięciokrotny wzrost energii wykorzystywanej do celów gospodarczych – postępujący rozwój cywilizacyjny i techniczny zwiększa w naturalny sposób to zapotrzebowanie, a dążenie do coraz wygodniejszego życia ciągle potęguje ten trend. Powoduje to, że zapotrzebowanie i zużycie kopalin energetycznych systematycznie wzrasta, ale jednocześnie ich nieustająca eksploatacja doprowadziła do sytuacji wyczerpywania się zasobów w rozmiarach zagrażających stabilizacji gospodarczej i politycznej współczesnego świata. Zasoby naturalne (zwłaszcza zaś ropa naftowa i woda) są tym elementem, wokół którego koncentruje się rywalizacja współczesnych społeczeństw. Szczególną rolę we współczesnym świecie odgrywają surowce energetyczne, które stanowią motor produkcji przemysłowej i podstawę bytu masowych, konsumpcyjnych społeczeństw krajów wysokorozwiniętych. Kluczowe znaczenie tych surowców w ekonomii rozwiniętych państw powoduje, że przyciągają one zainteresowanie wszystkich potęg światowych, a rywalizacja o kontrolę nad nimi jest głównym źródłem współczesnych konfliktów politycznych[22].

Rosja należy do największych światowych producentów surowców energetycznych. Pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. najwięcej ropy w świecie wydobywano w ZSRR. Federacja Rosyjska, wydzielona z ZSRR w latach dziewięćdziesiątych XX w., zajmuje obecnie drugie miejsce w świecie pod względem wielkości wydobycia. 70% wydobycia pochodzi z prowincji zachodniosyberyjskiej, drugim ośrodkiem eksploatacji jest Zagłębie Wołżańsko-Uralskie, ponadto ropę wydobywa się w dawnych ośrodkach na Kaukazie Północnym oraz w republice Komi i na Sachalinie. W latach dziewięćdziesiątych zostały odkryte wielkie złoża ropy naftowej w rejonie szelfu Morza Barentsa.

Istotnym surowcem energetycznym jest również gaz ziemny, którego znaczenie w świecie wzrasta ze względu na stosunkowo niskie koszty wydobycia i transportu, nieuciążliwość dla środowiska naturalnego, szybkie uzyskiwanie efektów termicznych oraz coraz szersze zastosowanie w przemyśle chemicznym. Rosja wydobywa ok. 27% produkcji światowej, a szacuje się, że na jej terytorium występuje ok. 40% światowych zasobów gazu ziemnego. Największe nieeksploatowane złoża są położone na półwyspie Jamał i na Morzu Barentsa, 90% rosyjskiego gazu wydobywa się obecnie w północnej części Niziny Zachod-

[22] J. Selby, *Oil and water: the contrasting anatomies of resource conflict*, „Government and Opposition" 2005, vol. 40, nr 2, , s. 203-224; *idem*, The *geopolitics of water in the Middle East: fantasies and realities*, „Third World Quarterly" 2005, vol. 26, nr 2, s. 329-349.

niosyberyjskiej. Równie bogate są w Rosji zasoby węgla. Na Syberii znajdują się największe światowe złoża węgla - aż 30% zasobów światowych[23].

Obecnie najważniejszymi odbiorcami rosyjskiego gazu ziemnego są kraje Unii Europejskiej, kupujące ok. 70% rosyjskiego eksportu (w tym 60% przypada na kraje wysokorozwinięte, tzw. kraje starej piętnastki). Drugą grupę odbiorców stanowią kraje WNP, na które przypada ok. 27% eksportu, są one w dużej mierze uzależnione od dostaw rosyjskiego surowca. Ponadto ok. 13% rosyjskiego eksportu trafia do krajów Europy Południowej, które stały się członkiem UE w 2007 r. Ze względu na ograniczenia infrastrukturalne (wszystkie główne rurociągi gazu rosyjskiego prowadzą do Europy) Rosja praktycznie nie eksportuje gazu ziemnego do krajów azjatyckich i do Ameryki Północnej[24]. Jednak z uwagi na fakt, że rozwijające się kraje azjatyckie potrzebują w coraz większym stopniu zapewnienia sobie dostaw surowców energetycznych, rosyjskie działania zmierzają do dywersyfikacji odbiorców rosyjskich surowców. Zgodnie z podpisanymi porozumieniami międzynarodowymi rosyjskie gazociągi będą łączyły Rosję także z rozwijającymi się krajami Azji, co może zmienić strukturę eksportu, tzn. zwiększyć znaczenie rynków azjatyckich, które przy ich zapotrzebowaniu mogą stać się najważniejszym odbiorcą rosyjskich surowców.

Posiadane zasoby surowców energetycznych czynią z Rosji jednego z największych ich eksporterów, co decyduje także o jej znaczącej roli w środowisku międzynarodowym. Zawsze posiadanie dużej ilości surowców, a zwłaszcza tak strategicznych, jak surowce energetyczne, wzbudza zainteresowanie danym krajem lub regionem. Nie można zrozumieć znaczenia Rosji w świecie bez uwzględnienia jej bogactw naturalnych. Są one bowiem jednym z ważnych elementów rosyjskiej polityki zagranicznej i często służą jako narzędzie do wzmacniania swych wpływów w regionach uznanych przez Rosję za sferę swoich „żywotnych interesów"; tym bardziej, że sektor gospodarki energetycznej znajduje się pod kontrolą władzy państwowej i częstokroć służy jako narzędzie realizacji swoich interesów w środowisku międzynarodowym. W propagandzie politycznej te działania są próbą wykorzystania broni ekonomicznej do odzyskania dawnych wpływów i elementem tradycyjnej imperialnej polityki rosyjskiej.

Rosja przoduje także w wydobyciu surowców produkcyjnych, a zwłaszcza rud metali, które stanowią, po surowcach energetycznych, drugą co do ważności grupę kopalin użytkowych. Rudy żelaza (5. miejsce w świecie pod względem wielkości wydobycia) eksploatuje się w kopalniach środkowego i południowego Uralu oraz w rejonie tzw. Kurskiej Anomalii Energetycznej, gdzie znajdują się jedne z największych w świecie złóż zalegających na niewielkiej głębokości. Chrom wydobywa się na terenie południowego Uralu w rejonie Czelabińska.

[23] A. Maryański i in., *Geografia gospodarcza Rosji*, Warszawa 1996, s. 85, 86.

[24] A. Łoskot-Strachota, *Rosyjski gaz dla Europy*, Prace OSW, Warszawa 2006, s. 3, www.osw.waw.pl.

Nikiel, którego Rosja jest największym eksporterem i producentem, eksploatuje się na północnym Uralu, Półwyspie Kolskim i w środkowej części Uralu. Złoża wolframu znajdują się na północnym Kaukazie. Boksyt, który jest głównym surowcem w produkcji aluminium, wydobywa się na północnym Uralu, Półwyspie Kolskim i w rejonie Petersburga. Złoto (czwarte miejsce w świecie pod względem wydobycia) uzyskuje się w kopalniach Syberii i na Dalekim Wschodzie (Jakucja, Sachalin, Buriacja, rejon Magadanu i Krasnojarska, Tuwa). Platynę, której 30% światowego wydobycia przypada na Rosję, uzyskuje się głównie w rejonie Norylska[25].

Pod względem zasobów mineralnych należy więc Federacja Rosyjska do najbardziej zasobnych krajów świata. Stanowią one podstawę dla rozwoju różnorodnych gałęzi przemysłu wewnątrz kraju, ale także warunkują jego pozycję w środowisku międzynarodowym jako znaczącego eksportera surowców. Przedstawione zasoby Rosji wskazują na znaczące możliwości rozwojowe utrzymania pozycji mocarstwa światowego i zaspokojenia cywilizacyjnych potrzeb ludności kraju, obejmującego swoim terytorium dwa kontynenty. Potencjalne wykorzystanie tych surowców może stać się podstawą bogactwa narodowego i wybicia się w rozwoju cywilizacyjnym i gospodarczym, a także skutecznym atutem wykorzystywanym w stosunkach z innymi aktorami środowiska międzynarodowego.

Analizując rolę czynnika geograficznego jako determinanty stosunków międzynarodowych, nie należy zapominać, że rola terytorium państwowego nie polega wyłącznie na zapewnieniu przewagi strategiczno-ekonomicznej. Znaczenie przestrzeni wynika także z tego, że jest ona jednym z ważnych elementów naszego świata, wpływających na życie społeczne. Polski socjolog, zajmujący się problematyką przestrzeni, Aleksander Wallis pisał, że przestrzeń jest tym składnikiem świata, z którym stykamy się na co dzień. Wpływa ona na świadomość społeczeństwa, co znajduje odbicie w przejawach życia społecznego, zatem istnieje zależność między charakterem społeczeństwa a ukształtowaniem przestrzeni, jaka do niego należy[26]. Przestrzeń może mieć więc dla ludzi znacznie nie tylko ze względu na wartość użytkową lub wymierną w kategoriach materialnych, lecz również dlatego, że ucieleśnia ona i odzwierciedla nieprzestrzenne wartości o charakterze kulturowym, a więc symbolicznym[27].

Wpływ charakteru przestrzeni zamieszkiwanej przez dany naród na sferę świadomości jest widoczny m.in. przy rozważaniach dotyczących różnorodnych geopolitycznych koncepcji powstałych w Rosji (Milutin, Tien-Szański, Wandam). Ponadto czynnik ten odgrywa równie dużą rolę w rosyjskiej „mitologii".

---

[25] *Podstawy geografii ekonomicznej*, pod red. J. Wrony i J. Reka, Warszawa 1997, s. 272, 273.

[26] A. Wallis, *Socjologia przestrzeni*, Warszawa 1990, s. 44.

[27] B. Jałowiecki, M.S. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2006, s. 318.

Rosjanie, próbując określić specyfikę kraju oraz cechy charakteru narodowego, odwołują się często między innymi do kategorii przestrzennych. Jeden z najbardziej znanych historyków rosyjskich Wasilij Kluczewski, uznawany za najwybitniejszego historyka rosyjskiego przełomu XIX i XX w., uważał, że warunki naturalne są najważniejszym elementem wpływającym na zasady ludzkiego współżycia, a ich analiza stanowi klucz do objaśnienia rozwoju ludzkich społeczeństw[28]. Rosyjski filozof Mikołaj Bierdiajew pisał natomiast, że: „Zachodzi odpowiedniość między bezmiarem i nieskończonością rosyjskiej ziemi i duszy rosyjskiej, między geografią fizyczną i duchową. W duszy narodu rosyjskiego jest taki sam bezmiar, bezkres, dążenie do nieskończoności, jakie znajdujemy w rosyjskiej równinie"[29].

Do tej „psychologicznej" roli przestrzeni geograficznej państwa nawiązywał niemiecki uczony Fryderyk Ratzel, który skupił swoje zainteresowania badawcze na współzależnościach między polityką i geografią. Jest on uznawany za twórcę geografii politycznej. W pracy *Geografia polityczna* twierdził, że warunki geograficzno-przyrodnicze, oddziałując na sposób życia i temperament ludzi, wpływają zarazem na życie polityczne. Uznawał, że rozległość terytorium w sposób istotny kształtuje świadomość każdego narodu co do jego „przeznaczenia". Używał określenia „świadomość przestrzeni" i uważał, że u obywateli wielkich państw jest inna niż u obywateli państw małych. Pierwsi odznaczają się szerokimi horyzontami i widzą możliwość rozwijania działalności swego państwa, podczas gdy obywatele państw „o małej przestrzeni" z reguły mają umysły bardziej ograniczone i trwożliwe. W rezultacie przestrzeń stanowi „siłę polityczną"[30].

Pomimo kontrowersji związanych z poglądami Ratzla w bezpośrednim, potocznym postrzeganiu można zauważyć znaczący wpływ czynnika przestrzennego na mentalność ludzi zamieszkujących określone terytorium państwowe. W krajach o dużej powierzchni „świadomość przestrzeni" może pobudzać myślenie i powstawanie teorii politycznych o skali globalnej, a przy tym stanowić groźną siłę polityczną, odwołującą się do resentymentów jednostek, dla których przestrzeń jest oznaką siły i prestiżu. „W małych i średnich krajach świata nie ma odpowiednika warstwy, o której tu mowa. W krajach takich elity są zajęte swoimi sprawami wewnętrznymi, swoimi lokalnymi rozgrywkami, swoim lokalnym podwórkiem. Natomiast w Imperium warstwa rządząca (ale często i lud) ma zupełnie inną skalę myślenia, właśnie skalę imperialną i szerzej globalną, skalę wielkich cyfr, wielkich przestrzeni, kontynentów i oceanów, południków i równoleżników geograficznych, atmosfery i stratosfery, ba Kosmosu [...]. Między Rosjaninem i jego Imperium istnieje silna i żywa symbioza, losy

[28] K. Błachowska, *op. cit.*, s. 253.
[29] M. Bierdiajew, *Rosyjska idea, op. cit.*, s. 8.
[30] R. Bierzanek, *op. cit.*, s. 35.

mocarstwa to coś, czym Rosjanin prawdziwie i głęboko się przejmuje"[31]. Fiodor Dostojewski, jeden z najbardziej znanych twórców kultury rosyjskiej, powtarzał: „Jesteśmy wielcy, wielcy jak matka Rosja"[32]. Można więc uznać, że rozległość przestrzenna państwa uwarunkowała globalne, a nawet często imperialne postrzeganie świata, które zostało zakorzenione w mitologii narodowej i świadomości Rosjan wraz z rozwojem terytorialnym państwa i jest jednym z wyznaczników stosunku Rosjan wobec świata, a może przejawiać się także w sferze polityki oraz stosunków z innymi państwami i narodami.

Czynnik przestrzenny, wpisany w szeroko rozumiany kontekst kulturowy, jest tym elementem, który kształtuje wyobraźnię polityczną. Jako społeczność zajmująca dużą przestrzeń Rosjanie zawsze identyfikowali się jako naród wielki i wyjątkowy. Wyrazem tego są obecne w historiozofii rosyjskiej, a także w świadomości społecznej teorie o wyższości narodu rosyjskiego nad innymi i przypisywanie mu specjalnej dziejowej roli, a także różnorodne teorie mesjanistyczno-mocarstwowe i wielkomocarstwowe idee.

Ważnym elementem geografii rosyjskiej było jej położenie na dwóch kontynentach – w Azji i Europie. Spowodowało to w Rosji identyfikację państwa i społeczeństwa rosyjskiego jako przestrzeni posiadającej własną specyfikę. W zmitologizowanym postrzeganiu uznaje się, że strefa równiny europejskiej i stepów azjatyckich oraz strefa tajgi leśnej, opanowane przez Rosję, leżąc na uboczu cywilizacji Zachodu – łacińskiej oraz na uboczu cywilizacji Wschodu – chińskiej i indyjskiej, posiadają specyfikę, która odróżnia ten rejon od Wschodu i Zachodu[33]. Warunkowane przez położenie geograficzne koncepcje historiozoficzne, a także polityczne, dotyczące Rosji, starały się wykazywać jej odrębność i odmienność od reszty świata. Wskazując na fakt, że czynnik geograficzny umieścił Europę i Azję na tym samym, nierozdzielonym morzem obszarze – na kontynencie eurazjatyckim, przypisywano Rosji miejsce szczególne, gdyż leży ona na obydwu tych kontynentach. Uznaje się, że to właśnie specyfika położenia geograficznego określiła jej historię, państwowość i kulturę, w których łączą się wzory europejskie i azjatyckie. W ten sposób specyficzne położenie geograficzne państwa wpłynęło na sferę postaw, wartości i ideologii charakterystycznych dla społeczeństwa rosyjskiego.

Pisząc o rosyjskim położeniu na dwóch kontynentach, zwracano uwagę na jej „centralne" położenie między dwoma światami: azjatyckim i europejskim. Rosja częstokroć była ukazywana jako „kraj środka"[34]. Szczególnie interesujące w tym względzie były prace przedstawicieli ruchu eurazjatów, którzy w swoich rozważaniach dużo miejsca poświęcali specyfice rosyjskiej geografii. Jeden

[31] R. Kapuściński, *Imperium*, Warszawa 1997, s. 202, 203.
[32] J. Kołogriwow, *Geografia duszy rosyjskiej*, „W drodze" 1988, nr 8, s. 15.
[33] L. Gumilow, *Dzieje etosów wielkiego stepu*, Kraków 1997, s. 8.
[34] Por. *Imperia prostranstwa. Chrestomatia*, zebrał D.N. Zamiatin, Moskwa 2003, s. 235-238.

z głównych ideologów tego ruchu Piotr Sawicki uznawał, że do Rosji dużo bardziej niż do Chin pasuje określenie „Państwo Środka", gdyż zajmuje ona centralne miejsce pomiędzy Wschodem a Zachodem, a Europa i Azja stanowią zaledwie jej peryferie, gdyż wszystkie otaczające Rosję-Eurazję ziemie i państwa kontynentu stanowią „pas przybrzeżny". Uważał, że świat leżący na wschód od granic Europy i na północ od „właściwej Azji" jest osią, która spaja te części świata, zapewnia ich jedność oraz utrzymanie ścisłych kontaktów i jest rzeczywistym „Państwem Środka". Głównym problemem, który leżał w centrum zainteresowań eurazjatów, była problematyka odrębności Rosji od reszty świata jako osobnego etnogeograficznego i kulturowego ładu cywilizacyjnego, zajmującego centralne miejsce *(heartland)* między Wschodem a Zachodem, między Europą a Azją. Eurazjaci uważali, że na obszarze „Starego Świata", który tradycyjna geografia dzieliła na dwa kontynenty - Europę i Azję, należy wydzielić dodatkowy specyficzny obszar, zwany Eurazją, który w swoich granicach w przybliżeniu pokrywa się z terytorium Rosji. Punktem wyjścia dla teorii eurazjatyzmu było przekonanie, że Rosja stanowi osobny typ cywilizacji i kultury, na który decydujący wpływ wywarło specyficzne położenie geograficzne.

Rozważania dotyczące „centralnego" położenia Rosji nie stanowią tylko i wyłącznie ciekawostki z zakresu historii doktryn geopolitycznych, gdyż - jak się wskazuje - pojęcie „centrum" jest jedną z najważniejszych kategorii przestrzennych. Wiąże się ono z porządkiem kosmologicznym i jest naładowane znaczeniami symbolicznymi (np. w centrum Wszechświata znajduje się z reguły Bóg, Stworzyciel, źródło moralności i cel wszystkich działań). Ponadto centrum oznacza potęgę, władzę polityczną, ekonomiczną i ideologiczną, jest oznaką siły i bogactwa. Bycie w centrum daje także poczucie możliwości wpływu oraz korzystania z różnego rodzaju udogodnień[35]. Cechą charakterystyczną geopolitycznej myśli Sawickiego jako eurazjaty było m.in. przekonanie, że rosyjski świat jest w naturalny sposób powołany do pełnienia wiążącej i jednoczącej roli w ramach „Starego Świata" (Europa i Azja). Tak więc postrzeganie przez Rosjan swojego kraju jako „centrum" kontynentu eurazjatyckiego wpływa na postrzeganie otoczenia zewnętrznego i swojej roli w świecie, a tym samym, kształtując postawy, do pewnego stopnia warunkuje politykę zagraniczną kraju.

Reasumując rozważania dotyczące czynnika geograficznego w kształtowaniu polityki zagranicznej Rosji, można zauważyć, że środowisko geograficzno-przyrodnicze jawi się jako jeden z ważnych elementów życia społecznego Rosjan, który wpłynął na rozwój polityczny, społeczny i ekonomiczny państwa. Pamiętając o zależności postaw, zachowań i ocen ludzkich od warunków środowiska naturalnego, nie należy jednakże przypisywać mu nadmiernego zna-

[35] B. Jałowiecki, M.S. Szczepański, *op. cit.*, s. 323.

czenia, gdyż nie jest ono czynnikiem decydującym, ale raczej warunkuje pewne możliwości niż przesądza bieg wydarzeń. Warunki geograficzne odgrywały szczególną rolę w historii Rosji, utrudniały jej rozwój, ale jednocześnie umożliwiały jej osiągnięcie statusu mocarstwa światowego. Stworzyły także trwały potencjał, który pomimo opóźnienia cywilizacyjnego wobec świata zachodnioeuropejskiego umożliwił Rosji wielowiekową rywalizację. Otoczenie przyrodnicze, odmienne od tego, jakie można spotkać w pozostałej części Europy i Azji, inspirowało także Rosję do poszukiwań własnej tożsamości i stało się dzięki temu ważnym elementem mitologii narodowej Rosjan. Dlatego też stanowi ono istotny element dla rozumienia procesów historycznych i politycznych, a także dla zrozumienia mentalności rosyjskiej, ze skłonnością do politycznych systemów autorytarnych, wielkomocarstwowych idei oraz poczucia własnej wyjątkowości i wielkości.

Tak więc, analizując czynnik geograficzny, można przyjąć, że wpływ ten ma charakter obiektywny – jako jeden z elementów określających potencjał strategiczno-polityczny państwa oraz wyrażający się w aktywności międzynarodowej (w kierunkach realizacji polityki zagranicznej, w kontaktach z poszczególnymi podmiotami stosunków międzynarodowych) oraz subiektywny – przejawiający się w sferze kultury (w mentalności, postawach, przekonaniach i mitach społeczeństwa rosyjskiego, a tym samym wywierający swój znaczący wpływ na sferę zachowań w środowisku międzynarodowym).

2. DEMOGRAFICZNA SPECYFIKA ROSYJSKOŚCI

Zjawiska demograficzne w różnych ich aspektach stanowią istotny element stosunków międzynarodowych. Wskazuje się także, że w rozpoczynającym się XXI w. procesy demograficzne, związane ze wzrostem zaludnienia i jakością życia człowieka, staną się jedną z najważniejszych sił globalnych zmian[36]. W XX w. zostały stworzone ramy ludnościowe dla szerokiej gamy procesów, które odcisną silne piętno na dalszej historii ludzkości poprzez stworzenie przesłanek dla radykalnej zmiany długookresowego rytmu demograficznego różnych cywilizacji. Są to: 1) eksplozja demograficzna na tzw. Południu; 2) względnie trwale zawężona reprodukcja populacji Północy; 3) umasowienie transferów ludności z Południa na Północ[37].

Analiza czynnika demograficznego ma charakter złożony i może zawierać w sobie takie kategorie, jak: wielkość populacji, poziom wykształcenia, struktura zawodowa, struktura etniczna i religijna, mobilność, charakter narodowy, struktura moralno-psychologiczna, kapitał społeczny rozumiany jako zestaw nieformalnych wartości i norm etycznych. Są to pojęcia uważane we współczesnych naukach społecznych za ważne dla analizy danego społeczeństwa, gdyż stanowią jego wartość i zasoby, które wywierają znaczący wpływ na życie społeczne i mogą zostać uruchomione i wykorzystane także w sferze polityki. Między innymi współczesna geopolityczna analiza potencjału państw, odchodząc od tradycyjnych założeń dyscypliny, przyjmujących, że rozwój danego narodu zależy w części od warunków przyrodniczych i położenia geograficznego, coraz częściej akcentuje nie czynniki fizyczne i społeczno-gospodarcze, ale próbuje badać przede wszystkim polityczne wyobrażenia mieszkańców, ich ideały kulturowe i mity oraz konceptualny obraz interesów przestrzennych[38]. Złożony charakter czynnika demograficznego sprawia, że wpływa on niezwykle wyjątkowo na wszystkie płaszczyzny i rodzaje stosunków międzynarodowych.

Zjawiska demograficzne wywierają swój wpływ na politykę zagraniczną Rosji i są jednym z tych czynników, który w przypadku Federacji Rosyjskiej ma znaczący udział w kształtowaniu rosyjskich postaw wobec świata zewnętrznego. Ważne pytanie badawcze dotyczy więc tego, jakie cechy charakterystyczne

---

[36] Por. Z. Cesarz, E. Stadmuller, *op. cit.*, s.161.

[37] M. Okólski, *Cywilizacje przypływu, cywilizacja odpływu demograficznego*, Toruń 2001, s. 11.

[38] M. Baczwarow, A. Suliborski, *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce*, Warszawa 2003, s. 61, 62.

dla struktury demograficznej Rosji, jakie procesy demograficzne i w jaki sposób kształtują politykę zagraniczną tego państwa.

W przypadku rozważań dotyczących współczesnej Rosji i wpływu czynnika demograficznego na kształtowanie się polityki zagranicznej państwa należy zwrócić uwagę na trzy elementy współdeterminujące współczesną działalność Rosji w środowisku międzynarodowym: 1) procesy demograficzne zachodzące w społeczeństwie rosyjskim; 2) wieloetniczny skład państwa; 3) wielowyznaniowość Rosji.

Jednym z istotnych parametrów demograficznych, jaki może wywierać swój wpływ na pozycję państwa w środowisku międzynarodowym, jest tzw. prężność demograficzna, której upatrywano w wysokim przyroście naturalnym i wielkości populacji. W wieku XIX i początkach XX sądzono, że jednym ze źródeł militarnej siły państwa jest wysoki przyrost naturalny. Liczbą ludzi, których państwo może powołać pod broń, próbowano niekiedy mierzyć nie tylko siłę państwa, ale także stopień zagrożenia krajów sąsiednich[39]. Jeszcze do niedawna uważano, że państwo aspirujące do roli mocarstwa powinno posiadać liczbę ludności przekraczającą 50 mln[40]. Wraz z rozwojem naukowo-technicznym i gospodarczym czynnik ten utracił wiele ze swojego dotychczasowego znaczenia i obecnie uznaje się go za dość subiektywny. Jednocześnie jednak daje się zauważyć, że wysoka pozycja Chin, Indii czy Brazylii w regionach ich położenia, a nawet w świecie, jest ściśle powiązana z liczbą zamieszkujących je ludzi. Bardzo duża liczba obywateli potrafi też m.in. wytworzyć dużą ilość dóbr, co powoduje, że kraje te mają znaczne możliwości działania w międzynarodowych stosunkach gospodarczych[41].

Czynnik demograficzny odgrywa istotną rolę w polityce wewnętrznej i zagranicznej Federacji Rosyjskiej. Przed rozpadem Związek Radziecki liczył 285 mln osób i zajmował wówczas trzecią pozycję w świecie za Chinami i Indiami. Upadek ZSRR spowodował straty terytorialne i ubytek ok. 5 mln km^2 dotychczasowego terytorium, ale największą stratą był spadek demograficzny o ponad 135 mln ludzi, którzy zamieszkują obecnie terytoria nowo utworzonych i odrodzonych państw. Po rozpadzie ZSRR liczba ludności Federacji Rosyjskiej wynosiła na początku XXI w. ok. 144 mln mieszkańców i pod względem zaludnienia współczesna Rosja zajmuje dopiero szóste miejsce w świecie, a prognozy demograficzne wskazują, że przy utrzymaniu się obecnych tendencji w połowie wieku z trudem będzie utrzymywała się wśród 20 najludniejszych krajów świata.

Społeczeństwo Rosji, podobnie jak pozostała Europa, jest pod względem demograficznym dojrzałe, z niskim wskaźnikiem urodzeń i starzejącą się populacją. Jednakże współczesne procesy demograficzne, zachodzące na trenie Fede-

[39] R. Bierzanek, *op. cit.*, s. 42.
[40] Z. Cesarz, E. Stadmuller, *op. cit.*, s. 170.
[41] *Ibidem*, s. 171.

racji Rosyjskiej, budzą niepokój demografów, polityków i społeczeństwa rosyjskiego. W rzeczywistości rosyjskiej ocenia się, że są one katastrofalne i skrajnie niekorzystne z punktu widzenia ekonomii, polityki, obronności, sytuacji międzynarodowej[42]. Upadek ZSRR przyniósł załamanie się przyrostu naturalnego w całym kraju. Uznaje się, że spadek ten może być powodowany głębokim kryzysem społeczno-gospodarczym i obniżenie się poziomu życia mieszkańców Rosji, gdyż rozpad ZSRR przyniósł destabilizację nie tylko polityczną, ale także ekonomiczną. Nowe warunki spowodowały pauperyzację społeczeństwa, a trudne warunki bytu wpłynęły na sytuację społeczną i demograficzną. Dane statystyczne wskazują, że w latach dziewięćdziesiątych na terytorium Federacji Rosyjskiej nastąpiło radykalne obniżenie stopy urodzeń i wzrost liczby zgonów. Przyrost naturalny przekształcił się w ubytek naturalny, który spowodował zmniejszenie się ludności o ok. 3,5 mln od 1992 r., czyli od momentu rozpoczęcia procesów depopulacji, do początków XXI w. Uznaje się, że tendencje regresywne nabierają trwałości i liczba ludności rosyjskiej będzie się zmniejszała co najmniej do połowy XXI w.[43] Ze statystyk wynika, iż od 1992 r. roczny ubytek ludności kraju ustabilizował się na bardzo wysokim poziomie i wynosi 0,7–0,9 mln osób rocznie. Spadek liczby ludności jest wywołany przez znaczy wzrost śmiertelności[44], któremu towarzyszy spadek liczby narodzin. Współwystępowanie tych czynników prowadzi do zmian struktury wiekowej społeczeństwa, co pogłębia negatywne tendencje demograficzne[45].

W potocznym przekonaniu Rosjan ujemny przyrost naturalny świadczy o osłabieniu mocarstwowości kraju, jego upadku oraz marginalizacji demograficznej i dlatego jest to sprawa bardzo ważna i bolesna. W latach 1992–2000 liczba ludności spadła w 65 z ówczesnych 89 podmiotów Federacji Rosyjskiej. Niepokój społeczeństwa rosyjskiego budzi fakt, że regres demograficzny dotknął przede wszystkim tych obszarów, na których dominuje ludność rosyjska. Natomiast niektóre regiony zamieszkałe przez ludność nierosyjską odznaczają się przyrostem naturalnym. Dotyczy to zwłaszcza znajdujących się na Północnym Kaukazie dwóch republik muzułmańskich: Dagestańskiej i Kabardyjsko-Bałkarskiej oraz Kałmucji, a także niektórych regionów Syberii: Republika Tuwa, Jakucja, Czukocki Okręg Autonomiczny, oraz regionów zamieszkiwanych przez Buriatów.

---

[42] Por. *Rossijskaja ciwilizacija, op. cit.*, s. 614.

[43] P. Eberhardt, *Geografia ludności Rosji*, Warszawa 2002, s. 36, 37.

[44] Śmiertelność jest szczególnie wysoka wśród mężczyzn. Stopień śmiertelności wśród nich jest czterokrotnie wyższy niż u kobiet i 2 do 4 razy wyższy niż w krajach rozwiniętych. Do 60 lat dożywa mniej niż 58% mężczyzn.

[45] L. Szerepka, *Sytuacja demograficzna Rosji*, Prace OSW, lipiec 2006, nr 24, www.osw.waw.pl, s. 7.

Władze rosyjskie zwracają coraz większą uwagę na zachodzące w kraju procesy demograficzne. Niepokój elit politycznych wynika z przekonania, że utrzymywanie się negatywnych tendencji doprowadzi do zahamowania rozwoju gospodarczego państwa. Przy wciąż malejącej liczbie ludności nie będzie ono w stanie obronić i zagospodarować swojego obszaru. Analizując problemy demograficzne współczesnej Rosji, wskazuje się na fakt, że według rosyjskich analityków kraj o małym potencjale ludnościowym, nieproporcjonalnym do zajmowanego terytorium, będzie miał problemy z utrzymaniem statusu mocarstwa i z obroną swoich interesów na arenie międzynarodowej[46]. Niepokój ten jest tym większy, że przy południowych granicach ZSRR znajdują się kraje o wysokim przyroście naturalnym. Może to spowodować migrację na terytorium Rosji i zdominowanie jej obszaru przez ludność nierosyjską. Obawy budzi zwłaszcza możliwość migracji ludności chińskiej na słabo zaludnione tereny rosyjskiej Syberii i Dalekiego Wschodu, co mogłoby doprowadzić do zwiększenia związków między tymi regionami a Chinami i w konsekwencji nawet do oderwania ich od kraju[47]. Szczególnie mocno w analizach rosyjskich powraca problem rosyjskiego Dalekiego Wschodu i pytanie o konsekwencje migracji chińskich robotników na tereny należące do Rosji[48].

Malejąca liczba ludności rosyjskiej może więc wpłynąć na spoistość państwa. Dla utrzymania jego jednolitości najważniejsze znacznie ma odsetek Rosjan, którzy tworzą oblicze etniczno-cywilizacyjne tego kraju, wymieranie ludności rosyjskiej może wpłynąć także na dominujące wzory kulturowe.

Szczególnym problemem, jaki powstał po rozpadzie Związku Radzieckiego, jest kwestia tzw. diaspory rosyjskiej w nowo powstałych państwach na obszarze byłego ZSRR. Istnienie znaczącej rosyjskiej diaspory, żyjącej poza granicami kraju, wywiera wpływ na sferę polityki zagranicznej, gdyż Rosjanie uznają, że współczesna Federacja Rosyjska ma prawo i obowiązek występować w obronie interesów rodaków żyjących poza granicami ich kraju, a Rosjanie mieszkający zarówno w kraju, jak i za granicą stanowią jedną wielką wspólnotę, złączoną wspólną przeszłością, kulturą i tożsamością[49]. Przemawiając podczas narodowego święta Dnia Jedności Narodowej, obchodzonego w Federacji Rosyjskiej 4 listopada, prezydent Władimir Putin mówił, że jest to święto nie tylko dla wielonarodowego ludu Federacji Rosyjskiej, ale także dla milionów Rosjan miesz-

[46] *Ibidem*, s. 6.

[47] Por. W.W. Makarenko, *Kto sojuznikiRossii?: mentalnost' i geopolitika: parodoksy polityki bezopasnosti Rossii*, Moskwa 2000, s. 116-139.

[48] Por. Szrejder D., *Russkaja kolonizacja i kitajskaja konkurencija*, „Rossija w Globalnoj Politikie", listopad-grudzień 2004, nr 6, s. 47-63.

[49] Por. E. Mitrofanowa, *„Russkij mir" bez granic*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2004, vol. 2, nr 1, , s. 32-36.

kających poza granicami kraju, wspólnie stanowiących wielką wspólnotę (*russkij mir*), której nie zdołają podzielić żadne bariery ani granice[50].

Znaczenie aktywności Federacji Rosyjskiej jest w tym wypadku ważne, gdyż Rosjanie żyjący poza jej granicami często są pozbawieni możliwości obrony własnych interesów. Próby politycznego organizowania się Rosjan i wpływania na politykę państwa są nieskuteczne, ponieważ większość powstałych po rozpadzie ZSRR państw to autorytarne reżimy (szczególnie zaś w Azji Środkowej i na Kaukazie), w których taka działalność jest nieefektywna i może wywoływać negatywne reakcje władz[51].

W okresie istnienia Związku Radzieckiego, w warunkach jednolitego państwa istniała duża migracja Rosjan do republik związkowych. Wskazuje się, że w 1952 r. było ich tam ok. 16,2 mln, a w 1989 r. już 25,3 mln. W poszczególnych republikach liczba Rosjan wynosiła (w tys.): Ukraina (11 356), Kazachstan (6227), Uzbekistan (1653), Białoruś (1342), Kirgistan (917), Łotwa (906), Mołdawia (562), Estonia (475), Azerbejdżan (392), Tadżykistan (388), Litwa (344), Gruzja (341), Turkmenistan (334), Armenia (52)[52].

Po rozpadzie ZSRR sytuacja Rosjan w dawnych republikach nierosyjskich uległa zmianie. Pod koniec 1991 r., kiedy na terytorium byłego ZSRR powstało 15 nowych suwerennych państw, miliony Rosjan znalazły się w sytuacji, w której „bez przemieszczania się utraciły swój dom", tym bardziej, że jako dominująca w ZSRR nacja często nie znali języka regionu, w którym zamieszkiwali, nie identyfikowali się z zamieszkiwaną przez siebie republiką, ale raczej ze Związkiem Radzieckim. Z pozycji członka uprzywilejowanej w państwie większości zajęli miejsce szykanowanej mniejszości[53]. Jedynie na Białorusi i częściowo na Ukrainie ich obecność nie stwarzała większego problemu ze względu na bliskość języka i kultury. W pozostałych państwach spotykają się oni na ogół z większą lub mniejszą niechęcią. Na Łotwie i w Estonii, gdzie masowy napływ Rosjan groził zdominowaniem miejscowej ludności, obowiązują obecnie ustawy dyskryminacyjne (zakaz uzyskiwania obywatelstwa dla emigrantów przybyłych po II wojnie światowej i ich rodzin)[54]. Na Zakaukaziu i w Azji Środkowej wyjaz-

[50] G. Pavlowskii, *Russian world*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2007, vol. 57, nr 1, s. 12.

[51] Ch. E. Ziegler, *The Russian diaspora in Central Asia: Russian compatriots and Moscow's foreign policy*, „Demokratizatsiya" 2006, vol. 14, nr 1, s. 112.

[52] A. Maryański i in., *op. cit.*, s. 59-60.

[53] T. Heleniak, *Migration of the Russian diaspora after the breakup of the Soviet Union*, „Journal of International Affairs" 2004, vol. 57, nr 2, s. 99-100; E. Poppe, L. Hagendoorn, *Titular identification of Russians in former Soviet Republics*, „Europe-Asia Studies" 2003, vol. 55, nr 5, s. 771.

[54] Por. R. Simonian, *The Russian diaspora in Baltic countries*, „Russian Politics and Low" 2004, vol. 42, nr 4, s. 67-88.

dom Rosjan sprzyjały lokalne konflikty zbrojne oraz odrodzenie się obcych im tradycji kulturowych (m.in. coraz większe znaczenie struktur klanowych).

Dla wielu Rosjan repatriacja do Rosji stała się szansą na ucieczkę z regionów zagrożonych konfliktami i obronę przed zepchnięciem na margines życia społecznego. Frustracja i niezgoda na utratę pozycji społecznej i szans życiowych była tym silniejsza, że rosyjska diaspora w byłych republikach ZSRR (zwłaszcza zaś na Kaukazie i w Azji Środkowej) składała się przede wszystkim z inteligencji zamieszkującej duże miasta. Byłe republiki ZSRR opuszczają przede wszystkim osoby z wyższym wykształceniem (ich imigracja następuje nie tylko do Federacji Rosyjskiej, ale także do takich państw, jak Izrael czy też USA). „Drenaż mózgów" pozbawia nowo powstałe państwa dużej części wykształconej elity społecznej, przyczyniając się do zmniejszenia ich szans na rozwój społeczno-gospodarczy[55].

Na początku lat dziewięćdziesiątych napływ imigrantów rosyjskich z byłych republik ZSRR w znaczącym stopniu rekompensował Rosji straty ludnościowe, wynikające z ujemnego przyrostu naturalnego. Jednakże rezerwy migracyjne obszaru byłego ZSRR zaczęły szybko się wyczerpywać, a zwiększenie liczby imigrantów wymagało zachęt i wysiłków ze strony władz Rosji (np. przygotowania miejsc pracy, zapewnienie mieszkań), czemu znajdujące się w kryzysie gospodarczym i społecznym państwo nie było w stanie sprostać.

Istnienie diaspory rosyjskiej powoduje, że Rosja w swojej polityce zagranicznej szczególną wagę przywiązuje do relacji z Białorusią, Ukrainą i Kazachstanem. Są to państwa, w których chciałaby zachować jak największe wpływy. Jest to tendencja zrozumiała, gdyż mieszka tam ponad trzy czwarte rosyjskiej, diaspory, a ponadto wszystkie trzy są praktycznie dwujęzyczne: Ukraina i Białoruś z powodu bliskiego pokrewieństwa języków wschodniosłowiańskich, a Kazachstan ze względu na wysoki odsetek ludności rosyjskojęzycznej. Obecność silnej mniejszości etnicznych Rosjan w tych krajach sprzyja polityce prorosyjskiej. Federacja Rosyjska, która w latach dziewięćdziesiątych borykała się z problemami wewnętrznymi, nie przywiązywała nadmiernej wagi do problemów rosyjskiej diaspory. Jednakże wraz ze stabilizacją wewnętrzną, przełamaniem kryzysu władzy i stopniowym zwiększaniem roli na arenie międzynarodowej rosyjska diaspora zaczęła być postrzegana jako ważny element polityki państwa i uzyskała wsparcie z jego strony[56].

Rozpatrując aspekt demograficzny kształtujący Rosję, można wskazać, że we współczesnym świecie o pozycji państwa decyduje nie aspekt ilościowy, ale jakościowy. W warunkach cywilizacji postindustrialnej, nowoczesnej gospodarki, opartej na postępie naukowo-technicznym i wiedzy, o pozycji państwa w świe-

[55] A. Maryański i in., *op. cit*, s. 105.

[56] Por. J. Kaplun, *The world of Russian diaspora*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2006, vol. 52, nr 6, s. 114-120.

cie może decydować przede wszystkim tzw. „kapitał społeczny", czyli wartości kulturowe oraz poziom wykształcenia, gdyż to one będą decydować o postępie cywilizacyjnym i rozwoju kraju. Uznaje się, że aby wykorzystywać współczesne mechanizmy rynku oraz globalizacji, powinien być rozbudowywany „kapitał społeczny", zwłaszcza zaś naukowy, techniczny, edukacyjny i kwalifikacyjny. Rozpatrując stan współczesnego społeczeństwa rosyjskiego, daje się zauważyć, iż wielkim atutem jest jego poziom wykształcenia, osiągnięty dzięki znaczącemu postępowi edukacyjnemu, zapoczątkowanemu i realizowanemu po 1917 r. Poziom analfabetyzmu w Rosji carskiej na przełomie XIX i XX w. był jednym z najwyższych w Europie. Według spisu ludności z 1897 r. 70,4% ogółu mieszkańców nie umiało czytać i pisać. Wiele narodów na obszarze imperium nie miało własnego piśmiennictwa i alfabetu. Niski poziom edukacji sprawiał, że warstwa inteligencji była stosunkowo nieliczna. Po rewolucji październikowej podjęto walkę z analfabetyzmem i potraktowano to zadanie jako priorytetowe – wprowadzono obowiązek nauki dla wszystkich dzieci oraz zorganizowano kursy nauki i czytania dla ludzi starszych. Powszechne nauczanie stało się rzeczywistością. Równocześnie nastąpił rozwój szkolnictwa średniego i wyższego. Nauka była bezpłatna, co umożliwiło duży awans społeczny i cywilizacyjny. W okresie radzieckim w dziedzinie upowszechniania oświaty dokonano wielkiej rewolucji i sytuacja na obszarze byłego ZSRR pod tym względem niewiele różni się od tej w europejskich krajach wysoko rozwiniętych[57]. Sam proces upowszechniana i pogłębiania wiedzy, nawet w jej schematycznej i dogmatycznej formie, w radykalny sposób przyczynił się do podniesienia jakości myślenia, do szybszego masowego wejścia na wyższe szczeble cywilizacyjne, m.in. drogą przejmowania wielu istotnych wartości innych, zwłaszcza zachodnich kultur[58].

Poziom edukacyjny społeczeństwa rosyjskiego jest wysoki. Blisko połowa ludności ma wykształcenie średnie ogólnokształcące lub zawodowe. Osób z wykształceniem wyższym jest więcej niż z podstawowym, zwłaszcza w grupie ludzi młodych oraz w średnim wieku. Przedstawiciele młodego pokolenia zazwyczaj kontynuują naukę po ukończeniu szkoły podstawowej. W niewielu krajach odnotowuje się tak wysoki poziom upowszechnienia wykształcenia wyższego i tak niski udział młodzieży kończącej naukę na szczeblu podstawowym. Poważne osiągnięcia rosyjskie w zakresie nauki, techniki i kultury nie byłyby możliwe bez upowszechnienia edukacji i licznej kadry ludzi wykształconych[59]. Dzięki temu obecne przekształcenia społeczeństwa rosyjskiego następują w społeczeństwie, które dokonało w XX w. znaczącego postępu edukacyjnego, dysponuje wysokimi walorami intelektualnymi i ludzkimi, a przede wszystkim jest otwarte na daleko idące zmiany.

---

[57] P. Eberhardt, *op. cit.*, s. 196.

[58] M. Dobroczyński, *Rosyjski bilans*, „Dziś" 1999, nr 6, s. 83, 84.

[59] P. Eberhardt, *op. cit.*, s. 199.

Istotnym elementem demograficznego obrazu Rosji jest jej wieloetniczność i wielokonfesyjność. Dlatego też do problemów mających duże znaczenie dla współczesnej Rosji należy zróżnicowanie struktury narodowościowej, językowej i religijnej tego państwa. Federacja Rosyjska jest krajem wielonarodowościowym, w którego historii jednym z głównych problemów polityki wewnętrznej było i jest do dnia dzisiejszego to, jak połączyć społeczności różniące się językiem, zwyczajami i obyczajami, duchową i materialną kulturą oraz wyznaniem w jeden organizm państwowy.

Zróżnicowanie etniczne Rosji jest następstwem trwającej od XVI do XIX w. ekspansji terytorialnej i procesów migracji ludności. Począwszy od XVI w., Księstwo Moskiewskie rozwijało swoją ekspansję w trzech kierunkach: południowym, północnym i wschodnim, co pozwoliło jej na podporządkowanie i kolonizację terenów Ukrainy i wybrzeży Morza Czarnego, Azji Północnej (Syberia i Daleki Wschód), a także Kaukazu i Azji Środkowo-Wschodniej. Ekspansja terytorialna objęła rozległe terytoria, zamieszkiwane przez zróżnicowaną pod względem etnicznym ludność, która stała się poddanymi cesarstwa rosyjskiego. W okresie istnienia Rosji carskiej było to państwo rządzone centralistycznie, w którym formy autonomii dla poszczególnych narodowości występowały wyjątkowo.

Po I wojnie światowej, w tym po przemianach rewolucyjnych, na terytorium imperium rosyjskiego proklamowano utworzenie Rosyjskiej Republiki Rad, później Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, budowanego na dobrowolnym zrzeszeniu narodów jako federacji radzieckich republik narodowych. Podjęto równocześnie próbę utworzenia narodu zwanego radzieckim. Przystąpiono do kształtowania tzw. nowej historycznej wspólnoty narodowej; tworzenie nowego narodu zamierzano realizować przez: budowanie nowego typu państwa, rozwój nowych form życia gospodarczego, kształtowanie wspólnej wielonarodowej kultury radzieckiej, jedność ideologicznych zasad, ustanowienie wspólnych norm moralnych, nowej tradycji i obyczajów[60]. Uznaje się, że komunizm był jednym z ideologicznych przeciwników nacjonalizmu. Ideologia komunistyczna uznawała nacjonalizm za narzędzie utrzymania klasowej dominacji i głosiła hasła internacjonalizmu proletariackiego oraz rewolucji światowej, która miała prowadzić do tego, że różnice między narodami staną się nieistotne w obliczu solidarności mas pracujących całego świata. Państwo radzieckie w oficjalnej ideologii było internacjonalistyczne, ponadnarodowe i antynacjonalistyczne. Jednocześnie jednak było budowane na zasadzie federalizmu etnoterytorialnego jako związek formalnie suwerennych republik, posiadających odrębne terytoria narodowe i odpowiednie instytucje polityczno-administracyjne,

[60] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce, op. cit.*, s. 156.

kultywujące rozwój narodowej struktury, narodowych języków, szkolnictwa oraz narodowych kadr[61].

W połowie lat osiemdziesiątych na terytorium ZSRR dały o sobie znać sprzeczne interesy oraz dążenia poszczególnych narodowości i grup etnicznych zamieszkujących ZSRR. Ujawniły się sprzeczności o podłożu politycznym, religijnym, ekonomicznym i społecznym; na tym tle doszło do krwawych walk narodowościowych. Jak pisał Aleksander Sołżenicyn: „[...] w roku 1991 pojawiła się wszędzie naraz i odsłoniła wyhodowana w ciągu siedemdziesięciu lat mnogość elit narodowych, z których każda okazała się włodarzem jakiegoś skrawka Rosji"[62]. Najsilniej sprzeczności wystąpiły na obszarach, gdzie ukształtowano odgórnie dużą mozaikę narodowościowo-etniczną. Kryterium narodowościowo-etniczne stało się podstawą dążenia do budowy niepodległych struktur organizacji wielu wspólnot. Na gruzach ZSRR powstało piętnaście nowych niepodległych państw, a niektóre wspólnoty nadal walczą o uzyskanie narodowej niezawisłości. Sam proces rozpadu ZSRR ujawnił i zaktywizował istniejące wcześniej konflikty narodowościowe i religijne, których inspiracją była świadomość nacjonalistyczna i religijna oraz poczucie odrębności etnicznej, obyczajowej, zwyczajowej i moralnej licznych narodów, wchodzących w skład byłego imperium radzieckiego. W wielu wypadkach rola nacjonalizmu wynikała z faktu, że był on wykorzystywany jako podstawa dla legitymizacji władzy nowych elit regionalnych.

W wyniku procesów dezintegracji ZSRR współczesna Federacja Rosyjska jest krajem dużo bardziej homogenicznym pod względem etnicznym niż ZSRR, w którym ludność deklarująca narodowość rosyjską ledwie przekraczała połowę zaludnienia. Aktualnie ludność narodowości rosyjskiej wyraźnie dominuje, obejmując ok. 80% mieszkańców, ale - na co się zwraca uwagę - ten odsetek stopniowo maleje (w 1989 r. w granicach obecnej Federacji Rosyjskiej Rosjanie stanowili 81,53%, a w 2002 - 79,83%). Mniejszości narodowe w Rosji stanowią wprawdzie tylko ok. 20% ludności kraju, co jednak w liczbach bezwzględnych stanowi prawie 28 mln osób. Mniejszości te są liczne i zróżnicowane pod względem cywilizacyjno-kulturowym i na terenie Rosji wyróżnia się następujące obszary występowania rdzennych mniejszości nierosyjskich:

1) Północny Kaukaz. Fala kolonizacji rosyjskiej w XVII w. dotarła do stepowych nizin na północ od Kaukazu i zepchnęła miejscowe ludy wyznające islam na przedgórze i w góry. Są to: Adygejczycy, Czerkiesi, Karaczajowie, Kabardyjczycy, Bałkarcy, Osetyńcy, Ingusze, Czeczeni, ludy Dagestanu (tą wspólną nazwą określa się 10 mniejszych narodowości zamieszkujących autonomiczną republikę Dagestanu). Obszary suchych stepów nadkaspijskich zamiesz-

[61] A. Jasińska-Kania, *Narody, nacjonalizm i konflikty narodowe*, (w:) *Wiek wielkich przemian*, pod red. M. Dobroczyńskiego i A. Jasińskiej-Kani, Toruń 2001, s. 213.

[62] A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999, s. 75

kują Kałmucy, lud tradycyjnie pastersko-koczowniczy, wyznający lamaicką odmianę buddyzmu.

2) Powołże i sąsiednie obszary Uralu. Mieszkają tu ludy ogarnięte przez falę kolonizacji rosyjskiej w wiekach XVI i XVII, które obecnie tworzą „wyspy etniczne" wśród ludności rosyjskiej. Na południu są to Tatarzy i Baszkirzy, należący do grupy turkojęzycznej i wyznający islam. Na północ od nich żyją: Czuwasze, Mordwini, Maryjczycy, Udmurtowie. Ludy te z wyjątkiem turkojęzycznych Czuwaszów należą do ugrofińskiej grupy językowej. Przyjęli oni prawosławie w wiekach XVII–XIX.
3) Północna cześć Rosji europejskiej. Żyją tu dwa ludy ugrofińskie: Karelowie oraz Komi w dorzeczu Peczory.
4) Na terenie Syberii (oprócz ziem dalekiej Północy) żyją: Buriaci, Jakuci, Tuwińczycy, Chakasowie i Ałtajczycy.
5) Daleka Północ. Obszary tundry, a częściowo też tajgi, rozciągające się od granicy z Norwegią aż po Cieśninę Beringa, są zaludnione przez rozproszone drobne plemiona, żyjące tradycyjnie z hodowli reniferów i myślistwa, niekiedy rybołówstwa. Statystyka państwa rosyjskiego wydziela je w osobną grupę tzw. „ludów Północy", do której zalicza się 26 narodowości[63].

W wynikach spisu powszechnego ludności z 2002 r. uwzględniono 166 narodów (a w ich ramach dodatkowo 26 grup etnicznych). Narodowości zamieszkujące Rosję różnią się pod względem liczebności, statusu polityczno-prawnego, stopnia rozwoju cywilizacyjnego oraz rozmieszczenia na terytorium państwa. Najliczniejszą mniejszością narodową są Tatarzy, którzy stanowią 3,8% ludności Federacji Rosyjskiej, co w liczbach bezwzględnych daje ponad 5,5 mln osób, następną liczną grupą są Ukraińcy 2%, Baszkirzy 1,15% i Czuwasze 1,13%. Pozostałe mniejszości nie przekraczają 1% ludności kraju[64].

Obecnie narodowości zamieszkujące terytorium Rosji mają swoją autonomię narodową w formie republiki, obwodu autonomicznego i okręgu autonomicznego. Zamieszkuje w nich większość mniejszości narodowych. Forma ta służy realizacji praw poszczególnych narodowości i układaniu współpracy w ramach rosyjskiego państwa federalnego. Deklaracja suwerenności państwowej Federacji Rosyjskiej z 12 czerwca 1990 r. zapowiadała dążenie w ramach państwa do „zapewnienia każdemu człowiekowi nieodłącznego prawa do godnego życia, swobodnego rozwoju i posługiwania się językiem ojczystym, a każdemu narodowi – prawa do samookreślenia wyboru form narodowo-państwowych i narodowo-kulturalnych"[65]. Wszystkie ważniejsze grupy etniczne zostały obję-

[63] A. Maryański i in., *op. cit.*, s. 57-58; A.A. Yaz'kova, *Russia and its minorities*, „Innovation: The European Journal of Social Sciences" 2006, vol. 19, nr 3–4, s. 273-280.

[64] *Nasielenije Rossii 2003–2004*, www.demoscope.ru.

[65] *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, pod red. E. Zielińskiego, Warszawa 1993, s. 283.

te administracją terytorialno-narodową. Najważniejsze rolę w strukturze federalnej współczesnej Rosji odgrywają przede wszystkim republiki, będące podmiotami tworzonymi ze względu na określony skład etniczny i zamieszkałe przez naród, od którego nazwy powstał podmiot federacji. Konstytucja Rosji zawiera postanowienia o atrybutach państwowości, które one posiadają. Zwyczaj posiadania przez republiki w składzie Federacji Rosyjskiej pewnych atrybutów państwowości utrwalił się na początku lat dziewięćdziesiątych. Oznaczał prawo republik do posiadania m.in. własnej konstytucji, uchwalonej przez organy ustawodawcze republiki. Prawo to było przyznane republikom także w poprzednich, radzieckich konstytucjach. Jednakże w odróżnieniu od przepisów konstytucji z 1937 i 1978 r. (chodzi tu nie o konstytucje związkowe ZSRR, ale przyjmowane na jej wzór konstytucje RSFRR), zgodnie z którymi kontrolę nad prawodawstwem podmiotów sprawowały organy władzy państwowej, współcześnie nadzór nad przepisami ustaw zasadniczych podmiotów sprawuje wyspecjalizowany organ konstytucyjnej kontroli – Sąd Konstytucyjny Federacji Rosyjskiej. Ponadto każda z republik posiada swój herb, flagę, hymn, stolicę, a także własne obywatelstwo. Mogą one także określać własne języki państwowe, które są używane na równi z językiem państwowym Federacji Rosyjskiej. Republiki w większości są położone na jej peryferiach i rozciągają się w czterech pasmach terytorialnych: masyw północno-kaukaski: Adygeja, Karaczajo-Czerkieska, Kabardyno-Bałkarska, Północna Osetia-Alania, Iguszetia, Dagestan, Czeczenia, na Powołżu–Kałmucja, Wyżyna Nadwołżańska i południowy Ural: Mordwa, Czuwaszja, Marij Eł, Tatarstan, Udmurcja, Baszkortostan, oraz na północy Komi i Karelia, na pograniczu mongolskim: Ałtaj, Chakasja, Tuwa, Buriacja oraz na Wyżynie Wschodnio-Syberyjskiej: Jakucja (Sacha)[66].

W analizach dotyczących stosunków etnicznych w Rosji wskazuje się, że na obszarach rosyjskich od kilkunastu lat trwa proces koncentrowania się autochtonicznych narodów, co dotyczy głównie tych grup, które posiadają własne republiki narodowe w składzie Federacji Rosyjskiej. W szesnastu republikach narodowych udział tytularnych nacji w zaludnieniu zwiększył się. Różnice w przyroście naturalnym oraz procesy migracyjne sprawiają, że Rosjanie są stopniowo wypierani z części skolonizowanych przez siebie terytoriów, co dotyczy Kaukazu Północnego, Syberii oraz Dalekiego Wschodu[67].

Federację Rosyjską cechuje ponadto niespotykana w świecie specyfika, na którą składa się stopień wymieszania różnych narodowości i grup etnicznych, a także długoletnia historia kolonizacji podbitych terenów i migracje ludności. Pomimo, że Rosja jest obecnie dość jednolita pod względem narodowościowym, to naród rosyjski powstał z połączenia się różnorodnych grup etnicznych i różnorodnych kultur. Do dziś występuje w niej wiele mniejszości narodowych

[66] E. Zieliński, *Współczesna Rosja...*, s. 216.
[67] *Ibidem*, s. 14, 15.

i grup etnicznych o wyraźnie zaznaczonej odrębności, co stanowi o zróżnicowaniu kultury kraju. Współczesna formuła obowiązująca w Rosji postanawia, że Federację Rosyjską tworzy wielonarodowy lud rosyjski, który łączy historyczna wspólnota języków, kultur i wyznań, składająca się na obszerną przestrzeń terytorialną państwa[68].

Wielonarodowa struktura zamieszkującej Federację Rosyjską ludności wymaga uporządkowania i stabilizacji. Wieloetniczność kraju wymaga odpowiedniego ułożenia stosunków wewnątrz państwa (federalizm), ale także z państwami ościennymi, gdzie zamieszkują ludy pokrewne. Jednym z wyzwań dla współczesnej Rosji może być odradzanie się takich ideologii, jak panturkizm czy też panmongolizm, które mogą stanowić atrakcyjną ofertę ideologiczno-polityczną dla nierosyjskich narodowości, zamieszkujących jej terytorium. Do poważnych, długoterminowych problemów Federeacji Rosyjskiej należą zatem stosunki narodowościowe i etniczne, a także problem diaspory rosyjskiej. Rosja i obszar byłego ZSRR jest i nadal będzie obszarem konglomeratu różnych populacji. Może to mieć dodatnie aspekty kulturowe, zarazem jednak może prowadzić do określonych sprzeczności i niebezpiecznych antagonizmów destabilizujących ład społeczny i polityczny.

Analizując problemy związane ze zróżnicowaniem etnicznym społeczeństwa rosyjskiego, należy pamiętać, że w toku rozwoju między całymi narodami wchodzącymi w skład imperium rosyjskiego, a zatem również w skład Związku Radzieckiego, wieloletnie współżycie w ramach jednego państwa zrodziło poczucie organicznej jedności. Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy stanowili społeczeństwo, które łączyło jednolite pochodzenie, religia, kultura. Wielowiekowe ścisłe związki oraz zależności kulturowe i bytowe łączyły także naród rosyjski z narodami Powołża, Syberii i Dalekiego Wschodu, które wchodziły w skład imperium rosyjskiego co najmniej od końca XVII w. Problem dla państwa rosyjskiego stanowiły przede wszystkim rdzenne narodowości zamieszkujące: środkowokaukaskie republiki RSFRR, Zakaukazie, Azję Środkową i republiki nadbałtyckie. Narody te posiadały swoją silną odrębność etniczną, kulturową i religijną, a z historycznego punktu widzenia nie wchodziły w skład imperium wystarczająco długo, aby można było mówić o istnieniu poczucia organicznej jedności i wspólnoty. Regiony te reprezentowały odmienny od rosyjskiego typ kulturowo-historycznego rozwoju. Sam fakt włączenia wymienionych narodów w skład Rosji przy użyciu przemocy i siły militarnej był wciąż żywy w tradycji narodowej. We współczesnej Rosji większość tych regionów znalazła się w wyniku rozpadu ZSRR poza granicami państwa rosyjskiego, co zmniejszyło zagro-

[68] Por. *Rossijskaja ciwilizacija, op. cit.*, s. 621. Formuła ta została zawarta w preambule Konstytucji Federacji Rosyjskiej przyjętej w ogólnonarodowym referendum w dniu 12 grudnia 1993 r. „My, wielonarodowy lud Federacji Rosyjskiej, złączeni wspólnym losem na swej ziemi" - tłumaczenie A. Kubik.

żenia związane z destabilizacją kraju i rozwojem konfliktów na tle etnicznym. Jednocześnie jednak wielowiekowa wspólna historia stworzyła więzi społeczne, które przetrwały rozpad ZSRR i w krajach powstałych po rozpadzie ZSRR w dalszym ciągu silne są wpływy rosyjskie.

W istotnym stopniu wpływ na politykę zagraniczną Rosji wywierają problemy religijne. Wzajemne relacje między polityką a religią są jednym ze znaczących problemów współczesnego świata. Analiza historyczna wskazuje, że od początku istnienia wielkich religii oddziaływały one na społeczeństwo zarówno na płaszczyźnie ideologicznej, jak i politycznej. Wojny religijne między wyznawcami poszczególnych religii, powiązanie władców z religią – wszystko to wpływało na sferę stosunków międzynarodowych. Więź religijna, czyli przynależność do tego samego wyznania odgrywała istotną rolę m.in. w formowaniu się narodów czy też w utrzymywaniu świadomości narodowej. Kościoły i organizacje wyznaniowe oddziaływały w dużym stopniu na kształtowanie się poczucia tożsamości cywilizacyjnej czy też narodowej. Na podstawie religijnej niejednokrotnie rozwijały się ruchy nacjonalistyczne[69], a we współczesnym świecie na tej płaszczyźnie tworzą się ruchy terrorystyczne.

Wpływ czynnika religijnego na stosunki międzynarodowe ulega zmianie. Do lat osiemdziesiątych XX w. uznawano, że religia utraciła w poważnym stopniu wpływ na politykę międzynarodową[70]. Szczególnie w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych teoretycy stosunków międzynarodowych byli przekonani, że procesy demokratyzacji zmniejszają rolę takich czynników, jak etniczność czy też religijność. Obecnie uznaje się, że pod koniec XX w. można było zaobserwować powszechne odradzanie się religii na całym świecie. Na proces ten składały się wzrost świadomości religijnej i powstawanie ruchów fundamentalistycznych[71]. W związku z tym na przełomie XX i XXI w. wzrosło geopolityczne znaczenie religii, które w pewnym stopniu zastąpiły ideologie świata dwubiegunowego. W niektórych przypadkach pełnią one funkcję jednoczącą, umacniając poczucie narodowe, a w innych przypadkach – funkcję dzielącą (jak np. w Bośni, czy też Libanie)[72]. Uznaje się, że jesteśmy świadkami odnowy wpływu sfery *sacrum*, które powróciło do roli jednego z motorów polityki, w tym także stosunków międzynarodowych. Koniec opozycji ideologicznej między „komunistycznym Wschodem" a „kapitalistycznym Zachodem" wytworzył pustkę, którą zaczęły wypełniać kontrasty pomiędzy cywilizacjami i religiami[73]. We współczesnej literaturze przedmiotu wskazuje się, że religia wpływa na politykę międzynarodową w trojaki sposób: 1) poprzez religijne poglądy i ukształtowany przez nie

[69] R. Bierzanek, *op. cit.*, s. 69.
[70] *Ibidem*, s. 69.
[71] S.P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 91.
[72] C. Jean, *op. cit.*, s. 131.
[73] *Ibidem*, s. 250.

sposób postrzegania świata osób podejmujących decyzje polityczne; 2) stanowi jedno ze źródeł legitymizacji zachowań wspierających bądź też krytycznych wobec rządowej polityki lokalnej i międzynarodowej; 3) wiele z lokalnych zjawisk i kwestii religijnych (m.in. konflikty religijne) wykracza poza granice jednego państwa, a tym samym wkracza w sferę stosunków międzynarodowych[74].

Wpływ religii na sferę polityki znajduje swój radykalny wyraz transnarodowy szczególnie w integryzmie islamskim, obecnym na całym obszarze państw islamskich, rozciągającym się od Maroka do Azji Środkowej. Wskazuje się, że odrodzenie islamskie i fundamentalizm islamski jest po części reakcją na wpływy zachodnie, ruchem utwierdzającym tożsamość narodową i kulturową. Dlatego też we współczesnym świecie można zaobserwować fakt nasilenia się nowego konfliktu (o podłożu religijnym) między odmiennymi wzorcami i wartościami cywilizacyjnymi, reprezentowanymi z jednej strony przez zachodnią liberalną demokrację, z drugiej zaś przez fundamentalizm islamski.

Jak się niekiedy podkreśla, znaczenie czynnika religijnego we współczesnych stosunkach międzynarodowych wynika z faktu, że religia jest jednym z komponentów tożsamości cywilizacyjnej i może stać się jednym z czynników międzynarodowego zbliżenia państw wywodzących się z tego samego kręgu cywilizacyjnego. Polityka globalna pod naciskiem procesów modernizacji przekształca się według linii podziału między kulturami. Ludy i kraje o podobnych kulturach przyciągają się, z kolei te o odmiennych kulturach oddalają się. Sojusze powstałe na bazie ideologii i układów między supermocarstwami ustępują miejsca przymierzom określanym przez kulturę i cywilizację[75]. Wśród głównych cywilizacji współczesności, które wpływają na kształt współczesnych stosunków międzynarodowych, wymienia się: cywilizację chińską, japońską, hinduistyczną, islamską, prawosławną (której centrum stanowi Rosja), zachodnią i latynoamerykańską[76].

Jednym z elementów decydujących o specyfice cywilizacyjnej Rosji jest czynnik religijny. Rosja jest krajem wielokulturowym, a tym samym wielowyznaniowym. Jej wielowyznaniowa struktura kształtowała się w wyniku długotrwałego i złożonego procesu, który nie zakończył się do dnia dzisiejszego. Podstawowymi źródłami tworzenia się jej specyficznej struktury religijnej było: po pierwsze, przyłączanie do składu państwa rosyjskiego na drodze kolonizacji, dobrowolnej lub zbrojnej ekspansji nowych terytoriów, zamieszkiwanych przez różnorodne społeczności religijne na Syberii i Dalekim Wschodzie, w Środkowej Azji, na Kaukazie i w Polsce; po drugie, swobodna imigracja kupców, przemysłowców, rzemieślników, uczonych z różnych stron Europy w okresie Rosji carskiej; po

[74] J. Fox, *Religion as an Overlooked Element of International Relations*, „International Studies Review" 2001, vol. 3, nr 3, s. 59.

[75] S.P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 199.

[76] *Ibidem*, s. 54-56.

trzecie, powstawanie nowych wspólnot religijnych, w różnych okresach historycznych, w wyniku rozłamów lub unii[77]. W niektórych wypadkach wyznanie jest związane z konkretną etniczną kulturą (np. Buriat - buddysta, Polak - katolik) lub grupą takich kultur (np. narody Azji Środkowej, Kaukazu, części Powołża - muzułmanie), w innych różnorodne wyznania występują w tej samej grupie etnicznej, np. staroobrzędowcy i rosyjska cerkiew prawosławna wśród Rosjan. Obiektywną przesłanką ukształtowania się wielowyznaniowości rosyjskiej cywilizacji było to, że Rosja historycznie stanowiła największe w świecie wielonarodowe państwo, w którym zamieszkujące ją narody posiadały własną specyficzną kulturę.

Jednym z elementów tradycji rosyjskiej, decydujących o specyfice cywilizacyjnej kraju, jest czynnik religijny, ponieważ istotny element identyfikacji kulturowej społeczeństwa rosyjskiego stanowi prawosławie. Prawosławie jest jednym z trzech głównych - obok katolicyzmu i protestantyzmu - odłamów chrześcijaństwa. Ukształtowało i początkowo rozwijało się w cesarstwie bizantyńskim oraz w krajach znajdujących się pod wpływem kultury bizantyńskiej. Kościół prawosławny wywierał wpływ na całokształt życia większości narodów bałkańskich i Słowian wschodnich. Jego działalność w praktyce nie ograniczała się do organizowania życia ściśle religijnego. Obejmowała również różnorodne funkcje pozareligijne, o dużym znaczeniu społecznym, politycznym i kulturalnym. Prawosławny kult religijny wśród poszczególnych narodów spełniał istotne funkcje integrujące, wpływając na kształtowanie się narodowej samoświadomości, udzielając władcom i w ogóle władzy państwowej swej sankcji sakralnej. Cerkiew prawosławna umacniała instytucje państwa oraz kształtowała obraz życia społecznego i politycznego[78].

Tradycyjnie na prawie całym terytorium Rosji przeważa ludność prawosławna lub rodowodu prawosławnego. Wśród wierzących prawie wszyscy Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy (z wyjątkiem nielicznych grekokatolików) są wyznania prawosławnego. Wiele ludów niesłowiańskich żyjących na terytorium Federacji Rosyjskiej również uległo chrystianizacji i przyjęło prawosławie (Karelowie, Czuwasze, Komi-Perniacy, Maryjczycy, Udmurcy, Mordwini, Chakasze, Osetyńcy), także diaspora grecka, mołdawska, gruzińska, rumuńska i bułgarska dochowują wierności prawosławiu[79].

Kościół prawosławny jest czymś więcej niż tylko dominującą religią w kraju. Od początku historii państwa prawosławie i rosyjska cerkiew prawosławna przyczyniły się do utrwalenia świadomości narodowej Rosji, stały się ważnym składnikiem kultury rosyjskiej i tożsamości narodowej. Cerkiew odgrywała rolę w kształtowaniu politycznych obrazów świata, a najważniejszą metaforą, która

---

[77] *Rossijskaja cywilizacija, op. cit.*, s. 306.
[78] S. Wojtkowiak, *Prawosławie wczoraj i dziś*, Warszawa 1995, s. 31.
[79] P. Eberhardt, *op. cit.*, s.124.

przeszła z tradycji kościelnej do życia społeczno-politycznego, było określenie Moskwy jako Trzeciego Rzymu[80].

Z uwagi na rolę prawosławia rosyjska cerkiew stanowi jeden z istotnych podmiotów społeczno-politycznego i duchowego życia Rosjan. Kościół prawosławny został powiązany z rosyjską tożsamością kulturowo-polityczną. W historii Rosji prawosławie odgrywało szczególną rolę. W początkowym okresie jej istnienia było nośnikiem wartości cywilizacyjnych i kulturowych antycznego świata greko-rzymskiego i przyczyniło się do szybkiego awansu cywilizacyjnego Rusi w ramach cywilizacji europejskiej. W późniejszym okresie odegrało istotną rolę w kształtowaniu się ideologii narodu rosyjskiego, dla którego wiara prawosławna stała się źródłem identyfikacji narodowej. Jej wyjątkowa rola dla duchowości narodu znalazła swoje odbicie we wszystkich sferach życia społecznego. Kościół prawosławny został trwale sprzężony z rosyjską tożsamością kulturowo-polityczną, a przywiązanie do tego specyficznego, w gruncie rzeczy prawie wyłącznie rosyjskiego kościoła, wpłynęło na rosyjską zwartość narodową nawet silniej niż czynnik etniczny.

Od końca lat osiemdziesiątych XX w. rosyjska cerkiew prawosławna, podobnie jak inne organizacje religijne, przeżywa proces instytucjonalnego odrodzenia. Religia odzyskała swoją rangę dla ludzi poszukujących nowej ideologii w dobie kryzysu społeczeństwa i ateizmu państw. Prawosławie ponownie zaczęto eksponować jako element tożsamości rosyjskiej. Obecność religii i jej obrzędowości w życiu społeczno-politycznym Rosji została wyraźnie zaznaczona z chwilą utworzenia Federacji Rosyjskiej. Duchowieństwo prawosławne zaczęło uczestniczyć w uroczystościach państwowych, zaś obecność przedstawicieli kół rządowych w cerkwiach stała się powszechna. Państwo zaczęło też okazywać daleko idącą pomoc w odbudowywaniu pozycji w społeczeństwie, m.in. poprzez wymierną pomoc finansową, ulgi podatkowe i koncesje. Przywracanie pozycji cerkwi w państwie było związane z korzyściami politycznymi. Religię uznano za namiastkę ideologii państwowej i czynnik integrujący naród rosyjski[81]. Spowodowało to, że niektóre charakterystyczne dla prawosławia dogmaty stały się częścią narodowej świadomości Rosjan. Przede wszystkim wyznawcy prawosławia nie uznają wyjątkowego stanowiska apostoła Piotra w pierwotnym Kościele i jego prymatu wobec innych apostołów. W konsekwencji przeczą zasadzie prymatu papieża (biskupa Rzymu i zwierzchnika Kościoła katolickiego) jako namiestnika Chrystusa i widzialnej głowy Kościoła nad innymi biskupami i patriarchami. Nie uznają również, przyjętego w 1870 r., dogmatu o nieomylno-

[80] Por. D. Sidorov, *Post-imperial Third Romes: resurrections of Russian Orthodox geopolitical metaphor*, „Geopolitics" 2006, vol. 11, nr 2, s. 317-347.

[81] I. Wojciechowska, *Cywilizacyjno-kulturowe uwarunkowania nowej tożsamości Rosji*, (w:) *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, pod red. S. Bielenia i W. Góralskiego, Warszawa 1999, s. 176.

ści papieża w sprawach wiary i moralności. Zasadę prymatu papieża zastępuje zasada prymatu soboru powszechnego, którego postanowienia są nieomylne. Głową cerkwi jest Jezus Chrystus, a nie biskup Rzymu[82]. Wrogość wobec władzy papieża i Rzymu stała się nieodłącznym elementem wiary prawosławnej („antypapizm"). W sferze mentalności społecznej przeniosło się to na niechętny, a co najmniej podejrzliwy stosunek do Zachodu, utrwalony w kulturze rosyjskiej.

Specyficzna rola cerkwi we współczesnej Rosji wynika z faktu, że z uwagi na chaos wewnętrzny, wywołany przemianami społeczno-politycznymi oraz reformami gospodarczymi początku lat dziewięćdziesiątych, wśród wielu grup obywateli rosyjskich pojawiła się apatia społeczna oraz brak zaufania do sfery polityki i władz państwowych. Z uwagi na to wśród instytucji cieszących się zaufaniem społecznym wysunęły się organizacje religijne, a zwłaszcza cerkiew prawosławna – tradycyjnie silnie związana z rosyjską tożsamością kulturowo-cywilizacyjną[83].

Cerkiew, która przechodzi obecnie odrodzenie organizacyjne i duchowe, stara się odgrywać coraz większą rolę w życiu społeczno-politycznym. Zamierza uczynić prawosławie religią narodową, kierującą życiem duchowym społeczeństwa. W swoich oficjalnych dokumentach akcentuje ona wyraźnie dążenie do odrodzenia narodu rosyjskiego, podkreśla skupienie się na sprawach związanych z zachowaniem pokoju społecznego, rozwiązywaniem problemów społecznych, akcentuje troskę o moralne oblicze obywateli, rozwój tradycji kulturowych, rozwiązywanie problemów narodowościowych na drodze pokoju i dialogu także z innymi religiami i wyznaniami, eksponując w tym względzie zwłaszcza potrzebę dobrej współpracy z islamem. Cerkiew, zgodnie z tradycjami historycznymi, chciałaby odgrywać w sferze religijnej na terytorium Rosji rolę hegemoniczną. Z tego też względu występuje bardzo zdecydowanie przeciw katolicyzmowi i protestantyzmowi, traktując ich działania jako objaw prozelityzmu na kanonicznych obszarach tradycyjnie należących do prawosławia. Obawy te znalazły zrozumienie i wsparcie wśród władz państwowych, które – przyjmując normy prawne funkcjonowania związków wyznaniowych we współczesnej Rosji – do „tradycyjnych", a więc uprzywilejowanych religii zaliczyły jedynie prawosławie, islam, judaizm i buddyzm[84].

Podnosząc problematykę wpływu prawosławia na politykę zagraniczną, wskazuje się niekiedy, że we współczesnym świecie Rosja utrzymuje szczególnie bliskie związki z krajami prawosławnymi, starając się tworzyć blok cywilizacyjno-polityczny z prawosławnym centrum pod swoim kierownictwem[85].

---

[82] S. Wojtkowiak, *op. cit.*, s. 27.
[83] *Rossijskaja cywilizacija, op. cit.*, s. 393.
[84] P. Eberhardt, *op. cit.*, s. 126.
[85] Por. S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji, op. cit.*, s. 273.

Wśród rozlicznych koncepcji strategicznego rozwoju polityki zagranicznej Rosji są też takie, które wprost się odwołują do prawosławia jako elementu oddziaływania w środowisku międzynarodowym. Taką koncepcją jest m.in. ideologia tzw. neobizantyzmu jako alternatywnej geopolitycznej strategii dla współczesnej Rosji.

Pojęcie neobizantyzmu nawiązuje, po pierwsze, do twórczości Konstantego N. Leontjewa (1831–1891), który jest uznawany za jedną z najciekawszych, ale i zarazem najbardziej kontrowersyjnych postaci rosyjskiej tradycji intelektualnej[86]. Po drugie, do twórczości takich osób, jak: Iwan Ilin, Aleksy Wandam, Mikołaj Skałabanowicz, Iwan Sokołow[87].

W centrum społeczno-filozoficznych i społeczno-politycznych analiz Leontjewa znajdowała się, charakterystyczna zresztą dla rosyjskich myślicieli XIX w., problematyka specyfiki oraz miejsca i roli Rosji w świecie. Lenotjewowi przypisuje się stworzenie podstaw dla politycznej koncepcji biznatyzmu, którą zawarł w swojej pracy *Bizantyzm i Słowiańszczyzna* (1875). Uważał, że Rosja nie jest krajem czysto słowiańskim, ale w jej kulturze występują również pierwiastki azjatyckie, które w dużej mierze decydują o specyfice państwa. Jest ona przede wszystkim spadkobiercą cywilizacji bizantyńskiej - wielkiego typu kulturowo-historycznego, którego swoistość wyraża się w prawosławiu i samowładztwie carskim[88].

Uznaje się, że Rosja, podnosząc ideę bizantyzmu, powinna także wykorzystywać przede wszystkim czynnik kulturowy, a zwłaszcza religijny. Jest szczególnie uprawniona do wykorzystywania „geopolityki prawosławia", gdyż od upadku Konstantynopola w XV w. stanowi jedyne prawosławne mocarstwo, w którym została zachowana niezależność i specyfika Kościoła wschodniego. Dlatego też Rosja jest upoważniona do ochrony Kościołów wschodnich i ich wyznawców przed ich geopolitycznymi przeciwnikami, jakimi są świat islamu, ale także katolicko-protestancki świat Zachodu i powinna tworzyć sojusz „prawosławno-wschodnich" państw zorientowanych na związki z nią. Zatem też czynnik religijny, podkreślanie jedności wyznawców prawosławia, powinien być podstawą geopolityki bizantyzmu, gdyż dzięki niemu nie tylko „prawosławno-wschodnie" kraje, ale także „prawosławno-wschodnie" wspólnoty wiernych w krajach islamskich będą ukierunkowywały się na Rosję.

Koncepcja „prawosławnej geopolityki" jest bliska poglądom Samuela Huntingtona, który w pracy *Zderzenie cywilizacji* zakładał, że w nowo kształtującej się

---

[86] Por. A.R. Ustjan, *Neobizantyzm kak ewrazijskaja geopoliticzeskaja strategia razwitija Rossii w XXI wiekie*, Moskwa 2002, s. 60-73; M. Broda, *Najtrudniejsze z rosyjskich wyzwań. Zagadka Leontjewa i Rosja*, Łódź 1995, s. 5, 7.

[87] Por. A.R. Ustjan, *Politiczeskaja filozofija neobiznatizma*, Moskwa 2005, s. 65-131.

[88] A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 344.

polityce globalnej głównymi podmiotami w polityce międzynarodowej staną się cywilizacje. Jedną z nich będzie Rosja, która - utrzymując ścisłe więzi z byłymi republikami radzieckimi z przewagą ludności wyznania prawosławnego - tworzy blok z prawosławnym centrum pod swoim kierownictwem[89]. Jednakże we współczesnej wersji bizantyzmu podkreśla się nie tylko znacznie „prawosławnej geopolityki". Jeżeli „bizantyzm" można scharakteryzować jako geopolityczne pojęcie, zawierające w sobie: element historyczny („prawosławno-wschodni" odłam cywilizacji ludzkiej) oraz element strategiczny (sojusz krajów prawosławnych zorientowanych na Rosję), to neobizantyzm można scharakteryzować jako nowe pojęcie historyczno-geopolityczne. Oznacza ono strategię rozwoju prawosławno-islamskich państw, leżących na obszarze kulturowych wpływów bizantyzmu i połączonych ścisłym sojuszem. Koncepcja ta jest sprzeczna z ideą „zderzenia cywilizacji", gdyż - zakładając sojusz prawosławia ze światem islamu - zakłada „dialog cywilizacji", bez którego niemożliwa jest realizacja „bizantyńsko-eurazjatyckiej" polityki współczesnej Rosji[90]. Wskazuje się w tym kontekście, że prawosławie daje Rosji znacznie więcej szans niż Zachodowi na ustanowienie konsensusu z muzułmańskim typem duchowości. Uważa się, że kultura rosyjska, której źródła są prawosławno-bizantyńskie, ma charakter *etykocentryczny*, podobnie jak kultura islamu. Mniej w niej indywidualnej samowoli niż w kulturze zachodniej. Ta wspólnota „duchowości" prawosławia i islamu spowodowała, że to na terytorium Rosji miał miejsce fakt o historycznym znaczeniu: pojawienie się systemu cywilizacyjnego i geopolitycznego, będącego produktem wspólnej twórczości chrześcijan i muzułmanów - co istotne, nigdzie na świecie nie osiągnięto tak trwałej syntezy tego typu[91].

Podnosząc ideę neobizantyzmu, jako strategii polityki zagranicznej Rosji dążącej do stworzenia wielkiego kontynentalnego bloku państw prorosyjskich, wskazuje się, że tylko zjednoczenie „prawosławnych" krajów w jednolity prorosyjski blok przy jednoczesnym sojuszu z Niemcami i krajami muzułmańskimi może doprowadzić do zapewnienia na Bałkanach i w regionie Bliskiego Wschodu stabilności i pokoju. Przy czym problemem dla realizacji takiej strategii jest Turcja, która stanowi bastion „atlantyzmu" i skrajnie prozachodnich i proamerykańskich tendencji. Rozwiązaniem tego problemu jest sojusz z szyickim Iranem i „proirańskimi" krajami, a także działania mające na celu zwiększenie wpływów irańskich jako sojusznika Rosji w świecie islamu.

Strategia neobizantyzmu dotyka jednocześnie istotnego problemu islamu jako czynnika wpływającego na politykę wewnętrzną i zagraniczną państwa

---

[89] S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji, op. cit.*, s. 273.

[90] A.R. Ustjan, *Neobiznatyzm kak ewrazijskaja...*, s. 183.

[91] A.S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji: alternatywne scenariusze u progu XXI wieku*, (w:) *Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia*, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000, s. 73, 74.

rosyjskiego. We współczesnej Federacji Rosyjskiej islam odgrywa ważną rolę. Jest to m.in. uwarunkowane faktem, że we współczesnym świecie daje się zauważyć politelizację islamu, która rozpoczęła się po islamskiej rewolucji w Iranie. W światowej polityce i stosunkach międzynarodowych w dużym stopniu wzrosło znaczenie państw muzułmańskich. Umocniła się rola państw Bliskiego i Środkowego Wschodu w światowej gospodarce i w zachodzących we współczesnym świecie procesach demograficznych. Powoduje to aktywizację islamskich religijno-politycznych organizacji w skali światowej. W najnowszej literaturze przedmiotu, podkreślając polityczną rolę islamu, pisze się o „reislamizacji" świata muzułmańskiego, wywołanej porażką ideologii modernizacji na wzór zachodnioeuropejski, która miała doprowadzić do demokratyzacji i unowocześnienia państw muzułmańskich, oraz porażką idei „socjalistycznej" drogi rozwoju państw muzułmańskich. Niepowodzenia tych dwóch ideologii spowodowały powrót do wartości religijnych jako jedynej drogi właściwej dla krajów zamieszkałych przez ludność wyznającą islam. Nastąpiło wyraźne odrodzenie religijności, która stała się ponadto ideologią i znaczącą siłą wykorzystywaną w rywalizacji politycznej[92]. Od ponad dekady Federacja Rosyjska przeżywa proces „odrodzenia islamu", związany z milionami mieszkańców tego kraju, dla których religia ta odgrywa ważną rolę w życiu[93].

Islam jest drugą co do ilości wyznawców, ok. 20 mln, religią Federacji Rosyjskiej. Na jej terytorium żyje więcej muzułmanów niż w Arabii Saudyjskiej – kraju, w którym narodził się islam. Na tle międzynarodowej i politycznej aktywizacji tego wyznania ważne staje się pytanie o jego sytuację w Rosji i o stosunki pomiędzy państwem a organizacjami i społecznościami muzułmańskimi. Współcześnie islam uważa się za ważny element społecznej i kulturowej spuścizny Rosji. Stanowi on bowiem od pokoleń religię ponad 40 narodowości i grup etnicznych zamieszkujących to państwo. Jest on tradycyjną religią jego rdzennych mieszkańców, stanowiąc tym samym nieodłączną część duchowej kultury narodów Rosji[94].

Na przełomie XX i XXI w. wpływ islamu na życie polityczne państwa stał się szczególnie istotny z uwagi na fakt emancypacji w Rosji wyznawców islamu, określenie przez muzułmanów swoich interesów społeczno-politycznych, występowanie w regionach zamieszkałych przez muzułmanów rozlicznych konfliktów na tle religijnym i etnicznym, wpływ zagranicy na islam w państwie rosyjskim[95]. Odrodzenie tej religii w Federacji Rosyjskiej i wzrost znaczenia świata

---

[92] Por. G. Mirski, *Wozwrat w Srednowiekowije?* „Rossija w Globalnoj Politikie", wrzesień-październik 2006, nr 5, s. 16.

[93] R. Gajnutdin, *Islam w sawriemiennoj Rossii,* Moskwa 2004, s. 15-19.

[94] *Rossijskaja cywilizacija, op. cit.*, s. 347.

[95] A.W. Małaszenko, *Islam i politika w sawriemiennoj Rossii,* (w:) *Musul'manie izmieniajuszczejsja Rossii,* pod red. Ju. M. Kobiszczanowa i in., Moskwa 2002, s. 22.

islamu w polityce międzynarodowej postawiło przed rosyjskimi muzułmanami pytanie o ich tożsamość oraz związki z cywilizacją islamu i światową wspólnotą muzułmanów.

Zwarte grupy wyznawców zamieszkują regiony Powołża (republiki Tatarstan i Baszkiria), południowego Uralu (obwody kurgański, czelabiński i orenburski), zachodniej Syberii (obwód tiumeński), Północnego Kaukazu (republiki Dagestan, Czeczenia, Inguszetia, Kabardyjsko-Bałkarska, Karaczajsko-Czerkieska), a także duże miasta Rosji - Moskwę, Sankt Petersburg, Niżny Nowogrod, Samar, Uljanowsk i inne[96]. Szacunki dotyczące liczby muzułmanów w Rosji wahają się od 15 do 35 mln[97]. W siedmiu prowincjach Federacji Rosyjskiej wyznawcy islamu stanowią większość ludności (są to republiki Baszkiria, Czeczenia, Dagestan, Inguszetia, Kabardyjsko-Bałkarska, Karaczajsko-Czerkieska oraz Tatarstan). Rosyjscy muzułmanie stanowią zróżnicowaną grupę, składającą się z ponad 40 narodowości, mówiących różnymi językami i posiadających odmienne tradycje kulturowe. Większość rosyjskich wyznawców islamu to sunnici[98].

Historia islamu na obszarze współczesnej Rosji sięga 1400 lat (w południowym Dagestanie islam rozprzestrzeniał się już w VII-VIII w.[99], na Powołżu liczy prawie 1100 lat, a na Syberii około 600) i jest związana przede wszystkim z ludami pochodzenia tureckiego. Religia ta dominuje wśród Tatarów, Kabardyjczyków, Baszkirów, Czeczenów, Adygejczyków, Czerkiesów, Inguszy, Bałkarców, Kraczajów, narodów Dagestanu. Mieszkający w Rosji Kazachowie, Uzbecy, Tadżycy, Kirgizi, Azerowie, Turkmeni także są tradycyjnie muzułmanami[100]. Do rozpadu ZSRR 25-30% ludności Związku Radzieckiego stanowiły narodowości tradycyjnie wyznające islam.

Wielu badaczy islamu jest przekonanych, że muzułmanie z uwagi na historię i specyfikę swej religijności są generalnie wrogo nastawieni do Rosji. Społeczności wyznające islam były włączone w skład państwa rosyjskiego w okresie ekspansji zewnętrznej, trwającej od XV do XIX wieku. Inkorporacja ta przybierała charakter militarnej aneksji, ale także dobrowolnego wejścia w skład państwa rosyjskiego. Relacja państwo rosyjskie-muzułmanie zawierała w perspektywie historycznej zarówno elementy konfliktów, jak i współpracy, a wielu rosyjskich muzułmanów traktuje Rosję nie jako kolonialnego agresora, ale jako swoją historyczną ojczyznę[101]. Budując współczesny obraz tożsamości

---

[96] A.D. Krindatch, *Patterns of religious change in postsoviet Russia: major trends from 1998 to 2003*, „Religion, State & Society" 2004, vol. 32, nr 2, s. 123.

[97] A.W. Małaszenko, *Islam i politika...*, s. 7, 8,

[98] G. Yemelianova, *Russia's Umma and its Muftis*, „Religion, State & Society" 2003, vol. 31, nr 2, s. 139, 140.

[99] Por. E.F. Kisriew, *Islam i własť w Dagestanie*, Moskwa 2004, s. 18, 19.

[100] A.W. Małaszenko, *Islam i politika...*, s. 63-86, P. Eberhardt, *op. cit.*, s. 124.

[101] G. Yemelianova, *Russia and islam: the history and prospect of relationship*, „Asian Affairs" 1995, vol. XXVI, nr 3, s. 279-284; *eadem, Ethnic nationalism, Islam and Russian politics*

rosyjskiej, podkreśla się wagę islamu jako ważnego elementu wielokulturowej Rosji. Ze względu na fakt, że zajmuje ona przestrzeń eurazjatycką, w przeciwieństwie do Europy Zachodniej od zawsze była obszarem koegzystencji Słowian, ludów tureckich i Persów - narodów, które zbudowały trwałe podstawy dla pozytywnych relacji pomiędzy Rosją a światem islamu[102].

Ruch islamski na terytorium Federacji Rosyjskiej w okresie postradzieckim ma swoją widoczną specyfikę. Przede wszystkim nastąpiło odrodzenie historycznych tradycji islamu, wartości duchowych, kultury, moralnych wartości islamu, a także nastąpił rozwój struktur islamskich organizacji religijnych, które stały się istotnym elementem życia społecznego i politycznego. Zwłaszcza w tych regionach Rosji, gdzie islam zawsze odgrywał ważną rolę w kształtowaniu stosunków wewnętrznych i kontaktów z otoczeniem zewnętrznym, widoczny jest wpływ islamu na ideologię, praktykę życia politycznego oraz na powstające ruchy społeczne[103]. Do obszarów tych zalicza się: północny Kaukaz - gdyż region ten w dużym stopniu zachował swój prowincjonalny, agrarny charakter, w odróżnieniu od regionów Powołża - Tatarstan, Baszkiria, które poddane procesom industrializacji i modernizacji są mniej podatne na wpływy antymodernistycznych ruchów religijnych, a w tym także i radykalnego islamu. W Rosji, w kraju, który przez wieki był uznawany za chrześcijański (Rosja carska) albo oficjalnie ateistyczny (Związek Radziecki), odrodzenie islamu, obecność i wpływ wywierany przez muzułmanów na życie publiczne jest zjawiskiem jakościowo nowym, a państwo musi się z nim pogodzić i znaleźć sposób na ułożenie wewnętrznych stosunków pomiędzy zamieszkującymi je grupami etnicznymi i wyznaniowymi.

Widoczna we współczesnym świecie polityizacja tożsamości etnicznej wywołała na terytorium Federacji Rosyjskiej dwie negatywne tendencje, które mogą występować wśród ludności muzułmańskiej: ciążenie niektórych narodów i społeczeństw w kierunku tradycyjnych kręgów cywilizacyjnych oraz dążenie do rozluźnienia więzów kulturowych z Rosją. Obszary zamieszkane przez muzułmanów nie są rozległe terytorialnie (północny Kaukaz, rejon Powołża oraz południowego Uralu). Pomimo to stanowią oni istotną siłę polityczną . Są w stanie działać dezintegrująco na spoistość państwa. Należąc do innego kręgu kulturowego niż prawosławni Rosjanie, mogą zmierzać do secesji lub walczyć o autonomię. Mają także możliwość uzyskania materialnego lub militarnego wsparcia od swoich zagranicznych współwyznawców.

---

in the North Caucasus, (w:) *Ethnicity and Nationalism in Russia, the CIS and Balitc States*, ed. C. Williams, T. Sfikas, Londyn 1999, s. 120-148.

[102] G. Yemelianova, *Russia and islam: the history...*, s. 278, 279.

[103] Por. *eadem, Islam and nation building in Tatarstan and Dagestan of the Russian Federation*, „Nationalities Papers" 1999, vol. 27, nr 4, s. 605-625.

Szczególne zagrożenie dla państwa rosyjskiego stanowi obecnie radykalizacja organizacji islamskich działających w Rosji. Jednym z jej źródeł jest działalność międzynarodowych organizacji islamskich oraz imamów wychowanych w islamskich szkołach w Arabii Saudyjskiej czy też w Egipcie. Przybywający z zewnątrz duchowni, którzy propagują „czysty islam" często w wersji fundamentalistycznej, zakładając w Rosji meczety i szkoły, w swoich naukach solidaryzują się z czeczeńskimi bojownikami, a także propagują ideologię wahhabizmu[104]. Okres państwa radzieckiego i związane z nim represje wobec religii i duchowieństwa spowodowały, że brak jest wśród rosyjskich wyznawców islamu wykształconych nauczycieli, którzy mogliby być duchowymi przywódcami wspólnoty, stąd też muzułmanie rosyjscy zostali zmuszeni do sprowadzania imamów z zewnątrz, nierzadko z krajów wrogich Rosji.

Największe zagrożenie zjawiskami negatywnymi dla państwa rosyjskiego występuje na terytorium Północnego Kaukazu, a zwłaszcza w Dagestanie, który szczyci się wielowiekowymi tradycjami muzułmańskimi, a jednocześnie jest dotknięty kryzysem społecznym i gospodarczym oraz konfliktami etnicznymi[105]. Muzułmanie z Powołża i Uralu są w nieporównywalnie większym stopniu przesiąknięci kulturą i tradycjami rosyjskimi oraz laickimi. Na obszarach tych nie notuje się tak znaczącego natężenia problemów jak na Kaukazie. Islam jest jednak ważnym składnikiem tożsamości, a jego znaczenie pogłębia rozbudowany system edukacyjny. Zasadniczo państwo traktuje go jako jedną z „tradycyjnych religii Rosji", ze wszystkimi prawami z tego wynikającymi, podkreśla się jego znaczenie i deklaruje wolę ścisłej współpracy między państwem a organizacjami muzułmańskimi.

Współczesne rosyjskie problemy to: próba ułożenia stosunków między państwem rosyjskim a jego obywatelami będącymi wyznawcami islamu, relacja między rosyjskimi muzułmanami a wspólnotą islamu w świecie, a tym samym relacja Federacji Rosyjskiej z państwami muzułmańskimi.

W polityce wewnętrznej problemem państwa rosyjskiego jest postrzeganie islamu często w sposób stereotypowy, jako religię agresywną i wrogą, a także dominacja postaw antymuzułmańskich w nastrojach społecznych[106]. Nastroje te są wywołane przede wszystkim przez wewnętrzne problemy państwa rosyjskiego, występujące na północnym Kaukazie (wojna w Czeczenii, niespokojna sytuacja w Dagestanie). Rosyjscy muzułmanie są często postrzegani jako grupa zagrażająca stabilności i jedności państwa, gotowa w każdej chwili wesprzeć

[104] A.W. Małaszenko, *Islam i politika...*, s. 14.

[105] E.F. Kisriew, *op. cit.*, s. 18-71.

[106] Por. *Mir głazami Rossijan...*, s. 257-258; A. Verkhovsky, *Who is enemy now? Islamophobia and antisemitism among Russian Orthodox nationalists before and after September 11*, „Patters of Prejudice" 2004, vol. 38, nr 2, s. 127-143; A.W. Małaszenko, *Islam in Russia*, „Russian Social Science Review" 2000, vol. 41, nr 6, s. 57, 58.

separatystyczne poczynania radykalnych ruchów islamskich. Dominujące nastroje społeczne wpływają na działania władz wobec wspólnot muzułmańskich oraz na reakcje obronne muzułmanów.

Stereotypy wpływające negatywnie na stosunki wewnątrz państwa nie odzwierciedlają stanu rzeczywistego, gdyż rosyjscy muzułmanie w większości stanowią grupę stojącą w opozycji wobec radykalnego islamu i religia nie jest dla nich elementem antymoskiewskiej mobilizacji politycznej[107]. Badacze współczesnego islamu w Rosji wskazują, że np. radykalny fundamentalizm islamski w Czeczenii jest raczej skutkiem wojny niż jej przyczyną, a ponadto w wielu przypadkach radykalne ruchy islamskie na północnym Kaukazie są traktowane jako instrument wywierania wpływu na władzę w Moskwie przez lokalne elity społeczno-polityczne[108].

Jako kraj, w którym islam jest tradycyjną religią zamieszkujących go społeczności, Federacja Rosyjska utrzymuje bliskie kontakty z państwami muzułmańskimi i łączą ją z nimi różnorodne związki. Rosja jest aktywna w świecie arabskim, m.in. przedstawiciele jej prezydenta uczestniczą w spotkaniach Ligi Państw Arabskich. Ponadto Federacja Rosyjska ma status obserwatora przy Organizacji Konferencji Islamskiej - jednej z największych i najbardziej wpływowych organizacji państw muzułmańskich we współczesnym świecie (jej pełnoprawnymi członkami są byłe republiki radzieckie: Azerbejdżan, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenia i Uzbekistan). Korzystając ze swojej specyficznej pozycji w świecie islamu, Rosjanie podejmują próby wykorzystania swoich związków z krajami muzułmańskimi do podniesienia prestiżu i roli swojego kraju w środowisku międzynarodowym. Charakterystyczne w tym względzie może być chociażby przesłanie prezydenta Władimira Putina, skierowane do uczestników spotkania Ligi Państw Arabskich. Odwołując się do związków Rosji z islamem oraz do jej uczestnictwa w strukturach najważniejszych organizacji międzynarodowych (Rada Bezpieczeństwa ONZ, grupa G-8), zapewnił w nim, że Federacja Rosyjska będzie aktywnie uczestniczyć w rozwiązywaniu problemów i konfliktów na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej. W ten sposób starał się postawić ją w roli mediatora między światem Zachodu a światem arabskim[109]. Aktywność Rosji w świecie islamu i próby nawiązywania przyjacielskich dwustronnych kontaktów wynikają także z faktu, że społeczność muzułmańska staje się w państwie rosyjskim znaczącą siłą polityczną. Po rozpoczęciu antyterrorystycznej operacji w Afganistanie, a następnie po interwencji wojska USA w Iraku wśród muzułmanów powszechne stały się nastroje antyamery-

[107] E. Giuliano, *Islamic identity and political mobilization in Russia: Checzenya and Dagestan compared*, „Nationalism and Ethnic Politics" 2005, vol. 11, nr 2, s. 195.

[108] *Ibidem*, s. 210; G.M. Hahn, *Russia's islamic threat*, New Haven 2007, s. 141.

[109] Por. *Posłanie Prezidienta Rossii W.W. Putina k uczestnikom sammita Ligi Arabskich Gosudarstw*, www.mid.ru.

kańskie. W Rosji politycy muzułmańscy z niepokojem obserwowali zacieśnienie się dwustronnych stosunków Federacji Rosyjskiej z USA i UE, gdyż dla nich oznaczało to pomniejszenie roli świata islamu w rosyjskiej strategii międzynarodowej. Muzułmanie stali się siłą, która przeciwstawia się zbyt daleko idącej polityce prozachodniej Rosji i z którą politycy rosyjscy muszą się liczyć[110].

Aktywność rosyjska w świecie islamu jest uwarunkowana również przez zagrożenie dla kraju międzynarodowym terroryzmem. Wyzwaniem i problemem dla bezpieczeństwa państwa rosyjskiego może być rosnący w siłę fundamentalizm religijny wśród wyznawców islamu. We współczesnym świecie największą siłą wśród radykalnych ugrupowań terrorystycznych są grupy islamskiego ekstremizmu, które – jak się ocenia – są odpowiedzialne za ok. 80% aktów terrorystycznych w świecie[111]. Podstawowym celem tych organizacji jest utworzenie państwa islamskiego. W latach osiemdziesiątych XX w. na terytorium muzułmańskich regionów ZSRR (m.in. Azja Środkowa, Północny Kaukaz, Tatarstan, Baszkiria) zaczęły tworzyć się przesłanki dla pojawienia się islamskich ekstremistycznych organizacji. Było to powodowane nieudaną polityką zagraniczną państwa radzieckiego wobec graniczącego z nim Afganistanu, który stał się jednym z ognisk rozprzestrzeniania się islamskiego ekstremizmu w regionie, a także pojawieniem się nacjonalistycznych ruchów separatystycznych, traktujących islam jako symbol własnej kultury i jedno ze znamion narodowej suwerenności (przede wszystkim na Kaukazie). Centrum rozprzestrzeniania się islamskiego ekstremizmu stał się w Rosji przede wszystkim region Północnego Kaukazu (Dagestan i Czeczenia). Część rosyjskich muzułmanów podjęła aktywne działanie w ramach międzynarodowych sieci organizacji islamskich, prowadzących walkę (dżihad) przeciwko USA. Wśród Talików ujętych w Afganistanie przez wojska amerykańskie i osadzonych w bazie Guantanamo znaleźli się także obywatele Federacji Rosyjskiej, pochodzący z republik Kabardyjsko-Bałkarskiej, Tatarstanu, Baszkirii, a także z Czelabińska i z obwodu tiumeńskiego. Także wielu bojowników czeczeńskich wzięło udział w walkach w Afganistanie i Iraku przeciwko wojskom USA[112].

Kolejną religią uznaną za tradycyjne wyznanie narodów tworzących Federację Rosyjską jest buddyzm. Stanowi on jedną z trzech, obok chrześcijaństwa i islamu, wielkich światowych religii występujących na terytorium Rosji. Rosja jest jedynym państwem wywodzącym się z kręgu kultury europejskiej, w którym buddyzm jest tradycyjną religią zamieszkujących państwo narodów. Obecnie uznaje się go za immanentną część spuścizny kulturowej Rosji, współtworzącą jej wielokulturową i wielowyznaniową cywilizację.

---

[110] A.W. Małaszenko, *Islam i politika...*, s. 23, 24.
[111] *Rossijskaja cywilizacija, op. cit.*, s. 408.
[112] G.M. Hahn, *op. cit.*, s. 221.

Buddyzm powstał w Indiach w VI w. p.n.e. Do Rosji dotarł i zaczął się rozprzestrzeniać w XVII w. W azjatyckiej części państwa, na Syberii, wyznają go Tuwińczycy, Buriaci i część Ewenków mieszkających w Buriacji. W europejskiej części buddystami są Kałmucy. W Federacji Rosyjskiej w 1999 r. było zarejestrowanych 167 buddyjskich wspólnot i organizacji, przy czym większość z nich znajdowała się na nietradycyjnych dla rosyjskiego buddyzmu obszarach – w europejskiej części Rosji[113].

Tradycyjnie buddyzm w Rosji jest związany z narodami pochodzenia mongolskiego (Buriaci i Kałmucy), którzy na przełomie XVII i XVIII w. zaczęli przyjmować lamaizm, czyli buddyzm tybetański. Dotarł on do Rosji poprzez Mongolię i rozprzestrzenił się na terytorium Buriacji, Kałmucji, Tuwy, obwodów czytyjskiego i irkuckiego. Buddyzm tybetański przeniesiony do Rosji uległ znacznym zmianom i przejął wiele elementów miejscowych szamanistycznych wierzeń i praktyk; zaadoptował niektóre bóstwa i święte miejsca. Oddziaływanie buddyjskiej kultury z Tybetu i Mongolii, niezależnie od ukształtowania się samodzielnych centrów buddyzmu w Rosji, przyczyniło się do pojawienia się buddyjskiej literatury, przedmiotów kultu oraz szkół religijnych. Ponadto występowały liczne związki polityczne, m.in. kałmucka arystokracja i duchowieństwo miały kontakty z Tybetem i głową tybetańskiej wspólnoty (*sangi*) – z Dalaj-Lamą, który wyznaczał kałmuckich chanów (zwyczaj ten utrzymał się do 1771 r.), a lamowie z Kałmucji otrzymywali wykształcenie w Tybecie[114].

Społeczności wyznające na terytorium Rosji buddyzm były poddanymi państwa rosyjskiego i były bezpośrednio związane z całym biegiem społecznych i politycznych wydarzeń rosyjskiej historii. Integrowali się ze strukturami politycznymi i ekonomicznymi społeczeństwa i państwa rosyjskiego, wpływali na kulturę rosyjską, stając się częścią jej tradycji. Obecnie wskazuje się, że buddyzm w Rosji pełnił ważną funkcję cywilizacyjną, gdyż przez swoją obecność związał ją ze światem buddyjskim, stając się swoistym pomostem cywilizacyjnym pomiędzy Wschodem a Zachodem. We współczesnych rosyjskich wyobrażeniach jego obecność w ramach kultury rosyjskiej podkreśla specyfikę „środkowego" położenia Rosji, zawierającej w sobie syntezę Zachodu i Wschodu[115].

Obecnie w państwie rosyjskim buddyzm odradza się i rozwija. Od końca lat osiemdziesiątych nastąpił wzrost liczebności wspólnot buddyjskich (szczególnie w tradycyjnie buddyjskich regionach Rosji – Buriacji, Kałmucji i Tuwie), którym

[113] *Rossijskaja cywilizacija, op. cit.*, s. 364.

[114] A.A. Kurapow, *Rol' buddijskowo duchowenstwa w politiczeskoj istorii kałmuckowo chanstwa (XVII–XVIII w.)*, (w:) *Buddizm w kontekstie istorii, ideologii i kultury Cientralnoj i Wostocznoj Azii*, pod red. B.W. Bazarowa i in., Ułan-Ude 2003, s. 16, 17.

[115] *Rossijskaja cywilizacija, op. cit.*, s. 365.

polityka pieriestrojki umożliwiała rejestrację i podjęcie legalnej działalności[116]. Dla narodów wyznających tradycyjnie buddyzm stał się on częścią budzącej się świadomości narodowej, m.in. wielu Buriatów podkreśla swoją przynależność etniczną przez odwiedzanie świątyń, obchodzenie świąt i obrządków, noszenie symboli religijnych[117]. Buddyści aktywnie włączyli się w życie polityczne Federacji Rosyjskiej i jej poszczególnych regionów, wywierając wpływ na politykę państwa[118].

Dla pozostałej części społeczeństwa buddyzm jest odkrywany nie tylko jako religia, ale także część bogatej spuścizny kulturowej Rosji, która łączy w sobie elementy kultur Wschodu i Zachodu. Buddyzm będący raczej „prowincjonalną" religią Rosji (narody wyznające go, takie jak Buriaci, Tuwińczycy czy też Kałmucy, zamieszkują przygraniczne i prowincjonalne regiony federacji) wywołuje także określone problemy i wyzwania związane ze środowiskiem międzynarodowym, a zwłaszcza w stosunkach z Chinami. Z jednej strony buddyzm – traktowany oficjalnie jako tradycyjna religia Rosji – otwiera Federację Rosyjską na związki z innymi państwami, w których odgrywa on znaczącą rolę w życiu społeczno-politycznym. Jednak z drugiej może stawiać władzę Federacji Rosyjskiej przed trudnymi wyborami dotyczącymi zarówno poszanowania dla życia religijnego wyznawców buddyzmu w Rosji, jak i realiów międzynarodowych.

Problemem dla współczesnej polityki zagranicznej Rosji może być przede wszystkim fakt, że zwierzchnikiem rosyjskich buddystów jest formalnie tybetański Dalaj-Lama, zatem Tybet, niezależnie od swojego oddalenia od rosyjskich granic, jest obszarem uznawanym za bliski Rosji. Oficjalnie rosyjska polityka wobec Tybetu została sformułowana jeszcze w latach pięćdziesiątych, kiedy Chińczycy uzyskali akceptację Józefa Stalina dla swoich planów aneksji Tybetu. Uznano wówczas, że obszar ten stanowi nieodłączną część Chin, a wszelkie problemy Tybetu należą do kompetencji ich polityki wewnętrznej. To stanowisko nie zmieniło się także po rozpadzie ZSRR i przetrwało do dnia dzisiejszego. Równocześnie jednak, od lat dziewięćdziesiątych, można obserwować oznaki ożywienia wzajemnych związków Rosji i Tybetu. Lata *pieriestrojki* zapoczątkowały także proces odrodzenia trzech buddyjskich narodów Rosji (Buriatów, Tuwińców i Kałmuków), co skutkowało powrotem do tradycji oraz dążeniem do odbudowy tradycyjnych kulturowych i religijnych związków rosyjskich buddystów z Dalaj-Lamą i pozostałymi tybetańskimi duchow-

[116] Por. N.L. Zhukovskaya, *The revival of Buddism in Buryatia*, „Antropology & Archeology of Eurasia" 2001, vol. 39, nr 4, s. 27-29.

[117] S.N. Kekejewa, *Rol buddizma w nacjonalno – kulturom bozpożdenii kałmuckowo naroda*, (w:) *Buddizm w kontekstie...*, s. 143, 144; N.L. Żukowskaja, *Buddizm w Buriatii (wzgljad iz Moskwy)*, (w:) *Buddizm w kontekstie...*, s. 138-143; I.E. Elajewa, *Religioznaja identicznost' Buriat*, (w:) *Buddizm w kontekstie...*, s. 166-170.

[118] N.L. Zhukovskaya, *Buddhist of Russia at the turn of twenty-first century*, „Antropology & Archeology of Eurasia" 2001, vol. 39, nr 4, s. 15, 16.

nymi. Warto pamiętać, że odrodzenie związków Rosji z Tybetem dotyczy nie „chińskiego", ale „indyjskiego" Tybetu, pozostającego poza kontrolą Pekinu. To zbliżenie postawiło dyplomację rosyjską w trudnej sytuacji, gdyż nie może ona sobie pozwolić, aby utrzymywać równocześnie przyjacielskie stosunki z przedstawicielami władz chińskich oraz buddyjskim zwierzchnikiem (który jest jednocześnie liderem antychińskiej tybetańskiej opozycji), uznanym przez Pekin za wroga społeczeństwa chińskiego[119].

W swojej historii imperium rosyjskie rywalizowało także o wpływy w Tybecie z Wielką Brytanią i do dnia dzisiejszego w niektórych wielkomocarstwowych koncepcjach geopolitycznych, występujących we współczesnej Rosji, Tybet jest nawet ukazywany jako część eurazjatyckiego *hertlandu*, nad którym kontrolę powinna sprawować Rosja[120].

Specyfika demograficzna współczesnej Rosji wywiera znaczący wpływ na rosyjskie zachowania w środowisku międzynarodowym. Szczególnym wyzwaniem dla Rosji stał się kryzys demograficzny, który postawił przed elitami politycznymi pytanie, w jaki sposób przełamać bariery dla rozwoju społeczno-gospodarczego, które mogą utrudnić Rosji rywalizację międzynarodową. Procesy zmniejszania się populacji powodują także niepokoje związane z presją migracyjną z krajów azjatyckich na słabo zaludnione, a zarazem bogate w surowce naturalne tereny Syberii. Pojawiły się obawy przed naruszeniem stosunków etnicznych, które mogą skutkować potencjalną utratą kontroli przez Rosję nad Syberią i rosyjskim Dalekim Wschodem. Kolejnym problemem stała się rosyjska diaspora powstała po rozpadzie ZSRR. Konieczność obrony praw Rosjan pozostających poza granicami kraju, problemy obywatelstwa wymuszają na rosyjskich władzach określone sposoby zachowania (np. niechętny, a czasami wręcz wrogi stosunek do państw naruszających prawa Rosjan, takich jak Estonia czy Łotwa). Wieloetniczna i wielokonfesyjna struktura demograficzna Rosji wywołuje problemy związane z ułożeniem stosunków dwustronnych z państwami zamieszkiwanymi przez pokrewne narodowości oraz ułożeniem wzajemnych stosunków pomiędzy różnymi wyznaniami religijnymi.

---

[119] A.I. Andrzejew, *Tibet w politikie sowietskoj i postsowietskoj Rossii*, Sankt-Peterburg 2006, s. 9.

[120] Por. A.G. Dugin, *Osnowy geopolitiki*, Moskwa 2000, s. 361-363.

3. IDEOLOGICZNE PODSTAWY ROSYJSKIEJ AKTYWNOŚCI MIĘDZYNARODOWEJ

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że czynniki ideologiczno-świadomościowe w sposób najbardziej dynamiczny warunkują rozwój i zmienność stosunków międzynarodowych. W istotny sposób wpływają na wybór kierunków i ustalenie zakresów działań oraz interakcji państw, rządów, ruchów narodowych i reprezentujących je sił społecznych. Ich znaczenie dla interpretacji stosunków międzynarodowych polega na tym, że socjologiczno-antropologiczna analiza kultury pozwala zrozumieć, jak i dlaczego narody rozmaicie reagują na określone sytuacje międzynarodowe, a tym samym przewidywać ich prawdopodobne zachowania[121]. Przy czym pojęcie kultury w odniesieniu do badań nad stosunkami międzynarodowymi bardzo długo wydawało się nieistotne, zbyt idealistyczne i nieprzystające do rzeczywistości. Powodowało to, że znaczenie kultury i jej wpływ na stosunki międzynarodowe był niedoceniany i bagatelizowany[122]. Wydaje się, że taka sytuacja należy już w humanistyce do przeszłości[123]. Jak się powszechnie uznaje, aby zrozumieć sposób i proces podejmowania decyzji dotyczących środowiska międzynarodowego, należy dokonać analizy kontekstu społeczno-kulturowego, w którym działa jednostka, gdyż to on ukształtował jej osobowość, postawy i preferowane wartości.

Trzeba zauważyć, iż „kulturowe" podejście do problematyki stosunków międzynarodowych jest zgodne ze współczesnymi koncepcjami, zakładającymi, że znaczenia kultury dla działań społecznych podejmowanych przez jednostki czy też grupy nie sposób przecenić, gdyż decyduje ona prawie o wszystkim[124]. Ze względu na dominację paradygmatu kulturowego w naukach społecznych przy współczesnej analizie czynników determinujących zachowania ludzi w sferze polityki nie można pominąć czynnika kulturowego, który w znaczącym stopniu wpływa na stosunki międzynarodowe, wyznaczając zarówno wzajemne postrzeganie się ich uczestników, jak i sposób interpretacji przez nich otoczenia zewnętrznego. Uznaje się, że najważniejsze różnice między narodami nie mają charakteru ideologicznego, politycznego czy ekonomicznego, lecz kulturowy. Ludy i narody, poszukując swojej tożsamości, określają się w kategoriach pocho-

---

[121] J.J. Wiatr, *Socjologia polityki, op. cit.*, s. 309.

[122] A. Ziętek, J. Olchowski, *Kultura*, (w:) *Międzynarodowe stosunki...*, s. 420.

[123] Por. S.P. Huntington, *Z kulturą trzeba się liczyć*, (w:) *Kultura ma znaczenie, op. cit.*, s. 11-16.

[124] Por. *ibidem*, s. 17-40.

dzenia religii, języka, historii, wartości, obyczajów i instytucji. We współczesnej nauce wskazuje się niekiedy, że to kultura i tożsamość kulturowa, będąca w szerokim pojęciu tożsamością cywilizacji, kształtują wzorce spójności, dezintegracji i konfliktu w świecie przełomu XX i XXI w., a państwa współpracują ze sobą na podstawie podobieństw kulturowych[125].

W ramach teorii stosunków międzynarodowych przyjmuje się, że kultura to przede wszystkim system wartości, przekonań uznanych przez grupy społeczne, zamieszkujące określone terytorium i wpływające na percepcję otaczającego ich świata, implikujące poczucie tożsamości i określony wzorzec ocen[126]. U podłoża czynników kulturowych, wpływających na zachowania w środowisku międzynarodowym, leżą aspiracyjne wizje interesów narodowych i państwowych oraz towarzyszące im wizerunki środowiska międzynarodowego pod kątem możliwej jego ewolucji[127].

Przy analizie czynnika kulturowego w odniesieniu do Rosji należy podkreślić przede wszystkim silną identyfikację Rosjan z własną kulturą jako czynnikiem wyznaczającym ich tożsamość i wyraźnie odróżniającym ich od świata zewnętrznego. Przekonanie o tym, że Rosja stanowi jedną z cywilizacji rywalizujących we współczesnym świecie o dominację, wywodzi się z przekonania o rzeczywistej odmienności rosyjskiej kultury od reszty świata, gdyż właśnie w niej najpełniej wyraża się rosyjska specyfika.

Rosjan cechuje, budowana przez mesjanizm, wiara w wielkość oraz potęgę ziemi i narodu rosyjskiego. Silnie akcentują swą, dla innych z założenia niezrozumiałą, tajemniczość, wyjątkowość i paradoksalność . Ta ostatnia wyraża się we współistnieniu sprzecznych cech w „duszy rosyjskiej". „W narodzie rosyjskim dostrzec można sprzeczne cechy: despotyzm, hipertrofia państwa i anarchizm, niezależność; okrucieństwo, skłonność do przemocy i dobroć, łagodność, delikatność; obłuda i poszukiwanie prawdy; indywidualizm, wyostrzona świadomość jednostki i bezosobowy kolektywizm; nacjonalizm, megalomania i uniwersalizm; eschatologiczno-mesjanistyczna religijność i powierzchowna pobożność; poszukiwanie Boga i wojujący ateizm; pokora i gwałtowność; niewolnictwo i bunt"[128].

Panuje także przekonanie, że u podstaw „rosyjskiej natury" leży pierwiastek mistyczno-religijny, który nie jest możliwy do jednoznacznej definicji w kategoriach „rozsądku", a także umiłowanie wolności i swobody, wynikające z charakteru rosyjskiej przestrzeni. Najbardziej charakterystyczny dla takiej postawy jest przywoływany już epigramat dziewiętnastowiecznego poety rosyjskiego, Fiodora Tiutczewa, opisujący wyjątkowość rosyjskiej duszy.

---

[125] Por. S.P Huntington, *Zderzenie cywilizacji, op. cit.*, s. 15, 18.
[126] *Międzynarodowe stosunki...*, s. 421.
[127] J. Kukułka, *Wstęp do nauki o stosunkach...*, s. 58.
[128] M. Bierdiajew, *Rosyjska idea, op. cit.*, s. 8, 9.

Stereotypy te utrwalane, m.in. w literaturze są częścią kultury rosyjskiej i wpływają na wszystkie aspekty życia społecznego, w tym także na działania polityczne.

Poszukując kulturowych determinant polityki, czyli takich cech, które wpływają na kształt zjawisk i przebieg procesów politycznych, wskazuje się, że jednym z ważniejszych elementów oddziałujących na sferę polityki jest ideologia. Wywiera ona także swój wpływ na stosunki międzynarodowe, stanowiące ważną dziedzinę życia społecznego i poddane oddziaływaniu ze strony zjawisk i procesów należących do sfery świadomościowej.

Ideologia stanowi zbiór idei, poglądów i przekonań opisujących rzeczywistość oraz zawierających jej ocenę i zasady postępowania grup, ruchów społecznych, partii politycznych. Tworzy obraz świata istniejącego i prezentuje wizje przyszłości. Ideologia stanowi usystematyzowany całokształt idei, poglądów na świat i życie społeczne, a także wartości i celów, właściwy dla określonej części społeczeństwa czy grupy społecznej, danego kierunku, prądu politycznego, ekonomicznego, a nawet artystycznego. Tworzy uporządkowany obraz świata istniejącego i pożądanego w przyszłości. Charakteryzuje się dużym stopniem ogólności w określaniu celów i sposobów działania[129]. Ustanawia światopoglądy, według których ludzie żyją i doświadczają świata.

Ideologia należy do sfery świadomości społecznej[130] i charakteryzuje ją historyczna geneza i historyczna zmienność, gdyż świadomość społeczna wzbogaca się i różnicuje w toku dziejów, pojawiają się w niej nowe formy, zmieniają się ich wzajemne relacje, zmianie ulega również rola poszczególnych form w jej całokształcie[131]. Znaczenie ideologii dla sfery polityki wyraża się w tym, że stanowi ona intelektualną, duchową podbudowę działania politycznego. Każda polityka zakłada istnienie ideologii jako podbudowy zbiorowego działania politycznego, dostarczającego mu ogólnych wartości i dyrektyw działania[132].

Opierając się na ideologicznych systemach wartości, tworzy się doktryny i programy polityczne, które na ostatecznym etapie wykonawstwa przybierają charakter konkretnych działań. Część z nich dotyczy, w większym lub mniejszym stopniu, wyobrażeń o świecie zewnętrznym. Stara się objaśnić ten świat i odpowiednio ukierunkować działania państw na arenie międzynarodowej. Dlatego polityka zagraniczna, a tym samym stosunki międzynarodowe wielu krajów są w jakimś stopniu przejawem czy instrumentalizacją oddziaływań ideologii[133].

---

[129] *Encyklopedia wiedzy politycznej, op. cit.*, s. 103

[130] Por. J.J. Wiatr, *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 1977, s. 397.

[131] *Nauka o polityce*, pod red. A. Bodnara, Warszawa 1984, s. 253.

[132] E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999, s. 229.

[133] Z. Cesarz, E. Stadmuller, *op. cit.*, s. 322.

Obecnie uznaje się, że upadek komunizmu pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. ograniczył rolę ideologii i ich pochodnych (doktryn). W polityce i stosunkach międzynarodowych pojawiły się nawet koncepcje ideologicznego „końca historii". Współcześnie dominująca stała się liberalno-demokratyczna ideologia bogatego Zachodu (Północy), która jest jednak także poważnie kontestowana, zwłaszcza w Azji i na Bliskim Wschodzie (fundamentalizm islamski)[134]. Jednakże, rozważając znaczenie ideologii dla polityki, wskazuje się, że działań podejmowanych przez wielkie społeczności nie można zrozumieć, rozpatrując je wyłącznie w kategoriach pragmatycznych. Ludzie działają bowiem w dużej mierze dlatego, że wyznają takie, a nie inne ideały i wartości[135]. Tak więc można uznać tezę o „końcu ideologii" za zdecydowanie przedwczesną (rywalizacja ideologiczna przybrała jedynie inną formę) i dlatego istotna i wartościowo poznawcza może być analiza myśli społeczno-politycznej danego społeczeństwa, która zawiera wyobrażenia o świecie, stereotypy i mity charakterystyczne dla danej zbiorowości.

Analiza ideologii jako elementu współkształtującego stosunki międzynarodowe jest o tyle istotna, że czynniki ideologiczne we współczesnym świecie stanowią niezwykle silny element oddziaływania na środowisko zewnętrzne, decydując o atrakcyjności i sile danego państwa. Atrakcyjność ideologiczna i kulturowa stanowi swoiste *soft power*, oznaczającą zdolność danego kraju do pozyskiwania sojuszników dzięki atrakcyjności jego kultury, ideałów politycznych i polityki[136]. Status danego mocarstwa w określonym regionie świata jest związany z wartością systemu kulturowego, który on uosabia i propaguje w swoim otoczeniu[137]. *Soft power* wyznacza więc, w sensie obiektywnym, siłę danego państwa, gdyż w dużym stopniu wpływa na możliwości oddziaływania danego podmiotu w sferze międzynarodowej. Uznaje się, że we współczesnym świecie najistotniejszym elementem służącym urzeczywistnieniu władzy, czyli podporządkowaniu innych swoim decyzjom, jest opanowanie sfery symbolicznej, dzięki czemu można wpływać na to, jak ludzie myślą i czego żądają. Poprzez zdominowanie sfery symbolicznej można sprawować władzę, wpływając na pragnienia przez ich kształtowanie lub określanie. W tym wypadku władza działa przez manipulowanie myślami swych ofiar[138]. Ponadto sprawujący władzę, narzucając swoją wizję świata, mogą jednocześnie kontrolować charakter dyskursu publicznego, dążąc do zablokowania prób otwartego wyrażania

[134] J. Bryła, *Czynniki kształtujące stosunki międzynarodowe*, (w:) *Stosunki międzynarodowe, op. cit.*, s. 29.

[135] J.J. Wiatr, *Socjologia polityki, op. cit.*, s. 199.

[136] J.S. Nye, jw, *Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, Warszawa 2007, s. 25, 77-88.

[137] A.S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji...*, s. 49

[138] Por. S. Lukes, *Władza w ujęciu radykalnym*, (w:) *Współczesne teorie socjologiczne*, wybór A. Jasińska-Kania i in., Warszawa 2006, s. 504-507.

preferencji przez grupy podporządkowane. Alternatywne opcje albo wartości istnieją, ale działania prewencyjne władzy nie dopuszczają do ich ujawnienia i wyrażania. Ta forma władzy występuje wówczas, gdy jednostki albo grupy ludzi sprawujących ją blokują odmienne punkty widzenia i polityczne alternatywy bądź uniemożliwiają innym ludziom wyrażanie swoich preferencji. Sprawujący kontrolę nad sferą symboliczną mogą także stworzyć takie warunki instytucjonalne, że grupy podporządkowane nie podejmują działania, gdyż wiedzą, iż w istniejących warunkach nie mają szans na realizację swoich celów. Uznaje się, że we współczesnym świecie zjawiska związane z takimi działaniami są znacznie częstsze i istotniejsze w życiu społecznym niż zjawiska związane z wykorzystywaniem siły i przemocy[139].

Przy rozważaniach dotyczących charakteru władzy we współczesnym świecie wskazuje się ponadto, iż obecnie polityka staje się jeszcze jednym towarem na rynku i już nie tyle odwołuje się do racjonalnych argumentów, ile koncentruje się na „uwodzeniu" potencjalnych odbiorców. Zamiast środków oraz instytucji represji i przemocy, narzucania norm władza w świecie postindustrialnym wykorzystuje „uwodzenie", instytucje *public relations*, reklamę, tworzenie potrzeb. Ideologiczna dominacja (*soft power*) w coraz większym stopniu zastępuje czynnik militarny (*hard power*) jako główny element przewagi w środowisku międzynarodowym. Wyraz takiemu przekonaniu dał m.in. francuski filozof Jean Baudrillard, pisząc, że światowa popularność amerykańskiego filmu *Czas Apokalipsy* pokazuje, iż Amerykanie tylko pozornie przegrali wojnę w Wietnamie. Sukces filmu jest zwycięstwem w skali globalnej, a będąc częścią działań zbrojnych w Wietnamie, pokazuje, iż sfera symboliczna ma moc równą, a nawet większą niż potęga samego Pentagonu i wszystkich światowych rządów[140]. „Uwodzenie" uznaje się za bardziej skuteczne niż przymus, przynoszące lepsze efekty i dalej sięgające wpływy[141], co oznacza, że w dzisiejszym świecie oddziaływanie za pomocą *soft power* jest skuteczniejsze niż używanie *hard power*.

We współczesnej Rosji podkreśla się znaczenie „władzy symbolicznej" i wskazuje się, iż rywalizacja w XXI w. to przede wszystkim ideologiczna konkurencja między państwami, a konflikty we współczesnym świecie mają podłoże przede wszystkim „informacyjne". Ich celem jest opanowanie „sfery symbolicznej" i dlatego też Rosjanie muszą stać się „atrakcyjni" ideologicznie, jeżeli chcą skutecznie rywalizować o odzyskanie pozycji w środowisku międzynarodowym, a zwłaszcza na obszarze uznanym za strefę „żywotnych interesów". Przekonanie o istotnej roli *soft power* wywodzi się między innymi z faktu, że współczesna Federacja Rosyjska jest „wypychana" ze swoich dotychczasowych

---

[139] Por. L.W. Neuman, *Power, state, society*, Nowy Jork 2005, s. 12-14; *Podstawy psychologii politycznej*, *op. cit.*, s. 147, 151, 152.

[140] J. Baudrillard, *Symulakry i symulacja*, Warszawa 2005, s. 76, 77.

[141] J.S. Nye, *op. cit.*, s. 25.

sfer wpływów w regionie Europy Środkowej, Kaukazu i Azji Środkowej właśnie za pomocą instrumentów „miękkiej siły": oddziaływania za pomocą środków ekonomicznych, upowszechniania ideologii liberalnej, wspierania prozachodnich ruchów społecznych, polityki „otwartych drzwi" dla akcesji nowych państw do NATO i UE. W związku z tym takie państwa, jak Ukraina, Mołdawia, Gruzja, Azerbejdżan, zostają wprowadzone w orbitę wpływów europejskich oraz amerykańskich, natomiast pomiędzy Rosją a USA i UE rozgrywa się swoista *soft war*, w której obie strony dążą przede wszystkim do mobilizacji zasobów „miękkiego oddziaływania", aby uzyskać dominację w strategicznych regionach[142].

Jest to o tyle istotny element dla Rosji, że przez blisko siedemdziesiąt lat istnienia Związku Radzieckiego polityka tego państwa była wspierana przez ideologię komunistyczną. Między innymi dzięki wykorzystywaniu siły oddziaływania ideologicznego kraj ten stworzył sferę wpływów, która jako pierwsza w historii najnowszej zdołała się przeciwstawić hegemonii Zachodu. Model radziecki był do pewnego momentu zdolny konkurować z wysokorozwiniętymi państwami Zachodu i dla wielu rozwijających się społeczeństw stał się realną alternatywą modernizacyjną[143]. W okresie zimnej wojny Związek Radziecki był rywalem dla USA także pod względem *soft power* i angażował się w szeroką kampanię informacyjno-propagandową, aby przekonać resztę świata o atrakcyjności modelu radzieckiego i ideologii komunistycznej. ZSRR wydawał znaczące sumy na promocję własnej ideologii i rozpowszechnianie dezinformacji na temat Zachodu, kładziono duży nacisk na demonstrowanie wyższości swojego systemu edukacji i kultury[144].

Zmiany społeczno-polityczne, do których doszło na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. w Europie Środkowej i Wschodniej, doprowadziły do znaczącego ograniczenia znaczenia ideologii komunizmu. Spowodowało to, że Rosja utraciła jeden z ważnych elementów wykorzystywanych w rywalizacji międzynarodowej, a problemem polityki zagranicznej odrodzonego państwa stała się budowa nowej przestrzeni ideologicznej, która byłaby podstawą dla aktywności zewnętrznej i utrzymania pozycji hegemona, jeżeli nie w dawnym bloku państw socjalistycznych, to przynajmniej na obszarze byłego ZSRR.

Dominacja zachodniej ideologii liberalnej, hasła demokratyzacji i gospodarki rynkowej w okresie rozpadu ZSRR nie były jeszcze traktowane jako zagrożenie dla pozycji Rosji w świecie. Odejście od rzeczywistości radzieckiej było traktowane jako konieczny element modernizacji kraju. Wśród elit politycznych oraz w świadomości społecznej silne było wówczas oddziaływanie nurtu zwanego

---

[142] B.P. Jackson, *The „soft war" for Europe's East*, „Policy Review" 2006, nr 137, s. 6-14.
[143] M. Dobroczyński, *Między mocarstwami*, *op. cit.*, s. 56.
[144] S. J. Nye, *op. cit.*, s. 107-109.

„okcydentalizmem". Stanowił on specyficzny element rosyjskiej myśli społecznej i historiozoficznej, nazwany tak ze względu na pozytywny stosunek jego przedstawicieli do zachodniej Europy. Cechował go krytycyzm wobec tradycji rosyjskiej oraz admiracja dla zachodniej cywilizacji. Jego przedstawiciele byli przekonani, że stosunki w Rosji należy maksymalnie zeuropeizować, gdyż to właśnie Europa Zachodnia osiągnęła najwyższy rozwój cywilizacji i właśnie tam zasady wolności oraz postępu znajdują najlepsze możliwości rozwojowe[145].

Okcydentalizmem nazywano ogólną tendencję do „europeizacji" Rosji, połączoną z kultem wiedzy naukowej, z zamiłowaniem do zasad liberalnych, z przekonaniem, że tylko droga zachodnia może wydobyć Rosję z zacofania i stagnacji kulturowej. W rosyjskiej świadomości społecznej funkcjonuje przede wszystkim obiegowa, szeroka interpretacja okcydentalizmu jako synonimu każdego przejawu sympatii dla zachodniego sposobu życia i myślenia, dla systemu zachodniej demokracji[146]. Okcydentalizm, zakładający jednoznacznie prozachodni kurs rozwoju kraju, był traktowany w latach dziewięćdziesiątych jako ideologia, która doprowadzi Rosję do integracji z Zachodem, zapewni rozwój cywilizacyjny całemu regionowi byłego ZSRR, w którym państwo rosyjskie jako najważniejszy i największy partner oraz sojusznik Zachodu wprowadzi wszystkie narodowości ZSRR do „wspólnego europejskiego domu", utrzymując pozycję hegemona w regionie.

Z uwagi na specyfikę rosyjską, w której z pojęciem liberalizm wiążą się konotacje negatywne[147], a także ze względu na nieudane reformy społeczno-gospo-

---

[145] W. Szczukin, *Russkoje zapadniczestwo*, Łodź 2001, s. 135-164; A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna...*, s. 201-226.

[146] *Okcydentalizm*, (w:) *Idee w Rosji. Leksykon*, pod red. A. de Lazari, t. 2, Łódź 1999, s.152.

[147] Liberalizm rosyjski powstawał w zupełnie innej niż zachodnioeuropejska sytuacji, gdyż w Rosji nie istniał stan trzeci, którego interesy wyrażał liberalizm zachodni. Specyfikę rosyjskiego liberalizmu określał fakt, że jako światopogląd został przejęty głównie przez szlachtę (*dworianstwo*), która bardzo długo pozostawała jedyną zeuropeizowaną warstwą społeczną w Rosji, czyli narodził się w innych niż na Zachodzie grupach społecznych. Idee liberalizmu w charakterystycznych społeczno-politycznych warunkach rosyjskiego absolutyzmu - samodzierżawia, często znajdowały się w sytuacji wzajemnego oddziaływania z dominującym w Rosji patriarchalno- konserwatywnym światopoglądem i sposobem życia. Ważnym problemem, decydującym o charakterze rosyjskiego liberalizmu, było pytanie, w jaki sposób, nie naruszając zasad państwa patrymonialnego, wprowadzić gwarancje prawne dla obywatelskich, politycznych i ekonomicznych swobód jednostki. W XIX w. liberalnie nastawiona inteligencja stała przed dylematem: albo zdecydować się na kompromis z samodzierżawiem i odłożyć na czas nieokreślony modernizację państwa i udzielenie całej ludności swobód, albo zaangażować się całkowicie w szybkie i radykalne wprowadzenie w życie programu liberalnego. Spowodowało to podział na liberałów, którzy wybrali drogę współpracy z władzami państwowymi i liberałów skłaniających się w stronę lewicowego radykalizmu, dla których każdy kompromis z samowładztwem oznaczał odejście od ideału wolności. Główny nurt liberalizmu rosyjskiego opowiadał się za współpracą z samodzierżawiem carskim i cechą charak-

darcze początku lat dziewięćdziesiątych liberalizm jako ideologia stracił w latach dziewięćdziesiątych jakąkolwiek atrakcyjność dla społeczeństwa rosyjskiego. Stało się tak dlatego, iż idee liberalizmu, wykorzystywane jako hasło propagandowe przez nową elitę władzy ukształtowaną na początku lat dziewięćdziesiątych, stały się ideologią zmian ekonomiczno-społecznych na drodze prywatyzacji mienia społecznego przez elitę partyjno-komsomolską, współzwiązaną ze strukturami mafijnymi, prowadzącą do pauperyzacji ludności kraju i pojawienia się niespotykanych wcześniej nierówności społecznych[148]. Patologie okresu transformacji doprowadziły do sytuacji, w której idee demokracji, wolności, wolnej konkurencji stały się dla Rosjan równoznaczne z bezprawiem, chaosem i nierównością społeczną[149]. Paradoksem rosyjskiej transformacji ustrojowej stał się fakt, że współcześni Rosjanie, porównując obecną Federację Rosyjską ze Związkiem Radzieckim, dochodzą do wniosku, iż w okresie jego istnienia cieszyli się większymi swobodami, bezpieczeństwem, a także mieli zagwarantowany wpływ na władzę i podejmowane decyzje. Natomiast transformacja ustrojowa, zapoczątkowana przez prozachodnich polityków, doprowadziła do masowej pauperyzacji społeczeństwa, zniszczenia ZSRR i podstaw systemu społeczno-gospodarczego, odebrała Rosjanom godność i bezpieczeństwo.

W rosyjskiej rzeczywistości niezadowolenia na tle utraty większości światowych pozycji (zwłaszcza zaś statusu mocarstwa) nie kompensowano sukcesami

---

terystyczną dla rosyjskiej wersji tej doktryny było położenie nacisku na rolę państwa jako źródła stopniowych reform społecznych i politycznych, reprezentując specyficzny wariant liberalno-konserwatywnej polityki. Wyrazicielem świadomości liberalnej była przede wszystkim oświecona biurokracja – „czynownicy" wyższych szczebli. Niechęć do biurokratycznego monopolu władzy łączyła się z obawą przed rewolucją. Liberałowie rosyjscy, ceniąc stabilizację społeczną, mieli nadzieję na kompromisowe rozwiązywanie wszystkich sporów. Liberalizm w państwie carów można określić jako konserwatywny w porównaniu z poglądami liberałów angielskich, ale jednak liberalny w zestawieniu z istniejącą tam tradycją polityczną. Do najważniejszych przedstawicieli i twórców myśli liberalnej w dziewiętnastowiecznej Rosji należeli Tymoteusz Granowski, Konstanty Kawelin; Borys Cziczerin, Michał Katkow, Michał Loris-Mielnikow. Z uwagi na fakt, że na opinię społeczną w Rosji wpływały przede wszystkim prądy radykalno-lewicowe samo pojęcie „liberał" na początku XX w. nabrało negatywnego zabarwienia, stając się synonimem tchórzostwa i komformizmu. W okresie państwa radzieckiego nastąpił głęboki kryzys rosyjskiego liberalizmu, który praktycznie zanikł. Dopiero wraz z reformami końca lat osiemdziesiątych XX w. oraz pojawieniem się wśród elit politycznych i intelektualnych świadomości konieczności modernizacji państwa pojawiło się nowe pokolenie rosyjskich liberałów.

[148] A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością...*, s. 72. Świadectwem niechęci wobec terminów „demokracja" czy też „liberalizm" mogą być chociażby, na co zwracał uwagę polski dziennikarz i pisarz mieszkający w Rosji Mariusz Wilk, zwroty, które pojawiły się w języku rosyjskim: zamiast *diemokratija* – *dier'mokratija* (*diermo* – gówno), zamiast *priwatizacija* – *prichwatizacija* (*prichwatit'* – zawłaszczyć, zagarnąć), patrz: M. Wilk, *Wilczy notes*, Warszawa 2007, s. 196, 206.

[149] M. Nizioł, *op. cit.*, Lublin 2004, s. 107.

we wdrażaniu demokracji i gospodarki rynkowej. Skutkowało to tym, że w nastrojach i poglądach elit intelektualnych nastąpiły: z jednej strony dyskredytacja wartości liberalnych, z drugiej zaś wyraźny zwrot ku wartościom narodowym oraz idei przywrócenia państwu instrumentów pozwalających na regulowanie i kontrolę nad procesami społecznymi[150].

Okcydentalizm, będący ważną częścią rosyjskiej tożsamości kulturowej, został zanegowany jako nieprzydatny Rosji. Uznano, że powinna ona poszukiwać własnej drogi rozwoju, gdyż standardy zachodnioeuropejskie nie przystają do rosyjskiej rzeczywistości. Takie słowa klucze, jak „demokracja", „liberalizm", „rynek", „wolność" zostały zdyskredytowane i wyraźnie zmalało poparcie dla demokratycznych przeobrażeń (w połowie lat dziewięćdziesiątych za wartościami demokratycznymi opowiadało się ok. 35% badanych, a za antydemokratycznymi ok. 22%. Obecnie ok. 22% badanych określa się jako demokraci, a już 42% jako antydemokraci)[151]. Zaczęto postrzegać liberalizm (nawiązując do tradycji marksistowskiej i poglądów Antonio Gramsciego) jako ideologię hegemoniczną społeczeństw i krajów dominujących, która służy utrzymaniu światowej supremacji krajów zachodnioeuropejskich. W wyniku procesów zachodzących w środowisku międzynarodowym i w samej Rosji liberalizm i okcydentalizm zostały wypchnięte na „margines" dyskursu publicznego i przestały stanowić dominującą wartość dla społeczeństwa rosyjskiego. Rosyjskie negatywne odczucia wobec ideologii liberalizmu i demokratycznych reform nie są jednak wynikiem „predyspozycji kulturowych", autorytarnej tradycji, zakorzenionego w mentalności narodowej przyzwyczajenia do rządów „silnej ręki"[152], ale wynikają raczej z faktu życia w sytuacji, w której hasła liberalizacji i demokratyzacji, zamiast przynieść spodziewaną poprawę bytu, doprowadziły do rozpadu państwa, kryzysu społeczno-gospodarczego, upadku autorytetu władzy i stworzenia oligarchiczno-klanowego systemu rządów[153].

W Rosji uznano, że aby przeciwstawić się hegemonii USA i krajów zachodnioeuropejskich w świecie, należy podjąć także próbę przeciwstawienia się amerykanizacji przestrzeni globalnej i całkowitej dominacji neoliberalnej ideologii. Wśród interesujących teorii związanych z postrzeganiem współczesnego

---

[150] A. Walicki, *Smuta czy tylko apatia*, „Polityka" 1999, nr 22, s. 22, 23

[151] *Bazowyje cennosti Rossijan: socjalnyje ustanowi. Żizniennyje strategii. Simwoły. Mify*, Moskwa 2003, s. 48, 49.

[152] Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. Rosjanie samodzielnie odrzucili dotychczasowy represyjny system. Pierwsze lata *pieriestrojki* i transformacji ustrojowej zostały zdominowane przez nastroje prozachodnie i liberalne. W pierwszych wyborach prezydenta w Rosji odwołujący się do haseł demokratycznych i liberalnych Borys Jelcyn (będący symbolem przemian i demokratyzacji) uzyskał w pierwszej turze głosowania 57,30% głosów.

[153] E. Carnaghan, *Thinking about democracy: interview with Russian citizens*, „Slavic Review" 2001, vol 60, nr 2, s. 363.

środowiska międzynarodowego jako „rywalizacji symbolicznej" pojawiła się w literaturze rosyjskiej koncepcja ładu światowego jako wojny „pan-idei", która rozgrywa się przede wszystkim w nowym ładzie przestrzennym cywilizacji informatycznej, ale ma skutki dla rzeczywistej sytuacji międzynarodowej przez narzucenie za pośrednictwem mass mediów własnej wizji świata. Nawiązuje ona do koncepcji zderzenia cywilizacji Samuela Huntingtona oraz do geopolitycznych teorii Karla Haushofera i idei panregionów - wielkich bloków stanowiących sfery wpływów głównych mocarstw światowych.

Uznaje się, że we współczesnym świecie dzięki międzynarodowym przepływom informacji mamy do czynienia z „krążeniem idei". Rewolucja przemysłowa umożliwiła wykorzystanie elektrotechnicznych technik łączności, teledetekcji i teletransmisji do szybkiego przekazywania idei i danych. Pan-Ameryka, pan-Europa, pan-Eurazja, pan-Chiny, pan-islamizm to niektóre z najważniejszych pan-idei, koncentrujących wokół siebie działania polityczne i stanowiących próbę uporządkowania przestrzeni współczesnego świata. Wszystkie te idee są zakorzenione w tradycji i historii poszczególnych regionów, gdyż zostały ukształtowane na podłożu etyki wielkich światowych religii.

Współzawodnictwo pan-idei w XXI w. odbywa się w przestrzeni komunikowania masowego i kanałami komunikacyjnymi całego świata. Stanowi pole „wirtualnej" wojny, która mimo, że wydaje się być niewidoczną i bezkrwawą, to jednak jest okrutna i bezwzględna. Przykładem efektów takiej wojny jest choćby pojawienie się na mapie świata całych państw i narodów wykluczonych ze wspólnoty międzynarodowej w wyniku napiętnowania za pośrednictwem mass mediów określeniem „oś zła".

Główną role w wojnie pan-idei odgrywają Stany Zjednoczone Ameryki, które wytwarzają dzisiaj prawie 75% światowej informacji, co daje im zdecydowaną przewagę w tej rywalizacji. Pan-amerykańska idea we współczesnym świecie występuje jako symbol globalizacji utożsamianej z Ameryką i „nowego porządku światowego". Geopolityczny scenariusz amerykańskiej pan-idei globalizacji zakłada, że polityka światowa będzie obracała się wokół globalnej ekonomiki, natomiast linie podziału w świecie będą przebiegać nie między cywilizacjami a tymi, którzy uczestniczą w światowej gospodarce, lecz tymi, którzy z różnych przyczyn znaleźli się na jej marginesie. Amerykański scenariusz geopolityczny globalizacji dzieli świat na dwie strefy: cywilizacja - barbarzyństwo. Współczesnymi enklawami „barbarzyństwa" są przede wszystkim kraje zaliczane do „osi zła": Iran, Irak, Korea Północna, a także Kuba. Mogą one zostać „przywrócone" cywilizacji dzięki ich demokratyzacji oraz amerykańskiej koncepcji uderzenia wyprzedzającego w ramach wojny z terroryzmem.

Konkurującymi z pan-amerykańską ideą globalizacji są przede wszystkim: geopolityczny scenariusz pan-idei islamskiego terroryzmu, skierowany przeciwko dominacji w świecie USA oraz geopolityczny scenariusz eurazjatyckiej

pan-idei kontynentalnego bloku (do którego zaliczono nie tylko Moskwę, ale także Paryż, Berlin, Delhi, Tokio), mający przeciwstawić się dominacji świata anglosaskiego. Idea ta - obecna zarówno w koncepcji Stanów Zjednoczonych Europy, zbudowanych na współpracy Francji i Niemiec, jak i w rosyjskiej myśli eurazjatyckiej - może doprowadzić do zjednoczenia przestrzeni Eurazji, do czego, w obawie przed utratą przewag światowych, nie chce dopuścić USA. Kolejnym ważnym elementem współczesności jest geopolityczny scenariusz pan-chińskiej idei, który zakłada stworzenie Wielkich Chin i włączenie do nich Hongkongu, Makao i Tajwanu[154].

Wskazuje się, że w XXI w. „wojna informacyjna" jest podstawowym środkiem światowej polityki i dominującym sposobem osiągnięcia duchowej, politycznej i ekonomicznej władzy. Dlatego też elity rosyjskie powinny aktywnie włączyć się w rywalizację, broniąc swoich narodowych interesów[155]. Ponadto państwo i naród rosyjski mogą i powinny stać się ogniwem łączącym różnorodne elity narodowe Eurazji i reprezentować je we współczesnej informacyjnej „przestrzeni intelektualnej", pozostając duchowym centrum i „jądrem" przyciągającym kultury Zachodu i Wschodu, Północy i Południa[156]. Obecnie Rosja musi zmierzyć się w środowisku międzynarodowym z zasobami *soft power* takich potęg, jak USA i Unia Europejska. Szczególnie zjednoczona Europa stała się wielkim wyzwaniem dla Federacji Rosyjskiej. Z końcem zimnej wojny Unia Europejska stała się magnesem, który sprawił, że cały region Europy Wschodniej (dotychczas pozostający w strefie wpływów rosyjskich) zorientował się w kierunku Brukseli. Opcję proeuropejską przyjęły kraje, które wchodziły w skład ZSRR, takie jak państwa nadbałtyckie czy też Gruzja i Ukraina. Brak atrakcyjności ideologicznej i politycznej spowodował, że Rosjanie nie byli w stanie przeciwstawić się tym tendencjom nawet w regionach uznawanych za obszar ich żywotnych interesów. Kolejnym zagrożeniem dla rosyjskiej dominacji na obszarze byłego ZSRR stało się także rozprzestrzenianie w jego muzułmańskich regionach radykalnej ideologii i organizacji islamskich, które w obliczu kryzysu tożsamości i wartości, jaki dotknął społeczeństwa postradzieckie, oferowały atrakcyjne hasła i wypełniały pustkę duchową, pozostawioną przez upadek ideologii komunistycznej.

Podnosząc problemy *soft power* i „wojny informacyjnej" (wojny pan-idei), zwraca się także uwagę na konieczność poszukiwania „rosyjskiej idei", która stałaby się alternatywą dla amerykanizacji świata, podbudowanej przez ideologię liberalną. Przeciwstawiając współczesną Rosję Zachodowi i szukając „pan-idei", która byłaby zdolna konkurować z dominującymi wzorami neoliberalnymi, powraca się do tradycyjnych w rosyjskim myśleniu poglądów o szczególnym

[154] I.A. Wasilienko, *Geopolitika, op. cit.*, s. 181-195.
[155] I. Panarin, *Informacionnaja wojna i geopolitika*, Moskwa 2006, s. 6, 7.
[156] *Ibidem*, s. 5.

„duchowym" znaczeniu Rosji w świecie, przeciwstawiając je liberalnemu, zindywidualizowanemu, skomercjonalizowanemu światu Zachodu. „Rosyjska idea" miałaby stać się intelektualną, ideologiczną podbudową rosyjskiej aktywności w świecie zewnętrznym, na tyle atrakcyjną, że byłaby zdolna konkurować z pan-amerykańską ideą liberalnej globalizacji i zjednoczyć wokół Rosji wszelkie siły, które sprzeciwiają się przebudowie całego świata na modłę USA.

W literaturze rosyjskiej wskazuje się, że współczesna Rosja powinna wypracować narodową (rosyjską) ideę, gdyż bez niej, bez widocznej wizji i perspektywy rozwoju państwa, trudno będzie chronić specyfikę własnej kultury i państwowości. Jest to ważne, ponieważ polityka zagraniczna państwa powstaje na podstawie narodowo-państwowej ideologii, którą należy pojmować jako system koordynat i interpretację modelu świata[157]. „Rosyjska idea" służyłaby określeniu podstaw politycznej strategii państwa i zawierałaby odpowiedzi na pytania o przyszłość kraju, o to czy Rosja ma do odegrania jakąkolwiek rolę w świecie, a jeżeli tak, to jaka ona ma być. Stworzenie nowej „rosyjskiej idei", stanowiącej podstawy dla polityki tego kraju w XXI w., wiąże się z koniecznością rozwiązywania wielkich dylematów stojących przez współczesną Rosją. Uważa się, że z jednej strony należy dążyć do ukształtowania rosyjskiego państwa narodowego - silnego i suwerennego, ale z drugiej istnieje też konieczność włączenia go w procesy globalizacji i ponad narodowe organizacje międzynarodowe, których działalność może ograniczać suwerenność Rosji. Z jednej strony powinna dążyć do stworzenia efektywnej, narodowej gospodarki rynkowej, z drugiej należy włączyć ją w globalny rynek, w ramach którego dominują inni aktorzy polityczni. Problemy te wymagają adekwatnej odpowiedzi i działań ze strony rosyjskich polityków i społeczeństwa.

Pojęcie „rosyjskiej idei" należy obecnie do najczęściej używanych kategorii rosyjskiej myśli społecznej i politycznej, gdyż Rosjanie uznają, że w przełomowych momentach historycznych (jakiego jesteśmy obecnie świadkami), aby dokonać prawidłowego wyboru politycznego i cywilizacyjnego na przyszłość, należy z dziejów i tradycji państwa wydobyć najważniejszą tendencję rozwoju społecznego i pomóc w jej urzeczywistnieniu. Miałaby to więc być swoista „myśl przewodnia", którą powinien kierować się naród rosyjski. Dyskusje o „idei rosyjskiej" byłyby więc w tym ujęciu sporem o rosyjską tożsamość narodową i kulturową, sens dziejów oraz miejsce Rosji w historii powszechnej.

Renesans pojęcia „rosyjskiej idei", który nastąpił we współczesnej Federacji Rosyjskiej, wydaje się być pochodną kryzysu ideologicznego i tożsamościowego, w jakim znalazła się Rosja po upadku ZSRR, odrzuceniu dotychczasowej tożsamości i negatywnej oceny wzorów cywilizacji zachodniej (liberalizm, wolny rynek). Brak zgody na przyjęcie wartości dominującej cywilizacji zachodnio-

[157] *Własť, politika, diplomatija...*, s. 125.

europejskiej powoduje poszukiwanie „swoistych" wartości oraz składników struktury społecznej i rozwoju cywilizacyjnego. Stanowisko współczesnych elit społecznych, poszukujących „rosyjskiej idei", oddają poglądy Lwa Karsawina, opublikowane w 1922 r. w pracy *Wschód, Zachód i idea rosyjska*. Pisał on: „Rosja przeżywa drugi okres ostrej europeizacji [...] Jednak pewne jest, że nie w europeizacji nasza przyszłość. Jeśli byłoby inaczej, bylibyśmy narodem bez historii, nadającym się wyłącznie na nawóz dla europejskich pól [...] i o żadnej idei rosyjskiej nie warto byłoby mówić. I nie w «europejskich» tendencjach rosyjskiej myśli, społeczności i państwowości szukać należy tej idei"[158]. Wskazuje się jednak, że w odbiorze społecznym współczesne dyskusje o „rosyjskiej idei" stają się sporami o praktyczny „pomysł na Rosję" (przede wszystkim o sposób integracji narodowej w wieloetnicznej Federacji), zastępując spekulatywne, historiozoficzne rozważania na temat jej mesjanistycznego przeznaczenia[159]. Jak się przyjmuje, znaczenie współczesnych rozważań nad „rosyjska ideą" wynika z faktu, że nowa Rosja to już nie ZSRR ani też nie byłe cesarstwo rosyjskie, ale zupełnie nowa jakość i dlatego potrzebna jest jej nowa strategia oraz nowa samoidentyfikacja. „Rosyjska idea" to współcześnie idea narodowa, która ma za zadanie sformułowanie celów, perspektyw oraz interesów państwa i społeczeństwa. W Rosji nowa ideologia oświeconego, demokratycznego patriotyzmu ma służyć przede wszystkim odbudowie państwa i powinna stać się ideologią rosyjskiego odrodzenia[160]. Przy rozważaniach dotyczących problemów współczesnej „rosyjskiej idei" i roli *soft power* w oddziaływaniu Rosji na świat zewnętrzny zwraca się uwagę, że współcześnie państwo to nie jest zdolne do odgrywania roli ośrodka inspirującego modernizację Azji za pomocą zachodnioeuropejskich wartości i haseł liberalnych. Liberalizm rosyjski ma bowiem charakter epigoński, a ponadto współczesny „europeizm" ze swoim „końcem historii" nie jest już dłużej w stanie inspirować ludzkości wielkimi perspektywami historycznymi[161].

Poszukiwanie „rosyjskiej idei" jest jednocześnie procesem powrotu zainteresowań własną przeszłością i tradycją kulturową. Inspiracji dla współczesnej ideologii państwa i narodu rosyjskiego poszukuje się więc w przeszłości. W rosyjskiej tradycji historiozoficznej rozważania nad „rosyjską ideą" mają długoletnią historię i były zjawiskiem wielopoziomowym i złożonym. W rzeczywistości pod tym szerokim pojęciem kryją się różnorodne ideologie tworzone w Rosji w okresie jej ponad tysiącletniej historii, do których mogą odwoływać się Rosjanie, szukając własnej tożsamości i specyfiki. „Rosyjską ideę" utożsamiono

---

[158] *Niemarksistowska filozofia rosyjska*, pod red. L. Kiejzik, Łódź 2001, s. 177.

[159] A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 2002, s. 468.

[160] S. Kortunow, *Rossija: nacionalnaja identicznost' na rubieże wiekow*, Moskwa 1997, s. 18, 31.

[161] A.S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji: scenariusze alternatywne u progu XXI w.*, (w:) *Historia i geopolityka...*, s. 49.

z państwową ideą imperium rosyjskiego (z uniwersalistycznym powołaniem rosyjskiego imperium), wyrażoną m.in.: w koncepcji Moskwy – Trzeciego Rzymu, w oficjalnej ideologii samowładztwa carskiego drugiej połowy XIX w. – „prawosławie, samodzierżawie, narodowość", w słowianofilstwie i panslawizmie, w eurazjatyzmie, a także w ideologii radzieckiej, będącej wersją „idei rosyjskiej" o inaczej rozłożonych akcentach. Wszystkie te koncepcje, mimo znaczących różnic, zawierają także pewne wspólne elementy, które stanowią podstawę także dla dzisiejszych poszukiwań narodowej ideologii. Każda z nich zawiera swoisty obraz świata, pod którego wpływem kształtowały się wyobrażenia o świecie rosyjskich pokoleń.

Uznaje się niekiedy, że termin „rosyjska idea" został stworzony przez Fiodora Dostojewskiego, który pisał, iż działalność Rosjan winna mieć charakter ogólnoludzki, a rosyjska idea ma być syntezą idei rozwijanych przez Europę[162]. Jako pojęcie filozoficzne weszło jednak do kultury rosyjskiej i europejskiej w drugiej połowie XIX w. za sprawą Włodzimierza Sołowiowa, który w 1889 r. wygłosił w Paryżu wykład pod tytułem *Rosyjska idea*. Sprowadzał się on do pytania o treść i sens istnienia Rosji. W ujęciu Sołowiowa była to idea religijna, która powinna ucieleśniać charakter rosyjskiego narodu. Treścią „idei rosyjskiej" miałoby być chrześcijańskie przeobrażenie życia, zbudowanie go na zasadach piękna i dobra[163].

Jednakże specyficzne elementy charakterystyczne dla „rosyjskich ideologii" pojawiły się dużo wcześniej niż pisma Dostojewskiego i Sołowiowa. Za pierwowzór rozważań nad tą kwestią uznaje się traktat kijowskiego metropolity Iłariona *Słowo o zakonie i łasce* (*Słowo o zakone i blagodati*)[164], napisany ok. 1049 r. *Słowo* było traktatem teologicznym, manifestem politycznym i kazaniem gloryfikującym Ruś. Uznaje się, że był to pierwszy w literaturze rosyjskiej patriotyczny manifest, stanowiący jednocześnie próbę sformułowania historiozoficznej koncepcji o specyficznym posłannictwie danym Rusi przez Boga[165].

Mesjanistyczna koncepcja narodu rosyjskiego została następnie rozwinięta w teorii Moskwa – Trzeci Rzym, stworzonej na przełomie XV i XVI w. Jej powstanie i wpływ na ówczesne społeczeństwo rosyjskie było związane z sytuacją, w jakiej znalazło się Księstwo Moskiewskie w tym okresie. Po zdobyciu przez Turków Konstantynopola w 1453 r. centrum prawosławia stała się Moskwa. Przełom XV i XVI w. był także okresem formowania się nowej tożsamości narodu ruskiego jako spadkobiercy oraz obrońcy ziem średniowiecznej Rusi i „wielkiego stepu", prawosławia i kultury bizantyńskiej. Świadectwem

---

[162] R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji*..., s. 263.

[163] *Niemarksistowska filozofia rosyjska, op. cit.*, s. 176.

[164] Por. I. Kijewskij, *Słowo o zakone i blagodati, op. cit.*, s. 19-36.

[165] M. Heller, *Historia imperium*..., s. 37; A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t. 1, *op. cit.*, s. 80.

kształtowania się tej nowej tożsamości była m.in. działalność mnicha Filoteusza, który nazwał państwo moskiewskie „Trzecim Rzymem" i pisał: „wszystkie królestwa prawosławnej wiary chrześcijańskiej złączyły się w twoim. [...] Pamiętaj i słuchaj monarcho prawosławny [...] dwa Rzymy upadły, trzeci stoi, czwartego nie będzie, gdyż twoje królestwo chrześcijańskie przez żadne inne nie zostanie zastąpione"[166]. Istniały, jak twierdził Filoteusz, trzy ośrodki chrześcijaństwa o znaczeniu ogólnoświatowym: Rzym, Konstantynopol i Moskwa. Rzym pierwszy, zachodni musiał upaść, bo odstąpił od „prawdziwej wiary", Rzym drugi - Konstantynopol - też spotkał ten sam los, bo odstąpił od wiary, opowiadając się za unią z katolicyzmem (unia florencka, 1439 r.). Pozostała tylko Moskwa, jako jedyny ośrodek prawdziwego chrześcijaństwa, stolica prawosławnych całego świata pod rządami Wasyla III, w którym płynie po matce krew imperatorów bizantyńskich (matką Wasyla III była Zofia Paleolog, siostrzenica ostatniego cesarza bizantyńskiego Konstantyna XI, żona wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III Srogiego)[167]. W ten sposób dziedzictwo Bizancjum zostało „przeniesione" do Moskwy - Trzeciego Rzymu.

Filoteusz stworzył kanon kultury moskiewskiej, z charakterystycznym dla niej mesjanizmem i przyznawaniem Moskwie specjalnej roli w świecie. Idea Moskwy - Trzeciego Rzymu nie była, jak się wskazuje, jedną z wielu koncepcji historycznych, lecz stała się jedną z podstawowych idei historiozoficznych tworzących ideologię i charakter państwa rosyjskiego, uznaje się ją nawet za archetyp nacjonalizmu i mesjanizmu rosyjskiego[168]. W kształtowaniu się świadomości narodu rosyjskiego teoria ta zasiała przekonanie, że Ruś to państwo wyjątkowe, stojące wyżej niż wszystkie inne kraje świata, a naród rosyjski to naród wyjątkowy, „wybrany" spośród wszystkich innych nacji[169].

Mesjanizm i poczucie odrębności, prowadzące niekiedy do izolacjonizmu i postaw niechętnych, a wręcz wrogich otoczeniu zewnętrznemu, stały się od połowy XVI w. stałym elementem rosyjskich ideologii, tworząc silny mit Rosji jako państwa szczególnego i Rosjan jako narodu wyjątkowego. Jej kontynuację można znaleźć w pracach słowianofilów, eurazjatyzmie oraz w teoriach wielu rosyjskich pisarzy, myślicieli, filozofów XIX i początków XX w. (Fiodor Dostojewski, Mikołaj Gogol, Fiodor Tiutczew, Konstanty Leontjew, Mikołaj Danilewski, Mikołaj Trubiecki, Mikołaj Bierdiajew, Piotr Sawicki, Iwan Ilin i in.).

Jednym z najbardziej wpływowych prądów intelektualnych w tradycji rosyjskiej, który w istotnym stopniu wpłynął na tworzenie się nowożytnej rosyjskiej kultury i myśli społeczno-politycznej było słowianofilstwo. Upraszczając, można powiedzieć, iż teoria słowianofilstwa polegała na przeciwstawianiu Rosji Za-

[166] *Chriestomatija po istorii SSSR, op. cit.*, s. 277, 278.
[167] L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. 1, *op. cit.*, s. 173.
[168] A. Lazari, *Czy Rosja będzie Trzecim Rzymem?*, „Znak" 1993, nr 2, s. 49.
[169] *Rossijskaja cywilizacija, op. cit.*, s. 232.

chodowi i głoszeniu wyższości rodzimych, rdzennie słowiańskich pierwiastków bytu społecznego i kultury dawnej Rosji. Uznaje się, że słowianofilska krytyka Europy Zachodniej była w istocie rzeczy (choć nie tylko) konserwatywno-romantyczną krytyką cywilizacji kapitalistycznej. Konserwatyzm słowianofilów nie tyle polegał na obronie istniejącego stanu rzeczy i niechęci do jakichkolwiek zmian, ile wyrażał romantyczną tęsknotę do utraconego ideału patriarchalnej Rusi[170].

Słowianofilstwo, będące swoiście rosyjską reakcją na zachodzące w XIX w. procesy modernizacji i przemian gospodarczo-społecznych, głosiło wyższość rodzimych pierwiastków bytu społecznego i kultury dawnej Rusi nad oświeceniowo-racjonalną cywilizacją Europy Zachodniej. W rosyjskiej tradycji kulturowej upowszechniła się przede wszystkim słowianofilska krytyka Zachodu oraz podkreślanie wartości tradycji kultury rosyjskiej, a podział na przeciwników „europeizacji" Rosji i zwolenników poszukiwania własnych samoistnych dróg rozwoju od lat czterdziestych XIX w. na trwale wpisał się w życie polityczne kraju.

W dużym uproszczeniu i nie do końca słusznie problem rosyjskiej tożsamości jest sprowadzany do dwubiegunowego układu i wyboru pomiędzy Wschodem a Zachodem. Nie wydaje się prawdziwe stwierdzenie, że kształtowanie tożsamości rosyjskiej zawsze odbywało się w opozycji do Zachodu i jego kultury. Jest to podejście rozpowszechnione w polskim dyskursie dotyczącym problematyki rosyjskiej, w którym turańsko-azjatyckość społeczeństwa rosyjskiego, jako pojęcie opisowe oraz ideologiczne, znalazła się na stałe w polskich wyobrażeniach dotyczących Rosji[171]. Co prawda stosunek do Zachodu stanowił w dziejach myśli rosyjskiej (w publicystyce, propagandzie, literaturze) jeden z podstawowych problemów i jego negatywne oceny kreowane przez rosyjskie tradycjonalistyczno-nacjonalistyczne ideologie zawsze w mniejszym lub większym stopniu koncentrują się na podkreślaniu wartości i swoistości rosyjskiej kultury oraz odwołują się do tradycji słowianofilstwa jako archetypu rosyjskiego nacjonalizmu. Jednak jednocześnie występuje znaczne zróżnicowanie postaw wobec Zachodu i krytyka jego cywilizacji jest tylko jednym z elementów, co prawda wpływowym, rosyjskiej kultury. Jak się wydaje, prawdziwsze byłoby stwierdzenie, że rosyjska opozycja wobec Zachodu odnosi się do negacji modelu racjonalno-oświeceniowej nowoczesności europejskiej - krytyki nieobcej wszakże samej myśli europejskiej. Nie bez przyczyny prof. Andrzej Walicki zwracał uwagę, że słowianofilscy krytycy

[170] A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej...*, s. 180.

[171] Z. Opacki, *Turańsko-azjatyckość Rosji w polskiej i rosyjskiej myśli społeczno-politycznej XIX–XX w.*, (w:) *Zagadnienia rosyjskie, op. cit.*, s. 239; por. A. Bryc, *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji*, Lublin 2004, s. 42.

cywilizacji europejskiej byli przesiąknięci kulturą europejską i z niej czerpali źródła dla swoich idei[172].

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że w sferze polityki zagranicznej bezpośrednią i najważniejszą kontynuacją słowianofilstwa stał się panslawizm[173]. Stanowił intelektualną podstawę rosyjskiego konserwatywnego nacjonalizmu, a jednocześnie był doktryną geopolityczną, zakładającą zjednoczenie wszystkich ludów słowiańskich, co wymagało utworzenia jednolitego, wielkiego imperium, obejmującego wschodnią połowę Europy[174].

Panslawizm był to ruch kulturalno-polityczny, który pojawił się na początku XIX w. w krajach zamieszkiwanych przez ludność słowiańską. Głosił hasła wyzwolenia Słowian i ich zjednoczenia politycznego, gospodarczego i kulturowego. Ojczyną panslawizmu były kraje znajdujące się pod dominacją turecką i austriacką: Czechy, Chorwacja, Serbia i Czarnogóra.

W ramach ruchu panslawistów istniała także linia rusofilska, której przedstawicielem był serbski działacz oświatowy Wuk Karadżic (1787–1864). Podstawową ideą rusofilów było zwrócenie się o pomoc i sojusz w walce z Osmanami i Habsburgami do jedynego niezależnego państwa Słowian – do wielkiej Rosji[175]. W Rosji panslawiści głosili idee zjednoczenia całej Słowiańszczyzny pod patronatem rosyjskiego cara. Idee te były wykorzystywane przez carat w jego polityce zagranicznej. Głównym ideologiem panslawizmu był Mikołaj Danilewski (1822–1885), autor pracy *Rosja i Europa*, która – będąc dziełem z pogranicza filozofii, historii i polityki – stanowiła także fundament ideologii panslawizmu. Ideałem politycznym Danilewskiego było zdobycie Konstantynopola i stworzenie pod zwierzchnictwem Rosji potężnej ekonomicznie i militarnie federacji narodów słowiańskich. Powołaniem narodu rosyjskiego jest stworzenie potężnego organizmu państwowego, nazwanego przez Danilewskiego Federacją Wszechsłowiańską. Jej powstanie stanowi warunek konieczny, aby słowiańszczyzna stała się nowym typem historyczno-kulturowym. Rosja nie może zagwarantować sobie i Słowiańszczyźnie trwałego miejsca w historii, nie stając się podstawą niezależnej politycznej federacji państw słowiańskich, które będą mogły przeciwstawić się Europie. Na wszechsłowiański związek, powstały na gruzach imperium Osmanów i Habsburgów, miały składać się następujące państwa: cesarstwo rosyjskie wraz z całą Galicją i Rusią Węgierską, Królestwo Czesko-Morawsko-Słowackie, Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców, Królestwo Bułgarskie, Rumuńskie, Greckie, Węgierskie. Stolicą miałby być

[172] A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej*..., s. 181; A. Rogalski, *Rosja – Europa. Wzajemne związki, wpływy i zależności kulturalno-literackie*, Warszawa 1960, s. 103.

[173] Por. A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej*..., s. 363.

[174] L. Moczulski, *Geopolityka*, Warszawa 1999, s. 505, 506.

[175] W.A. Kołosow, N.S. Mironienko, *Geopolitika i politiczeskaja geografija*. Uczebnik dla wuzow, Moskwa 2002, s. 152.

Konstantynopol, gdyż dzięki temu Rosja stałaby się wskrzesicielką wschodniego imperium rzymskiego i w ten sposób rozpoczęłaby się nowa, słowiańska era dziejów powszechnych. Federacja Słowian obejmowałaby także narody niesłowiańskie, takie jak: Grecy, Rumuni i Węgrzy, ale zabrakłoby w niej miejsca dla Polski, którą Danilewski uważał za zdrajcę i „Judasza Słowiańszczyzny"[176].

Kolejną ideologią „typowo" rosyjską, częściowo mieszczącą się w kręgu rosyjskich ideologii mesjanistycznych, był eurazjatyzm[177]. Można go uznać za kontynuację starszych idei, których myślą przewodnią było przeświadczenie o wyjątkowości Rosji i jej kultury. Podstawą ideologii eurazjatów było przekonanie o Rosji jako o osobnym regionie, na którego ukształtowanie decydujący wpływ miała specyfika kontynentu eurazjatyckiego, a także przekonanie o oryginalności rosyjskiego narodu, jago kultury i historii. Eurazjatyzm to koncepcja, w myśl której Rosja powinna być traktowana jako Eurazja, czyli swoisty świat etnogeograficzny, zajmujący określony obszar Europy i Azji. Ze względu na szczególne położenie i ład etniczny powstała tu specyficzna społeczność i kultura, w znaczący sposób różniąca się zarówno od społeczności europejskich, jak i azjatyckich. Naród rosyjski nie jest ani narodem europejskim, ani azjatyckim, ale stanowi swoistą etniczną wspólnotę - eurazjatycką. Etnicznie składa się ona z ludów słowiańskich, fińskich i tureckich. Kultura Rosji nie jest ani kulturą europejską, ani azjatycką, ani nawet sumą lub mechanicznym połączeniem tych dwóch pierwiastków i należy ją przeciwstawiać kulturom Europy i Azji jako „środkową", eurazjatycką kulturę. Specyfiką eurazjatyzmu była orientacja „na Wschód", ku turańskim ludom „wielkiego stepu" w pozytywnym kontekście. Stanowiła kluczową formułę całego ruchu eurazjatów: „bez tatarszczyzny (*tatarszczyny)* nie byłoby Rosji i wielkiego jednolitego imperium rosyjskiego"[178], a zatem Rosja powinna zwrócić się „ku Wschodowi" i tam szukać sojuszników.

Głównym problemem, który leżał w centrum zainteresowania eurazjatów, była kwestia odrębności Rosji od reszty świata jako osobnego etnogeograficznego i kulturowego ładu cywilizacyjnego, zajmującego centralne miejsce (*heartland)* między Wschodem a Zachodem, między Europą a Azją. Podstawą ideologii eurazjatów było przekonanie o oryginalności rosyjskiego narodu, jego kultury i historii. Rosja powstała z połączenia świata nomadów wielkich stepów z ludami osiadłymi europejskich miast i wsi, a scementowana została wspólną kulturą bizantyńską. Jest więc mieszanką Europy i Azji, pomostem między nimi, ale nie należy do żadnej z nich.

---

[176] Por. M. Danilewski, *Rossija i Ewropa,* (w:) *Klassika geopolityki XIX wiek,* wybór K. Korolew, Moskwa 2003, s. 277-679.

[177] Por. prace poświęcone eurazjatyzmowi: R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji...*; R. Backer, *Międzywojenny eurazjatyzm,* Łodź 2000.

[178] P. Sawicki, *Stiep i osiedłost',* (w:) *Russkij mir. Geopoliticzeskije zamietki po russkoj istroii,* Moskwa 2003, s. 811.

Jednym z najważniejszych ideologów eurazjatyzmu był Piotr Sawicki, który przejął od słowianofili przekonanie o wyjątkowej roli Rosji w świecie. Uważał on, że eurazjatyzm należy do tej samej sfery co słowianofilstwo. Punktem wyjścia dla idei Sawickiego było przekonanie, że Rosja stanowi osobny typ cywilizacji i kultury, na który decydujący wpływ wywarło położenie geograficzne. Eurazję - Rosję traktował jako szczególny, główny i centralny kontynent Starego Świata, Europę uważając za jego peryferie[179]. Piotr Sawicki postrzegał Rosję jako kontynuatorkę mongolskiej polityki zjednoczenia pod silną władzą całej przestrzeni Eurazji, co miało stanowić podstawę geopolitycznej strategii państwa. W jego przekonaniu Rosja była spadkobiercą Wielkich Chanów i dzieła Dżyngis - chana oraz Timura zjednoczenia Azji[180]. Uważał także, że - wypełniając tę misję we współczesnym świecie - Rosjanie powinni szukać nowych sposobów i form zabezpieczenia jednolitości Eurazji, uciekając się nie tylko do siły oraz wojny, ale odwołując się do wpływów kulturowych i współpracy, czyli do tego, co współcześnie określa się mianem *soft power*. Zdaniem Sawickiego Rosja powinna podjąć w sferze geopolityki wysiłek stworzenia nowych form myśli i twórczości społeczno-kulturowej dla osiągnięcia swojej zjednoczeniowej misji. Była to jedna z ważnych i nowatorskich idei Piotra Sawickiego, niedoceniona przez jemu współczesnych i potomnych, dla których eurazjatyzm stanowił niekiedy podstawę agresywnego nacjonalizmu rosyjskiego.

Także w okresie istnienia Związku Radzieckiego w ideologii państwa radzieckiego były widoczne elementy charakterystyczne dla „rosyjskiej idei". Wskazuje się, że nawet zmiana ideologicznych paradygmatów, która nastąpiła po rewolucji październikowej, nie doprowadziła do wyeliminowania poprzednich form stereotypów w rosyjskiej mentalności, a jedynie spowodowała ich transformację: na gruzach imperium carów powstało nowe supermocarstwo - ZSRR. Rosja radziecka przejęła z czasów carskich rosyjską ideę mesjanistyczną i imperialną tradycję. W mesjanistycznej teorii radzieckiej miejsce prawosławnej ideologii Rosji carskiej zajęła ideologia komunistyczna, a mesjanistyczna idea marksizmu, związana z ideą posłannictwa proletariatu, połączyła się i utożsamiła z rosyjską ideą mesjanistyczną[181]. Jak niekiedy pisano, „z sierpem i młotem, tak jak i z krzyżem, Rosja jest wciąż «Świętą Rosją, a Moskwa wciąż Trzecim Rzymem»[182]. Na ten aspekt ideologii komunistycznej szczególnie mocno zwracał uwagę dwudziestowieczny rosyjski emigracyjny filozof Mikołaj Bierdiajew, który pisał, że ideologia socjalizmu ma charakter mesjanistyczny. Istnieje bowiem klasa-mesjasz (proletariat), która stanie się zaczątkiem prawdziwego człowieczeństwa (społeczeństwa bez wyzysku), a do „idei" proletariatu musi

[179] *Sawicki Piotr*, (w:) *Idee w Rosji. Leksykon*, t. 2, pod red A. de Lazari, Łódź 1999, s. 283, 284.
[180] P. Sawicki, *Stiep i osiedłost'*, *op. cit.*, s. 813, 814.
[181] M. Bierdiajew, *Rosyjska idea*, *op. cit.*, s. 259.
[182] A. Toynbee, *Cywilizacja w czasie próby*, Warszawa 1991, s. 126.

należeć panowanie nad światem[183]. Bierdiajew poświęcił wiele ze swoich prac filozoficznych problemowi przeznaczenia rosyjskiego narodu i „rosyjskiej idei". Kontynuując myśl Sołowiowa, pisał, że myśl rosyjska i poszukiwania rosyjskie końca XIX i początku XX w. dowodzą istnienia specyficznie „rosyjskiej idei", która odpowiada charakterowi i powołaniu narodu rosyjskiego, a naród rosyjski to – ze względu na typ i strukturę duchową – naród religijny; „idea rosyjska" jest ideą wspólnoty oraz braterstwa ludzi i narodów[184].

Rozważania dotyczące „wojny pan-idei" oraz „rosyjskiej idei" ukazują źródła ideologiczne, na których podstawie kształtuje się rosyjska wizja świata oraz własnego społeczeństwa. Ukazują także, że we współczesnych rozważaniach dotyczących roli i miejsca Rosji w świecie silne są wciąż wpływy tradycji rosyjskiego mesjanizmu. Jak się bowiem uważa, misja tego państwa we współczesnym świecie leży w przestrzeni duchowości i wartości. Zadaniem Rosjan jest zbudowanie wspólnych wartości dla świata, a oni sami jako naród „wysokiego ducha" mogą temu podołać. Wskazuje się, że jest to kraj szczególnie predestynowany do ogrywania wyjątkowej roli w budowie nowego ładu globalnego. Specyfika historii rosyjskiej wyraża się w przejściu od peryferyjnego kraju wschodnioeuropejskiego do wielkiego eurazjatyckiego państwa (od Księstwa Moskiewskiego do cesarstwa rosyjskiego). Państwo to wypełniło całą przestrzeń pomiędzy rzymsko-katolickim światem, muzułmanami, cywilizacją indyjską oraz konfucjańsko-buddyjską. To naznaczyło Rosję jako kraj szczególny: wieloetniczny i wielowyznaniowy, który stanowi syntezę tych kultur. Budowa wspólnej światowej „interkultury" to konieczność współczesnego zróżnicowanego i współzależnego świata. Rosja dzięki swoim tradycjom duchowym i historycznym jest przygotowana do roli pośrednika pomiędzy Wschodem a Zachodem, a także do kształtowania nowego porządku międzynarodowego i pokojowego współistnienia kultur oraz narodów, a każdy działacz państwowy ma udział w tej misji[185]. Tylko naród rosyjski ze swoją specyficzną wielokulturowością, wieloetnicznością i wielokonfesyjnością jest szczególnie predestynowany do spełniania takiej funkcji swoistego „pomostu" między krajami rozwijającymi się a wysokorozwiniętymi; między chrześcijaństwem, islamem a budyzmem.

Jest to wielce charakterystyczny element rosyjskiego postrzegania roli własnego kraju we współczesnym świecie. Jeżeli przyjmiemy, że każde państwo i każdy naród ma pewne rytuały oraz stereotypy zawarte w kulturze, a przy tym wpływające na kształtowanie się zachowań w polityce zagranicznej, to należy pamiętać, że „rosyjska idea" postrzega Rosję jako kraj specyficzny, „wybrany", stanowiący swoisty korytarz między Wschodem i Zachodem, będący ich synte-

[183] M. Bierdiajew, *Nowe średniowiecze, op. cit.*, s. 218-223.
[184] *Idem, Rosyjska idea, op. cit.*, s. 263, 264.
[185] S. Kortunow, *Rossija: nacionalnaja identicznost'...*, s. 22.

zą. Wskazuje się przy tym na „duchowość" Rosji, która stanowi jej największe bogactwo i wyznacza jej specyficzne miejsce w świecie[186].

Problemem związanym z mesjanizmem i poszukiwaniem „rosyjskiej idei", która stałaby się podbudową dla polityki zagranicznej Rosji i przyczyniłaby się do jej „atrakcyjności" w środowisku międzynarodowym, jest koncentracja myśli rosyjskiej na zagadnieniu rosyjskiej narodowej tożsamości, a te idee nie wydają się być popularne poza samą Rosją. Współczesne rosyjskie ideologie narodowe nie są agresywne (choć niekiedy tak się je odbiera), mają one raczej odgrywać rolę kompensaty w sferze idei realnej słabości narodu rosyjskiego i poczucia narodowej porażki, nie wzbudzają natomiast szczególnego zainteresowania wśród elektoratu pochłoniętego raczej troską o materialne przetrwanie[187]. Są to ponadto ideologie w dużym stopniu elitarne, niezdolne do mobilizowania mas w samej Rosji, nie wspominając już o obszarze eurazjatyckim, na którym państwo rosyjskie chciałoby dominować.

Dlatego też mesjanizm, będący silnym elementem rosyjskiej tradycji, nie odgrywa we współczesnej rzeczywistości rosyjskiej dominującej roli. Mesjanizm rosyjski, konstruowany przez cały kompleks funkcjonalnych mitów i stereotypów, począwszy od teorii Moskwy - Trzeciego Rzymy, aż po ideologię komunistyczną, wyznaczał rosyjską aktywność międzynarodową, dziś stracił na znaczeniu, a wręcz następuje demitologizacja rodzimej historii, na której wspierał się misjonizm polityczny Rosji (poczucie wyjątkowości i uzurpowanie praw do odgrywania szczególnej roli w świecie czy pełnienia wyjątkowych funkcji w środowisku międzynarodowym). Odrzucenie czy też brak nadmiernego eksponowania tego elementu wynika z realiów, w jakich znalazła się Federacja Rosyjska na przełomie XX i XXI w.: po pierwsze Rosja utraciła swoją pozycję i zdolność oddziaływania na środowisko międzynarodowe, a po drugie zabrakło jej instrumentów ideologicznych (atrakcyjnej ideologii), które stanowiłyby podbudowę misjonizmu politycznego[188]. Wymusiło to konieczność pragmatyzacji celów polityki państwa i jeżeli można dzisiaj mówić w odniesieniu do Federacji Rosyjskiej o pragmatycznej identyfikacji interesu narodowego[189], to jest to wynik konfrontacji rosyjskiej tożsamości z rzeczywistością międzynarodową. Przy czym ten drugi element wymusił zmiany polityczne i odrzucenie mesjanizmu jako podbudowy działania politycznego na rzecz pragmatyzmu.

---

[186] K. Kułmanow, *Prioritety wnieszniej politiki Rossii i sawriemiennyje mieżdunarodnyje otnoszenija*, Moskwa 2002, s. 39.

[187] A. Walicki, *Smuta czy...*, s. 23.

[188] Takie elementy: jak możliwość oddziaływania w skali międzynarodowej i atrakcyjną ideologię, stanowiącą podbudowę działań politycznych zachowało natomiast drugie supermocarstwo, jakim było USA.

[189] S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 83-87; *Federacja Rosyjska 1991-2001*, *op. cit.*, s. 280-283.

Dlatego też dominującą postawą we współczesnym społeczeństwie rosyjskim oraz wśród jego elit politycznych jest raczej pragmatyczny konserwatyzm. Uznaje się, że od końca lat dziewięćdziesiątych, po nieudanych próbach modernizacji państwa na wzór zachodnioeuropejski, w Rosji ma miejsce „neokonserwatywna rewolucja", która zmieniła kierunek rozwoju państwa oraz postawy opinii publicznej. Na obecną chwilę wśród rosyjskiej elity politycznej dominuje koncepcja wzmocnienia państwowości, odejścia od „liberalizmu", rozumianego jako radykalne reformy społeczno-gospodarcze, które doprowadziły Rosję w latach dziewięćdziesiątych na granicę katastrofy, anarchii, chaosu i upadku[190].

Konserwatyzm jest ideologią uznającą za naczelne dobro istniejący porządek społeczny i polityczny, akcentującą konieczność zachowania lub umocnienia tradycyjnych wartości, norm, obyczajów i instytucji. Dlatego traktuje się go jako jedyną obecnie koncepcję, wobec której brak alternatywy. Specyficzny państwowy konserwatyzm ma długą tradycję w Rosji i zawsze był reprezentowany przez biurokrację państwową, tzw. czynowników. W centrum zainteresowania konserwatyzmu rosyjskiego, niezależnie od różnych form, jakie przybierał, znajdował się zazwyczaj, aktualny także w dniu dzisiejszym, problem „tradycja a modernizacja". Bardzo często był rozpatrywany wraz z próbami określenia miejsca rosyjskiej cywilizacji w kontekście cywilizacji światowej w ramach kwestii „Rosja a Europa". Dzięki temu można wskazać na kilka wspólnych poglądów obecnych w historycznym systemie rosyjskiego światopoglądu konserwatywnego: uznanie konieczności kierowania Rosji na drogę własnego, swoistego narodowego rozwoju, odmiennego od zachodnich dróg rozwojowych zarówno w politycznym, jak i duchowo-kulturowym aspekcie; krytyka liberalizmu, parlamentaryzmu i socjalizmu; uznanie nieuchronności samodzierżawia w Rosji, dopuszczenie możliwości reform tylko w ramach istniejącego systemu w celu usprawnienia i utwierdzenia monarchii; obecność w konserwatywnych poglądach stałych elementów myśli religijnej (prawosławnej), podkreślanie znaczenia prawosławia w państwowo-politycznym życiu społeczeństwa jako idei leżącej u podstaw narodu rosyjskiego i decydującej o jego wyjątkowym, duchowym charakterze, w tym kontekście podkreślano też rolę cara jako „pomazańca Bożego"; zachowanie hierarchii społecznej jako podstawy samodzierżawia i odbicia „hierarchii Królestwa Niebieskiego"; zachowanie jednolitego i niepodzielnego imperium rosyjskiego; uwzględnienie specyfiki rosyjskiej ekonomiki i dominacji w niej sektora rolniczego w procesach kapitalistycznej modernizacji kraju[191].

We współczesnej Rosji w sferze ideologicznej swoiście pojmowany „konserwatywny pragmatyzm" łączy się z ideologią eurazjatycką, starająca się wypełniać próżnię ideową, powstałą po upadku ideologii komunistycznej, a której nie

[190] A.W. Sitnikow, *Prawoslawije i demokratija, op. cit.*, s. 176.
[191] *Rossijskaja cywilizacija, op. cit.*, s. 254.

udało się wypełnić ideałami kultury zachodnioeuropejskiej. Eurazjatyzm jako ideologia odpowiadał uwarunkowaniom społeczeństwa rosyjskiego doby transformacji, w którym dało się zauważyć przywiązanie rosyjskiej inteligencji do tradycji imperialnych, do specyfiki życia codziennego oraz wyższości rosyjskiej czy nawet słowiańskiej ideologii odrębności[192]. Ponadto akceptacja eurazjtyzmu jako ideologii odrzucającej uniwersalizm wzorów zachodnioeuropejskich i podnoszącej problem wyjątkowości państwa i społeczeństwa rosyjskiego stanowiła reakcję na sytuację, w której znalazła się Federacja Rosyjska w połowie lat dziewięćdziesiątych.

Sukces tej ideologii i jej powszechność w mentalności rosyjskich elit politycznych, a także społeczeństwa (eurazjatyzm dominuje na poziomie zarówno „wysokich" - związanych z elitami politycznymi, jak i „niskich" - społecznych wyobrażeń geopolitycznych) są o tyle interesujące, że eurazjatyzm nigdy nie należał do *mainstream* rosyjskiej kultury. Istniał on jako jeden z wielu, a nawet marginalny nurt na scenie politycznej rosyjskiej emigracji międzywojennej[193]. Dopiero transformacja lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych wywołała renesans tej ideologii, zainteresowanie publicystów, pisarzy i akademików, co pozwoliło wydobyć z zapomnienia eurazjatyckie idee i przypomnieć ich twórców[194].

Dominacja eurazjatyzmu we współczesnej Rosji wynika z faktu, że twórczo przystosowany do warunków współczesności okazał się ideologią niezwykle nośną w dobie zniecierpliwienia społecznego, wywołanego wysokimi kosztami społecznymi liberalnych reform politycznych i rynkowych. Ponadto brak pomysłu na europejskość Rosji, zarówno w niej samej, jak i na Zachodzie, popchnął współczesne państwo rosyjskie w kierunku specyficznych nacjonalistycznych ideologii rosyjskich[195]. Nie sposób jest zrozumieć mentalności i zachowań współczesnych Rosjan, a także elit politycznych Federacji Rosyjskiej, nie odwołując się do eurazjatyzmu. Jednak nie można także zrozumieć jego dominacji bez zrozumienia warunków, które spowodowały, że ta marginalna w rosyjskiej rzeczywistości kulturowej ideologia nagle znalazła się w centrum dyskursu publicznego. Rosja - „wypchnięta" w latach dziewięćdziesiątych z Europy i ze swoich dotychczasowych sfer wpływów, stojąca w obliczu tendencji separatystycznych, objawiających się w regionach rosyjskich zamieszkałych przez ludność nierosyjską (Baszkiria, Buriacka, Jakucja, region Kaukazu, Tatarstan) - znalazła w eurazjatyzmie elementy, które dawały szansę na budowę wspólnej dla całego wieloetnicznego i wielokonfesyjnego państwa spójnej przestrzeni ideologicznej i podstawę dla rozwoju strategii geopolitycznej w XXI w.

---

[192] M. Dobroczyński, *Między mocarstwami*, *op. cit.*, s. 69.
[193] R. Backer, *op. cit.*, s. 9.
[194] R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji...*, s. 39; R. Backer, *op. cit.*, s. 54, 55.
[195] R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji...*, s. 23.

Wśród wielu ideologii rosyjskich to właśnie eurazjatyzmowi udało się wypełnić puste miejsce w rosyjskim życiu społeczno-politycznym, gdyż pozostałe ideologie okazały się do tego niezdolne. Okcydentalizm, silnie obecny w tożsamości rosyjskiej, został na początku lat dziewięćdziesiątych zdyskredytowany przez nieudane działania proeuropejskich reformatorów, które doprowadziły do rozpadu państwa, kryzysu władzy centralnej, upadku autorytetu międzynarodowego oraz głębokiego kryzysu społeczno-gospodarczego. Ideologie silnie naznaczone prawosławnym mesjanizmem narodowym, jak np. teoria Moskwy - Trzeciego Rzymu, okazały się bezużyteczne w obliczu braku możliwości i środków realizacji mesjanistycznych postulatów. Ponadto agresywny i nietolerancyjny nacjonalizm prawosławny, w obliczu emancypacji różnorodnych grup etnicznych, zamieszkujących terytorium Federacji Rosyjskiej, stałby się zagrożeniem dla jedności państwa i źródłem napięć społecznych. Kolejny ważny komponent rosyjskiej tożsamości - słowianofilstwo - jako ideologia ukształtowana w XIX w., będąca rosyjską odmianą zachodnioeuropejskiej filozofii romantycznej, ze swoją krytyką europejskiej racjonalności, niechęcią wobec Oświecenia, apoteozą ludowości rosyjskiej i prawosławia, kultem wspólnoty „soborowości" - nie miał racji bytu w warunkach społeczeństwa nowoczesnego. W tej sytuacji eurajaztyzm stał się jedyną ideą, która okazała się przydatna w rzeczywistości lat dziewięćdziesiątych. Zalecając odwrócenie się od Zachodu i orientację na Wschód, dobrze wkomponował się w rzeczywistość polityczną tego okresu. Podkreślając wartość ludów stepowych (turańskich), które wraz z Wielkorusami współtworzą superetnos „eurazjatycki"[196], ideologia ta stawała się niezwykle funkcjonalna dla państwa i jego elit w obliczu tendencji separatystycznych występujących w Federacji Rosyjskiej. Jej „ekumenizm" religijny także stawał się przydatny dla utrzymania jednolitości państwa.

Eurazjatyzm obecny w powszechnej rosyjskiej świadomości nie jest ideologią agresywną, jak niekiedy próbuje się budować jej obraz, ale występuje w łagodnej formie i kładzie nacisk przede wszystkim na unikalność Rosji oraz sprzeciwia się jej modernizacji na modłę zachodnią. Stąd wynika także postulat szukania tzw. „trzeciej drogi" - pomiędzy Wschodem a Zachodem. Ideologia taka odzwierciedla mentalność wielu Rosjan, dla których zmiana ustroju oraz liberalne reformy gospodarcze nie przyniosły pozytywnych efektów[197]. Pośrednio, poprzez idealizację ludów azjatyckich i koncepcję superetnosu, eurazjatyzm przyczynił się także do ugruntowania się koncepcji Rosji jako wielokulturowego, wieloetnicznego i wielokonfesyjnego społeczeństwa rosyjskiego, które, skła-

[196] Por. *ibidem*, s. 214-219.

[197] J. Potulski, *„Wspólny europejski dom" i współczesny eurazjatyzm - problemy rosyjskiej tożsamości przełomu XX i XXI wieku*, (w:) *Dialog europejski Zachód - Wschód*, pod red. A. Stępień-Kuczyńskiej i T. Jałmużna, Toruń 2006, s. 305.

dając się z wielu różnorodnych etosów, tworzy „wielonarodowy lud Federacji Rosyjskiej".

We współczesnej Rosji czynniki ideologiczne i kulturowe odgrywają ważną rolę w kształtowaniu się zachowań w sferze polityki. Kryzys dotychczasowych ideologii, wartości i związanych z nimi działań spowodował zwrócenie uwagi Rosjan na własną tożsamość, kulturę i tradycję. W obliczu kryzysu społeczeństwa i państwa tradycja stała się siłą sprawczą działań i mechanizmem wielu rozwiązań ustrojowych. Analiza wartości ujawniających się współcześnie w społeczeństwie rosyjskim pozwala zrozumieć i wyjaśnić wiele z zachowań politycznych. Sam fakt kryzysu ideologicznego zmusił Rosję do zmiany sposobu działania w środowisku międzynarodowym, gdyż po rozpadzie ZSRR oraz ograniczeniu roli i atrakcyjności ideologii komunistycznej straciła ważny instrument oddziaływania w środowisku międzynarodowym i pojawił się problem stworzenia nowej przestrzeni ideologiczno-kulturowej, stanowiącej podstawę dla dalszego rozwoju.

4. GOSPODARCZE PODSTAWY ROSYJSKIEJ AKTYWNOŚCI MIĘDZYNARODOWEJ

Stosunki ekonomiczne oddziałują w istotny sposób na kształtowanie się stosunków politycznych zarówno wewnątrz państw, jak i w skali międzynarodowej. Uznaje się nawet, że czynniki ekonomiczno-techniczne mają wiodące znaczenie wśród czynników sprawczych rozwoju i zmienności stosunków międzynarodowych. We współczesnym świecie zauważa się, że życie gospodarcze ma coraz większy wpływ na stosunki międzynarodowe i na stosunki wewnętrzne poszczególnych krajów, czego dowodem jest prowadzona walka o rynki zbytu, o surowce, o transfer środków finansowych i technologii, o reguły konkurencji, o trwały rozwój oraz o kodeksy postępowania korporacji i koncernów międzynarodowych[198]. Niektóre teorie stosunków międzynarodowych podkreślają, że we współczesnym świecie raczej dobrobyt ekonomiczny aniżeli wąsko rozumiane bezpieczeństwo narodowe jest celem zorganizowanych państwowo grup społecznych. Współczesny neoliberalizm akcentuje, że w systemie międzynarodowym obok rozkładu siły państwa doświadczają zarówno ograniczeń, jak i korzyści na skutek zmian w światowej aktywności ekonomicznej, innowacji technologicznych, zmian wzorców międzynarodowych interakcji, norm i instytucji. Dowodzi się, że bezpieczeństwo narodowe we współczesnym świecie można osiągnąć poprzez ekonomiczny rozwój i kooperację międzynarodową, a nie rywalizację i wojnę. Logika tego procesu prowadzi do wzrastającej współzależności światowej ekonomii, a w konsekwencji do światowego społeczeństwa, w którym ekonomiczna kooperacja zastąpi tradycyjne mechanizmy stosunków międzynarodowych[199]. Uwzględniając relatywizację czynnika militarnego, o randze państw i możliwościach ich działania na arenie międzynarodowej w dużym stopniu decyduje dzisiaj ich potęga ekonomiczna, która wraz z atrakcyjnością ekonomiczną stanowi podstawę znaczenia w świecie.

Współcześnie rozszerza się zakres czynnika ekonomicznego: od globalnego potencjału gospodarczego, przez zasoby surowcowe i finansowe (zadłużenie), siłę waluty, udział w handlu międzynarodowym, aż po zaawansowanie technologiczne. Liczy się także udział w międzynarodowych ugrupowaniach gospodarczych oraz koniunktura w gospodarce światowej, która zmienia się

---

[198] J. Kukułka, *Wstęp do nauki...*, s. 60.

[199] A. Gałganek, *Zmiana w globalnym systemie międzynarodowym*, Poznań 1992, s. 118.

pod wpływem problemów i polityki głównych mocarstw gospodarczych[200]. Czynnik naukowo-techniczny rodzi także nierówności między państwami i pogłębia je. Znajduje to wyraz w asymetriach rozwojowych między krajami uprzemysłowionymi i słabo rozwiniętymi, w niezrównoważonej wymianie między nimi oraz w nierównym przepływie inwestycji i kapitałów[201].

Uznaje się, że wpływ stosunków ekonomicznych na stosunki polityczne może mieć charakter bezpośredni i pośredni. Państwa realizują swe cele w stosunkach międzynarodowych wszelkimi dostępnymi środkami. Kraje dysponujące potężnymi środkami materialnymi i wyższością techniczną silnie oddziaływają na gospodarki państw słabszych. Stopniowe ograniczanie, a następnie zakaz dopuszczalności użycia siły zbrojnej jako legalnego środka polityki zagranicznej i rozstrzygania sporów spowodowały, że państwa zwróciły się ku innej formie nacisku - przymusowi ekonomicznemu. Może on przybierać formę pomocy ekonomicznej lub sankcji gospodarczych. Środki te stosują rządy bezpośrednio lub za pośrednictwem organizacji międzynarodowych, np. Międzynarodowego Funduszu Walutowego, Banku Światowego, Międzynarodowego Banku Odbudowy i Rozwoju. Czynniki gospodarcze oddziałują też na stosunki międzynarodowe za pośrednictwem doktryn i instytucji[202]. Uznaje się, że istotą zastosowania środków ekonomicznych w polityce zagranicznej jest spowodowanie zmian w zachowaniu innych państw - zarówno w ich polityce wewnętrznej, jak i zagranicznej. Instrumenty wpływu ekonomicznego mogą przynieść pozytywne i negatywne skutki w gospodarce oraz polityce państwa, wobec którego są stosowane. Do pozytywnie motywowanych środków ekonomicznych zalicza się: pomoc rozwojową, pomoc techniczną i edukacyjną, cła preferencyjne, ułatwienia kredytowe, umowy handlowe. Do instrumentów, które mają wywołać negatywne skutki, zalicza się m.in.: zakaz lub ograniczenie eksportu, bojkot lub zakaz sprzedaży bądź kupowania towarów, stosowanie ograniczeń wobec firm prowadzących handel z państwami nieprzyjacielskimi, sprzedaż po cenach dumpingowych towarów na rynku światowym w celu obniżenia ich ceny i spowodowania zmniejszenia dochodów państw sprzedających te artykuły, stosowanie środków propagandowych i dezinformacji ekonomicznej[203].

W realiach współczesnego świata czynnik ekonomiczny decyduje o pozycji państwa w świecie oraz o jego wewnętrznej stabilności. Amerykański socjolog Seymour Lipset pisał, że legitymizację systemowi politycznemu może zapewnić długotrwała skuteczność, która obecnie oznacza głównie stały rozwój

---

[200] R. Kuźniar, *Stosunki międzynarodowe - istota, uwarunkowanie, badanie,* (w:) *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika,* pod red. E. Haliżaka, R. Kuźniara, Warszawa 2004, s. 23

[201] J. Kukułka, *Wstęp do nauki...*, s. 61.

[202] R. Kuźniar, *Stosunki międzynarodowe...*, s. 31.

[203] E. Haliżak, *Gospodarka światowa,* (w:) *Stosunki międzynarodowe. Geneza...*, s. 194, 195.

gospodarczy[204]. Rosyjscy analitycy, a także elity polityczne są przekonani, że tylko ten czynnik może stworzyć podstawy dla rozwoju demokracji i społeczeństwa obywatelskiego, a także przyczynić się do stabilizacji systemu politycznego[205]. Ważnym elementem ułatwiającym bądź utrudniającym postęp cywilizacyjny są nieekonomiczne czynniki występujące w otoczeniu systemu gospodarczego, a zwłaszcza wartości i postawy przejawiane w obrębie danej kultury. O specyfice narodowo-państwowego systemu ekonomicznego decydują takie elementy, jak: narodowa specyfika gospodarki, narodowe interesy ekonomiczne, przyrodniczo-geograficzne położenie i zasoby, tradycje społeczno-kulturowe, wartości i tradycje religijne, instytucjonalna struktura gospodarki, charakter narodowy (psychika narodowa), etyka gospodarcza, mentalność narodowa. Te powiązane ze sobą elementy tworzą tło dla procesów modernizacyjnych we współczesnej Rosji[206].

Uwarunkowania gospodarcze mają poważny wpływ na status Federacji Rosyjskiej we współczesnym świecie i na możliwości jej oddziaływania na arenie międzynarodowej. Specyfika czynnika ekonomiczno-technicznego w Rosji wynika z charakterystycznego dla niej poziomu rozwoju i wewnętrznego ładu gospodarki narodowej, które zostały wykształcone w procesie historycznym. Rozwój historyczno-społeczny państwa rosyjskiego odbywał się w specyficznych warunkach ekonomicznych. Ponieważ Rosja jest krajem o dużej powierzchni, podstawę utrzymania i główną sferę aktywności gospodarczej stanowiło ekstensywne rolnictwo, które aż do początków XX w. było najważniejszą gałęzią gospodarki. Do dziś kraj ten zachował wiele reliktów społeczeństwa chłopskiego, co wynika z faktu, że przeważająca część populacji miejskiej Związku Radzieckiego składała się z chłopów lub ich bezpośrednich potomków.

Do końca przełomu XVII i XVIII w. społeczeństwo rosyjskie żyło w warunkach daleko posuniętej autarkii. Zmiany w tradycyjnych formach gospodarowania były związane z rosnącymi wpływami Europy Zachodniej, która w latach 1450–1750 przeżywała okres ekspansji gospodarczej i narodzin nowego ustroju społeczno-gospodarczego: kapitalizmu, dominującego w Europie i Ameryce Północnej od początków XIX w. i obejmującego z biegiem czasu, ze względu na swoją efektywność, cały świat. XVIII w. stanowił dla Rosji okres otwarcia na kulturę i gospodarkę europejską oraz modernizacji kraju. Po załamaniu się państwa na przełomie XVI i XVII w. (tzw. wielka smuta) Rosja konsekwentnie zaczęła budować swoją mocarstwowość, podporządkowując sobie Syberię oraz wybrzeża Morza Czarnego i Bałtyckiego. Źródłem siły Rosji stała się polityka

[204] S. Lipset, *Homo politicus: społeczne podstawy polityki*, Warszawa 1995, s. 87.

[205] *Rossija i globalizacja, op. cit.*, s. 8; G.M. Załoznaja, I.W. Załoznyj, *Aktualizacija probliemy nacionalnoj identicznosti w usłowijach globalizacji*, (w:) *Rossija tendencii i perspektiwi razwitia. op. cit.*, s. 21.

[206] *Ibidem.*

reform, prowadzona przez cara Piotra I, którego reformy ustrojowe, społeczne i ekonomiczne miały umożliwić Rosji podjęcie rywalizacji militarnej i politycznej z krajami Europy Zachodniej i Środkowowschodniej. Piotr I wychowany na wzorach zachodnioeuropejskich dbał o rozbudowę przemysłu stoczniowego, hutnictwa żelaza, budowę kanałów (połączono dorzecze Wołgi z Bałtykiem). Rozwój gospodarczy Rosji Piotra I dorównywał krajom Europy Zachodniej. Słabością był fakt, że nie miała ona tradycji własnej przedsiębiorczości. Ideę uprzemysłowienia, która była nowością w stosunkach ekonomicznych kraju, wprowadzano pod kontrolą administracyjną państwa. W przypadku Rosji gospodarka została podporządkowana celom polityki państwa, głównym odbiorcom dóbr produkcyjnych było państwo. Prawie wszystkie nowe gałęzie przemysłu produkowały na potrzeby armii. Władze z reguły zakładały nowe fabryki na swój koszt i kierowały nimi poprzez instytucje carskiej administracji. Za czasów Piotra I manufaktury i kopalnie pracowały wyłącznie na rzecz państwa. Na wolnym rynku można było sprzedać tylko tę część produkcji, która nie była potrzebna państwu[207]. Uznaje się niekiedy, że to właśnie Piotr I stworzył wzory dla rosyjskiej gospodarki nakazowo-rozdzielczej, będącej scentralizowanym systemem organizacji gospodarki, opartym na rządowej własności zasobów produkcyjnych, w którym kierunki produkcji są ustalane drogą nakazów[208]. Główną słabością Rosji w XVII w. było to, że pomimo pewnych zapożyczeń z Zachodu była zacofana pod względem technicznym i niedostatecznie rozwinięta pod względem gospodarczym. Główną rolę w ukształtowaniu takiego stanu odegrały wady systemu społecznego: militarny absolutyzm carów, niedostateczny rozwój oświaty oraz poddaństwo chłopów, nadające rolnictwu charakter feudalny i statyczny[209]. Uznaje się, że za Piotra I istniał przemysł, ale nie rozwinęły się podstawy do nowoczesnej organizacji ekonomicznej społeczeństwa[210].

W okresie od 1750 do 1870 r. w gospodarce europejskiej utrwalił się nowy układ sił, a dotychczasowy system feudalny uległ likwidacji; Europę zdominował nowy typ państwa – państwo kapitalistyczne. Modernizacja form sposobów i organizacji gospodarowania była nie tylko procesem rozwoju „wewnętrznych" stosunków ekonomicznych w krajach Europy Zachodniej, lecz także zjawiskiem globalnym. W porównaniu z resztą Europy modernizacja gospodarcza Rosji następowała w dużo wolniejszym tempie. Od początków XVIII w. państwo starało się popierać wytwórczość krajową poprzez działania protekcjonistyczne. Przez długi czas pozostawało jedynym inwestorem – inwestowało w rozwój górnictwa w dobrach rządowych, budowało kanały i koleje, dbało o inwestycje zbrojeniowe. Kapitały obce zaczęły napływać do państwa rosyjskiego dopiero w drugiej

[207] *Ibidem*, s. 208, 209.
[208] T. Mickiewicz, *Wybór w gospodarce*, Lublin 1996, s. 30.
[209] P. Kennedy, *Mocarstwa świata*, Warszawa 1994, s. 31.
[210] R. Pipes, *Rosja carów*, *op. cit.*, s. 210.

połowie XIX w. i przyjmuje się, że przemysł fabryczny na obszarach Rosji carskiej zaczął rozwijać się po 1870 r.[211] Przyczyn ekonomicznego zacofania upatruje się w specyficznym ustroju społeczno-gospodarczym, tj. w przetrwaniu aż do połowy XIX w. gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, która nie stwarzała warunków do prawidłowego funkcjonowania rynku wewnętrznego ani nie gwarantowała akumulacji kapitałów potrzebnych do lokowania w przemyśle. Burżuazja rosyjska była słaba, a rządy spoczywały w rękach elit politycznych wywodzących się ze stanu szlacheckiego. Te z kolei dążyły do utrzymania jak najdłużej porządków feudalnych. Większość nowych fabryk i przedsiębiorstw nie była zmechanizowana. Brak kapitału, niski popyt konsumpcyjny, niewielka ilość klasy średniej, autokratyczny system państwa, konserwatyzm i militaryzm reżimu carskiego (większą część dochodów Rosji – ok. 4/5 pochłaniały wydatki wojskowe), prawo pańszczyźniane – wszystko to sprawiało, że perspektywy rozwoju gospodarczego były w Rosji gorsze niż w innych krajach europejskich[212]. Dopiero reformy społeczno-gospodarcze (a zwłaszcza zniesienie poddaństwa), finansowe, administracyjne oraz wojskowe w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w. pozwoliły przejść do fazy industrializacji.

Przełom XIX i XX w. był dla Rosji okresem szybkiego rozwoju gospodarczego. Produkcja przemysłowa średnio przyrastała w tempie ok. 5% rocznie, a Rosja stała się między innymi wiodącym krajem w produkcji stali, wydobyciu węgla i ropy naftowej. Wzrost gospodarczy zapewnił jej szóste miejsce na liście największych uczestników handlu międzynarodowego. Ogólną cechą rozwoju przemysłowego było współistnienie nowoczesnych form gospodarowania w przemyśle z przeżytkami feudalizmu w rolnictwie. Industrializacja odbywała się nierównomiernie. Poza rejonami uprzemysłowionymi większość kraju zachowała charakter rolniczy. Istotną słabością gospodarki rosyjskiej był brak kapitałów własnych. Wobec tego większą rolę w życiu gospodarczym odgrywało państwo. Występowało ono jako właściciel ziemski, rozwijający przemysł i jako administrator regulujący stosunki gospodarcze za pomocą koncesji, podatków, kredytów i ceł w szerszym zakresie niż miało to miejsce w Europie Zachodniej.

Pierwsza wojna światowa 1914–1918, a następnie rewolucja i wojna domowa osłabiły Rosję znacznie bardziej niż jakiekolwiek inne wielkie mocarstwo. Liczba jej ludności zmniejszyła się z 171 mln w 1914 r. do 132 mln w 1921 r. Odłączenie Polski, Finlandii i ziem nadbałtyckich oznaczało też utratę wielu zakładów przemysłowych, linii kolejowych i gospodarstw rolnych, a długotrwałe walki zniszczyły także znaczną część tego, co pozostało.

Ustanowienie w październiku 1917 r. władzy bolszewików oznaczało zmiany w ekonomiczno-społecznym życiu kraju. Od 1917 r. zaczęto wprowadzać nową organizację życia gospodarczego. Za priorytetowe uznano:

---

[211] J. Szpak, *Historia gospodarcza powszechna*, Warszawa 2001, s. 120, 121.
[212] P. Kennedy, *op. cit.*, s. 174.

1) nacjonalizację (upaństwowienie rolnictwa, przemysłu i innych działów gospodarki),
2) wprowadzenie centralnego zarządzania gospodarką[213].

Te dwie generalne zasady wyprowadzono z doktryny Karola Marksa i Fryderyka Engelsa m.in. dlatego, że nowi władcy Rosji byli rzeczywiście przekonani, iż system kapitalistyczny, napędzany dążeniem do osobistego zysku, jest wewnętrznie niesprawiedliwy oraz że centralnie kierowana gospodarka okaże się nieporównywalnie bardziej wydajna, a prywatną własność kojarzono z władzą polityczną i społecznym wyzyskiem[214]. W latach 1917–1920 wszelkie formy prywatnej własności w gospodarce, z wyjątkiem wspólnotowej ziemi i mienia osobistego, zostały znacjonalizowane. W latach dwudziestych w ZSRR toczyły się spory wokół polityki ekonomicznej państwa, której głównym celem miało być powszechne uprzemysłowienie. W grudniu 1925 r. XVI Zjazd WKP(b) podjął decyzję o przejściu do uprzemysłowienia kraju. Przyjęta koncepcja industrializacji była częściowo uwarunkowana ideologicznie, ale wynikała także z sytuacji międzynarodowej (odbudowa Niemiec i zawarcie traktatu w Locarno były wyraźnymi próbami skierowania przyszłej niemieckiej agresji na Wschód). Stąd pojawiła się koncepcja rozwoju przede wszystkim przemysłu ciężkiego, który, stwarzając podstawy rozwoju innych gałęzi przemysłu, buduje też potęgę militarną kraju; co oznaczało wysunięcie na plan pierwszy polityki bezpieczeństwa.

Intensywna industrializacja ZSRR, dokonana w sposób autarkiczny, własnymi, wewnętrznymi środkami, przypadła na lata 1929–1941, a jej efekty były dwojakie:

1) W latach 1921–1941 w ZSRR stworzono kolejno: ogromną bazę przemysłu ciężkiego, bogate zaplecze surowcowe i energetyczne, wielki potencjał zbrojeniowy. Powstały nowe okręgi przemysłowe, rozbudowano także istniejące wcześniej. Dzięki gigantycznym inwestycjom kraj nadrobił w dużym stopniu opóźnienie rozwojowe z czasów carskich i stał się jednym z wiodących mocarstw światowych. Zbudowano ogromną potęgę militarną, dzięki której ZSRR oparł się agresji niemieckiej i zwyciężył w II wojnie światowej, poszerzając swoje granice i tworząc rozległą strefę wpływów.
2) Wystąpiły poważne dysproporcje w strukturze gospodarczej ZSRR, braki w zaopatrzeniu rynku wewnętrznego oraz nastąpiło utrwalenie się niskiej stopy życiowej ludności. Problemem gospodarki radzieckiej była niska wydajność pracy i stały wzrost kosztów. Za wyjątkiem broni i surowców gospodarka radziecka nie produkowała niczego, co mogłoby wytrzymać konkurencję na wolnym rynku. Polityka industrializacji pociągnęła za sobą także ogromne koszty społeczne. Spowodowała je przymusowa kolektywizacja,

[213] J. Szpak, *op. cit.*, s. 202.
[214] R. Pipes, *Własność a wolność*, Warszawa 2000, s. 317.

rozbudowa systemu obozów przymusowej pracy, głód i wyzysk siły roboczej oraz terror policyjny, towarzyszący okresowi uprzemysłowienia[215].

W latach trzydziestych XX w. Związek Radziecki położył podwaliny swojej potęgi industrializacyjnej, a zacofana Rosja przebyła stosunkowo szybko epokę modernizacji przemysłowej. W tym okresie utrwalono także najważniejsze cechy systemu gospodarczego, do których należały: centralne nakazowo-rozdzielcze planowanie i zarządzanie podporządkowane naczelnym organom władzy politycznej, ukierunkowanie na forsowną industrializację preferującą przemysł ciężki (realizowane w warunkach ubezwłasnowolnienia przedsiębiorstw, częściowej autarkizacji gospodarki, eksploatacji rolnictwa, ograniczonej konsumpcji oraz stosowania różnych form przymusu pracy), dominacja państwa w życiu gospodarczym (w formie sektora państwowego lub zetatyzowanej spółdzielczości) oraz marginalizacja mechanizmu rynkowego w działalności ekonomicznej[216].

Radziecki system gospodarczy ukształtowany w latach trzydziestych pozostał w swoich zasadniczych podstawach - tj. w zakresie układu własnościowego i metody regulacji - niezmieniony praktycznie aż do końca istnienia ZSRR. W tym czasie jednak gospodarka radziecka przechodziła różne fazy rozwojowe, a w polityce ekonomicznej odnotowywano próby odejścia od ortodoksyjnego modelu gospodarki. W latach 1956-1980 Związek Radziecki - po przemianach zainspirowanych przez XX Zjazd - zanotował dynamiczny wzrost gospodarczy i awansował do roli drugiego mocarstwa w świecie. Dochód narodowy i produkcja przemysłowa rosły zdecydowanie szybciej niż liczba ludności, przyniosło to pewną poprawę poziomu życia i wzrost konsumpcji, ale nie doprowadziło do przełamania trudności ekonomicznych. Czynnikiem ograniczającym pełne wykorzystanie wzrostu gospodarczego do poprawy położenia ludności w okresie 1956-1980 był wyścig zbrojeń i wydatki na program kosmiczny. W miarę upływu lat gospodarka radziecka napotykała coraz większe bariery wzrostu. Ujawniły się negatywne skutki inwestowania w tradycyjne gałęzie przemysłu ciężkiego i sektor militarny, przy lekceważeniu dziedzin nowoczesnych, takich jak np. przemysł chemiczny i elektroniczny. Związek Radziecki przeznaczał znaczny odsetek swojego produktu krajowego brutto na stworzenie sił zbrojnych. Powodowało to „wykrzywienie" struktury gospodarki, brak środków na rozwój nauki i na potrzeby nowoczesnego przemysłu cywilnego, co w ostatniej instancji najsilniej doprowadziło do upadku państwa, podważając jego legitymizację[217].

Opóźnienie technologiczne gospodarki radzieckiej uległo jeszcze pogłębieniu wskutek dokonującej się na Zachodzie rewolucji mikroelektronicznej oraz powszechnej komputeryzacji (w latach siedemdziesiątych dokonał się proces re-

[215] *Powszechna historia gospodarcza*, pod red. W. Morawskiego, Warszawa 1994, s. 104.
[216] *Ibidem*, s. 109.
[217] M. Dobroczyński, *Międzynarodowa polityka gospodarcza*, Toruń 2000, s. 33.

wolucji technologicznej w dziedzinie mikroelektroniki i telekomunikacji, który w latach osiemdziesiątych i na początku dziewięćdziesiątych nabrał niespotykanego rozmachu oraz zrewolucjonizował wiele dziedzin wytwórczości przemysłowej i życia społecznego, rozpoczynając nowy etap cywilizacji technicznej). Poważnym problemem było wyczerpywanie się zasobów tanich surowców oraz rezerw siły roboczej. Obfitość tych czynników warunkowała realizowany do tej pory model ekstensywnego wzrostu[218].

Główną osobliwością radzieckiej gospodarki, która okazała się mieć decydujące znaczenie, była jej struktura. Przejawiała się ona we wzajemnym uwarunkowaniu istnienia sektora surowcowo-energetycznego i obszernej grupy zacofanych branż produkcji rynkowej (przemysł konsumpcyjny i maszynowy wytwarzające na potrzeby rynku konsumenta), nieposiadających odpowiedniego zaplecza naukowo-technicznego dla celów promowania jakości. Na skutek pogłębienia się zacofania technicznego aparatu produkującego, małej mobilności sektora inwestycyjnego, minimalnego modernizowania wyrobów konsumpcyjnych już w końcu lat osiemdziesiątych wyczerpały się praktycznie rezerwy, które wcześniej umożliwiały dostosowanie do malejącej produkcji gałęzi bazowych i malejącego importu zaopatrzeniowego (odbywało się to bez spadku produkcji, inwestycji i poziomu życia ludności)[219].

Opóźnienie technologiczne dotyczyło także dziedzin priorytetowych dla mocarstwowej radzieckiej polityki, m.in. kosmonautyki i zbrojeń. System centralnego planowania okazał się niezdolny do podążania za postępem technicznym, co w największym stopniu uwidaczniało się w dziedzinie komputeryzacji, która na Zachodzie zrewolucjonizowała systemy magazynowania, analizy danych i przepływu informacji. Gospodarka centralnie kierowana, która przez pewien czas wydawała się być realną alternatywą wobec gospodarki rynkowej w latach siedemdziesiątych, stopniowo zaczęła ujawniać swoją nieefektywność. W latach osiemdziesiątych ZSRR nie miał już możliwości dotrzymania tempa rozwoju swym potencjalnym przeciwnikom i dlatego przystano na program reformy gospodarczej. Za najważniejsze czynniki społecznej i gospodarczej przebudowy ZSRR i źródła przyspieszonego tempa wzrostu gospodarki uznano: zwiększenie roli człowieka, reformę systemu kierowania gospodarką, wykorzystanie osiągnięć nauki i techniki, przeobrażenie struktury gospodarczej oraz aktywizację współpracy gospodarczej z zagranicą. Okazało się, że jest to niewykonalne bez pewnej reformy politycznej. System radziecki stanowi jednolitą całość, której nie można zreformować częściowo i próby reform doprowadziły do całkowitego rozkładu państwa radzieckiego i kryzysu cywilizacyjnego[220].

---

[218] *Powszechna historia...*, s. 220.

[219] A. Biełołusow, A. Klepacz, *Gospodarka Rosji: kryzys i alternatywy polityki stabilizacyjnej*, Warszawa 1992, s. 3.

[220] R. Pipes, *Własność a wolność*, *op. cit.*, s. 321, 322.

Po rozpadzie ZSRR ekonomiczna sytuacja współczesnej Rosji charakteryzowała się tym, że odziedziczyła ona po byłym ZSRR nie tylko podstawową część jego potencjału, ale także poważne problemy i odpowiedzialność za ich rozwiązanie. ZSRR na początku lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych stanął w obliczu głębokiego kryzysu gospodarczego. Przed gospodarką rosyjską stanęła konieczność przestawienia się na zupełnie nowe tory. W 1992 r. w Rosji rozpoczęto proces przechodzenia od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej, którego inicjatorami byli prezydent Borys Jelcyn i premier Jegor Gajdar. Jednym z ważnych aspektów transformacji ustrojowej Rosji było rosnące gospodarcze otwarcie na świat i zintensyfikowanie wymiany handlowej z zagranicą, co w przypadku kraju, który przez większą część swojej historii rozwijał się w warunkach daleko posuniętej autarkii, oznaczało ważną zmianę jakościową.

Proces transformacji ustrojowej, a w tym gospodarczej, okazał się dla Rosji wyjątkowo złożony i trudny. Brak doświadczenia w kształtowaniu reguł gry gospodarki rynkowej (spowodowany historycznie ukształtowaną, dominującą rolą państwa w kształtowaniu procesów ekonomicznych), brak przejrzystej infrastruktury prawnej i instytucji rynkowych, korupcja na styku aparatu państwowego z przedsiębiorczością prywatną, nadmierne lub – odwrotnie – niedostateczne wykorzystywanie obcych wzorów, niewielki udział inwestycji kapitału zagranicznego spowodowały głęboki kryzys społeczno-gospodarczy. Produkt krajowy brutto malał z każdym rokiem, osiągając w 1997 r. zaledwie 60% PKB sprzed 6 lat. Załamanie się podstawowych gałęzi przemysłu spowodowało spadek dochodów państwa, co przyczyniło się do pauperyzacji ogromnej liczby pracowników sfery budżetowej[221], gwałtownie zmalały także nakłady na naukę, co pociągnęło za sobą rozpad rosyjskiego środowiska naukowego, którego liczebność zmniejszyła się o 35%, bankrutami stały się zakłady wojskowo-przemysłowe, w których doszło do spadku zatrudnienia pracowników wysoko wykwalifikowanych, a w konsekwencji nastąpiła utrata liczącego się w świecie potencjału naukowo-technicznego[222].

Apogeum kryzysu nastąpiło w drugim półroczu 1998 r., kiedy doszło do zmniejszenia się PKB, spadku produkcji przemysłowej, spadku obrotów handlu zagranicznego i gwałtownego wzrostu cen. Kryzys 1998 r. był konsekwencją błędów w polityce ekonomicznej państwa, a także ukazał słabość polityki liberalizacji w kraju, w którym mechanizmy rynkowe nie są dostatecznie rozwinięte. Negatywne tendencje w gospodarce rosyjskiej zostały powstrzymane dopiero w latach 1999–2001. Było to związane ze zmianą na stanowisku prezydenta państwa i programem reform społeczno-politycznych realizowanych przez pre-

[221] J. Diec, *Gospodarka Rosji*, (w:) *Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją*, Kraków 2004, s. 435.

[222] M. Dobroczyński, *Stulecie przyśpieszeń*, *op. cit.*, s. 111.

zydenta Władimira Putina. Wzmocnienie władzy centralnej oraz rosnące wpływy z eksportu gazu i ropy naftowej zapewniły stabilizację finansową i środki dla intensyfikacji reform. Reforma budżetowo-fiskalna, która miała stworzyć podstawy prawne nowego, bardziej przejrzystego systemu podatkowego, reforma emerytalna, reforma systemu bankowego, reforma ziemska, reforma kolejnictwa, reforma sektora energetycznego, a także ograniczenie zbędnych regulacji biurokratycznych doprowadziły do poprawy wizerunku Rosji na arenie międzynarodowej. Zaczęto ją postrzegać jako państwo stabilne gospodarczo i uzyskała ona status gospodarki rynkowej przyznany przez USA i UE, została przyjęta do grona państwa tworzących FATF (międzynarodowa organizacja walcząca z praniem „brudnych pieniędzy"). Niewątpliwym sukcesem Rosji było przyjęcie jej jako pełnoprawnego członka grupy G8 (siedem najbardziej uprzemysłowionych państwa świata: Francja, Japonia, Kanada, Niemcy, USA, Wielka Brytania, Włochy + Rosja), przeprowadzone zmiany skutkowały też poprawą warunków prowadzenia biznesu i wzrostem zaufania do gospodarki rosyjskiej[223].

Pozycja Rosji we współczesnej gospodarce światowej odznacza się wieloma kontrastami. Generalnie uznaje się, że jest ona ciągle państwem o bardzo prymitywnej gospodarce, nastawionej głównie na eksploatację surowców naturalnych. Wielokrotnie podkreślano znaczenie zasobów surowcowych dla rosyjskiego państwa i gospodarki. Rosyjska historia gospodarcza to w dużej mierze historia zdobywania, wykorzystywania swoich zasobów (włączając w to pojęcie zarówno surowce naturalne, jak i terytorium, liczbę ludności, potencjał technologiczny, intelektualny itp.) oraz utrzymania nad nimi kontroli. Rosyjska mitologia narodowa wspiera się na obrazie niewyczerpanego bogactwa ruskiej ziemi, a postrzeganie bezpieczeństwa państwa jest związane z jego zasobami i koniecznością ich ochrony. Niezależnie od faktu, że we współczesnym świecie zmienia się samo pojęcie zasobów (większe znaczenie przypisuje się czynnikowi demograficznemu, jakości społeczeństwa niż zasobom naturalnym), rosyjskie zasoby przyrodnicze pozostają ważnym elementem mitologii narodowej[224]. Uznaje się, iż Rosja, dysponując niezwykłymi bogactwami naturalnymi (ropa naftowa, gaz ziemny, zasoby leśne, woda), znalazła się dziś w centrum uwagi innych państw. Światowe zasoby surowców naturalnych znajdują się na wyczerpaniu i we współczesnym środowisku międzynarodowym dominującym polem rywalizacji jest konflikt o nie. Presja na Rosję z zachodu, wschodu i południa, związana z próbami przechwycenia kontroli nad rosyjskimi zasobami, stanowi największe niebezpieczeństwo dla państwa rosyjskiego. Dlatego też Federacja Rosyjska, aby móc się rozwijać i pozostać silnym państwem, musi być

[223] J. Rogoża, I. Wiśniewska, *Podsumowanie przemian polityczno-gospodarczych w pierwszej kadencji Władimira Putina*, „Prace OSW" nr 11, 2003, s.19-20, za: www.osw.waw.pl.

[224] G.M. Załoznaja, I.W. Załoznyj, *op. cit.*, s. 25.

dobrze przygotowana do ochrony swojego terytorium i swojej tożsamości przed obcymi wpływami i próbami przejęcia władzy przez innych aktorów międzynarodowych nad jej zasobami przyrodniczymi[225]. Fakt, że 2,5% ludności świata (tzn. obywatele Rosji) zajmuje 14% powierzchni lądowej i dysponuje prawie 50% zasobów przyrodniczych może powodować, iż otaczające Rosję kraje będą usiłowały doprowadzić do dalszego jej osłabienia celem podziału należących do niej zasobów[226].

Współczesna rosyjska gospodarka jest uzależniona od kontaktów ze światem, opiera się prawie wyłącznie na eksporcie surowców (głównie energetycznych - ropa naftowa i gaz ziemny), broni oraz na imporcie dóbr konsumpcyjnych. Wskazuje się, że w Rosji występują jednocześnie trzy systemy ekonomiczne: pozostałości dawnej gospodarki radzieckiej, sektor zarządzania zasobami bogactw naturalnych oraz nowo powstające dziedziny przemysłu i usług[227]. Gospodarka bogactwami naturalnymi - ropą, gazem, aluminium, rudami żelaza, węglem, drewnem - pozostaje najważniejszym sektorem rosyjskiej ekonomii, przynosi znaczną część dochodu narodowego i jest także ważnym instrumentem oddziaływania w sferze międzynarodowej, gdyż państwa byłego ZSRR, które w dalszym ciągu pozostają w znacznej mierze zintegrowane pod względem gospodarczym i korzystają z dostaw rosyjskich surowców, a ponadto także kraje Europy Zachodniej połowę swego zapotrzebowania na gaz i prawie jedną trzecią na ropę pokrywają dostawami z Rosji. Dzięki eksportowi surowców największym partnerem handlowym Rosji są państwa wysoko rozwinięte, szczególnie zaś kraje UE, gdyż obecnie podstawowym i największym odbiorcą rosyjskich surowców energetycznych są kraje Zachodniej, Centralnej i Wschodniej Europy oraz Turcja. Stałe zapotrzebowanie krajów europejskich na surowce energetyczne powoduje utrzymywanie ścisłych związków pomiędzy obydwoma regionami[228]. Jednakże o strukturalnym zacofaniu gospodarki Rosji wobec jej partnerów świadczy fakt, że w eksporcie dominują surowce, a w imporcie przetworzone materiały, artykuły inwestycyjne, a nawet proste wyroby konsumpcyjne - od rozpadu ZSRR o połowę zmalał sektor wytwórczy oraz PKB Rosji. W rezultacie utrzymuje się paradoksalna sytuacja mocarstwa jądrowego, które wciąż aspiruje do wywierania wpływu na tendencje międzynarodowe zarówno w skali regionalnej, jak i globalnej, ale zarazem reprezentuje gospodarkę strukturalnie

[225] A.G. Czernyszow, *Rossija w poiskach geopoliticzeskoj strategiczeskoj inicjatywy*, (w:) *Rossija: tendencii i perspektiwi...*, s. 305.

[226] *Rossija i globalizacja...*, s. 9.

[227] M. Nizioł, *op. cit.*, s. 90.

[228] V. Kaliuzhnyi, *The international oil & gas market and Russia*, „The Interantional Affairs: A Russia Journal of Word Politics, Diplomacy & International Relations" 2003, vol. 49, nr 4, s. 141.

przestarzałą, stagnacyjną, w której dominującą rolę odgrywa sektor wydobycia surowców i ich import [229].

Sektor paliwowo-energetyczny stanowi „kręgosłup" całej współczesnej rosyjskiej ekonomii. Generuje on ponad 50% przychodów do budżetu federalnego, a także stanowi 54% eksportu kraju, stąd też silne wpływy państwa w tym sektorze gospodarki i chęć utrzymania nad nim ścisłej kontroli ze strony władz. Jest to też ten sektor rosyjskiej gospodarki, który w największym stopniu budzi zainteresowanie zagranicznych inwestorów i przyciąga inwestycje kapitałowe do Rosji[230].

Niezależnie od kryzysu gospodarczego, dominacji sektora paliwowo-energetycznego, a w handlu zagranicznym - eksportu nieprzetworzonych surowców energetycznych, utrzymującego się niskiego poziomu życia i pauperyzacji znacznej części społeczeństwa rosyjskiego powszechnie uznaje się, że gospodarka rosyjska dysponuje znacznym potencjałem. Składają się na niego: rozmiar rynku wewnętrznego (ponad 150 mln potencjalnych konsumentów), zasoby mineralne, wartości ludzkie (wysokie kwalifikacje kadry naukowej) oraz możliwość przestawienia najbardziej relatywnie w świecie cenionego przemysłu zbrojeniowego na potrzeby cywilne[231]. Zyski, które Rosja czerpie z eksportu surowców naturalnych, pozwalają jej na uzyskanie środków niezbędnych dla modernizacji gospodarki oraz inwestycji w infrastrukturę przemysłową i transportową. Podobnie jak w przypadku innych krajów, dysponujących znacznymi środkami pochodzącymi ze sprzedaży surowców naturalnych (Norwegia, Kuwejt, Wenezuela, Oman), władza Federacji Rosyjskiej zdecydowała się utworzyć specjalny fundusz stabilizacyjny. Będą na niego gromadzone rezerwy i środki pochodzące z eksportu surowców, które zapewnią Rosji pewną niezależność od nieprzewidywalnego poziomu cen na rynkach światowych, a także równowagę między środkami finansowymi spływającymi do kraju a możliwościami gospodarki do ich absorpcji[232].

Współczesna Rosja poszukuje możliwości włączenia się w światową gospodarkę i szuka swojej specjalizacji w ramach rynku światowego. Na obecnym etapie rozwoju gospodarczego Rosja jest przede wszystkim eksporterem surowców naturalnych (rosyjski eksport w 80% składa się z surowców naturalnych). W eksporcie dominują takie surowce, jak ropa i gaz ziemny (ok. 55%), rudy metali (ok. 19%) i drewno (ok. 5%). Powoduje to, że główną specjalizacją rosyjską

---

[229] M. Dobroczyński, *Przekształcenia międzynarodowej rzeczywistości ekonomiczno-politycznej*, Toruń 2005, s. 322.

[230] E. Kriwosneczekowa i E. Okuniewa, *Sistiema regulirowanija neftianogo kompleksa Rossii*, „Woprosy Ekonomiki" 2004, nr 7, s. 70, 71, 75, 76; J. Cukrowski, *Russian oil: the role of the sektor in Russia's economy*, „Post-Communist Economies" 2004, vol. 16, nr 3, s. 285-296.

[231] M. Dobroczyński, *Stulecie przyśpieszeń*, *op. cit.*, s. 115.

[232] E. Kriwosneczekowa i E. Okuniewa, *op. cit.*, s. 83, 84.

w sferze gospodarczej jest przede wszystkim eksport surowców energetycznych: ropy naftowej i gazu ziemnego. Może ona stanowić dla Rosji „dźwignię", która pozwoli odbudować potencjał kraju i zwiększyć jej możliwości oddziaływania na politykę globalną. Większość wysoko rozwiniętych krajów świata to importerzy surowców energetycznych, a ich zapotrzebowanie będzie jeszcze wzrastać. Dzięki temu Rosja może stać się kluczowym dostarczycielem tych surowców do krajów Zachodu oraz Chin, co ułatwi jej włączenie w system światowych stosunków gospodarczych i ułatwi jej kontakty z dominującymi gospodarczo krajami. Znaczenie surowców naturalnych (zwłaszcza energetycznych - ropy naftowej i gazu ziemnego) dla światowej gospodarki powoduje, że w rzeczywistości rosyjskiej zasoby naturalne są narzędziem polityki państwa i ich wykorzystywanie służy bardziej jako element władzy politycznej niż jest to działalność wyłącznie ekonomiczna, mająca na celu osiąganie zysków[233]. Rosja jest jednym z głównych graczy na światowym rynku surowców energetycznych. Jej zasoby oraz poziom produkcji stawiają ją w roli jednego z najważniejszych podmiotów na arenie międzynarodowej. Na Federacji Rosyjskiej skupia się bowiem uwaga wielkich importerów energii (USA, Chiny, UE), które traktują ją jako alternatywne, wobec państw OPEC, źródło zaopatrzenia w surowce energetyczne[234].

We współczesnej Federacji Rosyjskiej trwa debata dotycząca strategii energetycznej państwa, roli sektora energetycznego w polityce zagranicznej i zewnętrznej oraz roli państwa w kontroli eksportu i rynku surowców energetycznych[235]. Uzależnienie rosyjskiej gospodarki od eksportu surowców energetycznych, niski poziom produkcji przemysłowej budzą pytania o uzależnienie Rosji tylko od zasobów surowcowych i szanse na zrównoważony rozwój gospodarczy. Wysoki poziom eksportu surowców w rosyjskim PKB i zależność całej rosyjskiej gospodarki od sektora paliwowo-energetycznego jest osobliwością współczesnej rosyjskiej ekonomii[236]. Obawy przed utratą kontroli przez państwo nad tym sektorem hamują napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych, które mogłyby przyczynić się do jego unowocześnienia, a także do stworzenia sektora przetwórstwa surowców energetycznych, tak aby Rosjanie mogli sprzedawać nie same surowce, ale przetworzone produkty[237].

Obecnie dzięki wysokim cenom na surowce energetyczne Rosja posiada zasoby walutowe, które są niezbędne dla realizacji programu naprawy państwa,

---

[233] S. Gardocki, *Ropa i gaz jako środki strategii politycznej Rosji po 2000 r.*, „Studia Europejskie", t. XV, Gdańsk 2006, s. 186.

[234] S. Bieleń, *op. cit.*, s. 201.

[235] Por. V. Kaliuzhnyi, *The international oil & gas market and Russia*, „The Interantional Affairs: A Russia Journal of Word Politics, Diplomacy & International Relations" 2003, vol. 49, nr 4, s. 139, 140.

[236] O. Bieriezinskaja, V. Mironow, *Otczestwiennyj neftgazowyj kompleks*, „Woprosy Ekonomiki" 2006, nr 8, s. 137.

[237] *Ibidem*, s. 145-153.

jego modernizacji i zwiększenia konkurencyjności w środowisku międzynarodowym. Utrzymywanie się wysokich cen na światowych rynkach zapewnia jej dopływ środków finansowych, ale stanowi też źródło znacznych zagrożeń. Niektóre z analiz sytuacji ekonomicznej Rosji zwracają uwagę, że wzrost cen ropy naftowej w świecie spowodował osłabienie rosyjskich wysiłków na rzecz modernizacji gospodarki, gdyż jest ona obecnie utrzymywana przez dochodowy sektor naftowo-paliwowy. Oznacza to, że rosyjski model gospodarczy ewoluuje w kierunku modelu *oil-rentier economy*, charakterystycznego dla autorytarnych reżimów krajów arabskich zrzeszonych w ramach OPEC, a duży wzrost gospodarczy w Rosji nie jest wynikiem modernizacji rosyjskiej gospodarki, ale rezultatem wzrostu cen ropy w świecie[238]. Model *oil-rentier economy* zakłada, że: 1) działalność gospodarcza koncentruje się na eksporcie ropy naftowej lub innych nieprzetworzonych surowców naturalnych; 2) zyski wypływające z takiego eksportu są koncentrowane we władzy politycznej, stając się głównym instrumentem aktywności państwa na rynku, służą do interwencji państwa i często są wykorzystywane dla legitymizacji systemu władzy; 3) te dwa elementy prowadzą do rozwoju „nieproduktywnej" ekonomii, która „żyje" dzięki obsłudze eksportu surowców, z importu dóbr konsumpcyjnych lub „petrokapitału"; 4) konsekwencją takiego stanu rzeczy – a nie jego przyczyną – jest uzależnienie głównych trendów makroekonomicznych od cen surowców na światowych rynkach[239].

Prognozowane zdominowanie rosyjskiej gospodarki przez *oil-rentier economy* skutkowałoby utrzymaniem opóźnienia cywilizacyjnego Rosji, a także utrudniałoby procesy demokratyzacji, budowy społeczeństwa obywatelskiego i ograniczenia roli państwa w życiu społecznym. Jednakże władze rosyjskie są świadome, że wysokie ceny na surowce energetyczne nie mają dostatecznie silnej podstawy i może nastąpić spadek cen. Największym odbiorcą rosyjskich surowców energetycznych jest Europa Zachodnia, która deklaruje konieczność dywersyfikacji źródeł zaopatrzenia w surowce i ograniczenie zależności od importu z Rosji. Ponadto kraje wysoko rozwinięte, mając świadomość wyczerpywania się zasobów surowców energetycznych przy jednoczesnym wzroście zapotrzebowania, szukają alternatywnych technologii produkcji energii (w tym nastawiają się na rozwój energetyki jądrowej).

W związku z tym elity polityczne w Rosji mają świadomość, że okres dobrej koniunktury należy wykorzystać dla transformacji swojej roli w światowej gospodarce. Jest to niezwykle trudne zadanie, gdyż Federacja Rosyjska pod względem konkurencyjności odstaje od pozostałych krajów rozwijających się i trudno jej utrzymać swoją obecność na rynkach światowych. W swoich prze-

[238] Por. A. Mane-Estrada C. de la Camara-Arilla, *Is Russia drifting toward an oil-rentier economy?*, „Eastern European Economics" 2005, vol. 43, nr 5, s. 46, 53.

[239] *Ibidem*, s. 55.

mówieniach kierowanych do parlamentu rosyjskiego prezydent Władimir Putin wskazywał, że pod względem poziomu technologicznego rozwoju Rosja odstaje od wiodących gospodarek światowych, poziom zużycia energii, m.in. z uwagi na warunki klimatyczne, jest wyższy niż u konkurentów na światowym rynku. Aby przezwyciężyć zapóźnienie gospodarcze i wejść na drogę szybkiego rozwoju cywilizacyjnego, Rosja powinna skupić się na rozwoju przemysłu, wysokiej technologii, energetyki, komunikacji, lotnictwa, kosmonautyki oraz stać się jednym z ważnych eksporterów usług intelektualnych.

Analizując szansę na utrzymanie ważnego miejsce w światowym systemie gospodarczym, wskazuje się, że Rosja jako jedyne, w pełnym tego słowa rozumieniu, eurazjatyckie państwo dysponuje walorami, które sprzyjają przeorientowaniu swojej specjalizacji gospodarczej na światowym rynku. Potencjał rosyjski jest związany z unikalnym położeniem geograficznym, które powoduje, że może się stać ona najbardziej konkurencyjnym tranzytowym państwem dla przepływu towarów z Azji do Europy. Specyficzne położenie Rosji pozwala jej w miarę elastycznie kształtować swoją politykę gospodarczą w środowisku międzynarodowym i nawiązywać kontakty gospodarcze z różnymi regionami świata. Rosja stanowi bowiem w ocenie analityków korytarz transportowy i element łączący trzy najważniejsze obszary współczesnego świata: region ATR na wschodzie, Unię Europejską na zachodzie i świat islamu na południu. Budowa dróg transportowych wschód – zachód oraz północ – południe pozwoliłaby Rosji pozyskiwać środki z tranzytu towarów i ograniczyć ekstensywne wykorzystywanie bogactw naturalnych kraju[240].

Jednym z priorytetów współczesnej polityki zagranicznej i gospodarczej Rosji jest m.in. kwestia dywersyfikacji odbiorców surowców energetycznych, tak aby uniknąć uzależnienia wyłącznie od wysokorozwiniętych krajów zachodnioeuropejskich (Europa Zachodnia jest podstawowym odbiorcą rosyjskich surowców energetycznych, a gazociągi i ropociągi budowane w okresie ZSRR są skierowane na odbiorcę europejskiego) oraz aby zwiększyć swoje związki gospodarcze, a zarazem polityczne, z szybko rozwijającymi się krajami azjatyckimi (Chiny, Indie). Dywersyfikacja odbiorców pozwoliłaby Rosji uniknąć uzależnienia od jednolicie działającego klienta, jakim ma stać się UE, a tym samym uniknąć odizolowania kraju od gospodarki światowej[241]. Rosjanie zdają sobie sprawę, że bogactwo surowców energetycznych daje im potężny oręż oddziaływania. Jednak twierdzenie, iż dostawca energii posiada władzę polityczną jest równie prawdziwe, jak teza odwrotna[242].

---

[240] A.G. Czernyszow, *op. cit.*, s. 305.

[241] S. Gardocki, *op. cit.*, s. 203.

[242] Por. G.H. Quester, *Energy dependence and political power: some paradoxes*, „Demokratizatsyia" 2007, vol. 15, nr 4, s. 360-370.

Taką politykę umożliwia eurazjatyckie położenie Rosji, które powoduje, iż kraj ten graniczy z najważniejszymi centrami światowej gospodarki: UE na zachodzie, regionem Azji i Pacyfiku na wschodzie oraz z rozwijającymi się krajami azjatyckimi na południu. Wskazuje się, że na rosyjskiej przestrzeni ekonomicznej występują trzy makroregiony, które graniczą z najbardziej znaczącymi ekonomicznymi regionami świata. Europejska część Rosji i góry Ural są zorientowane na współpracę ze zjednoczoną Europą. Główna przestrzeń ekonomicznej współpracy dla rosyjskiego regionu Dalekiego Wschodu i Wschodniej Syberii to region Azji i Pacyfiku. Regiony leżące przy południowych granicach kraju (od Kaukazu do Wschodniej Syberii) są zorientowane na ekonomiczną współpracę z krajami WNP, krajami muzułmańskimi oraz Chinami[243].

Unikalne położenie geograficzne Rosji stanowi ważny atut w kształtowaniu polityki gospodarczej. W analizach dotyczących sytuacji we współczesnej Federacji Rosyjskiej wskazuje się, że koniecznością dla państwa rosyjskiego jest rozwój sieci komunikacyjnej. Przyniesie ona zyski pochodzące z tranzytu towarów, a co równie istotne zapewni integrację wewnętrznej przestrzeni kraju, tak aby nie dopuścić do sytuacji, w której poszczególne regiony staną się bliżej związane z sąsiednimi państwami niż z resztą kraju. Aby to osiągnąć, należy zmodernizować transsyberyjską magistralę kolejową oraz ukończyć budowę drogi Daleki Wschód –Europa Zachodnia. Ponadto trzeba wybudować drugą linię kolei transsyberyjskiej – Północno-Syberyjską Magistralę prowadzącą do Jakucka oraz przywrócić znaczenie północnej drogi morskiej, która stanowi najkrótszą trasę łączącą północne obszary Oceanu Atlantyckiego i Pacyfiku. Należy rozpocząć budowę linii transportowych poprzez Cieśninę Beringa, co ma pozwolić na utworzenie magistrali Północna Ameryka – Azja. Wszystkie te inwestycje miałyby umożliwić zbudowanie transkontynentalnego systemu transportowego, przechodzącego przez rosyjskie terytorium, a zarazem przyczyniłyby się do integracji przestrzennej państwa i pozwoliłyby na bardziej zrównoważony rozwój kraju, tak aby uniknąć dysproporcji pomiędzy poszczególnymi regionami[244].

W celu urzeczywistnienia planów związanych z wykorzystaniem rosyjskich możliwości tranzytowych w grudniu 2003 r. rosyjski rząd przyjął projekt nowej strategii transportowej, która stanowi dla Rosji szansę zmiany swojej specjalizacji w gospodarce światowej. Kluczowym elementem tej strategii jest rozwój systemu międzynarodowych korytarzy transportowych, przechodzących przez terytorium Rosji, a w szczególności: 1) stworzenie transsyberyjskiego korytarza, który połączy porty Dalekiego Wschodu z północno-zachodnimi portami Rosji. Będzie to alternatywa dla tradycyjnej morskiej drogi dostawy towarów z Południowo-Wschodniej Azji wokół Indii i przez kanał Sueski do Europy. Dla tego celu konieczna jest modernizacja i rozwój istniejących już transsyberyjskich dróg

[243] I.F. Kefeli, *Sud'ba Rossii w globalnoj geopolitikie*, Sankt-Peterburg 2004, s. 66.
[244] *Ibidem*, s. 67.

transportowych, modernizacja rosyjskich portów na dalekim Wschodzie i na północnym-zachodzie Rosji, a także zapewnienie połączenia korytarza transsyberyjskiego z międzynarodowymi liniami komunikacyjnymi; 2) stworzenie korytarza „Północ - Południe" w celu zapewnienia komunikacji krajów Zatoki Perskiej, Indii, Pakistanu poprzez region Morza Kaspijskiego z krajami Europy Środkowo-Wschodniej i Skandynawią; 3) trasa północnej drogi morskiej, która przy wszystkich trudnościach technicznych związanych ze specyficznymi warunkami geograficznymi obszarów Arktyki stanowi najkrótszą drogę pomiędzy Europą, Dalekim Wschodem i zachodnią częścią Północnej Ameryki[245].

W kontekście tych rosyjskich planów warto zwrócić uwagę, że Federacja Rosyjska, licząc na istotne zyski z transportu towarów przez swoje terytorium (ok. 20 mld dol. rocznie), będzie próbowała wszystkimi siłami nie dopuścić do sytuacji, w jakiej powstałyby alternatywne linie transportowe z pominięciem terytorium Rosji, które zagroziłyby jej interesom. Kluczową rolę odgrywa tutaj region Azji Środkowej i Kaukazu, przyciągający uwagę takich światowych mocarstw, jak USA czy też UE. Za największe niebezpieczeństwo dla Rosji uznaje się bowiem możliwość budowy południowego korytarza transportowego TRASEKA, łączącego kraje Azji Środkowej i Kaukazu z Turcją i Europą, oraz zwiększenie wpływów innych mocarstw w poradzieckiej przestrzeni Azji Środkowej i Kaukazu. Projekt TRASEKA, zainicjowany w 1994 r., mający na celu stworzenie kompleksowej linii transportowej Europa - Kaukaz - Azja, uważany jest za głównego, a co więcej coraz bardziej realnego konkurenta dla rosyjskiego systemu transportowego[246]. Dlatego też wydaje się, że w interesie rosyjskim leży albo utrzymanie kontroli nad obszarem Kaukazu, a przede wszystkim wpływów w Armenii, Azerbejdżanie i Gruzji, albo też utrzymanie niestabilności w regionie. Kluczowym problemem dzisiejszej polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej staje się więc problem stosunków dwustronnych z krajami Azji Środkowej oraz Kaukazu (byłymi republikami ZSRR). Wszelkie działania innych państw, konkurencyjne projekty transportowe, skierowane przeciwko jej obecności politycznej i gospodarczej w tym regionie oraz strategii ekonomicznej, są traktowane jako zagrożenie dla rosyjskich interesów, co spotyka się często z gwałtownymi reakcjami i działaniami obronnymi na rzecz utrzymania rosyjskich wpływów.

Znaczenie czynnika ekonomicznego jako elementu kształtującego politykę zagraniczną państwa jest we współczesnym świecie wielkie, gdyż nastąpiła ekonomizacja polityki międzynarodowej, a konflikty i rywalizacja dotyczą kontroli nad zasobami naturalnymi oraz dominacji w handlu międzynarodowym. Uwzględnianie tego czynnika jest szczególnie istotne przy rozważaniach dotyczących Federacji Rosyjskiej. Jest to kraj, który wciąż zmaga się z kryzysem gospodarczym wywołanym rozpadem ZSRR oraz trudnościami transformacji

[245] W. Miłow, *Biznes w miesto geopolitiki*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2004, nr 2, s. 98.
[246] *Ibidem*, s. 100.

ustrojowej i gospodarczej. Najważniejsze wyzwania, jakie dzisiaj stoją przed Federacją Rosyjską, są związane z koniecznością zwiększenia PKB, poprawą konkurencyjności i efektywności gospodarki, przyciągnięciem inwestycji i kapitału oraz poprawą poziomu życia mieszkańców kraju[247]. Strategiczne cele państwa na obecnym etapie jego rozwoju i działania w polityce wewnętrznej oraz zagranicznej w dużym stopniu są podporządkowane tym zadaniom. Dlatego współczesna Rosja, podejmując działania w środowisku międzynarodowym, ma na względzie przede wszystkim swój interes ekonomiczny. Stąd wywodzi się po pierwsze, podkreślany pragmatyzm polityki zagranicznej państwa rosyjskiego, który jest jego dominującą cechą po objęciu władzy przez Władimira Putina, a po drugie, fakt, że interesy ekonomiczne Rosji uzyskują znaczenie priorytetowe w działaniach jej dyplomacji[248].

Ze względu na zależność rosyjskiej gospodarki od pożyczek i kredytów, zachodnich technologii i inwestycji głównym partnerem Rosji w środowisku międzynarodowym są kraje Europy Zachodniej. W wystąpieniach polityków rosyjskich, a także w oficjalnych dokumentach, np. w strategii polityki zagranicznej, podkreśla się, że strategicznym partnerem dla Rosji są kraje UE. Utrzymanie dobrych stosunków z Zachodem stanowi dla Federacji Rosyjskiej gwarancję integracji jej gospodarki ze światowym systemem gospodarczym oraz obecności w najważniejszych instytucjach gospodarczych świata, np. WTO. Jednocześnie jednak Rosjanie coraz większą wagę przywiązują do kontaktów ze wschodzącymi gospodarkami azjatyckimi, szukając tam partnerów gospodarczych, a także – w sytuacji niechętnego stosunku UE i USA wobec aspiracji rosyjskich – partnerów politycznych. Na początku XXI w. dokonali wyraźniej reorientacji strategii gospodarczej. O ile po II wojnie światowej, zarówno w okresie tzw. zimnej wojny, jak i po rozpadzie ZSRR, rosyjska gospodarka była ukierunkowana na Zachód (np. linie przesyłowe ropy i gazu ziemnego były skierowane na odbiorcę w krajach europejskich, nawet w okresie zimnej wojny i rywalizacji między ZSRR a krajami Zachodu transport surowców energetycznych z ZSRR do Europy Zachodniej przebiegał w sposób stabilny), o tyle obecnie Federacja Rosyjska podjęła próbę dywersyfikacji odbiorców surowców energetycznych, szukając partnerów w regionie Azji. Szczególnym zainteresowaniem cieszy się obecnie rynek chiński, który już wkrótce może stać się największym odbiorcą ropy naftowej w świecie. Jest szczególnie interesujący z punktu widzenia Rosji, gdyż rosyjskie zasoby surowców naturalnych są rozmieszczone przede wszystkim w azjatyckiej części kraju: na Syberii i rosyjskim Dalekim Wschodzie. Rosyjski eksport do krajów azjatyckich jest niewielki z uwagi na brak odpowiedniej infrastruktury w postaci ropociągów oraz niski poziom zagospodarowania

[247] M.A. Nikołajew, M. Ju. Machotajewa, *Celi i zadaczi gosudarstwiennoj socialno-ekonomiczeskoj politiki sawriemiennoj Rossii*, (w:) *Rossija: tendencii i perspektiwi...*, s. 185-191.

[248] Por. *Federacja Rosyjska 1991–2001*, *op. cit.*, s. 280-283.

zasobów naturalnych Syberii[249]. Współpraca gospodarcza Rosji i Chin, wspólne inwestycje i przedsięwzięcia gospodarcze mogą spowodować przesunięcie ciężaru rosyjskiej polityki z Europy do Azji i przełamanie dotychczasowego uzależnienia Rosji od odbiorców w Europie Zachodniej. Rozwój wzajemnej współpracy z państwami azjatyckimi jest tym cenniejszy, że pozwoliłby na rozwój i modernizację słabiej zagospodarowanych terenów syberyjskich i dalekowschodnich[250].

Z uwagi na fakt, że Rosja ma ważne atuty w postaci olbrzymich zasobów surowcowych, ludzkich, intelektualnych oraz infrastruktury technicznej, posiada ona silne instrumenty wywierania wpływu w środowisku międzynarodowym. Dlatego też, niezależnie od swojej obecnej słabości gospodarczej, Federacja Rosyjska jest pożądanym partnerem zarówno dla współczesnych potęg gospodarczych i politycznych, jak i krajów aspirujących do takiej roli. Dzięki temu ma możliwość realizacji swoich strategicznych interesów i prowadzenia nie tylko bardziej elastycznej polityki zagranicznej, ale także polityki szantażu i wymuszania określonych zachowań innych uczestników stosunków międzynarodowych.

Współczesna Rosja dysponuje unikalnymi atutami związanymi ze sferą działalności gospodarczej, które powodują, że niezależnie od niskiej konkurencyjności rosyjskiej gospodarki w świecie Rosja jest w dalszym ciągu znaczącym elementem porządku międzynarodowego i krajem o dużych możliwościach oddziaływania na przyszły kształt środowiska międzynarodowego. Współczesna Federacja Rosyjska nawet w obliczu głębokiego kryzysu państwowości pozostaje krajem o największym w świecie terytorium bogatym w surowce mineralne i drugim eksporterem ropy w świecie. Pod rządami Władimira Putina przeżyła odrodzenie polityczne oraz ekonomiczne, stając się jedną z najszybciej rozwijających się gospodarek wśród krajów przechodzących transformację polityczno-gospodarczą. Po okresie głębokiego załamania w latach dziewięćdziesiątych i kryzysie finansowym z 1998 r. rosyjska gospodarka dość niespodziewanie zaczęła rozwijać się w tempie ok. 7% wzrostu PKB rocznie, co wskazuje na odrodzenie gospodarcze kraju, pojawienie się szansy na utrzymanie wysokiego wzrostu gospodarczego i stworzenie fundamentów dla odbudowy państwa[251].

Jako druga w świecie potęga nuklearna i dziesiąta pod względem wielkości gospodarka świata Federacja Rosyjska zaczyna odzyskiwać utraconą pozycję w świecie, skutecznie wykorzystując swoje atuty. Wzrost gospodarczy i sprzyjająca koniunktura w otoczeniu zewnętrznym powodują, że Rosja, osłabiona w latach dziewięćdziesiątych i skoncentrowana na problemach wewnętrznych,

---

[249] V. Kaliuzhnyi, *op. cit.*, s. 144.

[250] G.M. Kostjunina, *Aziatsko-tichookieanskaja ekonomiczeskaja integracija,* Moskwa 2002, s. 166-173.

[251] R. Ahrend, *Rusia's post-crisis growth: its sources and prospects for continuation,* „Europe-Asia Studies" 2006, vol. 58, nr 1, s. 1.

coraz aktywniej zaczyna uczestniczyć w polityce międzynarodowej, starając się odzyskać utracone strefy wpływów i pozycję międzynarodową. Poprawa wewnętrznej sytuacji gospodarczej stanowi podstawę dla polityki zagranicznej państwa i dla pragmatycznej koncepcji stopniowego redukowania różnicy pomiędzy istniejącym a możliwym do zaakceptowania przez Rosjan porządkiem międzynarodowym.

Szczególną rolę we współczesnej polityce rosyjskiej odgrywają surowce naturalne (zwłaszcza ropa i gaz), których znaczenie wzrosło wraz ze spadkiem znaczenia innych potencjałów strategicznych Rosji. Surowce mogą zostać użyte jako środek do zwiększenia siły państwa i podniesienia znaczenia w hierarchii uczestników stosunków międzynarodowych, odgrywają istotną rolę w bezpieczeństwie i rozwoju innych państw (daje to Rosji możliwość wpływania na politykę pozostałych krajów)[252]. Z tych powodów państwo rosyjskie utrzymuje ścisłą kontrolę nad sektorem naftowym i gazowym, traktując go jako instrument oddziaływania na środowisko międzynarodowe. Nastąpiła przy tym „ekonomizacja" polityki zagranicznej Rosji, w której - przy braku innych możliwości wpływania na pozostałych uczestników stosunków międzynarodowych - wykorzystuje się surowce energetyczne. Przy czym strategia rozwoju Federacji Rosyjskiej zakłada dywersyfikację i poszerzenie odbiorców ropy naftowej i gazu, budowę nowych linii transportowo-przesyłowych oraz polityczne zabezpieczenie istniejących już tras tak, aby utrzymać kontrolę nad wydobyciem i tranzytem surowców strategicznych[253].

---

[252] S. Gardocki, *op. cit.*, s. 185, 186.
[253] S. Bieleń, *op. cit.*, s. 201.

5. SPECYFIKA CZYNNIKA MILITARNEGO W ROSYJSKIEJ RZECZYWISTOŚCI SPOŁECZNO-POLITYCZNEJ

W literaturze przedmiotu uznaje się niekiedy, że potencjał wojskowy pozostawał w przeszłości i ciągle pozostaje czynnikiem o pierwszorzędnym znaczeniu pod względem oddziaływania na stosunki międzynarodowe. W przeszłości wojna była powszechnie dopuszczalnym instrumentem rozwiązywania sporów międzynarodowych, traktowanym jako „przedłużenie polityki za pomocą innych środków". Jej wynik decydował o statusie terytorialnym i politycznym, a nawet o istnieniu państwa[254]. W czasach współczesnych wojny również bywają wykorzystywane do wpływania na bieg życia międzynarodowego. Ich rola uwidacznia się zwłaszcza w tworzeniu sojuszy i baz wojskowych, w wyścigu zbrojeń, w interwencjach zbrojnych oraz w funkcjonowaniu sił pokojowych pod flagą ONZ[255]. Utrzymywanie się istotnego znaczenia uwarunkowań militarnych polega na ich ścisłym i bezpośrednim związku z siłą militarną. Niezależnie od faktu, że pojęcie bezpieczeństwa podlega ewolucji i rozszerza się na czynniki pozawojskowe, to siła militarna pozostaje wciąż „ostateczną instancją"[256].

Rozwój stosunków międzynarodowych, wzrost współzależności między państwami i stopniowe zaciąganie przez nie zobowiązań o nieuciekaniu się do wojny ograniczyły jednak możliwość posługiwania się siłą wojskową w sposób sprzeczny z normami międzynarodowymi. Szczególnie potężnego impulsu do tworzenia prawa eliminującego wykorzystywanie siły w stosunkach międzynarodowych dostarczyła druga wojna światowa. Artykuł 2 pkt 4 Karty ONZ zakazywał groźby lub użycia siły „przeciwko integralności terytorialnej lub niepodległości politycznej któregokolwiek państwa bądź w inny sposób, niezgodny z celami Organizacji Narodów Zjednoczonych"[257]. Mimo, że współczesne prawo międzynarodowe zakazuje stosowania siły i groźby jej użycia, istnieją państwa, które decydują się na posłużenie się nią w sytuacji, gdy zastosowanie innych środków nie przyniosło pożądanych rezultatów. Pomimo delegalizacji wojny napastniczej potencjał wojskowy pozostaje w dalszym ciągu czynni-

---

[254] R. Bierzanek, *op. cit.*, s. 56.

[255] J. Kukułka, *Wstęp do nauki o stosunkach...*, s. 61.

[256] R. Kuźniar, *Stosunki międzynarodowe – istota, uwarunkowania, badanie*, (w:) *Stosunki międzynarodowe. Geneza...*, s. 23.

[257] Z. Cesarz, E. Stadmuller, *op. cit.*, s. 66.

kiem o pierwszorzędnym znaczeniu pod względem oddziaływania na stosunki międzynarodowe. Rozbudowywanie tego potencjału, w tym broni nuklearnej, służy podniesieniu prestiżu państwa na arenie międzynarodowej oraz działa odstraszająco na potencjalnych rywali. Państwo silne, o dużym potencjale wojskowym budzi respekt wśród innych uczestników stosunków międzynarodowych, a posiadanie broni masowej zagłady jest uznawane za wyznacznik mocarstwowości[258].

Uznaje się zatem, że potencjał wojskowy państw nadal pełni istotną funkcję, chociaż zmienił swoje znaczenie. Współcześnie obejmuje on nie tylko armię, marynarkę i lotnictwo, ale także składniki gospodarki narodowej, decydujące o liczebności wojska, jego zaopatrzeniu, uzbrojeniu i zapasach[259]. Świat jest zróżnicowany pod względem zakresu i sposobu wykorzystywania czynników wojskowych w środowisku międzynarodowym. Pięciu stałych członków Rady Bezpieczeństwa ONZ (Chiny, Francja, Rosja, Wielka Brytania, Stany Zjednoczone), która ma wyłączne prawo zarządzania środków represyjnych, z użyciem międzynarodowych sił zbrojnych włącznie, dysponuje od dawna bronią jądrową, co ma dla nich znaczenie psychologiczne i polityczne, a pośrednio także ekonomiczne i naukowo-techniczne. Służą im one przede wszystkim do tzw. biernego odstraszania, pomimo podpisania 1 lipca 1968 r. międzynarodowego układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej (NPT), zgodnie z którym państwa posiadające broń jądrową zobowiązały się nie przekazywać jej innym państwom, a tzw. państwa nienuklearne wyrzekły się starań o uzyskanie takiej broni i poddały swoją działalność pod specjalny system kontroli, realizowany przez Międzynarodową Agencję Energii Atomowej. W 1999 r. do grupy państw posiadających broń jądrową weszły Indie i Pakistan, co więcej, niektórym państwom, będącym stroną NPT, np. Iranowi, zarzuca się podejmowanie starań o potajemne uzyskanie broni jądrowej[260]. Biorąc pod uwagę możliwości techniczne, a także ambicje polityczne przywódców, wskazuje się na państwa, które mogłyby wejść w posiadanie broni atomowej lub nieoficjalnie nią dysponują: Argentyna, Brazylia, Izrael, Iran, Korea Północna, Korea Południowa, RPA, Tajwan i Japonia[261]. Ponadto niektóre kraje modernizują technologię produkcji broni konwencjonalnych, aby się uniezależniać strategicznie oraz czerpać korzyści z eksportu. Tylko nieliczna grupa państw nie ma sił zbrojnych i nie wykorzystuje czynników wojskowych w swej polityce zagranicznej. Odpowiednio do zróżnicowanych potencjałów wojskowych zróżnicowane są też doktryny polistra-

[258] *Wstęp do teorii polityki...*, s. 88.

[259] J. Bryła, *Czynniki kształtujące stosunki międzynarodowe*, (w:) *Stosunki międzynarodowe*, *op. cit.*, s. 31.

[260] A. Topik, *Bezpieczeństwo w stosunkach międzynarodowych. Aspekty militarne*, (w:) *Stosunki międzynarodowe. Geneza...*, s. 158.

[261] W. Malendowski, *Zbrojenia*, (w:) *Stosunki międzynarodowe. Geneza...*, s. 446.

tegiczne państw oraz wpływ czynników wojskowych na rządowe interpretacje zjawisk i procesów międzynarodowych[262].

Znaczenie i ocena posługiwania się siłą militarną zależy od formy, w jakiej to następuje. Po pierwsze sam fakt posiadania pokaźnego potencjału militarnego może stanowić w odczuciu danego państwa gwarancję jego bezpieczeństwa, gdyż istnienie liczącej się siły zbrojnej „informuje" potencjalnych przeciwników o nieopłacalności ataku. Kolejną formą użycia siły militarnej jest demonstracja swoich umiejętności w tej dziedzinie. Innym sposobem wykorzystania tego czynnika może być groźba użycia siły, a ostateczną formą stosowania siły jest jej bezpośrednie użycie[263].

Biorąc pod uwagę aspekt militarny, Federacja Rosyjska stanowi jeden z najważniejszych podmiotów międzynarodowej polityki. W toku wielowiekowego rozwoju zdołała wytworzyć swoją wyraźną kulturową odrębność i potrafiła ją zachować w warunkach utrzymujących się presji zewnętrznych oraz zbudować liczące się w świecie mocarstwo. W XX w. w ramach Związku Radzieckiego Rosja stała się wielką siłą polityczną, której wpływy roztaczały się na wiele społeczeństw i państw, dzięki czemu jako pierwsza w historii najnowszej zdołała się przeciwstawić hegemonii Zachodu. Stworzono sieć polityczno-militarnych i ekonomicznych oddziaływań na skalę ogólnoświatową, co uczyniło z Rosji supermocarstwo, z którym cały świat bezprecedensowo się liczył[264]. Model radziecki był zdolny konkurować z wysokorozwiniętymi krajami Zachodu i dla wielu rozwijających się społeczeństw stał się realną alternatywą rozwojową. Związek Radziecki stał na czele jednego z dwóch głównych bloków polityczno-wojskowych, przy czym jego przywództwo było niepodważalne, a układ stosunków z innymi państwami członkowskimi miał charakter typowo hegemoniczny.

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech dwudziestowiecznych stosunków politycznych była tzw. zimna wojna, która spolaryzowała świat wokół konfliktu Wschód – Zachód, a także wyścig zbrojeń. To ostatnie zjawisko występowało w historii dziejów, ale nigdy w tak szerokiej skali i natężeniu ani przez tak długi czas, jak w okresie zimnej wojny. Przyczyną takiego stanu rzeczy był fakt, że typ stosunków międzynarodowych miał charakter konfrontacyjny. Wszystkie istniejące i zmieniające się modele tych stosunków były zdominowane przez najważniejszy konflikt epoki pomiędzy Wschodem a Zachodem. W tym układzie siła była preferowana jako podstawowy element bezpieczeństwa, a rywalizacja militarna stała się jedną z podstawowych płaszczyzn konfrontacji[265].

---

[262] J. Kukułka, *Wstęp do nauki o stosunkach...*, s. 62.
[263] Z. Cesarz, E. Stadmuller, *op. cit.*, s. 68, 69.
[264] M. Dobroczyński, *Między mocarstwami*, *op. cit.*, s. 50, 56.
[265] Z. Cesarz, E. Stadmuller, *op.cit.*, s. 105.

W okresie zimnej wojny Związek Radziecki posiadał jedną z najsilniejszych armii świata, wyposażoną w broń masowej zagłady, w tym także w jeden z największych arsenałów broni nuklearnej. Był krajem o potencjale militarnym – za wyjątkiem Stanów Zjednoczonych – niewspółmiernie większym niż siły wszystkich pozostałych mocarstw. Jednocześnie jednak wyczerpujący wyścig zbrojeń okazał się jedną z przyczyn rozpadu radzieckiego imperium, angażując siły i środki, które z czasem zaczęły przerastać możliwości rozwojowe gospodarki planowej, powodując kryzys ekonomiczny. W ZSRR funkcjonowanie państwa oraz społeczeństwa dostosowano do nadmiernych wojskowych potrzeb, które wynikały z sytuacji międzynarodowej i sposobu prowadzenia polityki zagranicznej. Gospodarka ZSRR była ukierunkowana przede wszystkim na zaspokojenie potrzeb sił zbrojnych i brakowało wyraźnej granicy oddzielającej przemysł zbrojeniowy od cywilnego[266].

Rozwiązanie ZSRR oznaczało koniec istnienia jednego z dwóch światowych supermocarstw XX w. Uznaje się niekiedy, że pod względem geostrategicznym Rosja przestała odgrywać rolę mocarstwa równoważącego wpływy Zachodu w masywie eurazjatyckim i stała się krajem peryferyjnym w stosunku do głównych osi oddziaływań międzynarodowych[267]. Dowodząc, iż rosyjska potęga straciła na znaczeniu w sensie militarnym, wskazuje się, że siły zbrojne Związku Radzieckiego przestały istnieć po jego rozpadzie. Zostały one zredukowane (z blisko 4 mln do 1,2 mln żołnierzy) i wycofały się z państw Europy Środkowej oraz z państw bałtyckich. Przestał także istnieć sojusz militarny zwany Układem Warszawskim. Dotychczasowy sprzęt wojskowy został przemieszczony lub zniszczony, radykalnie obcięto wydatki budżetu, a jednocześnie rosyjscy wojskowi dokonali reorientacji swych zadań i doktryny oraz przygotowali się do odgrywania nowych ról[268].

Jednocześnie jednak, dokonując oceny potencjału militarnego Federacji Rosyjskiej, jako podmiotu zajmującego dotychczasowe miejsce ZSRR w stosunkach międzynarodowych, wskazuje się, że mimo widocznego kryzysu i redukcji potęgi militarnej rozpad imperium radzieckiego zmniejszył potencjał Rosji o tyle, o ile zredukowano go w wyniku zawartych porozumień rozbrojeniowych. Odzyskała ona bowiem broń masowego rażenia, która w wyniku podziału ZSRR znalazła się na obszarze nowo powstałych krajów. Siły konwencjonalne uległy zaś proporcjonalnej redukcji, zgodnie z podpisanym jeszcze przez rząd radziecki traktatem paryskim z 1990 r. i późniejszym uzgodnionym podziałem ich między 15 państw powstałych na terytorium byłego ZSRR. W ten sposób Rosja w dalszym ciągu posiada siły zbrojne pozwalające widzieć w niej mocarstwo światowe, a tym samym dysponuje ważnym czynnikiem międzynarodowych

[266] I. Topolski, *Siła militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2004, s. 53.
[267] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, *op. cit.*, s. 257.
[268] Por. S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 133.

stosunków politycznych[269]. Dzięki arsenałowi jądrowemu jest stale zaliczana do największych potęg, które mają decydujący wpływ na losy ludzkości. Dlatego też świat musi liczyć się z obiektywnymi uwarunkowaniami rosyjskiej mocarstwowości[270].

Znaczenie siły militarnej w przypadku współczesnej Federacji Rosyjskiej jest o tyle szczególne, że rozpad ZSRR spowodował znaczne zmniejszenie terytorium jego kontynuatorki - Federacji Rosyjskiej, kryzys gospodarczy i brak perspektyw rozwoju gospodarczego wpłynął na systematyczne zmniejszanie się zarówno znaczenia Rosji w świecie, jak i możliwości międzynarodowego oddziaływania z jej strony. Kryzys państwowy, który dotknął Federację Rosyjską w latach dziewięćdziesiątych, spowodował osłabienie jej międzynarodowego autorytetu. Utrzymywanie przez rozwinięte państwa Zachodu partnerskich stosunków z Rosją wynikało raczej z obawy przed możliwością destabilizacji politycznej w kraju dysponującym znacznym potencjałem militarnym niż było rzeczywistym uznaniem wartości i potencjału kraju.

Ważnym elementem przy analizie czynnika militarnego w Rosji są uwarunkowania psychologiczne, w tym zakorzenione w ramach wzorów kultury wyobrażenia o świecie. Dzieje Rosji od początków jej istnienia były związane z ekspansją i podbojami terytorialnymi, dzięki którym zajęła ona dużą przestrzeń, charakteryzującą się bogatymi zasobami surowcowymi oraz znaczącym potencjałem militarnym i gospodarczym, stając się państwem zaliczanym do imperiów. Uznaje się, że imperialna pozycja i potęga przywódców imponowała zwykłemu - bez względu na poziom wykształcenia - mieszkańcowi izolowanej, imperialnej Rosji, zarówno carskiej, jak i radzieckiej. Działo się tak dlatego, że przynależność do silnego organizmu państwowego stwarzała poczucie dużej niezależności od zewnętrznych zagrożeń, a ponadto wzbudzała poczucie dumy związanej z wielkością państwowych osiągnięć. Wielkie rzesze ludzi odczuwały ogromną siłę wynikającą z przynależności do znaczącego międzynarodowego organizmu. Ten element myślenia jest u Rosjan nadal silny[271].

We współczesnej Rosji wciąż jest zakorzenione postrzeganie kraju jako supermocarstwa o wysokim potencjale militarnym. Większość Rosjan przywiązuje wielką wagę do czynnika militarnego, uważając, że tylko rosyjska armia stanowi realną ochronę dla kraju przed zagrożeniami zewnętrznymi[272]. W narodowej mitologii rosyjskiej wielkie znaczenie mają takie wydarzenia dziejowe, jak wojny napoleońskie czy też zwycięstwo nad faszyzmem, w których armia

[269] Z. Cesarz, E. Stadmuller, *op. cit.*, s. 134; dane dotyczące rosyjskiego potencjału militarnego patrz: *Russian Federation*, „Military Technology" 2005, vol. 29, nr 1, s. 208-216.

[270] S. Bieleń, *op. cit.*, s. 217.

[271] M. Dobroczyński, *Między mocarstwami*, *op. cit.*, s. 54, 56.

[272] N.V. Laidinen, *Obraz Rossii w zierkale rossijskowo obszczestwiennowo mnienija*, „Sociologiczeskije Issledowanija" 2001, nr 4, s. 29, 30.

rosyjska odegrała istotną rolę, co przyczynia się do przypisywania czynnikowi militarnemu większej roli niż jest on w stanie w rzeczywistości odgrywać. Rosyjskie obawy i niezadowolenie wyrażane na tle utraty większości światowych pozycji i związanych z nim wyobrażeń o własnej mocarstwowości wydają się być znacznie silniejsze w porównaniu z polityczną frustracją, np. krajów Południa. Oznaczają bowiem dla Rosjan konfrontację nie tylko z zachodnim dobrobytem i jakością życia, lecz także z minionym przekonaniem o wartości imperium i trafności obranej drogi ustrojowej[273]. Dlatego też zarówno rosyjskie elity społeczno-polityczne, jak i obywatele kraju pokładają wielkie nadzieje w sile militarnej jako ważnym wyznaczniku rosyjskiej pozycji w środowisku międzynarodowym[274].

Dodatkowym elementem, który zwiększa wagę czynnika militarnego jako elementu kształtującego zachowania Federacji Rosyjskiej w stosunkach międzynarodowych, jest znaczenie, jakie zawsze w Rosji przypisywano sile. W tradycji rosyjskiej i kulturze politycznej Rosjan jest zakorzenione przekonanie o znaczeniu i wartości siły jako podbudowie stosunków władzy i panowania. W okresie tworzenia podstaw rosyjskiej państwowości siłę zaczęto uważać za niezbędny atrybut sprawnego państwa. Szesnastowieczny pisarz polityczny Iwan Pierieswietow, autor prac publicystycznych kierowanych do cara Iwana IV Groźnego, pisał, że tylko dzięki jedynowładztwu można zaprowadzić w państwie „prawdziwą sprawiedliwość", której główną podstawą miała być siła i przemoc[275]. Carowie moskiewscy, a później także przywódcy ZSRR dysponowali faktycznymi środkami, pozwalającymi na rządzenie za pomocą siły. Sam przydomek pierwszego koronowanego cara Moskwy - Groźny określał charakter sprawowanej przez niego władzy. Dla jego poddanych przydomek ten był tożsamy z pojęciem władzy. Dla nich słowo „groźny" oznaczało „władny", albowiem w ich pojęciu władza zawsze była groźna i taka być powinna[276]. Zgodnie z tymi koncepcjami ugruntowało się charakterystyczne dla rosyjskiego kręgu cywilizacyjnego przekonanie, że władza to przede wszystkim siła i autorytet, który zdobywa się również siłą. Pogląd ten wpłynął na sposób sprawowania władzy i stosunki społeczne w społeczeństwie rosyjskim, a także na zachowania rosyjskie w środowisku międzynarodowym, w którym rosyjskie władze wielokroć uciekały się do użycia siły militarnej i przemocy wobec innych nacji i państw.

Stąd też wielkie znaczenie, jakie czynnik militarny ma dla Rosjan. O ile w przypadku innych państw znaczenia czynnika militarnego nie należy przeceniać (zwłaszcza w warunkach tendencji rozwojowych współczesnego środowiska międzynarodowego, w którym o sile państwa decyduje przede

[273] M. Dobroczyński, *Między mocarstwami*, *op. cit.*, s. 58.
[274] S. Bieleń, *op. cit.*, s. 210.
[275] Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801*, Warszawa 1971, s. 25.
[276] M. Heller, *Historia imperium...*, s. 131.

wszystkim tzw. *soft power)*, o tyle w przypadku Rosji stereotypowe postrzeganie mocarstwowości przede wszystkim przez pryzmat siły militarnej powoduje, że *hard power* stanowi ważny element mitologii narodowej, tożsamości i przekonania o własnej wyjątkowości[277].

Ponadto Federacja Rosyjska, która stała się sukcesorem ZSRR, okrojona terytorialnie, borykająca się z problemami społecznymi i gospodarczymi, jedynie pod względem potencjału militarnego, a zwłaszcza nuklearnego, mogła w dalszym ciągu konkurować z rozwiniętymi krajami Zachodu. Dlatego jest on uważany za atrybut mocarstwowości, natomiast siła militarna odgrywa ważną rolę w polityce zagranicznej Rosji. Powoduje to olbrzymie przywiązanie nie tylko rosyjskich elit, ale także społeczeństwa do utrzymania rozbudowanego kompleksu militarnego i wykorzystywania jego znaczenia w polityce zagranicznej. W niektórych rosyjskich koncepcjach geostrategicznych uznaje się nawet, że utrzymanie światowej pozycji Rosji może być możliwe tylko wtedy, kiedy zachowany zostanie potencjał militarny i nuklearny odziedziczony po ZSRR[278].

W polskiej literaturze przedmiotu, rozpatrując znaczenie sił militarnych w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej, wskazuje się, że czynnik militarny w dalszym ciągu odgrywa dużą rolę w polityce zagranicznej Rosji i przyjmuje się następujące założenia:

1) siła militarna jest podstawowym instrumentem polityki zagranicznej FR;
2) o mocarstwowej pozycji FR decydują przede wszystkim strategiczne siły nuklearne;
3) FR na obszarze byłego ZSRR (obecna Wspólnota Niepodległych Państw) wykorzystuje bezpośrednie i pośrednie formy użycia siły militarnej;
4) FR w strategicznych regionach zainteresowania wykorzystuje pośrednie formy użycia siły militarnej[279].

Takie podejście do rozważań na temat związków między siłami zbrojnymi Federacji Rosyjskiej a jej polityką zagraniczną wydaje się nie w pełni uprawnione. Zaangażowanie Rosji w konflikty zbrojne w Afganistanie, a następnie wojna w Czeczenii uświadomiły bowiem rosyjskim elitom ograniczone możliwości stosowania sił zbrojnych w stosunkach międzynarodowych. Traktowanie siły militarnej Federacji Rosyjskiej jako podstawowego instrumentu polityki zagranicznej, w obliczu podkreślanej słabości rosyjskich sił militarnych ujawnionej

[277] Zgodnie z przekazami historycznymi car rosyjski Aleksander III mawiał, że Rosja nie ma innych sojuszników poza swoją armią i flotą. Por. A. Lebiedź, *Szkoda wielkiego kraju*, Warszawa 1999, s. 397. Współcześnie słowa te są przywoływane w kontekście rozpadu ZSRR i dotychczasowych sojuszy, przez co powszechne jest przekonanie, że Rosjanie zostali „zdradzeni" przez swoich sojuszników, którzy odwrócili się od Rosji. Takie postrzeganie świata przyczynia się do mitologizacji znaczenia siły zbrojnej dla współczesnej Federacji Rosyjskiej jako podstawy jej niezależności i statusu mocarstwa.

[278] Por. A. Dugin, *Osnowy geopolitiki, op. cit.*, s. 263.

[279] I. Topolski, *op. cit.*, s. 10.

podczas konfliktu w Czeczenii, wydaje się błędem. Podkreślanie znaczenia i roli sił zbrojnych jest w rzeczywistości rosyjskiej kierowane raczej na odbiorcę wewnętrznego, dla którego są one wyznacznikiem mocarstwowości i znaczenia państwa w świecie, nie traktuje się natomiast czynnika militarnego jako elementu nacisku na kraje ościenne. Już w okresie rządów Michaiła Gorbaczowa nastąpiło w polityce zagranicznej Rosji przesunięcie akcentów ze środków militarnych na aspekty ekonomiczne[280].

Współczesne elity rosyjskie zdają sobie sprawę ze słabości wewnętrznej państwa (i realnej słabości sił zbrojnych) oraz niechęci obywateli do angażowania się militarnie poza granice kraju. W rzeczywistości rosyjskiej względy militarne zawsze były traktowane priorytetowo i często utrzymanie sił zbrojnych odbywało się kosztem rozwoju innych segmentów życia społecznego. Po przemianach lat osiemdziesiątych oraz próbach przyswojenia i realizacji ideałów demokratyczno-liberalnych wątpliwe jest, aby społeczeństwo rosyjskie w dalszym ciągu było gotowe ponosić znaczne koszty społeczne w imię rozbudowy potencjału militarnego, służącego do utrzymania statusu supermocarstwa[281]. Wysokie koszty społeczne spowodowane wojną w Afganistanie, a następnie wojną w Czeczenii obniżyły zaufanie obywateli do wojska, a także wpłynęły na upowszechnienie się postaw niechętnych wobec wykorzystywania sił zbrojnych w konfliktach militarnych poza granicami kraju[282].

Dlatego też w strategii polityki zagranicznej Rosji kładzie się nacisk na rezygnację z użycia siły jako instrumentu rozwiązywania konfliktów międzynarodowych i podkreśla się rolę ONZ oraz Rady Bezpieczeństwa jako instytucji, która powinna mieć decydujące znaczenie w rozwiązywaniu problemów współczesnego świata (Rosjanie m.in. odrzucają amerykańską koncepcję wojny prewencyjnej). Wykorzystywanie sił zbrojnych na terenie WNP, czyli na terytorium krajów formalnie suwerennych, w rzeczywistości politycznej obszaru postradzieckiego w dużym stopniu jest wywołane realną słabością nowo powstałych państw. Zagrożenia związane z przestępczością zorganizowaną, terroryzmem, handlem narkotykami, konfliktami etnicznymi i religijnymi w najbliższym otoczeniu Federacji Rosyjskiej są traktowane jako zagrożenie dla jej wewnętrznego bezpieczeństwa. Utrzymywanie sił zbrojnych poza granicami kraju i ponoszenie wysokich kosztów takich działań ma w obrazie przekazywanym wewnątrz kraju świadczyć o utrzymaniu wpływów na obszarze byłego ZSRR, ale w dużej części ma zabezpieczać granice Federacji Rosyjskiej przed potencjalnymi zagro-

[280] S. Bieleń, *op. cit.*, s. 210.

[281] V.V. Kirillow, *Human factor as a basic element of national military power*, „Military Thought" 2006, vol. 15, nr 2, s. 44, 45.

[282] Por. S. Brown, *Modern tales of Russian army*, „World Policy Journal" 1997, vol. 14, nr 1, s. 61-70.

żeniami. Czynnik militarny jest więc wykorzystywany jedynie w krajach WNP (i to też w stopniu ograniczonym) oraz w konflikcie w Czeczenii.

Nie mniej potencjał militarny wciąż stanowi o tożsamości rosyjskiej i wyznacza jej znaczenie w środowisku międzynarodowym. Potencjał nuklearny powoduje, że Rosja jest stale zaliczana do największych potęg mających decydujący wpływ na losy ludzkości. Arsenał jądrowy pozwala jej także tworzyć „parasol bezpieczeństwa" o zasięgu regionalnym (WNP)[283].

Na potencjał militarny współczesnej Rosji składają się: kompleks wojskowo--przemysłowy (WPK), siły zbrojne (strategiczne - broń nuklearna i konwencjonalne), wywiad i wydatki wojskowe. Kompleks wojskowo-przemysłowy jest znaczącą częścią gospodarki rosyjskiej, która ma zapewnić funkcjonowanie całego systemu militarnego państwa, tj. zarówno sił zbrojnych, jak i infrastruktury wojskowej (Federacja Rosyjska jest jednym z głównych eksporterów broni w świecie, a więc kompleks militarny zwiększa także dochody państwa oraz daje zatrudnienie obywatelom kraju). W ramach ZSRR kompleks ten uznawano za najbardziej wpływową grupę społeczną, a pełnił on jednocześnie funkcję symboliczną jako obrońca przed imperialistyczną agresją[284]. Z uwagi na znaczenie kompleksu wojskowo-przemysłowego w okresie ZSRR nastąpiła jego rozbudowa i był to sektor gospodarki, w który najwięcej inwestowano. Do dnia dzisiejszego w państwowych placówkach WPK wykonuje się ok. 70% wszystkich badań naukowo-technicznych w Rosji[285]. Dlatego też przemysł obronny jest traktowany tutaj jako ważny element rekonstrukcji potęgi państwa. Eksport broni służy polepszeniu bilansu handlowego, a ponadto rosyjska produkcja zbrojeniowa pod względem innowacyjności dorównuje najwyżej rozwiniętym krajom świata[286] oraz może służyć jako źródło innowacji i technologii służących dla rozwoju gospodarczego. Problemem związanym z rolą czynnika militarnego we współczesnej Rosji pozostaje także fakt, że w realiach rosyjskich, gdzie nie istnieją silne tradycje społeczeństwa obywatelskiego, a często jedyną grupą aktywną społecznie jest biurokracja państwowa, wojskowi tworzą silną grupę interesu, odgrywającą znaczącą rolę w kształtowaniu wizji polityki państwa i w interpretacji rzeczywistości międzynarodowej. Wojskowi, definiując w specyficzny sposób interes narodowy, są najbardziej podatni na hasła nieimperialistyczne, przejawiają najwięcej skłonności hegemonialnych i uniwersalistycznych[287]. Niezależnie od faktu, że częstokroć wyolbrzymianie

[283] *Ibidem*, s. 211, 217.

[284] P.K. Baev, *The plight of the Russia military: shallow identity and self-defeating culture*, „Armed Forces & Society" 2002, vol. 29, nr 1, s. 130-133.

[285] W. Marciniak, *Rozgrabione imperium: upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji* Rosyjskiej, Kraków 2004, s. 104.

[286] S. Bieleń, *op. cit.*, s. 216.

[287] *Ibidem*, s. 217.

zagrożeń zewnętrznych oraz podkreślanie w ich obliczu roli armii ma charakter obrony swoich interesów i przywilejów, a nie charakter agresji skierowanej na zewnątrz, to przemysł militarny pozostaje w Federacji Rosyjskiej ważnym zapleczem polityki państwa i odgrywa znaczną rolę w kształtowaniu obrazu świata zewnętrznego. Duży wpływ struktur siłowych, w tym także wojska, na kształt i realizację polityki państwa (a tym samym znacząca rola czynnika militarnego) wypływa także z faktu, że w rosyjskiej kulturze politycznej nie został ukształtowany charakterystyczny dla krajów zachodnioeuropejskiej liberalnej demokracji model relacji sektor cywilny - sektor wojskowy, w którym dominującą rolę odgrywałby sektor cywilny, a tym samym istniałaby silna kontrola cywilna i społeczna nad tzw. resortami siłowymi. Powoduje to, że w Rosji sektor ten jest bardzo samodzielny i ma duże wpływy polityczne[288].

Zarówno w sferze świadomości społecznej (potencjał militarny jako oznaka statusu państwa), jak i w sferze polityki zagranicznej (instrument wywierania wpływu na procesy międzynarodowe) siła militarna stanowi wciąż jeden z bardzo ważnych dla Rosji czynników kształtujących jej stosunki z innymi państwami i organizacjami międzynarodowymi. W obliczu słabości ideologicznej (*soft - power)* i przy ograniczonych możliwościach oddziaływań ekonomicznych potencjał militarny (*hard power)* pozostaje ważnym elementem rosyjskiej strategii i kształtowania polityki zagranicznej. Odgrywa on jednak raczej rolę symboliczną, obliczoną na stosunki wewnętrzne, w których ma kompensować rzeczywistą słabość w innych dziedzinach życia społecznego. Potencjał nuklearny stanowi dla Rosjan symbol ich potęgi mocarstwowej (jest w rzeczywistości jednym z ostatnich atrybutów mocarstwowości Rosji), ale rzeczywiste jego znaczenie jako instrumentu oddziaływania w środowisku międzynarodowym jest mocno ograniczone.

---

[288] Por. D.J. Betz, *No place for civilian? Russia defense management form Yeltsin to Putin*, „Armed Forces & Society" 2002, vol. 28, nr 3, s. 481-504; Ch. C. Locksley, *A Russian citizen in uniform? Assessing the applicability of the German model of civil - military relations to the armed forces of a democratizing Russia State*, „Citizenship Studies" 2000, vol. 4, nr 2, s. 167-188.

ROZDZIAŁ III

ROSJA WE WSPÓŁCZESNYM ŁADZIE MIĘDZYNARODOWYM

1. PROCESY I ZJAWISKA KSZTAŁTUJĄCE WSPÓŁCZESNY ŁAD MIĘDZYNARODOWY

Stosunki międzynarodowe to rzeczywistość, w jakiej funkcjonują aktorzy państwowi i niepaństwowi, fakty, zdarzenia, zjawiska i procesy dokonujące się w realnym świecie polityki, gospodarki, kultury, finansów itp. Są one przejawem aktywności uczestników stosunków międzynarodowych, ich interesów, aspiracji, zagrożeń i oczekiwań[1]. Rzeczywistość społeczna człowieka nie jest czymś statycznym, raz na zawsze danym. Jest to element dynamiczny, charakteryzujący się zmiennością, i przekształcenia, które w nim zachodzą, powodują kształtowanie się zupełnie nowych warunków bytu ludzkości. Wraz z nimi pojawiają się nowe bezpośrednie odpowiedzi, nowe zachowania i działania wyrosłe na gruncie określonych potrzeb. Wyłaniają się także nowe dążenia, nowe idee i tęsknota za urzeczywistnieniem wizji takich postaci życia, których jeszcze nie ma, a są pożądane. Wszystkie podmioty stosunków międzynarodowych muszą reagować na ewolucję otoczenia. Zmieniające się środowisko zewnętrzne tworzy nowy kontekst dla codziennych działań i podejmowanych decyzji, które w ostatecznym rachunku dają nową rzeczywistość społeczną. Pod wpływem ewolucji otoczenia kształtują się nowe zachowania, nowe działania, wyrosłe na gruncie określonych potrzeb. Powstają także nowe dążenia i nowe wizje, które mogą być realizowane w środowisku międzynarodowym.

Bodźce pochodzące z otoczenia zewnętrznego stanowią niezwykle istotny element wpływający na zachowania poszczególnych aktorów w środowisku

---

[1] T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 22.

międzynarodowym. Zatem, podejmując rozważania o czynnikach kształtujących zachowania oraz proces podejmowania decyzji politycznych w ramach polityki zagranicznej, nie można pominąć analizy przemian czy też głównych procesów, zachodzących w otoczeniu podmiotu, gdyż to one stanowią szeroki kontekst dla podejmowanych działań. Zachowań rosyjskich (tak samo, jak i wszelkich innych podmiotów) w sferze polityki zagranicznej nie sposób zrozumieć w oderwaniu od analizy procesów i zjawisk kształtujących współczesny ład międzynarodowy. Główne długofalowe trendy ewolucji otoczenia zewnętrznego stanowią istotny element przy analizie sposobów postępowania poszczególnych aktorów stosunków międzynarodowych, gdyż ich działania są reakcją na zmieniające się warunki bytu i próbą dostosowania się do nich.

Współczesny świat podległa niezwykłej transformacji, związanej z obecnymi i przewidywanymi przemianami cywilizacyjnymi. Zmiany te, zachodzące coraz szybciej, dotyczą praktycznie wszelkich sfer życia społecznego i wpływają na codzienne funkcjonowanie każdej jednostki. W klasycznych już pracach z zakresu futurologii opisywane były one w następujący sposób: „Na naszych oczach, w naszym życiu rodzi się nowa cywilizacja. [...] Ta nowa cywilizacja niesie za sobą nowy styl życia rodzinnego, zmiany w sposobie pracy, odnoszenia się do siebie i życia, nowy kształt życia gospodarczego, nowe konflikty polityczne, a przede wszystkim: nową świadomość. Ludzkość stanęła w obliczu najgłębszego w swych dziejach przewrotu społecznego i najśmielszej twórczej przebudowy [...]. Chociaż nie dostrzegamy tego, uczestniczymy w budowie od podstaw zdecydowanie nowej cywilizacji"[2].

W wyniku zachodzących procesów tworzy się więc nowy kontekst dla naszych codziennych działań i podejmowanych decyzji, które w ostatecznym rachunku tworzą nową rzeczywistość społeczną. Ewolucja środowiska społecznego współczesnego człowieka stanowi czynnik dynamizujący także sferę międzynarodowych stosunków politycznych, wymagając od aktorów międzynarodowych dostosowania się do zmieniających się warunków, poszukiwania nowych strategii i nowych działań.

Zmienność i różnorodność towarzysząca współczesnemu człowiekowi dotyczy także sfery polityki, w tym środowiska międzynarodowego. Oczekiwania i obawy związane z postępującym procesem globalizacji cywilizacyjnej, ujawniającym się synkretyzmem, potrzebą regionalnej integracji świata, tworzeniem instytucji służących globalnemu rozwiązywaniu problemów społeczno-ekonomicznych i politycznych, w tym organizacji pozarządowych, stanowią ważny kontekst dla wszelkich współczesnych analiz oraz zachowań politycznych[3].

---

[2] A. i H. Toffler, *Budowa nowej cywilizacji. Polityka trzeciej fali*, Poznań 1996, s. 17.

[3] A. Chodubski, *Wyzwania metodologiczne w rozpoznawaniu stosunków międzynarodowych*, „Gdańskie studia międzynarodowe", nr 2, Gdańsk 2003, s. 7.

Żaden podmiot nie może pozostać obojętny na wydarzenia zachodzące w jego otoczeniu. Wszystkie muszą dostosować swoje działania do wymogów i wyzwań współczesności. Dlatego też rozważania dotyczące czynników zewnętrznych, kształtujących politykę zagraniczną poszczególnych państw, należy rozpocząć od ukazania głównych tendencji cywilizacyjnych, tak aby dopiero na tle szerokiej panoramy przemian cywilizacyjnych współczesnego świata ukazać, które procesy i zjawiska kształtują ten wycinek rzeczywistości społecznej człowieka, jakim są stosunki międzynarodowe. W pozimnowojennym środowisku międzynarodowym, kształtującym się na przełomie XX i XXI w., doszło do zmiany składu systemu - pojawiły się nowe państwa i nowi pozapaństwowi aktorzy stosunków międzynarodowych, nastąpiła zmiana struktury systemu - modyfikacja różnorodnych sieci powiązań łączących poszczególne podmioty, zmieniły się także funkcje pełnione przez elementy tego systemu - inne znaczenie mają m.in. instytucje międzynarodowe. Te przekształcenia otoczenia zewnętrznego tworzą pewną rzeczywistość, wymuszającą na aktorach środowiska międzynarodowego adaptację, dostosowanie swoich działań i strategii do zmieniającej się rzeczywistości międzynarodowej.

Na obecnym etapie rozwoju stosunków międzynarodowych ważnymi elementami, współtworzącymi system międzynarodowy i oddziałującymi na jego efektywność, stały się: współzależność, globalizacja i transgraniczność. Tworzy się nowy typ powiązań międzynarodowych - megakapitalizm, z globalnym handlem, pieniądzem i gospodarką światową, które niejednokrotnie funkcjonują „ponad i poza głowami państw". Globalnego charakteru nabierają też zagrożenia cywilizacyjne, takie jak: dewastacja przyrody, wyczerpywanie się zasobów surowców naturalnych, terroryzm międzynarodowy czy też masowe migracje[4]. Współczesny świat, w tym także środowisko międzynarodowe, to system sieci i połączeń (bankowych, pocztowych, transportowych, telefonicznych, telewizyjno-satelitarnych, internetowych, handlowych, politycznych itp.), przybierających wymiar globalny. Powstaje system współzależnych interakcji i globalnych wyzwań[5]. Globalizację uznaje się za kluczowe pojęcie w największym stopniu charakteryzujące procesy ewolucji świata w początkach XXI w. Stanowi ono podstawową kategorię analizy dla współczesnych nauk społecznych[6]. Globalizacja społeczności międzynarodowej jest zatem głównym wyzwaniem dla aktorów środowiska międzynarodowego oraz tworzy nieodłączny kontekst podejmowanych działań i opracowywanych strategii.

Zjawiska zachodzące we współczesnym świecie, w tym także proces zwiększania współzależności w skali całego globu, są efektem przejścia od społeczeń-

---

[4] T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 106.

[5] L. Zacher, *Spór o globalizację*, Warszawa 2003, s. 121.

[6] M. Waters, *Globalization*, Londyn 1995, s. 3; W.A. Turajew, *Globalnyje wyzowy czełowieczestwu*, Moskwa 2002, s. 26.

stwa industrialnego do tzw. społeczeństwa postindustrialnego. Według tej interpretacji dzieje ludzkości można przedstawić jako przechodzenie przez trzy fazy: przedindustrialną, industrialną i postindustrialną[7]. Wskazuje się przy tym, że cywilizacja postindustrialna jest kontynuacją cywilizacji łacińskiej, zwanej też zachodnią i europejską. Cywilizacja ta jako jedyna w historii osiągnęła wymiar globalny, a jej specyfika polega m.in. na upowszechnianiu się wzorów cywilizacji zachodniej (proces ten jest określany jako globalizacja), gdyż cały świat przejmuje wzory zachodnie: technikę, system przemysłowy, instytucje polityczne, style zachowań[8].

Samo określenie „społeczeństwo postindustrialne" pojawiło się w szerokim obiegu wraz z pracami Daniela Bella, który w latach siedemdziesiątych zaczął używać tego pojęcia do analizy zmian zachodzących w świecie. Teoria Daniela Bella zakładała, że do końca XX w. przodujące ekonomicznie kraje świata uzyskają cechy społeczeństw postindustrialnych[9]. Siłą napędową obserwowanych zjawisk będzie zaś niespotykany rozwój nauki i techniki. Bell wymienił następujące cechy społeczeństwa postindustrialnego: 1) przejście od dóbr do usług w sektorze gospodarczym; 2) dominacja warstwy specjalistów i techników; 3) dominacja wiedzy teoretycznej jako źródła innowacji i formułowania polityki, wzrost roli nauki; 4) nastawienie na przyszłość - kierowanie technologią; 5) zautomatyzowanie i oparcie na naukowych podstawach procesu podejmowania decyzji[10]. Najważniejszym elementem, charakteryzującym nową cywilizację, miało być zwiększenie znaczenia wiedzy teoretycznej i stopniowe zmniejszanie się znaczenia produkcji towarowej na rzecz przetwarzania informacji[11].

Opisywane przez Bella przejście od społeczeństwa przemysłowego do postindustrialnego wywarło ogromny wpływ także na sferę stosunków międzynarodowych, co jest szczególnie widoczne właśnie w kontekście rozważań nad współczesną Rosją. Jak się obecnie powszechnie uznaje, do upadku totalitaryzmu radzieckiego przyczyniły się zmiany cywilizacyjne, jakie nastąpiły po drugiej wojnie światowej. System Rosji Radzieckiej upadł, gdyż nie był przygotowany do nadejścia ekonomii nowoczesnej cywilizacji, nie był zdolny rozwiązywać współczesnych problemów cywilizacyjnych[12], a radziecka droga cywilizacyjna nie wykazała dostatecznych zdolności adaptacyjnych, kierując się dogmatyzmem przeszkadzającym w dostosowaniu się do realiów zmieniającego się świata. Powszechnie uznaje się, że największe znaczenie dla upadku ZSRR miała swoista niereformowalność ukształtowanego totalitarnego systemu

---

7 Por. E. Polak, *op. cit.*, s. 36, 37.
8 *Ibidem*, s. 38.
9 P. Sztompka, *Socjologia, op. cit.*, s. 509.
10 D. Bell, *Nadejście społeczeństwa postindustrialnego*, Warszawa 1975, s. 19.
11 *Idem*, *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*, Warszawa 1994, s. 61-65.
12 A. i H. Toffler, *Budowa nowej cywilizacji...*, s. 82, 83.

politycznego oraz nieefektywnej gospodarki planowej, które nie były w stanie zaspokoić podstawowych potrzeb społecznych[13].

Po drugiej wojnie światowej świat współczesny, rozwijający się głównie dzięki rewolucji technicznej w dziedzinie transportu i łączności, przełamywał stopniowo barierę horyzontu. Świat w nowych warunkach stał się (według terminu stworzonego przez Marshala MacLuhana) „globalną wioską", zdominowaną przez wysoko rozwiniętą technologicznie cywilizację zachodnioeuropejską. Kilkanaście krajów współczesnej gospodarki światowej udowodniło, że system rynkowy, dający maksymalną szansę efektywnego działania dla liczącego się odsetka ludzi aktywnych i przedsiębiorczych, stwarza nieporównanie większe możliwości niż system nazywany nakazowo-rozdzielczym lub centralnie planowanym. Zmiany w Związku Radzieckim dokonywały się pod wpływem wnikliwej obserwacji procesów zachodzących w świecie zachodnim i coraz lepszej oceny negatywnych aspektów własnego systemu. Wiązało się to z powoli rosnącą otwartością społeczeństwa i gospodarki oraz ze sprawą wielkiego przyspieszenia edukacyjnego, dokonanego w Rosji w XX w., a więc z przechodzeniem od społeczeństwa analfabetycznego do społeczeństwa dobrze wykształconego[14].

Skutki przemian cywilizacyjnych w najbardziej rozwiniętych krajach zachodnioeuropejskich były widoczne w Rosji przede wszystkim dzięki nowoczesnym formom komunikacji. Społeczeństwo radzieckie, mogąc skonfrontować rzeczywistość radziecką z obrazem świata zewnętrznego, nie akceptowało już dotychczasowego systemu. Presja społeczna przyczyniła się do zmiany stanowiska rządzących elit, którym z biegiem czasu coraz trudniej było powoływać się na ideologię przy budowaniu legitymizacji systemu. Znaczenie ideologii zmniejszało się wraz z tym, jak biurokracja państwowa popadała w stagnację, a utrzymywały się społeczno-ekonomiczne niedogodności życia codziennego. Ideologia była główną przeszkodą na drodze reform gospodarczych i wzrostu gospodarczego, a tym samym niweczyła możliwości reżimu osiągania legitymizacji dzięki dokonaniom w sferze ekonomii i podnoszeniu poziomu życia[15]. Świadomość konieczności zmian i modernizacji kraju upowszechniła się przede wszystkim wśród wykształconych elit i sporej części aparatu partyjno-państwowego, które w coraz większym stopniu rozumiały, że zagrożenia dla państwa radzieckiego wynikają przede wszystkim z braku zdolności do sprostania wyzwaniom cywilizacyjnym współczesności, rewolucji naukowo-technicznej, problemom ekologicznym, a także z braku demokratyzacji stosunków społecznych. Świadectwem rosnącego wśród elit politycznych przekonania o niewydolności dotychczasowych wzorców stało się przejęcie władzy w połowie lat osiemdziesią-

[13] E. Cziomer, L.W. Zyblikiewicz, *op. cit.*, s. 379.

[14] M. Dobroczyński, *Polska a Rosja: podobieństwa i różnice w procesie transformacji systemowej*, (w:) *Zmiany systemowe w Polsce i Rosji*, *op. cit.*, s. 141.

[15] S. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 1995, s. 57.

tych przez Michaiła Gorbaczowa, postrzeganego jako osoba, która przyczyni się do reformy i modernizacji systemu radzieckiego, i w związku z tym cieszącego się poparciem kierownictwa partyjnego. Reformy Gorbaczowa, których istotę oddawały dwa kluczowe słowa - *pieriestrojka* i *głasnost'* - uruchomiły tak potężne siły odśrodkowe, iż niemożliwe stało się utrzymanie Związku Radzieckiego.

Podkreśla się, że Związek Radziecki upadł pod ciężarem dogmatyzmu we wszystkich dziedzinach życia: w ekonomice ujawniła się niewydolność gospodarki centralnie planowanej w obliczu rewolucji informatycznej i zmniejszającej się roli produkcji towarowej; w polityce ujawnił się kryzys biurokratycznych struktur monopartii zarządzającej państwem radzieckim; w sferze społecznej - brak więzi między władzą a społeczeństwem, niezaspokojenie jego materialnych oraz duchowych oczekiwań i aspiracji[16]. Do upadku totalitaryzmu w Rosji przyczyniły się zmiany cywilizacyjne, jakie nastąpiły po drugiej wojnie światowej w skali całego globu, oraz czynniki wewnętrzne systemu państwa radzieckiego. Świat współczesny, rozwijający się głównie dzięki rewolucji technicznej w dziedzinie transportu i łączności, przełamywał stopniowo barierę horyzontu, stając się w nowych warunkach „globalną wioską", zdominowaną przez wysoko rozwiniętą technologicznie cywilizację zachodnioeuropejską. Rozkład państwa radzieckiego był uwarunkowany głębokim kryzysem społeczeństwa industrialnego i koniecznością przejścia do postindustrialnej fazy jego rozwoju. Obecnie uważa się, że system Rosji radzieckiej nie był przygotowany do nadejścia ekonomii nowoczesnej cywilizacji, upadł dlatego, że nie był w stanie rozwiązywać współczesnych problemów cywilizacyjnych[17].

Radziecka alternatywa cywilizacyjna nie wykazała dostatecznych zdolności adaptacyjnych, kierując się dogmatyzmem przeszkadzającym jej w dostosowaniu się do realiów zmieniającego się życia w sytuacji, gdy rozwój społeczny wymagał i promował otwieranie się społeczeństwa na zagraniczny handel, inwestycje, technologię, turystykę i komunikowanie się. Zakwestionowanie przydatności społeczno-politycznych wartości, wywodzących się z ideologii komunistycznej, dla dalszego rozwoju kraju, wyczerpywanie się zasobów tanich surowców i taniej siły roboczej, umożliwiającej dalszy ekstensywny rozwój kraju i utrzymanie przewagi w skali światowej, a także znaczące pogłębienie opóźnienia technologicznego na skutek dokonującej się na Zachodzie rewolucji mikroelektronicznej oraz powszechnej komputeryzacji przyczyniło się do rozpadu ZSRR. Tak więc kontekst zewnętrzny był jedną z przyczyn, która wymusiła transformację państwa rosyjskiego, odrzucenie modelu realizowanego w ramach ZSRR i przyjęcie wzorów rozwojowych, wywodzących się z dominującej w świecie cywilizacji zachodnioeuropejskiej.

---

[16] J. Muszyński, *Megatrendy a polityka, op. cit.*, s. 247.

[17] Por. A. I. H. Toffler, *Budowa nowej cywilizacji ...*, s. 82, 83.

Rozpad Związku Radzieckiego jest uznawany za jedno z najbardziej doniosłych zdarzeń XX w. Wraz z nim załamała się dotychczasowa dwubiegunowa struktura ładu międzynarodowego, zniknął bowiem niezwykle ważny uczestnik stosunków międzynarodowych, którego działania miały często charakter globalny[18]. Co więcej, w ostatniej dekadzie XX w., wraz z postępującą dezintegracją ZSRR, rozpoczęły się lub nabrały intensywności procesy, które doprowadziły do znaczących przeobrażeń w międzynarodowym porządku politycznym. Przyniosły one zmiany o przełomowym znaczeniu dla wielu regionów świata. Wskazuje się, że dominującą tendencją w stosunkach międzynarodowych stała się przede wszystkim intensyfikacja dwóch typów procesów: z jednej strony dezintegracyjnych, z drugiej integracyjnych, które spowodowały zmiany w wielu sferach życia międzynarodowego, a przede wszystkim umożliwiły wprowadzenie gospodarki światowej w fazę globalizacji, zapewniającą swobodę przepływu kapitału i przynoszącą powszechną liberalizację handlu[19].

Lata dziewięćdziesiąte stanowiły wielki przełom w globalnym ładzie międzynarodowym. Poważnemu naruszeniu uległo wiele sfer życia międzynarodowego, w tym przede wszystkim nastąpiła dezintegracja podstawowych idei, myśli i struktur, które ukształtowały się w kolejnych fazach ładu jałtańsko-poczdamskiego, ukonstytuowanego po drugiej wojnie światowej[20]. Upadek bloku wschodniego spowodował zmiany w porządku międzynarodowym. Uznaje się, że uległy wówczas erozji podstawowe idee, myśli i struktury, które ukształtowały się w kolejnych fazach ładu jałtańsko-poczdamskiego. Na obu jego biegunach przyjęto koncepcje odchodzenia od antagonizmu i wrogości, zastępując je koncepcjami otwartości i tworzenia reguł partnerstwa bez uprzedzeń ideologicznych. Pojawiła się świadomość, że w obliczu rozwoju globalnych zagrożeń rozwojowych dla ludzkości nie da się osiągnąć podstawowych celów, działając w pojedynkę. Może to się udać jedynie w ramach polityki wielostronnej, w świadomie tworzonych międzypaństwowych sieciach współpracy[21]. Przemianom świadomościowym towarzyszyło tworzenie nowych norm międzynarodowych, regulujących współżycie międzynarodowe, spychając na dalszy plan mechanizmy zbrojeniowe, ideologiczne i militaryzację myślenia o świecie[22].

Upadek Związku Radzieckiego, wywołany przez globalne przemiany cywilizacyjne, doprowadził więc do niezwykle istotnych zmian w środowisku międzynarodowym. Dlatego też, z uwagi na znaczenie, jakie dla środowiska

---

[18] Z. Cesarz, E. Stadmuller, *op. cit*, s. 134.

[19] *Ibidem*, s. 28; Z. Sadowski, *W poszukiwaniu drogi rozwoju*, Warszawa 2006, s. 15; A. Giddens, *Socjologia*, Warszawa 2004, s. 77; A. Kołodko, *Integracja Polski ze światem*, „Dziś" 2003, nr 5, s. 24.

[20] J. Kukułka, *Wstęp do nauki o stosunkach ...*, s. 237.

[21] Por. U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka*, Warszawa 2004, s. 10.

[22] J. Kukułka, *Wstęp do nauki o stosunkach ....*, s. 237, 238.

międzynarodowego mają główne tendencje przekształceń światowej cywilizacji (tzw. megatrendy), ich rozpoznawanie oraz badania nad rozwojem ludzkości stanowią jeden z istotnych elementów teorii stosunków międzynarodowych, który powinien być uwzględniany przy wszelkich analizach dotyczących polityki międzynarodowej.

Wśród badaczy starających się rozpoznawać główne tendencje przemian cywilizacyjnych, tak aby ukazać kontekst, w którym zachodzą nasze działania, był m.in. John Naisbitt, który na początku lat osiemdziesiątych wprowadził pojęcie megatrendów, jako zjawiska specyficznego dla cywilizacji przełomu XX i XXI w., na określenie uniwersalnych i podstawowych tendencji rozwojowych, które mają decydować o kształcie nadchodzącej przyszłości[23]. Megatrendy to ekonomiczne, społeczne, polityczne i kulturowe zjawiska, powstałe w procesie rozwoju cywilizacyjnego człowieczeństwa, mające różnorakie uwarunkowania, oddziałujące – jako stałe tendencje – na ludzkość ponad narodowymi granicami i kontynentami, ogarniające cały ziemski glob oraz warunkujące główne kierunki i cele perspektywicznego rozwoju ludzkości[24].Megatrendy stanowią zatem otoczenie zewnętrzne działań podmiotów międzynarodowych i wyznaczają kierunek ewolucji środowiska międzynarodowego. Znaczenie tendencji cywilizacyjnych, określanych jako megatrendy, wynika z faktu, że będą one decydować o przyszłości coraz bardziej zintegrowanego i współzależnego świata. W związku z tym wszelkie strategie perspektywicznego rozwoju poszczególnych krajów muszą uwzględniać te tendencje światowe, gdyż ich dostrzeżenie i wzięcie pod uwagę może przynieść oczekiwane efekty, natomiast ich zlekceważenie nieuchronnie prowadzi do zasadniczych błędów[25]. Dlatego też można uznać, że wielkie tendencje światowego rozwoju tworzą konieczne tło dla podejmowania strategicznych decyzji przez poszczególne kraje i aby zrozumieć działania poszczególnych podmiotów środowiska międzynarodowego, należy umiejscowić je w szerszym kontekście przemian światowych, a także dokonać analizy sposobu ich recepcji.

W analizach dotyczących teorii Naisbitta wskazuje się dziesięć wymienionych przez niego najważniejszych kierunków, zmieniających życie społeczne na przełomie XX i XXI w.:

1. przechodzenie od społeczeństwa przemysłowego do społeczeństwa informacyjnego;
2. odchodzenie od technologii narzuconej do zhumanizowanej;
3. przeorientowywanie gospodarki narodowej na gospodarkę globalną;
4. przeorientowywanie się z myślenia i planowania krótkoterminowego na długoterminowe;

[23] J. Stecewicz, *Megatrendy a strategia i polityka rozwoju*, Warszawa 1996, s. 7.
[24] J. Muszyński, *op. cit.*, s. 19.
[25] *Ibidem*.

5. przechodzenie od centralizacji do decentralizacji;
6. odchodzenie od pomocy instytucjonalnej do samopomocy;
7. odchodzenie od demokracji reprezentatywnej do demokracji uczestniczącej;
8. przechodzenie od rozwiązań hierarchicznych do sieciowych;
9. kształtowanie nowego układu: z Północy na Południe;
10. przechodzenie od wyboru prostego „albo-albo" do wyboru możliwości[26].

Poza pracami Naisbitta pojawiły się także inne koncepcje megatrednów. Do najbardziej rozpowszechnionych należą teoretyczne rozważania amerykańskich futurologów, Alvina i Heidi Tofflerów. Jak wskazuje się w literaturze przedmiotu, cywilizację postindustrialną (cywilizację trzeciej fali) będą warunkowały takie globalne zjawiska, jak:

1. poszukiwanie zróżnicowanych i odnawialnych źródeł energii;
2. nowe metody produkcji (zanik produkcji taśmowej);
3. nowy typ rodziny, która przestanie być zamkniętą komórką społeczną;
4. pojawienie się nowych instytucji społecznych, zwanych elektroniczną wioską;
5. rewolucja systemu edukacyjnego;
6. zmiana form społecznego współdziałania;
7. powstanie nowego kodeksu zachowań społecznych;
8. zanik standaryzacji, synchronizacji i centralizacji;
9. zniesienie koncentracji energii, pieniędzy i władzy[27].

Ponadto w swoich rozważaniach Tofflerowie wskazywali, że przełom XX i XXI w. jest szczególnym okresem także z uwagi na fakt, iż żyjemy w chwili, kiedy cała struktura władzy, spajająca do tej pory świat, ulega dezintegracji. Równocześnie zaś kształtuje się nowa struktura władzy, a proces ten dokonuje się na każdym szczeblu społeczeństwa[28]. Spośród trzech filarów władzy, jakimi są siła, bogactwo i wiedza, największe znacznie uzyskuje wiedza. Powoduje to powszechne przechodzenie w gospodarce i polityce od układów zhierarchizowanych do układów rozproszonych i sieciowych.

Zjawiska te prowadzą do powstania nowej rzeczywistości społecznej, określanej niekiedy społeczeństwem ponowoczesnym, którego swoistość ma się wyrażać w pięciu fundamentalnych zasadach rządzących życiem społecznym w cywilizacji postindustrialnej: indywidualizm, dyferencjacja, racjonalność, ekonomizm, globalizacja (ekspansywność)[29]. Coraz gwałtowniejsza dynamika przekształceń współczesnego świata obejmuje co najmniej pięć obszarów: 1) załamanie się tradycyjnych systemów ideologicznych, które zostają zastąpione przez odradzające się tendencje nacjonalistyczne, religijne, fundamentalistyczne – co

[26] A. Chodubski, *Założenia metodologiczne badania zjawisk i procesów globalnych*, (w:) *Politologia w Polsce*, pod red. T. Łoś-Nowak, Toruń 1998, s. 29.

[27] J. Muszyński, *op. cit.*, s.18.

[28] A. i H. Toffler, *Zmiana władzy*, Poznań 2003, s. 22.

[29] P. Sztompka, *Socjologia zmiany społecznej*, Kraków 2005, s. 82, 83.

prowadzi do nowych form konfliktów społecznych; 2) przemieszczenia ludnościowe: masowe migracje, które tworzą zjawiska wieloetniczności, wielokulturowości, homogeniczności kulturowej, a także powodują reakcje obronne w postaci ksenofobii, stereotypów oraz antagonizmów międzygrupowych; 3) globalizacja ekonomiki i kultury, prowadząca do coraz większej współzależności społeczeństw, uniformizacji stylów życia, systemów reguł, norm i wartości, ale równocześnie wyzwalająca tendencje odśrodkowe, separatystyczne, izolacjonistyczne; 4) zmiany w formach i strukturach życia społecznego: kryzys instytucji demokracji przedstawicielskiej, załamanie się idei „państwa opiekuńczego", pojawianie się i rosnące znaczenie pozainstytucjonalnych metod politycznych; 5) gwałtowny rozwój nowych technologii produkcyjnych i informatycznych, prowadzący do radykalnych zmian w sferze pracy, edukacji, rozrywki[30].

Ramy, w których dokonuje się aktywność współczesnych aktorów międzynarodowych, wyznaczają: 1) szybko postępująca globalizacja, upowszechniająca rynkowe reguły gry; 2) wszechogarniający postęp techniczny, którego skutkiem jest rewolucja informatyczna, zmieniająca coraz gwałtowniej życie społeczne; 3) trzecia fala demokratyzacji i pojawienie się ponad 100 nowych państw dzięki rozpadowi systemu kolonialnego, upowszechnieniu się wzorów demokracji liberalnej oraz upadkowi socjalizmu; 4) globalizacja gospodarcza, ukazująca i powiększająca zróżnicowanie ekonomiczne i społeczne świata; 5) postęp techniczny, umożliwiający pojawienie się niszczycielskich broni, jakich uprzednio nie znano[31] oraz 6) wielokulturowość dająca przesłanki do tworzenia się nowej globalnej tożsamości o wielokulturowym charakterze, ale zarazem generująca antagonizmy i konflikty. Są to zjawiska zewnętrze wobec aktorów międzynarodowych, wyznaczające ramy ich aktywności, które każdy podmiot musi brać pod uwagę i z którymi musi się liczyć.

Ponadto rozwój cywilizacyjny ludzkości doprowadził do pojawienia się problemów o zasięgu ogólnoświatowym, obejmujących wszystkie kontynenty i społeczeństwa. Niemiecki uczony Urlich Beck w swojej pracy *Społeczeństwo ryzyka* wskazywał, że procesom modernizacyjnym, zachodzącym we współczesnym świecie, towarzyszy też globalizacja ryzyka cywilizacyjnego, które jest niezależne od granic czy też dystansów terytorialnych, co powoduje, iż żyjemy w globalnym społeczeństwie ryzyka[32]. Występuje wielka różnorodność propozycji dotyczących katalogu problemów globalnych, od kilku do kilkunastu pozycji. Do problemów globalnych zalicza się m.in.: problem eksplozji demograficznej, dysproporcje w rozwoju gospodarczym pomiędzy regionami świata, kryzys surowcowo-energetyczny, kwestię żywnościową (niedostateczny dostęp do niej

[30] *Nauka w Polsce w perspektywie XXI w. Materiały z konferencji naukowej Komitetu Prognoz „Polska w XXI Wieku"*, Warszawa 1996, s. 306, 307.

[31] J. Kleer, *Globalizacja a państwo narodowe i usługi publiczne*, Warszawa 2006, s. 15, 16.

[32] U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka, op. cit.*, s. 372.

dużej części populacji światowej), problem ochrony środowiska naturalnego, zagrożenie wojną nuklearną. Ponadto wśród problemów globalnych wymienia się niekiedy takie zjawiska społeczne, jak: bezrobocie, analfabetyzm, nadmierny rozrost i upadek miast, alienacja, przestępczość, wzrost agresywności, biurokratyzacja, upadek wartości moralnych, poczucie niestabilności[33]. W rosyjskiej literaturze przedmiotu wśród globalnych problemów ludzkości wymienia się m.in.: kryzys ekologiczny, występowanie obszarów głodu i biedy, wzrost zaludnienia planety i związany z tym problem rozwoju ekonomicznego, wyścig zbrojeń, problemy zagospodarowania zasobów oceanicznych oraz opanowanie przestrzeni kosmicznej[34]. Wśród istotnych zagrożeń współczesnego świata wymienia się także zagrożenie międzynarodowym terroryzmem, które Rosjanie uważają za niebezpieczne dla ich egzystencji jako państwa i społeczeństwa[35].

Globalne tendencje rozwojowe stały się integralnym elementem współczesnego świata, przenikając coraz intensywniej do kontekstów lokalnych i indywidualnych, do różnych dziedzin życia wszystkich społeczeństw globu, kształtując to życie i wyznaczając ogólny kierunek przyszłego rozwoju ludzkości[36]. Przemiany współczesnego życia społecznego wiążą się więc m.in. z zagęszczeniem współzależności w skali całego globu i z powstaniem nowej grupy problemów międzynarodowych, nazywanych problemami globalnymi, które wymagają jednocześnie globalnych sposobów ich rozwiązywania i wymuszają ponadgraniczną współpracę pomiędzy poszczególnymi państwami oraz stworzenie systemu zarządzania globalnego. Pytania: jaki będzie przyszły kształt ładu globalnego?, kto będzie odgrywał decydującą rolę w procesach podejmowania decyzji na poziomie globalnym?, jakie instytucje będą miały decydujący wpływ na rozwój świata? – to problemy, wokół których w dużym stopniu koncentruje się rywalizacja międzynarodowa. W obliczu wyzwań współczesności kształtuje się nowa metagra polityki światowej, której stawką jest nowy porządek światowy epoki globalnej[37].

Do atrybutów problemów globalnych, które wyznaczają ich specyfikę, zalicza się: 1) charakter zagrożeń krytycznych, wywołujących wiele zakłóceń w życiu społeczności ludzkiej – losy i przetrwanie ludzkości w dużym stopniu zależą od tego, czy kwestie te zostaną przezwyciężone; 2) charakter ogólnoświatowy – dotyczą one całej ludzkości, w mniejszym lub większym stopniu obiektywnie oddziaływają na rozwój zdecydowanej większości społeczeństw zorganizo-

---

[33] W. Anioł, *Geneza i rozwój procesu globalizacji*, Warszawa 1989, s. 113.

[34] Por. W.A. Turajew, *op. cit.*, s. 192.

[35] Por. N. Narochnitskaia, *Russia in the new geopolitical context*, „International Affairs: A Russian Jourlnal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2004, vol. 50, nr 1, s. 69.

[36] J. Muszyński, *op. cit.*, s. 11.

[37] U. Beck, *Władza i przeciwwładza w epoce globalnej*, Warszawa 2005, s. 19-23.

wanych w państwa, ich zasięg i skala jest ponadpaństwowa, ponadregionalna; 3) fakt, że ich skuteczne rozwiązanie wymaga szerokiej współpracy międzynarodowej - osobne, indywidualne działania poszczególnych państw czy też społeczności nie wystarczają, potrzebne są przedsięwzięcia o charakterze ogólnoświatowym[38].

Megatrendy rozwojowe współczesnej cywilizacji wpływają na znaczące przemiany w sferze stosunków międzynarodowych. We współczesnym ładzie międzynarodowym ujawniają się nowe czynniki, a także zwiększają intensywność swego przejawiania się bądź ulegają modyfikacji zjawiska wcześniej występujące. W literaturze przedmiotu wśród przyczyn dynamiki i zmienności porządku międzynarodowego w okresie pozimnowojennym wymienia się: zjawisko globalizacji, nową fazę rewolucji przemysłowej i technologicznej, umacnianie bezpieczeństwa międzynarodowego, rozprzestrzenianie demokracji, przywiązywanie niezwykle dużej wagi do przestrzegania praw człowieka i obywatela, rosnący wpływ wielkich mediów oraz pogłębianie różnorodności świata[39].

Wśród głównych kierunków przemian cywilizacyjnych w sferze polityki i stosunków międzynarodowych dostrzega się: 1) odejście od państwa represyjnego, co skutkuje rozszerzaniem się zasięgu demokracji na kraje, w których w toku ich dotychczasowej historii dominowały absolutyzm, autokratyzm, totalitaryzm czy też różnego rodzaju dyktatury; 2) decentralizację i rozproszenie władzy, co przejawia się m.in. w rosnącej roli wspólnot lokalnych, rozwoju organizacji samorządowych, przejściu od demokracji przedstawicielskiej do partycypatywnej; 3) osłabienie tożsamości państwowej na rzecz więzi lokalnych i globalnych, co skutkuje zmniejszającą się rolą państwa narodowego jako podstawowego podmiotu stosunków międzynarodowych i ograniczeniem jego suwerenności zewnętrznej; 4) kryzys tradycyjnych instytucji demokratycznych, związany także z kryzysem wartości cywilizacji zachodnioeuropejskiej, w której instytucje te mają swoje źródło; 5) globalizacja i synkretyzm cywilizacji; 6) konieczność wspólnego rozwiązywania problemów i wprowadzania ładu globalnego, co wynika z rosnącej współzależności środowiska międzynarodowego i globalnego charakteru zagrożeń, dla których nieistotne stają się dystanse przestrzenne i granice państwowe; 7) regionalną integrację świata; 8) pojawienie się oznak rzeczywistej solidarności światowej i kształtowania się społeczeństwa globalnego[40]. Wśród zjawisk kształtujących współczesne środowisko międzynarodowe należy także wymienić: odżywanie więzi etnicznych i rosnącą rolę separatyzmów i nacjonalizmów, polityzację islamu, rozprzestrzenienie się międzynarodowego terroryzmu oraz zmianę charakteru czynnika militarnego i nowy

[38] W. Anioł, *op. cit.*, s. 114, 115.

[39] Por. R. Kuźniar, *Porządek międzynarodowy in transition*, (w:) *Stosunki międzynarodowe. Geneza ...*, s. 473-479.

[40] Por. E. Polak, *op. cit.*, s. 47.

rodzaj konfliktów zbrojnych. Ponadto wskazuje się, że wśród najważniejszych wyzwań globalnych, warunkujących postawy, zachowania, aktywność i działalność społeczno-polityczną ludzi, znajdują się takie zjawiska i procesy, jak:

1. Kształtowanie się demokracji partycypatywnej. Następuje widoczna ewolucja demokracji od form przedstawicielskich w stronę demokracji „partycypatywnej". Tradycyjne instytucje demokratyczne stają się przestarzałe i nie są w stanie wypełniać podejmowanych zobowiązań, co powoduje brak identyfikacji obywateli z instytucjami państwa demokratycznego. W takiej sytuacji preferowane jest aktywne uczestnictwo obywateli w życiu społeczno-politycznym i ekonomicznym kraju, co kształtuje jednostkę partycypatywną, która bezpośrednio będzie uczestniczyć w życiu politycznym, stanie się jego podmiotem, będzie podejmować decyzje i zmieniać otaczającą ją rzeczywistość;

2. Decentralizacja i dekoncentracja. Wiąże się to z rosnącym upodmiotowieniem społeczeństwa i jego autonomią wobec struktur centralnych, tworzeniem i rozbudową instytucji samorządowych. W procesach tych rola państwa zostaje sprowadzona do minimum, tj. do zapewnienia bezpieczeństwa i ochrony interesów obywateli;

3. Zastępowanie filozofii panowania ideą harmonijnego współistnienia. Odchodzenie od zależności hierarchicznych (pionowych) na rzecz porozumień poziomych (horyzontalnych). Uznaje się, iż hierarchiczność rodzi uprzywilejowania i jednocześnie ograniczenia aktywności i inicjatywy. Poziome powiązania powodują, że społeczeństwo partycypatywne formułuje i rozwiązuje problemy na zasadach współpracy, porozumień, umów, co kształtuje wartości tolerancji, rozumienia i otwartości[41].

Ukazanie tendencji światowego rozwoju stanowi ważny element rozważań nad rosyjską polityką, gdyż występują wzajemne związki między społecznymi, ekonomicznymi i politycznymi procesami, a przemiany światowej cywilizacji i jej główne tendencje rozwojowe tworzą szczególne wyzwania, przed którymi stanęła współczesna Rosja.

Takie społeczne i ekonomiczne wyzwania, jak np.: modernizacja gospodarki, podwyższenie poziomu życia obywateli, przejście od społeczeństwa przemysłowego do społeczeństwa postindustrialnego czy też budowa społeczeństwa obywatelskiego, wywierają wpływ na podejmowane działania polityczne, w tym także te w dziedzinie stosunków międzynarodowych. Federacja Rosyjska stoi przed znaczącymi wyzwaniami, związanymi z zachodzącymi w jej otoczeniu przemianami cywilizacyjnymi. Aby skutecznie podążać za trendami cywilizacyjnymi rozwiniętego świata, a także wykorzystać okazję rozwojową, mechanizmy rynku oraz globalizacji dla swoich działań i stymulacji procesów rozwo-

[41] A. Chodubski, *Wartości cywilizacji współczesnej a unifikacja i dezintegracja Europy*, (w:) *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, pod red. B. Fijałkowskiej i A. Żukowskiego, Warszawa 2002, s. 20, 21.

jowych w odpowiednim kierunku, każdy ze współczesnych podmiotów, działających w środowisku międzynarodowym, jest zmuszony do stosowania odpowiednich długofalowych strategii, współbrzmiących ze światowymi trendami rozwojowymi. Kraje mniej zaawansowane, takie jak m.in. Federacja Rosyjska, mają trudne warunki i stoją przed nimi trudne wyzwania, związane z wejściem na drogę przyśpieszonego rozwoju, a jednocześnie bez podjęcia odpowiednich działań krajom tym grozi płytka modernizacja, rosnąca przepaść między nimi a państwami rozwiniętymi, a tym samym ryzyko peryferyzacji[42]. Globalizacja procesów gospodarczych, której towarzyszyła rewolucja informatyczna i komunikacyjna, ukazała i pogłębiła olbrzymie różnice pomiędzy poszczególnymi państwami. Nastąpiło szybkie powiększenie dystansu dzielącego państwa rozwinięte w porównaniu z regionami słabiej rozwiniętymi. W sytuacji krajów ubogich zamiast poprawy w wielu dziedzinach życia społecznego nastąpiło pogorszenie. Głównym wyzwaniem rozwojowym dla świata stał się problem rozszerzania się biedy i nierówności[43]. Nasilają się tym samym obawy krajów słabiej rozwiniętych, że korzyści wynikające z globalizacji zostaną zawłaszczone przez nieliczną, bogatą część światowej społeczności, zaś większość państw zostanie wykluczona z podziału światowego bogactwa, co spowoduje narastanie konfliktów wewnętrznych, podsycanych oczekiwaniami społecznymi oraz wzrastającym napięciem społecznym.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w Rosji dostrzeżono konieczność modernizacji kraju, tak aby dostosować go do wyzwań przyszłości, a także dysfunkcjonalność ideologii komunistycznej. Komunizm stwarzał bariery dla rozwoju, przede wszystkim uniemożliwiając wykorzystanie instytucji, które były uznawane za odpowiedzialne za sukces cywilizacyjny krajów Zachodu: rynku, demokracji, rządów prawa, społeczeństwa obywatelskiego itp. Rozpoczęto więc proces odchodzenia od rzeczywistości radzieckiej i budowy państwa na wzorach zachodnioeuropejskich. Miały to być: w sferze materialnej – gospodarka rynkowa, w sferze ustroju – państwo demokratyczne, w sferze wartości – urzeczywistnienie wolności i podmiotowości jednostki. Przed Federacją Rosyjską stanął problem przebudowy myślenia, polityki i instytucji, przełamania dotychczasowych stereotypów i uprzedzeń, a także włączenia się do światowego systemu gospodarczego.

Logika przeobrażeń Rosji, orientującej się na budowę państwa demokratycznego, państwa prawa, gospodarki rynkowej, wymagała także przeobrażeń polityki zagranicznej: odejścia od koncepcji i praktyki „zimnej wojny", zmiany orientacji ideologicznej, ukierunkowania polityki zagranicznej na współpracę z rozwiniętymi krajami Zachodu, co miało stać się podstawą modernizacji państwa rosyjskiego i włączenia go w główny nurt cywilizacyjnych przemian. Ro-

[42] L. Zacher, *Gospodarka – społeczeństwo – wiedza*, „Cywilizacja i Polityka" 2006, nr 4, s. 27.
[43] J. Kleer, *op. cit.*, s.15, Z. Sadowski, *op. cit.*, s. 16.

sja, która na przełomie XX i XXI w. rozpoczęła trudną drogę transformacji systemu politycznego, społecznego i gospodarczego, budowy politycznej stabilizacji państwa oraz umacniania swojej suwerenności państwowej, stanęła przed ważnymi dla niej wyzwaniami, związanymi z koniecznością określenia własnej nowej tożsamości narodowej i budowy nowej przestrzeni społeczno-kulturowej, która stałaby się podstawą dla przyszłego rozwoju.

Przed współczesną Rosją na progu XXI w. postawiono trudne pytania o modernizację i o jej przyszłość. Czy jest w stanie umocnić własną państwowość i zbudować silne państwo? Czy wybierze samodzielną drogę rozwoju, czy też powtórzy liberalno-ekonomiczny typ cywilizacji zachodniego typu? Zamknie się w sobie, przyjmując autarkiczny typ rozwoju, czy też otworzy się na świat? Zintegruje się ekonomicznie ze światem zewnętrznym, czy też ponownie wybierze ekstensywny wariant rozwoju? Postawi na samodzielność, czy też zda się na pomoc zewnętrzną? Pogodzi się ze statusem dużego kraju europejskiego z regionalnymi interesami w Azji, czy też będzie się starała uzyskać na powrót status wielkiego mocarstwa z globalnymi aspiracjami? Pytania te w dużym stopniu były powiązane z występującymi w środowisku międzynarodowym megatrendami rozwojowymi współczesnej cywilizacji.

Problemy dostosowania się do światowych procesów nakładają się w Rosji na problemy związane z reformowaniem społeczeństwa poradzieckiego, tak aby przystosować je do wymogów współczesności. Urzeczywistnienie takich wartości cywilizacyjnych, jak: odchodzenie od państwa represyjnego, autonomia społeczeństwa wobec państwa, decentralizacja i rozproszenie władzy, odideologizowanie życia politycznego, osłabianie tożsamości państwowej na rzecz więzi lokalnych i globalnych, budowa demokracji partycypatywnej, dokonuje się w Rosji w specyficznych warunkach przemian ustrojowych i kulturowych, związanych nie tylko z problemami przebudowy struktury instytucjonalnej państwa, ale przede wszystkim ze zmianą mentalności oraz systemu wartości. W rosyjskiej literaturze przedmiotu wskazuje się, że kształtujące się na przełomie XX i XXI w. społeczeństwo wiedzy rodzi nowe wyzwania i wymaga nowych odpowiedzi na zaistniałe problemy. Rosja wciąż poszukuje dla siebie odpowiedniej strategii, a dotychczasowe jej działania nie odpowiadają charakterowi współczesnych czasów. Zarówno orientacja prozachodnia – okcydentalistyczna – która widzi szansę rozwoju Rosji w powielaniu wzorów zachodnioeuropejskich, jak i opcja narodowo-fundamentalistyczna, która opowiada się za strategią izolacji Rosji, nie stanowią wyborów, dających realną szansę na odbudowę pozycji i znacznia kraju w świecie[44].

W rosyjskiej literaturze przedmiotu wskazuje się, że przed rosyjską polityką zagraniczną, na obecnym etapie jej rozwoju, stoi problem rozwiązania złożo-

[44] I.A. Wasilienko, *Politiczeskaja globalistyka*, Moskwa 2003, s. 71.

nych i wzajemnie uwarunkowanych problemów. Część z nich jest związana z wyzwaniami pochodzącymi od rosyjskiego społeczeństwa i państwa. W szerokim ujęciu wiąże się to przede wszystkim z problemem samoidentyfikacji rosyjskiego społeczeństwa na progu XX i XXI w. i poszukiwania swojego miejsca w nowym porządku światowym. Rozważania takie obejmują problematykę sposobów zabezpieczenia suwerenności i bezpieczeństwa kraju, zachowania jego znaczenia i wpływów na politykę światową. Przy tym zagadnienia bezpieczeństwa traktuje się szeroko, z włączeniem nie tylko militarno-politycznych, ale także ekonomicznych, finansowych, technologicznych, informatycznych i kulturowych aspektów. Celem rosyjskiej polityki zagranicznej nie jest tylko zabezpieczenie interesów państwa jako takiego, ale interesów obywateli rosyjskich. Kolejna grupa wyzwań dla rosyjskiej polityki zagranicznej jest związana z kluczowymi tendencjami rozwoju światowej cywilizacji, takimi jak np. demokratyzacja czy też globalizacja współczesnego świata. Te procesy wpływają bowiem na transformację całego systemu stosunków międzynarodowych. Dla rosyjskiej polityki zagranicznej pojawiła się konieczność uświadomienia sobie istoty i skutków zachodzących przemian globalnych oraz uwzględnienia ich w teorii i praktyce, przy czym zachodzi także konieczność uwzględnienia faktu, że tradycyjne pojęcia polityki zagranicznej: siła, wpływ, państwo narodowe, suwerenność, zmieniają swoje znaczenie[45]. Między innymi w rosyjskich analizach wskazuje się, iż mamy do czynienia z „nowym średniowieczem", które oznacza współwystępowanie dwóch tendencji. Po pierwsze, decentralizacja władzy, chaotyczna rywalizacja różnorodnych grup politycznych i ekonomicznych, które powodują, że współczesne państwo traci możliwość kontroli nad lokalnymi i transnarodowymi siłami. Po drugie, wbrew nadziejom liberałów i zapowiedziom o „końcu historii" i „końcu ideologii", we współczesnym świecie w rzeczywistości politycznej mamy do czynienia z gwałtownym wzrostem znaczenia emocji, stereotypów, religii, nacjonalizmów, różnorodnych separatyzmów, generujących nowe, niekiedy bardzo gwałtowne konflikty[46]. Wskazuje się także, że polityka zagraniczna Rosji nie może nie dostrzegać nowych zagrożeń globalnych w światowej polityce, takich jak: niebezpieczeństwo rozprzestrzenienia broni jądrowej, kryzys ekologiczny, problemy migracji, wzrost zagrożenia międzynarodowym terroryzmem i międzynarodową przestępczością zorganizowaną. Walka z tymi zagrożeniami wraz z innymi podmiotami stosunków międzynarodowych także wpływa na rosyjską politykę zagraniczną[47].

---

[45] *Wniesznaja politika Rossijskoj Federacii 1992–1999*, pod red. A.W. Torkunowa, A.Ju. Melwila, M.M. Narinskiego, Moskwa 2000, s. 7.

[46] G. Mirski, *op. cit.*, s. 8, 9.

[47] *Wniesznaja politika Rossijskoj Federacji 1992–1999, op. cit.*, s. 8.

Problemem dla współczesnej Rosji jest fakt, że stojąc przed koniecznością dostosowania się do głównych wymagań i megatrednów rozwojowych, wyznaczanych dziś przede wszystkim przez kraje zachodnioeuropejskie, Rosja funkcjonuje jakby w zupełnie innej rzeczywistości społeczno-politycznej niż wysoko rozwinięte kraje Zachodu. Na Zachodzie kryzys tzw. systemu westfalskiego doprowadził do procesów osłabiania znaczenia państwa narodowego. Erozja pojęcia suwerenności, zaawansowane procesy integracji ponadnarodowej, a zarazem regionalizacji, przypisywanie coraz większego znaczenia wartościom uniwersalnym (np. prawa człowieka) w budowie wspólnej przestrzeni politycznej stoją w sprzeczności z procesami zachodzącymi na obszarze postradzieckim. W przypadku terytorium byłego ZSRR w obliczu kryzysu tożsamości największe znaczenie zaczęto przypisywać takim pojęciem, jak nacjonalizm, naród, a odzyskana suwerenność państwowa stała się wartością niezwykle cenioną, na której budowano legitymizację dla nowych władz. Suwerenność, nacjonalizm stały się wartościami dominującymi na tym obszarze, co utrudnia dostosowanie się do przemian światowych, gdzie te kategorie tracą na znaczeniu[48].

Wszystkie te uwarunkowania zostały dostrzeżone i dokonano próby uwzględnienia ich w strategii polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej. W dokumentach *Koncepcja narodowego bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej* oraz *Koncepcja rosyjskiej polityki zagranicznej* podkreśla się, że priorytetem polityki zagranicznej państwa jest przede wszystkim obrona interesów jednostki, społeczeństwa i państwa, w tym stworzenie sprzyjających warunków zewnętrznych dla rozwoju Rosji, modernizacji gospodarki, podniesienia poziomu życia obywateli, szybkiego przeprowadzenia demokratycznych reform państwa i społeczeństwa, zachowania szczególnych wartości społeczeństwa rosyjskiego.

Wskazuje się dwie podstawowe tendencje rozwoju ładu światowego, w największym stopniu wpływające na pozycję Rosji w porządku międzynarodowym: 1) umocnienie się politycznej i ekonomicznej pozycji międzynarodowych, integracyjnych wspólnot państwowych oraz intensyfikacja związków gospodarczych, politycznych, naukowo-technicznych, ekologicznych oraz informacyjnych pomiędzy państwami świata; 2) budowa struktury porządku międzynarodowego w oparciu o dominację państw Zachodnich, z wiodącą rolą USA w rozwiązywaniu kluczowych problemów globalnych. Uznaje się także, że transformacja stosunków międzynarodowych, odejście od zimnowojennej konfrontacji, a także zmiany cywilizacyjne spowodowały, że przy zachowaniu znaczenia siły militarnej, w stosunkach między państwami w roli podstaw mocarstwowości coraz większą rolę odgrywają zasoby intelektualne, informacja i możliwość komunikowania się, dobrobyt i poziom wykształcenia społeczeństwa, ochrona naukowo-technologicznych zasobów, koncentracja kapitału finansowego i dywer-

[48] Por. *Mir głazami Rossijan...*, s. 59.

syfikacja związków ekonomicznych. Można zauważyć, że do zmian w polityce światowej, które w szczególnym stopniu wpłynęły na Rosję, należą:

1. zmiana roli i pozycji państwa w systemie stosunków międzynarodowych i pojawienie się nowych aktorów politycznego procesu;
2. zmiana znaczenia siły militarnej, która traci swoją dominującą rolę w zapewnieniu bezpieczeństwa państwa na rzecz czynników ekonomicznych, ekologicznych, demograficznych, kulturowych itp.;
3. zwiększenie współzależności w obrębie świata poprzez coraz silniejsze powiązanie siecią zależności ekonomicznych, finansowych, politycznych, strategicznych i kulturowych, powodujących, że zdarzenia w jednej części świata wywierają natychmiastowy wpływ na to, co stanie się w krajach najbardziej nawet odległych.

W oficjalnych dokumentach, dotyczących strategii polityki zagranicznej, wśród głównych problemów i wyzwań, pochodzących ze środowiska międzynarodowego, wymienia się:

1. globalizację światowej ekonomii, wskazując, iż proces ten stwarza warunki i możliwości dla rozwoju społeczno-ekonomicznego, ale jednocześnie niesie ze sobą wiele zagrożeń, zwłaszcza dla krajów słabszych gospodarczo, m.in. zagrożenie uzależnienia rosyjskiej gospodarki od świata zewnętrznego;
2. zwiększenie roli organizacji międzynarodowych w światowej ekonomii i polityce (G-8, MFW, Bank Światowy), związane z obiektywnym wzrostem współzależności współczesnych państw, co wymaga stworzenia nowych mechanizmów zarządzania międzynarodowego, a w interesie Rosji aktywnego i pełnoprawnego uczestnictwa w pracach i decyzjach organizacji międzynarodowych, dotyczących stworzenia podstaw funkcjonowania światowego systemu politycznego, finansowego i gospodarczego;
3. rozwój regionalnej i subregionalnej integracji w Europie, regionie Azji i Pacyfiku, Afryce i Ameryce Łacińskiej, dzięki której regionalne stowarzyszenia państw odgrywają coraz większą rolę w światowej polityce i ekonomii, stanowiąc coraz ważniejszy element budowy regionalnych i subregionalnych struktur bezpieczeństwa i współpracy;
4. Militarno-polityczna rywalizacja regionalnych mocarstw, wzrost regionalizmów, separatyzmów, etnicznego i religijnego ekstremizmu. Globalizacja i regionalizacja, podważające rolę państwa narodowego jako głównego podmiotu stosunków międzynarodowych, wywołują problemy związane ze wzrostem lokalnych konfliktów zbrojnych i terroryzmu, stanowiących zagrożenie dla światowego pokoju[49].

Za największe zagrożenia dla bezpieczeństwa Rosji w sferze stosunków międzynarodowych uznaje się:

---

[49] *Koncepcija wniesznie politiki Rossijskoj Federacii*, www.mid.ru.

1. osłabienie politycznych, ekonomicznych i militarnych wpływów Rosji w świecie;
2. dążenie poszczególnych państw i bloków państw do zastąpienia roli ONZ w kształtowaniu ładu międzynarodowego oraz do podejmowania decyzji bez zgody społeczności międzynarodowej;
3. zwiększenie znaczenia wojskowo-politycznych sojuszy, a zwłaszcza rozszerzenie NATO na Wschód;
4. możliwość pojawienia się w bezpośrednim sąsiedztwie Federacji Rosyjskiej obcych bloków militarnych, baz wojskowych i kontyngentów zbrojnych;
5. osłabienie integracyjnych procesów na obszarze WNP;
6. powstawanie i ekspansja konfliktów w bliskim otoczeniu granic Federacji Rosyjskiej, a zwłaszcza na obszarze WNP;
7. niekontrolowane rozprzestrzenianie broni masowego rażenia;
8. możliwość dezintegracji terytorium państwowego Federacji Rosyjskiej[50].

Aby przeciwdziałać tym zagrożeniom, Federacja Rosyjska w środowisku międzynarodowym będzie dążyła do: budowy świata wielobiegunowego oraz zwiększenia roli ONZ i Rady Bezpieczeństwa ONZ jako mechanizmów konsultacji i rozwiązywania problemów międzynarodowych; stworzenia sprzyjających warunków dla gospodarczego i społecznego rozwoju kraju; obrony praw obywateli rosyjskich, żyjących poza granicami Federacji Rosyjskiej; rozwoju stosunków z państwami WNP oraz pogłębienia procesów integracyjnych; pełnoprawnego uczestnictwa w globalnych i regionalnych strukturach polityczno-ekonomicznych; rozwoju międzynarodowej współpracy w obszarze walki z międzynarodową przestępczością i terroryzmem[51].

Wśród wszelkich wyzwań i działań, podejmowanych przez Federację Rosyjską w środowisku międzynarodowym, podkreśla się zwłaszcza konieczność stworzenia warunków dla gospodarczego rozwoju kraju, gdyż bez tego niemożliwe będzie zabezpieczenie jego narodowych interesów. Za priorytetowe zadanie uznaje się integrację gospodarki Federacji Rosyjskiej ze światową gospodarką i rozszerzenie współpracy z najważniejszymi międzynarodowymi instytucjami gospodarczymi i finansowymi. Globalizacja gospodarcza świata spowodowała kształtowanie się nowej przestrzeni geoekonomicznej i strategiczne dla Rosji zadania trzeba rozpatrywać w kontekście dostosowania rosyjskiego modelu cywilizacyjnego do potrzeb światowej gospodarki, a także uzyskania wpływu na procesy zachodzące w tej sferze ludzkiej działalności[52].

Globalne przemiany, zachodzące we współczesnym świecie, stanowią wyzwania dla wszystkich podmiotów stosunków międzynarodowych. Wymuszają

---

[50] *Koncepcja nacionalnoj bezopastnosti Rossijskoj Federacji*, (w:) W.A. Turajew, *op. cit.*, s. 177-180.

[51] *Ibidem*, s. 186, 187.

[52] E.G. Koczetow, *Globalistyka*, Moskwa 2002, s. 366.

one bowiem adaptację do określonego środowiska. Federacja Rosyjska znalazła się w szczególnej sytuacji, gdyż z jednej strony musi radzić sobie z wyzwaniami wynikającymi ze zmian w środowisku wewnętrznym, a związanymi z rozpadem ZSRR i głębokim kryzysem cywilizacyjnym, dotyczącym praktycznie wszystkich sfer życia społecznego, a z drugiej musi także dostosować swoje działania do wymogów stawianych przez procesy zachodzące w otoczeniu zewnętrznym państwa. Powoduje to, że próba budowania racjonalnej strategii, mającej na celu odbudowę znaczenia państwa w świecie, musi zmierzyć się z problemami zarówno wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi. Większość rosyjskich analiz jest zgodna co do jednej rzeczy: że rozwiązanie problemów państwa w dużej mierze zależy od poprawy sytuacji gospodarczej kraju i podwyższenia poziomu życia obywateli, gdyż tylko na takiej podstawie można rozwiązywać problemy i stawiać czoło wyzwaniom generowanym przez otoczenie międzynarodowe.

2. ROSJA W GEOPOLITYCZNEJ PRZESTRZENI WSPÓŁCZESNEGO ŚWIATA

Podejmując próbę analizy uwarunkowań zewnętrznych, kształtujących zachowania podmiotu w środowisku międzynarodowym, istotnym elementem rozważań dotyczących polityki zagranicznej Rosji, ale także każdego innego kraju, powinno się uczynić rozpoznanie charakterystycznych cech struktury porządku międzynarodowego. Przyjmijmy założenia strukturalizmu, jako swoistego podejścia i metody badań nauk humanistycznych, który uznaje, że badane formy życia społecznego należy pojmować jako system stanowiący całościowy układ, w ramach którego własności poszczególnych elementów są określone przez ich przynależność do danej struktury oraz przez relacje, w jakich pozostają do innych elementów owej struktury (struktura społeczna jest zatem istotniejsza niż działanie społeczne)[53]. Wówczas nieodłącznym elementem wszystkich analiz stosunków międzynarodowych będzie próba odpowiedzi na pytanie o charakter związków między aktorami w środowisku międzynarodowym, które wpływają, czy też determinują sposób ich zachowania. Wśród metod badań stosunków międzynarodowych podejście nawiązujące do strukturalizmu i metody systemowe stanowią ważny element analiz środowiska międzynarodowego, polegający na traktowaniu badanych obiektów jako systemów, powiązanych z innymi systemami określonymi relacjami[54]. Zakłada się, że nad wszystkimi zachodzącymi w świecie stosunkami o różnym charakterze i rodzaju góruje jakaś strukturalna jedność, która pozwala na utrzymanie w równowadze danego układu sił i ról międzynarodowych[55].

Badając strukturę sytemu międzynarodowego jako czynnika wpływającego na kształtowanie się polityki zagranicznej państwa[56], należy zauważyć, że rzeczywistość społeczna tworzy pewien model czy też strukturę, która każde-

---

[53] Por. *Strukturalizm*, (w:) *Encyklopedia socjologii*, t. 4, Warszawa 2002, s. 128; *Słownik socjologii i nauk społecznych*, Warszawa 2005, s. 367-369.

[54] M. Sułek, *Metody i techniki badań stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2004, s. 143-153.

[55] R. Zenderowski, *op. cit.*, s. 433.

[56] System międzynarodowy, jak każdy system, składa się z pewnych elementów oraz powiązań, relacji pomiędzy nimi. Badanie struktury systemów międzynarodowych jest związane z tzw. podejściem systemowym, które służy poznaniu mechanizmów funkcjonowania podmiotów stosunków międzynarodowych w środowisku międzynarodowym, ich wzajemnych powiązań i interakcji.

mu elementowi wyznacza określone miejsce, wpływa na sposób postrzegania otaczającej nas rzeczywistości, a tym samym kształtuje podejmowane działania. Struktura systemu międzynarodowego (niekiedy używa się określenia porządek lub ład międzynarodowy) to rodzaj współzależności i oddziaływań między elementami systemu, koniecznych, aby mógł on należycie funkcjonować. Sposób ich uporządkowania, a także ich ilość i jakość oddają istotę i charakter systemu międzynarodowego. Przez strukturę tego systemu należy więc rozumieć jego wewnętrzną organizację i dominujące w nim interakcje. Struktura określa dynamiczny model zachowań jego elementów, które zmieniają się wraz z nią[57]. Uznaje się także, że jest to forma zorganizowania środowiska międzynarodowego, a stąd i sterowania jego funkcjonowaniem, gdyż to w ramach danej struktury, czy też danego ładu międzynarodowego, uczestnicy stosunków międzynarodowych utrzymują kontakty i podejmują działania. Ład międzynarodowy można rozumieć jako zespół struktur, mechanizmów, rozkładu sił, podmiotów i ich interesów, wartości itp., określających kształt i funkcjonowanie środowiska międzynarodowego w danym okresie[58]. Struktura stanowi świat zewnętrzny i dany dla każdego podmiotu uczestniczącego w stosunkach międzynarodowych. Od usytuowania w określonym miejscu struktury systemu międzynarodowego zależą możliwości i rezultaty działań uczestników stosunków międzynarodowych. Struktura ładu porządkuje rzeczywistość międzynarodową i wiele nurtów badawczych w teorii stosunków międzynarodowych jest zorientowanych na poszukiwanie i opis obowiązującego w danej epoce ładu międzynarodowego.

Struktura ta może stanowić bodziec do działania (np. chęć zmiany lub utrzymania istniejącego modelu), wyznacza sposób postrzegania otoczenia zewnętrznego (inaczej będą ją postrzegali aktorzy, którzy czerpią z niej korzyści, a inaczej podmioty upośledzone), stanowi także mechanizm „korygujący" podejmowane decyzje, które muszą być dostosowane do wymogów, relacji i zasad istniejącego modelu (pełni ona zatem niejako funkcję kontrolną wobec mitów i wyobrażeń podmiotu o sobie, wyznaczając mu określone szanse działania zgodnie ze sposobem dystrybucji siły wewnątrz systemu).

Należy przy tym pamiętać, że analiza podstawowych form związków między aktorami w środowisku międzynarodowym jest obarczona pewnymi wadami. Ze strukturalizmu wynika założenie, że badany element jest w zasadzie wytworem względnie trwałych relacji, nie zaś twórcą rzeczywistości społecznej. Natomiast w przypadku stosunków międzynarodowych, rzeczywistości złożonej i ogromnie dynamicznej, redukcja badań do samej struktury nie odzwierciedlałaby złożoności i wielowymiarowości zagadnienia. Jak wskazuje się w teorii sto-

[57] T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 99.

[58] M. Pietraś, *Pozimnowojenny ład międzynarodowy*, (w:) *Międzynarodowe stosunki polityczne*, *op. cit.*, s. 294.

sunków międzynarodowych, systemy międzynarodowe obiektywnie istniejące zawierają w sobie potencjalną dynamikę przekształceń, wynikającą z zachowań aktorów, ich możliwości i odgrywanych ról. Struktura systemu międzynarodowego, rozumiana jako zespół sprzężeń między jego elementami a systemem jako całością, jest stała tylko dla danego systemu, a ściślej jednej z jego faz[59]. Ponadto, na co wskazywał w swoich pracach angielski socjolog Anthony Giddens, podmioty działające nie są wyłącznie zdeterminowane przez właściwości struktury, ale aktywnie czynią z niej użytek, wykorzystują jej właściwości, przekształcając ją lub reprodukując[60].

Jednym z najważniejszych elementów, kształtujących politykę zagraniczną Federacji Rosyjskiej na przełomie XX i XXI w., stał się rozpad ZSRR, co wywołało fundamentalne przemiany, zachodzące w strukturze systemu międzynarodowego, a zwłaszcza rozpad tzw. świata dwubiegunowego. Nowy międzynarodowy ład polityczny stanowił konsekwencję załamania się konfliktu Wschód – Zachód w latach 1989–1990. Dezintegracja ZSRR skutkowała nie tylko fundamentalnymi przekształceniami systemu międzynarodowego, ale także wywołała zasadniczą zmianę geopolitycznego położenia Rosji oraz jej pozycji w strukturze międzynarodowej. W 1991 r. na terytorium ZSRR powstało piętnaście nowych państw, zachodnie granice Rosji skurczyły się do linii wyznaczonej w XVI w., a na Kaukazie i w Azji Środkowej do rubieży z połowy XIX w. Rosja utraciła dominujące znaczenie w basenach Morza Bałtyckiego i Czarnego. Około 30 mln Rosjan nagle znalazło się poza granicami kraju, będąc często narażonymi na szykany i pozbawienie podstawowych praw, a równocześnie pozbawionymi pomocy z zewnątrz.

Przemiany w środowisku wewnętrznym i zewnętrznym spowodowały, że po rozpadzie Związku Radzieckiego Rosja stanęła przed fundamentalnymi pytaniami o jej zakres terytorialny, żywotne interesy, przynależność kulturową i rolę, jaką powinna odgrywać we współczesnym świecie. Procesy zachodzące w dzisiejszej rzeczywistości wywołały potrzebę wypracowania nowej strategii polityki zagranicznej, rozwiązywania problemów globalnych i regionalnych oraz określenia miejsca i ról odrodzonej Rosji w ładzie międzynarodowym. Federacja Rosyjska stanęła przede wszystkim przed problemem ułożenia stosunków dwustronnych z niepodległymi państwami powstałymi na terytorium byłego ZSRR i określenia swoich stosunków i swojej roli w poradzieckiej przestrzeni[61].

Procesy transformacji reżimu politycznego spowodowały zwrócenie uwagi Rosjan na istotę i kształt własnej tożsamości oraz na znaczenie i miejsce w świe-

---

[59] T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 91.

[60] Por. A. Giddens, *Stanowienie społeczeństwa*, Poznań 2003, s. 338-355; *Nowe zasady metody socjologicznej*, Kraków 2007, s. 171-179.

[61] Por. J. Erickson, *Russia will not be trifled with: geopolitical fact and fantasies*, (w:) *Geopolitics, geography and strategy*, Londyn 2003, s. 244.

cie narodu rosyjskiego. Nastąpiło poszukiwanie dróg modernizacji ustroju ekonomicznego, społecznego i politycznego państwa, a także przystosowywanie się do nowych wartości, norm i wzorów, narzucanych przez środowisko zewnętrzne. Postępujący kryzys społeczny w ZSRR przyniósł rezygnację z ortodoksyjnej tradycji marksistowsko-leninowskiej, oraz odrzucenie dotychczasowego systemu wartości, idei, zwyczajów. W dążeniu do przełamania kryzysu Rosja stanęła przed koniecznością wyboru modelu rozwoju cywilizacyjnego, gdyż kontynuacja dotychczasowego nie stwarzała szansy wyrwania się z zapóźnienia gospodarczego i kulturowego.

Problemem społeczeństwa rosyjskiego okresu transformacji stało się odnalezienie się w nowej rzeczywistości międzynarodowej, próba redefinicji dotychczasowej identyfikacji kulturowo-cywilizacyjnej, określenie własnej tożsamości narodowej oraz budowa nowej przestrzeni kulturowej, która stałaby się podstawą dla przyszłego rozwoju. Rosja na progu XXI w. stanęła więc przed istotnym problemem cywilizacyjnego i geopolitycznego wyboru, który określałby jej przyszłą politykę zagraniczną, przyszłe miejsce w zmieniającym się świecie i w gwałtownie zmieniającym się międzynarodowym układzie sił, ponieważ transformacje, jakie zaszły w środowisku międzynarodowym, zasadniczo zmieniły geopolityczne położenie Rosji w świecie oraz jej możliwości oddziaływania na procesy w nim zachodzące.

W okresie istnienia Związku Radzieckiego Rosja stanowiła jeden z najważniejszych elementów geopolitycznego ładu światowego. Szczególną rolę odgrywała zwłaszcza po drugiej wojnie światowej. Aneksje terytorialne w czasie drugiej wojny światowej w znaczącym stopniu zwiększyły powierzchnię ZSRR, pod którego politycznym wpływem znalazły się również kraje Europy Środkowo-Wschodniej, a także wschodnie Niemcy do rzeki Łaby. Dysponując potencjałem terytorialnym, militarnym, demograficznym i ideologicznym, polityka państwa radzieckiego zdołała doprowadzić do stworzenia potęgi na miarę światową.

Ukształtował się wówczas układ określany jako dwubiegunowy, w ramach którego decydującą rolę w polityce światowej odgrywały dwa mocarstwa: Stany Zjednoczone i Związek Radziecki. Wokół tych państw skupiały się, mniej lub bardziej dobrowolnie, pozostałe kraje. Część z nich pozostawała w ścisłych sojuszach, wyrażających się w funkcjonowaniu polityczno-militarnych organizacji (NATO i Układ Warszawski), a i te państwa, których nie wiązały formalne zobowiązania, uzgadniały swe działania na arenie międzynarodowej z USA bądź ZSRR[62]. Radziecka polityka zagraniczna miała dwie główne podstawy: mesjanistyczną ideologię komunistyczną, zorientowaną w warstwie światopoglądowej na międzynarodową rewolucję i globalną ekspansję, oraz bo-

[62] Z. Cesarz, E. Stadmuller, *op. cit.*, s. 29.

gatą bazę surowcową, pozwalającą na długotrwałą rywalizację i utrzymywanie potęgi wojenno-politycznej państwa[63].

Przez kilkadziesiąt lat główne zmiany na arenie międzynarodowej były kształtowane przez współzawodnictwo między Stanami Zjednoczonymi a Związkiem Radzieckim. Dysponując nowoczesnymi środkami łączności i transportu, dominując w zakresie broni jądrowej i rakietowego przenoszenia pocisków, Stany Zjednoczone i ZSRR zdołały w drugiej połowie XX w. stać się potentatami w sprawach decydujących o podziale większości świata na sfery wpływów, a wręcz, jak się niekiedy zauważa, o szansach przetrwania[64]. Te dwa państwa dysponowały ogromnym potencjałem ludnościowym, terytorialnym, surowcowym, ekonomicznym oraz militarnym. Skupiając w swoich rękach nieporównywalną z jakimkolwiek innym krajem siłę wojskową (łącznie posiadały ok. 98% światowych zasobów broni jądrowej), miały możliwość decydowania o losach świata. Odgrywały ponadto rolę przywódczą w dwóch najważniejszych, konkurencyjnych wobec siebie ugrupowaniach międzynarodowych. Potęga tych dwóch państw stanowiła fundament struktury globalnej, w której oba mocarstwa spełniały funkcję głównych filarów[65]. To ich aktywność w sferze stosunków międzynarodowych wpływała na przekształcenia zachodzące w strukturze ładu międzynarodowego.

Po drugiej wojnie światowej stopniowo kształtował się nowy porządek międzynarodowy, w którym ZSRR zajmowało szczególne miejsce. Bezpośrednio po jej zakończeniu (lata 1945–1950) największe znaczenie uzyskały zwycięskie mocarstwa: ZSRR, USA, Wielka Brytania, Francja oraz Chiny stanowiące, po przegranej przez Japonię wojnie, potencjalne centrum siły w Azji. Kraje te tworzyły Radę Bezpieczeństwa ONZ. W latach pięćdziesiątych nastąpiła erozja potęgi kolonialnej europejskich mocarstw: Francji oraz Wielkiej Brytanii, które po wysiłku i zniszczeniach wojennych nie były w stanie utrzymać swojej pozycji w świecie. Wojna domowa w Chinach oraz powstanie Chińskiej Republiki Ludowej spowodowały, że kraj ten stracił na swoim znaczeniu. Zaczął kształtować się wówczas dwubiegunowy układ sił: rywalizacja między dwoma mocarstwami, ZSRR i USA.[66]

Powstanie dwóch bloków i tzw. „zimna wojna" spowodowały, że wszelkie konflikty były sprowadzane do wymiaru Wschód – Zachód, a równowaga strategiczna dwóch mocarstw została osiągnięta przez wzajemne zastraszanie nuklearne. Wskazuje się, że dwublokowa rywalizacja, będąca praktyczną realizacją paradygmatu równowagi sił, w połączeniu z funkcjonowaniem rozbudo-

---

[63] I.M. Sirota, *Osnowy geopolitiki*, Sankt-Peterburg 2001, s. 99.

[64] M. Dobroczyński, *Przekształcenia międzynarodowej ...*, s. 211.

[65] W. Anioł, *Geneza i rozwój procesu globalizacji*, *op. cit.*, s. 78.

[66] A.M. Salmin, *Russia, Europe and the new world order*, „Russian Social Science Review" 2000, vol. 41, nr 3, s. 6, 7.

wanego systemu organizacji międzynarodowych, była skutecznym narzędziem dla utrzymania względnie stabilnego i pokojowego środowiska międzynarodowego. Bilateralny ład był uznawany za stan gwarantujący stabilność i przewidywalność w stosunkach międzynarodowych[67].

Od początku lat siedemdziesiątych można było zauważyć stopniową erozję systemu bipolarnego i próby poszukiwania politycznej alternatywy dla niebezpiecznej dla światowego pokoju rywalizacji dwóch supermocarstw. Symbolem erozji bipolarnego porządku i zimnej wojny stała się polityka *detente*, której uwieńczeniem była Europejska Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy (Helsinki 1975).

W latach osiemdziesiątych jeden z biegunów porządku światowego - blok wschodni - został dotknięty procesami dezintegracji, co spowodowało fundamentalne zmiany w strukturze porządku międzynarodowego. Zapoczątkowana w połowie lat osiemdziesiątych w ZSRR polityka *pieriestrojki* doprowadziła do zmiany orientacji w rosyjskiej polityce zagranicznej, a rozpoczęte procesy modernizacji i otwarcia na świat w efekcie spowodowały upadek ZSRR, a tym samym zmianę roli i miejsca Rosji w świecie.

Zmiany polityczno-społeczne, do jakich doszło pod koniec lat osiemdziesiątych w Związku Radzieckim, doprowadziły także do przemian w pozostałych krajach bloku, które zaczęły poszukiwać nowych wartości i nowej tożsamości. Zakwestionowano dotychczasowe więzi, zbudowane na nienaturalnych podstawach (tworzona odgórnie wspólnota opierała się zwłaszcza na więziach ideologiczno-partyjnych oraz wojskowych), co w konsekwencji przyniosło dezintegrację systemu wschodniego i rozwiązanie struktur organizacyjnych bloku - Układu Warszawskiego oraz Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. W literaturze rosyjskiej podkreśla się, że wraz z krachem ZSRR Rosja znalazła się w epicentrum przemian globalnych, a jednocześnie rozpadł się budowany przez lata system powiązań światowych, zwanych „blokiem wschodnim". Rozpadł się „zewnętrzny krąg" sojuszników i klientów ZSRR (Afganistan, Etiopia, Irak, Wietnam), dezintegracji uległ „krąg pośredni" krajów socjalistycznych, a przede wszystkim obszar Europy Środkowo-Wschodniej, a wreszcie doszło do rozpadu „wewnętrznego kręgu", złożonego z republik radzieckich. W efekcie zachodzących zmian Rosja stała się wielką strefą niestabilności[68].

Procesy dezintegracji Związku Radzieckiego, a wraz z nim całego tzw. „bloku wschodniego", przyczyniły się do kształtowania się nowego porządku światowego i transformacji jego struktury. Osłabienie represyjności systemu ra-

---

[67] A. Jarczewska-Romaniuk, *Amerykańskie wizje ładu międzynarodowego po zakończeniu zimnej wojny*, (w:) *Porządek międzynarodowy u progu XXI w.*, pod red. H. Kuźniara, Warszawa 2005, s. 227.

[68] A.R. Ustjan, *Neobizantyzm kak ewrazijskaja geopoliticzeskaja strategia ...*, s. 3; A.M. Salmin, *op. cit.*, s. 17.

dzieckiego i upadek Związku Radzieckiego umożliwiły ujawnienie się sił dezintegracyjnych na obszarze postradzieckim. Rozpad ZSRR oznaczał, że jedynym supermocarstwem światowym pozostały Stany Zjednoczone, które przyjęły pozycję światowego lidera. Siła militarna zaczęła tracić na znaczeniu, a jej miejsce w kształtowaniu nowego ładu międzynarodowego zajęła siła ekonomiczna i kulturowa (*soft power*)[69].

W środowisku międzynarodowym rozpad Rosji Radzieckiej wywołał potężny światowy proces odradzania się nacjonalizmów, regionalnych separatyzmów i uzyskiwania niepodległości przez kraje i narody znajdujące się przedtem na jej terytorium. Na politycznej mapie świata w miejsce ZSRR pojawiło się 15 nowych, formalnie suwerennych państw. Uznaje się, że fragmentaryzacja ZSRR przekształciła jego terytorium z czynnika ładu w czynnik chaosu. Wytworzyła ona swoistą „próżnię" potęgi zarówno na zachodzie dawnego obszaru bloku wschodniego (od państw bałtyckich po Mołdawię), jak i na południu (od Kaukazu po Azję Środkową), otwierając drogę próbom tworzenia własnych sfer wpływów przez państwa sąsiedzkie[70]. Ponadto koniec zimnej wojny pozostawił po sobie tylko jedną potęgę światową: Stany Zjednoczone, które jako jedyne mają zdolności wojskowe, ekonomiczne, technologiczne i instytucjonalne, konieczne do pełnienia funkcji regulatora równowagi międzynarodowej. Wykorzystując swoją pozycję, Stany Zjednoczone podjęły próbę narzucenia światu układu hegemonicznego i swoistego „pax americana". Mimo ich dominacji gospodarczej, politycznej i militarnej oraz przejściowej hegemonii Waszyngtonu, niemożliwa jest budowa świata jednopolarnego (model hegemoniczny), gdyż utrzymanie takiego statusu wymagałoby zbyt wielkich nakładów i wysiłków nawet dla USA. Ponadto z ładem jednopolarnym nie godzi się większa część uczestników stosunków międzynarodowych (w tym również Federacja Rosyjska) i są podejmowane próby złamania hegemonii USA (już dzisiaj widać, że możliwości politycznego oddziaływania Waszyngtonu na inne państwa są ograniczone). Przeciwnicy amerykańskiej dominacji w świecie (Chiny, Rosja, Iran) starają się realizować wariant alternatywny - świata wielobiegunowego, w którym rywalizować na arenie międzynarodowej będzie kilka ekonomicznych, militarnych i politycznych „centrów siły" (model hierarchiczny, składający się z ośrodków centralnych, wokół których grupują się pozostałe państwa w poszczególnych regionach).

Geopolityczna struktura współczesnego świata tworzy zatem system policentryczny (z wielością „centrów siły"), przy czym kształtujący się w wymiarze globalnym. Wyłaniający się na przełomie XX i XXI w. globalny system międzynarodowy staje się systemem poliarchicznym, w którym każdy region lub poziom aktywności generuje swoje własne struktury władzy i mechanizmy za-

[69] J.R. Short, *An introduction to political geography*, Nowy Jork 1993, s. 54, 55.
[70] C. Jean, *op. cit.*, s. 251.

rządzania[71]. W tym układzie najpotężniejszym i najbardziej wpływowym mocarstwem są Stany Zjednoczone Ameryki. Obok nich czołowe pozycje zajmują Japonia i kraje Unii Europejskiej, takie jak Niemcy, Francja i Wielka Brytania. Z grona najpotężniejszych i najszybciej rozwijających się państw wypadła Rosja, która dysponuje jednak wciąż ogromnym potencjałem militarnym. Do grona mocarstw starają się dołączyć Chiny, a także Indie oraz kraje Azji Południowo-Wschodniej (ASEAN)[72].

Taki policentryczny układ, w którym dominuje jedno państwo, jest systemem rywalizacji, z jednej strony o zmianę status quo (szczególnie widoczne są tu działania nowych, wschodzących potęg azjatyckich, które nie są usatysfakcjonowane swoją ograniczoną rolą w środowisku międzynarodowym), a z drugiej o jego zachowanie, co powoduje, że jest on bardziej dynamiczny, ale zarazem bardziej anarchiczny niż układ dwubiegunowy. Należy także zauważyć, iż współczesna, poliarchiczna struktura systemu międzynarodowego charakteryzuje się gwałtownym wzrostem znaczenia aktorów niepaństwowych, decentralizacją władzy i przeniesieniem jej częściowo na podmioty niepaństwowe, globalizacją działań, liberalizacją handlu międzynarodowego, integracją subregionalną, pojawieniem się solidaryzmu i zanikiem egoizmów państwowych[73].

Także dokonująca się regionalna i subregionalna integracja jest ważnym czynnikiem dla globalnego układu sił międzynarodowych na progu XXI w. W procesach integracji regionalnej dochodzi do łączenia się (prawno-politycznego, gospodarczego, społecznego itp.) dwóch lub więcej uczestników stosunków międzynarodowych w nową jakość i całość. Integracja regionalna ma na celu stworzenie silnych organizmów gospodarczych i politycznych, które byłyby w stanie konkurować z innymi podmiotami i bronić swoich interesów. W rezultacie tych procesów w globalnym, współzależnym świecie coraz większa rola w sferze polityki przypada makroregionom, czyli układom politycznym i gospodarczym złożonym z wielu państw. Tak więc o dominację w świecie będą rywalizować już nie państwa, ale regionalne ugrupowania gospodarczo-polityczne.

Struktura współczesnego ładu geopolitycznego jest daleka od stanu równowagi, a jej stabilność w wielu regionach zostaje podważona. Jak się wskazuje, w samej tylko Eurazji (czyli w bezpośrednim otoczeniu współczesnej Rosji) gigantyczny pas niestabilności rozciąga się wzdłuż całego kontynentu, począwszy od Irlandii Północnej i Kraju Basków na zachodzie, poprzez Kosowo, Bośnię, Bliski Wschód, Kaukaz, Afganistan, Kaszmir, po Cieśninę Tajwańską, Indonezję i Filipiny na wschodzie[74]. Ponadto za jedne z najważniejszych procesów zmiany struktury porządku międzynarodowego w XXI w. uznaje się przesunięcie

[71] T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 107.
[72] B. Rychłowski, *Geopolityka*, (w:) *Wiek wielkich przemian*, *op. cit.*, s. 171.
[73] T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 83.
[74] B. Rychłowski, *Rosja i WNP: między przeszłością a przyszłością*, Warszawa 1993, s. 172.

centrum systemu globalnego z Oceanu Atlantyckiego w region Azji i Pacyfiku. Między innymi amerykański uczony Samuel Huntington, który rozpowszechnił paradygmat cywilizacyjny we współczesnej teorii stosunków międzynarodowych, zwracał uwagę na fakt, że ekonomiczny rozwój Azji to jedno z najważniejszych wydarzeń drugiej połowy XX w. Gospodarczy rozwój Azji zmienił układ sił we współczesnym świecie i wpłynął na rosnącą rolę tych cywilizacji, które dzięki rozwojowi ekonomicznemu i potencjałowi demograficznemu stały się realną siłą w ramach środowiska międzynarodowego, zdolną do rywalizacji z dominującą jak do tej pory cywilizacją zachodnią, co skłania rządy tych państw do stawiania coraz większych wymagań w stosunkach z innymi państwami[75]. Region Azji i Pacyfiku obejmuje zarówno kraje wysoko rozwinięte, jak i kraje rozwijające się. Geopolityczne i geoekonomiczne znaczenie regionu wynika z faktu, że na położone tu państwa przypada ok. 60% światowego PKB, 40% zaludnienia i 50% wymiany handlowej. Region ten jest ponadto areną rywalizacji takich światowych mocarstw, jak USA, Japonia, Chiny, czy też Federacja Rosyjska, co powoduje, że środek ciężkości światowej polityki przesuwa się w rejon Azji i Pacyfiku

Jak się przyjmuje, dla współczesnej Rosji najważniejszymi geopolitycznymi konsekwencjami rozpadu ZSRR i bloku wschodniego były:

1. utrata ponad 5 mln km^2 dotychczasowego terytorium (Rosja terytorialnie powróciła do granic z XVI w.);
2. utrata terytoriów będących dla Rosji wyjściem ku Morzu Bałtyckiemu (poza Sankt-Petersburgiem i enklawą Kaliningradu) oraz ku Morzu Czarnemu;
3. utrata znaczącej ilości zasobów surowców naturalnych, znajdujących się w szelfach Morza Bałtyckiego, Czarnego i Kaspijskiego;
4. „przesunięcie" terytorium Rosji na północ i wschód;
5. utrata komunikacyjnych dróg lądowych, łączących Rosję z centralną i zachodnią Europą;
6. pojawienie się na nowych rubieżach Federacji Rosyjskiej nowych, niestabilnych obszarów, na których powstawały państwa często niezdolne do samodzielnego funkcjonowania w środowisku międzynarodowym (zmiana otoczenia zewnętrznego);
7. pośrednio – regionalizacja Rosji[76].

Analizując skutki rozpadu ZSRR dla współczesnej Rosji, można zatem uznać, że w aspekcie geopolitycznym w znaczący sposób zmniejszyło się terytorium Rosji: z 1/6 powierzchni lądowej świata do 1/7. Ponadto w rezultacie rozpadu ZSRR Rosja została „zepchnięta" w północną i północno-wschodnią część Eurazji, utraciła większość wygodnych wyjść ku drogom morskim, została oddzielona od zachodniej i centralnej Europy, a także od Azji Środkowej. Oznacza to, że

[75] S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji, op. cit.*, s. 160-162.
[76] N.A. Nartow, *op. cit.*, s. 165.

geograficznie Rosja „oddaliła" się od Zachodu, a „przybliżyła" do Azji. Ponadto w znaczący sposób zmniejszyła się jej baza surowcowa (poprzez oderwanie od Rosji obszarów Zakaukazia i Azji Środkowej, bogatych w strategiczne surowce: ropę naftową i gaz ziemny), zabezpieczająca do tej pory jej międzynarodową działalność i wpływy.

Jednym z podstawowych dla Rosji problemów, związanych z upadkiem ZSRR, stało się ograniczenie jej roli i wpływów w strategicznych obszarach Morza Czarnego i Morza Kaspijskiego. Znaczenie tych terytoriów wynika z faktu, że są położone w centrum obszaru nazywanego „strategiczną elipsą", w której znajduje się blisko 70% światowych rezerw konwencjonalnej ropy naftowej i 68% rezerw gazu ziemnego. Ponadto w regionie tym znajdują się znaczące rezerwy uranu[77]. Dzięki posiadanym zasobom takie kraje, jak: Azerbejdżan, Kazachstan, Turkmenistan, Uzbekistan przyciągają uwagę aktorów międzynarodowych, a region Zakaukazia i Azji Środkowej, odgrywający strategiczną rolę, stał się terenem nowej rywalizacji światowych mocarstw. Rywalizacja dotyczy nie tylko kontroli nad surowcami, ale w dużej mierze także kontroli nad infrastrukturą i przebiegiem tras przesyłowych. Rosja, która poprzez wielowiekową ekspansję i kolonizację zapewniła sobie dominującą rolę w tych strategicznych regionach (co zapewniało jej znaczące miejsce w świecie), pod koniec XX w. została postawiona w sytuacji, w której musi ponownie rywalizować o kontrolę nad tymi regionami. Przy niekorzystnej dla niej słabości ekonomicznej, ideologicznej i politycznej na obszarach pozostających do tej pory pod cywilizacyjnym i politycznym wpływem Rosji rozpoczęła się nowoczesna „wielka gra" o wpływy pomiędzy światowymi i regionalnymi mocarstwami[78].

Obok problemu „wypchnięcia" Federacji Rosyjskiej z dotychczasowych sfer wpływów, jednym z negatywnych elementów przemian politycznej struktury świata i zarazem jednym z najpoważniejszych wyzwań dla rosyjskiej polityki zagranicznej jest pojawienie się na południowych granicach kraju obszaru niestabilności i konfliktów, rozciągającego się na eurazjatyckiej przestrzeni od Morza Śródziemnego aż do Chin. Obszar ten, określany jako „światowe Bałkany", jest jednym z najbardziej niespokojnych regionów świata, który może doprowadzić do załamania się porządku światowego i zapanowania stanu chaosu

[77] N. Narochnistkaia, *Russia in the new geopolitical context, op. cit.* s .61; por. P. Ceran, *Rosyjskie zasoby naturalne oraz infrastruktura gazowo-naftowa w świetle politycznych aspiracji Kremla*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe" 2005, vol. 4, nr 1-2, s. 96-101.

[78] Por. C.A. Wallander, *Silk Road, grat game or soft underbelly? The New US-Russia relationships and implications for Eurasia*, „Journal of Southeast European & Black Sea Studies" 2003, vol 3, nr 3, s. 102.; R. Weitz, *Averting a New Great Game in Central Asia*, „The Washington Quarterly" 2006, vol. 29, nr 3, s. 155-167; M. Edwards, *The New Great Game and the new great gamers: disciples of Kipling and Mackinder*, „Central Asian Survey" 2003, vol. 22, nr 1, s. 83-102.

i konfliktów o skali globalnej[79]. Jest obiektem rywalizacji pomiędzy światowymi mocarstwami, obszarem przejawiania się gwałtownych konfliktów, społecznych, religijnych i narodowościowych, które są często wykorzystywane przez zewnętrzne podmioty dla swoich partykularnych celów.

Niedogodność współczesnej sytuacji geopolitycznej Federacji Rosyjskiej polega więc na tym, że po pierwsze, w wyniku rozpadu ZSRR i widocznej we współczesnym świecie politeizacji islamu, na południowych rubieżach kraju jest ona zmuszona przeciwstawić się - także za pomocą siły militarnej - nie tylko samym próbom destabilizacji regionu, ale również światu islamskiemu, który stara się rozszerzyć strefy swojego wpływu na byłe republiki ZSRR, nawet na terytorium Rosji. Po drugie Rosja jest zmuszona przeciwstawiać się nacjonalistycznym i fundamentalistycznym ruchom na Kaukazie oraz w Azji Środkowej, które stanowią zagrożenie dla stabilności i terytorialnej jednolitości państwa rosyjskiego[80].

Zmieniła się też na niekorzyść Rosji geopolityczna struktura obszarów postradzieckich. Próba ich „zagospodarowania" przez Rosję za pomocą utworzenia Wspólnoty Niepodległych Państw okazała się nieefektywna i funkcjonowała tylko wskutek uzależnienia nowych postradzieckich państw od rosyjskich zasobów surowcowych, a w mniejszym stopniu dzięki kulturowym i historycznym związkom łączącym region. W efekcie kryzysu wewnętrznego Rosja nie jest w stanie odgrywać roli geopolitycznego i geoekonomicznego centrum na obszarze postradzieckim. Co więcej, byłe republiki radzieckie wykorzystują słabość Federacji Rosyjskiej dla rozluźniania więzi z Moskwą i aktywnie współpracują z takimi państwami, jak Niemcy, Turcja, Chiny, USA, budując geopolityczne związki i sojusze, będące alternatywą wobec reintegracji obszaru byłego ZSRR (europejska, turecka, islamska i inne drogi integracji)[81].

Jeżeli można mówić o pozytywnych dla Rosji aspektach przeobrażeń struktury środowiska międzynarodowego po rozpadzie ZSRR, to należy zwrócić uwagę na fakt, że w dotychczasowym postrzeganiu Rosji w świecie, zwłaszcza zaś w świecie zachodnim, dominowały stereotypy i uprzedzenia związane z okresem „zimnej wojny", który spolaryzował świat wokół konfliktu Wschód - Zachód. W tym kontekście Rosja była przeciwstawiana Zachodowi, jako przeciwnik i kraj niemieszczący się w europejskich standardach cywilizacyjnych. We współczesnych stosunkach międzynarodowych dotychczasowy konflikt Wschód - Zachód ustąpił zupełnie nowemu podziałowi świata, który, jak się zauważa, ma wymiar Północ - Południe. Północ to państwa demokratyczne, rozwinięte gospodarczo, o wysokim poziomie życia i niskim tempie przyrostu naturalnego, natomiast Południe to ogromny obszar niedorozwoju ekonomicznego, ubóstwa, państw o niedemokratycznych ustrojach, wojen, anarchii i kon-

[79] Z. Brzeziński, *Zybuczije peski hegemonii*, „Rossija w Globalnoj Politikie"2004, nr 2, s. 187.
[80] N.M. Sirota, *Osnowy geopolityki*, *op. cit.*, s. 100.
[81] *Ibidem*, s. 101.

fliktów wewnętrznych. Różnice w potencjałach ekonomicznych, technologicznych i dystrybucji bogactwa wyznaczają oś nierównowagi oraz dysproporcji współczesnych stosunków międzynarodowych, która oznacza podział świata na bogatą Północ i biedne Południe, co jest źródłem sprzeczności i konfliktów, a tym samym jedną z ważnych cech struktury współczesnych stosunków międzynarodowych[82].

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że poza kryterium ekonomicznym w wyodrębnianiu Północy i Południa należy posługiwać się także kryteriami geograficznym, cywilizacyjnym i instytucjonalnym. Według kryterium geograficznego Północ tworzą państwa leżące na półkuli północnej (Ameryka Północna, Europa, Japonia i obszar byłego ZSRR), a wyjątkiem są Nowa Zelandia i Australia, które leżą na półkuli południowej, ale przynależą do świata Północy. Są to państwa zamieszkałe w zdecydowanej większości przez ludzi rasy białej, przy czym do Północy zaliczane są także Japonia i Korea Południowa, zamieszkałe przez ludzi rasy żółtej. Wyjątkowo ważne przy wyodrębnianiu Północy i Południa okazuje się kryterium cywilizacji, które jest wyznaczone przez więzy krwi, języka, religii, stylu życia, wyznawanych wartości. Tworzą je wartości, normy, instytucje i sposoby myślenia, do których kolejne pokolenia danej społeczności przywiązują podstawowe znaczenie. Z tego punktu widzenia świat można podzielić na dominującą cywilizację zachodnią, reprezentowaną przez większość państw półkuli północnej, której społeczeństwa wyznają religię chrześcijańską, oraz leżące na południe od nich cywilizacje: chińską, hinduistyczną, islamską, a także latynoamerykańską i afrykańską[83].

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że na obszarach północnych systemy ekonomiczne, społeczne i polityczne oraz stan świadomości ludzkiej, ukształtowane w ostatnich 250 latach, umożliwiły osiągnięcie takiego poziomu cywilizacyjnego, który zapewnił mieszkańcom tej części globu godziwe warunki życia: pracę, dochód, mieszkania, edukację i kulturę oraz ochronę zdrowia. Na przełomie XX i XXI w. ta część ludzkości wkracza w tzw. „trzecią falę" rozwoju człowieka, zapowiadającą nadejście nowej cywilizacji i jeszcze bardziej pogłębiającą różnicę między Północą a Południem. Natomiast na południowych obszarach globu w XX w. nastąpił gwałtowny wzrost demograficzny, któremu jednak nie towarzyszył postęp cywilizacyjny ani rozwój ekonomiczny, mogący zapewnić bezpieczne i zdrowe życie oraz intelektualny rozwój. W drugiej połowie XX w. większość krajów Południa przeszła procesy dekolonizacji, które umożliwiły stworzenie własnych, suwerennych państw. Tworzenie podstaw własnej państwowości i szukanie sposobów przyspieszonego rozwoju nie było procesem bezkonfliktowym. Zacofanie społeczne i cywilizacyjne krajów post-

[82] A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2006, s. 176; A. Giddens, *op. cit.*, s. 59-64, 91-96.

[83] E. Haliżak, *Północ w stosunkach międzynarodowych*, (w:) *Stosunki międzynarodowe. Geneza...*, s. 407.

kolonialnych, przestarzałe systemy ekonomiczne, brak demokracji, konflikty zbrojne, wywoływane przez zwaśnione siły polityczne, autorytarne rządy, silna zależność od byłych państw kolonialnych ograniczały lub nawet uniemożliwiały rozwój cywilizacyjny. W rezultacie kraje Południa i tzw. „trzeci świat" stały się symbolem zacofania, biedy, wysokiej rozrodczości, a zarazem śmiertelności, terroru, nadużyć, korupcji, prymitywnej edukacji i braku nadziei na lepszą przyszłość[84]. Kraje Południa nie uczestniczyły w procesach modernizacyjnych i imponującym wzroście gospodarczym, który miał miejsce w XX w. Doprowadziło to do utrwalenia i pogłębienia się podziału świata na niespotykaną do tej pory skalę.

Podział struktury międzynarodowej na skonfliktowane ze sobą obszary Północy i Południa może być zatem czynnikiem sprzyjającym zbliżeniu i współpracy Rosji z rozwiniętymi krajami zachodnioeuropejskimi oraz USA, co może stanowić szansę na szybszą modernizację kraju z pomocą państw Zachodu. Świadomość istniejącego, a co więcej, zaostrzającego się podziału i konfliktu Północ – Południe, który w swojej najbardziej jaskrawej formie przejawia się w rozwoju fundamentalizmu islamskiego, skierowanego przeciwko krajom Zachodu, w coraz większym stopniu przyczynia się do przełamywania stereotypów związanych z podziałem i konfliktem Wschód – Zachód. Wśród elit politycznych i poszczególnych społeczeństw można dostrzec coraz większą wzajemną akceptację, potrzebę zbliżenia i wspólne przeciwstawianie się zagrożeniom współczesnego świata. Po istotnych zmianach ideologicznych, politycznych i społecznych Federacja Rosyjska wiąże się ze światem zachodnim, aby wspólnie uczestniczyć w budowaniu porządku międzynarodowego. Nie określa się bliżej formy tych związków, ale współczesna Rosja nie chce pozostawać na obrzeżach integrującej się Europy i funkcjonować na marginesie międzynarodowych stosunków politycznych, gospodarczych i wojskowych, gdyż groziłoby to zepchnięciem jej do poziomu krajów Południa i wykluczeniem z udziału w procesach modernizacji współczesnego świata. Chce być trwale obecna i spełniać istotne funkcje w świecie Północy, stanowiąc lądowy pomost pomiędzy Europą a Ameryką[85].

Niebezpieczeństwo przekształcenia Rosji w kraj Południa jest zagrożeniem realnym. W niektórych analizach podkreśla się, że postkomunistyczny Wschód, tzw. Eurazja zamiast przekształcić się w wyniku transformacji ustrojowej i gospodarczej w „północne" stabilne demokracje o wolnorynkowej gospodarce, w rzeczywistości tworzące ją państwa stały się krajami Południa, a używa się wobec nich takich określeń, jak: „peryferyzacja", „bałkanizacja". Dotychczasowy tzw. „drugi świat", zamiast wejść do grona krajów „pierwszego świata", zo-

[84] J. Muszyński, *op. cit.*, s. 123, 124.

[85] Por. W. Łukin, *Rossijskij most czeriez Atlantiku*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2002, vol. 1, nr 1, s. 101.

stał zepchnięty do grona krajów „trzeciego świata"[86]. Wysoko rozwinięte kraje Północy, aby zapobiec pogłębiającej się „bałkanizacji" Rosji, zaczęły wspierać jej starania dołączenia się do grona najbardziej rozwiniętych państw świata (np. poprzez przyznanie Federacji Rosyjskiej miejsca w grupie G-8), gdyż w pogłębiającej się biegunowości cywilizacyjnej między Północą a Południem widzi się źródło niestabilności, napięć i konfliktów - stąd dążenie do stabilizacji peryferii oraz zmniejszenia obszarów biedy i zacofania.

W rosyjskiej literaturze przedmiotu wskazuje się, że współczesna Rosja jest krajem o ograniczonych możliwościach oddziaływania w środowisku międzynarodowym, stanowiącym *great non-power* lub *limited great power* i próbującym odbudować swoją pozycję oraz wizerunek znaczącego podmiotu stosunków międzynarodowych po rozpadzie ZSRR[87]. Rosja nie jest już supermocarstwem, ale ze względu na swój potencjał (ekonomiczny, surowcowy i intelektualny) oraz położenie geograficzne jest zdolna współkształtować i wpływać na wiele procesów zachodzących w świecie[88]. Mimo negatywnych zmian położenia geopolitycznego, Federacja Rosyjska nie straciła swojej strategicznej pozycji na obszarze Eurazji i w dalszym ciągu stanowi siłę, która będzie decydować o jego przyszłych losach[89].

W perspektywie geopolitycznej współczesna Federacja Rosyjska stanowi kontynentalne państwo, posiadające ograniczony dostęp do Mórz Czarnego i Bałtyckiego i oddzielone od centralnej Europy strefą niezależnych państw. Ponadto, analizując położenie państwa rosyjskiego we współczesnym świecie, uznaje się, że rozpad ZSRR zmienił w dużym stopniu otoczenie zewnętrzne Rosji. W odróżnieniu od czasów ZSRR nie ma ona wzdłuż swoich granic wrogów zewnętrznych, ale ze względu na zmiany polityczne oraz konflikty etniczne w republikach dawnego Związku Radzieckiego (szczególnie zaś w rejonie Kaukazu i Azji Środkowej), utrzymuje się napięcie oraz destabilizacja. Wpływa to na sytuację Federacji Rosyjskiej tym niekorzystniej, że ma ona bardziej „otwarte" granice, co pogarsza jej położenie geopolityczne i strategiczne. W jej bliższym i dalszym otoczeniu znajdują się obecnie także stabilne i dynamicznie rozwijające się państwa: Japonia i Chińska Republika Ludowa na dalekim Wschodzie, integrująca się wokół Unii Europejskiej Europa Zachodnia i Środkowa oraz mocarstwa regionalne na Środkowym Wschodzie: Iran i Turcja[90].

---

[86] M.A. Mołchanow, *Russia and globalization*, *op. cit.*, s. 401.

[87] A.M. Salmin, *op. cit.*, s. 5.

[88] Kokoshin A., *What is Russia: a superpower, a great power or a regional power*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2002, vol. 48, nr 6, s. 121-123.

[89] N. Narochnitskaia, *op. cit.*, s. 72.

[90] E. Cziomer, L.W. Zyblikiewicz, *op. cit.*, s. 388.

Rosja leży pomiędzy trzema ważnymi regionami współczesnego świata. Na zachodzie Rosji wiodącą rolę odgrywa jednocząca się Europa, będąca zarówno potęgą ekonomiczną (ponad 20% światowego PKB), jak i militarną, koncentrującą swoje siły w ramach północno-atlantyckiego sojuszu NATO. Na wschodzie region Oceanu Spokojnego, z dominującą rolą Japonii i Stanów Zjednoczonych. Na południowym wschodzie najważniejszą rolę odgrywają Chiny z rozbudowanym kompleksem wojskowo-przemysłowym, dynamicznie rozwijającą się gospodarką oraz wielkim potencjałem demograficznym[91] . Jak się wskazuje w literaturze przedmiotu, wielkość kraju i położenie geopolityczne zmuszają Rosję do prowadzenia wielokierunkowej, aktywnej i pragmatycznej polityki zagranicznej. Jej główne kierunki to: kraje Wspólnoty Niepodległych Państw (które stanowią najważniejszy krąg międzynarodowego działania Rosji), stosunki rosyjsko-amerykańskie, stosunki z krajami Europy, Azji i Pacyfiku, Azji Południowej i Zachodniej, z państwami Bliskiego Wschodu, Afryki, Ameryki Łacińskiej, jak również kontakty z ONZ i innymi organizacjami międzynarodowymi[92]. Z geopolitycznego położenia Rosji wynika, że ma ona interesy gospodarcze zarówno w Europie, jak i w Azji. Dlatego jej priorytetem jest odgrywanie roli światowego lub ewentualnie regionalnego mocarstwa, pragnącego pełnić funkcję mediatora między światem rozwijającym się a światem rozwiniętym[93]. Specyficzne położenie Rosji uznaje się za podstawowy imperatyw dla rozwoju jej polityki i strategii oddziaływania w świecie[94].

Analizując położenie Rosji w świecie, można stwierdzić, że współczesna sytuacja geopolityczna stawia ją w położeniu regionalnej potęgi z ograniczonymi możliwościami oddziaływania międzynarodowego[95]. Straciła więc status mocarstwa światowego na rzecz roli potęgi regionalnej. O ile ZSRR był supermocarstwem o interesach globalnych, o tyle Rosja to wielkie mocarstwo, które ma swoje interesy regionalne i cywilizacyjne[96]. Kryzys wewnętrzny oraz zmiany w środowisku zewnętrznym doprowadziły do stopniowego przekształcenia Rosji z mocarstwa światowego w eurazjatyckie mocarstwo regionalne o silnej nostalgii imperialnej[97]. Pojęcia mocarstwo regionalne należy używać przy zastrzeżeniu, że współczesna Rosja ze względu na kryzys wewnętrzny (gospodarczy, polityczny i kulturowy) nie jest w stanie odgrywać roli hegemona dominującego na obszarze byłego imperium rosyjskiego. Powoduje to stopniowe słabnięcie więzi i wpływów rosyjskich w regionie eurazjatyckim i poszukiwanie

---

91 W.A. Kołosow, N.C. Mironienko, *op. cit.*, s. 223.

92 Z. Cesarz, E. Stadmuller, *op. cit.*, s. 142.

93 K. Kik, *Interesy narodowe Polski i Rosji w procesach integracji Europy*, (w:) *Niemcy, Polska, Rosja*, pod red. M. Dobroczyńskiego, Warszawa 1996, s. 145.

94 I.F. Kefeli, *op cit.*, s. 153.

95 N.A. Nartow, *op. cit.*, s. 173.

96 S. P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 273.

97 E. Cziomer, L.W. Zyblikiewicz, *op. cit.*, s. 390.

przez byłe republiki ZSRR alternatywnych związków (m.in. z Unią Europejska, światem islamu) poza dominacją Federacji Rosyjskiej. Z uwagi na negatywne skutki rozpadu ZSRR - w postaci zmniejszenia się możliwości oddziaływania Rosji w środowisku międzynarodowym i utrzymania swoich dotychczasowych sfer wpływu - rosyjska polityka zagraniczna jest obecnie ukierunkowana przede wszystkim na niezbędne reformy wewnętrzne, a następnie na odbudowanie swojej poprzedniej pozycji w środowisku międzynarodowym.

Przemiany cywilizacyjne współczesnego świata, przeobrażenia struktury porządku międzynarodowego i związana z tym zmiana geopolitycznego położenia Federacji Rosyjskiej wywołały w niej dyskusję dotyczącą tożsamości i interesów narodowych. Wskazuje się, iż identyfikacja nowej Rosji stanowi zadanie niezwykle trudne, gdyż żywa jest pamięć rozpadu ZSRR, a procesy przemian i modernizacji nie zostały na tyle ugruntowane, aby złagodzić traumę społeczną związaną z upadkiem imperium. Rosja znalazła się więc w okresie przejściowym, któremu towarzyszy brak spójności w konceptualizacji i realizacji interesu narodowego[98].

Współczesny dyskurs dotyczący kształtowania się nowoczesnej tożsamości jest otwarty i uwikłany w wewnętrzne sprzeczności, a Rosja stoi przed trudnymi wyborami określenia własnej tożsamości, oceny przeszłości i stworzenia podstaw dla przyszłego rozwoju[99]. W zależności od przyjętego sposobu interpretacji przeszłości i roli Rosji we współczesnym środowisku międzynarodowym powstają odmienne oceny co do jej przyszłości , rozmaite scenariusze rozwoju i sposobów postępowania. Jednakże wiele ocen jest wspólnych i można wskazać dominujące motywy i mity, które ukształtowały się w ostatnich dekadach w dyskursie publicznym. Dominujący typ postrzegania, uwarunkowany wewnętrzną specyfiką narodową i zewnętrznymi okolicznościami, określa perspektywę, z której interpretujemy świat, dokonujemy prognoz na przyszłość i wskazujemy sposoby działania. Dlatego też wyjątkowe znacznie dla podjęcia określonych działań ma sposób interpretacji świata zewnętrznego. Istotnym elementem analizy stosunków międzynarodowych jest przejście od pokazania zmian zachodzących na przełomie XX i XXI w. w położeniu geopolitycznym Rosji do analizy sposobów postrzegania świata przez Rosjan. Ważna jest ponadto próba wskazania dominującego paradygmatu, którym posługują się Rosjanie przy interpretacji świata zewnętrznego.

---

[98] S. Bieleń. *Tożsamość międzynarodowa...*, s. 12.

[99] Por. A. Lipatow, *Rosja i Polska: konfrontacja i grawitacja*, Toruń 2003, s. 373.

3. ROSYJSKA RECEPCJA PRZEMIAN W ŚRODOWISKU MIĘDZYNARODOWYM

Analizując czynniki kształtujące rosyjską politykę zagraniczną, należy zwrócić uwagę na przemiany w mentalności, związane ze zmianą geopolitycznej sytuacji państwa rosyjskiego na przełomie XX i XXI w., oraz na zmiany w sposobie postrzegania przez Rosjan świata zewnętrznego. Zakłada się, że sposób recepcji zjawisk zachodzących w środowisku międzynarodowym w dużym stopniu decyduje o podejmowanych decyzjach i o sposobach ich realizacji. Dlatego też, analizując czynniki zewnętrzne, wywierające swój wpływ na politykę zagraniczną Rosji, należy wskazać na ich odbiór społeczny oraz na proces kształtowania się wyobrażeń o świecie, bowiem te elementy wyznaczają swoistość postępowania.

Sfera stosunków międzynarodowych jest kształtowana przez działające, aktywne podmioty, które, podejmując działania zmierzające do zaspokojenia swoich potrzeb, wchodzą w interakcje z innymi, interpretują na swój własny sposób otoczenie zewnętrze i dostosowują do tego swoje działania. Swoiste dla każdego podmiotu postrzeganie i interpretacja świata zewnętrznego stanowią podstawę dla wszelkiej aktywności i podejmowanych działań. Zatem, aby rozumieć oraz wyjaśnić motywy i zachowania podmiotów w środowisku międzynarodowym, należy poddać analizie specyficzne „postrzeganie" świata przez badany podmiot, a konkretnie przez decydentów podejmujących w jego imieniu decyzje.

Spostrzeganie jest terminem wykorzystywanym w naukach społecznych, a rozpowszechnionym głównie w psychologii. Dla psychologii percepcja - postrzeganie jest aktem interpretacji bodźca zarejestrowanego w mózgu przez jeden lub więcej mechanizmów zmysłowych[100]. Badania nad percepcją dzieli się w psychologii na trzy obszerne kategorie, zgodnie z zasadniczym przedmiotem zainteresowania badaczy: a) nacisk na bodźcowe wyznaczniki percepcji, b) nacisk na aparat fizyczny służący wykrywaniu sygnałów, c) nacisk na inne czynniki związane z daną osobą, a wpływające na percepcje, takie jak: historia uprzedniego ćwiczenia, przynależność do określonej kultury oraz czynniki motywacyjne czy osobowościowe[101].

W teorii stosunków międzynarodowych proces postrzegania oznacza myślowe przetrawianie wszystkich elementów środowiska, ich zachowań i funkcji.

---

[100] A. P. Sperling, *Psychologia*, Poznań 1995, s. 64.

[101] P.G. Zimbardo, F.L. Ruch, *Psychologia i życie*, Warszawa 1997, s. 250

Jego istota sprowadza się do świadomego i celowego kształtowania wizerunków podmiotów i zjawisk środowiska. Postrzeganie stanowi nie tylko proces myślowego odzwierciedlania przedmiotów i zjawisk realnego środowiska, lecz także znajdywania i rozumienia sensu ich istnienia oraz dynamiki w różnych wymiarach. W procesie postrzegania swego otoczenia międzynarodowego każdy podmiot zmienia i kształtuje jego wizerunek. Wizerunki te mają duże znaczenie w myśleniu o stosunkach międzynarodowych i w zachowaniach międzynarodowych. Stanowią one ważny czynnik określania i oceniania własnych możliwości oraz reakcji poszczególnych podmiotów na potencjalne zachowania innych podmiotów[102].

Proces kształtowania wizerunków świata zewnętrznego, stereotypów, przeciwieństw my - oni jest dynamiczny i wieloaspektowy. Podejmując próbę odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób dzisiaj Rosjanie postrzegają świat, należy poznać czynniki kształtujące obraz współczesnego świata i poznać przebieg procesu ich społecznego utrwalenia i przekształcenia tych wyobrażeń w strategię polityczną.

W rosyjskich wyobrażeniach dominują trzy wizje dotyczące roli i miejsca Rosji w świecie: 1) Rosja jako część Europy i kraj, który, aby odrobić zapóźnienie rozwojowe, musi przyjąć model polityczno-gospodarzy Zachodu; 2) Rosja jako Eurazja i kraj z własną specyfiką kultury, polityki i gospodarki; 3) Rosja jako „pomost", „synteza" pomiędzy światem Zachodu i Wschodu, łączący oba te regiony. Na przełomie XX i XXI w. czynnikami, które w decydującym stopniu wpływają na kształtowanie się obrazu świata zewnętrznego i miejsca w nim Rosji, a tym samym wywierają wpływ na kształtowanie się polityki zagranicznej Rosji stały się: 1) dezintegracja ZSRR; 2) kryzys społeczno-ekonomiczny lat dziewięćdziesiątych; 3) charakter przywództwa politycznego (elity polityczne współczesnej Rosji zostały ukształtowane jeszcze w okresie istnienia ZSRR i wywodzą się z nomenklatury partyjnej KPZR); 4) zmiany w układzie światowych sił (dominująca rola USA jako światowego lidera)[103]. W ramach tych wyzwań i bodźców zaczął się kształtować nowy obraz współczesnego świata i jego postrzeganie (także nowy pogląd na rolę w nim Rosji). Na proces ten swój wpływ wywiera ponadto kilka znaczących elementów: 1) bolesna reakcja Rosjan na rozpad bipolarnego porządku międzynarodowego i utraty przez Rosję statusu supermocarstwa; 2) silny kryzys tożsamości i brak spójnych wyobrażeń o świecie, powodujące, że różne grupy społeczne, etniczne czy też regionalne inaczej widzą rolę i miejsce Rosji w świecie; 3) złożona sytuacja wewnętrzna, związana z kryzysem instytucji państwa i koniecznością modernizacji kraju[104].

---

[102] J. Kukułka, *Teoria stosunków...*, s. 124, 125.

[103] A. Arbatov, *Russia's foreign policy alternatives*, „International Security" 1993, vol. 18, nr 2, s. 6-8.

[104] *Mir głazami Rossijan, op. cit.*, s. 58.

Wymogi transformacji spowodowały, że na początku lat dziewięćdziesiątych w polityce zagranicznej kraju dominowała bezkrytyczna orientacja na kraje Zachodu. Jednakże stopniowo konsekwencją nieudanych reform stało się coraz silniejsze dystansowanie się od orientacji na Zachód i próby wypracowania nowej strategii, która pozwoliłaby utrzymać pozycję w świecie.

W procesie kształtowania strategii państwa następuje po pierwsze konfrontacja obrazu współczesnego świata (jak ludzie sytuują swoje państwo i swoją tożsamość w systemie międzynarodowym) z tradycją historyczną i polityczną, z utrwalonymi w świadomości społecznej mitami, wyobrażeniami, które są związane z przeszłymi doświadczeniami utrwalonymi w zbiorowej pamięci. Tradycja jest konfrontowana ze współczesnymi doświadczeniami, a w historii szuka się recept i podpowiedzi wyjaśniających dzisiejszą rzeczywistość. Po drugie następuje artykulacja tak wytworzonych poglądów i przeniesienie ich do sfery publicznej w ramy dyskursu publicznego. W procesie tym dokonuje się uogólnienie roli państwa w świecie, sposobów postrzegania tożsamości, co następnie narzuca pewien ogólny sposób myślenia o otoczeniu zewnętrznym. Trzecim etapem jest pojawienie się pewnego dominującego sposobu postrzegania świata w mass mediach, upowszechnienie go i utrwalenie w świadomości społecznej, w opinii publicznej, wśród elit politycznych, co powoduje, że staje się on częścią kultury danej społeczności[105]. W sferze formalnych instytucji państwowych dominujący sposób postrzegania świata przejawia się poprzez działania państwa, dyplomację, polityczne wystąpienia i następuje jego instytucjonalizacja przede wszystkim poprzez tworzenie na jego podstawie strategii politycznych, doktryn politycznych czy wreszcie oficjalnych dokumentów urzędowych[106].

Analizując wpływ zmian w środowisku międzynarodowym na percepcję otoczenia zewnętrznego przez obywateli rosyjskich, wskazuje się przede wszystkim na ich psychologiczny aspekt, podkreślając fakt, że większość Rosjan, w odróżnieniu od obywateli innych państw, czuje się w wyniku przemian

[105] Na przykład uporczywe upowszechnianie przekonania o eurazjatyckości Rosji spowodowało, że postrzeganie jej jako kraju eurazjatyckiego stało się dominującym paradygmatem, niestety upowszechnianym także przez polskich autorów, ulegających sugestii rosyjskich publikacji, z których większość uznaje twierdzenie o wyjątkowości i eurazjatyckości Rosji za niepodważalny fakt. W rzeczywistości koncepcja eurazjatycka jest jednym z wielu równoprawnych możliwych sposobów postrzegania Rosji, a dominacja dyskursu eurazjatyckiego jest tylko wynikiem sytuacji, w której znalazło się współczesne państwo rosyjskie. Wydaje się, że bardziej racjonalnym i właściwym sposobem postrzegania Rosji jest uznanie jej za kraj eurazjatycki w rozumieniu geopolitycznym i europejski pod względem kulturowo-historycznym. Zob. W. Łukin, *Rossijskij most czeriez Atlantik, op. cit.*, s. 101.

[106] Por. J. O'Loughlin, G. O'Tuathail, V. Kolossov, *Russian geopolitical culture and public opinion: the mask of Proteus revisited*, „Transactions of the Institute of British Geographers" 2005, vol. 30, nr 3, s. 324.

historycznie przegrana. Dominuje więc przekonanie, iż rozpad ZSRR i utrata statusu supermocarstwa były porażką dla społeczeństwa rosyjskiego i spowodowały rozliczne dysfunkcje gospodarcze, polityczne i społeczne, w więc dotyczące prawie wszystkich aspektów życia codziennego. Ważnym elementem postrzegania przez Rosjan upadku ZSRR jest fakt, że byłe republiki związkowe po krachu systemu radzieckiego otrzymały szansę budowy własnej narodowej tożsamości. Można natomiast uznać, że Rosja ją utraciła, gdyż od czasów carskich jej tożsamość była zorientowana na ekspansję i budowę własnej mocarstwowości, pozwalającej na uzyskanie znaczącego wpływu na politykę w skali całego globu. Ponadto na Rosję „spadło" całe negatywne odium związane z dziedzictwem totalitarnego państwa - Związku Radzieckiego, natomiast byłe republiki, niezależnie od faktu, że one również tworzyły ZSRR, uniknęły utożsamiania ich z totalitarną i mocarstwową przeszłością.

Traumatyczne przeżycia społeczeństwa rosyjskiego, związane z upadkiem ZSRR i głębokim kryzysem państwa, wpłynęły na rosnącą od początku lat dziewięćdziesiątych tęsknotę za przeszłością, idealizowanie dziejów zbiorowości i przeciwstawianie kryzysowej kondycji dnia codziennego temu, co było dawniej. Rosjanie, interpretując to, co się stało, nie mogąc pogodzić się utratą statusu supermocarstwa oraz olbrzymiej ilości terytorium państwowego, zaczęli poszukiwać „kozłów ofiarnych" i zrzucać odpowiedzialność za wydarzenia przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych na wrogie siły zewnętrzne, utożsamiane przede wszystkim z Zachodem. To wytłumaczenie, zrzucające winę za nieudany proces przemian na czynniki zewnętrzne, wpływa na postrzeganie świata jako wrogiego i pragnącego pomniejszyć rolę Rosji, która musi się przed tym wszystkimi sposobami bronić, aby nie utracić swej tożsamości i godności. Stąd też koncentracja dzisiejszych rosyjskich politycznych ideologii na hasłach narodowo-patriotycznych, obecna w programach właściwie wszystkich partii politycznych odnoszących sukcesy w wyborach do rosyjskiego parlamentu[107]. Nacjonaliści rosyjscy zdradzają wyraźne przywiązanie do spiskowego postrzegania dziejów i są skłonni widzieć w krajach Zachodu główne centrum antyrosyjskich działań i źródło obcych idei, które niszczą naród rosyjski w zemście za jej niedawną wielkość[108]. Najbardziej wyrazistym przedstawicielem antyzachodniej myśli politycznej jest Aleksander Dugin - myśliciel i pisarz polityczny, którego idee wywarły pewien wpływ chociażby na ideologię Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej. Za głównego wroga Rosji uważa on zachodnią ideologię „atlantyzmu", która stała się instrumentem geopolitycznej gry Zachodu, wymierzonej w jego odwiecznego przeciwnika, jakim jest Federacja Rosyjska

[107] Por. J. Potulski, *System partyjny Rosji...*, s. 267-288.

[108] *Idem, Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Toruń 2005, s. 459-461; E. Wyciszkiewicz, *Współczesna Rosja wobec Zachodu*, Łódź 2003, s. 37-45.

– imperium eurazjatyckie[109]. Postawy takie są obecne nie tylko w skrajnych nurtach reprezentowanych przez Dugina, ale także w *main stream* dyskusji o przyczynach tego, co stało się w Rosji pod koniec XX w.

Jeden z najwybitniejszych współczesnych rosyjskich pisarzy Aleksander Sołżenicyn pisał w publikacji *Rosja w zapaści*, że zamiary Zachodu, zwłaszcza zaś USA, wobec Rosji zawsze były takie same – administracja USA przez całe dziesiątki lat pragnęła klęski i rozpadu Związku Radzieckiego, a po osłabieniu Rosji i wepchnięciu jej w stan chaosu, spowodowanego rozpadem ZSRR, amerykański antykomunizm przeszedł w to, czym naprawdę zawsze był – w antyrosyjskość, uznając Rosję za kraj „zbyteczny" na mapie świata i podejmując wszelkie możliwe próby jego osłabienia[110]. Podkreśla się m.in., że działania państw zachodnich są wymierzone bezpośrednio przeciwko Rosji. We współczesnym świecie rozgrywa się bowiem nowa wielka gra o kontrolę nad strategicznymi surowcami oraz drogami ich transportu. Kraje wysoko zaawansowane gospodarczo w obliczu „granic wzrostu" stanęły przed alternatywą: albo przeorientować swoją politykę w duchu samoograniczenia, albo przesunąć „granice wzrostu", dokonując nowego geopolitycznego podziału świata[111].

W tym kontekście wskazuje się, że rozpad ZSRR był najbardziej korzystny z punktu widzenia USA i Europy Zachodniej, gdyż pozwolił im na wyeliminowanie Rosji z jej dotychczasowych stref wpływów. Eurazjatycka strategia Zachodu ma na celu zepchnięcie Rosji na północny-wschód i zablokowanie jej dostępu do regionów Morza Kaspijskiego i Czarnego – bogatych w strategiczne surowce naturalne. Regiony te mają zostać stopniowo wchłonięte do „atlantyckiej" strefy wpływów i stąd bierze się zachodnia polityka nakierowana na przyciągnięcie Azerbejdżanu, Gruzji, Ukrainy, krajów Azji Środkowej, aby zapanować nad kluczowymi drogami transportowymi i zasobami. Stąd bierze się także powszechne traktowanie w mediach zachodnich wojny w Czeczenii, jako ruchu narodowo-wyzwoleńczego, oskarżanie Rosji o wielowiekowy imperializm oraz deprecjacja Białorusi, która jako jedyne europejskie państwo byłego ZSRR zachowuje dobre kontakty z Federacją Rosyjską[112].

Niezależnie od faktu, że rosyjski nacjonalizm, szukający przyczyn rozpadu ZSRR na zewnątrz, nie jest ideologią agresywną, gdyż główna jego funkcja sprowadza się do kompensowania w sferze idei realnej słabości narodu rosyjskiego i poczucia historycznej porażki[113] (będąc tym samym sposobem radzenia sobie z traumą społeczną przez jej swoistą interpretację), to kształtuje i wyraża men-

---

[109] Por A. Dugin, *Osnowy geopolityki, op. cit.*, s. 105-115.

[110] A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści, op. cit.*, s. 21-26.

[111] A.S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji: alternatywne scenariusze u progu XXI w.*, (w:) *Historia i geopolityka...*, s. 39.

[112] N. Narochnitskaia, *op. cit.*, s. 61, 62.

[113] A. Walicki, *Smuta czy tylko...*, s. 22, 23.

talność Rosjan, którym przemiany społeczne i polityczne nie przyniosły niczego dobrego.

Ogólnie we współczesnej Rosji wskazuje się, że w nowy porządek światowy, kształtujący się na przełomie XX i XXI w., Federacja Rosyjska wkroczyła w skrajnie dla siebie niedogodnym położeniu. W światowej recepcji liberalizacja oraz demokratyzacja współczesnego świata, a także postępująca globalizacja są następstwem upadku świata dwubiegunowego i rezultatem przegranej ZSRR w zimnowojennej rywalizacji. Odrodzona Rosja na początku lat dziewięćdziesiątych, odchodząc od rzeczywistości związanej z państwem radzieckim, zaczęła poszukiwanie swojej nowej tożsamości, nie chcąc nadmiernie utożsamiać się z totalitarnym dziedzictwem. Mimo to w wielu wypadkach w środowisku międzynarodowym wciąż jest postrzegana przede wszystkim jako kontynuator totalitarnego państwa radzieckiego, a także sami Rosjanie często postrzegają świat zewnętrzny w kategoriach zagrożenia i niechęci wobec ich kraju, co umacnia postawy izolacjonistyczne i nacjonalistyczne.

Niedogodność położenia współczesnej Rosji wynika z faktu, że z jednej strony rozwinięte kraje Zachodu, które okazały się zwycięzcami w „zimnej wojnie", w dalszym ciągu postrzegają ją jako kontynuację ZSRR i rywala, co powoduje ich nieufność wobec współpracy z nią. Z drugiej zaś strony długoletnia izolacja gospodarcza i kulturowa Rosji „nauczyła" świat zachodni radzić sobie bez współpracy z nią. Niejako „siłą inercji" świat zewnętrzny wciąż okazuje państwu rosyjskiemu wrogość związaną jeszcze z okresem rywalizacji zimnowojennej, a także postrzega ją jako region marginalny, bez którego system światowy może istnieć i rozwijać się[114].

W rosyjskiej literaturze przedmiotu wskazuje się ponadto, że w polityczno-kulturowym aspekcie zmiana geopolitycznego położenia Rosji ponownie na plan pierwszy wysunęła tradycyjną dla historii i kultury rosyjskiej dyskusję o jej przynależność i stosunek do cywilizacji Zachodu. We współczesnej wersji jest to pytanie o to, czy Rosja powinna ukierunkować się na państwa Zachodu w nadziei na pomoc materialną, technologiczną i kulturową w przemianach wewnętrznych, czy też szukać wzorów w Azji, w której Chiny, Indie i Japonia, chroniąc własną tożsamość, odmienną od wzorców dominującej cywilizacji zachodniej, aspirują jednocześnie do miana światowych potęg. W obrębie priorytetów politycznych pojawiła się także kwestia czy Rosja powinna skoncentrować wszystkie swoje siły na reformach wewnętrznych i podniesieniu standardu życia obywateli, czy – tak jak miało to miejsce w jej historii – położyć akcent na utrzymanie własnej siły militarnej jako atrybutu mocarstwowości[115] .

Zmiana rzeczywistości geopolitycznej, do której doszło zarówno w wymiarze obiektywnym, związanym z przemianami w ładzie międzynarodowym, jak

[114] A.S. Panarin, *Rossija w ciklach mirowoj istorii*, Moskwa 1999, s. 285.
[115] Por. N.M. Sirota, *op. cit.*, s. 101.

i subiektywnym, czyli związanym ze zmianą przez Rosjan sposobów myślenia o roli własnego państwa w świecie, wymusiła redefinicję dotychczasowych paradygmatów postrzegania roli i miejsca Rosji w światowej przestrzeni. Doprowadziła też do stworzenia nowej geopolitycznej koncepcji państwa, które w rzeczywistości stanęło przed ograniczonym wyborem: przyjąć dominujące w pozimnowojennym świecie wzory zachodnioeuropejskiej nowoczesności i stać się krajem zeuropeizowanym, niejako „drugą Europą", czy wrócić do tradycyjnych wzorów - zawartych m.in. w teokratycznej teorii „Moskwy - Trzeciego Rzymu" czy też ideologii słowianofilstwa - i szukać własnej drogi rozwoju, podkreślając swoją odrębność i specyfikę. Rozpad ZSRR i zmiana sytuacji geopolitycznej kraju wywołały na nowo wielowiekową rosyjską dyskusję na temat jej geopolitycznego umiejscowienia - czy w Europie, czy w Azji, czy też stanowi ona samoistną całość od nich odrębną. Powszechnie przyjmuje się w Rosji założenie, że fundamentalne zmiany, które zaszły zarówno w środowisku międzynarodowym, jak i wewnątrz państwa, stawiają przed nią zadanie sformułowania swoich celów politycznych, aktualnych wobec nowej realności świata. Przełom XX i XXI w. stanowił więc etap poszukiwań nowej roli i pozycji kraju w szybko zmieniającej się rzeczywistości.

Część rosyjskich elit politycznych uważała, że upadek komunizmu pozwoli Rosji na przekształcenie się w nowoczesne państwo na wzór cywilizacji zachodniej, część natomiast, odwołując się przede wszystkim do specyficznego położenia geopolitycznego, głosiła konieczność odbudowy kraju jako mocarstwa eurazjatyckiego[116]. Dlatego też w Rosji w postrzeganiu miejsca państwa w geopolitycznym ładzie świata dominowały dwie koncepcje: z jednej strony przekonanie, że jest ona czy też powinna być częścią „wielkiej Europy" i świata Zachodu, z czym wiązało się nastawienie na modernizację na wzór zachodnioeuropejski oraz szukanie kontaktów z wiodącymi krajami zachodnioeuropejskimi, a z drugiej strony przekonanie, iż Federacja Rosyjska jest regionem specyficznym, samodzielnym mocarstwem, z czym wiązało się szukanie własnej tożsamości poprzez podkreślanie rosyjskiej odrębności i próbę stworzenia własnych dróg rozwojowych.

Pierwsza z nich, określana jako „europejska" lub „atlantycka", pojawiła się jeszcze przed ostatecznym rozpadem ZSRR, w okresie rządów Michaiła Gorbaczowa jako idea „Europy - wspólnego domu". Stanowiła prozachodni, okcydentalistyczny zwrot w polityce wewnętrznej i zagranicznej ZSRR, zakładający rozszerzenie stosunków i współpracy z Europą Zachodnią. Druga pojawiła się wraz z klęską polityki Michaiła Gorbaczowa, a następnie na skutek porażki liberalnych reform gospodarczych i politycznych w okresie rządów pierwszego prezydenta Federacji Rosyjskiej Borysa Jelcyna, kiedy w obliczu kryzysu cywi-

[116] E. Cziomer, L.W. Zyblikiewicz, *op. cit.*, s. 388.

lizacyjno-kulturowego zaczęło się upowszechniać przekonanie o odrębności i wyjątkowości Rosji oraz o potrzebie jej powrotu do źródeł. Najważniejszą polityczną, a także intelektualną alternatywą wobec stanowiska prozachodniego stał się wówczas tzw. neoeurazjatyzm, odwołujący się do geopolitycznej koncepcji *heartlandu* i zakorzenionego w kulturze rosyjskiej przekonania, że Rosja to ani Wschód, ani Zachód, ale coś trzeciego – specyficznego, stanowiącego połączenie tych dwóch pierwiastków.

Pojęcie *heartlandu* jest związane z geopolitycznymi koncepcjami brytyjskiego geografa Halforda Mackindera (1861–1947). Według koncepcji Mackindera na geopolityczny obraz globu składa się Światowa Wyspa (*World Island*), tj. połączony kontynent Europy, Azji i Afryki oraz otaczający ją ocean, na którym rozrzucone są wyspy-satelity: Ameryka Północna i Południowa, Australia, a także Wielka Brytania, Japonia itd. Mackinder podkreślał, że dzieje ludzkości toczyły się przede wszystkim na tym wielkim kontynencie, a oceaniczne peryferia dopiero w nieodległej przeszłości zaczęły aktywnie uczestniczyć we wspólnej historii świata. Analizując historię i geografię świata, zwrócił uwagę na strefę centralną Światowej Wyspy, na jej północno-wschodnią część, określaną jako Eurazja, którą nazwał *heartland* – serce kontynentu, strefa centralna, kraj rdzeniowy, chcąc podkreślić jej znacznie w dziejach ludzkości[117]. Mackinder twierdził, że historia ludzkości jest i będzie zawsze zdominowana przez konflikt pomiędzy mocarstwami kontynentalnymi i morskimi. Był jednocześnie zwolennikiem teorii kontynentalnej, zakładającej przewagę ziemi nad morzem, tj. przewagę państw, które są w stanie opanować masę kontynentalną, nad potęgami morskimi. Według Mackindera *heartland* miał decydujące znaczenie strategiczne, gdyż opanowanie tej przestrzeni dawałoby panowanie nad masą kontynentalną, a w konsekwencji nad światem: „kto rządzi sercem kontynentu, panuje nad światową wyspą; kto panuje nad światową wyspą, panuje nad światem"[118]. Eurazjatyzm stanowił natomiast jeden z najbardziej znanych i żywotnych, oryginalnych dwudziestowiecznych rosyjskich ruchów umysłowych. Wśród innych odmian rosyjskiej ideologii narodowej wyróżnia się korzystnie rozmachem intelektualnym i wszechstronnością podnoszonej problematyki (kultura, etniczność, geopolityka, ustrój państwa, historia, prawosławie), a także znacznym dopracowaniem naukowej argumentacji, dzięki czemu mógł stać się intelektualną podbudową współczesnych koncepcji politycznych[119].

Można uznać, że współczesne postrzeganie świata przez Rosjan nawiązuje przede wszystkim do koncepcji *heartlandu* i tradycji eurazjatyzmu, co skutkuje odbiorem Rosji jako samodzielnego regionu, posiadającego własną specyfikę i tożsamość. Nawiązanie do geopolitycznych koncepcji Halforda Mackindera

[117] L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 1999, s. 13, 14.
[118] C. Jean, *op. cit.*, s. 67-69.
[119] R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji...*, s. 139.

stanowi element próby przywrócenia Rosji znaczenia i przekonania, że mimo głębokiego kryzysu jest ona niezwykle ważnym, a wręcz kluczowym obszarem świata, bez którego niemożliwe jest rozwiązywanie globalnych problemów. Wskazuje się także, że z uwagi na ogromne znaczenie Rosji jako „strefy centralnej" i „państwa środka" kraje zachodnioeuropejskie („atlantyzm") dążą wszelkimi sposobami do ograniczenia jej roli, a nawet do jej zniszczenia jako swojego głównego wroga, stojącego na drodze do dominacji nad światem[120].

Eurazjatyzm we współczesnej Rosji jest obecny zarówno na poziomie „niskiej geopolityki", czyli wyobrażeń o rosyjskiej tożsamości obywateli Federacji Rosyjskiej, jak i na poziomie „wysokiej geopolityki", czyli wyobrażeń elit politycznych o Rosji i świecie zewnętrznym. Ponadto taki obraz jest upowszechniany przez władze (tzw. oficjalny eurazjatyzm), mass media oraz różnorodne publikacje, w tym także naukowe. W związku z tym powszechnie przyjmuje się założenie, że Rosja stanowi kraj eurazjatycki o specyficznej kulturze i tożsamości. Ze względu na swoją eurazjatycką wyjątkowość ma ona unikalne interesy polityczne w środowisku międzynarodowym, własne drogi rozwoju[121]. Eurazjatyzm zakładający, że Rosja stanowi *super-etnos* będący połączeniem ludów słowiańskich i ugrofińskich z ludami turańskimi, a w geopolitycznym sensie jest politycznym spadkobiercą imperium mongolskiego[122], stanowi ideologiczną podbudowę postrzegania świata, własnej odrębności i jest uzasadnieniem rosyjskich aspiracji do dominacji na obszarze Eurazji, utożsamianym z terytorium byłego ZSRR.

Powszechne przyjęcie paradygmatu eurazjatyckości Rosji wynika z sytuacji, w jakiej znalazła się współcześnie i w dużym stopniu jest to wyobrażenie wyraźnie związane z rzeczywistością przełomu XX i XXI w. Wówczas, odrzucając dotychczasową tożsamość, Rosja zaczęła poszukiwać nowych ideologii i form kulturowych, dostarczających ludziom swoistej „mapy świata" oraz reguł praktycznego postępowania. Eurazjatyzm miał dostarczyć pewnej koncepcji świata, a zarazem legitymizować zachowania polityczne elit zarówno na poziomie międzynarodowym, jak i wewnątrz kraju. W obliczu kryzysu państwa, nieudanych reform gospodarczych, pomniejszenia znaczenia Rosji, kłopotów z modernizacją, odrzucenia przez Zachód rosyjskich aspiracji do bycia pełnoprawnym partnerem dla wysokorozwiniętych państw Zachodu, eurazjatyzm, zaadaptowany

[120] Por. A. Dugin, *Osnowy geopolitiki, op. cit.*, s. 105-120.

[121] J. O'Loughlin, G. O'Tuathail, V. Kolossov, *op. cit.*, s. 323; A.A. Kara-Murza, *Zmiana formuły tożsamości: Rosja między okcydentalizmem a samoistnością*, (w:) *Polacy i Rosjanie. 100 kluczowych pojęć*, pod red. A. Magdziak-Miszewskiej, M. Zuchiniak, P. Kowala, Warszawa 2002, s. 208-220.

[122] Por. P. Sawicki, *Stiep i osiedłost'* (w:) *Russkij mir. Geopoliticzeskije zamietki po russkoj istorii*, Moskwa–Sankt-Petersburg 2003, s. 811; N. Trubieckoj, *Spojrzenie na historię Rosji nie z zachodu, a ze wschodu*, (w:) *Dusza polska i rosyjska. Antologia*, pod red. A. de Lazari, Warszawa 2004, s. 289.

do nowych realiów, stał się odpowiedzią elit politycznych oraz intelektualnych i wytłumaczeniem zachodzących zjawisk, w tym zwłaszcza fiaska polityki państwa. Zarazem dał powszechną wizję świata, a dzięki temu zapewnił ideologiczną „jedność społeczno-kulturową", szczególnie istotną w obliczu zachodzących procesów decentralizacyjnych, zagrażających spoistości państwa.

W sferze stosunków międzynarodowych eurazjatycka interpretacja powoduje, że odrzuca się postulat uniwersalizmu wzorów Zachodu i zakłada policentryzm współczesnego świata. Rosja, jej terytorium i kultura nie należą jedynie do Europy, ale stanowią swoiste „serce kontynentu" eurazjatyckiego i w związku z tym politycznie i kulturowo Rosja powinna być obecna w świecie jako ogniwo pośrednie między Europą a Azją, zapewniając sobie geopolityczną rolę na obu tych obszarach. Rosja jest filarem świata prawosławno-słowiańskiego i geopolitycznym patronem wielkiego obszaru północnej i środkowej Azji (jest to więc obszar jej zainteresowań geopolitycznych), gdzie powstała cywilizacja słowiańsko-azjatycka. Rosja ma więc uzasadnione prawo bronić swoich interesów na obszarze byłego imperium rosyjskiego, w szczególności w państwach postradzieckich (tzw. bliskiej zagranicy), które stanowią jej naturalną strefę wpływów[123]. Zwolennicy idei szeroko rozumianego eurazjatyzmu są przeciwni „atlantyzmowi"[124] jako geopolitycznej koncepcji Rosji, twierdząc, że zależność Rosji od Europy - nawet tylko pod względem kulturowym - zniekształciłaby rosyjską „duszę" i spowodowałaby utratę tożsamości. Strategicznym zadaniem dla Rosji jest stworzenie bloku państw kontynentalnych, który mógłby się przeciwstawić wpływom cywilizacji morskich (Wielka Brytania i USA). Blok taki mógłby obejmować Paryż - Berlin - Moskwę - Pekin - Delhi - Teheran.

Jak się wskazuje, eurazjatyckie koncepcje są współcześnie silnie obecne w Rosji, a nawet uważa się niekiedy, że cała polityka zewnętrzna i wewnętrzna Rosji po 1989 r. w większym lub mniejszym stopniu była oparta na koncepcji eurazjatyzmu[125]. Nie jest to pogląd w pełni słuszny, gdyż polityka zagraniczna Rosji w okresie rozpadu ZSRR na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięć-

[123] M. Baczwarow, A. Suliborski, *op. cit.*, s. 43.

[124] Należy zauważyć, że atlantyzm jako dominująca ideologia państwa i elit politycznych od czasów dojścia do władzy Michaiła Gorbaczowa poniósł fiasko jako strategia polityki zagranicznej i wewnętrznej. Jego miejsce zajęła ideologia tłumacząca niepowodzenia atlantyzmu (m.in. odrębnością Rosji i niechęcią Zachodu wobec Rosji) i występująca przeciwko atlantyzmowi jako prozachodniej strategii rozwoju państwa. Niezależnie jednak od fiaska liberalnych reform i stosunku USA i Europy Zachodniej do Federacji Rosyjskiej, prozachodnie nastawienie zarówno elit politycznych, jak i społeczeństwa było niezwykle wręcz trwałe. Jeszcze na początku swojej pierwszej kadencji prezydent Władimir Putin próbował dokonać strategicznego zbliżenia ze światem Zachodu (por. M. Menkiszak, *Prozachodni zwrot w polityce zagranicznej Rosji: przyczyny, konsekwencje, perspektywy*, „Punkt Widzenia" Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2002, www.osw. waw. pl).

[125] M. Baczwarow, A. Suliborski, *op. cit.*, s. 43.

dziesiątych była zdominowana przez nurt prozachodni, ukierunkowany na pełną współpracę z Zachodem. Jest to jednak o tyle słuszny pogląd, że Rosja po rozpadzie ZSRR (a zwłaszcza w obliczu fiaska prozachodniej polityki) za główny cel polityki zagranicznej wobec byłych republik uznawała stworzenie zintegrowanego politycznie i gospodarczo stowarzyszenia państw pod swoim kierownictwem, zdolnego zająć znaczącą pozycję we wspólnocie międzynarodowej, zwłaszcza zaś na obszarze Europy i Azji[126]. Polityka zagraniczna była tu jednak elementem wtórnym, bowiem przyjęcie strategii eurazjatyckiej wynikało z upowszechnienia się w wyobrażeniach społecznych ideologii eurazjatyckiej. Dominacja eurazjatyzmu w życiu społecznym wynikła z faktu, że brak sukcesów politycznych oraz gospodarczych, związanych z liberalnymi reformami politycznymi (przekształcenie Rosji na wzór krajów zachodnioeuropejskich) oraz niechęcią USA i krajów zachodnioeuropejskich do uznania roli Federacji Rosyjskiej w świecie, spowodował dyskredytację nurtów okcydentalistycznych i odrzucenie koncepcji modernizacji państwa rosyjskiego na wzór Europy Zachodniej. W tej sytuacji eurazjatyzm – jako doktryna ideologiczna dostosowana do warunków współczesnych – stanowił najlepsze wytłumaczenie dla zachodzących procesów, przywracał także poczucie tożsamości i godności (utraconej w obliczu upadku ZSRR). Dlatego też z całej bogatej historycznej spuścizny ideologiczno-kulturowej Rosji na obecnym etapie rozwoju społeczeństwa rosyjskiego nurt ten stał się dominującym sposobem patrzenia na świat.

Ponadto na interpretację otoczenia zewnętrznego i procesów w nim zachodzących w dalszym ciągu mocno wpływa problem rozpadu ZSRR. Wydarzenie to powszechnie jest odbierane w Rosji jako porażka i stało się rzeczywistą tragedią dla wielu Rosjan. Część elit politycznych i intelektualnych nie potrafiła się pogodzić z utratą znacznej części terytoriów i wpływów, dlatego aktywnie poszukują różnorodnych możliwości wzmocnienia swoich wpływów na tradycyjnych obszarach. Dla współczesnej Federacji Rosyjskiej, która po rozpadzie ZSRR próbuje znaleźć sposoby utrzymania kontroli nad obszarem byłych republik radzieckich, oficjalnie uznawanych za żywotną strefę interesów, eurazjatyzm może stanowić ideologiczna podbudowę takiej polityki. Uznaje się nawet niekiedy, że koncepcja ta może być gotowym, wszechstronnie rozpracowanym projektem rekonstrukcji i ekspansji wielkiej Rosji, że jest to odpowiedź rosyjskich ideologów na upadek imperium[127]. Zatem nie sposób zrozumieć współczesnej Rosji, w tym także postrzegania przez nią własnych ról międzynarodowych, bez odwołania się do znajomości eurazjatyzmu, który w dużym stopniu determinuje rosyjskie wizje porządku międzynarodowego i jej roli w świecie. Eurazjatyzm jest ideolo-

[126] K. Łastawski, *Kształtowanie nowej tożsamości rosyjskiej polityki zagranicznej*, (w:) *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 108.

[127] R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji...*, s. 11.

gią niezwykle wpływową, gdyż stanowi podstawę antyamerykańskiego i antyglobalistycznego etosu społeczeństwa oraz elit politycznych[128].

W literaturze rosyjskiej także podejmuje się próby analizy współczesnego położenia geopolitycznego Rosji i szukania najefektywniejszej strategii postępowania. Są one o tyle wartościowe, że ukazują sposób postrzegania współczesnego otoczenia zewnętrznego kraju, co przedkłada się następnie na próby wypracowania efektywnej polityki zagranicznej.

Efektem tych analiz jest przekonanie, że współczesna Rosja ma za zadanie przede wszystkim powstrzymanie procesu dalszego osłabiania państwa, niedopuszczenie, aby stało się „obiektem" kształtującego się nowego porządku światowego, ale by aktywnie włączyło się w procesy budowy nowego ładu, gdyż tylko dzięki temu może mieć wpływ na zachodzące procesy, a także stać się podmiotem i jednym z „centrów siły" współczesnego świata. Wskazuje się także, że przy budowie strategii polityki zagranicznej należy dostrzegać, iż Rosja przestała być mocarstwem światowym, a stała się mocarstwem regionalnym. Aby móc prowadzić samodzielną i aktywną politykę zagraniczną, musi ona przerwać dalsze obniżanie się jej roli z płaszczyzny globalnej na regionalną i wrócić do grupy państw - światowych liderów. Rosja musi także zapewnić sobie rolę hegemona w regionie byłego ZSRR lub w całym regionie tzw. Eurazji, gdyż we współczesnych stosunkach międzynarodowych największe znaczenie uzyskują wielkie geopolityczne koalicje: północnoamerykańskie geopolityczne partnerstwo budowane wokół USA, „Wielkie Chiny" z centrum w ChRL, czy też UE będąca koalicją wysokorozwiniętych krajów zachodnioeuropejskich[129].

Jak wynika z analizy literatury rosyjskiej, najpowszechniejszą próbą określenia współczesnego geopolitycznego położenia Rosji jest odwołanie się do koncepcji *heartlandu*. Jest to chyba najbardziej rozpowszechniony sposób postrzegania miejsca Rosji w świecie, na którego podstawie buduje się większość strategii rozwoju i ocenia się, jaką rolę może ona odgrywać we współczesnych stosunkach międzynarodowych. W postrzeganiu Rosji i świata zewnętrznego dominuje paradygmat kształtujący postępowanie Rosjan, przyjmowane przez nich normy, sposób opisu zjawisk, hierarchię problemów i metod ich rozwiązywania. Rosja jako *heartland* - „kraj środka", „serce" kontynentu eurazjatyckiego. Nie jest to ani Wschód, ani Zachód, ale coś trzeciego, specyficznego i unikalnego, co stanowi wartość, którą należy wzmacniać i ochraniać. Dominacja takiego obrazu świata jest wyrazem aktualnych problemów i wyzwań stojących przed współczesną Federacją Rosyjską. Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych na fali entuzjazmu, wywołanego liberalizacją systemu politycznego, dominował obraz Rosji jako części Europy. Zmiana nastąpiła wraz z niekorzystnymi

[128] M. Schmidt, *Is Putin pursuing a policy of eurasianism?*, „Demokratizatsiya" 2005, vol. 13, nr 1, s. 93.

[129] K. Rawiczandran, *Geopolitika Rossii: istorija i sowriemiennost'*, Moskwa 1999, s. 22.

dla państwa rosyjskiego procesami międzynarodowymi, związanymi z utratą dotychczasowej pozycji oraz nieudanymi reformami wewnętrznymi.

Jednym z powszechnych sposobów ukazania położenia współczesnej Rosji jest właśnie umiejscowienie jej w „centrum świata", a następnie podział świata na strefy otaczające go. W takim obrazie geopolityczne interesy i problemy współczesnego państwa rosyjskiego zostały podzielone koncentrycznie na grupy i sektory.

Pierwszą strefę stanowi tzw. nowa zagranica, w której wydzielono następujące sektory:

- Państwa nadbałtyckie, stanowiące dawne republiki ZSRR, które weszły w skład struktur europejskich UE i NATO. Państwa te zamieszkuje znacząca mniejszość rosyjska, która jest dyskryminowana, co stanowi poważną kontrowersję w stosunkach z Rosją.
- Białoruś, którą łączą z Rosją ścisłe związki, wyrażające się m.in. w utworzeniu Związku Białorusi i Rosji.
- Zachodni sektor czarnomorski, w którego regionie występuje wiele spornych problemów między Rosją a nowopowstałymi państwami, m.in. o status Krymu, Sewastopola i rosyjskich baz marynarki wojennej, o dominację nad regionem czarnomorskim, o status Naddniestrza.
- Sektor Kaukazu, gdzie głównym problemem dla Rosji jest rozwój islamskiego fundamentalizmu, separatystyczne dążenia północnokaukaskich republik i wojna w Czeczeni. Ponadto ważne z punktu widzenia geopolitycznych interesów Rosji jest pytanie o rolę, jaką w świecie chcą odgrywać nowe państwa regionu Kaukazu – Armenia, Azerbejdżan i Gruzja. Największe geopolityczne wyzwanie dla Rosji w tym regionie stanowią próby stworzenia omijającego ją korytarza transportowego dla bogactw naturalnych z regionu Morza Kaspijskiego do Europy.
- Sektor Azji Środkowej – największe zagrożenie dla Rosji stanowią w tym regionie: niestabilność wewnętrzna byłych azjatyckich republik ZSRR i aktywność islamskich fundamentalistów, a także zainteresowanie krajami Azji Środkowej ze strony innych państw. Region ten ze względu na występujące w nim bogactwa naturalne leży w centrum zainteresowania takich krajów, jak USA, Chiny, Indie, a ponadto ważną rolę mogą w nim odgrywać Turcja (ze względu na związki kulturowe) oraz islamskie ruchy fundamentalistyczne.

Oceniając położenie Rosji w zmienionej sytuacji międzynarodowej, wskazuje się, że jej geopolityczne i geoekonomiczne możliwości są dużo mniejsze niż były w okresie ZSRR i cesarstwa rosyjskiego i dlatego należy państwo rosyjskie traktować nie jako supermocarstwo, ale raczej mocarstwo regionalne, tzn. mocarstwo „drugiego rzędu", „półperyferię".

Odwołując się do koncepcji *heartlandu*, należy stwierdzić, iż pomimo utraty przewag światowych Rosja w dalszym ciągu znajduje się w wygodnym poło-

żeniu geopolitycznym, które może stać się podstawą jej polityki zagranicznej. Z geopolitycznego punktu widzenia, zgodnie z rosyjskim postrzeganiem świata, Rosja leży w jego centrum - pomiędzy takimi ważnymi regionami, jak: 1) zachodnia i centralna Europa; 2) świat islamu (przede wszystkim Turcja i Iran), który rości sobie pretensje do protektoratu nad Azją Środkową i regionem Kaukazu; 3) Chiny jako najszybciej rozwijający się pod względem demograficznym, gospodarczym i technologicznym region współczesnego świata; 4) Japonia, jeden z najlepiej rozwiniętych gospodarczo krajów, mający wielkie znaczenie dla światowej gospodarki; 5) główne mocarstwo regionu Azji i Pacyfiku, a także całego świata USA. To centralne położenie powoduje, że Rosjanie postrzegają swój kraj jako unikalny korytarz transportowy, łączący wszystkie te regiony. Strategia Rosji we współczesnym świecie powinna obejmować stworzenie transkontynentalnych dróg transportowych, ścisły sojusz z Europą Zachodnią i zabezpieczenie swojej dominacji nad eurazjatycką przestrzenią[130].

W rosyjskich analizach politologicznych, dotyczących przyszłości środowiska międzynarodowego, wskazuje się na trzy możliwe scenariusze rozwoju. Po pierwsze, odwołując się do kategorii „centrów siły", zakłada się, że w XXI w. ukształtuje się nowa, wielobiegunowa struktura ładu globalnego. Załamanie się ładu dwubiegunowego w ostatniej dekadzie XX w. spowodowało bowiem, że w środowisku międzynarodowym pozostało tylko jedno państwo mające status supermocarstwa - USA. Jednak mimo dominacji gospodarczej, politycznej i militarnej USA oraz przejściowej hegemonii Waszyngtonu niemożliwa jest budowa świata jednopolarnego (model hegemoniczny), gdyż utrzymanie takiego statusu wymagałoby zbyt wielkich nakładów i wysiłków nawet dla USA. Ponadto z ładem jednopolarnym nie pogodziłaby się większa część uczestników stosunków międzynarodowych, którzy podjęliby próby złamania hegemonii USA. Już dzisiaj widać, że możliwości politycznego oddziaływania Waszyngtonu na inne państwa są ograniczone (przy całym swoim potencjale USA są bezsilne wobec konfliktu Izrael - Palestyna, czy też Indie - Pakistan). Przeciwnicy amerykańskiej dominacji w świecie będą więc realizować wariant alternatywny - świata wielobiegunowego, w którym na arenie międzynarodowej będzie rywalizować kilka ekonomicznych, militarnych i politycznych „centrów siły" (model hierarchiczny, składający się z ośrodków centralnych, wokół których grupują się pozostałe państwa w poszczególnych regionach). Dla Rosji, jako kraju próbującego przezwyciężyć głęboki kryzys państwa, nie będzie to optymalny scenariusz, gdyż zostanie narażona na naciski ze strony innych „centrów siły", np. Chin, USA czy też UE, które będą chciały powiększać swój obszar wpływów jej kosztem. Zmusi to państwo rosyjskie do polityki ciągłego lawirowania pomiędzy poszczególnymi krajami i zawierania doraźnych sojuszy.

---

[130] *Ibidem*, s. 16, 17.

Drugim możliwym scenariuszem rozwoju jest postępujący rozwój mechanizmów światowego zarządzania. W wyniku coraz większej współzależności gospodarczej i politycznej świata koniecznością stanie się wypracowanie sposobów zarządzania procesami globalnymi, co może skutkować powstaniem swoistego „rządu światowego", który będzie mógł zapewnić efektywne rozwiązywanie problemów współczesnego świata oraz utrzymać ład i bezpieczeństwo w środowisku międzynarodowym. Z uwagi na niewielką efektywność dotychczasowych konsensularnych mechanizmów, związanych z działalnością Organizacji Narodów Zjednoczonych, „zarządzanie światowe" może przyjąć formę „sporadycznych interwencji" najbardziej rozwiniętych krajów świata w regionach, które zostaną uznane za zagrożenie dla porządku światowego. Może ona też przyjąć bardziej zrównoważoną formę „kolektywnego zarządzania", polegającą na tym, że grupa najsilniejszych, wiodących krajów świata, które dysponują największym potencjałem, przejmie odpowiedzialność za kształtowanie ładu światowego, narzucając swoją wolę i zabezpieczając świat przed popadnięciem w stan chaosu.

Po trzecie są jeszcze najmniej prawdopodobne warianty. W pesymistycznej wersji świat przejdzie w stan świata bezpolarnego i nieprzewidywalnego, czyli w stan globalnego chaosu, którego nie będzie sposób powstrzymać. W wersji optymistycznej rękojmią pokoju i stabilizacji będzie demokratyzacja kolejnych stron świata, które w jej wyniku przyjmą liberalno-demokratyczny model rozwoju i wyrzekną się przemocy oraz agresywnej polityki międzynarodowej[131].

Rosjanie uważają, że świat jednopolarny jest fenomenem chwilowym i elementem przejściowym pomiędzy światem dwubiegunowym a wielobiegunowym (tzn. z kilkoma „centrami siły", mającymi znaczący głos w rozwiązywaniu problemów międzynarodowych)[132]. Wskazuje się, że z rosyjskiego punktu widzenia najbardziej wartościowy jest scenariusz stworzenia mechanizmów kolektywnego, międzynarodowego zarządzania procesami globalnymi. Umożliwiłby on Rosji utrzymanie swojej roli w środowisku międzynarodowym i zabezpieczał jej interesy gospodarcze oraz polityczne. Ponadto Rosja mogłaby dzięki temu wypełnić swoją „dziejową misję" i stać się reprezentantem krajów rozwijających się oraz pomostem pomiędzy państwami Wschodu i Zachodu, co w jej postrzeganiu prowadziłoby do budowy świata zrównoważonego i bezpiecznego. Wariant ten umożliwiłby wewnętrzną konsolidację państwa i stworzył warunki dla wewnętrznych reform.

W dokumencie dotyczącym koncepcji polityki zagranicznej podkreśla się, że jednym z wyzwań dla rosyjskiej polityki zagranicznej w sferze stosunków międzynarodowych może stać się nasilenie tendencji do budowy świata jed-

[131] Por. S. Karaganow, *O mirowom poriadkie XXI wieka*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2005, nr 1, s. 17-22.

[132] N. Narochnitskaia, *op. cit.*, s. 72.

nopolarnego z wyraźną dominacją USA i przeniesienie ciężaru podejmowania decyzji dotyczących ładu globalnego na struktury zdominowane przez kraje Zachodu, co wiązałoby się z osłabieniem roli ONZ i Rady Bezpieczeństwa ONZ. W ocenie rosyjskiej taka strategia jednostronnych decyzji przyczyniłaby się do destabilizacji świata, do wzrostu wrogości oraz przemocy w stosunkach międzynarodowych. Przyjęcie arbitralnych i siłowych metod nie przyniesie postępu w rozwiązywaniu globalnych problemów etnicznych, gospodarczych, politycznych i religijnych.

Rosjanie bardzo negatywnie odbierają fakt dominacji USA i UE w świecie, gdyż oceniają, że działają oni na szkodę Rosji, zwłaszcza w kluczowych dla niej regionach Zakaukazia i Azji Środkowej. Aby powstrzymać ich dominację, Rosja musi szukać nowych sojuszników (Chiny, Indie, Iran), z którymi będzie mogła przeciwstawić się potędze świata zachodniego i doprowadzić do ukształtowania się świata bardziej zrównoważonego, tzn. takiego, w którym bez zgody Rosji i jej sojuszników nie będzie możliwości dowolnego kształtowania porządku światowego.

Dlatego też w swojej strategii polityki zagranicznej Rosja opowiada się za uformowaniem ładu wielopolarnego, który odpowiadałby zróżnicowaniu współczesnego świata i rozbieżności interesów poszczególnych państw. Gwarancją efektywności takiego systemu może być tylko stworzenie mechanizmów kolektywnego podejmowania decyzji i wspólnego rozwiązywania problemów globalnych na podstawie prawa międzynarodowego i głębokiej demokratyzacji stosunków międzynarodowych.

Według polityków rosyjskich głównym centrum regulowania procesów światowych w XXI w. powinna stać się zreformowana Organizacja Narodów Zjednoczonych. Dlatego też uznaje się, że Rosja będzie w swojej polityce zagranicznej dążyć do umocnienia roli ONZ i Rady Bezpieczeństwa ONZ jako podstawowych mechanizmów podejmowania kolektywnych decyzji. Podkreślając kluczową rolę ONZ w budowie nowego porządku światowego, wskazuje się m.in., że wkrótce po atakach terrorystycznych na terytorium USA we wrześniu 2001 r. na forum tej organizacji przyjęto wiele ważnych decyzji. Dowodzi to, iż organizacja ta może i powinna ogrywać wiodącą rolę w działaniach międzynarodowych i stać się głównym instrumentem utrzymania pokoju i bezpieczeństwa w świecie, być centrum regulowania stosunków międzynarodowych w XXI w. Elementem pomocniczym dla ONZ w budowie porządku światowego powinny stać się międzynarodowe i regionalne organizacje, działające w sferze polityki, bezpieczeństwa i gospodarki, takie jak: G-8, WTO, UE, WNP, Szanghajska Organizacja Współpracy, APEC[133].

[133] Dokumenty dotyczące polityki zagranicznej Rosji są dostępne na stronie Ministerstwa Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej www.mid.ru.

Generalnie uznaje się, że w obliczu wyzwań współczesnego świata bezpieczeństwo Rosji powinno być zabezpieczone na trzech poziomach: globalnym, regionalnym i eurazjatyckim, a jest to możliwe tylko dzięki zwiększeniu w świecie jej roli i autorytetu ograniczonego przez upadek ZSRR oraz kryzys społeczno-ekonomiczny.

4. ROSJA WOBEC WYZWAŃ I PROBLEMÓW GLOBALIZACJI

Jednym z najważniejszych procesów społecznych i czynników kształtujących gwałtowne przemiany współczesnego świata jest tzw. proces globalizacji, który, jak się zauważa, stanowi realną zmianę cywilizacyjną w skali całego globu, związaną przede wszystkim z ekspansywnym rozwojem nowoczesnej formacji społecznej[134]. Rozszerzanie się wzorów zachodnioeuropejskiej nowoczesności na pozostałe kraje świata, towarzyszące globalizacji stosunków społecznych i politycznych, stanowi jedną z najważniejszych tendencji w rozwoju współczesnego świata.

Za pomocyą pojęcia globalizacji próbuje się opisać i wyjaśnić dynamikę świata przełomu XX i XXI w. Globalizacja jest rozumiana jako rozszerzanie społecznej współzależności działań poza granice narodowe, sięgające coraz bardziej wymiaru światowego i obejmujące takie dziedziny życia, jak: gospodarka, polityka, kultura, ekologia, technika, dotycząc przy tym warunków pracy, obyczajów, edukacji i modelu organizacji społecznej[135]. Pojęcie to jest najczęściej stosowane na określenie procesów, które „czynią świat jednym"[136]. Jest to stały trend cywilizacyjny, który jest najprawdopodobniej nieodwracalny.

Procesy globalizacji są źródłem zmiany życia społecznego, tworząc dla niego nowe uwarunkowania zarówno na poziomie środowiska międzynarodowego, jak i wnętrza państw. Są zjawiskiem obiektywnym, częścią otaczającej nas rzeczywistości, do której wnoszą nową jakość życia. Jak się uznaje, proces globalizacji materialnego i duchowego życia społeczeństw ludzkich na trwale wyprowadza je z izolacji i samowystarczalności. Rozwój cywilizacyjny spowodował, że w życiu narodów zorganizowanych w państwa pojawiło się coraz więcej potrzeb i możliwości kontaktowania się ze światem zewnętrznym. W drugiej połowie XX w. wzrosła nie tylko intensywność interakcji, ale także powiększył

---

[134] P. Sztompka, *Socjologia, op. cit.*, s. 582; A. Giddens, *Socjologia*, Warszawa 2004, s. 57-59.

[135] W. Kotowicz, *Ekonomiczne korzyści i społeczno-polityczne konsekwencje procesów globalizacji*, (w:) *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy, op. cit.*, s. 267; W.L. Neuman, *Power, state, society ...*, s. 575.

[136] M. Albrow, *Introduction*, (w:) *Globalization, knowledge and society*, ed. M. Albrow i E. King, Londyn 1990, s. 9; R. Roberston, *Globalization: social theory and global culture*, Londyn 1992, s. 39; *Globalization*, (w:) *The Blackwell dictionary twentieth – century social thought*, Oxford 1993, s. 248, 249.

się obszar zjawisk i procesów społecznych, które okazały się wrażliwe na uwarunkowania zewnętrzne, co skutkowało wzrostem ogólnoświatowej współzależności wspólnot narodowych i państw[137]. Zjawisko to ma również wymiar społeczny i lokalny, odnosząc się do wszystkich ludzi i przejawiając się w ich codziennym życiu.

Globalizacja jest wynikiem współdziałania różnorodnych czynników politycznych, społecznych, kulturowych i ekonomicznych, a jej głównym motorem stał się rozwój technik informacyjnych i telekomunikacyjnych, który przyczynił się do wzrostu tempa i zakresu interakcji między ludźmi na całym świecie. Technika, zwłaszcza zaś transport i łączność, stała się najważniejszym narzędziem procesów globalizacji. Koniecznym warunkiem rozwoju współzależności globalnych było ukształtowanie się ogólnoświatowej sieci informacyjnej i transportowej. Dzięki rozwojowi techniki rozwinęły się turystyka, mobilność, komunikacja. Wyjątkowo znaczącym stymulatorem globalizacji stała się telekomunikacja. Trudno jednoznacznie ocenić, co jest najważniejszym efektem wynalezienia, stosowania i dyfuzji nowoczesnych narzędzi technicznych: tworzenie powiązań w skali całego globu, możliwość odległej komunikacji, jej szybkość, forma, wykształcanie się nowych więzi społecznych oraz nowej globalnej świadomości. Podkreśla się przy tym bardzo istotny fakt, że nowoczesne techniki telekomunikacyjne stworzyły nie tylko „globalną wioskę", ale również „cywilizację obrazkową", dzięki której rozwija się, ważne dla postępów globalizacji, naśladownictwo konsumpcji i stylów życia (kultury, rozrywki, zachowań)[138].

Wśród głównych kierunków współczesnych przemian cywilizacyjnych, związanych z postępem technicznym i rosnącą współzależnością świata, wylicza się m.in. - w sferze nauki, techniki i edukacji: szybkie tempo postępu naukowo-technicznego, wiedzę i informację, wzrost znaczenia pracowników nauki; w sferze gospodarczej: humanizację stosunków społecznych, aktywność lokalną, migracje ludności, różnorodność i krótkotrwałość kontaktów społecznych, narastający problem bezrobocia, problem zagospodarowania coraz dłuższego czasu wolnego; w sferze stosunków międzynarodowych: globalizację cywilizacji i jej synkretyzm, konieczność wspólnego rozwiązywania problemów globalnych, regionalną integrację świata, wzrost aktywności organizacji pozarządowych, ograniczenie suwerenności zewnętrznej, unikanie wojny jako środka rozwiązywania sporów[139]. Procesy globalizacji tworzą nową jakość życia, charakteryzującą się: 1) specyficznym „ścieśnieniem" czasu i przestrzeni (dystanse w sensie terytorialnym przestają być istotne); 2) istnieniem charakterystycznej, transnarodowej przestrzeni społecznej, funkcjonującej poza obszarem określonym granicami państw narodowych i ich suwerennej jurysdykcji; 3) jednoczesne

[137] W. Anioł, *Geneza i rozwój procesu globalizacji*, *op. cit.*, s. 5.
[138] L. Zacher, *Spór o globalizację*, *op. cit.*, s. 51.
[139] E. Polak, *op. cit.*, s. 47.

występowanie procesów globalizacji na poziomie wnętrza państw i środowiska międzynarodowego, łącząc to, co lokalne, z tym, co globalne[140].

Efektem tego rodzaju zmian staje się postępująca uniformizacja świata. Widoczna jest ona szczególnie w sferze gospodarki, kapitalistyczny rynek ekonomiczny - z właściwymi dla siebie formami transakcji, organizacjami, instytucjami, etosem konkurencji, mentalnością konsumpcyjną - opanował świat najwcześniej. Homogenizacja obejmuje także dziedzinę kultury. Światowym narzędziem komunikowania staje się język angielski, upodabnia się kultura materialna i dziedzina konsumpcji, moda, styl życia czy nawet obyczaje[141]. Wskazuje się jednocześnie, że globalizacja nie jest równoznaczna z uniwersalizacją, gdyż pojęcie to wiąże się raczej z zasięgiem aniżeli ze wspólnymi wartościami[142]. Globalizacja to przede wszystkim ponadpaństwowość, ponadnarodowość i ponadregionalność.

Globalizacja jest potężnym procesem społecznym, pewną obiektywną tendencją rozwoju porządku międzynarodowego i społeczności międzynarodowej, która współcześnie rozwija się bardzo szybko; wszystkie kraje naszej planety tworzą coraz większą jedność społeczno-ekonomiczną. Uznaje się, że jest to proces żywiołowy, nieuchronny i nieodwracalny, wypływający z kumulowania się w ciągu ostatnich kilku tysięcy lat potencjału cywilizacyjnego, technologicznego, gospodarczego, a także wzorów organizacji życia społecznego i politycznego. Obecnie owe skumulowane zmiany ilościowe prowadzą do kształtowania się nowej jakości[143], nazywanej niekiedy „późną nowoczesnością", której jednym z przejawów jest właśnie globalizacja oraz „odterytorialnienie"[144] zjawisk i procesów społecznych. Żadne państwo czy naród nie może pozostać poza dokonującymi się przemianami, które są zespołem złożonych, dynamicznych i wielowymiarowych zmian zachodzących w funkcjonowaniu cywilizacji ludzkiej. Kształtująca się nowa jakość życia nie respektuje granic i dystansów, działając w przestrzeni transnarodowej. Globalizacja stwarza konieczność adaptowania się państw do nowej rzeczywistości. Pod koniec XX w. polityka zagraniczna zdecydowanej większości państw świata uległa globalizacji. Po pierwsze dlatego, że kontakty międzynarodowe państw (gospodarcze, kulturowe, polityczne) posiadały coraz szerszy zasięg geograficzny. Po drugie dlatego, że polityka ta miała coraz częściej ogólnoświatowe uwarunkowania; jej kształt w coraz większym stopniu zaczął zależeć od procesów światowych.

---

[140] M. Pietraś, *Globalizacja jako proces zmiany społeczności międzynarodowej*, (w:) *Oblicza procesów...*, s. 37, 38; L.W. Neuman, *Power, state, society...*, s. 575-577.

[141] P. Sztompka, *Socjologia, op. cit.*, s. 584.

[142] L. Zacher, *Spór o globalizację, op. cit.*, s. 18.

[143] M. Pietraś, *Globalizacja jako proces...*, s. 65.

[144] J.A. Scholte, *Globalization. A critical introduction*, Nowy Jork 2000, s. 46.

Po trzecie dlatego, że implikacje wielu oddziaływań nabrały charakteru globalnego[145].

Z uwagi na wielkie znaczenie, jakie dla współczesnego świata ma globalizacja, czynnikiem istotnym dla kształtowania zachowań państwa na arenie międzynarodowej jest stosunek do tego procesu i do uniformizacji współczesnego świata. Globalizacja w stosunkach międzynarodowych oznacza współistnienie jej procesów z tendencjami narodowymi i nacjonalistycznymi, unifikacji, a zarazem regionalizmu i lokalizmu. Ponadto wiąże się także z koncentracją władzy, pieniędzy i środków produkcji w rękach coraz węższych kategorii ludzi i nie zawsze jest uznawana za proces pozytywny w kształtowaniu równorzędności w stosunkach międzynarodowych. Prowadzi bowiem do dysproporcji w stosunkach władzy, do powiększania dystansu i podziału świata na bogatą Północ i biedne Południe, do dalszego rozwarstwienia na skalach bogactwa, prestiżu i władzy[146].

Rosja będąca znaczącym podmiotem międzynarodowym, podobnie jak inne państwa, podlega daleko idącym przemianom cywilizacyjnym. Z uwagi na jej specyfikę procesy zachodzące na obszarze rosyjskim wydają się charakteryzować znacznym stopniem komplikacji, będąc elementem dość radykalnej zmiany. Początek procesów globalizacji w latach siedemdziesiątych był jednocześnie okresem schyłku ideologii komunistycznej i systemu radzieckiego. Te dwa procesy spowodowały ewolucję świata w kierunku ujednolicenia ładu ekonomicznego i politycznego świata. Społeczeństwa Europy Środkowej i Wschodniej w swoim otwarciu na świat zaczęły przyjmować zasady kojarzone z wolnym rynkiem i liberalizmem gospodarczym (m.in. z charakterystycznym etosem konkurencji i mentalnością konsumpcyjną), a w sferze polityki – charakterystyczne zasady ustabilizowanych demokracji zachodnich. Ważnym krokiem w stronę kompletnej dominacji tego systemu politycznego i ekonomicznego był upadek gospodarki planowej wraz z załamaniem się komunizmu w ZSRR i w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Wraz z rozpadem Związku Radzieckiego zniknął ważny uczestnik stosunków międzynarodowych, którego działania miały często charakter globalny. Kryzys ideologiczny i niewydolność gospodarcza radzieckiego modelu spowodowały, że „fala demokratyzacji", jaka przeszła przez świat w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, pozostawiła jedynie enklawy systemów autorytarnych czy totalitarnych. Kapitalistyczny rynek ekonomiczny ogarnął bezpośrednimi lub pośrednimi wpływami wszystkie obszary świata, wykazując dążność do stworzenia jednolitego światowego systemu gospodarczego. Także typowe demokratyczne instytucje i formy życia politycznego: parlamenty, wybory, kampanie, aktywna opinia publiczna itp.,

[145] W. Anioł, *Geneza i rozwój procesu globalizacji*, *op. cit.*, s. 79.
[146] T. Paleczny, *op. cit.*, s. 181.

są dziś takie same w większości krajów świata[147]. Wskazuje się, że globalizacja nie zasługiwałaby na to miano, gdyby ta część świata, jaką stanowią Europa Środkowo-Wschodnia, były Związek Radziecki, Chiny, Indochiny, czyli obszar zamieszkany przez ponad czwartą część ludzkości, nie stała się zintegrowanym elementem układu. Aby być składnikiem globalnego układu, ten obszar globu musi funkcjonować na takich zasadach, na jakich funkcjonuje dominująca część świata, a więc na zasadach rynkowych. Żeby globalizacja mogła się dopełnić, gospodarka wcześniej centralnie planowana musiała się zliberalizować, przejść do gospodarki rynkowej, otworzyć się i – w większym bądź mniejszym stopniu – zintegrować się z pozostałymi częściami gospodarki światowej w jeden układ[148].

Rozpad ZSRR oznaczał dla Rosji przerwanie dotychczasowej linii rozwoju oraz głęboki kryzys ideologiczny, społeczny i ekonomiczny. Stojąc w obliczu konieczności dostosowania się do ogólnocywilizacyjnego wyzwania, jakim jest globalizacja, kraj ten dopiero poszukuje własnej tożsamości w zmieniającym się środowisku międzynarodowym i wewnętrznym. Nie odrzuca konieczności adaptacji do zmian środowiska światowego, ale nie godzi się też na ich pełną akceptację. Procesy transformacji ustrojowej lat dziewięćdziesiątych i procesy globalizacyjne stanowią element zmian, do których Rosja próbuje się dostosować. Sama globalizacja jest zaprzeczeniem dotychczasowej autarkii, w jakiej Rosja funkcjonowała przez większą część swojej historii, co oznacza, że państwo rosyjskie, dostosowując się do światowych tendencji, musi dokonać zmiany dotychczasowych trendów rozwojowych, a także w mentalności społecznej. Globalizacja jest katalizatorem procesu postsocjalistycznej demokratyzacji i modernizacji krajów byłego „bloku wschodniego". Transformacja i liberalizacja systemu gospodarczego, politycznego i społeczeństwa rosyjskiego nie byłyby tak daleko zaawansowane, gdyby nie ekspansja światowej gospodarki wolnorynkowej i wzorów zachodnioeuropejskich[149].

Specyfika rosyjska, mimo że wyrażała się m.in. w próbie stworzenia systemu alternatywnego wobec wzorców zachodnich, nie przeszkadzała zasadniczej tendencji, jaką było rosnące zainteresowanie gospodarką rynkową oraz demokratyzacją życia społecznego i politycznego. Przeobrażenia wewnętrzne dokonywały się siłami samych Rosjan, a istotny był przede wszystkim znaczący w XX w. postęp edukacyjny, jaki dokonał się na terytorium ZSRR. Reformy, zapoczątkowane jak zwykle w Rosji przez centrum, wynikały z presji zewnętrznych i przegranego wyścigu ekonomicznego z Zachodem (rosyjska *pieriestrojka* była odpowiedzią na wyraźną porażkę Moskwy w globalnej konkurencji technologicznej i gospodarczej). Radykalna zmiana przełomu lat osiemdziesiątych

[147] P. Sztompka, *Socjologia, op. cit.*, s. 584.
[148] G.W. Kołodko, *Integracja Polski...*, s. 24.
[149] *Ibidem*, s. 24.

i dziewięćdziesiątych wynikała jednak głównie z krytycznych presji wewnętrznych i związanego z tym nowego podejścia do ważnych kwestii społecznych. Procesy cywilizacyjnej jakości życia prowadziły w logiczny sposób do odrzucenia sztucznie skonstruowanego organizmu ideologiczno-państwowego, który mógł istnieć jedynie w granicach silnej izolacji międzynarodowej, terroru i niedokształcenia czy niedoinformowania społecznego[150].

Łatwość i początkowy brak rezerwy w przyjęciu liberalnych zasad ekonomiczno-politycznych, wzorowanych na państwach Zachodu w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, był powodowany także tradycyjnie prozachodnią orientacją elit, których aspiracją było dołączenie do grona państw „wysoko rozwiniętych" oraz realizacja własnych ideałów i ambicji. Koniec lat osiemdziesiątych w Rosji charakteryzował się entuzjastycznymi nastrojami wobec ogólnoludzkich wartości świata zachodniego[151]. W rezultacie pierwsze reformy w przebudowywanych według formuły demokratycznej państwach Europy Środkowej i Wschodniej były swoistym „hołdem" dla ideałów liberalnych i przebiegały w zgodności z warunkami formułowanymi przez globalne instytucje - przede wszystkim przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy i Bank Światowy, kształtujące podstawy nowego światowego ładu ekonomicznego[152].

W tym kontekście zwraca także uwagę fakt, że generatorem procesów globalnych, ze wszystkimi międzynarodowymi skutkami, jest system Stanów Zjednoczonych (gospodarka, polityka, kultura). Siłą, która współcześnie najskuteczniej wpływa na kształt międzynarodowej polityki ekonomicznej, są Stany Zjednoczone, reprezentujące najwyższą obecnie potęgę światową - zarówno ekonomiczną, jak i militarną. Pozwala to na kształtowanie ładu światowego zgodnie z własnymi interesami i podporządkowywanie jakościowych zmian na świecie amerykańskim politykom, wizjom i mechanizmom ekonomicznym. Jeszcze w połowie dwudziestego stulecia Stany Zjednoczone rywalizowały z drugim wielkim podmiotem globalnym, jakim był ówczesny Związek Radziecki. Natomiast koniec XX w. to już zdecydowana amerykańska przewaga mocarstwowa[153].

Adaptacja Rosji do procesów globalizacji jest utrudniona przez rosyjską specyfikę. Globalizacja oznacza światowy proces ujednolicania systemu politycznego, gospodarczego i kulturowego, a Rosja nadal charakteryzuje się tym, co od dawna stanowi jej cechę szczególną: silną tożsamością i skłonnością do autarkii w celu ochrony własnej specyfiki. Wskazuje się, że problemy związane z procesami globalizacji są szczególnie widoczne w byłych krajach ZSRR, które z powodów ideologicznych przez wiele lat pozostawały poza głównym nur-

---

[150] M. Dobroczyński, *Między mocarstwami, op. cit.*, s. 57.

[151] Por. A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści, op. cit.*, s. 21.

[152] J. Gierus, *Globalizacja i państwo narodowe*, (w:) *Państwo w transformacji w perspektywie XXI w.*, pod red. W. Materskiego, Warszawa 2000, s. 33.

[153] Por. M. Dobroczyński, *Międzynarodowa polityka...*, s. 47-50.

tem przemian cywilizacyjnych. Spowodowało to narastanie głębokiego kryzysu społeczno-gospodarczo-politycznego kraju. Współczesna Rosja stoi w obliczu wyzwań zarówno generowanych przez procesy globalizacji, jak i związanych z jej wewnętrzną specyfiką i historią. Uznaje się, że kraj ten jednocześnie musi rozwiązywać problemy „wczorajszego, teraźniejszego i przyszłego dnia", zjawiska globalizacji nakładają się bowiem na procesy odrodzenia państwowego i narodowego oraz odchodzenia od dotychczasowej tożsamości. Elity polityczne oprócz problemów wewnętrznych, związanych ze zmianą podstaw życia ekonomicznego, politycznego, społecznego i kulturowego, muszą poszukiwać odpowiedzi na wyzwania związane z koniecznością włączenia Rosji w procesy globalne[154].

Globalizacja oraz rewolucja informatyczna i komunikacyjna zmieniły Rosję i wymusiły jej powrót do globalnego rynku, ale na zasadach dyktowanych przez dominujący świat Zachodu. Procesy postkomunistycznej transformacji, związanej z koniecznością modernizacji kraju, zmieniły nie tylko ekonomię kraju, jego system polityczny, ale także wymusiły reorientację postrzegania własnego miejsca w świecie i zmieniły oczekiwania wysuwane przez Rosję wobec otoczenia zewnętrznego. Upadek socjalistycznego etosu państwa radzieckiego kosztował dużo zarówno kraj, jak i jego obywateli. Neoliberalni ekonomiści postrzegają globalizację jako drogę ku modernizacji i największy w historii program podniesienia dobrobytu (w tym ujęciu globalizacja ma zapewniać stabilizację rynku, wzrost gospodarczy, ograniczenie bezrobocia, likwidację ubóstwa, zmniejszenie dysproporcji dochodowych, przywrócenie równowagi ekonomicznej)[155]. Tymczasem przykład Rosji pokazuje, że proces ten może mieć negatywne skutki i być daleki od etycznej klarowności[156], a służy ponadto jako poparcie tezy, iż globalizacja stworzyła bardzo bogatym więcej możliwości do szybszego robienia pieniędzy, zatem, przynosząc wielkie korzyści nielicznym, wyklucza lub marginalizuje dwie trzecie ludności świata[157].

Elementem wzmacniającym niechęć do wzorów globalnych stały się w Rosji przede wszystkim nie w pełni udane procesy modernizacji i transformacji ustrojowej[158], stanowiące próbę dostosowywania się do wyzwań światowych poprzez przyjęcie obowiązującego w świecie zachodnim liberalnego modelu politycznego i gospodarczego. Spowodowało to głęboki kryzys gospodarczy,

---

[154] Por. *Mirowaja politika i mieżdunarodnyje otnoszenija*, pod red. S.A. Łancowa; W.A. Aczkasowa, Moskwa 2006, s. 186.

[155] Por. S. Albinowski, *Globalizacja – próba konfrontacji poglądów z rzeczywistością*, „Polska 2000 plus" 2004, nr 2, s. 17, 18.

[156] M.A. Mołchanow, *op. cit.*, s. 397.

[157] Por. Z. Bauman, *Globalizacja*, Warszawa 2000, s. 83-87.

[158] Na temat ocen dotyczących reform gospodarczych por. V.V. Platkovskii, *Ten years of Russian reforms through the eyes of Russians*, „Sociological Research" 2004, vol. 43, nr 5, s. 6-34; S. White, *op. cit.*, s. 189, 190.

społeczny i polityczny, a tym samym utratę pozycji Rosji w świecie i międzynarodowego autorytetu. W rosyjskim postrzeganiu procesów globalizacji dominuje przekonanie, że intensyfikacja procesów globalizacji i rozwój współzależności pomiędzy państwami zachodzi w formie ekspansji Zachodu, z którym Rosja się nie identyfikuje, na pozostałe kraje świata. Globalizacja oznacza więc europeizację i „westernizację" narzuconą pozostałym uczestnikom stosunków międzynarodowych[159]. Podkreśla się fakt, że Rosja jest traktowana (podobnie jak pozostałe państwa rozwijające się) instrumentalnie. Zostały im narzucone, pod postacią reform i modernizacji, odpowiednie wzory instytucjonalne, polityczne i gospodarcze (prywatna własność, dostęp do inwestowania, swoboda przepływu kapitału, wymienialny pieniądz, komercyjne banki, odpowiednia polityka makroekonomiczna), aby można było na tym obszarze dokonywać transakcji kapitałowych i zyskownych inwestycji. Reformy i modernizacja są podporządkowane dyktatowi przepływu kapitałów, a sankcją za brak chęci i zdolności do wypełniania wzorów narzuconych z zewnątrz jest odmowa zaliczenia kraju do tzw. „demokratycznego świata", bojkot gospodarczy, aż do interwencji militarnych włącznie (państwa słabiej rozwinięte są zatem zmuszane do przyjęcia często niekorzystnych dla nich reguł gry i to niezależnie od woli ich mieszkańców)[160].

Nawiązując do obecnej we współczesnym dyskursie, dotyczącym charakteru współczesnych przemian cywilizacyjnych, krytyki procesów globalizacji[161], zdecydowana większość zarówno rosyjskich ekspertów, jak i polityków postrzega często Rosję jako ofiarę globalizacji - procesu kierowanego przez zachodnich polityków i elity gospodarcze, dążących do peryferyzacji i eksploatacji Federacji Rosyjskiej. Globalizację postrzega się jako proces, którego beneficjentami są przede wszystkim bogate społeczeństwa Zachodu. Prowadzi ona do całkowitej supremacji politycznej i kulturowej Zachodu, traktującego Rosję jako „młodszego partnera", którego należy „dyscyplinować" i marginalizować jego znaczenie. Z kolei sam narzucony przez Zachód dyskurs publiczny, dotyczący globalizacji i sposobu jej postrzegania, Rosjanie odbierają jako ideologiczną racjonalizację rosnących w świecie nierówności społecznych i nieuprawnioną dominację krajów Zachodu[162].

W związku z tym z trzech możliwych, dominujących we współczesnym dyskursie na temat globalizacji, sposobów patrzenia na ten proces - teoria imperia-

---

[159] K.S. Gadżijew, *Wwiedenije w geopolitiku*, Moskwa 2003, s. 88.

[160] Por. G. Aseniero, *Filizofia systemu światowego*, (w:) *U podłoża globalnych zagrożeń*, pod red. J. Daneckiego, i M. Daneckiej, Warszawa 2003, s. 27.

[161] Por. *The political economy of imperializm: critical appraisals*, pod red. R. H. Chilicote, Lanham 2000, s. 155-157, 169-179, 182-213; W.I. Robinson, *Promoting polyarchy: globalization, US intervention, and hegemony*, Cambridge 1996, s. 2-12, 317-380.

[162] M.A. Mołchanow, *op. cit.*, s. 417-420.

lizmu, teoria zależności oraz teoria globalizacji - dominuje w Rosji postrzeganie procesów zachodzących we współczesnym świecie przede wszystkim przez pryzmat teorii imperializmu i zależności. Trafiają one w Rosji na podatny grunt związany zarówno z sytuacją, w jakiej się znalazła na przełomie XX i XXI w., jak i z tradycjami intelektualnymi, zakorzenionymi w rosyjskiej świadomości, tradycji i kulturze.

Tab. 1. Trzy dominujące teorie postrzegania współczesnych przemian globalnych

Imperializm	Zależność	Globalizacja
Kraje imperialistyczne utwierdzają swoją dominację i eksploatację; korporacje międzynarodowe i banki rządzą globalnym kapitalistycznym rynkiem; przepływy międzynarodowego kapitału generują regionalne, narodowe i klasowe nierówności; niekontrolowany przepływ kapitału powoduje koncentrację zysków i profitów.	Mniej rozwinięte peryferie są zależne od rozwiniętego kapitalistycznego centrum; powiązanie w państwie lokalnego i zagranicznego kapitału prowadzi do zahamowania rozwoju; światowe przepływy kapitału prowadzą do wewnętrznego strukturalnego zróżnicowania; kontrola państwa nad kapitałem i inwestycjami stwarza możliwość przełamania zależności.	Współzależność świata stwarza równe szanse na podział profitów między wszystkie nacje; dyfuzja kapitału i technologii wywołuje wzrost gospodarczy i poprawę poziomu życia na całym świecie; międzynarodowe przepływy kapitału prowadzą do bardziej zrównoważonego rozłożenia profitów i zysków; niezależne przepływy kapitału prowadzą do rzeczywistej dystrybucji w świecie inwestycji i profitów.

Źródło: R.H. Chilcote, *Globalization or imperialism?*, „Latin American Perspectives"2002, vol. 29, nr 6, s. 84.

Skłonność do patrzenia na świat z punktu widzenia teorii imperializmu i zależności jest wywołana we współczesnej Rosji sytuacją wewnętrzną, związaną z nieudanymi próbami modernizacji i włączenia się w struktury światowej gospodarki, oraz sytuacją zewnętrzną, związaną z negatywnymi dla Rosji zmianami struktury porządku międzynarodowego. Spowodowało to wyolbrzymienie obecnego w rosyjskiej kulturze niechętnego stosunku do racjonalizmu, indywidualizmu, gospodarki kapitalistycznej i Zachodu. W Federacji Rosyjskiej wśród różnorodnych warstw i grup społecznych globalizacja generalnie jest postrzegana, jako: 1) jeden uniwersalny (zachodni) model rozwoju narzucany całemu

światu; 2) ograniczenie politycznej suwerenności państw narodowych na rzecz władzy organizacji i korporacji międzynarodowych zdominowanych przez państwa zachodnie; 3) sposób na ponadnarodową kontrolę nad zasobami naturalnymi świata; 4) podział ludności świata na dwie grupy: uprzywilejowanych bogaczy i pozostałą resztę; 5) władzę kosmopolitycznej zachodniej elity pozbawionej własnej narodowej kultury, języka, religii i wartości; 6) neo-poganizm zastępujący religię ideologią „wolnego rynku" i mentalnością konsumpcyjną[163].

Obecna Rosja - powstała na gruncie rozpadu radzieckiego imperium - stara się o utrzymanie chociaż najistotniejszych elementów swojej pozycji światowej. Dysponując instrumentami nacisków, do których - obok skali państwa - należy w pierwszej kolejności jej potęga nuklearna, nie chce zbyt pospiesznie i bezkompensacyjnie ustępować wobec opinii mocarstw zachodnich, starających się w zmienionych warunkach uzyskiwać dalsze koncesje polityczne i gospodarcze[164]. Jest to jedna z podstaw oporu polityków, ale także społeczeństwa rosyjskiego wobec wielowymiarowych procesów globalizacji. Rozpowszechnioną postawą jest przekonanie, że kraje przynależne do cywilizacji zachodnioeuropejskiej nie szanują Rosji i nie cenią jej wartości. Wszystkie kroki, które wykonała od początku polityki pierestrojki, aby zbliżyć się ku Europie, zostały bezwzględnie wykorzystane przez Zachód, gdyż uważano je za wyraz rosyjskiej słabości. Dlatego też jakiekolwiek ustępstwa lub wymuszona przez Zachód inkluzja w jednolitą wolnorynkową gospodarkę światową przekształcą Rosję w kolonię Zachodu[165]. Zmiany, które zaszły w środowisku międzynarodowym pod koniec XX w. (globalizacja i związana z nią dominacja wysokorozwiniętych krajów zachodnioeuropejskich, dążenie USA do wzmocnienia swojej pozycji światowego lidera, upadek znaczenia Rosji, werykalizacja porządku międzynarodowego) wzbudziły w Rosji obawy przed trwałym i nieodwracalnym zacofaniem, przemianą w przedmiot eksploatacji i zniewolenia przez potęgę Zachodu oraz związane z nim instytucje finansowe i korporacje międzynarodowe.

Sprzeczne skutki liberalizacji i demokratyzacji kraju (wzrost połączony z rosnącą nierównością społeczną i masową pauperyzacją) powodują obawy o upodobnienie się współczesnej Rosji do krajów „trzeciego świata" uzależnionych i eksploatowanych przez międzynarodowy kapitał. Powszechne są obawy, że liberalizacja gospodarcza i polityczna dokonuje się w interesie systemu światowego i państw wysokorozwiniętych.

---

[163] G. Baltanova, *Islam and globalization: Russian Muslims place in the context*, „Journal of Muslims Minority Affairs" 2002, vol. 2, nr 2, s. 427, 428.

[164] M. Dobroczyński, *Między mocarstwami, op. cit.*, s. 111.

[165] L.W. Kuras, *Wzaimowlijanije transgranicznych socjalno-ekonomiczeskich i priorodnych sistem Rossii, Mongolii i Kitaja*, (w:) *Prezidientskaja włast' w Buriatii*, pod red. W.S. Ganżurowa, Ułan-Ude 2000, s. 70.

Ważną przyczyną rosnącej niechęci wobec wzorów zachodnioeuropejskiej nowoczesności było fiasko polityki Gorbaczowa – „demokratyzacji socjalizmu" i Jelcyna – „budowy nowej Rosji", które doprowadziło do krachu wewnętrznego i przyniosło uszczerbek całemu społeczeństwu[166]. W literaturze światowej podkreśla się, że narzucona Rosji przez instytucje międzynarodowe gospodarcza „terapia szokowa" spowodowała gwałtowny spadek produkcji przemysłowej i rolnej, a także sytuację, w której 40% społeczeństwa rosyjskiego znalazło się poniżej minimum socjalnego[167]. Wywołało to w naturalny sposób negatywne reakcje na wzory zachodnie, dominujące w świecie, które zaczęto postrzegać jako „atak na rosyjskie ciało i rosyjską duszę". Dlatego też w latach dziewięćdziesiątych uwidoczniły się, charakterystyczne zresztą dla kultury rosyjskiej, elementy dystansowania się do Zachodu, a tym samym niechęci wobec procesów globalizacji, które są częstokroć utożsamiane z dyktatem politycznym i ekonomicznym USA oraz rozwiniętych krajów zachodnioeuropejskich.

Globalizacja często jest wiązana z amerykanizacją lub też z „westernizacją". Wskazuje się, że „nowy porządek światowy", narzucany reszcie świata przez Stany Zjednoczone, które wykorzystują mechanizmy globalizacji, oznacza narzucanie jednej kultury innym i nie odpowiada konieczności budowy światowej cywilizacji i zrównoważonego rozwoju społeczeństwa globalnego. W rosyjskiej literaturze przedmiotu zrównuje się globalizację z „westernizacją", którą definiuje się jako kulturową asymilację zachodniej cywilizacji przez pozostałe regiony świata i stworzenie globalnej cywilizacji z homogeniczną kulturą: dominacja wartości liberalizmu i uniwersalizmu, podstawy ekonomiczne nowej cywilizacji tworzą globalne rynki i globalne instytucje finansowe (MFW, WTO)[168]. „Westernizacja" wspierana przez wysokorozwinięte państwa zachodnie (zarówno przy wykorzystywaniu *soft power*, czyli atrakcyjności ideologicznej i mass mediów promujących kulturę masową, jak i *hard power*, związanej z użyciem instrumentów wpływu ekonomicznego, a nawet militarnego) jest traktowana jako „nowy imperializm". Nie brak w rosyjskiej publicystyce obrazów przedstawiających globalizację jako narzucony przez Zachód proces i „wyższe stadium imperializmu"[169]. Stąd w rzeczywistości rosyjskiej modernizacja na wzór zachodnioeuropejski jest postrzegana jako proces gwarantujący przede wszystkim dominację Zachodu w środowisku międzynarodowym na drodze włączenia Rosji do międzynarodowego podziału pracy, utrzymania istniejących nierówności w świecie poprzez regulowanie wewnętrznych procesów gospodarczych oraz politycznych zgodnie z normami i technikami dostosowawczymi zalecanymi przez system światowy, utrzymanie „sprzyjającego klimatu dla inwestycji" między-

[166] A. Andrusiewicz, *Dziesięć lat bez Związku Radzieckiego*, „Dziś" 2001, nr 3, s. 99.
[167] Por. B. Barber, *Dżihad kontra McŚwiat*, Warszawa 2001, s. 317.
[168] Por. *Mirowaja politika i mieżdunarodnyje otnoszenija*, *op. cit.*, s. 191.
[169] Por. I. F. Kefeli, *op. cit.*, s. 57-67.

narodowego kapitału, a także eliminację państw i ruchów opozycyjnych, które odrzucają system i walczą o alternatywny porządek społeczny[170]. Rosjanie po okresie bezkrytycznej akceptacji dla włączenia się ich kraju do globalnego rynku ekonomicznego, zrażeni niepowodzeniami i niezrealizowanymi obietnicami, zaczęli poszukiwać „trzeciej drogi" pomiędzy poddaniem się całkowitej dominacji logiki globalnej gospodarki a całkowitym jej odrzuceniem i uznaniem za źródło wszelkich nieszczęść naszych czasów (co jest elementem charakterystycznym dla fundamentalistów muzułmańskich). Powoduje to stopniowe próby realizacji modelu chińskiego i indyjskiego, gdyż obydwa te kraje nie prowadzą polityki neoliberalnej, a w przypadku Chin zakres swobody ruchu kapitału zagranicznego leży całkowicie w gestii władzy państwowej[171]. Model chiński jest w coraz większym stopniu traktowany jako wzór transformacji ustrojowej, co przyśpiesza zbliżenie polityczne i ekonomiczne tych dwóch państw.

W recepcji rosyjskiej amerykanizacja, wyrażająca się w powszechnej dominacji i narzucaniu wzorców kultury krajów cywilizacji zachodniej, jest postrzegana ponadto bardzo negatywnie jako dążenie Zachodu, a szczególnie USA, do upodobnienia do siebie innych krajów i przekształcenia ich struktury, sfery socjalnej, systemu władzy, ideologii i mentalności. Uznaje się, że w ten sposób niszczony jest uwarunkowany przez historię właściwy dla Rosji typ rozwoju[172]. Podkreślając negatywne aspekty „westernizacji" dla Rosji, buduje się przekonanie, iż w dzisiejszym świecie wojna o hegemonię rozgrywa się w przestrzeni wartości i idei. Dlatego też walka o przyszłość Federacji Rosyjskij nie odbywa się na zewnątrz (gdyż wrogowie Rosji zdali sobie sprawę, iż nie da się jej podporządkować siłą), ale wewnątrz kraju. Rosjanie muszą przede wszystkim odpowiedzieć na pytanie o własną tożsamość, przywrócić godność i dostojeństwo swojemu krajowi i narodowi oraz bronić rosyjskich wartości przed zewnętrznymi wpływami[173]. Tak ukształtowany obraz świata powoduje, że wśród wszystkich możliwych reakcji na Zachód i modernizację[174] na przełomie XX i XXI w. dominuje, przynajmniej w sferze werbalnej, odrzucenie założenia o uniwersalności wzorów zachodnich i przekonanie o konieczności poszukiwania własnych dróg rozwoju.

W obliczu zagrożeń zewnętrznych podkreśla się szczególną wartość i unikalność rosyjskiej kultury i rosyjskiej „duchowości". Kultura rosyjska, z którą

---

[170] Por. G. Aseniero, *Filizofia systemu światowego*, (w:) *U podłoża globalnych zagrożeń*, *op. cit.*, s. 26.

[171] S. Albinoski, *Bogactwo i nędza narodów. Studia o gospodarce światowej na progu XX w.*, Warszawa 1997, s. 17.

[172] Por. L. Suchanek, *Homo sovieticus, świetlana przyszłość, gnijący Zachód. Pisarstwo Andrzeja Zinowiewa*, Kraków 1999, s. 192.

[173] A.G. Czernyszow, *Rossija w poiskach geopoliticzeskoj strategiczeskoj inicjatiwi*, (w:) *Rossija: tendencii i perspektiwi razwitia ...*, s. 305, 306.

[174] Por. S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 105-110.

Rosjanie silnie się identyfikują, stanowi jeden z niezwykle istotnych atrybutów ich tożsamości i stanowi alternatywę dla cywilizacji i kultury zachodniej, szczególnie w jej zwulgaryzowanej formie, jaką jest amerykanizacja i tzw. „mcdonaldyzacja" współczesnego globalnego świata. Rosyjska inteligencja nigdy nie odnosiła się wrogo do kultury europejskiej i w zdecydowanej większości znajdowała się i znajduje się pod jej wpływem. Jednocześnie jednak poddawano krytyce wartości liberalnego, masowego i zindustrializowanego społeczeństwa, widząc w nim odrzucenie ideałów oraz wartości duchowych i chrześcijańskich leżących u podstaw kultury europejskiej. Dlatego też w rosyjskiej rzeczywistości kulturowej dużą rolę odgrywają wątki religijne i mesjanistyczne, które mają być elementem odróżniającym Rosję od pogrążonego w kryzysie wartości duchowych Zachodu.

Podkreślanie wartości oraz obrona własnej narodowej kultury i tradycji stanowi więc jedną z istotnych determinant działania rosyjskiej polityki, w tym także zagranicznej. We współczesnej rosyjskiej literaturze podkreśla się konieczność modernizacji kraju i związanie go sojuszem z rozwiniętymi krajami Zachodu. Jednocześnie jednak wskazuje się, że rosyjski okcydentalizm nie może dopuścić do sytuacji, w której Rosja stanie się półkolonialną peryferią współczesnego świata, do czego może doprowadzić globalizacja pod dyktatem państw Zachodu. Rosja, aby do tego nie dopuścić, musi chronić swoją tożsamość przede wszystkim w duchu własnej kulturowej tradycji. Niezależnie od konieczności modernizacji na wzór krajów Zachodu należy zachować priorytet kultury przed ekonomią i polityką, aby pozostawić wyższość moralnych i duchowych wartości nad wartościami materialnymi. O ile bowiem ekonomia i polityka we współczesnym świecie dzielą ludzi i narody oraz tworzą hierarchię, o tyle poszanowanie odmienności kulturowej, w której każdy ma prawo do zachowania swojej samoidentyfikacji, rodzi dialog i pomaga odkryć w drugich narodach wolnych i równych obywateli. Kultura jest więc symbolem wspólnoty i dialogu, stąd też bardzo silny opór przed wpływami zewnętrznymi, które mogłyby zniszczyć tożsamość rosyjską i zagrozić jej historycznemu bytowi jako narodowi[175].

Ogólnie mówiąc, w postrzeganiu rosyjskim globalizacja polityczno-ekonomiczna oraz kulturowa „westernizacja" są traktowane jako jedno z podstawowych wyzwań, które stoją przed współczesną Rosją. Wyrażając sprzeciw wobec „westernizacji", zazwyczaj dąży się do udowodnienia nieprzydatności zachodnich koncepcji filozoficznych oraz społeczno-politycznych w rosyjskich realiach. Wskazuje się przy tym, że podstawą demokratyzacji i modernizacji społeczeństw Wschodu, jeżeli mają one przynieść pozytywne rezultaty, powinny być organiczne wartości tych kultur, a nie importowane wzory zachodnioeuropejskiej nowoczesności. Dlatego też procesy modernizacji krajów rozwijających się

[175] *Rossijskaja ciwilizacija, op. cit.*, s. 445.

powinny być nie tylko przedmiotem modernizacji „westernizacji", ale też podmiotem oraz aktywnym uczestnikiem kształtowania się wspólnego światowego społeczeństwa i globalnej cywilizacji. Wartości kulturowe cywilizacji „wschodnich" powinny uzupełniać umiejętności technologiczne cywilizacji Zachodu, która, imponując zdobyczami technologicznymi, jednocześnie przeżywa kryzys wartości duchowych[176]. Podkreślanie w literaturze rosyjskiej szczególnych wartości „duchowych" Rosji i przeciwstawienie ich cywilizacji Zachodu jest głęboko zakorzenione w jej tradycji intelektualnej. Między innymi rosyjski filozof Mikołaj Bierdiajew pisał, że walka Rosji z Europą to walka „maszyny" z „duchem". Zachód stał się niewolnikiem „maszyny", ale Rosja nie i dlatego powinna przeciwstawiać sile technologicznej cywilizacji Zachodu swoją siłę ducha.

Opory związane z procesami globalizacji i amerykanizacji życia są więc widoczne w Rosji zwłaszcza w sferach gospodarki, polityki, a także kultury. Przyjmuje się, że globalizacja wiąże się z proponowaną głównie przez USA i kraje wysoko rozwinięte liberalizacją gospodarki, którą można rozumieć jako możliwość podjęcia działalności w dowolnym miejscu na świecie, produkowania dowolnych wytworów, zaopatrywania się i zbywania w dowolnym miejscu oraz przestrzegania jak najmniejszej liczby ograniczeń w tych dziedzinach. Środki ekonomiczne, które sprzyjają nieograniczonemu obrotowi kapitału, to niekontrolowane otwarcie rynków narodowych, zniesienie ograniczeń dla kapitału zagranicznego, prywatyzacja przedsiębiorstw państwowych oraz instytucji służących celom opieki społecznej, takich jak szkolnictwo i służba zdrowia, a w następstwie ograniczanie roli państwa. Podstawowym celem jest utrzymanie stabilności walutowej, aby to osiągnąć, zaleca się ograniczanie wydatków społecznych. Ponadto dąży się do pobudzenia zainteresowania wielkiego kapitału przez obniżanie opodatkowania najwyższych dochodów i ceł oraz ograniczanie inflacji[177].

Obecnie na świecie można zaobserwować tryumf liberalizmu. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że globalizacja jako dominujący proces społeczny pojawiła się, gdy wszechogarniająca neoliberalna idea wolnego rynku, wolnego handlu, swobodnego transferu towarów, ludzi, kapitałów i zysku ponad granicami została wzmocniona przez stymulatory techniczne (nowoczesny transport i technologie teleinformatyczne), ekonomiczne (długi okres koniunktury zwłaszcza w USA, rozwój korporacji ponadnarodowych, rosnąca rola międzynarodowych instytucji finansowych) i polityczne (koniec zimnej wojny, upadek ZSRR, amerykanizacja świata)[178].

Dominuje przekonanie, że wolny rynek oraz oparta na nim globalizacja prowadzą do przezwyciężenia wszystkich problemów społeczeństwa i gospodarki.

---

[176] K.S. Gadżijew, *Wwiedenije w geopolitiku, op. cit.*, s. 252-267.

[177] Por. K. Krzywicka, *Ameryka Łacińska wobec globalizacji*, (w:) *Oblicza procesów...*, s. 271.

[178] L. Zacher, *Spór o globalizację, op. cit.*, s. 152.

Zwolennicy czystego liberalizmu wierzą w niezawodność mechanizmów rynkowych, a interwencjonizm państwowy może, według nich, tylko zakłócić ich przebieg i zahamować tempo wzrostu. Coraz częściej są równocześnie podnoszone głosy, że filozofia liberalna nie przystaje do współczesnej skomplikowanej sytuacji gospodarczej i społecznej. Liberalizm charakteryzuje krótkowzroczny styl rządzenia i zbytnie zaufanie mechanizmom wolnorynkowym, które nie potrafią rozwiązać wielu problemów współczesnego świata. Miarą sukcesu według teorii liberalnej jest osiągnięcie maksymalnego zysku w jak najkrótszym czasie, co nie sprzyja inwestowaniu w dziedziny ważne ze społecznego punktu widzenia i w przedsięwzięcia, których efekty są odczuwalne w dłuższym okresie. Konsekwencją gospodarki liberalnej jest coraz większe rozwarstwienie społeczne, powstawanie nowych obszarów biedy i radykalizacja poglądów politycznych. Nie potrafi ona znaleźć rozwiązania dla dwóch podstawowych zagrożeń współczesnej gospodarki: recesji i bezrobocia[179].

Proces globalizacji - jak wynika z dotychczasowych doświadczeń - nie prowadzi na razie w wyrównany sposób do korzyści ogółu gospodarek narodowych, nie gwarantując wszystkim krajom zbliżonych efektów. Korzyści z dynamizacji światowego postępu ekonomiczno-technologicznego przypadają w znacznej mierze najbardziej zaawansowanym podmiotom, tj. krajom najbardziej rozwiniętym pod względem gospodarczym oraz wielkim korporacjom transnarodowym, związanym z tą czołówką niezależnie od zróżnicowanych kierunków ekspansji[180].

Nowy globalny porządek współpracy narodów faworyzuje silniejszych oraz społeczeństwa mocniej zaawansowane ze względu na ich większy potencjał środków materialnych i intelektualnych. Globalizacja opierająca się na zasadach wolnego rynku w skali światowej generuje nierówności w bogactwie oraz problemy społeczne. Postępujące rozwarstwienie świata na prawie wszystkich podstawowych płaszczyznach cywilizacji - gospodarczej, naukowej, edukacyjnej, kulturowej itd. - powoduje niezadowolenie i frustrację społeczeństw niżej rozwiniętych. Wynikają stąd zrozumiałe zjawiska narastającego niezadowolenia społecznego, nie tylko w krajach najuboższych, ale też w średnio zaawansowanych. Zauważa się, że globalizacja staje się paradoksem: przynosząc wielkie korzyści nielicznym (wykorzystującym najnowsze technologie, by operować wielkimi sumami pieniędzy na całym świecie), wyklucza lub marginalizuje dwie trzecie ludności świata[181].

Większość przeciwników globalizacji najczęściej podejmuje krytykę współczesnej globalnej liberalnej ekonomii, która promuje sprawnych i silnych, podporządkowuje wszystko osiąganiu maksymalnych zysków, ignorując nieekono-

[179] E. Polak, *op. cit.*, s. 83, 84.
[180] M. Dobroczyński, *Międzynarodowa polityka...*, s. 195.
[181] Z. Bauman, *op. cit.*, s. 86.

miczną kategorię dobra wspólnego. W opinii antyglobalistów logika wszechogarniającego rynku światowego osłabia więzi społeczne scalające wspólnoty, podważa i wypiera wartości pozaekonomiczne, narzuca, także instytucjom politycznym, sposób myślenia w kategoriach zysku[182]. Krytycy globalizacji wskazują przede wszystkim na jej negatywne efekty, takie jak: marginalizacja pewnych regionów i krajów. Uważa się, że w wyniku tego procesu dochodzi do narastania społeczno-ekonomicznych nierówności w obrębie i pomiędzy narodami, a co więcej, wolny rynek, będący podstawą ekonomicznej globalizacji, nie jest w stanie zmniejszyć luki rozwojowej, tym samym jest niezdolny do rozwiązania problemu zacofania gospodarczego w skali światowej[183]. Zwolennicy globalizacji wskazują natomiast na płynące z niej korzyści: przyśpieszenie rozwoju cywilizacyjnego świata, wzrost dobrobytu, znoszenie barier między narodami, wzajemne uczenie się i inspiracja. Wskazuje się jednakże, że optymistyczna interpretacja globalizacji jest ideologią społeczeństw wysoko rozwiniętych i bogatych, których potencjał i dalszy wzrost wymaga rozwijania globalnych powiązań i globalnej „przestrzeni życiowej"[184].

Dominacja ideologii wolnego rynku, bez liczenia się ze społecznymi konsekwencjami, skutkowała wzrostem braku akceptacji społecznej wobec zmian systemowych w Rosji. Radykalna reforma gospodarcza, którą demokraci rosyjscy zaczęli wdrażać na początku lat dziewięćdziesiątych po upadku władzy centrum ogólnozwiązkowego, opierała się na bezkrytycznej wierze w dobroczynne działanie wolnego rynku. Projekt reformy wzorowany był na tzw. modelu terapii szokowej amerykańskiego ekonomisty Jeffreya Sachsa, którego rząd rosyjski uczynił swoim doradcą. Brak zabezpieczenia społecznego, szerzące się bezrobocie i rozwarstwienie społeczne towarzyszące reformom gospodarczym zagroziły procesom demokratycznej transformacji. Liberalne reformy ekonomiczne, a przez to także łączone z nimi reformy polityczne były oceniane jako prowadzące naród do ruiny[185]. Krytykując liberalną ideologię utożsamianą z Zachodem, Rosjanie mogą sięgać do swojej tradycji oraz wytworów rosyjskiej kultury i myśli społeczno-politycznej, zwłaszcza zaś do idei kolektywizmu oraz dzieł Dostojewskiego i myśli słowianowfilskiej (Danilewski, Leontjew), rosyjskiego socjalizmu Aleksandra Hercena i jego następców, a także do teorii imperializmu Włodzimierza Lenina, które stanowią intelektualną podbudowę dzisiejszej krytyki Zachodu. Skutkiem ekonomicznej „terapii szokowej" było więc odradzanie się w Rosji nacjonalistycznej i neokomunistycznej demagogii antyzachodniej, tym bardziej, że reformy wolnorynkowe nie wytworzyły me-

[182] W. Anioł, *Spór o globalizację*, „Dziś" 2003, nr 6, s. 26.
[183] S. Albinoski, *op. cit.*, s. 133.
[184] R. Kuźniar, *Globalizacja, geopolityka, polityka zagraniczna*, „Sprawy Międzynarodowe" 2000, nr 1, s. 6.
[185] Por. A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, *op. cit.*, s. 16-21.

chanizmów dostosowawczych, mogących rekompensować negatywne społeczne konsekwencje reform[186].

Ponadto w ocenie rosyjskiej najpoważniejszym źródłem niebezpieczeństw, jakie niesie ze sobą współczesna globalizacja, jest propagowana przez liberalizm moralność konsumpcyjna, będąca głównym źródłem nieodpowiedzialnych zachowań społecznych. Działania motywowane przede wszystkim zyskiem nie reprezentują zbiorowej odpowiedzialności, stanowiącej podstawę społeczeństwa obywatelskiego[187]. Według rosyjskich krytyków współczesny liberalizm nie jest już zdolny do przeciwstawienia tego typu moralności pozytywnej alternatywy. Nieodpowiedzialny hedonizm jest wyzwaniem dla kultury i środowiska naturalnego. Zwycięstwo zasady konsumpcyjnej przejawia się w formie potrójnego wyzwania: 1) to atak agresywnej techniki na środowisko naturalne, co przejawia się w presji na przyrodę postrzeganą jedynie jako „składowisko bogactw"; 2) to atak ekonomii na sferę socjalną, co przejawia się w tendencji do likwidacji programów socjalnych i mechanizmów osłony socjalnej pod pretekstem ich ekonomicznego marnotrawstwa; 3) to atak pozbawionej wyrazu kultury masowej na tradycje narodowe, niwelujący kulturalną różnorodność świata[188]. Liberalizmowi, racjonalizmowi, konsumpcjonizmowi i „bezduszności" cywilizacji Zachodu przeciwstawia się mistyczny i duchowy pierwiastek „duszy rosyjskiej".

Globalizacja na warunkach podyktowanych przez MFW i ideologię liberalizmu miałaby doprowadzić do zniszczenia potencjału nagromadzonego na terenie ZSRR, Europy Środkowej i przekształcenia go w źródło taniej siły roboczej dla Zachodu, będąc jednocześnie barbaryzacją stosunków społecznych w duchu darwinizmu społecznego. Degradacja człowieka i stosunków społecznych, pogorszenie wskaźników socjalnych groziłoby marginalizacją dużej części ludzkości i społeczeństwa rosyjskiego. W recepcji rosyjskiej pojęcie globalizacji ma więc wyraźne konotacje negatywne i kojarzy się je przede wszystkim z konsumpcyjną uniformizacją świata, dokonywaną w interesie niewielkiej grupy państw czerpiących zyski z zachodzących procesów, które powodują wzrost społecznych nierówności w skali globalnej. Przyjmuje się, że globalizacji towarzyszy narastanie społecznego rozwarstwienia i niesie ona wiele zagrożeń dla słabszych społeczności, w tym także dla Rosji. W gospodarczym ładzie światowym państwo rosyjskie jest raczej elementem słabym, co budzi obawy o jej względną marginalizację w najbliższej przyszłości, gdyż mechanizm wzajemnych oddziaływań w gospodarce światowej, jak podkreślają rosyjscy publicyści, jest taki, że ci, którzy pozostali w tyle, są skazani na pozostawanie coraz bardziej w tyle i nie będą w stanie poprawić swojej sytuacji, pozostając na trwałe w gru-

[186] B. Barber, *op. cit.*, s. 321.

[187] Por. *Ibidem*, s. 22-23.

[188] A.S. Panarin, *Położenie geopolityczne Rosji: scenariusze alternatywne w progu XXI w.*, (w:) *Historia i geopolityka ... op. cit.*, s. 53.

pie państw peryferyjnych[189]. Dlatego też Rosjanie uznają, że strategicznym celem Federacji Rosyjskiej powinno być przeciwstawienie się procesowi globalizacji - rozumianemu jako zawłaszczanie zysków z niej płynących przez najbogatsze kraje świata - i stworzenie takich warunków w środowisku międzynarodowym (przede wszystkim poprzez bardziej zrównoważoną, wspólną kontrolę tychże procesów), aby pozytywne efekty globalizacji były dostępne dla wszystkich[190].

Rosyjskie opory przed globalizacją wynikają więc przede wszystkim z obaw przed przemożnym ekonomizmem i darwinizmem neoliberalnej globalizacji, prowadzącym do sytuacji, w której w globalnym wyścigu i rywalizacji „zwycięzca bierze wszystko", co będzie skutkowało postępującą marginalizacją Rosji w świecie i zahamowaniem procesów jej modernizacji. Poczucie dysfunkcjonalności globalnej liberalizacji i dominacji ideologii wolnego rynku jest w Rosji odbierane szczególnie silnie ze względu na specyficzne uwarunkowania psychospołeczne. System radziecki - przynajmniej oficjalnie - był wysoce egalitarny. Okres budownictwa komunistycznego stanowił w Rosji po części realizację utopijnych założeń równości i dobrobytu. Największym rosyjskim wkładem w dwudziestowieczne przemiany pozostaje to, że zaproponowała społeczności światowej nieznane wcześniej socjalistyczne fundamenty powszechnej równości - szansę bardziej wyrównanych, w sferze ekonomicznej i socjalnej, stosunków pomiędzy ludźmi[191].

Kolejnym ważnym elementem analizy rosyjskich reakcji na procesy globalizacji jest określenie zakresu zmian przez nie wywoływanych w środowisku międzynarodowym. We współczesnej literaturze przedmiotu wskazuje się, że wpływ globalizacji na sferę stosunków międzynarodowych ujawnia się przynajmniej w trojaki sposób:

1. Globalizacja zmienia status uczestników stosunków międzynarodowych, co przejawia się: w zmianie pozycji i funkcji państwa (dezagregacja państwa); we wzroście znaczenia pozapaństwowych uczestników stosunków międzynarodowych (międzyrządowe organizacje międzynarodowe, korporacje transnarodowe, organizacje pozarządowe, media masowe); w zwiększeniu się pluralizmu podmiotów (aktorów) uczestniczących w stosunkach międzynarodowych.
2. Globalizacja wpływa na powszechne zasady stosunków międzynarodowych regulujących relacje pomiędzy państwami, zmieniając kontekst oraz wpływając na interpretacje realizacji w praktyce zasad prawa i stosunków międzynarodowych zapisanych w Karcie ONZ oraz innych dokumentach międzynarodowych. Zmiana ta dotyczy przede wszystkim takich zasad, jak:

---

[189] Por. A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, *op. cit.*, s. 25.

[190] Por. F. Łukjanow, *Globalizm dla wsjech i każdawo*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2002, vol. 1, nr 1, s. 9-10.

[191] M. Dobroczyński, *Między mocarstwami*, *op. cit.*, s. 66.

suwerenność, zakaz użycia siły bądź groźby jej użycia oraz nieingerencja w wewnętrzne sprawy państw.

3. Rezultatem procesów globalizacji są także zmiany w wertykalnej strukturze porządku międzynarodowego. Głównym wyrazem tego zjawiska jest pozycja Stanów Zjednoczonych jako jedynego supermocarstwa o potędze nieporównywalnej z żadnym innym w historii stosunków międzynarodowych[192].

W tym kontekście można zauważyć, że zdecydowane opory wobec procesów globalizacji, zdominowanych przede wszystkim przez potencjał USA, są widoczne w Rosji w sferze kształtowania nowego międzynarodowego ładu politycznego. Najczęściej współczesna rosyjska krytyka globalizacji odwołuje się do teorii zależności, która zakłada, że państwa tzw. Północy (państwa demokratyczne, rozwinięte gospodarczo, o wysokim poziomie życia i niskim tempie przyrostu naturalnego) dokonują ekspansji Południa (obszary ekonomicznego niedorozwoju, ubóstwa, kraje o niedemokratycznych ustrojach, obszary wojen i konfliktów wewnętrznych). Wykorzystując różnice w potencjałach ekonomicznym, technologicznym i militarnym, poddają Południe neokolonialnej polityczno-ekonomicznej kontroli. Tego rodzaju dominacja oparta na nierównoprawnych relacjach nie służy interesom państw zależnych, a wręcz prowadzi do umocnienia strukturalnych nierówności, pogłębiając stagnację państw zależnych i sprzyjając dalszemu rozwojowi i dominacji bogatych państw Północy. Narzędziami dominacji Zachodu są: przedsiębiorstwa międzynarodowe, inwestycje zagraniczne, pomoc ekonomiczna i wojskowa, uzależnienie technologiczne, któremu towarzyszy kulturowy imperializm, nieuwzględniający specyfiki miejscowych społeczności[193]. W rosyjskiej literaturze naukowej można spotkać krytykę współczesnego porządku globalnego zdominowanego przez jedyne supermocarstwo, jakim są Stany Zjednoczone, która, nawiązując do teorii imperializmu Włodzimierza Lenina, określa jednopolarny globalizm jako wyższe stadium imperializmu[194].

Krytyka kierowana przez Rosję wobec współczesnego ładu światowego jest warunkowana przez historię tego państwa w XX w. Po drugiej wojnie światowej ukształtował się międzynarodowy ład określany jako dwubiegunowy. Decydującą rolę w polityce światowej odgrywały dwa mocarstwa: Stany Zjednoczone i Związek Radziecki. Wokół nich skupiały się, mniej lub bardziej dobrowolnie, pozostałe kraje. Część z nich pozostawała w ścisłych sojuszach, wyrażających się w funkcjonowaniu polityczno-militarnych organizacji. Jednak również państwa, których nie wiązały formalne zobowiązania, uzgadniały swoje działania

[192] R. Kuźniar, *Globalizacja, polityka i porządek międzynarodowy* (w:) *Globalizacja a stosunki międzynarodowe*, pod red. E. Haliżaka, J. Kuźniara, J. Symonidesa, Warszawa 2004, s. 159-161.

[193] E. Haliżak, *Południe – (państwa rozwijające się – Trzeci Świat)*, (w:) *Stosunki międzynarodowe. Geneza...*, s. 428.

[194] Por. I.F. Kefeli, *op. cit.*, s. 57-67.

na arenie międzynarodowej z USA bądź ZSRR, podporządkowując się interesom bloków określanym przez supermocarstwa[195]. Lata osiemdziesiąte przyniosły nowe tendencje, o decydującym znaczeniu dla sytuacji międzynarodowej. Procesy dezintegracji dotknęły jednego z biegunów porządku światowego - systemu wschodniego. Rozpad bloku wschodniego w latach dziewięćdziesiątych stwarzał sytuację, w której nastąpiła wyraźna dominacja Stanów Zjednoczonych w różnych sferach podległych procesom globalizacji. Przewaga w sferze finansów, handlu, bezpieczeństwa międzynarodowego, rozprzestrzenienie się wiary w indywidualizm, gospodarkę rynkową, demokrację oraz standardy zachodniej konsumpcji i kultury masowej uczyniły ze Stanów głównego pretendenta do pełnienia uniwersalnej funkcji głównego kreatora ładu światowego. USA było postrzegane jako jedyne supermocarstwo, które przetrwało i jest zdolne odpowiadać za organizację porządku światowego z pozycji światowego hegemona. Twierdzono m.in., że globalna hierarchia władzy jest wyraźnie pionowa - ze Stanami Zjednoczonymi bezspornie na szczycie - oraz że gwarantem porządku międzynarodowego w czasach globalizacji jest potęga USA i dlatego właśnie globalizację postrzega się jako syndrom amerykanizacji[196].

Takie stanowisko było przyjmowane często z daleko idącą niechęcią innych państw, które nie chciały się zgodzić na wyłączny prymat Stanów Zjednoczonych. Rosyjskie obawy i niezadowolenie wyrażane na tle utraty większości światowych pozycji i związanych z nimi wyobrażeń wydają się być znacznie silniejsze w porównaniu z polityczną frustracją młodych aspiracji, naturalnych np. w krajach tzw. Południa, w których dopiero kształtuje się na nowoczesny ład. Wynikają one bowiem z konfrontacji nie tylko z zachodnim dobrobytem i jakością życia, lecz także z minionym przekonaniem o wartości imperium i trafności obranej drogi ustrojowej[197]. Za zwycięzcę zimnej wojny uznano Stany Zjednoczone. Rosja, która stała się sukcesorem ZSRR, okrojona terytorialnie, borykająca się z problemami gospodarczymi, jedynie pod względem potencjału nuklearnego mogła konkurować z amerykańskim supermocarstwem. W państwie rosyjskim powszechnie uznano, że beneficjentem kryzysu, jaki dotknął obszaru ZSRR, są Stany Zjednoczone, a także ich sojusznicy w Europie Zachodniej. Rosyjska elita polityczna nie rozporządzała przy tym zdolnością do zabezpieczenia silnej pozycji swojego kraju na arenie światowej, ale też nie mogła pogodzić się z tym, że utraciło ono status supermocarstwa, które było w stanie zawetować wszelkie ważne decyzje blisko jej granic, a tym bardziej w swojej tradycyjnej sferze wpływów. Jednakże Rosjanie wierzą i mają nadzieję, że Rosja ze względu na swoje zasoby naturalne i ludzkie znów stanie się supermocarstwem odgrywa-

[195] Z. Cesarz, E. Stadtmuller, *op. cit.*, s. 29.
[196] R. Kuźniar, *Globalizacja i polityka zagraniczna*, (w:) *Oblicza procesów...*, s. 74.
[197] M. Dobroczyński, *Między mocarstwami*, *op. cit.*, s. 58, 59.

jącym doniosłą rolę w świecie[198]. Postawy antyzachodnie są reakcją wynikającą z urażonego uczucia narodowo-patriotycznego spowodowanego marginalizacją Rosji. Dlatego też opinie rosyjskie dotyczące upadku ZSRR i tworzącego się nowego ładu międzynarodowego, wyrażane w ostatniej dekadzie, są wyraźnie skierowane przeciw amerykanizacji świata. Dyktat Stanów Zjednoczonych, zarówno w sferze polityki, jak i ekonomii, był traktowany jako działanie w duchu antyrosyjskim, zmierzające do unicestwienia Rosji jako państwa i do poniżenia narodu rosyjskiego[199]. Uznano, że próba osiągnięcia hegemonii światowej musiałaby się odbyć jej kosztem i musi skutkować wrogim stosunkiem wobec Moskwy. Dążenie USA do rozszerzenia NATO na Wschód, zainteresowanie amerykańskiej polityki zagranicznej regionami Kaukazu i Azji Środkowej wzbudzało w Rosji podejrzenie o dążenie do osłabienia jej pozycji i naruszenia jej statusu jako dużego państwa i mocarstwa światowego. Poczucie zagrożenia będące efektem zmian w środowisku wewnętrznym i międzynarodowym oraz opory wobec amerykanizacji świata są wykorzystywane w polityce rosyjskiej.

Negatywne efekty politycznej i gospodarczej globalizacji dla Rosji – takie jak: utrata pozycji międzynarodowej, znaczący wzrost nierówności społecznych, wzrost ubóstwa i nędzy, bezrobocie – powodują, że politykę totalnej „westernizacji" kraju uważa się za szkodliwą i niszczącą. Przyjmuje się, że pozostawanie Rosji w kręgu wpływów amerykańskich i ideologii liberalizmu przyniesie zawłaszczenie pozytywnych efektów globalizacji przez nieliczną, bogatą część społeczności światowej, a pozostałym regionom świata przyniesie marginalizację oraz spadek standardów socjalnych i kulturalnych, odnoszących się do „czynnika ludzkiego", co porównuje się do następstw klęski wojennej[200]. Antyamerykański odruch wielu Rosjan wypływa z trojakich źródeł: pragnienia zachowania własnej tożsamości, irytacji z powodu utraty pozycji supermocarstwa i gospodarczych skutków liberalnych reform kształtowanych po wpływem zaleceń MFW.

Niechęć wobec dominacji wzorców amerykańskich i neoliberalnych powoduje, że Rosja, by sprostać wyzwaniom modernizacyjnym i procesowi globalizacji, dąży do zwiększenia współpracy, a w perspektywie także do integracji z centrum systemu światowego, którym jest dla niej Unia Europejska, co mogłoby prowadzić do osłabienia wpływów amerykańskich. Wyrazem takiego stanowiska były koncepcje Wielkiej Europy i utworzenia nowej „osi geostrategicznej"

---

[198] J.J. Bogatyriewa, *Rojsa – Europa: problemy i perspektywy współdziałania,* (w:) *Historia i geopolityka...*, s. 93.

[199] Por. A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści, op. cit.*, s. 21-26.

[200] A.S. Panarin, *Położenie geopolityczne...*, s. 70, 71.

Moskwa - Berlin - Paryż, która miałaby stać się fundamentem „architektury europejskiej XXI w."[201].

W Rosji poszukującej skutecznej reakcji na zachodzące zjawiska globalizacji pojawiły się idee głoszące, że po tym, jak została bezpośrednio dotknięta negatywnymi skutkami globalizacji, winna wziąć na siebie inicjatywę sformułowania nowych idei „trzeciej drogi". Rosyjska „trzecia droga" miałaby być syntezą socjalnych zdobyczy socjalizmu, połączonych z postępem technologicznym, zasadami demokracji i wartościami religijnymi[202]. W kontekście wartości, jakie Rosja może zaoferować światu epoki globalizacji, wymienia się także jej wielokulturowy charakter, który ma szansę stać się wzorem dla budowy ładu globalnego w XXI w.[203] Podkreśla się także wartość wzorców rosyjskiego egalitaryzmu w aspekcie budowy socjalnej gospodarki rynkowej.

Niezależnie od oceny możliwości realizacji rosyjskich aspiracji Rosja pozostaje państwem budzącym silne międzynarodowe reakcje i liczącym się w świecie podmiotem politycznym, dysponującym znaczącym potencjałem ludzkim i gospodarczym. Współczesna Rosja, bez względu na wszystkie słabości, pozostaje jednym z dwóch światowych supermocarstw militarno-nuklearnych. Dlatego jest traktowana przez zachodnią politykę gospodarczą inaczej niż państwa ekonomicznie bardziej rozwinięte, ale politycznie nieporównanie mniej znaczący partnerzy negocjacyjni[204].

Gospodarka czwartego ćwierćwiecza XX w. została podporządkowana strategicznym ustaleniom zespołu siedmiu największych wśród krajów ekonomicznie zaawansowanych potęg światowych (G-7). Grupa ta stanowi w skali globalnej zjawisko bezprecedensowej harmonizacji podstawowych interesów rozwojowych. Wpływanie na rozwój gospodarki światowej i państw pozostających poza ramami grupy G-7 wiąże się jednocześnie z poważną odpowiedzialnością za globalne losy, a także budzi obawy i sprzeciw słabszych podmiotów[205]. Udział Rosji w spotkaniach grupy najbardziej rozwiniętych krajów świata (G-7 + Rosja) świadczy o jej doniosłej roli we współczesnym świecie, można założyć pewien wpływ stanowiska Federacji Rosyjskiej na procesy światowej globalizacji. Sami Rosjanie wskazują, że mają dostateczne możliwości i zasoby, aby móc oddziaływać na środowisko międzynarodowe i bronić swoich żywotnych interesów.

Uogólniając, można uznać, że w Rosji przeciwnicy procesów globalizacji podnoszą następujące argumenty:

---

[201] Por. K. Malak, *Koncepcja bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej*, (w:) *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 132.

[202] Por. A. Andrusiewicz, *Dziesięć lat bez Związku Radzieckiego*, „Dziś" 2001, nr 3., *op. cit.*, s.102; A. S. Panarin, *Położenie geopolityczne...*, s. 53-59.

[203] Por. M. Dobroczyński, *Stulecie przyśpieszeń*, *op. cit.*, s. 137, 138, 189.

[204] *Idem*, *Między mocarstwami*, *op. cit.*, s. 74.

[205] *Idem*, *Postęp cywilizacyjny a dysproporcje światowe*, (w:) *Wiek wielkich...*, s. 131, 132.

- globalizacja grozi utratą suwerenności państwowej i ingerencją innych zewnętrznych podmiotów w wewnętrzne problemy Rosji;
- oznacza dalsze utwierdzenie amerykańskiej dominacji w świecie, realizację amerykańskiego obrazu świata, wizji i stylu życia, co będzie skutkowało zniszczeniem tradycyjnych wartości;
- oznacza dalsze rozwarstwienie społeczeństwa światowego, utrzymanie się i pogłębienie nierówności, a korzyści z globalizacji będą dotyczyły tylko społeczeństw wysoko rozwiniętych;
- globalizacja kieruje się własną logiką, na którą Moskwa nie ma decydującego wpływu, co oznacza, że proces ten nie daje Rosji żadnych korzyści.

Osoby rozumiejące nieuchronność procesów unifikacji świata wskazują, że Moskwa może odgrywać w globalnym świecie ważną rolę, szczególnie zaś powinna:

- stać się jednym ze źródeł intelektualnej dyskusji i inicjatywy (póki tempo rozwoju gospodarczego nie pozwala na silniejsze oddziaływanie) przy rozwoju procesów globalizacji i być konstruktywnym oponentem wobec państw i instytucji kierujących tymi procesami;
- działać tak, by przy tworzeniu jednolitego porządku globalnego głos Rosji był słyszany i doceniany przez innych uczestników tego procesu;
- opracowywać i wprowadzać w życie rosyjskie warianty regionalnego rozwoju i integracji w Europie i Azji[206].

Politycy rosyjscy chcą przede wszystkim utrzymać oraz podkreślać rolę i znaczenie Rosji dla współczesnego świata. Obawiają się przy tym wykluczenia jej z procesów modernizacji i zepchnięcia na margines polityki światowej. Generalnie obawy rosyjskie są związane z podziałem kosztów i korzyści tego procesu. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że procesy globalizacji są okazją rozwojową dla silnych, zaś trudnym wyzwaniem dla słabych. W przypadku tych ostatnich, jeżeli nie sprostają oni wymogom współczesności, co w wielu przypadkach jest bardzo prawdopodobne, to porządek świata będzie kształtowany przez ogromny i powiększający się dystans rozwojowy między zamożną czołówką cywilizacyjno-ekonomiczną (czyli centrum) z większościową resztą świata (peryferiami), która może podlegać rozmaitym formom ekskluzji[207].

W sferze polityki zagranicznej obawy te wyrażają się m.in. poprzez domaganie się bardziej zrównoważonego zarządzania procesami globalnymi, tak aby przynosiły one zyski w sposób równomierny wszystkim krajom. Rosja dąży do wypracowania w środowisku międzynarodowym mechanizmów uzgadniania i zrównoważenia interesów. Stąd też podkreślanie roli ONZ w procesach regulowania polityki międzynarodowej i rozwiązywania problemów globalnych.

---

[206] W. Michejew, *Logika globalizacii i interesy Rossii*, „Pro et Contra" 1999, nr 4; www.carnegie.ru.

[207] Por. L. Zacher, *op. cit.*, s. 150.

Domaganie się kolektywnego zarządzania problemami światowymi, które uwzględniałyby interesy słabiej rozwiniętych państw oraz aktywność na forum Rady Bezpieczeństwa ONZ, która w rosyjskiej ocenie powinna być głównym forum rozwiązywania problemów i konfliktów w środowisku międzynarodowym[208].

Światowe analizy dotyczące perspektyw rozwoju świata i procesów globalizacyjnych zakładają, że możliwe są cztery scenariusze: 1) globalizacja integrująca (*inclusive globalization*), zakładająca coraz powszechniejsze korzystanie z pozytywnych efektów tego procesu oraz pogłębianie współpracy międzynarodowej; 2) globalizacja szkodliwa (*pernicious globalization*), przewidująca dalszy wzrost napięć i konfliktów oraz rozwarstwienia społecznego w skali światowej na bogate elity i ubogą większość, co będzie skutkować wzrostem bezrobocia, nielegalnych migracji, zagrożeń terroryzmem, zorganizowaną przestępczością itp.; 3) regionalna rywalizacja (*regional competition*), rokująca ukształtowanie się świata wielobiegunowego, a wraz z nim nasilenie się międzyregionalnej rywalizacji między Europą, Azją i Ameryką; 4) świat „bez hegemona" (*post-polar world*) zakłada ukształtowanie się świata postbiegunowego, w którym USA stracą swoją hegemonię w systemie globalnym i wycofają się z Europy, stosunki Rosja – USA ulegną pogorszeniu, a słabsze ekonomicznie kraje zostaną zmarginalizowane i pozostawione same sobie[209].

Rosja, szukając dróg wyjścia z kryzysu cywilizacyjnego końca XX w., za wszelką cenę chce uniknąć pesymistycznych scenariuszy światowego rozwoju, które postawiłyby ją, jako kraj słabszy ekonomicznie, na marginesie procesów globalizacji. W takim wypadku bowiem problemy wewnętrzne Rosji uległyby wzmocnieniu, a to mogłoby w dużym stopniu zagrozić stabilności i bezpieczeństwu kraju. Strategicznym celem Rosji jest więc aktywne włącznie się w struktury międzynarodowe – polityczne i globalne, tak aby wpływać na zachodzące zmiany i czerpać korzyści z szybkiego rozwoju współczesnego świata, co pozwoliłoby na szybką modernizację państwa i powrót do grona światowych mocarstw.

---

[208] Por. A. Abamiszin, *Na puti k mirowomu prawitielstwu*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2002, vol. 1, nr 1, s. 12-18.

[209] W. Anioł, *Spór o globalizację*, *op. cit.*, s. 27; L. Michnowski, *Alternatywne kierunki globalizacji*, „Polska 2000 plus"2002, nr 1, s. 131-135.

5. ROSJA A PROCESY DYWERSYFIKACJI I UNIFIKACJI WSPÓŁCZESNEGO ŚWIATA

Analizując główne tendencje kształtujące współczesny świat, zwraca się uwagę, że obecnie możemy zaobserwować coraz więcej przejawów unifikacji świata, ale jednocześnie dążeń do jego podziałów. Procesy globalizacji zachodzące w skali globu są zjawiskiem dwuwarstwowym. Pierwszą warstwę tworzą tendencje do homogenizacji zachowań kulturowych, głównie za pośrednictwem kształtowania się zestandaryzowanego stylu konsumpcji. Istotna rola w tym procesie przypada środkom masowego przekazu, dostarczającym do wszystkich zakątków globu, niezależnie od dystansów terytorialnych i różnic kulturowych, te same wzorce zachowań. Duże znaczenie mają tutaj wytwory amerykańskiej kultury masowej, odznaczające się lansowaniem wzorów rozwiązań łatwych, przyjemnych w recepcji, ukierunkowanych na masowego odbiorcę. Stąd też procesy globalizacji są często utożsamiane z amerykanizacją świata. W sferze polityki postępująca unifikacja świata przejawia się głównie w pojawianiu się tożsamości regionalnej oraz solidarności światowej, a także w tworzeniu coraz liczniejszych organizacji ponadpaństwowych i ponadnarodowych. Ściślejsze, a często głęboko sformalizowane związki nawiązują między sobą państwa znajdujące się w bliskości geograficznej lub kulturowej. Dokonująca się regionalna i subregionalna integracja stanowi ważny czynnik dla globalnego układu sił międzynarodowych na progu XXI w. Dzięki współpracy regionalnej tworzy się większe wspólne rynki zbytu, zostaje ułatwiona koordynacja działalności gospodarczej i wymiany, są redukowane konflikty między państwami oraz rozbudowywane systemy wzajemnej współpracy, przyczyniające się do wzrostu zaufania.

Drugą warstwę procesów globalnych zachodzących we współczesnym świecie tworzy eksponowanie wielokulturowości i różnorodności, zwłaszcza w powiązaniu z poczuciem tożsamości oraz odrębności narodowych i etnicznych. Próby światowej unifikacji rodzą reakcje przeciwstawne, nakierowane na ochronę tego, co lokalne i kultur narodowych. Globalizacja spowodowała odżywanie lokalizmów oraz regionalizmów związanych z nasileniem się nastrojów i ruchów separatystycznych oraz dążeń do zachowania wzajemnej tożsamości kulturalnej. Wszechogarniajace wpływy kultury i ekonomiki globalnej konkurują z tradycyjnymi potrzebami i skłonnościami. Integracja i rozdrobnienie są

procesami komplementarnymi[210]. Pojawia się tzw. „mentalność plemienna". W sferze polityki wraz z rosnącą rolą wspólnot lokalnych trwałym kierunkiem przemian cywilizacyjnych stała się decentralizacja i dekoncentracja władzy oraz osłabianie tożsamości państwowej na rzecz więzi lokalnych i globalnych. Dla współczesnego świata charakterystyczne jest odchodzenie do struktur zhierarchizowanych i scentralizowanych oraz tworzenie struktur mniejszych - zdecentralizowanych przy przenoszeniu podejmowania decyzji z poziomu centralnego na poziom lokalny.

Zgodnie z dominującymi trendami cywilizacyjnymi także w sferze polityki mamy do czynienia z procesami unifikacji, a zarazem różnicowania się współczesnego świata, które w dużym stopniu determinują charakter środowiska międzynarodowego. Wskazuje się, że jedną z dominujących tendencji w stosunkach międzynarodowych ostatnich lat XX w. jest intensyfikacja dwóch procesów: z jednej strony dezintegracyjnych, z drugiej integracyjnych. Zjawiska te wpływają na znaczenie i funkcje państwa narodowego jako najważniejszego dotychczas podmiotu środowiska międzynarodowego. W wyniku współdziałania sił globalnych i lokalnych jesteśmy świadkami swoistej dezagregacji państwa. Jego poszczególne segmenty stają się częściami różnych reżimów (systemów regulacji), zarówno regionalnych, jak i międzynarodowych: handlowych, finansowych, inwestycyjnych, ochrony środowiska, prawnych spraw socjalnych itp.[211]

Procesy unifikacji, regionalizacji oraz dezagregacji państwa w znaczący sposób wpływają na specyfikę rosyjskich zachowań politycznych. Rosja, która w latach dziewięćdziesiątych odzyskała suwerenność i zaczęła poszukiwania własnej tożsamości, jest zmuszona zmagać się z siłami unifikującymi i dywersyfikującymi współczesny świat. Tożsamość narodowa jako wyraz wspólnoty coraz bardziej traci na znaczeniu we współczesnym świecie, co zmusza Rosję do poszukiwania innych znaków identyfikacji, np. wielokulturowość. Przełamując powoli swój tradycyjny izolacjonizm, stara się być aktywnym uczestnikiem międzynarodowych związków politycznych, uznając taką postawę za jedyną drogę obrony przed próbami izolacji i pomniejszenia roli Rosji w świecie. Jednocześnie jednak gwałtowny proces odżywania regionalizmów i odradzania się wspólnot lokalnych powoduje, że musi zmagać się z siłami zagrażającymi istnieniu państwa rosyjskiego jako zwartego i zdolnego do efektywnego działania organizmu politycznego.

W środowisku międzynarodowym w ostatnich dekadach XX w. szczególnie widoczne stały się procesy integracyjne, które są reakcją na rosnącą współzależ-

---

[210] M. Pietraś, *Globalizacja jako proces zmiany społeczności międzynarodowej*, (w:) *Oblicza procesów globalizacji*, Lublin 2002, s. 47; Z. Bauman, *Nowy nieporządek świata*, „Gazeta Wyborcza", z dn. 18–19 listopada 2000, s. 24.

[211] R. Kuźniar, *Globalizacja, polityka i porządek międzynarodowy*, (w:), *Globalizacja a stosunki międzynarodowe*, *op.cit.*, s. 156, 157.

ność międzynarodową, stwarzającą konieczność rozwoju wzajemnej współpracy i różnego rodzaju integracji ponadpaństwowej. Wraz z rozwojem i intensyfikacją procesów o charakterze globalnym pojawiła się potrzeba rozwoju wzajemnej współpracy i różnego rodzaju integracji międzynarodowej. Państwa będące głównym uczestnikiem stosunków międzynarodowych musiały coraz bardziej liczyć się ze skutkami globalnymi swoich decyzji oraz uwzględniać w swoim postępowaniu decyzje innych. Problemy wewnętrzne przestały być różne i rozwiązywane niezależnie od zewnętrznych.

W coraz bardziej współzależnym świecie pojawiła się świadomość, że suwerenność międzynarodowa nigdy nie jest absolutna, a niepodległość polityczna nie oznacza braku jakiejkolwiek zależności od innych państw. Z kolei kraje, które otworzą się i wejdą do środowiska międzynarodowego z różnymi elementami swego życia duchowego i materialnego, uzyskują szansę lepszego rozwoju i wzbogacają własne życie wewnętrzne oraz kształtują więzi materialne i duchowe z innymi państwami[212].

Procesy integracyjne powszechnie są uznawane za najbardziej efektywną drogę do rozwiązywania czy regulowania wielu kwestii, a przede wszystkim problemów gospodarczych. W okresie zaostrzającej się konkurencji regionalna integracja jest najlepszą drogą sprzyjającą sprostaniu wyzwaniom współczesnego świata. Zgodnie z ideą regionalizacji ściślejsze, a często głęboko sformalizowane związki nawiązują między sobą państwa znajdujące się w bliskości geograficznej lub kulturowej. Pojawiają się systemy stałych konsultacji, konferencji regionalnych, sojusze, organizacje, ugrupowania normujące prawa regionalne. Rozwój regionalizmu stanowi wyraz przekonania, że państwo nie jest w stanie samodzielnie zaspokoić swoich potrzeb. Czynnikiem sprzyjającym integracji są komplementarność gospodarek, a także więzi kulturowe, religijne i historyczne. Celem integracji regionalnej jest eliminowanie barier utrudniających komunikację i współpracę oraz rozwój społeczno-gospodarczy regionu[213].

Dokonująca się regionalna i subregionalna integracja stanowi ważny czynnik dla globalnego układu sił międzynarodowych na progu XXI w. W procesach integracji regionalnej dochodzi do scalania się (prawnopolitycznego, gospodarczego, społecznego itp.) dwóch lub więcej uczestników stosunków międzynarodowych w nową jakość i całość. Integracja ta ma na celu stworzenie silnych organizmów gospodarczych i politycznych, które byłyby w stanie konkurować z innymi podmiotami i bronić swoich interesów w rezultacie tych procesów. W globalnym, współzależnym świecie coraz większa rola w sferze polityki przypada makroregionom, czyli układom politycznym i gospodarczym złożonym

[212] J. Kukułka, *Procesy internacjonalizacji i współzależności w stosunkach międzynarodowych*, (w:) *Stosunki międzynarodowe. Geneza...*, s. 229.

[213] E. Polak, *Regionalna integracja – przeciwieństwo czy etap procesu globalizacji?*, (w:) *Unifikacja i różnicowanie się...*, s. 277.

z wielu państw. Uczestniczące w nich kraje przekazują wiele swoich kompetencji centralom regionalnym, w zamian za wspólną obronę i wzajemną pomoc gospodarczą. Dzięki współpracy regionalnej tworzy się większe wspólne rynki zbytu, zostaje ułatwiona koordynacja działalności gospodarczej i wymiany, redukuje się konflikty między państwami, rozbudowuje się systemy wzajemnej współpracy, przyczyniające się do wzrostu zaufania[214].

Obok procesów integracyjnych wymuszanych przez coraz większą współzależność społeczności międzynarodowej ważnym elementem globalizacji stały się także procesy dezintegracji. Uznaje się, że w coraz bardziej homogenicznym i współzależnym świecie globalnym jednostki lokalne nie tylko nie tracą znaczenia, ale stają się równie istotne jak system globalny. Globalizacja jest procesem, w którym splata się globalność i lokalność[215]. Jedną z najważniejszych tendencji cywilizacyjnych końca XX w. stał się renesans lokalizmu, polegającego na dążeniu wspólnot lokalnych do osiągnięcia wysokiego stopnia samostanowienia i niezależności. Jest to zazwyczaj reakcja na zbytnią centralizację, koncentrację i standaryzację społeczeństwa industrialnego oraz homogenizację kulturową[216].

Globalizacja tożsamości współwystępuje z jej regionalizacją oraz wzrostem lokalności. Te dwie przeciwstawne tendencje oddziaływają na siebie, nakładają się i wzajemnie przenikają się, co prowadzi do powstawania nowych treści w życiu narodów, państw i stosunków międzynarodowych. Wzmocnieniu ulegają lojalność i tożsamości lokalne, etniczne i religijne, nasilają się nastroje i ruchy separatystyczne oraz dążenia do zachowania wzajemnej tożsamości kulturowej. Niekiedy wskazuje się, że żyjemy w jednej cywilizacji globalnej, która skrywa całą różnorodność kultur, ludów, religii, tradycji i postaw ukształtowanych przez historię[217].

Regionalizacja stanowi nieodłączną część składową globalizacji, gdyż ośrodki władzy globalnej nie są w stanie bezpośrednio i w sposób szczegółowy zarządzać wspólnotami lokalnymi i regionalnymi terytoriami. Przekazują więc taki zarząd władzom lokalnym i regionalnym. Postępuje proces decentralizacji struktur władzy państwowej, związany z upodmiotowieniem społeczeństwa, jego autonomią wobec struktur centralnych, tworzeniem się i rozbudową instytucji samorządowych. Z tego względu rola regionów i lokalności w okresie globalizacji wzrasta kosztem państw narodowych i zwiększa się ich autonomia[218].

---

[214] T. Buksiński, *Współczesne filozofie polityki*, Poznań 2006, s. 314.

[215] T. Gobban-Klas, *Glokalizacja jako remedium na globalizację*, (w:) *Oblicza procesów...*, s. 242.

[216] E. Polak, *Regionalna integracja...*, s. 144.

[217] Por. S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 78.

[218] Por. A. Chodubski, *Wartości cywilizacji współczesnej a unifikacja i dezintegracja Europy*, (w:) *Unifikacja i różnicowanie...*, s. 21; R. Robertson, *Globalization: Social Theory and Globar Culture*, Londyn 1992.

Efektem procesów decentralizacji stało się wzrastające znaczenie i autonomia tzw. mikroregionów – wspólnot lokalnych mniejszych niż państwa.

Współczesna Rosja, która rozpoczęła w latach dziewięćdziesiątych budowę nowego państwa, jest zmuszona zmagać się z siłami unifikującymi i dywersyfikującymi współczesny świat. Stosunek wobec regionalizmu i procesów integracyjnych to ważny wymiar rozumienia rosyjskich zachowań w środowisku międzynarodowym. W rosyjskiej literaturze przedmiotu wskazuje się, że regionalizacja jako nowa tendencja polityki światowej oznacza przebudowę społeczności międzynarodowej i przejście od świata dwubiegunowego do wielobiegunowego, w którym występuje rywalizacja pomiędzy poszczególnymi regionami. Przy ocenie regionalizacji należy zwrócić uwagę na wielowymiarowość tych procesów, które mogą oznaczać zarówno dezintegrację, desuwerenizację, federalizację, jak i reintegrację, centralizację i unitaryzm. Mogą prowadzić tak do pozytywnych, jak negatywnych scenariuszy rozwoju światowego[219].

Rozpatrując problematykę czynników kształtujących politykę zagraniczną współczesnej Rosji, w tym jej stosunek do procesów regionalizacji, trzeba wziąć pod uwagę proces dezintegracji obszaru państwa rosyjskiego, która nastąpiła po rozwiązaniu ZSRR. Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych nastąpił gwałtowny rozwój regionalnych nacjonalizmów i nastrojów separatystycznych, które w tym wieloetnicznym kraju wymusiły rozpoczęcie decentralizacji i rozproszenia władzy, a także doprowadziły do osłabienia identyfikacji państwowej na rzecz budowy więzi globalnych i regionalnych.

Dokonujący się formalny rozpad ZSRR spowodował konieczność stworzenia nowej formuły państwa. Przełom XX i XXI w. został zdominowany przez konflikty nacjonalistyczne, etniczne i etnoreligijne. Poszukiwanie własnego modelu ich rozwiązywania przy zachowaniu jedności i stabilności państwa było jednym z najważniejszych wyzwań dla rosyjskiej transformacji ustrojowej, pojawiły się problemy związane z integralnością terytorialną państwa, z wzajemnymi relacjami między władzą centralną a regionami będącymi częściami tego państwa. Problem decentralizacji władzy jest o tyle istotny, że stanowi zupełnie nową jakość w polityce rosyjskiej i występuje w specyficznych warunkach cywilizacyjno-kulturowych.

Od XV w. fundamentalną zasadą rosyjskiej państwowości był unitaryzm – zasada centralnego zarządzania państwem. Rosja zawsze była uważana za kraj bardzo scentralizowany, w którym liczył się właściwie tylko jeden ośrodek władzy – stolica skupiająca elity polityczne. Jednocześnie jednak od XV w. w miarę rozrostu państwa pojawiały się wewnątrz niego coraz silniejsze czynniki dezintegrujące i odśrodkowe, takie jak:

---

[219] *Własť, politika, diplomatija. Duchowyje...*, s. 137.

- znaczne odległości w obrębie kraju, przy związanej z tym różnorodności geograficznej,
- istnienie naturalnych barier komunikacyjnych w postaci mórz, bagien, gór, pustyni,
- brak odpowiedniej infrastruktury komunikacyjnej, umożliwiającej integrację państwa,
- różnice struktury rasowej, narodowościowej, językowej i religijnej,
- powiązanie regionów przygranicznych z innymi państwami.

Poszerzając nieustannie od XV w. swoje terytorium, Rosja wkroczyła na tereny zamieszkiwane przez inne narody, posiadające swoją odrębność etniczną i kulturową. Terytorium państwa stawało się bardziej zróżnicowane pod względem geograficznym i społecznym. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w ideach autonomii i samorządności dla różniących się od siebie pod względem zaludnienia, warunków geograficznych jednostek administracyjnych, wchodzących w skład jednolitego państwa rosyjskiego. Dlatego problematyka zarządzania olbrzymim terytorium państwowym, zróżnicowanym pod względem etnicznym, była jednym ze znaczących elementów wewnętrznej polityki państwa.

Rosja carska obejmowała swoim zasięgiem bardzo zróżnicowane tereny, a tym, co spajało tę różnorodność, był autorytarny system polityczny, który odgrywał decydującą rolę w zarządzaniu, rozwoju i także zasiedlaniu nowo podbijanych terytoriów. Z jednej strony było to państwo scentralizowane, hierarchiczne, autokratyczne z absolutnym autorytetem suwerena. Z drugiej jednak strony pojawiały się także elementy federalizmu i regionalnej autonomii, a przestrzeń państwa często organizowano doraźnie, zależnie od okoliczności, w miarę dokonywania podbojów. Przez długi czas był to więc system elastyczny, w którym stosowano zróżnicowane formy sprawowania władzy. Dopiero rozwój cywilizacyjny i techniczny XIX, a zwłaszcza XX w. umożliwił ściślejszy nadzór nad każdym niemal rejonem i zaznaczył się coraz silniejszą tendencją do uniformizmu i centralizmu[220]. W rzeczywistości państwa rosyjskiego, obejmującego swoim władaniem zróżnicowane terytorium i różnorodne społeczności, problemem politycznym istniejącym „od zawsze" była kwestia budowy efektywnej struktury państwa, podziału kraju na regiony i rozdzielenia kompetencji między regiony a centrum. Od początku powstania państwa rosyjskiego na przełomie XV i XVI w., aż do połowy XX w. trwał proces kształtowania się rosyjskich regionów, zachodzący najpierw w ramach Rosji carskiej, a następnie Rosji radzieckiej[221].

Generalnie uznaje się, że podstawowa zasada władzy w Rosji polegała na tym, iż centrum ustanawiało w prowincjach jednolity reżim polityczny. Trze-

[220] I.M. Busygina, *Politiczeskaja regionalistika*, Moskwa 2006, s. 31; J. Potulski, *Idea i praktyka federalizmu w Rosji*, Toruń 2004, s. 24.

[221] Por. I.M. Busygina, *op. cit.*, s. 30-37.

ma „filarami" władzy były: siły zbrojne, scentralizowany aparat biurokratyczny i ogólnopaństwowa ideologia. Pochodzący z centrum „impuls władzy" słabł w miarę oddalania się od centrum. Im bardziej słabła imperialna integracja państwa, tym bardziej rosła samodzielność jego prowincji[222]. W okresie Rosji carskiej centrum władzy stanowił car i jego dwór. Po rewolucji październikowej w 1917 r. rolę centrum imperium przejęła partia komunistyczna.

Szczególne znaczenie dla rosyjskiej „regionalistyki" miał okres istnienia ZSRR. W następstwie przejęcia władzy w państwie przez bolszewików zaczął się formować specyficzny „radziecki" federalizm w ramach totalitarnego ustroju politycznego. W Rosji po 1917 r. zaczęto z jednej strony budować państwo federalne, które formalnie pozostawiało częściom składowym znaczący zakres autonomii, z drugiej zaś strony stworzenie autorytarno-unitarnego systemu kontroli administracji państwowej przez partię bolszewicką sprowadziło do minimum zasady federacji w rozwoju państwa[223].

Partia bolszewicka swoją władzą i kontrolą starała się objąć wszystkie sfery życia społeczno-politycznego. Sprawowała ona rzeczywistą władzę państwową, wyposażoną w uprawnienia władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej. Władzę swą realizowała za pomocą podległego jej aparatu państwowego. Dlatego też przestrzeń geograficzna Związku Radzieckiego została uporządkowana w sposób zgodny z celami scentralizowanej i hierarchicznej struktury partii komunistycznej. Po przejęciu władzy bolszewicy zaczęli budować swoje struktury w terenie tak, aby zapewnić kontrolę organizacji partyjnych nad aparatem państwowym. Wraz ze stabilizacją systemu radzieckiego została także ustalona struktura terytorialna państwa i odpowiadająca jej struktura organizacyjna rządzącej monopartii, przy której tworzeniu przestrzegano zasady terytorialnej tak, aby hierarchiczna struktura władzy została odwzorowana w przestrzennym podziale państwa. Skutkiem było powstanie wieloszczeblowego scentralizowanego podziału administracyjno-terytorialnego państwa. Każdy szczebel w strukturze władzy posiadał swoje odniesienie terytorialne i powstawały w ten sposób jednostki podziału administracyjno-terytorialnego, które można nazwać regionami. W ich ramach były realizowane prawie wszystkie funkcje państwa. Regionami były m.in. republiki związkowe oraz republiki autonomiczne i ich stolice, obwody i centra obwodowe, a także miasta i wsie. W ramach podziału administracyjno-terytorialnego regiony tworzyły hierarchię złożoną z kilku szczebli (miejscowość, rejon, okręg, obwód, kraj, republika autonomiczna, republika związkowa)[224].

---

[222] W. Marciniak, *op. cit.*, s. 91.

[223] A.N. Arinin, G.W. Marczenko, *Uroki i problemy stanowlienija rossijskowo federalizma*, Moskwa 1999, s. 76.

[224] W. Marciniak, *op. cit.*, s. 92, 94.

Federalizm radziecki został przyjęty jako forma państwa przede wszystkim ze względów praktycznych, wymuszonych sytuacją wojny domowej, a także ze względów ideologicznych. Oparto go jednak nie na suwerenności tworzących ją państw, ale na autonomii narodów, traktując ją całkowicie instrumentalnie. Jednakże ZSRR nie stał się państwem mniej unitarnym niż był w okresie Rosji carskiej. Prawo ludów do samostanowienia przestawało obowiązywać tam, gdzie kolidowało z interesami państwa socjalistycznego. Dopuszczając narodowo-terytorialną autonomię, starano się ograniczać realne kompetencje regionów, tak aby zagwarantować utrzymanie jednolitej władzy centrum[225].

U podstaw obecnej struktury terytorialnej Rosji legł przede wszystkim federalizm radziecki, wprowadzony po przejęciu władzy przez bolszewików i ukształtowany w ciągu siedemdziesięciu lat istnienia ZSRR. Osłabienie reżimu politycznego w ZSRR rozpoczęło proces emancypacji regionów i narodów tworzących go oraz doprowadziło do jego rozpadu na 15 formalnie suwerennych państw[226]. Załamanie się tradycyjnych systemów ideologicznych: utopijnych i progresywistycznych wizji społeczeństwa spowodowało, że w próżnię ideologiczną powstałą po utopii komunistycznej weszły odradzające się tendencje nacjonalistyczne, religijne, fundamentalistyczne, prowadzące do nowych konfliktów społecznych.

Na obszarze największej republiki związkowej byłego ZSRR – Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej, która po rozwiązaniu Związku przekształciła się w Federację Rosyjską – występowało na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych silne dążenie do uniezależnienia się poszczególnych regionów od władzy centrum. W skład RSFRR do grudnia 1990 r. wchodziły trzy rodzaje jednostek narodowościowo-terytorialnych: republiki autonomiczne (16), obwody autonomiczne (5) i okręgi autonomiczne (10); pozostałe jednostki (obwody, kraje) były traktowane jako zwykłe jednostki terytorialne. W wyniku osłabienia władzy centrum podmioty te zaczęły dążyć do przechwycenia części władzy. Dążność republik autonomicznych, krajów i obwodów do uniezależnienia się od władzy centrum uzyskała miano suwerenizacji i regionalizacji. Suwerenność miała prowadzić do samodzielnej państwowości republik autonomicznych lub do zawarcia porozumień z federacją na zasadzie niezależności. Regionalizacja miała zaś zapewnić jednostkom terytorialnym znaczną samodzielność władzy przede wszystkim w sprawach gospodarczych

[225] Por. W. Petrow, *Krizis federacii*, Moskwa 1999, s. 53, 54.

[226] Powiązania pomiędzy poszczególnymi republikami w czasach istnienia ZSRR były tak wielostronne i ścisłe, że po jego rozpadzie nowo powstałe państwa, mimo formalnie deklarowanej suwerenności, były wciąż w dużym stopniu uzależnione od Federacji Rosyjskiej i dopiero wkraczały na drogę budowy własnych struktur państwowych (m.in. początkowo były pozbawione własnych sił zbrojnych, co w przypadku konfliktów pojawiających się na obszarze poradzieckim uzależniało je od militarnej pomocy Federacji Rosyjskiej).

i finansowych oraz ekologicznych. Strefa niezadowolenia najsilniej wystąpiła na południu Rosji, na Kaukazie, w Tatarii, Baszkirii, Tuwie, a także w niektórych regionach Syberii, szczególnie zaś w Jakucji[227].

Wśród najważniejszych przyczyn poczynań separatystycznych wymienia się:

1. dysproporcje między rozwojem poszczególnych regionów a posiadanymi przez nie uprawnieniami;
2. poczucie krzywdy mieszkańców niektórych obszarów, które były w wysokim stopniu eksploatowane, nie otrzymując nic w zamian;
3. wielkość Federacji Rosyjskiej, jej kształt geograficzny określający specyfikę części terytoriów[228].

Ważną rolę w procesach dezintegracji terytorialnej ZSRR i RSFRR odegrały konflikty polityczne wśród moskiewskich elit, które w dużym stopniu przyczyniły się do osłabienia władzy centralnej i zwiększenia politycznej roli prowincji. We współczesnej historii Rosji to właśnie walka o władzę wśród elit moskiewskiego centrum i wybory były tymi zdarzeniami, które powodowały, że elity federalne zostały zmuszone do szukania wsparcia ze strony elit regionalnych w zamian za ustępstwa, które oznaczały przede wszystkim rozproszenie władzy i przekazywanie jej na niższe szczeble pionowego podziału władzy publicznej.

Początkowo była to rywalizacja pomiędzy prezydentem państwa związkowego (ZSRR) Michaiłem Gorbaczowem a prezydentem największej republiki (RSFRR) Borysem Jelcynem[229], a następnie pomiędzy Borysem Jelcynem a przewodniczącym parlamentu Rosji Rusłanem Chasbułatowem[230]. Kryzys państwa,

---

[227] E. Zieliński, *Współczesna Rosja...*, s. 91.

[228] W. Zajączkowski, *Decentralizacja Rosji – główne tendencje*, (w:) *Federacja czy rozpad Rosji?*, pod red. W. Zajączkowskiego, Warszawa 1994, s. 13.

[229] Przystępując do konfrontacji z władzami związkowymi, Borys Jelcyn w swoich pierwszych wystąpieniach na forum parlamentu Rosji potępił wieloletnią imperialną politykę Moskwy oraz ogłosił wyższość ustawodawstwa rosyjskiego nad ustawodawstwem ogólnoradzieckim. Uważał, że stosunki rosyjskiego centrum federalnego z podmiotami RSFRR – zwłaszcza zaś z republikami autonomicznymi – winny opierać się na zasadach traktatowych. Jednym z najgłośniejszych haseł Borysa Jelcyna w kampanii prezydenckiej wiosną 1990 r. było: „Bierzcie tyle suwerenności, ile zdołacie udźwignąć", co okazało się skutecznym sposobem na pozyskanie zwolenników i spowodowało, iż lokalna biurokracja masowo poparła Jelcyna w jego konflikcie z Gorbaczowem.

[230] Umocnieniu pozycji regionów w stosunkach z centrum sprzyjał kolejny kryzys państwowy, związany z konfliktem pomiędzy parlamentem a prezydentem Borysem Jelcynem o wpływ na reformę ekonomiczną i działania władzy wykonawczej, który przerodził się w 1993 r. w spór o model ustrojowy państwa i uchwalenie nowej konstytucji. Sytuacja kryzysu państwowego wzmacniała w regionach dążenia do uniezależnienia się od dalekiego i skonfliktowanego centrum. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że konflikt władzy ustawodawczej i wykonawczej potęgował chaos w państwie. Chcąc zdobyć sojuszników, prezydent i Rada Najwyższa szli na coraz większe ustępstwa wobec elit regionalnych. Wskazuje się, że w 1993 r. prezydent w coraz większym stopniu

któremu towarzyszył kryzys centralnych organów władzy, sprzyjał rozkładowi struktur władzy i anarchizacji życia społecznego. Konflikt moskiewskich elit politycznych umożliwił prowincjom usamodzielnienie się. W warunkach osłabienia władzy nastąpiło zagrożenie całości państwa. Poszczególne regiony, zwłaszcza zaś narodowościowe - formalnie upodmiotowione w okresie istnienia federalizmu radzieckiego - zaczęły się usamodzielniać nie tylko gospodarczo, ale też politycznie i w całej Rosji zaczęły rosnąć ambicje lokalnych elit[231]. Prowincje państwa korzystały z konfliktu na najwyższych szczeblach władzy, gdyż każda ze stron próbowała wykorzystać go w walce o władzę. Jednakże bardziej radykalne postawy proniepodległościowe w regionach służyły głównie lokalnym elitom politycznym (a nie społecznościom lokalnym) dla celów pragmatycznych: zdobyciu znaczących uprawnień w stosunkach z centrum federalnym i przywilejów w ramach państwa.

Pośpieszna i niekontrolowana decentralizacja, przeprowadzona w latach dziewięćdziesiątych, przyniosła także negatywne efekty. Kryzys państwa, któremu towarzyszył kryzys centralnych organów władzy, sprzyjał rozkładowi struktur władzy i anarchizacji życia społecznego. Wartości wywodzące się z idei samorządności i próby ich urzeczywistnienia były wykorzystywane do realizacji partykularnych interesów lokalnych elit (często wywodzących się z byłej partii komunistycznej), a w efekcie prowadziły do anarchizacji życia w kraju i utworzenia się na lokalnym szczeblu życia społecznego licznych klanów polityczno-biznesowych, często powiązanych ze zorganizowaną przestępczością. Usamodzielnienie się prowincji państwa było w 1991 r. tak daleko posunięte, że niemożliwy był już powrót do centralistycznego zarządzania państwem. Wydarzenia w Czeczenii z lata 1991 r., kiedy to emerytowany generał wojsk radzieckich Dżochar Dudajew proklamował niepodległą Republikę Czeczeńską, ujawniły także groźbę ostatecznej dezintegracji terytorialnej państwa w wyniku chaotycznej decentralizacji kraju, w którym brak było tradycji demokratycznej, zrozumienia dla idei decentralizacji oraz rzeczywistej woli realizacji idei upodmiotowienia społeczności lokalnych i urzeczywistnienia nowoczesnego ideału demokracji partycypatywnej.

Aby zapobiec dezintegracji terytorialnej państwa, za podstawę ustroju przyjęto zasadę federalizmu rozumianego jako podział władzy państwowej pomiędzy całość federacji i poszczególne jego części składowe, które w określonym zakresie regulują swoje sprawy samodzielnie poprzez własne, lokalne organy władzy. Taka forma państwa nie była dla Rosji formą organiczną, a jej wprowadzenie stanowiło nową jakość w życiu społecznym i politycznym. Przemiany,

---

wykorzystywał w walce z oponentami szefów władz regionalnych jako znaczącą siłę polityczną co, skutkowało także rosnącymi żądaniami regionów i władza prezydencka musiała często ustępować przed prawem regionalnym

[231] A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością...*, s. 209.

jakie zachodziły w Federacji Rosyjskiej od 1991 r., przy braku kultury i tradycji demokratycznych, prowadziły do stworzenia oligarchiczno-klanowego systemu politycznego i do daleko idącego osłabienia struktur państwa[232]. Na przełomie 1998 i 1999 r. proces rozproszenia władzy i zawłaszczania jej przez miejscowe „klany" zaszedł tak daleko, że kraj znalazł się na krawędzi chaosu.

Chociaż wraz z przejęciem władzy w Rosji przez prezydenta Władimira Putina rozpoczął się proces stopniowego umacniania władzy centralnej, to jednak pozostałością procesów decentralizacji władzy z lat dziewięćdziesiątych jest utrzymujące się zagrożenie dla jednolitości geopolitycznej przestrzeni Federacji Rosyjskiej. Narodowe republiki Wołżańsko-Uralskiego regionu (Tatarstan i Baszkortostan) i Północnego Kaukazu (Dagestan, Czeczenia), ustanawiając zewnętrzne związki, kierują się etnokulturowymi i religijnymi kryteriami. Prowadzi to do wzmocnienia wpływu państw islamskich na nie. Geopolityczne problemy stwarzają także regiony Dalekiego Wschodu, które samodzielnie rozwijają związki z Chinami, Koreą Południową i innymi krajami regionu. W specyficznej sytuacji jest także enklawa Kaliningradu, znajdująca się w regionie Morza Bałtyckiego i otoczona krajami członkowskimi UE[233].

Współczesna Rosja wciąż stoi w obliczu regionalnych separatyzmów, zwłaszcza u jej południowych granic, zagrażających jednolitości państwa. Zwraca się szczególną uwagę na niebezpieczeństwo regionalnych tendencji odśrodkowych, które mogą stać się przyczyną wewnętrznych konfliktów i dezintegracji kraju. Jednym z podstawowych celów polityki zagranicznej współczesnej Rosji jest ochrona jej suwerenności i jednolitości terytorialnej, dlatego też za jedno z głównych zagrożeń uznaje się wzrost różnorodnych separatyzmów, etnicznego i religijnego ekstremizmu. Negatywne doświadczenia związane z rozpadem ZSRR oraz późniejszą polityką Borysa Jelcyna[234] powodują, że regionalizacja jest postrzegana negatywnie jako możliwe źródło zagrożeń dla państwa rosyjskiego.

Odbudowanie w państwie silnych tradycji wspólnotowych (*mir, obszczina*) oraz tradycji funkcjonowania samorządów lokalnych (ziemstwa) stanowi największe wyzwanie cywilizacyjne, przed którym stanęła odrodzona Rosja. Jed-

[232] J. Potulski, *Idea i praktyka...*, s. 119.

[233] N.M. Sirota, *op. cit.*, s. 101.

[234] Na początku lat dziewięćdziesiątych Borys Jelcyn, pragnąc zyskać poparcie regionalnych elit, wysunął hasło skierowane do podmiotów państwa „bierzcie tyle suwerenności, ile zdołacie udźwignąć". Przyzwolenie centrum spowodowało chaotyczną i niekontrolowaną decentralizcję państwa, która doprowadziła Federację Rosyjską do głębokiego kryzysu wewnętrznego i zagroziła jej rozpadem. W rzeczywistości rosyjskiej hasła regionalizmu i decentralizacji władzy stały się hasłem propagandowym, służącym do rywalizacji politycznej, a nie rzeczywistą próbą upodmiotowienia jednostek lokalnych, odbudową rosyjskich tradycji wspólnotowych, które mogłyby być sposobem na budowę społeczeństwa obywatelskiego w wielokulturowym i wieloetnicznym kraju przy zachowaniu jego jedności.

nakże we współczesnej Rosji dominuje negatywne postrzeganie idei decentralizacji władzy, gdyż rosyjski regionalizm lat dziewięćdziesiątych przy braku tradycji i mechanizmów demokratycznych przyniósł jej poważne niebezpieczeństwo w postaci dezintegracji terytorialnej, gwałtownych konfliktów wewnątrz państwa, zawłaszczenia kraju przez regionalne elity będące powiązaniem świata polityki, gospodarki i przestępczości. Jak się wskazuje, wojna w Czeczenii, której można było uniknąć, była potrzebna władzy centralnej jako lekcja dla innych części kraju i lokalnych elit uzurpujących sobie prawo do władzy nad częścią Rosji[235].

Dlatego też w rosyjskiej recepcji regionalizm – będący ważnym elementem współczesnych przemian cywilizacyjnych oraz zachodnioeuropejskiej ideologii liberalizmu i modernizacji, traktującej samorządność jako konieczny element dobrego państwa – często jest postrzegany jako zjawisko mogące stanowić wyzwanie dla jednolitości terytorialnej kraju w sytuacji, kiedy władze centralne z trudem starają się odbudować autorytet państwa po kryzysie lat dziewięćdziesiątych.

Regionalizm, będący w rzeczywistości europejskiej antidotum na kryzys demokracji przedstawicielskiej i próbą urzeczywistnienia ideałów demokracji partycypatywnej, w rzeczywistości rosyjskiej okazał się usprawiedliwieniem dla zawłaszczania władzy przez lokalne elity i tworzenia się oligarchiczno-klanowego systemu rządów. Ponadto stał się źródłem konfliktów, w tym także zbrojnych, ze wszystkimi tego negatywnymi skutkami. Stąd także bierze się wśród rosyjskiego społeczeństwa przekonanie o nieprzystawalności wzorów europejskich do rosyjskiej tradycji i rzeczywistości.

W rosyjskiej literaturze, podejmując problem regionalizmu, zwraca się uwagę na następujące problemy: 1) globalizacja może zwiększyć wewnętrzną niestabilność kraju, a ponadto nie wszystkie regiony Rosji są w stanie przestawić się na nową logikę rozwoju, związaną z włączeniem się w globalne procesy, co może prowadzić do powiększenia różnic i dysproporcji w rozwoju kraju; 2) globalizacja powoduje powstanie nowego typu konfliktów na linii centrum państwa – regiony (geoekonomika regionów często może stać w sprzeczności z geopolitycznymi celami federalnego centrum); 3) wzrost liczby agend globalizacji działających w regionach powoduje, że federalnym i regionalnym władzom przychodzi działać w coraz bardziej konkurencyjnej sferze politycznej i instytucjonalnej[236]. Regionalizacja jest traktowana jako zagrożenie dla bezpieczeństwa i jedności państwa, a nie jako sposób ułożenia wewnątrz niego demokratycznych stosunków i sposób na budowę społeczeństwa obywatelskiego poprzez obarczenie ludzi odpowiedzialnością za sprawy loklane.

---

[235] A.W. Lipatow, *Rosja dzisiejsza między przeszłością...*, s. 209.
[236] I.M. Busygina, *op. cit.*, s. 276.

Analizując wpływ lokalizmu na współczesną Rosję, warto także zwrócić uwagę na przemiany w rosyjskiej mentalności. Kraj ten, który po okresie ZSRR próbuje budować nową państwowość i szuka własnej tożsamości, jest zmuszony zmagać się z siłami dywersyfikującymi współczesny świat. Tożsamość narodowa jako wyraz wspólnoty coraz bardziej traci na znaczeniu we współczesnej globalnej rzeczywistości, co zmusza Rosję do poszukiwania innych znaków identyfikacji. Jedną z rosyjskich reakcji na wzrost znaczenia wspólnot lokalnych jest akcentowanie wielokulturowego charakteru kraju jako cechy wyróżniającej go spośród innych wspólnot narodowych. W publicystyce rosyjskiej można spotkać się niekiedy z poglądem, że w warunkach rosyjskiej tolerancyjnej polityki wewnętrznej przyłączone narody zajmowały organiczne miejsce we wspólnym państwie, zachowywały swój fizyczny byt, naturalne otoczenie, religię, kulturę, całą swoją odrębność[237]. Pojawiają się prace akademickie poświęcone zagadnieniom tradycji rosyjskiej samorządności lokalnej, ukazujące Rosję jako kraj, w którym zawsze żywe były tradycje regionalizmu połączone ze wspólnotowością[238]. Zgodnie z tym punktem widzenia Federacja Rosyjska, posiadająca wielowiekowe tradycje współżycia ludzi różnych religii i odmiennych etnicznie, może spełniać funkcję pomostu i pośrednika pomiędzy światem Zachodu a krajami rozwijającymi się (krajami azjatyckimi, krajami muzułmańskimi), a tym samym stać się ważnym czynnikiem stabilizacji ładu międzynarodowego w XXI w.[239]

Ważną rolę dla Rosji odgrywają także postępujące we współczesnym świecie procesy regionalnej integracji. W koncepcji polityki zagranicznej Rosji wskazuje się, że rozwój regionalnej i subregionalnej integracji w Europie, regionie Azji i Pacyfiku, Afryce i Ameryce Łacińskiej stanowi jeden z ważnych procesów współczesnego świata, z którym są związane bezpośrednio rosyjskie interesy. Wskazuje się, że interregionalne związki zaczynają odgrywać coraz większą rolę w światowej polityce, zwłaszcza zaś w sferze ekonomii, bezpieczeństwa i pokoju światowego. Dlatego w obliczu rosnącej w świecie konkurencyjności Rosja, jeżeli nie chce zostać zmarginalizowana, musi włączyć się w światowe procesy integracyjne, zrywając z izolacjonizmem i polityką samowystarczalności[240].

Rosja chciałaby odgrywać aktywną rolę w procesach regionalnej integracji. Uznaje się, że uczestnictwo w regionalnych inicjatywach integracyjnych stanowi ważny element rosyjskiej polityki zagranicznej, gdyż jedyną drogą do roz-

---

[237] Por. A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, *op. cit.*, s. 74.

[238] Por. I.M. Busygina, *op. cit.*, s. 73, 74; W.W. Eremjan, *Municipalnaja istorija Rossii*, Moskwa 2005, s. 960; A.N. Arinin, *Rossijskij federalism: istoki, problemy i perspektiwy razwitia*, Moskwa 1999, s. 130; A.N. Arinin, G.W. Marczenko, *op. cit.*, s. 73, 74.

[239] *Rossijskaja ciwilizacija*, *op. cit.*, s. 85-98.

[240] W. Christienko, *Nużna li nam integracja?*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2004, vol. 2, nr 1, s. 74.

wiązywania problemów regionalnych i globalnych jest współpraca, a nie izolacja. Dlatego też, doceniając wagę i znaczenie we współczesnym środowisku międzynarodowym wspólnot regionalnych i subregionalnych, Rosja stopniowo przełamuje powoli swój tradycyjny izolacjonizm, angażując się we współpracę z innymi państwami, aktywnie uczestnicząc w projektach regionalnej integracji i ściśle współpracując z tymi inicjatywami regionalnymi, w których skład sama nie wchodzi, ale które odgrywają wiodącą rolę we współczesnym świecie. Stanowi to o nowej jakości polityki zagranicznej tego kraju, zmuszonego dostosować się do zmieniających się warunków środowiska międzynarodowego przełomu XX i XXI w.

Najważniejszym obszarem zainteresowania regionalną współpracą jest dla Rosji obszar byłych republik ZSRR, na którym koncentrują się rosyjskie działania. Specyfika tego obszaru wynika z faktu, że jest on traktowany jako strefa żywotnych interesów Rosji. Działania integracyjne inicjowane przez Moskwę są przede wszystkim próbą utrzymania jedności terytorium postradzieckiego i zachowania więzów łączących narody zamieszkujące ZSRR.

Rozpad Związku Radzieckiego postawił przed byłymi republikami związkowymi tego państwa, które ogłosiły swoją suwerenność, problem przebudowy politycznych i gospodarczych stosunków na eurazjatyckiej poradzieckiej przestrzeni. Najważniejszą strukturą regionalną, funkcjonującą na obszarze byłego ZSRR, stała się Wspólnota Niepodległych Państw powstała w wyniku porozumienia między przywódcami Federacji Rosyjskiej (prezydent Borys Jelcyn), Ukrainy (prezydent Leonid Krawczuk) i Białorusi (przewodniczący Rady Najwyższej Stanisław Szuszkiewicz). Dnia 8 grudnia 1991 r. na spotkaniu w Puszczy Białowieskiej pod Brześciem podpisali oni *Porozumienie o powstaniu Wspólnoty Niepodległych Państw*, stwierdzając jednocześnie, że ZSRR zakończył swe istnienie jako podmiot prawa międzynarodowego i byt geopolityczny. Porozumienie o powstaniu Wspólnoty Niepodległych Państw, podpisane przez trzech przywódców republikańskich, umożliwiało przystąpienie do niej pozostałych republik ZSRR. W dniu 21 grudnia 1991 r. w stolicy Kazachstanu Ałma-Acie zebrali się przywódcy 11 republik radzieckich i wyrazili wolę stworzenia Wspólnoty. Protokół do porozumienia o utworzeniu WNP poza Rosją, Ukrainą i Białorusią podpisali przedstawiciele Azerbejdżanu, Armenii, Kazachstanu, Kirgistanu, Turkmenistanu, Mołdawii, Tadżykistanu i Uzbekistanu. 22 stycznia 1993 r. na spotkaniu Rady szefów państw WNP w Mińsku przyjęto statut Wspólnoty określający jej cele i zadania oraz strukturę najwyższych organów[241]. 12 grudnia 1993 r. pod silną presją rosyjską do WNP przystąpiła także Gruzja.

[241] Statut ten został zarejestrowany w Sekretariacie ONZ jako porozumienie międzynarodowe.

Powołana w grudniu 1991 r. przez trzech przywódców związkowych Wspólnota miała być prowizoryczną strukturą chroniącą „masę spadkową" po ZSRR i zarazem elementem poszukiwań nowej formuły organizacji przestrzeni poradzieckiej. Wydaje się, że w przekonaniu ówczesnych rosyjskich elit politycznych Wspólnota miała stanowić swego rodzaju państwo federalne z centrum władzy w Moskwie[242]. *Porozumienie o powstaniu WNP* zakładało m.in., że państwa wchodzące w jej skład będą poprzez instytucje Wspólnoty prowadzić wspólną politykę zagraniczną, rozwijać wspólną przestrzeń ekonomiczną oraz sieć transportową (art. 7), a także utrzymają wspólne siły zbrojne i wspólną kontrolę nad potencjałem atomowym (*Deklaracja Ałma-Atska*). Członkowie Wspólnoty zgodzili się na powołanie dowództwa sił zbrojnych WNP. Ponadto we wrześniu 1993 r. w Moskwie państwa WNP podpisały porozumienie o Unii Gospodarczej WNP wprowadzanej w trzech etapach:

- utworzenie stowarzyszenia wolnego handlu,
- unia celna,
- wspólny rynek towarów, kapitału i siły roboczej.

Zakończeniem procesu integracji w sferze gospodarczej miało stać się utworzenie unii walutowej[243]. Z uwagi na znaczenie gospodarcze obszarów WNP dla Federacji Rosyjskiej stworzenie wspólnej przestrzeni gospodarczej na obszarze WNP stało się strategicznym celem rosyjskiej polityki. Uznano, że Rosja będzie mogła bronić swoich interesów i zdoła utrzymać swoją pozycję w świecie tylko wtedy, kiedy uda jej się doprowadzić do stworzenia zintegrowanej przestrzeni gospodarczej w ramach WNP[244].

Specyfika procesów regionalizacji przestrzeni poradzieckiej postawiła Rosję w szczególnej sytuacji w środowisku międzynarodowym. Trwałą tendencją cywilizacyjną jest we współczesnym świecie łączenie się w większe organizmy ponadnarodowe krajów o zbliżonej historii, kulturze, interesach polityczno-gospodarczych. Na terenie byłego ZSRR, który jest obszarem rosyjskich wpływów kulturowo-cywilizacyjnych, istnieją realne przesłanki dla procesów integracyjnych. Pomimo to widoczna jest jednak stopniowa dezintegracja obszaru postradzieckiego i zrywanie dotychczasowych więzi kulturowych, gospodarczych i politycznych, przypisywanie wielkiej wartości ideałom oraz wartościom partykularnym – narodowym. Zachodzą więc procesy odmienne od tych, które można obserwować chociażby w Europie, gdzie następuje zerwanie z dotychczasowymi partykularnymi interesami narodowymi i próba zbudowania wspólnej przestrzeni gospodarczej, kulturowej i politycznej. Ponadto w przypadku Federacji Rosyjskiej wszelkie działania reintegracyjne, nawet je-

[242] D.W. Rivera, *Engagement, containment, and the international politics of Eurasia*, „Political Science Quarterly" 2003, vol. 118, nr 1, s. 85-88.

[243] E. Zieliński, *Współczesna Rosja...*, s. 253.

[244] W. Christienko, *op. cit.*, s. 80

żeli mają swoje realne podstawy, są odbierane w świecie negatywnie. O ile integracja europejska jest postrzegana w świecie jako przełamywanie dotychczasowej wrogości i wartościowy projekt cywilizacyjny, zmierzający do harmonijnej współpracy narodów europejskich złączonych wspólną tożsamością, o tyle reintegracja obszaru poradzieckiego jest postrzegana jako próba odbudowy imperium radzieckiego i zagrożenie dla świata, generowane przez agresywny, autorytarny reżim w Moskwie[245].

Z uwagi na dominujące na obszarze poradzieckim tendencje nacjonalistyczne, odzywanie się ksenofobii i antagonizmów międzygrupowych, większość zakładanych celów WNP pozostała jedynie w stadium deklaracji. Dużą odpowiedzialność za to ponoszą decydenci rosyjscy, którzy po utworzeniu WNP nie potrafili stworzyć jednolitej koncepcji jej przyszłego kształtu. Specyfika WNP wyrażała się m.in. w fakcie, że rozpad i integracja obszaru ZSRR odbywała się w wyjątkowych warunkach. Rozpad nastąpił według etnicznie nieuzasadnionych granic administracyjnych. Wszystkie kraje, które stały się członkami WNP, były już w momencie przystąpienia do Wspólnoty zintegrowane ze sobą w znacznie większym stopniu niż jakiekolwiek inne wspólnoty (np. wspólnoty europejskie). Łączyła je identyczna struktura ustrojowa, dotycząca organów sprawowania władzy i własności, identyczne prawo handlowe, bankowe i inne gospodarcze ustalenia prawne oraz wymiana handlowa ograniczająca się w przeważającej mierze do obszaru ZSRR[246].

Idea stworzenia WNP została formalnie zaakceptowana przez dwanaście członkowskich republik. Jednak kraje wchodzące w przeszłości w skład imperium rosyjskiego, a następnie do rządzonego przez scentralizowaną władzę Związku Radzieckiego, zdawały sobie sprawę z dysproporcji nowej konstrukcji międzynarodowej, w której na Federację Rosyjską przypadało więcej przestrzeni, ludności, potencjału militarnego, bogactw naturalnych czy eksportu niż na pozostałe kraje razem wzięte. Rozumiano jednak zarazem, że ich ogólna sytuacja ekonomiczna, utrwalone przez czas kierunki wymiany zagranicznej oraz gwarancje bezpieczeństwa narodowego (uwzględniającego również, jak w przypadku Gruzji czy Tadżykistanu, separatystyczne tendencje wewnątrzregionalne) nie pozwalają na rezygnację z części przynajmniej powiązań instytucjonalnych z Rosją i resztą Wspólnoty[247].

Akceptacja formuły WNP wynikała z faktu, że nowe państwa postradzieckie były zbyt słabe i połączone zbyt licznymi więzami, aby od razu przekształcić się w samodzielne organizmy państwowe. Jednakże w poszczególnych państwach następowało stopniowo coraz większe zróżnicowanie przemian społecznych

[245] Por. D.W. Rivera, *op. cit.*, s. 83-85.

[246] E. Toczek, *Kształtowanie się Wspólnoty Niepodległych Państw: obawy i nadzieje*, Warszawa 1993, s. 1.

[247] M. Dobroczyński, *Międzynarodowa polityka...*, s. 135.

i gospodarczych dostosowanych do możliwości ekonomicznych oraz celów politycznych każdego kraju. Mimo formalnej deklaracji o konieczności integracji lub też ułatwienia pokojowego czy łagodnego przejścia ze struktur Związku Radzieckiego do wspólnoty suwerennych państw, następowała powolna dezintegracja obszaru byłego ZSRR, a ponowne połączenie na tych samych zasadach stawało się coraz mniej prawdopodobne[248].

Sposób powołania Wspólnoty oraz pierwszy rok jej istnienia charakteryzował wysoki poziom improwizacji organizacyjnej, a zwłaszcza nieokreśloność jej rzeczywistych celów. Dla Rosji WNP stała się przede wszystkim ważnym atutem w polityce zagranicznej i wewnętrznej oraz narzędziem wypełniania celów geostrategicznych. Głównym zaś celem stało się utrzymanie dominacji na terytorium poradzieckim i stworzenie szerokiej rosyjskiej strefy wpływów, do której stworzenia istniały sprzyjające warunki, takie jak: zbliżony charakter elit sprawujących władzę w nowo powstałych krajach, silna pamięć więzi ekonomicznych, mocna pozycja elementów kultury rosyjskiej (język) i istnienie znacznej mniejszości rosyjskiej, która może pełnić wielorakie funkcje wspierające[249].

Barierami na drodze porozumień integracyjnych i pogłębiania współpracy w ramach WNP stały się aspiracje niepodległościowe nowych państw i obawy przed dominacją Rosji. Integracja w ramach WNP leżała przede wszystkim w interesie Rosji, gdyż umacniała jej dominację na obszarze poradzieckim. Z przyczyn obiektywnych, takich jak: terytorium, potencjał demograficzny, kulturowy, naukowy, militarny, a także baza surowcowa, Federacja Rosyjska jest „sercem" wszelkich procesów integracyjnych na terytorium byłego ZSRR.

Rosyjskie dążenia do traktowania obszaru poradzieckiego jako podporządkowanego Rosji, a także brak wymiernych korzyści z dobrego funkcjonowania WNP spowodowały niepowodzenie procesu integracji tego terenu, a także skłoniły byłe republiki do poszukiwania alternatywnych rozwiązań i nowych związków międzynarodowych, wykraczających poza obszar byłego ZSRR. Dla większości państw WNP istotne stało się także nawiązanie stosunków politycznych i wojskowych z państwami Zachodu. Ukraina, Mołdawia, Azerbejdżan i Gruzja wprost manifestują swoje dążenia do zacieśnienia stosunków z Sojuszem Północnoatlantyckim i Unią Europejską. W stosunkach między Moskwą a państwami WNP ukształtowały się trzy zasadnicze relacje:

- bliskiej współpracy (Białoruś, Kazachstan, Kirgistan), a nawet prób ścisłej integracji (Białoruś),
- dystansowania się wobec przywództwa Federacji Rosyjskiej (Ukraina, Gruzja, Mołdawia),

[248] E. Toczek, *op. cit.*, s. 1.
[249] Z. Cesarz, E. Stadmuller, *op. cit.*, s. 144.

- drogi pośredniej, obejmującej większość państw Wspólnoty[250].

Funkcjonowanie WNP rodzi wiele problemów. WNP jest obecnie związkiem państw o niskim stopniu integracji i nie przekształciło się w strukturę nowoczesną, potrzebną państwom członkowskim. Dlatego też dyskusyjne wydaje się pytanie o to, czym jest, a czym nie jest WNP. Rosja promuje w jej ramach integrację gospodarczą, przewidującą utworzenie unii płatniczej, wspólnego rynku siły roboczej, wspólnej przestrzeni w dziedzinie naukowo-technicznej oraz informacyjnej, a także umacniania unii celnej. Jednakże podejmowane przez Rosję próby dyktowania ugrupowaniu szerokich celów politycznych, gospodarczych i wojskowych napotkały na opór państw członkowskich. Dlatego wiele przyjętych porozumień pozostało tylko w sferze propozycji, nie przekładając się na realne działania, mogące wpłynąć na rzeczywiste funkcjonowanie WNP. Wspólnota stała się w dużej mierze organizacją utrzymywaną tylko dzięki woli Rosji, mało dynamiczną, której działalność nie przynosi realnych rezultatów, co skłania członków WNP do pytań o sens dalszego jej trwania.

Po niepowodzeniach modelu integracyjnego całej Wspólnoty Rosja większe znaczenie zaczęła przykładać do stosunków bilateralnych, do zacieśniania związków z wybranymi państwami, które są skłonne zaakceptować rosyjskie aspiracje i oczekiwania. Niedoskonałość mechanizmów i procedur integracyjnych w ramach WNP skłania Rosję do zawierania układów dwustronnych w celu konserwowania stosunków wzajemnej współzależności, które, jak się niekiedy wskazuje, dla słabszych partnerów mogą oznaczać zwyczajną zależność. W polityce Rosji wobec krajów „bliskiej zagranicy" nastąpiło odejście od wielostronnej współpracy politycznej, realizowanej w ramach WNP, na rzecz stosunków bilateralnych. W ramach takich dwustronnych relacji Rosja odwołuje się głównie do narzędzi ekonomicznych i militarnych[251]. Szczególną rolę w jej polityce wobec krajów WNP zaczęły odgrywać zagadnienia gospodarcze. Federacja Rosyjska, orientując się pod przywództwem Władimira Putina na realizację pragmatycznych celów, zrezygnowała z narzucania integracji politycznej ze swoją dominującą rolą. Zdała sobie bowiem sprawę z niepowodzenia takiej drogi do reintegracji obszaru poradzieckiego. Najważniejszym instrumentem oddziaływania Rosji na obszar poradziecki stały się inicjatywy ekonomiczne, wykorzystujące uzależnienie gospodarek nowych suwerennych państw od stosunków z państwem rosyjskim[252].

Najważniejszymi regionalnymi zrzeszeniami wewnątrz WNP są obecnie: Związek Rosji i Białorusi, Wspólna Przestrzeń Gospodarcza, Eurazjatyckie Part-

---

[250] K. Łastawski, *Kształtowanie nowej tożsamości rosyjskiej polityki zagranicznej*, (w:) *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 108.

[251] Por. K. Pełczyńska-Nałęcz, *Rosja*, Raport 2001OSW, cz. I, s. 6, www.osw.waw.pl.

[252] Por. J. Perowic, *From disengagement to active economic competition: Russia's return to the South Caucasus and Central Asia*, „Demokratizatsiya" 2005, vol. 13, nr 1, s. 61, 62.

nerstwo Gospodarcze, a także Środkowo-Azjatyckie Partnerstwo oraz Związek Gruzji, Ukrainy, Uzbekistanu, Azerbejdżanu i Mołdawii - GUUAM/GUAM.

Z uwagi na tradycyjne związki Rosji z Białorusią oraz prorosyjskość białoruskich polityków najbardziej zaawansowane procesy integracyjne na obszarze WNP dotyczą związków między tymi dwoma państwami. Białoruś deklaruje gotowość do daleko idącej integracji politycznej i ekonomicznej z Federacją Rosyjską przy zachowaniu formalnej państwowości.

Od początku rozpadu ZSRR Białoruś była tą republiką, która w najmniejszym stopniu dążyła do szybkiego potwierdzenia swojej suwerenności poprzez wyjście ze strefy wpływów rosyjskich. Od czasu dojścia do władzy w 1994 r. Aleksandra Łukaszenki polityka zewnętrzna Białorusi została skierowana na ścisłą współpracę z Federacją Rosyjską.

12 kwietnia 1996 r. w Moskwie prezydenci obu państw podpisali umowę o stworzeniu Stowarzyszenia Rosji i Białorusi. Oba kraje zachowały suwerenność i integralność terytorialną, konstytucję, flagę i hymn. Powołano wspólne struktury: Radę Państwa z udziałem prezydentów, premierów i szefów parlamentów. Powstało też Zgromadzenie Parlamentarne. Stowarzyszenie miało koordynować politykę obronną, zagraniczną i gospodarczą obu krajów. Konsekwencją podjętej współpracy stało się podpisanie rok później 2 kwietnia 1997 r. umowy o powołaniu Związku Białorusi i Rosji, która miała doprowadzić do integracji tych krajów[253].

W dniu 23 maja 1997 r. prezydenci obu państw podpisali w Moskwie statut Związku Białorusi i Rosji. Umowa zjednoczeniowa przewidywała, że:

- oba państwa tworzą konfederację, kierowaną przez Najwyższą Radę Państwa (NPR), złożoną z ich przywódców, zachowują suwerenność i tożsamość narodową;
- do 2005 r. zostanie wprowadzona jednolita waluta, zharmonizowane ustawodawstwo oraz polityka podatkowa, celna, graniczna i obronna, utworzony wspólny rynek papierów wartościowych;
- NPR będzie powoływała organy konfederacji oraz zatwierdzała wspólny budżet i umowy międzynarodowe. Ma przysługiwać jej także ograniczone prawo do wydawania dekretów, rezolucji oraz dyrektyw. Radą rotacyjnie będą kierować przywódcy obu krajów, a każdemu z nich przyznano prawo weta;
- powstanie dwuizbowy parlament, który ma pomagać w ujednolicaniu prawa obu państw, w skład Izby Związkowej wejdą delegaci z parlamentów Rosji i Białorusi;
- Rosja i Białoruś połączą swoje systemy bankowe,

[253] R. Deyermont, *The state of the union: military success, economic and political failure in the Russia - Belarus Union*, „Europe-Asia Studies" 2004, vol. 56, nr 8, s. 1191.

- oba państwa pozostaną oddzielnymi podmiotami w ONZ oraz w innych instytucjach międzynarodowych[254].

Integracja zakłada stworzenie jednolitej przestrzeni gospodarczej i celnej, powiązanie systemów transportowych, energetycznych, infrastruktury telekomunikacyjnej, a także intensyfikację współpracy w sferze społecznej. Główny nacisk w procesach integracji Rosji i Białorusi został położony na rozwój współpracy ekonomicznej, ale zakłada się także przyjęcie konstytucji państwa związkowego, która określi polityczny system międzynarodowego związku Rosji i Białorusi.

Dla Federacji Rosyjskiej związki z Białorusią mają szczególne znaczenie, a ZRiB (Związek Rosji i Białorusi) ma być, jak to postrzegają rosyjscy politycy, odpowiedzią na geopolityczne projekty Zachodu utworzenia kordonu sanitarnego wokół Rosji i ostatecznego wypchnięcia jej z europejskiej przestrzeni poprzez stworzenie strefy buforowej przebiegającej od Morza Bałtyckiego (kraje Nadbałtyckie oraz Polska) do Morza Czarnego (Ukraina, Mołdawia, Gruzja)[255].

Kolejną inicjatywą rosyjską na obszarze WNP było podpisanie 19 września 2003 r. w Jałcie porozumienia pomiędzy Rosją, Kazachstanem, Białorusią i Ukrainą o utworzeniu Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej (WPG), które zakładało utworzenie strefy wolnego handlu, unii celnej i walutowej, a w dalszej perspektywie także swobodny przepływ towarów, usług, kapitałów oraz siły roboczej. Dla Federacji Rosyjskiej znaczenie ścisłych związków gospodarczych z Białorusią, Kazachstanem i Ukrainą wynika z faktu, że na te cztery państwa przypada prawie 88% obrotów towarowych na obszarze WNP i ok. 90% PKB krajów WNP[256]. Dzięki temu porozumieniu cztery najbardziej rozwinięte gospodarczo państwa WNP weszły w nowy etap zacieśniania wzajemnych związków, przede wszystkim gospodarczych, ale także politycznych.

W ramach WPG miałaby nastąpić koordynacja działań gospodarczych i prowadzenie wspólnej polityki wobec WTO. Realizację tych zadań powierzono by Radzie złożonej z głów państw, w której wszelkie decyzje będą podejmowane na zasadzie konsensusu. Zakładano także powołanie specjalnego organu, odpowiedzialnego za realizację podjętych decyzji, któremu państwa członkowskie przekażą część swoich pełnomocnictw[257].

Rosyjska idea wspólnej przestrzeni gospodarczej miała na celu włączenie Ukrainy w ściślejszą integrację republik poradzieckich, a motorem idei WPG

---

[254] *Sojusz Rossii i Bełarusi*, (w:) *Federalizm. Encyklopedia*, Moskwa 2000, s. 514, 515; Cz. Mojsiewicz, *Wspólnota Niepodległych Państw*, Poznań 2000, s. 38, 39.

[255] P. Borodin, *Russia – Belarus Union*, „International Affairs: a Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Affairs" 2005, vol. 52, nr 2, s. 75.

[256] W. Christienko, *op. cit.*, s. 81.

[257] *Ibidem*, s. 82

były nie względy ekonomiczne, lecz polityczne[258]. Z czterech krajów, które podpisały porozumienia, najwięcej oporów wobec pogłębionej integracji wyrażała Ukraina, natomiast Białoruś, Kazachstan i Rosja opowiedziały się za ścisłą współpracą. Ukraina od początku powstania inicjatywy, mimo oficjalnego przystąpienia do WPG, blokowała zbyt szybką i zbyt szeroką integrację. Samo jej przystąpienie do WPG było niespodzianką, gdyż rok wcześniej prezydent Ukrainy Leonid Kuczma zdecydowanie odmówił przyłączenia swojego państwa do Eurazjatyckiego Stowarzyszenia Gospodarczego. Uznano, że decyzja prezydenta była podyktowana interesami prorosyjskich oligarchów ze wschodnich regionów Ukrainy, którzy w imię swoich interesów wymusili na uzależnionym od nich prezydencie takie postępowanie[259]. Decyzja ta wywołała także negatywną reakcję USA i krajów europejskich, które odebrały ją jako dążenie Rosji do odbudowy swojej strefy wpływów. Ambasador USA w Kijowie John Herbst stwierdził wprost, że decyzja Leonida Kuczmy może oznaczać zablokowanie przyjęcia Ukrainy do WTO.

Stosunki Ukraina - WPG skomplikowały się dodatkowo po dojściu do władzy na Ukrainie prezydenta Wiktora Juszczenki, który oświadczył, że o ile Ukraina dopuszcza możliwość swobodnego obrotu towarowego, o tyle nie zgadza się na wspólną politykę gospodarczą, która ograniczałaby jej samodzielność w kwestiach gospodarczych, fiskalnych i budżetu. Zwycięstwo Wiktora Juszczenki, pochodzącego z proeuropejskich i antyrosyjskich prowincji Zachodniej Ukrainy, spowodowało także reorientację ukraińskiej polityki zagranicznej na integrację ze strukturami politycznymi i wojskowymi Europy Zachodniej (UE i NATO), co ograniczyło zainteresowanie rozszerzaniem współpracy z Federacją Rosyjską w ramach poradzieckiej przestrzeni. Stanowisko Ukrainy w sprawie WPG, która jest kluczowym partnerem dla Rosji w tym projekcie, powoduje, że rozwój WPG stanął pod znakiem zapytania i stał się kolejną „papierową" inicjatywą Federacji Rosyjskiej.

Kolejną rosyjską inicjatywą na obszarze WNP stało się Eurazjatyckie Stowarzyszenie Gospodarcze. Porozumienie o powołaniu ESG podpisały 10 października 2000 r. Rosja, Białoruś, Kazachstan, Kirgistan i Tadżykistan. Weszło ono w życie 20 maja 2001 r. W 2002 r. jako państwa-obserwatorzy do ESG dołączyły Ukraina i Mołdawia, a w 2003 r. także Armenia. W 2006 r. do grona państw zrzeszonych w ramach ESG dołączył Uzbekistan.

Podstawowym celem ESG jest stworzenie wspólnej przestrzeni celnej i gospodarczej, w ramach której zakłada się swobodne przemieszczanie towarów, usług, kapitału i siły roboczej oraz unifikację prawodawstwa państw członkow-

[258] A.S. Smabatin, *Common Economic Space and some thoughts on protection of the Russian market against unfair trade*, „Journal of World Trade" 2005, vol. 39, nr 5, s. 939.

[259] T. Bukkovll, *Private interests, public policy. Ukraine and Common Economic Space agreement*, „Problems of Post-Communism" 2004, vol. 51, nr 5, s. 11-22.

skich. Wskazuje się, że utworzenie ESG jest zwieńczeniem procesu organizacyjno-prawnego formowania zrzeszenia pięciu państw WNP, które opowiadają się za głęboką i dynamiczną współpracą (przede wszystkim w sferze gospodarczej), niemożliwą do zrealizowania w ramach tej wspólnoty. W ramach ESG funkcjonuje Międzypaństwowa Rada - wyższy organ kierujący procesami integracyjnymi, którego spotkania na poziomie szefów państw mają się odbywać nie rzadziej niż raz do roku. Ponadto powołany został Komitet Integracji złożony z wicepremierów państw członkowskich. Zakłada się także powołanie Zgromadzenia Międzyparlamentarnego, które miałoby kierować procesami unifikacji prawa państw - członków ESG.

W ramach inicjatyw takich, jak WPG i ESG Rosja promuje przede wszystkim integrację gospodarczą i utworzenie wspólnego wewnętrznego rynku, a ponadto wykorzystuje fakt, że dla byłych republik związkowych pozostaje najważniejszym partnerem ekonomicznym. Słabe gospodarki krajów są uzależnione od Rosji, która jest głównym dostawcą gazu, ropy i produktów naftowych oraz energii elektrycznej. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że rosyjskie sukcesy w reintegracji obszaru poradzieckiego są uzależnione od sukcesów gospodarczych w Rosji. Pomyślny rozwój gospodarczy może przyciągać nowe państwa do współpracy na zasadzie dobrowolności[260]. Rosjanie podkreślają, że strategia polityki zagranicznej, obliczona na integrację gospodarczą regionu WNP, wypływa z pragmatycznej konieczności, gdyż Rosja nie jest w stanie samodzielnie konkurować z takimi światowymi potęgami, jak UE, USA czy krajami ATR (*Aziatijsko-Tichookeańskij Region*). Tylko ścisła integracja gospodarcza obszaru poradzieckiego pozwoli tym krajom, a zwłaszcza Rosji, na obronę swoich żywotnych interesów gospodarczych i politycznych[261]. Integracja gospodarcza w ramach WNP nie jest dla Rosji celem samym w sobie, ale ma być sposobem na rozwój ekonomiczny kraju i podniesienie poziomu życia.

Ponadto na obszarze WNP funkcjonuje stowarzyszenie środkowoazjatyckie, zrzeszające byłe azjatyckie republiki ZSRR: Kazachstan, Kirgistan, Azerbejdżan i Mołdawię, oraz GUAM zrzeszający Gruzję, Ukrainę, Azerbejdżan i Mołdawię. Inicjatywy te są postrzegane jako zagrożenie dla interesów WNP i władze rosyjskie przyjmują, że wszelkie inicjatywy integracyjne na jej obszarze powinny mieć „odkryty" charakter, umożliwiający uczestnictwo także pozostałych państw Wspólnoty i powinny służyć przede wszystkim dalszemu jej rozwojowi.

Szczególne niezadowolenie Rosji budzi inicjatywa GUAM, powołana do życia w 1997 r., kiedy to podczas spotkania Rady Europy prezydenci Ukrainy, Gruzji, Azerbejdżanu i Mołdawii (GUAM) zapowiedzieli współpracę, mającą na celu budowę transkaukazkiego korytarza transportowego, łączącego Azję Środkową, Kaukaz i Europę, a dzięki temu omijającego terytorium Rosji. Pań-

[260] Cz. Mojsiewicz, *op. cit.*, s. 82.
[261] W. Christienko, *op. cit.*, s. 83.

stwa tworzące tę inicjatywę zakładały, że GUAM będzie otwarta przede wszystkim na współpracę ze strukturami europejskimi i międzynarodowymi, a nie na współpracę w ramach WNP. Inicjatywa GUAM spowodowała szybką reakcję Moskwy, nakierowaną na zablokowanie procesów integracji w jej ramach[262]. W 1999 r. akces do struktur GUAM zgłosił Uzbekistan (GUUAM). Jednak szybko wycofał się z aktywnego wspierania polityki tej inicjatywy i w 2002 r. jego władze zadecydowały o rezygnacji z uczestnictwa w strukturach GUAM, a oficjalnie rezygnacja ta nastąpiła w maju 2005 r.

Instytucjonalizacja inicjatywy nastąpiła na spotkaniu w Jałcie 6–7 czerwca 2001 r., podczas którego podpisano kartę GUAM. Zapisano w niej, że celem GUAM jest rozwój związków społeczno-ekonomicznych pomiędzy państwami członkowskimi. Przez długi okres GUAM był inicjatywą istniejącą tylko formalnie, gdyż w jej ramach nie podejmowano aktywniejszych działań. Sytuacja ta zmieniła się po wydarzeniach tzw. „pomarańczowej rewolucji" na Ukrainie, w wyniku której władzę objął proeuropejski prezydent Wiktor Juszczenko, oraz po objęciu władzy w Gruzji przez proeuropejskiego polityka Michaiła Saakaszwilego. W wyniku tychże zmian na szczytach władzy doszło do aktywizacji struktur GUAM, a wiele z działań podjętych przez przywódców tego związku było skierowanych przeciwko dominacji Federacji Rosyjskiej w poradzieckiej przestrzeni i obliczone na wyjście państw GUAM z obszaru rosyjskich wpływów.

Na spotkaniu przywódców GUAM, które odbyło się w 2005 r. w Kijowie, poruszono kwestię konfliktów w regionie GUAM (Naddniestrze, Abchazja, Południowa Osetia, Górny Karabach) oraz podniesiono problem dominacji rosyjskiej w ich rozwiązaniu i przebiegu procesów pokojowych. Członkowie GUAM stwierdzili, że ta sytuacja musi ulec zmianie, a rozwiązanie tychże konfliktów powinno nastąpić przy udziale USA i UE. Spotkanie przywódców GUAM w 2006 r. zakończyło się podpisaniem deklaracji o utworzeniu nowej inicjatywy międzynarodowej *Organizacja na rzecz demokracji i rozwoju gospodarczego – GUAM*. W 2007 r. na spotkaniu w Baku zapowiedziano integrację w kwestiach bezpieczeństwa i wojskowości oraz utworzenie sił pokojowych GUAM[263].

Obecnie GUAM stanowi inicjatywę, w której główną rolę odgrywa Ukraina. Dla władz w Kijowie struktury GUAM są środkiem do realizacji geopolitycznego celu, jakim jest zdobycie dominującej roli w regionie Mórz Czarnego i Kaspijskiego, a ponadto rozszerzenie tam swoich wpływów tak, aby stać się jednym z ważnych podmiotów polityki międzynarodowej, mającym duże znaczenie w tym strategicznym regionie. Struktury i inicjatywy GUAM są skierowane

[262] Por. K. Giorgadze, *Russia: regional partner or aggressor?*, „Review of International Affair" 2002, vol 2, nr 1, s. 64-79.

[263] Informacje dotyczące przebiegu spotkań i podjętych tam decyzji, oficjalne dokumenty GUAM są dostępne na oficjalnej stronie internetowej organizacji www.guam.org.ua.

głównie przeciwko Rosji w celu utrzymania krajów GUAM, a tym samym regionu Morza Kaspijskiego i Czarnego, poza strefą wpływów rosyjskich. GUAM, szczególnie w obliczu proeuropejskiego kursu Gruzji, Mołdawii i Ukrainy, może stopniowo stać się regionalną inicjatywą na wzór Trójkąta Wyszehradzkiego, która ma koordynować wspólną politykę wobec struktur NATO i UE.

Poza kluczowym dla Rosji terytorium WNP drugim ważnym obszarem regionalnej aktywności rosyjskiej stał się region Azji i Pacyfiku. Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych aktywność polityki zagranicznej Rosji była skierowana przede wszystkim na współpracę z krajami Europy Zachodniej i USA, co spowodowało marginalizację zainteresowania regionem Azji i Pacyfiku. Niepowodzenia polityki zagranicznej w okresie prezydentury Borysa Jelcyna spowodowały, że zaczęto poszukiwać alternatywnych koncepcji rozwoju kraju, zwracając coraz większą uwagę na kierunek wschodni.

Rosja, której dwie trzecie terytorium znajduje się na terytorium Azji, postrzega siebie coraz częściej jako nieodłączną część regionu Azji i Pacyfiku, odgrywającego coraz większą rolę ekonomiczną i polityczną we współczesnym świecie. Poziom zaangażowania Rosji we współpracę z organizacjami skupiającymi państwa Azji i Pacyfiku stale rośnie. Federacja Rosyjska współpracuje m.in. ze Stowarzyszeniem Narodów Azji Południowo-Wschodniej (ASEAN), które obejmuje takie kraje, jak: Filipiny, Indonezja, Malezja, Tajlandia, Singapur, Brunei, Wietnam, Laos, Mianmar, Kambodża. Region ASEAN to rozwijający się obszar 4,5 mln km^2 z łączną liczbą ludności 500 mln. Wskazuje się, że pogłębienie współpracy Rosja – ASEAN to jeden z priorytetów wschodniej polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, gdyż ta organizacja jest uznawana za „rdzeń" regionalnej integracji w regionie Azji i Pacyfiku i jeden z wpływowych centrów światowej polityki. Rozwój stosunków Rosji z ASEAN ma znaczenie przede wszystkim dla rosyjskich planów sformowania w regionie Azji nowego układu sił oraz nowego systemu politycznych i ekonomicznych powiązań. Rosja jest jednym z partnerów zagranicznych ASEAN (obok USA, Kanady, Japonii, Indii, Australii, Nowej Zelandii, Chin, UE). W czerwcu 2003 r. ministrowie spraw zagranicznych Rosji i ASEAN podpisali porozumienie o współpracy w sferze bezpieczeństwa oraz rozwoju regionu, w lipcu 2004 r. – porozumienie o współpracy w sferze walki z terroryzmem i przestępczością zorganizowaną, a w grudniu 2005 r. – porozumienie o partnerstwie i współpracy gospodarczej.

Rosja uczestniczy także w pracach w ramach APEC – Współpraca Ekonomiczna Azji i Pacyfiku, która zrzesza takie kraje, jak: USA, Kanada, Meksyk, Australia, Brunei, Wietnam, Hongkong, Singapur, Korea Południowa, Chiny, Indonezja, Malezja, Nowa Zelandia, Papua Nowa Gwinea, Peru, Tajlandia, Tajwan, Filipiny, Chile oraz Japonia. Na kraje zrzeszone w APEC przypada ok. 60% światowego PKB, 50% wymiany towarowej i 40% potencjału demograficznego świata. Formalnie APEC ma charakter konsultacyjny, ale odgrywa coraz więk-

szą rolę w budowaniu i kontrolowaniu mechanizmów współpracy w regionie Azji i Pacyfiku[264].

Najważniejszą regionalną inicjatywą w regionie Azji, w której uczestniczy Rosja, stała się jednak Szanghajska Organizacja Współpracy (*Szanhajskaja Organizacija Sotrudniczestwa* - SZOS) powołana do życia przez Rosję, Chiny, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan i Uzbekistan na podstawie porozumień o współpracy między tymi krajami podpisanych w latach 1996 i 1997. Współpraca regionalna w ramach SZOW stała się dla Rosji sposobem na utrzymanie swojej obecności w strategicznym regionie Azji Środkowej i stopniowo swoją rangą i efektywnością zastępuje regionalną współpracę w ramach WNP[265].

Deklaracja o utworzeniu SZOW została podpisana na spotkaniu przywódców sześciu państw w Szanghaju 15 czerwca 2001 r. Najwyższym organem władzy SZOW jest Rada Szefów Państw, zwoływana nie rzadziej niż raz na rok, odbywają się także regularne spotkania szefów rządów. Status obserwatorów w SZOW mają Mongolia, Indie, Iran i Pakistan. Od stycznia 2004 r. SZOW funkcjonuje jako pełnoprawna organizacja międzynarodowa i wydaje się, że obecnie rozwój współpracy w jej ramach stał się jednym z podstawowych celów polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej. Uznaje się, iż SZOW stanie się najważniejszą regionalną strukturą w Azji, a jej działalność, obejmująca takie kraje, jak Chiny, Indie, Pakistan i Iran, stanie się podstawą bezpieczeństwa na tym kontynencie[266]. Z kolei potencjał gospodarczy krajów SZOW przyczyni się do zwiększenia ich konkurencyjności na rynkach światowych[267]. Jednocześnie SZOW dzięki współpracy Rosji i Chin stanie się swego rodzaju „mostem" pomiędzy Europą i kontynentem azjatyckim[268].

Na spotkaniu szefów rządów państw SZOW w 2003 r. przyjęto program rozwoju współpracy gospodarczej i handlowej członków organizacji. Zacieśnienie współpracy między tymi krajami w sferze politycznej i gospodarczej spowoduje, że w XXI w. SZOW stanie się jednym z ważnych centrów polityki światowej oraz jednym z najważniejszych dla Rosji obszarów jej aktywności politycznej i gospodarczej. W obliczu fiaska polityki prozachodniej i ekspansji na wschód

---

[264] Por. *Koncepcija uczastia Rossii w Forumie „Aziatsko-Tichookeanskoje ekonomiczeskoje sotrudniczestwo" (ATES)*, (w:) W. Merkułow, *Rossija - ATR: uzeł intersow*, Moskwa 2005, s. 398-403.

[265] Por. G. Gleason, *Inter-State Cooperation in Central Asia from CIS to the Shanghai forum*, „Europe-Asia Studies" 2001, vol. 53, nr 7, s. 1077-1095.

[266] S.G. Luzianin, *SZOS nakanynie Pekinskowo (2006 g.) sammita i probliemy bezopasnosti w Centralnoj Azii*, (w:) *Szanhajskaja Organizacja Sotrudniczestwa: wzaimodiejstwije wo imija razwitia*, pod red. A.W. Boljatko, Moskwa 2006, s. 16, 17.

[267] W.A. Matwiejeew, *Sostajanije i perspektywy ekonomiczeskowo razwitia stran Centralnoj Azii - członow SZOS*, (w:) *Szanhajskaja Organizacja Sotrudniczestwa...*, s. 20-58.

[268] G. Logvinov, *The Shanghai Cooperation Organization - a new qualitative step forward*, „Far Eastern Affairs" 2003, vol. 30, nr 3, s. 28.

UE i NATO Rosjanie zwrócili się ku Azji, tam szukając sojuszników i partnerów do współpracy. SZOW jest oparta przede wszystkim na sojuszu Rosji i Chin, dwóch potęg regionalnych, które nie godzą się z dominacją USA w świecie oraz próbują bronić swojej strefy wpływów w Azji Środkowej. SZOW, a zwłaszcza strategiczny sojusz rosyjsko-chiński, jest traktowany często jako rosyjska odpowiedź na rozszerzenie NATO (swoiste anty-NATO)[269]. SZOW staje się w coraz większym stopniu jedną z podstawowych inicjatyw gospodarczo-politycznych, w które angażuje się Rosja, upatrując w jej istnieniu bardzo istotnego elementu odbudowy rosyjskiej pozycji w świecie, zahamowania wpływów krajów Zachodu w regionie Azji Środkowej i budowy trwałych sojuszy, zdolnych przeciwstawić się politycznej i gospodarczej dominacji USA w świecie[270]. Ma być przeciwwagą dla euroatlantyckich regionalnych struktur współpracy gospodarczej, politycznej i wojskowej.

Ważną strefą regionalnej aktywności Rosji pozostaje także Europa, na której obszarze, w ramach Unii Europejskiej, zachodzą najbardziej zaawansowane we współczesnym świecie procesy integracji regionalnej. Polityka Rosji wobec tego procesu jest związana z koniecznością utrzymania rosyjskiej pozycji w Europie. Zachodzące na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych równoczesne procesy dezintegracji ZSRR i intensyfikacji integracji europejskiej spowodowały, że Rosja utraciła swoje znaczenie w Europie i znalazła się na uboczu procesów integracyjnych. W ostatniej dekadzie XX w. polityka rosyjska wobec Europy balansowała pomiędzy dwoma priorytetami: z jednej strony dążyła do nawiązania ścisłych i utrzymania głębokich, obustronnie korzystnych więzi w sferze ekonomicznej i politycznej, a z drugiej strony zmierzała do obrony własnych politycznych i gospodarczych interesów w świecie. Rosja postrzega UE jako jedno z najważniejszych centrów światowej polityki (obok USA i Chin) i swojego strategicznego partnera na arenie międzynarodowej.

Pod rządami pierwszego prezydenta odrodzonej Rosji – Borysa Jelcyna, polityka rosyjska miała wyraźnie charakter proeuropejski, nastawiony na stopniowy rozwój powiązań politycznych i gospodarczych, co miało stać się fundamentem rosyjsko-europejskiego sojuszu politycznego, tzw. „wielkiej Europy", którego zarys przedstawił w październiku 1997 r. Borys Jelcyn na szczycie Rady Europy. Wezwał on do utworzenia wspólnej przestrzeni gospodarczej, politycznej i obronnej, obejmującej obszar WNP. Byłby to ważny biegun polityki światowej, skutecznie rywalizujący z innymi ośrodkami procesów integracyjnych. Idea ta była budowana na przekonaniu, że rozszerzająca się Unia Europejska potrzebuje ogromnego rosyjskiego rynku zbytu oraz bogatych surowców energetycznych

[269] Por. Ju. M. Galienowicz, *K woprosu o rossijsko-kitajskom globalnom partnerstwie*, (w:) *Rossija i Kitaj*, pod red. W.I. Szabalina, Moskwa 2005, s. 3-17.

[270] S.G. Luzianin, *SZOS nakanynie Pekinskowo (2006 g.) sammita i probliemy bezopasnosti w Centralnoj Azii*, (w:) *Szanhajskaja Organizacja Sotrudniczestwa...*, s. 8.

dla zwiększenia swej zdolności do konkurowania z integrującą się wokół USA strefą amerykańską (NAFTA) i ośrodkiem w regionie Azji i Pacyfiku (APEC) z istotną pozycją Japonii[271]. Tworzenie daleko idących powiązań z Europą miałoby zapewnić Rosji pomoc finansową i technologiczną, umożliwiającą jej odbudowę gospodarki oraz zagospodarowanie obszarów rosyjskiej Syberii i Dalekiego Wschodu.

Barierą dla rozwoju związków pomiędzy Rosją a UE stały się przede wszystkim: brak stabilizacji politycznej i gospodarczej w Rosji oraz jej nieskrywane ambicje do odgrywania roli jednego z czołowych krajów polityki światowej. Niepowodzenie działań podejmowanych przez Borysa Jelcyna w środowisku międzynarodowym (m.in. poszerzenie NATO na Wschód o kraje Europy Środkowo-Wschodniej, interwencja NATO w Kosowie, osłabienie znaczenia instytucji ONZ, utwierdzenie się monocentrycznego porządku światowego z USA w roli hegemona, wypieranie Rosji z tradycyjnych stref wpływów - kraje nadbałtyckie, Kaukaz, Azja Środkowa) spowodowało korektę głównych założeń rosyjskiej polityki zagranicznej, a przede wszystkim zwiększenie zainteresowania regionem Azji i Pacyfiku oraz zapowiedź twardej obrony swoich interesów, co zostało urzeczywistnione zwłaszcza podczas drugiej kadencji prezydenckiej Władimira Putina.

Pomimo stopniowego dystansowania się Federacji Rosyjskiej od proeuropejskiej polityki, jako nieskutecznego instrumentu realizacji założonych celów i obrony swoich interesów, UE pozostaje jednym z podstawowych partnerów ekonomicznych i politycznych Rosji. Uznaje się, że priorytet stosunków z UE wynika z faktu przynależności Federacji Rosyjskiej do historycznej i kulturowej tradycji Europy, wyznawania wspólnych humanistycznych i demokratycznych wartości. Należy pamiętać, że Rosja na początku lat dziewięćdziesiątych wybrała drogę budowy państwa demokratycznego i gospodarki rynkowej na wzór krajów zachodnioeuropejskich i dlatego też dla niej Europa stanowi bardzo ważne - zewnętrzne - źródło wewnętrznej transformacji. Rozwój partnerstwa z UE może zapewnić Rosji szansę na modernizację kraju, stworzenie nowoczesnego i demokratycznego państwa, na stabilny rozwój gospodarczy, a tym samym wzmocnienie siły i autorytetu państwa oraz wzrost pozycji międzynarodowej[272].

Podstawą dla rozwoju stosunków pomiędzy UE a Rosją było Porozumienie o partnerstwie i współpracy z 24 czerwca 1994 r. (weszło w życie w 1997 r.). W dokumencie tym wyszczególniono cele i zasady regulujące stosunki między stronami, określono ramy i instytucje regularnego dialogu politycznego i ekonomicz-

[271] M. Menkiszak, *Postrzeganie roli Niemiec w Rosji*, (w:) *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 225.

[272] W. Christenko, *op. cit.*, s. 83-87.

nego, a także kierunki współpracy w poszczególnych dziedzinach[273]. W ramach wzajemnej współpracy regularnie odbywają się spotkania Rosja – UE na najwyższym szczeblu, podczas których są omawiane najważniejsze problemy związane ze stosunkami dwustronnymi. Między innymi na szczycie UE – FR w maju 2001 r. przyjęto koncepcję utworzenia wspólnej strefy ekonomicznej, przekształconej w formułę wspólnego obszaru europejskiego. Na spotkaniu w Sankt Petersburgu w maju 2003 r. proklamowano utworzenie wspólnych przestrzeni, w tym gospodarczej i naukowo-technicznej. W maju 2005 r. na szczycie Rosja – UE przyjęto plan działań zmierzający do stworzenia wspólnych „przestrzeni": ekonomicznej, naukowo-technicznej, a także kulturalnej, bezpieczeństwa zewnętrznego i wolności, bezpieczeństwa oraz praw człowieka i obywatela.

Wykorzystanie tych wszystkich inicjatyw jest wciąż utrudnione, gdyż Rosję często traktuje się jako podmiot możliwy do przyciągnięcia i z czasem do zintegrowania, ale wciąż zagrażający równowadze stosunków międzynarodowych i nieuznający tych samych wartości co Zachód. Rosja ze swojej strony chce być obecna w Europie, uczestniczyć w procesach regionalnej integracji, ale nie kosztem własnych interesów. Broniąc swoich interesów, Rosja wykorzystuje m.in. współpracę surowcowo-energetyczną, co niekiedy jest odbierane jako próba szantażu i nacisku z jej strony na kraje europejskie w celu uzyskania preferencji we wzajemnych stosunkach. Jednakże rosyjskie propozycje stworzenia jednolitego europejskiego systemu paliwowo-energetycznego z kluczowym udziałem Moskwy stanowią element polityki zagranicznej tego kraju, zmierzający przede wszystkim do wzmocnienia swoich związków z Europą i zwiększenia swojej roli na tym obszarze, dzięki wykorzystaniu atutu, jakim są rosyjskie surowce.

Analizując współczesne stosunki dwustronne, nie wydaje się możliwe, aby Rosja stała się integralną częścią Unii Europejskiej i brak jest takiej woli po obu stronach. Federacja Rosyjska przejawia duże ambicje polityczne i przywiązuje dużą wagę do współpracy na zasadach równorzędności, ale możliwa jest daleko idąca współpraca regionalna pomiędzy nią i Unią, która – jak się zauważa – może przynieść korzyści obu stronom. Na obecnym etapie rozwoju stosunków dwustronnych widać wyraźną ambiwalencję postaw – zarówno Rosja, jak i UE uważają siebie za ważnych partnerów i przywiązują dużą wagę do rozwoju wzajemnych stosunków. Jednakże wiele podjętych kroków ma charakter jedynie symboliczny, gdyż obie strony traktują siebie z dużą nieufnością. Rosja jest postrzegana w Europie jako kraj nieprzewidywalny, niedemokratyczny i nieprzystający do europejskich standardów (a więc nieeuropejski), natomiast UE jest w Rosji odbierana jako rywal wkraczający w sferę interesów rosyjskich i próbujący ją wypchnąć z jej tradycyjnych obszarów wpływu. Nie sprzyja to wzajemnemu zbliżeniu i nawiązywaniu partnerskich stosunków dwustronnych.

---

[273] A. Bryc, *Stosunki Federacji Rosyjskiej z Unią Europejską*, (w:) *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, pod red. A. Czarnockiego i I. Topolskiego, Lublin 2006, s. 196.

ROZDZIAŁ IV

POSTRZEGANIE ŚWIATA ZEWNĘTRZNEGO A POLITYKA ZAGRANICZNA ROSJI

1. EWOLUCJA ROSYJSKIEJ POLITYKI ZAGRANICZNEJ

Aby zrozumieć działania polityczne, podejmowane w ramach polityki zagranicznej, należy umiejscowić je w określonej przestrzeni geograficzno-kulturowej oraz w określonym czasie. Na szerokim tle uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych współczesnej Federacji Rosyjskiej kształtowały się teorie, koncepcje i rozwiązania urzeczywistniane następnie w zachowaniach politycznych w ramach stosunków międzynarodowych. Współczesne kierunki polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej stanowią wypadkową tych uwarunkowań i ich analiza w dużym stopniu może wskazywać na to, w jaki sposób dokonuje się w świadomości społeczeństw i elit politycznych recepcja współczesnych przemian cywilizacyjnych w sferze stosunków międzynarodowych. Pokazują, jakie są rosyjskie aspiracje i opory wobec zmian dokonujących się w świecie zewnętrznym oraz we własnym społeczeństwie.

Postrzeganie świata zewnętrznego w polityce zagranicznej współczesnej Federacji Rosyjskiej oraz ocena zmian zachodzących w jej otoczeniu międzynarodowym na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w znaczącym stopniu były uwarunkowane procesami oraz przemianami, jakie zachodziły wewnątrz Rosji. Pod koniec lat osiemdziesiątych państwo znalazło się w sytuacji zmiany swojej pozycji w środowisku międzynarodowym i stanęło wobec konieczności poszukiwania nowej koncepcji polityki zagranicznej, która byłaby adekwatna wobec przemian środowiska międzynarodowego i własnych możliwości działania. Na ewolucji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej zaważyła sytuacja wewnętrzna kraju. W analizach dotyczących tej polityki często uznaje

się, że w obecnej sytuacji wewnętrzne konflikty i polityka zagraniczna tego kraju są ze sobą nierozerwalnie splecione[1]. Analiza i potrzeba rozumienia zachowań w środowisku międzynarodowym wymaga rozpatrywania polityki zagranicznej państwa z punktu widzenia jej adekwatności do sytuacji wewnątrzpolitycznej, ekonomicznej oraz innych okoliczności społecznych, cechujących położenie państwa rosyjskiego na przełomie XX i XXI w.

Polityka zewnętrzna poradzieckiej Rosji jest osadzona w wewnętrznym i międzynarodowym kontekście, które mocno się przeplatają. Powstanie niepodległej Federacji Rosyjskiej było związane z rozpadem Związku Radzieckiego. Suwerenne państwo rosyjskie w wyniku procesów dezintegracji byłego państwa radzieckiego znalazło się w obliczu kryzysu politycznego i kryzysu narodowej tożsamości. Spowodowało to, że polityka rosyjska skoncentrowała się na przełamaniu kłopotów wewnętrznych, rezygnując z wielu ambicji międzynarodowych. W wyniku kryzysu wewnętrznego i wewnętrznych sporów o istotę interesów narodowych Rosji rosyjska polityka zagraniczna stała się mało przewidywalna, gdyż początkowo brakowało spójnej strategii i wizji polityki zagranicznej, a tym samym podejmowanie decyzji w tym obszarze było zależne od sytuacji wewnątrz kraju. Od 1993 r. w odpowiedzi na narastającą frustrację, spowodowaną fiaskiem rosyjskich aspiracji dołączenia do politycznej, ekonomicznej i wojskowej wspólnoty wysokorozwiniętych krajów Zachodu, rosyjska dyplomacja została ukierunkowana na bardziej jednostronną i antyzachodnią politykę, uznając, iż tylko w ten sposób Rosja może obronić swoje interesy w środowisku międzynarodowym[2].

Przy analizie działań podejmowanych przez Federację Rosyjską w środowisku międzynarodowym zasadne jest podjęcie próby ukazania ewolucji, jaką przeszła rosyjska polityka zagraniczna (i rosyjskie postrzeganie świata zewnętrznego) od przełomu, jakim było w połowie lat osiemdziesiątych dojście do władzy w ZSRR Michaiła Gorbaczowa, aż do rządów Władimira Putina. Taka analiza pozwala bowiem prześledzić, jak zmieniało się, w tym niezwykle ważnym dla świata i Rosji okresie przemian, podejście elit politycznych w Rosji do problemów relacji ze środowiskiem międzynarodowym i jak kształtowała się koncepcja polityki zagranicznej współczesnej Federacji Rosyjskiej jako kraju pozostającego niezwykle ważnym podmiotem ładu światowego.

Punktem wyjścia do analizy współczesnej polityki zagranicznej Rosji jest dojście do władzy w ZSRR Michaiła Gorbaczowa w marcu 1985 r. Jego rządy rozpoczęły proces demokratyzacji kraju, czyli zmian strukturalno-funkcjonalnych

---

[1] A. Arbatov, *Russia's foreign policy alternatives*, „Iternational Security" 1993, vol. 18, nr 2, s. 5-43; A. Kozhemiakin, *Democratization and Foreign Policy Change*, „Review of International Studies" 1997, nr 23, s. 49-74.

[2] A.C. Lynch, *The realism of Russia's foreign policy*, „Europe-Asia Studies" 2001, vol. 53, nr 1, s. 7, 8.

w systemie społecznym, ekonomicznym i politycznym kraju, których ostateczną konsekwencją był upadek systemu monopartyjnego, utrata przez ZSRR dominacji w Europie Środkowo-Wschodniej, rozpad ZSRR i powstanie Federacji Rosyjskiej.

Proces transformacji społeczno-ustrojowej w ZSRR został zapoczątkowany przez tzw. *pieriestrojkę*. *Pieriestrojka* (przebudowa) to określenie polityki wewnętrznej w ZSRR, dotyczącej zasadniczych przekształceń społeczeństwa i państwa w okresie władzy Sekretarza Generalnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego - Michaiła Gorbaczowa. Wysunął on hasło „przyspieszenia", „przebudowy" i „jawności życia publicznego", dążąc do przełamania wieloletniej stagnacji gospodarczej, a także społecznej i politycznej. Formalnie proces reform był inspirowany przez Michaiła Gorbaczowa i rozpoczął się na posiedzeniu KC KPZR w kwietniu 1985 r., kiedy to pojawiły się po raz pierwszy terminy będące sztandarowymi hasłami radzieckich zmian: „przebudowa", „jawność", „przyspieszenie". Wstępnym wyjaśnieniem i obudową teoretyczno-ideologiczną założeń polityki *pieriestrojki* zajmował się XXVII Zjazd KPZR, który rozpoczął się 25 lutego 1986 r. (w 30. rocznicę historycznego XX Zjazdu, na którym ujawniono zbrodnie stalinowskie).

Jednym z istotnych elementów wynikających z nowej polityki *prieriestrojki* była także zmiana priorytetów w polityce zagranicznej. W latach osiemdziesiątych wśród rosyjskich elit politycznych zaczęto dostrzegać, że Rosja radziecka przegrywa konfrontację z cywilizacją zachodnią i w związku z tym został rozpoczęty proces rozluźniania rygorów państwa oraz odchodzenie od centralizacji aparatu państwowego i gospodarki. Kiedy kraje zachodnioeuropejskie zdobyły przewagę techniczną i demonstrowały umiejętność radzenia sobie z przemysłem informatycznym, zbrojeniowym i podbojem kosmosu, w Rosji upadła nadzieja na stworzenie alternatywnego bieguna techniki, a wraz z nim dawne mesjanistyczne teorie opanowania świata. Rosja w widoczny sposób przegrywała konfrontację z cywilizacją zachodnioeuropejską i w związku z tym został rozpoczęty proces rozluźniania rygorów państwa, a także odchodzenie od centralizacji aparatu państwowego i gospodarki.

Świadomość konieczności zmian i modernizacji kraju upowszechniły się przede wszystkim wśród wykształconych elit i sporej części aparatu partyjno-państwowego[3]. Świadectwem rosnącego wśród aparatu partyjnego przekona-

[3] Por. J.T. Checkel, *Ideas and international political change*, New Haven 1997, s. 24-27, 63-76. W 1983 r. w Nowosybirskim Instytucie Gospodarki został przygotowany pod kierownictwem Tatiany Zasławskiej tzw. Raport Nowosybirski. Był on poświęcony zagadnieniom kryzysu gospodarczego ZSRR i próbom jego przełamania za pośrednictwem odpowiednich reform. Raport był rozpowszechniany wśród elit intelektualnych i partyjnych. Opracowanie go jest uznawane za pierwszy sygnał polityki *pieriestrojki*, a idee w nim zawarte stały się podstawą dla reform gospodarczych Gorbaczowa. Zob. T. Zaslavskya, *The secondo socialist revolution. An alternative Sowiet Strategy*, Londyn 1990, s. 241.

nia o niewydolności starych wzorców stało się przejęcie władzy, w połowie lat osiemdziesiątych, przez Michaiła Gorbaczowa. Był on postrzegany jako osoba, która przyczyni się do reformy i modernizacji systemu radzieckiego i w związku z tym cieszył się poparciem kierownictwa partyjnego. Redefinicji zaczęły ulegać dotychczasowe tradycyjne pojęcia dotyczące świata zewnętrznego (przestał on być postrzegany jako główne źródło zagrożeń, zwłaszcza militarnych), czego przejawem było pojawienie się idei „Europy - wspólnego domu" oraz prozachodni, okcydentalistyczny zwrot w polityce wewnętrznej i zagranicznej ZSRR, zakładające rozszerzenie stosunków i współpracy z Europą Zachodnia. Przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych stał się proeuropejskim zwrotem w geopolitycznych koncepcjach i polityce zagranicznej państwa. Procesy *pieriestrojki* zapoczątkowane przez Michaiła Gorbaczowa, zostały wsparte ideą „wspólnego europejskiego domu", odnoszącą się do przyszłego ładu europejskiego i zakładającą współpracę pomiędzy ZSRR a europejską wspólnotą atlantycką, co miało prowadzić do likwidacji podziału Europy na przeciwstawne bloki. Wspomniana wyżej idea powstała w środowisku biurokracji partyjnej, przekonanej, że reformy wewnętrzne oraz otwarcie kraju na Zachód przyniosą poprawę sytuacji kraju, staną się środkiem do jego odbudowy i stabilizacji roli w świecie. Dlatego też przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych stał się proeuropejskim zwrotem w geopolitycznych koncepcjach i polityce zagranicznej państwa.

Podstawowe założenia tzw. „nowego myślenia" zostały zaprezentowane przez Michaiła Gorbaczowa m.in. w jego publikacji *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*. Zgodnie z jego założeniem istniejące geograficzne i historyczne realia powodują, że Rosja jest Europą, a Rosjanie Europejczykami – pełnoprawnymi spadkobiercami europejskiej cywilizacji. Było to podstawowe założenie, uzasadniające zmianę dotychczasowego paradygmatu ideologiczno-politycznego. Na „wspólny europejski dom" miała składać się przestrzeń geograficzna, rozciągająca się „od Atlantyku po Ural". Jednakże Europę miała tworzyć przede wszystkim historyczno-kulturowa całość, którą jednoczy wspólne dziedzictwo chrześcijaństwa, epoki Odrodzenia i Oświecenia, wielkie teorie filozoficzne i społeczne XIX i XX w., tworzące podstawę do wzajemnego zrozumienia i współpracy na szczeblu stosunków międzypaństwowych[4]. Idee te stworzyły przesłanki do trwałego proeuropejskiego zwrotu w polityce międzynarodowej Rosji i do zmian priorytetów polityki zagranicznej ZSRR, ale także prowadziły do upowszechnienia się coraz większej znajomości i akceptacji w świadomości społecznej wartości cywilizacyjnych świata zachodniego. Dlatego też upadek ZSRR przyniósł nie tylko rezygnację z tradycji

[4] M. Gorbaczow, *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1988, s. 261, 271.

marksistowsko-leninowskiej, ale także odrzucenie dotychczasowego systemu wartości, idei i zwyczajów.

Niezależnie od głównie propagandowego charakteru projektu „wspólnego domu europejskiego" i rzeczywistych celów radzieckich elit politycznych zakładających propagowanie koncepcji Europy od Atlantyku po Ural, przyniosło to trwały i rzeczywisty prozachodni zwrot w polityce zagranicznej Rosji, co po okresie „zimnej wojny" stanowiło rzeczywistą rewolucję w stosunkach międzynarodowych. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że konsekwencją tzw. „nowego politycznego myślenia" doby *pierestrojki* było zakończenie przez Gorbaczowa i Edwarda Szewardnadze - Ministra Spraw Zagranicznych - okresu rywalizacji ZSRR z Europą Zachodnią i USA, a także zmiana stosunku Rosji do państw „trzeciego świata". Między innymi zaniechano wspierania ruchów wywrotowych i rewolucyjnych, dokonano normalizacji stosunków z Chinami, wyprowadzono wojska z Afganistanu, zaprzestano ingerencji w sprawy wewnętrzne innych państw, a co najważniejsze nastąpiło zakończenie konfrontacji zimnowojennej z Zachodem, a także przyzwolenie na zjednoczenie się Niemiec[5]. Ponadto przeobrażenia polityczne zachodzące w Związku Radzieckim pociągnęły za sobą przemiany w innych krajach tzw. bloku wschodniego.

Pieriestrojka i „nowe myślenie" okresu władzy Gorbaczowa, niezależnie od jej rzeczywistych efektów, wywarły wpływ na politykę zagraniczną Federacji Rosyjskiej, która na forum międzynarodowym stało się spadkobiercą ZSRR po rozpadzie tego państwa w 1991 r. Głównym rosyjskim problemem stało się wówczas uzgodnienie nowych zasad współpracy z rozwiniętymi krajami Zachodu[6]. Uznaje się niekiedy, że pierwsze reformy społeczne, polityczne i gospodarcze, przeprowadzone w Rosji na początku lat dziewięćdziesiątych, były skierowane na integrację Rosji ze strukturami europejskimi. Era Gorbaczowa jako przywódcy Rosji stanowiła swoistą rewolucję w rosyjskiej polityce zagranicznej[7].

Po rozpadzie ZSRR perspektywy rozwoju Rosji wydawały się nowym elitom politycznym, wykorzystującym liberalne i demokratyczne hasła dla legitymizacji swoich działań, przesądzone - postępująca integracja do systemu wysoko rozwiniętych państw Zachodu, odrzucenie rosyjskiego mesjanizmu. Nowe rosyjskie władze były przekonane, że Zachód będzie wspierał reformy Rosji i będzie postrzegał ją jako wielkie mocarstwo i równoprawnego partnera. Zgodnie z „duchem" lat osiemdziesiątych i ideą „wspólnego europejskiego domu"

---

[5] *Federacja Rosyjska 1991–2001, op. cit.*, s. 263; W.D. Connor, *Builder and destroyer: thoughts on Gorbachev's Soviet revolution 1985–1991*, „Demokratizatsyia" 2005, vol. 13, nr 2, s. 182-189.

[6] A.C. Lynch, *The evolution of Rusian foreign policy in the 1990s*, „Journal of Communist Studies & Transition Politics" 2002, vol. 18, nr 1, s. 161.

[7] K. Kik, *Interesy narodowe Polski i Rosji w procesach integracji Europy*, (w:) *Niemcy, Polska, Rosja, op. cit.*, s. 143; S. White, *Russia's new politics, op. cit.*, s. 215-220.

Rosja, która odrzuciła system totalitarny, rozpoczęła budowę państwa na wzorach zachodnioeuropejskich demokracji. W zamierzeniach miała to być w sferze materialnej - gospodarka rynkowa, w sferze ustroju - państwo demokratyczne, w sferze wartości - zachodnia wolność i podmiotowość jednostki[8].

Idea wspólnej europejskiej przestrzeni miała swoje konsekwencje nie tylko w zmianie priorytetów polityki zagranicznej ZSRR, a później Federacji Rosyjskiej, ale przede wszystkim prowadziła do upowszechnienia się, coraz większej znajomości i akceptacji w świadomości społecznej wartości cywilizacyjnych świata zachodniego (w tym m.in. uznanie znaczenia praw i wolności obywatelskich dla rozwoju kraju). Niekiedy wskazuje się nawet, że reformy początku lat dziewięćdziesiątych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej (w tym także w Rosji) były swoistym „hołdem" dla ideałów liberalnych i przebiegały zgodnie z warunkami formułowanymi przez globalne instytucje - przede wszystkim Międzynarodowy Fundusz Walutowy i Bank Światowy, kształtujące podstawy nowego ładu ekonomicznego[9].

Wskazuje się także, że autorzy porozumienia białowieskiego, które doprowadziło do rozwiązania ZSRR, (przywódcy Rosji, Białorusi, Ukrainy) byli zwolennikami zachodnio-atlantyckiej orientacji, dlatego też Wspólnotę Niepodległych Państw - powołaną do życia w miejsce ZSRR - miały tworzyć tylko europejskie państwa postradzieckie (z tej przyczyny w Białowieży nie było prezydenta Kazachstanu), co miało ułatwić kontakty i integrację Rosji z Europą. Dopiero rozszerzenie WNP o kraje azjatyckie nadało polityce zagranicznej Rosji wymiar eurazjatycki, utrudniając tym samym kontakty z Europą[10]. Uznaje się, że lata bezpośrednio po rozpadzie ZSRR, kiedy kształtowała się odrodzona państwowość rosyjska, 1991–1993 były okresem zdecydowanej dominacji tzw. „atlantystów" czy też „zapadników" w rosyjskiej polityce zagranicznej[11]. Polityką zagraniczną Federacji Rosyjskiej kierował wówczas uznawany za liberalnego okcydentalistę Andrzej Kozyriew, a w odniesieniu do Zachodu panował w Rosji, zarówno wśród elit politycznych i intelektualnych, jak i w nastrojach społecznych, swoisty „idealistyczny optymizm"[12].

Idea partnerstwa Rosja - Zachód zakładała, że są one ze sobą w różnorodny sposób związane wspólnymi wartościami i interesami, co stanowi podstawę dla pogłębionej współpracy. Opcja atlantycka miała swoje źródła intelektualne w rosyjskim liberalizmie i dziewiętnastowiecznym okcydnetalizmie. Kieru-

---

[8] E. Zieliński, *Współczesna Rosja...*, s. 15.

[9] J. Gierus, *Globalizacja a państwa narodowe*, (w:) *Państwo w transformacji...*, s. 33.

[10] W. Marciniak, *op. cit.*, s. 185, 186.

[11] *Federacja Rosyjska 1991–2001, op. cit.*, s. 267; A.G. Arbatov, *Russia's foreign policy...*, s. 9-10; S. White, *Russia's new politics. op. cit.*, s. 220, 221-239.

[12] Pojęcia „idealistyczny optymizm" użył m.in. Zbigniew Brzeziński dla określenia polityki administracji Billa Clintona wobec Federacji Rosyjskiej; zob. Z. Brzeziński, *The premature partnership*, „Foreign Affairs" 1994, nr 73, s. 67-82.

nek ten zakładał, że priorytetowym zadaniem powinna być modernizacja kraju i przekształcenie Rosji w nowoczesne mocarstwo polityczne i ekonomiczne według wzorów zachodnioeuropejskich. Wymaga to zacieśnienia współpracy Rosji z Zachodem (z USA i UE), a strategicznym celem polityki zagranicznej powinno być zbudowanie partnerstwa z wysoko rozwiniętymi krajami Zachodu i dzięki temu uczestnictwo w działaniach zachodnich instytucji ekonomicznych, politycznych i wojskowych. Za reprezentanta „atlantystów" w rosyjskiej polityce zagranicznej uchodził przede wszystkim Minister Spraw Zagranicznych Andrzej Kozyriew, a także sztandarowa postać liberalnych reform w Rosji - Jegor Gajdar. Obaj początkowo mieli silne wsparcie ze strony prezydenta Rosji Borysa Jelcyna. Niekiedy wskazuje się, że dominacja „atlantystów" w rosyjskiej polityce zagranicznej stanowiła szczególnego rodzaju „miodowy okres" w stosunkach Rosji z Zachodem[13]. Jak się wydaje, czas ten był wywołany oczekiwaniem nowych rosyjskich przywódców na wsparcie przez Zachód reform wewnętrznych w Rosji przy zachowaniu jej statusu w świecie. Dobre stosunki z Zachodem oraz liberalne reformy polityczne i gospodarcze miały uczynić z Rosji nowoczesne, silne państwo, a obozowi reformatorów dać legitymizację dla ich władzy i ich neoliberalnych reform.

Jednakże po tym krótkim okresie pełnej dominacji „atlantystów" zaczęły coraz silniej ujawniać się alternatywne podejścia do problemu roli Rosji w środowisku międzynarodowym i stosunku do Zachodu. Powodem tego był brak realnych sukcesów opcji „atlantyckiej", które mogłyby zrekompensować rzeczywiste porażki, jakich doznała Rosja (przy czym należy pamiętać, że początkowo źródła krytyki „atlantystów" leżały nie tyle w porażkach na arenie międzynarodowej, ile w kryzysie wewnętrznym wywołanym przez liberalne reformy i „szokową terapię" gospodarczą). Rosjanie, podejmując próbę reform wewnętrznych i dokonując zmian w polityce zagranicznej swojego kraju, oczekiwali, że: 1) uszanowane zostanie prawo Rosji do ochrony integralności terytorialnej kraju; 2) zostanie uznana zasada geopolitycznej dominacji Rosji na obszarze poradzieckim; 3) zostanie udzielona pomoc w rozwoju rosyjskiej gospodarki; 4) Rosja zachowa status wielkiego światowego mocarstwa; 5) zostanie włączana na równoprawnych zasadach do prac międzynarodowych instytucji, inicjatyw politycznych, gospodarczych i wojskowych, w których dominującą role odgrywają rozwinięte państwa Zachodu[14].

Tendencja europejska i postrzeganie przez Rosjan swojego państwa jako części świata europejskiego zostały początkowo podważone wraz z klęską polityki Michaiła Gorbaczowa i rozpadem ZSRR, następnie na skutek porażki liberalnych reform gospodarczych i politycznych w okresie rządów pierwszego prezydenta Federacji Rosyjskiej Borysa Jelcyna, a ostatecznie w wyniku niepo-

[13] *Federacja Rosyjska 1991-2001, op. cit.*, s. 267.
[14] A.C. Lynch, *The evolution of Russian foreign policy...*, s. 162.

wodzeń proeuropejskiej rosyjskiej polityki zagranicznej, która nie potrafiła zapewnić realizacji rosyjskich oczekiwań[15].

Kryzys państwowy, który dotknął Federację Rosyjską, wywołany m.in. nieudanymi reformami politycznymi i gospodarczymi, wprowadzanymi przez Borysa Jelcyna i jego ekipę, spowodował osłabienie międzynarodowego autorytetu Rosji. Utrzymanie przez rozwinięte państwa Zachodu partnerskich stosunków z nią wynikało raczej z obawy przed możliwością destabilizacji politycznej w kraju dysponującym znacznym potencjałem militarnym niż było rzeczywistym uznaniem wartości i potencjału kraju. Rosja nie otrzymała wydatnej pomocy ekonomicznej ani też nie została włączona do zachodnich struktur politycznych, gospodarczych i wojskowych. W efekcie znalazła się w głębokim kryzysie cywilizacyjnym, który dotknął wszystkich sfer życia społecznego w tym kraju, nastąpiła także utrata jej dotychczasowej pozycji światowej, która nie została w żaden inny sposób zrekompensowana, np. poprzez widoczne podniesienie poziomu życia obywateli. Niektóre kręgi rosyjskiej inteligencji i elit politycznych nie mogły pogodzić się z tendencjami odśrodkowymi i suwerennością państw Wspólnoty Niepodległych Państw, które były w praktyce traktowane jako obszary całkowicie podporządkowane polityce Moskwy. Było to trudne tym bardziej, że w wyniku rozpadu ZSRR wielu Rosjan z dnia na dzień znalazło się poza granicami swojej ojczyzny, często spotykając się z wrogością nowych elit polityczno-społecznych, które – aby utrzymać zdobytą władzę i przywileje – budowały legitymizację swojej władzy, odwołując się do haseł nacjonalistycznych oraz do antyradzieckich i antyrosyjskich resentymentów.

Wśród elit rosyjskich w latach dziewięćdziesiątych naturalne w tej sytuacji relikty imperialnego myślenia ścierały się z coraz bardziej racjonalnym spojrzeniem na kształtowanie bardziej partnerskich stosunków z nowymi państwami byłego imperium i sąsiadami Rosji. Zakładane przez światowe instytucje finansowe oraz przez rosyjskich reformatorów szybkie i mechaniczne przeniesienie zachodniego modelu polityczno-ekonomicznego na grunt rosyjski okazało się niemożliwe. Niepowodzenie liberalnych reform gospodarczych, wzorowanych na państwach europejskich, było interpretowane jako argument na rzecz zachowania rosyjskiej odrębności i zwiększało obawy oraz opór polityczny i społeczny wobec zmian zachodzących w świecie pozimnowoejnnym.

Rozczarowanie i frustracja spowodowane gwałtownym rozpadem ZSRR oraz utratą większości przewag światowych i autorytetu międzynarodowego skutkowały tym, że opcja prozachodnia posiadała coraz mniejszą legitymizację społeczną i akceptację wśród elit politycznych. Zaczęło dominować przekonanie, że Rosja zamiast we „wspólnym europejskim domu" znalazła się w „trzecim świecie", a jej głos w ważnych kwestiach międzynarodowych przestał się liczyć,

[15] Por. A. G. Arbatov, *Russia, foreign policy...*, s. 14-24.

z kolei równowaga sił w środowisku międzynarodowym zdecydowanie przesunęła się na korzyść Zachodu i to kosztem Rosji.

Deprecjacji „atlantystów" i prozachodnich demokratów w Federacji Rosyjskiej sprzyjała polityka krajów Europy Zachodniej i USA na arenie międzynarodowej. Szczególnie istotne dla rosyjskiej opinii publicznej stały się problemy konfliktu w Bośni, rozszerzania NATO na Wschód, konflikt wokół Kosowa oraz wypieranie Rosji z jej dotychczasowych stref wpływów w Europie Wschodniej (Mołdawia, Ukraina), na Kaukazie (Azerbejdżan i Gruzja) oraz w Azji Środkowej[16]. W sferze symbolicznej szczególnie stosunek krajów zachodnioeuropejskich oraz USA do Serbów stał się dla rosyjskiej opinii publicznej świadectwem słabości Rosji i nieliczenia się z nią państw Zachodu. Nie potrafiła bowiem skutecznie obronić swoich „prawosławnych braci" i sojuszników przed agresją Zachodu. Rola krajów NATO w konflikcie na Bałkanach, bombardowania Jugosławii, polityczne i wojskowe wsparcie kosowskich Albańczyków stało się dla Rosjan symbolem słabości ich kraju i nieliczenia się w Europie z głosem Rosjan[17].

Polityka państw zachodnich wobec Rosji spowodowała, że Zachód zaczęto coraz powszechniej oskarżać o świadome rozbicie i dalsze osłabianie Federacji Rosyjskiej w celu wyparcia jej ze strategicznych regionów, które dotychczas były pod jej kontrolą, takich jak: Kaukaz, Azja Środkowa, Morze Kaspijskie czy też Europa Środkowo-Wschodnia. Pomimo rozpowszechniania idei Gorbaczowa o powrocie Rosji do „wspólnego europejskiego domu" oraz reform Borysa Jelcyna wdrażanych w duchu zachodniego neoliberalizmu, znaczna część rosyjskich intelektualistów w obliczu kryzysu cywilizacyjno-kulturowego przyjmowała przekonanie o odrębności Rosji i potrzebie jej powrotu do źródeł. Programowemu okcydentalizmowi odgórnych reformatorów towarzyszyło wzmożone zainteresowanie odrębnością kultury rosyjskiej, określanej zgonie z tradycją przez uwydatnianie różnic dzielących ją od Zachodu[18]. Powszechnie zaczęto uznawać, że Federacja Rosyjska, aby nie zostać zmarginalizowana w świecie, musi być bardziej asertywna wobec Zachodu i jego dążeń. Nie może ulegać wszystkim żądaniom i powinna potrafić artykułować swoje interesy, a także ich skutecznie bronić.

Skutkiem tych procesów było odradzanie się w Rosji nacjonalistycznej i neokomunistycznej demagogii antyzachodniej, których wyrazem były m.in. znaczące sukcesy wyborcze Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej w połowie lat dziewięćdziesiątych, a także poszukiwanie alternatywnych dróg rozwojowych wobec opcji zachodnioeuropejskiej w polityce zagranicznej. Popularny w połowie lat dziewięćdziesiątych program polityczny KPFR starał się zapre-

[16] Por. P. Kubicek, *Russian foreign policy and the West*, „Political Science Quarterly" 1999–2000, vol. 114, nr 4, s. 547-568; A.C. Lynch, *The realism of Russia's...*, s. 12-31.

[17] A.C. Lynch, *The evolution of Rusian foreign policy...*, s. 175, 176.

[18] A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii*, *op. cit.*, s. 464.

zentować alternatywną drogę wyjścia z narastającego kryzysu państwa - drogę nacjonalistycznej samoizolacji i samorozwoju. Partia przyjęła państwowo-patriotyczną orientację ideowo-polityczną. KPFR zachowała wprawdzie nazwę „komunistyczna", ze względu na resentymenty swojego elektoratu niepotrafiącego pogodzić się z rozpadem ZSRR, który dla wielu milionów Rosjan był prawdziwą tragedią, ale w rzeczywistości przyjęła ideologię narodowego tradycjonalizmu, korzystającego z takich źródeł, jak prawosławna wizja świętej Rusi, idea Moskwy - Trzeciego Rzymu, słowianofilska krytyka racjonalistycznej i indywidualistycznej cywilizacji zachodniej. Ze sprzeciwu wobec modernizacji na wzór zachodni, która nie przyniosła spodziewanych efektów w rozważaniach o efektywnej polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej, w siłę urosła tzw. koncepcja eurazjatycka, która – podobnie zresztą jak opcja zachodnia – była bardzo mocno osadzona w tradycji intelektualnej Rosji, zwłaszcza zaś w słowianofilstwie i eurazjatyzmie. Kierunek ten wynikał z rozczarowania zmianami zachodzącymi w środowisku międzynarodowym i upadku autorytetu Rosji oraz stał się największą alternatywą wobec stanowiska prozachodniego.

Uznaje się, że symbolicznym momentem, który zasygnalizował zwrot w polityce zagranicznej Rosji, było wystąpienie w 1994 r. ówczesnego rzecznika prasowego prezydenta Borysa Jelcyna – Wiaczesława Kostkowa, który oświadczył, że „Rosja okres romantycznego urzeczenia w stosunkach z Zachodem ma już za sobą"[19]. W sytuacji, w której znalazła się Rosja w połowie lat dziewięćdziesiątych (osłabienie jej międzynarodowej pozycji oraz wyraźny kryzys o charakterze cywilizacyjnym), coraz silniejsze stało się dążenie do wypracowania w rosyjskiej polityce zagranicznej alternatywnej wobec „atlantyzmu" strategii działania.

Poszukując odpowiedzi na wyzwania stojące przed Rosją, odwołano się do jej tradycji, która jest w rosyjskiej rzeczywistości siłą sprawczą i mechanizmem wielu rozwiązań ustrojowych. Najważniejszą polityczną, a także intelektualną alternatywą wobec stanowiska prozachodniego stał się euroazjatyzm i odwołanie się do geopolitycznej koncepcji *heartlandu*.

Przeciwnicy modelu „atlantyckiego" i opcji prozachodniej, rozczarowani brakiem sukcesów w polityce wewnętrznej i zagranicznej, zaczęli w coraz większym stopniu krytykować modernizację kraju na wzór zachodnioeuropejski, podkreślać znaczenie zachowania własnej tożsamości kulturowej i konieczność znalezienia równowagi w kierunkach strategicznych oddziaływań Rosji, nawiązując przy tym do teorii eurazjatyzmu. Sytuacja polityczna lat dziewięćdziesiątych nadała opozycji antyjelcynowskiej charakter narodowy i programowo antyzachodni (widoczne było to zwłaszcza w ideologii i programach takich partii, jak KPFR, czy też LEPR).

---

[19] M. Raś, *Ewolucja polityki zagranicznej Rosji wobec Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej w latach 1991–2001*, Warszawa 2005, s. 55.

W sferze polityki zagranicznej szczególnie inspirującą stała się koncepcja eurazjatyzmu, która stopniowo zaczęła zastępować „atlantyzm" w roli głównej strategii międzynarodowej. Współczesny neoeurazjatym odrzucał postulat uniwersalizmu wzorów Zachodu i zakładał policentryzm współczesnego świata. Terytorium i kultura Rosji nie należą jedynie do Europy i w związku z tym politycznie i kulturowo powinny być obecne jako ogniwo pośrednie między Europą a Azją, zapewniając sobie geopolityczną rolę na obu tych obszarach. Państwo rosyjskie jest filarem świata prawosławno-słowiańskiego i geopolitycznym patronem wielkiego obszaru północnej i środkowej Azji (jest to więc obszar jej zainteresowań geopolitycznych), gdzie powstała cywilizacja słowiańsko-azjatycka. Ma więc uzasadnione prawo bronić swoich interesów na obszarze byłego imperium rosyjskiego, w szczególności w państwach postradzieckich (tzw. bliskiej zagranicy), które stanowią jej naturalną strefę wpływów[20]. Zwolennicy szeroko rozumianej idei eurazjatyzmu są przeciwni „atlantyzmowi", jako geopolitycznej koncepcji Rosji, twierdząc, że jej zależność od Europy – nawet tylko pod względem kulturowym – zniekształciłaby rosyjską „duszę" i spowodowałaby utratę tożsamości. Ponadto program „wspólnego europejskiego domu" uznają oni za niemożliwy do realizacji, gdyż Rosja wraz z całym swoim ciężarem jest niekompatybilna z jakąkolwiek europejską ideą równowagi i dlatego należy przenieść „środek ciężkości" państwa na Wschód[21].

Uznano, że partnerstwo z Zachodem powinno zostać uzupełnione przez partnerstwo ze Wschodem, co dałoby Rosji większą niezależność w stosunkach z państwami zachodnimi. Wskazywano, iż dotychczasowe władze zbyt dużo uwagi poświęciły kierunkowi zachodniemu, zaniedbując inne, nie mniej ważne kierunki: południowy i wschodni[22]. Borys Jelcyn, aby utrzymać swój autorytet jako przywódca państwa, w obliczu coraz większej niechęci społecznej wobec proeuropejskiej polityki zagranicznej oraz zdominowania parlamentu przez opozycyjną Komunistyczną Partię Federacji Rosyjskiej, został zmuszony do dokonania korekty polityki zagranicznej. Symbolem zwrotu Rosji stało się mianowanie w styczniu 1996 r. na stanowisko Ministra Spraw Zagranicznych Jewgienija Primakowa (polityka, którego skłonna była zaakceptować także opozycja parlamentarna). Nowy minister w swoich wypowiedziach zaczął akcentować, że dla interesów rosyjskich w świecie taką samą wagę ma rozwój stosunków z Zachodem, jak z Chinami, Indiami, państwami Bliskiego Wschodu czy Ameryki Łacińskiej[23].

---

[20] *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce*, pod red. M. Baczwarowa i A. Suliborskiego, Warszawa 2002, s. 43.

[21] C. Jean, *op. cit*, s. 305.

[22] *Federacja Rosyjska 1991–2001...*, s. 271, 273.

[23] A.C. Lynch, *The realism of Russia's...*, s. 9-12; *eadem*, *The evolution of Russian foreign policy...*, s. 167-169; M. Raś, *op. cit.*, s. 56.

Wyraźny renesans ideologii eurazjatyckiej we współczesnej Rosji, poszukującej nowej tożsamości i miejsca w nowym ładzie globalnym, spowodował, że rosły także jej wpływy na kształt polityki zagranicznej. Jednakże eurazjatyzm – jako nowa „idea rosyjska", która miałaby stać się podstawą kształtowania się zachowań Rosji wobec środowiska międzynarodowego – mimo swojego rzeczywistego wpływu na elity intelektualne i polityczne - nie zdominował polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej. Stało się tak z powodu uwarunkowań wewnątrz tej ideologii. Eurazjatyzm, fascynujący swoim rozmachem intelektualnym, podbudowany wielowiekową tradycją, odwołujący się także do rosyjskiego mesjanizmu i słowianofilstwa, był ideologią elitarną, niezdolną do mobilizowania mas, a w swoich skrajnych przypadkach zupełnie niezrozumiałą dla przeciętnego Rosjanina. Klasyczne rosyjskie ideologie; Święta Ruś, Trzeci Rzym, „zagadkowa dusza" czy światowa misja narodu rosyjskiego, do których często odwoływali się współcześni neoeurazjaci, były raczej uważane za przejaw zacofania, utrudniający integrację z systemem światowym i unowocześnienie kraju. Eurazjatyzm, występując jako antyteza „atlantyzmu", nie zdominował polityki zagranicznej Rosji, ale odegrał istotną rolę, przyczyniając się do zmiany sposobów postrzegania świata zewnętrznego, redefinicji założeń polityki zagranicznej oraz pragmatycznej identyfikacji interesu narodowego i sposobów jego realizacji, a w efekcie do wykrystalizowania się nowoczesnej strategii międzynarodowej w okresie rządów (zwłaszcza podczas drugiej kadencji) prezydenta Władimira Putina.

W polityce rosyjskiej najpierw zaczęła dominować opcja „państwowa", nawołująca do odbudowy pozycji mocarstwowej w świecie. Pierwszym nurtem reprezentującym nowe podejście do problemów środowiska międzynarodowego stali się w połowie lat dziewięćdziesiątych tzw. „dierżawnicy", czyli zwolennicy silnego państwa, którzy w dziedzinie polityki zagranicznej głosili zasady samoograniczenia i samowystarczalności. Uznali oni, że Zachód nie spełnia pokładanych w nim przez reformatorów nadziei, a wręcz odwrócił się od Rosji. Zatem powinna ona zająć się przede wszystkim sanacją wewnętrzną i zrezygnować na pewien czas z mocarstwowych ambicji, aby po naprawie, wykorzystując sprzyjające okoliczności, „powrócić" do środowiska międzynarodowego jako jego ważny podmiot, którego stanowiska nie można ignorować[24]. Opcja ta akcentuje konieczność odbudowy silnej państwowości, zachowania własnej tożsamości i samowystarczalności, ochronę tradycji i odnowy moralnej społeczeństwa. Kierunek ten miał swoją żywotność, czerpał w dużej mierze z zakorzenionego w rosyjskiej tradycji specyficznego pojmowania mocarstwowości, a także frustracji elit politycznych i społeczeństwa, spowodowanych utratą przewag w środowisku międzynarodowym, co spowodowało, że przekonanie o konieczności obrony za

[24] *Federacja Rosyjska 1991-2001...*, s. 276, 277.

wszelką cenę tożsamości i stanu posiadania stało się ważnym elementem rosyjskich koncepcji polityki zagranicznej.

Z uwagi na obiektywny brak środków, siły i możliwości działania zaproponowanego przez zwolenników silnego państwa, politykę zagraniczną Rosji zdominowali pragmatycy, zakładający konieczność nieideologicznego i elastycznego podejścia do problemów polityki międzynarodowej jako jedynej rzeczywistej drogi dla realizacji rosyjskich interesów.

Kierunek pragmatyczny, który jest utożsamiany z polityką Federacji Rosyjskiej prowadzoną po wyborze na urząd prezydenta Władimira Putina, zakłada, że u podstaw rosyjskiej polityki zagranicznej powinna leżeć nie określona ideologia, ale przede wszystkim zasada osiągania praktycznych korzyści przy jej realizacji. Pragmatyczne i elastyczne podejście do polityki zagranicznej oznaczało rezygnację z retoryki imperialnej, osadzonej w tradycjach historycznych, mitach, stereotypach i uprzedzeniach. Na to miejsce wprowadzono politykę elastyczną, która byłaby zdolna dostosować się do zmieniających się warunków i możliwości w otoczeniu zewnętrznym Rosji i w ten sposób w efektywniejszy sposób pozwoliłaby na osiąganie celów związanych z modernizacją państwa i utrzymaniem jego pozycji w środowisku międzynarodowym[25]. Pragmatyczna, funkcjonalna i elastyczna linia w polityce zagranicznej Rosji, zorientowana przede wszystkim na obronę jej jasno zdefiniowanych „interesów narodowych", ale jednocześnie zdolna do dostosowania się do zmieniających warunków i możliwości, zatryumfowała po objęciu władzy przez prezydenta Władimira Putina i związanych z nim przedstawicieli tzw. struktur siłowych.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że Władimir Putin po objęciu urzędu prezydenta zaczął realizować elastyczną politykę zbliżenia ze światem zachodnim, wysuwając pod jego adresem ofertę pogłębionej współpracy na zasadach odpowiadających Rosji. Podobnie jak „atlantyści" przyjął za konieczność rozwijanie związków z państwami Zachodu. Jednakże uznał tą drogę nie za ideologiczny paradygmat, ale pragmatyczną konieczność, która ma zagwarantować Rosji przekształcenie jej w kraj dobrze prosperujący ekonomicznie i odnoszący sukcesy na arenie międzynarodowej[26].

Jednocześnie jednak uznanie sojuszu państwa rosyjskiego z krajami Zachodu za podstawę jej polityki zagranicznej nie wyklucza lokalnej rywalizacji w sytuacji zagrożenia interesów państwa czy strefy uznanej przez Rosję za sferę jej interesów. Polityka rosyjska została skoncentrowana na odbudowaniu pozycji znaczącego podmiotu stosunków międzynarodowych, który będzie liczył się

[25] *Ibidem*, s. 260-283; M. Raś, *op. cit.*, s. 51-57.

[26] M. Raś, *op. cit.*, s. 57, 58; V. Tretiakov, *Putin's pragmatic foreign policy*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2002, vol. 48, nr 3, s. 17-21.

w „globalnym zarządzaniu" poprzez aktywne uczestnictwo w strukturach międzynarodowych, takich jak Rada Bezpieczeństwa czy też G-8.

Pragmatycznej polityce zagranicznej i odbudowywaniu pozycji Rosji na arenie międzynarodowej przez prezydenta Władimira Putina sprzyjała koniunktura w środowisku międzynarodowym. Zamachy terrorystyczne w Nowym Jorku we wrześniu 2001 r. spowodowały, że Rosja stała się dla Zachodu niezwykle ważnym sojusznikiem w walce z fundamentalizmem islamskim. Prowadzenie przez Stany Zjednoczone i ich europejskich sojuszników operacji wojskowych w Afganistanie byłoby niemożliwe bez zgody i poparcia Rosji, która zachowała swoje wpływy w Rejonie Azji Środkowej. Była zdecydowana wykorzystać koniunkturę, jaką przyniosły jej wydarzenia z 2001 r. Jej celem zasadniczym było ukształtowanie takich stosunków z Zachodem, które pozwoliłyby na współdecydowanie w sprawach bezpieczeństwa międzynarodowego i regulacji pojawiających się kryzysów. Włączenie się koalicji antyterrorystycznej taką możliwość Rosji stworzyło.

Dodatkowym elementem sukcesów pragmatycznej polityki prezydenta Putina stała się koniunktura gospodarcza, wynikająca ze wzrostu cen ropy na światowych rynkach. Po załamaniu gospodarczym, jakie nastąpiło po rozpadzie ZSRR w latach 1999–2004 doszło w Rosji do wyraźnego ożywienia gospodarczego i dynamicznego rozwoju wszystkich sektorów gospodarki. Uznaje się, że bardzo dobre wskaźniki ekonomiczne w tym okresie Rosja zawdzięcza przede wszystkim wysokim cenom surowców energetycznych, będących podstawą rosyjskiego eksportu. Napływ petrodolarów zapewnił doskonałą sytuację finansów publicznych, a dzięki niej stabilność wewnętrznej sytuacji społeczno-politycznej[27]. Jednocześnie dobra kondycja gospodarcza i wzrost znaczenia surowców energetycznych w świecie związany z konfliktami wokół wojny w Iraku i programu atomowego Iranu postawił Rosję w roli stabilnego eksportera tychże surowców, co przyczyniło się do podniesienia autorytetu międzynarodowego kraju i umożliwiło prowadzenie polityki zagranicznej ukierunkowanej na odzyskanie utraconych w latach kryzysu pozycji w świecie. Z uwagi na tak wielkie znacznie sektora energetycznego dla państwa kontrolę nad nim przejęło prawie w całości państwo.

Ponadto praktycznym wymiarem polityki zagranicznej zaproponowanej przez ekipę prezydenta Putina jest podkreślanie ekonomicznego aspektu polityki zagranicznej, w tym także wykorzystywanie środków ekonomicznych (m.in. zasobów naturalnych) dla zwiększenia swojego znaczenia i autorytetu. Najbardziej widocznym przykładem takich działań stała się rosyjska dyplomacja energetyczna, wykorzystująca będące pod kontrolą państwa koncerny energetyczne dla obrony interesów państwa na arenie międzynarodowej. Niekiedy

[27] *Gospodarka rosyjska pod rządami Putina,* Prace OSW sierpień 2005, nr 20, s. 7, www.osw.waw.pl.

w wymiarze propagandowym jest to ukazywane jako potwierdzenie tezy, że Rosja stanowi stałe zagrożenie dla porządku światowego, gdyż nie jest zdolna do rezygnacji ze swoich mocarstwowych ambicji i sięga po środki szantażu ekonomicznego.

Wydaje się, że po objęciu prezydentury przez Władimira Putina ostatecznie wykrystalizowała się koncepcja polityki zagranicznej, która będzie realizowana przez Federację Rosyjską w zmienionych warunkach współczesnego świata. Po okresie poszukiwań i sporów ideologicznych dotyczących miejsca Rosji we współczesnym świecie zwyciężył nurt nakierowany na odbudowę silnego państwa, przede wszystkim poprzez odbudowę i rozwój potencjału gospodarczego państwa jako najskuteczniejszego środka dla przywrócenia Federacji Rosyjskiej statusu światowego supermocarstwa. Ten pragmatyzm reprezentowany jest przede wszystkim przez osoby wywodzące się z tzw. „resortów siłowych"[28]. W powszechnym odbiorze to pragmatyczne nastawienie ekipy prezydenta zaczęło przynosić efekty i Federacja Rosyjska pod rządami Putina zaczęła odzyskiwać autorytet oraz inicjatywę na arenie międzynarodowej[29].

Pomimo dominacji „pragmatyków" wśród osób kierujących polityką zagraniczną Rosji nie ustają spory teoretyczne co do najbardziej optymalnego kierunku polityki międzynarodowej państwa. Najogólniej i w dużym uproszczeniu można dokonać podziału rosyjskich „szkół" geopolitycznych, czy też – inaczej mówiąc – polityki zagranicznej, na europejską i eurazjatycką. Pierwsza z nich uważa, że Rosja jest państwem jak każde inne i uznaje cywilizację zachodnią – Europę i Stany Zjednoczone – za wzór kulturowy, społeczny, polityczny i gospodarczy, do którego na drodze modernizacji powinna się zbliżać, by wyjść z zacofania. Druga z nich uznaje Rosję za państwo odmienne od innych państw europejskich, gdyż powstała ona na szczególnym obszarze eurazjatyckim jako synteza Wschodu i Zachodu. Odwołuje się ona do konieczności zachowania specyfiki narodu rosyjskiego i neguje potrzebę naśladowania wzorów zachodnioeuropejskich, twierdząc, że zniszczyłoby to „rosyjską duszę" i spowodowałoby utratę tożsamości przez Rosję, a tym samym całkowitą dominację w świecie USA[30].

---

[28] Por. A.I. Pozharov, *Russia's military-economic potential: state and prospects*, „Military Thought" 2003, vol. 12, nr 1, s. 177-179. Na temat ewolucji polityki zagranicznej Rosji pod rządami Władimira Putina patrz prace: R. Sakwa, *Putin Russia's Choice*, Londyn 2004; B.Lo, *Vladimir Putin and the evolution of Russian foreign policy*, Nowy Jork 2003.

[29] *In 2004, Russian foreign policy moped ahead cementing its achievements and never losing initiative. Roundtable Discussion*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2005, vol. 51, nr 1, s. 56-69; S. Karaganov, *Russia and the international order*, „Military Technology"2006, nr 1, s. 221; P. Dibb, *The bear is back*, „The American Interest" 2006, vol. 2, nr 2, s. 78-85.

[30] C. Jean, *op. cit.*, s. 304, 305.

Kolejny z możliwych podziałów wskazuje na trzy zasadnicze modele strategicznego rozwoju Federacji Rosyjskiej, występujące wśród jej elit politycznych:

1. Model zachodni lub europejsko-atlantycki. Zgodnie z tym modelem proponuje się stopniową i pełną integrację z cywilizacją zachodnią oraz przyjęcie jej podstawowych wartości kulturowych, politycznych i ekonomicznych. Rosja ze swym znacznym obszarem i różnorodnością etniczno-religijną jest potraktowana jako osobna część zachodniej cywilizacji, której nie da się od niej oddzielić. Istota tego modelu polega na tym, aby związać Rosję z Zachodem w roli równoprawnego partnera i sojusznika. Jest to powodowane dążeniem do uczestnictwa w budowie „nowej gospodarki" i do wysokiego poziomu życia społeczeństw zachodnioeuropejskich.
2. Model eurazjatycki. Tradycyjnie model ten sprzeciwia się temu, by Rosja była w przeważającym stopniu związana z Zachodem. Klasyczny eurazjatyzm zakłada, że posiada ona „szczególny typ etniczny", kształtujący się na peryferiach Europy i Azji. W związku z tym dla Rosji z jej tradycjami, wartościami i interesami przyjęła się idea odrębnej drogi przydatnej do znalezienia syntezy między wschodnią i zachodnią orientacją cywilizacyjną. Współcześni zwolennicy tego kierunku są apologetami odrębnej drogi państwa rosyjskiego jako kraju wielokulturowego i wielonarodowego. Model ten zakłada nie tylko uporządkowane stosunki z Zachodem, włączając w to rozwój głównych elementów cywilizacji zachodniej (demokracja, parlamentaryzm, gospodarka rynkowa, prawa człowieka), lecz także zachęcanie do współpracy krajów azjatyckich i Dalekiego Wschodu, co jest podyktowane pragnieniem do umocnienia wpływów na kontynencie azjatyckim.
3. Model narodowo-patriotyczny. Model ów stawia na pierwszym miejscu problem samookreślenia Rosji w historycznym procesie rozwoju świata z punktu widzenia rosyjskiej „idei narodowej". Chodzi o uznanie istnienia cywilizacji rosyjskiej na równi z Zachodem, na równi z cywilizacjami Wschodu, o uznanie dla „idei rosyjskiej". Głównym postulatem współczesnego modelu narodowo-patriotycznego (zwanego inaczej wielkorosyjsko-imperialnym) jest przywrócenie Rosji statusu państwa światowego, wykorzystując ideę wyjątkowości narodu rosyjskiego i ze względu na rolę, jaką winna odgrywać w świecie[31].

Ponadto w analizach współczesnych opcji w rosyjskiej polityce zagranicznej wskazuje się na występowanie dwóch podstawowych nurtów:

1. Opcji wielkomocarstwowej, która zakłada, że Rosja ponownie powinna stać się samodzielnym biegunem w kształtującym się ładzie globalnym. Zgodnie z założeniami takiego podejścia do roli Rosji w świecie nie powinna ona dążyć do integracji z innymi państwami czy regionami, ale dążyć do ochronny

[31] J.J. Bogatyriewa, *Rosja – Europa: problemy i perspektywy współdziałania,* (w:) *Historia i geopolityka...*, s. 85-88.

swojej suwerenności, kontroli procesów globalizacji i zachowania swobody manewru w polityce zagranicznej, dzięki zachowaniu równowagi pomiędzy innymi znaczącymi aktorami w środowisku międzynarodowym (UE, USA, Chiny, Indie, Japonia, kraje islamskie).

2. Opcji prointegracyjnej, która zakłada, że współczesna Federacja Rosyjska jest państwem relatywnie słabym i już niezdolnym do odgrywania roli samodzielnego bieguna w polityce międzynarodowej. Ma ona zatem do wyboru albo odgrywanie roli słabszego partnera USA, będącego jedynym supermocarstwem, albo integrację z kulturowo jej najbliższym regionem europejskim, z którego może czerpać środki finansowe, technologie i ewentualnie standardy demokratyczne, oferując w zamian potencjał surowcowy, naukowy i wartości duchowe[32].

Bardziej szczegółowy podział pojawiający się w rosyjskiej literaturze przedmiotu, a związany przede wszystkim z teoretycznymi dyskusjami i kierunkami pojawiającymi się w ramach teorii stosunków międzynarodowych w Rosji, wskazując na zróżnicowanie współczesnych koncepcji polityki zagranicznej, wymienia po pierwsze opcję występującą przeciwko nadmiernemu skoncentrowaniu zasobów państwa na kierunek eurazjatycki i obstaje przy niezbędności prozachodniej, a nie regionalnej orientacji. Dla takich osób, zwanych niekiedy „zapadnikami", Rosja to kraj europejski, podążający za zachodnim modelem rozwoju. Model ten jest uznawany za jedyny progresywny, zdolny do działania i wypróbowany model rozwoju, którego urzeczywistnienie stanowi jedyną odpowiedź na polityczno-ekonomiczne wyzwania, jakie stoją przed Rosją w przestrzeni eurazjatyckiej. Zgodnie z założeniami tej szkoły, jeżeli Rosja chce pozostać szczególnie ważną siłą w regionie eurazjatyckim, to powinna dążyć do dostosowania kraju do standardów liberalnej demokracji i podwyższenia standardu życia obywateli, a nie stabilizować autorytarne reżimy w regionie. „Zapadnicy" zgadzają się, że położenie geopolityczne Rosji powoduje konieczność rozwijania dwustronnych stosunków z regionalnymi potęgami w Azji, takimi jak Chiny, Indie czy kraje Azji Środkowej, ale centralnym problemem polityki zagranicznej powinien stać się sojusz i wielostronne partnerstwo z rozwiniętymi krajami Zachodu. Szkoła ta, wiązana przede wszystkim z rosyjskimi liberałami, nie jest jednolita. Z jednej strony występuje w jej ramach przekonanie o konieczności modernizacji Rosji i jej społeczeństwa na wzór rozwiniętych krajów Zachodu, z drugiej jednak pojawiają się w niej także bardziej zachowawcze kierunki, opowiadające się za współpracą z Zachodem w ramach międzynarodowych instytucji, przy zachowaniu rosyjskiej specyfiki.

Kolejna szkoła otrzymała nazwę „geoekonomizmu", gdyż jej teoretycy uznają, że we współczesnym świecie, w tym także na obszarze Eurazji, zdecydowa-

[32] *Rosja wobec Unii Europejskiej: kryzys „strategicznego partnerstwa"*, Prace OSW, styczeń 2006, nr 22, s. 17.

nie wzrosło znaczenie czynników geoekonomicznych, które zaczynają odgrywać kluczową rolę (a nie czynniki geopolityczne) w kształtowaniu wszelkiej strategii polityki zewnętrznej. Jak wskazują „geoekonomiści", najskuteczniejsze w realizacji interesów Rosji są środki ekonomiczne. Wychodzą z założenia, że szczególne znaczenie i specyfika Rosji polega na tym, iż znajduje się ona na „skrzyżowaniu" ekonomicznych i kulturowych wpływów w regionie. Zadaniem dla polityki zagranicznej Rosji jest stworzenie powiązań polityczno-ekonomicznych i szlaków komunikacyjnych, które – prowadząc przez jej terytorium – związałyby ze sobą zachodni, południowy i wschodni kraniec Eurazji. Dla geoekonomistów podstawy rosyjskiego bezpieczeństwa oraz znaczenie państwa w środowisku międzynarodowym są związane przede wszystkim z rozwojem ekonomicznym i społecznym. Zwolennicy tej szkoły wskazują, że polityczna stabilność i pokój w regionie są uzależnione od tego, czy Rosja będzie w stanie wypracować długofalową strategię rozwoju i wykorzysta swoje geopolityczne położenie na „skrzyżowaniu Eurazji" dla celów rozwoju gospodarczego i podniesienia poziomu życia w regionie, co jest jedynym skutecznym środkiem, aby odbudować swoje wpływy w regionie i stać się istotnym elementem wielobiegunowego ładu światowego.

Autorami kolejnej z rosyjskich koncepcji stosunków międzynarodowych są osoby, które postulują przede wszystkim konieczność skoncentrowania polityki zagranicznej Rosji na stabilizacji przestrzeni eurazjatyckiej poprzez rozwijanie przez państwo rosyjskie formalnych i nieformalnych mechanizmów kontroli i stabilności w regionie. Aby osiągnąć te cele, Rosja powinna dążyć do utrzymania pozycji mocarstwa i starać się utrzymać równowagę w polityce zagranicznej między kierunkiem zachodnim a eurazjatyckim. Oznacza to konieczność prowadzenia wielowektorowej polityki zagranicznej, uzasadnionej potrzebą modernizacji kraju, utrzymania jego roli w świecie i obrony własnych interesów regionalnych. Uznają konieczność współpracy z rozwiniętymi krajami Zachodu, przy jednoczesnym silnym akcentowaniu konieczności obrony własnej suwerenności i specyfiki kulturowej. Szkoła ta powstała jako reakcja na prozachodnią politykę elit rosyjskich na początku lat dziewięćdziesiątych XX w., która w ich ocenie nie przyniosła spodziewanych rezultatów.

Konserwatywną część rosyjskiej myśli politycznej w ramach stosunków międzynarodowych reprezentują osoby znajdujące się pod wpływem skrajnych i ekstermistycznych idei, niekiedy zwane „ekspansjonistami". W ich przekonaniu Rosja jest kulturowo wielkim antyzachodnim mocarstwem, które jako jedyne może przeciwstawić się dominującym we współczesnym świecie mocarstwom oceanicznym, kierowanym przez Amerykanów. Dominacja w świecie Ameryki i jej cywilizacji stanowi zagrożenie dla bytu państwa i narodu rosyjskiego. Aby przeciwdziałać wpływom „atlantyzmu" w świecie, Rosja powinna stworzyć wspólny front przeciwko Ameryce i jej sojusznikom (niektóre kraje europejskie,

Izrael, Turcja, Arabia Saudyjska). W tym celu należy doprowadzić do sojuszu z Niemcami, Iranem, a także Japonią lub Chinami i Indiami oraz odbudować mocarstwową pozycję Rosji w świecie, m.in. dzięki ekspansji poza granice Federacji Rosyjskiej i reintegracji obszaru byłego ZSRR. Nie jest to szkoła szczególnie popularna, gdyż większość rosyjskich polityków uznaje ją za zbyt radykalną i ekstermistyczną. Jednak jest to myślenie stale obecne wśród części społeczeństwa, odwołujące się do imperialnej przeszłości Rosji oraz podtrzymujące agresywną i nacjonalistyczną retorykę wśród niektórych ugrupowań politycznych. Przedstawicielem tej szkoły jest Aleksander Dugin, którego poglądy znalazły swój oddźwięk w środowiskach wojskowych i dyplomatycznych, a także są wielokrotnie przywoływane w polskiej literaturze naukowej jako potwierdzenie tezy o imperialnym charakterze współczesnej polityki rosyjskiej.

Kolejny nurt teoretyczny w rosyjskim myśleniu o środowisku międzynarodowym jest zbliżony do ekspansjonistów w sposobie postrzegania współczesnego świata, gdyż rozpatruje Rosję jako odrębną cywilizację, przeciwstawiając ją dominującej we współczesnym świecie cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Podobnie jak ekspansjoniści, przyszłości Rosji upatrują w odbudowie jej mocarstwowej pozycji w świecie. Uznają jednak, że najważniejszym celem dla Rosji jest nie ekspansja na obszarze byłego ZSRR, ale stworzenie podstaw dla cywilizacyjnej samowystarczalności państwa i jego ekonomicznej potęgi. W odróżnieniu od ekspansjonistów zakładają umiarkowaną ekspansję środkami polityczno-ekonomicznymi do granic „historycznej Rosji", gdyż uznają, że terytorium nie stanowi już dostatecznej podstawy mocarstwowości, którą staje się raczej potęga ekonomiczna. Pozostając pod wpływem takich myślicieli, jak Piotr Sawicki czy Lew Gumilow, zakładają nawiązywanie współpracy przede wszystkim z krajami rejonu eurazjatyckiego, a zwłaszcza z Chinami i Indiami[33].

Pomimo licznych sporów praktycznych, teoretycznych i ideologicznych, występujących wśród rosyjskich elit, wydaje się, że pod koniec lat dziewięćdziesiątych w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej zaczęła się kształtować koncepcja wynikająca z realistycznej oceny uwarunkowań zewnętrznych oraz własnych możliwości działania, nawiązująca do specyficznego sposobu samoidentyfikacji i postrzegania otoczenia zewnętrznego, uwarunkowanego historią, tradycją oraz kulturą. Po okresie poszukiwań optymalnej strategii stopniowo zaczęło dominować pragmatyczne podejście do problemów środowiska międzynarodowego. Po sporach ideologicznych, odwołujących się do „od zawsze" obecnych w tradycji rosyjskiej problemów modernizacji kraju oraz stosunków Wschód - Zachód, rosyjskie koncepcje polityki zagranicznej zostały zdominowane przez „realpolitik", bazującą przede wszystkim na praktycznych, a nie na moralnych czy też ideologicznych przesłankach. Priorytetem polityki zagra-

[33] A.P Cygankow, P.A. Cygankow, *Socjologija mieżdunarodnych otnoszenij*, Moskwa 2006, s. 46-51.

nicznej pod rządami Władimira Putina stały się po pierwsze kwestie ekonomiczne i rozwój gospodarczy kraju (wszystkie działania polityczne w środowisku międzynarodowym są dla Rosji okazją dla promowania rosyjskiej gospodarki i przedsiębiorstw), po drugie stosunki z „bliską zagranicą" (kraje WNP), a po trzecie pragmatyczne podejście do rzeczywistości międzynarodowej i wykorzystywanie wszystkich możliwych środków i kierunków działania dla osiągnięcia celów[34]. Oceniając politykę zagraniczną Rosji pod kierownictwem Władimira Putina, uznaje się, iż w polityce rosyjskiej mniej było iluzji, a więcej pragmatycznego realizmu w ocenie sytuacji, strategicznych celach i możliwościach działania[35].

We współczesnej Rosji w dyskusjach poświęconych pragmatycznej polityce zagranicznej przywołuje się jako autorytet postać Ministra Spraw Zagranicznych z okresu rządów cara Aleksandra II - Aleksandra Gorczakowa (1798-1883). W analizach dotyczących polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej zwraca się uwagę, że współczesna Rosja znalazła się w podobnej sytuacji jak po przegranej wojnie krymskiej i pokoju paryskim w 1856 r., co powoduje, że zaadoptowano strategię polityki zagranicznej podobną do tej, jaką zaproponował Gorczakow[36]. Ów minister po przegranej przez Rosję wojnie krymskiej stwierdził, że w polityce zagranicznej nie może ona obrażać się na Europę, ale powinna skoncentrować się na rozwiązywaniu swoich problemów wewnętrznych, aby zreformować kraj – jego życie państwowe i społeczne. Gorczakow postawił na rozbudowę kontaktów Rosji z krajami Europy, utrzymanie pokoju w Europie, a także rozwój ekonomicznych i politycznych związków z państwami innych kontynentów – USA, Chinami i Japonią. Skierował politykę Rosji na Zachód, był także zwolennikiem jej przyjaźni z USA[37]. „Gorczakowszczyzna" dziś oznacza przede wszystkim pragmatyczną strategię, ukierunkowaną na przełamanie kryzysu wewnętrznego, następnie wzmocnienie siły państwa i stopniową redukcję dystansu pomiędzy istniejącym na arenie międzynarodowej status quo a porządkiem możliwym do zaakceptowania. Współczesna Federacja Rosyjska wprowadza tę strategię w życie równie konsekwentnie, jak Rosja po 1856 r. W polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej zakłada się, że ma ona być w obecnej sytuacji funkcjonalna wobec reform wewnętrznych, tj. stwarzać jak najkorzystniejsze ramy zewnętrzne dla ich przeprowadzenia. Podobnie jak po 1856 r., współczesna Rosja, koncentrując się na problemach wewnętrznych, czasowo wycofała się z prób odgrywania wiodącej roli w środowisku międzynarodowym. Krok ten,

---

[34] Por. R. Legvold, *Russia's unformed foreign policy*, „Foreign Affairs" 2001, vol. 80, nr 5, s. 68-71.

[35] *2005: fever illusion more realism. Roundtable discussion*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2006, vol. 52, nr 1, s. 58-84.

[36] F. Splidsboel-Hansen, *Past and future meet: Aleksandr Gorchakov and Russian foreign policy*, „Europe-Asia Studies" 2002, vol 54, nr 3, s. 377, 378.

[37] K. Kułmanow, *Prioritety wniesziej polityki*..., s. 14-19.

będący dla państwa i społeczeństwa przyzwyczajonego do odgrywania roli supermocarstwa powodem rozczarowania i niezadowolenia, został podyktowany koniecznością odbudowy potencjału wewnętrznego, co ma umożliwić powrót Rosji do grona wiodących krajów w świecie[38].

Powołując się na tradycje Gorczakowa, wskazuje się, że na obecnym etapie rozwoju kraju najważniejszą wartością i podstawowym interesem narodowym dla Rosji jest zapewnienie wzrostu poziomu życia obywateli oraz zabezpieczenie godziwego życia jednostki na podstawie ochrony praw i swobód obywatelskich, a także rozwoju ekonomii państwa. Tak więc celem jest nie ekspansja zewnętrzna, jak to miało miejsce w przeszłości, ale koncentracja do wewnątrz i odbudowa poziomu życia obywateli oraz poprawa jakości życia. Jest to priorytet całej polityki rosyjskiej, a polityka zagraniczna ma stworzyć sprzyjające warunki zewnętrzne, chronić zasoby i interesy Rosji bez wdawania się w konfrontację[39]. Federacja Rosyjska, nie kryjąc swojego negatywnego stanowiska wobec postzimnowojennego porządku międzynarodowego, w którym dominującą rolę odgrywa USA jako jedyne supermocarstwo, unika bezpośredniej rywalizacji. Koncentruje się na wykorzystywaniu dyplomacji i instytucji międzynarodowych do tworzenia bardziej zrównoważonego układu, tzn. takiego, w którym głos rosyjski będzie brany pod uwagę przy rozwiązywaniu problemów międzynarodowych, a strefy jej wpływów zostaną uznane przez pozostałych aktorów międzynarodowych.

Współczesna polityka zagraniczna Rosji koncentruje się przede wszystkim wokół określenia swoich priorytetów oraz obrony interesów państwa. Interesy Rosji to ogólnie mówiąc:

- bezpieczeństwo strategiczne i militarne;
- suwerenność państwowa;
- niezależny rozwój ekonomiczny.

W kontekście podstawowych zadań strategii polityki zagranicznej Rosji i obrony jej interesów w świecie uznaje się, że należy podjąć działania ukierunkowane na:

1. ochronę i umocnienie jednolitości kraju, jego integralności terytorialnej, eurazjatyckiej unikalności Rosji jako prekursora porozumienia i pokoju między narodami Azji i Europy;
2. niedopuszczenie do podziału Eurazji, co może naruszyć polityczną równowagę i stać się przyczyną globalnej katastrofy;
3. stworzenie w Rosji państwa prawa, demokratycznego, prospołecznego;
4. utrzymanie WNP i aktywizację tendencji integracyjnych, zorientowanych na budowę wspólnej przestrzeni ekonomicznej, politycznej i kulturowej[40].

---

[38] F. Splidsboel-Hansen, *op. cit.*, s. 390.
[39] S. Kortunow, *Rosiija: nacionlalnaja identicznost'...*, s. 13.
[40] A.P. Ustjan, *Neobizantyzm kak ewrazijskaja...*, s. 25.

Zgonie z opracowaną w 2000 r. i opublikowaną przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych koncepcją polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej priorytetem polityki międzynarodowej państwa jest obrona interesów obywateli, społeczeństwa i państwa rosyjskiego. Aby uzyskać powyższe założenia, główne wysiłki polityki zagranicznej Rosji powinny być nakierowane na następujące cele:

- zapewnienie pełnego bezpieczeństwa kraju, obrona i wzmocnienie suwerenności oraz terytorialnej jedności, trwałej i cieszącej się autorytetem pozycji w świecie, która w największym stopniu będzie odpowiadać interesom Federacji Rosyjskiej jako wielkiego państwa – będącego jednym z wpływowych centrów współczesnego świata – i która jest niezbędna dla powiększania jej politycznego, ekonomicznego oraz duchowego potencjału;
- oddziaływanie na światowe procesy, w celu ukształtowania stabilnego, sprawiedliwego i demokratycznego porządku światowego, zbudowanego na ogólnie przyjętych normach prawa międzynarodowego, w tym przede wszystkim Karty ONZ;
- zbudowanie sprzyjających warunków zewnętrznych dla postępującego rozwoju Rosji, ożywienia jej gospodarki, podniesienia poziomu życia jej obywateli, przyspieszenia przeprowadzenia demokratycznych przeobrażeń, utwierdzenia podstaw porządku konstytucyjnego oraz zapewnienia praw i swobód obywatelskich;
- stworzenie strefy „dobrosąsiedzkiej" na obwodzie rosyjskich granic, wspomaganie usuwania występujących i potencjalnych ognisk napięć oraz konfliktów w graniczących z Rosją regionach;
- poszukiwanie porozumienia i wspólnych interesów z innymi krajami oraz organizacjami międzynarodowymi w procesie realizacji zadań określonych przez narodowe priorytety Rosji, budowanie na tych podstawach systemu partnerskich i sojuszniczych związków z innymi uczestnikami stosunków międzynarodowych;
- wszechstronna obrona praw i interesów rosyjskich obywateli, pozostających poza granicami kraju;
- dbanie o pozytywne postrzeganie Rosji w świecie, popularyzacja języka rosyjskiego i kultury narodów tworzących Federację Rosyjską w innych państwach[41].

Realizacja tych podstawowych założeń, zawartych w koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, zatwierdzonej przez prezydenta Putina w dniu 28 czerwca 2000 r., wymaga od Rosji prowadzenia aktywnej i wielostronnej polityki zagranicznej. Analizując współczesne położenie geopolityczne Rosji, można wskazać cztery podstawowe, różniące się od siebie kierunki rosyjskich interesów i aktywności rosyjskiej dyplomacji w świecie: obszar proradziecki

[41] *Koncepcjija wnieszniej politiki Rossijskoj Federacii*, z dn. 28.06.2000, www.mid.ru.

(kraje WNP), zachodni (przede wszystkim USA i Unia Europejska), wschodni (państwa azjatyckie, szczególnie zaś Chiny, Indie, Japonia) i południowy (świat islamu). Specyfika postrzegania tych regionów oraz rosyjskie aspiracje wobec nich determinują współczesną politykę zagraniczną Federacji Rosyjskiej. Podział taki ma swoje uzasadnienie wynikające z konstrukcji strategii tej polityki i jest przyjęty w polskiej literaturze przedmiotu[42].

Współczesna Federacja Rosyjska stara się prowadzić wielowymiarową, wielowektorową i zbilansowaną politykę zagraniczną, nastawiając się – na tyle, na ile jest to możliwe – na zrównoważoną współpracę ze wszystkimi potencjalnymi partnerami, tak aby przywrócić sobie status wielkiego mocarstwa w pluralistycznym porządku międzynarodowym[43]. Obejmując władzę, Władimir Putin zapowiedział realizację wielowektorowej polityki zagranicznej i utrzymywanie dobrych kontaktów ze wszystkimi liczącymi się partnerami. Ten ambitny plan został w dużej części zrealizowany. Rosja utrzymuje funkcjonalne stosunki z Waszyngtonem i najsilniejszymi krajami zachodnioeuropejskimi, a jednocześnie udało jej się zbudować strategiczne partnerstwo z Chinami, Indiami, a także utrzymać dobre stosunki z Iranem i Turcją.

---

[42] Por. S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa...*, s. 229, 330.

[43] *Ibidem*, s. 339-344; S.N. MacFarlane, *The „R" in BRICs: is Russia an emerging Power?*, „International Affairs" 2006, vol. 82, nr 1, s. 56, 57.

2. FEDERACJA ROSYJSKA I PROBLEMY „BLISKIEJ ZAGRANICY"

Od początku istnienia współczesnej Federacji Rosyjskiej priorytetowym obszarem dla rosyjskiej polityki zagranicznej są kraje Wspólnoty Niepodległych Państw, określane niekiedy jako „bliska zagranica", które powstały na terytorium byłego ZSRR po rozpadzie tego państwa. Do WNP należy obok Federacji Rosyjskiej 11 formalnie suwerennych państw: Białoruś, Ukraina, Mołdawia, byłe republiki kaukaskie: Armenia, Azerbejdżan i Gruzja oraz byłe republiki środkowoazjatyckie: Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan.

Największym wyzwaniem stojącym przed polityką zagraniczną Federacji Rosyjskiej jest ustalenie swojego stosunku i strategii wobec krajów powstałych na terytorium byłego ZSRR. Krąg „bliskiej zagranicy" jest traktowany jako strefa żywotnych interesów Federacji Rosyjskiej, gdyż współczesna Rosja, która znalazła się w zmienionej, niekorzystnej sytuacji geopolitycznej, dąży do zapewnienia sobie bezpieczeństwa przez stworzenie wokół granic Federacji Rosyjskiej pasa dobrosąsiedztwa oraz przeciwdziałanie powstawaniu ognisk zapalnych i konfliktów w regionach graniczących z nią[44]. Stąd też priorytetowy charakter stosunków z nowo powstałymi państwami poradzieckimi i próby przeciwdziałania procesom zmierzającym do zerwania lub rozluźnienia związków krajów WNP z Federacją Rosyjską oraz ograniczenia wpływów innych państw (USA, UE) na obszarze WNP.

W rosyjskiej literaturze przedmiotu uznaje się, że cały obszar poradziecki stanowi strefę interesów rosyjskich w sferze ekonomii, obrony, narodowego bezpieczeństwa itd. Jak się wskazuje, w dużym stopniu bezpieczeństwo i rozwój Federacji Rosyjskiej są uzależnione od tego, jak będą rozwijały się wzajemne stosunki z Ukrainą, Białorusią, Kazachstanem i pozostałymi krajami Wspólnoty. Gospodarcza, polityczna i kulturowa obecność w tych krajach stanowi ważny element długoterminowej polityki rosyjskiej. Podkreśla się przy tym, że Rosja stanowi strategiczną oś całej przestrzeni poradzieckiej. Jej wielkość, zasoby demograficzne i surowcowe, ekonomiczny, naukowo-techniczny oraz intelektualny potencjał czynią z niej obiektywnie regionalnego lidera[45].

---

[44] A. Bryc, *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004, s. 41.

[45] K.S. Gadżijew, *Wwiedienije w geopolitiku, op. cit.*, s. 338.

Jak się wskazuje w literaturze przedmiotu, od 1993 r. zaistniał *consensus* sił politycznych Rosji na rzecz pewnego rodzaju „doktryny Monroe", oparty na założeniu, że cały obszar byłego ZSRR stanowi strefę żywotnych interesów Rosji, na której spoczywa szczególna odpowiedzialność za utrzymanie na tym terenie pokoju i porządku. Państwo rosyjskie samo przyznało sobie monopol na odgrywanie roli arbitra i gwaranta stabilności na przestrzeni poradzieckiej[46].

W oficjalnych dokumentach, dotyczących strategii polityki zagranicznej Rosji, podkreślano, że rozwój WNP odpowiada żywotnym interesom kraju. Zakładano, że celem rosyjskiej polityki wobec obszaru WNP jest stworzenie zintegrowanego politycznie i ekonomicznie związku państw, który zająłby ważne miejsce w światowej polityce[47].

Traktowanie przez Rosję obszaru WNP jako strefy żywotnych interesów oraz próby utrzymania swojej obecności i wpływów w państwach postradzieckich są niekiedy odbierane jako przejaw neoimperializmu i dążenie do odbudowy ZSRR. Może to być wykorzystywane jako argument, że współczesna Rosja nie stała się państwem w pełni demokratycznym, ale zachowała relikty imperialnego myślenia z okresu komunistycznego i zasługuje na izolację w środowisku międzynarodowym. Jednakże przy ocenie rosyjskich działań wobec WNP należy pamiętać o specyficznej roli, jaką odgrywa obecna przestrzeń postradziecka w historii, mentalności i kulturze rosyjskiej, a także o tym, w jaki sposób czynniki emocjonalne wpływają na postrzeganie przez Rosję swoich związków z krajami postradzieckimi. W zasadniczy sposób wpływ na rosyjskie stosunki z państwami WNP wywiera dzisiaj fakt, iż obywatele Federacji Rosyjskiej, a także (o czym się często zapomina) obywatele państw powstałych po upadku ZSRR postrzegają rozpad Związku jako wielką tragedię i zdarzenie, do którego wcale nie musiało dojść. Większość obywateli rosyjskich z zadowoleniem przyjęłaby reintegrację obszaru ZSRR (co prawda niewielu z nich wierzy w taką możliwość) i panuje przekonanie, że powrót do granic z XVII w., utrata historycznych terytoriów zamieszkałych przez ponad 25 mln Rosjan, to zjawisko tymczasowe[48].

Analiza rosyjskiego stosunku do obszaru WNP jedynie w kontekście „imperialnej mentalności współczesnych Rosjan" (jak to często ma miejsce)[49] wydaje się nadmiernym uproszczeniem i redukcjonizmem badawczym. Na powstanie, kształt i charakter państw powstałych na obszarze poradzieckim wpłynęło bowiem wiele różnorodnych czynników, często niezależnych od rosyjskiego społeczeństwa, które spowodowały, że ich granice nie pokrywają się z granicami

---

[46] *Federacja Rosyjska 1991–2001...*, s. 298.

[47] Por. *Strategiczeskij kurs Rossii z gosudarstwami uczastnikami Sodrużestwa Nezawisimych Gosudarstw*, www.mid.ru.

[48] S. Bieleń, *Geopolityczne uwarunkowania nowej tożsamości Rosji*, (w:) *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 77.

[49] Por. M. Nizioł, *Dylematy kulturowe ...*, s. 71.

oraz zasięgiem zamieszkiwania Rosjan i rosyjskich wpływów kulturowych, co wywołuje reakcje ukierunkowane na poprawę istniejącego stanu rzeczy. WNP powstało na terytorium, którego opanowanie było długotrwałym procesem dziejowym, stanowiącym bardzo ważny element historii i tradycji społeczeństwa rosyjskiego. Rosyjska ekspansja terytorialna rozpoczęła się od niewielkiego Księstwa Moskiewskiego, liczącego ok. 10 000 km^2, aż do okresu ZSRR, którego terytorium po drugiej wojnie światowej osiągnęło 22 402 200 km^2, czyli 15% lądowej powierzchni kuli ziemskiej.

Przestrzeń to jeden z czynników określających potencjał strategiczno-polityczny państwa. Jednakże rola terytorium państwowego nie polega wyłącznie na zapewnieniu przewagi strategiczno-ekonomicznej. Przestrzeń stanowi jeden z ważnych elementów naszego świata, wpływając na życie społeczne. W przypadku społeczeństwa rosyjskiego specyfika cywilizacyjna Rosji wynikła między innymi ze zmitologizowanego pojmowania przestrzeni kraju. Należy pamiętać, że przestrzeń jest tym składnikiem świata, z którym stykamy się na co dzień, wpływa na świadomość społeczeństwa, co znajduje odbicie w przejawach życia społecznego. Miejsca, w których przebywamy, stanowią ważne zjawisko w świecie codziennych przeżyć. Między ludźmi a miejscem, które zamieszkują, powstają głębokie psychiczne i emocjonalne więzi[50]. „Przestrzeń jest bogactwem naturalnym, które zapewnia zamożność i siłę [...]. Na całym świecie jest symbolem siły i prestiżu. Możny człowiek zajmuje więcej przestrzeni niż mniej możne istoty [...]. Przestrzeń, która jest dla wszystkich zwierząt potrzebą biologiczną, dla człowieka jest również potrzebą psychologiczną, społecznym produktem ubocznym, a nawet atrybutem duchowym"[51]. Próbując określić cechy charakteru narodowego, Rosjanie posługują się częstokroć kategoriami przestrzennymi. „Zachodzi odpowiedniość między bezmiarem i nieskończonością rosyjskiej ziemi i duszy rosyjskiej, między geografią fizyczną i geografią duchową. W duszy narodu rosyjskiego jest taki sam bezmiar, bezkres, dążenie do nieskończoności, jakie znajdujemy w rosyjskiej równinie"[52]. Poczucie „przestronności" podporządkowanego terytorium jest składnikiem życia Rosjan, w świadomości masowej pojęcie „duszy rosyjskiej" jako jednego z elementów mitologii narodowej łączy się z epitetem „szeroka"[53]. Fiodor Dostojewski, jeden z najbardziej znanych twórców kultury rosyjskiej, powtarzał: „Jesteśmy wielcy, wielcy jak matka Rosja"[54]. Dlatego też rozpad ZSRR i utrata terytoriów uznawanych za część

[50] D.J. Wamslej, G.J. Lewis, *Geografia człowieka. Podejście behawioralne*, Warszawa 1997, s. 254.

[51] Tuan Yi-Fu, *op. cit.*, s. 80.

[52] M. Bierdiajew, *Rosyjska idea, op. cit.*, s. 8.

[53] W. Szczukin, *Dusza rosyjska*, (w:) *Idee w Rosji*, pod red. A. de Lazari, t. 2, Łódź 1999, s. 276.

[54] J. Kołogriwow, *op. cit.*, s. 15.

Rosji stanowiła dla wielomilionowego narodu prawdziwą tragedię. Do dnia dzisiejszego, ze względu na procesu historyczne, które kształtowały państwo rosyjskie, w wyobraźni obywateli rosyjskich dominuje postrzeganie obszaru WNP jako historycznie i kulturowo przynależnego do Rosji z uwagi na tradycje historyczne (podobnie jak Serbowie postrzegają Kosowo jako nieodłączną część swojego terytorium)[55].

Dzieje Rosji od początków kształtowania się państwa były związane z ekspansją, podbojami terytorialnymi i kolonizacją. Rozpoczęcie ekspansji to XIV w. i skupienie wokół moskiewskiego centrum ziem ruskich przejmowanych na drodze kupna lub aneksji zbrojnej. Pierwszy etap ekspansji był związany z konsolidacją ziem ruskich i przyczynił się do stworzenia scentralizowanej monarchii ze stolicą w Moskwie, co dało podstawy do dalszego rozwoju narodu rosyjskiego. Księstwo Moskiewskie, które podporządkowało sobie ziemie ruskie, było położone w północno-wschodniej Europie, w górnym biegu rzeki Wołgi. W XVI w., kiedy państwa Europy Zachodniej skierowały swoją ekspansję na nowo odkrytą przestrzeń Ameryki Północnej i Południowej, Moskwa rozpoczęła kolonizację południowo-wschodnich stepów Europy, położonych nad rzekami Donem i Wołgą, a następnie Azji Północnej. W drugiej połowie XVI w., za panowania Iwana IV, Księstwo Moskiewskie zajęło sąsiadujące z nią od południowego wschodu tatarskie chanaty kazański (1552) i astrachański (1556), obejmujące granicami cały bieg Wołgi, łącznie z jej ujściem do Morza Kaspijskiego. Stworzyło to możliwość ekspansji na ziemi leżące na Wschód od pasma gór Ural. W 1581 r. rosyjski oddział zbrojny przekroczył góry Ural, a w 1647 r. utworzono osiedle Ochock - rosyjski punkt umocniony nad Morzem Ochockim. W ciągu 70 lat Rosjanie zajęli tereny Azji Północnej[56].

Ekspansja prowadzona w trzech kierunkach: południowym, wschodnim i zachodnim spowodowała znaczny wzrost terytorialny państwa. W połowie XVII w. w jego granicach znalazły się: lewobrzeżna Ukraina, Syberia Wschodnia i Daleki Wschód. Za panowania cara Piotra I Rosja po raz pierwszy - w 1721 r. - została ogłoszona imperium. W 1725 r. po śmierci cara Piotra I obszar państwa wynosił 15 173 573 km^2. XVIII w. to kolejny etap terytorialnej ekspansji Rosji, która przyniosła jej zajęcie wybrzeży Morza Czarnego z Krymem oraz ziem Białorusi, Kurlandii, Wołynia, Litwy i Podola. XIX w. to przede wszystkim aneksja Zakaukazia, Finlandii i Azji Środkowej. W 1810 r. Rosja przyłączyła do swojego terytorium Finlandię, a obradujący w 1815 r. Kongres Wiedeński przyznał jej część ziem polskich z Warszawą. W połowie XIX w. (1858 r.) Rosja zajęła dorzecze Amuru na Dalekim Wschodzie. Jej posiadłości ciągnęły się od zachodnich granic Polski, przez całą Europę Wschodnią, północną Azję i poprzez Cieśninę Beringa dosięgały wschodnich granic Alaski i Kanady (w 1867 r. Alaskę sprze-

[55] V. Kolossov, *„High" and „low" geopolitics...*, s. 126.

[56] Por. Z. Łukawski, *Historia Syberii*, Wrocław 1981, s. 59-76.

dano Amerykanom). W XIX w. południowa granica państwa przekroczyła pasmo gór Kaukaz, a w latach 1865–1884 Rosja zajęła Azję Środkową[57].

Na początku XX w. imperium rosyjskie obejmowało ponad 22 mln km². Jego ekspansja terytorialna zakończyła się wraz z wybuchem pierwszej wojny światowej i rewolucją październikową. Rosja radziecka, od 1922 r. przekształcona w ZSRR, utraciła 3,6% swojego przedwojennego obszaru na rzecz Finlandii, Estonii, Łotwy, Litwy, Polski, Rumunii i Turcji. Ponowny wzrost ekspansji terytorialnej nastąpił w czasie drugiej wojny światowej i po jej zakończeniu. W 1940 r. pozbawiono suwerenności trzy państwa bałtyckie: Litwę, Łotwę i Estonię, włączając je w skład Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich; w 1944 r. anektowano Tuwę; dokonano aneksji części terytoriów sąsiadujących z nim państw, tj. Polski, Finlandii, Czechosłowacji, Rumunii, Japonii. Aneksje w czasie drugiej wojny światowej zwiększyły obszar ZSRR o 693 tys. km², z czego w Europie o 471 tys. km² i w Azji o 222 tys. km². Z tego 288 tys. km² jako podmiot ZSRR uzyskała Federacja Rosyjska[58]. Pod politycznym wpływem Moskwy znalazły się także kraje Europy Środkowo-Wschodniej (Polska, Węgry, Czechosłowacja, Rumunia, Bułgaria) oraz wschodnie Niemcy do rzeki Łaby.

Rosja zawsze była uważana za państwo bardzo scentralizowane, w którym liczył się właściwie tylko jeden ośrodek władzy – stolica skupiająca elity polityczne. Jednak historia Rosji to także współzależność dwóch sił centrum (państwa – imperium) oraz prowincji (zamkniętych wspólnot lokalnych i regionalnych). Warunki geograficzne kraju i ogrom przestrzeni rosyjskiej poważnie utrudniały sprawowanie bezpośredniej kontroli nad wieloma obszarami, dlatego też problematyka zarządzania olbrzymim terytorium państwowym, zróżnicowanym pod względem geograficznym i etnicznym była jednym ze znaczących elementów wewnętrznej polityki państwa[59]. Rosja w wyniku ekspansji objęła swoim zasięgiem bardzo zróżnicowane tereny, a tym, co spajało tę różnorodność, był system polityczny. Niezależnie od trudności związanych z zarządzaniem olbrzymim terytorium państwa Rosja była krajem jednolitym, w ramach którego dokonywały się rzeczywiste procesy integracji społecznej: politycznej, ekonomicznej i kulturowej, spajające cały ten obszar. Między całymi narodami wchodzącymi w skład imperium rosyjskiego, w tym także w skład Związku Radzieckiego, wieloletnie współżycie w ramach jednego państwa wytworzyło poczucie organicznej jedności. Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy stanowili wspólnie społeczeństwo, które łączyło jednolite pochodzenie, religia, kultura. Wielowiekowe ścisłe związki oraz zależności kulturowe i bytowe łączyły także naród rosyjski z narodowościami Powołża, Syberii i Dalekiego Wschodu, które wchodzi-

[57] S. Nowakowski, *Europa Wschodnia i Azja Północna/ZSRR/. Wielka geografia powszechna*, Warszawa 1937, s. 6-7.

[58] A. Maryański i in., *Geografia gospodarcza...*, s. 17.

[59] J. Potulski, *Idea i praktyka federalizmu...*, s. 24.

ły w skład państwa rosyjskiego co najmniej od końca XVII w. Silną odrębność posiadały natomiast rdzenne narodowości zamieszkujące regiony Środkowego Kaukazu i Zakaukazie, Azję Centralną i rejony nadbałtyckie. Narody te posiadały swoją odrębność etniczną, kulturową i religijną, a z historycznego punktu widzenia nie wchodziły w skład imperium tak długo, aby można było mówić o istnieniu poczucia organicznej jedności i wspólnoty. Regiony te reprezentowały odmienny od rosyjskiego typ kulturowo-historycznego rozwoju, a pamięć o włączeniu tych narodów w skład Rosji przy użyciu przemocy i siły militarnej była żywa w ich tradycji historycznej[60].

Rozpad przestrzeni imperium rosyjskiego na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. dokonał się w specyficzny sposób, gdyż podstawą jej podziału stała się struktura terytorialna odziedziczona po ZSRR. Federacyjna struktura Związku Radzieckiego kształtowała się w szczególnej sytuacji politycznej, w jakiej znalazła się Rosja po klęsce w pierwszej wojnie światowej i wybuchu rewolucji październikowej. W lutym 1917 r. upadek monarchii Romanowych rozbudził nastroje separatystyczne wśród narodów zamieszkujących Rosję. Budzenie się świadomości narodowej i radykalizacja żądań następowały w miarę słabnięcia władzy centralnej. Proces dezintegracji terytorialnej nabrał tempa po wybuchu wojny domowej, która na terenach byłej Rosji carskiej trwała od lata 1918 r. do końca 1921 r. W okresie wojny domowej próby stworzenia własnej państwowości pojawiły się praktycznie na wszystkich kresach państwa: na południu (Azowsko-Czarnomorska Republika), na Kaukazie (narodowe władze w Gruzji, Armenii i Azerbejdżanie), na zachodzie (Ukraina i Białoruś), w Azji Środkowej (Ałasz - Orda w Kazachstanie). Faktyczną niepodległość uzyskały Finlandia, Polska i państwa nadbałtyckie – Estonia, Litwa i Łotwa).

W pierwszych miesiącach po rewolucji październikowej 1917 r. proklamowana przez bolszewików republika rad nie była państwem federacyjnym, a nowe władze starały się chronić unitarną formę państwa w granicach byłej Rosji carskiej. Przywódcy bolszewików głoszący prawo do samostanowienia narodów dodawali jednocześnie, że członkowie partii komunistycznej powinni sprzeciwiać się tendencjom nacjonalistycznym i opowiadać się za silnym scentralizowanym państwem[61]. W początkowym okresie po przejęciu władzy partia bolszewicka dążyła do zachowania unitarnej formy państwa z dopuszczoną jedynie autonomią terytorialno-narodową[62]. Jednocześnie jednak postanowiono o utworzeniu specjalnego komisariatu ds. narodowych, podporządkowanego zwierzchnictwu Komisarza Ludowego - Józefa Stalina, a także uchwalono 2 (15) listopada 1917 r. *Deklarację praw narodów Rosji*, która proklamowała równość i suwerenność tych narodów i ich prawo do samostanowienia, aż do ode-

[60] *Ibidem*, s. 62.
[61] M. Heller, *Historia imperium...*, s. 70.
[62] J. Potulski, *Idea i praktyka federalizmu...*, s. 45.

rwania i utworzenia samodzielnego państwa włącznie. Dokument ten stał się ideologiczną podstawą wewnętrznej narodowościowej polityki bolszewików w okresie kształtowania się federalizmu radzieckiego.

Uznanie przez bolszewików prawa do samostanowienia narodów zamieszkujących Rosję było podyktowane praktycznymi przesłankami i rzeczywistością wojny domowej w Rosji, w której nie-Rosjanie byli pożądanym sojusznikiem dla każdej ze stron konfliktu. Narodowości nie-rosyjskie były na ogół sojusznikami bolszewików, gdyż tzw. „biali" walczyli pod hasłem jednej i niepodzielnej Rosji, podczas gdy „czerwoni" traktowali kwestię narodowościową instrumentalnie[63]. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że bolszewicy przejęli władzę w centralnej Rosji, zamieszkiwanej przez ludność rosyjską, jednorodną etnicznie, natomiast „biali" byli zmuszeni działać na obrzeżach państwa, czyli terenach zamieszkałych w dużym stopniu przez nie-Rosjan, którym wynik wojny domowej był obojętny albo którzy ze względu na własne interesy narodowe woleli zwycięstwo bolszewików[64].

Prawo narodów do samostanowienia było dla bolszewików użyteczną formułą tylko z punktu widzenia realizacji własnego programu politycznego. Początkowo nowe władze nie były w stanie przeciwdziałać usamodzielnianiu się regionów, w późniejszym zaś okresie taktyka bolszewików polegała na tym, aby uznawać suwerenność tylko tych narodów, w których władzę przejęli ich stronicy i mogli okazać realną pomoc władzy centralnej. Ostateczną rolę odegrała siła militarna nowej władzy, a status narodów wchodzących w skład państwa radzieckiego zależał od woli centrum politycznego[65]. Podział Rosji radzieckiej nastąpił formalnie według kryterium narodowościowo-terytorialnego, a za twórcę tej koncepcji uważa się ówczesnego Komisarza ds. Narodowościowych, Józefa Stalina. Uznano, że podział federacji ma być tylko formą przejściową na drodze do zjednoczenia i przekroczenia różnic między narodami wewnątrz kraju. Stalinowski projekt podziału Rosji na republiki narodowościowe stał się w latach dziewięćdziesiątych podstawą do rozpadu ZSRR na formalnie suwerenne państwa.

Federalizm radziecki oparto nie na autonomii tworzących związek państw, ale na autonomii narodów, traktując ją całkiem instrumentalnie oraz podporządkowując interesom państwa związkowego i władz centralnych. Dlatego też granice między jednostkami terytorialnymi (republiki związkowe, republiki autonomiczne oraz obwody i okręgi autonomiczne) były wyznaczane w sposób arbitralny, nie uwzględniając rzeczywistych podziałów historycznych, etnicznych, religijnych czy kulturowych. Przykładem instrumentalnego traktowania

---

[63] W. Zajączkowski, *Decentralizacja Rosji – główne tendencje*, (w:) *idem*, *Federacja czy rozpad Rosji?*, Warszawa 1994, s. 6.

[64] R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005, s. 12.

[65] H. Carrere d'Encausse, *Bolszewicy i narody*, Warszawa 1992, s. 76.

podziału terytorialnego kraju było wydzielenie w 1954 r. z granic RSFRR Obwodu Krymskiego, który został „podarowany" Ukrainie przez pochodzącego z niej I sekretarza KPZR Nikitę Chruszczowa i włączony w skład Ukraińskiej SRR. Wyznaczane arbitralnie granice między republikami, a także migracje i przesiedlenia ludności dokonywane w ramach ZSRR są do dnia dzisiejszego potencjalnym źródłem konfliktów na obszarze byłego ZSRR.

Granice wewnętrzne w ramach ZSRR nie miały praktycznego znaczenia. Było to państwo scentralizowane i rządzone przez centrum polityczne w Moskwie, nie mniej jednak właśnie te, często sztuczne, granice stały się podstawą rozpadu ZSRR na 15 formalnie suwerennych państw. Kraje tworzące Związek Radziecki łączyła historia, kultura, podobny poziom życia i uprzemysłowienia. ZSRR był jednolitym organizmem gospodarczym, niezależnie od istnienia republik związkowych. Całą gospodarką zarządzano centralnie, według planów gospodarczych opracowywanych w Moskwie. Rubel był jedyną walutą na całym obszarze ZSRR. Wspólna sieć transportowa, łączności, banków, organizacji handlu zagranicznego stanowiły o jednolitym państwie. Do tego dochodziła wspólna armia, policja, straż graniczna[66]. Wszystkie kraje, które stały się członkami WNP, były już w momencie przystąpienia do Wspólnoty zintegrowane ze sobą w znacznie większym stopniu niż jakiekolwiek inne wspólnoty (np. wspólnoty europejskie). Łączyła je identyczna struktura ustrojowa, dotycząca organów sprawowania władzy i własności, identyczne prawo handlowe, bankowe i inne gospodarcze ustalenia prawne oraz wymiana handlowa ograniczająca się w przeważającej mierze do obszaru ZSRR[67].

Wydaje się, że rozpad Związku Radzieckiego był związany przede wszystkim z walką o władzę, która miała miejsce wewnątrz elit wywodzących się z Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. W procesie tym istotne znaczenie miała rywalizacja pomiędzy Michaiłem Gorbaczowem – I sekretarzem KPZR i prezydentem ZSRR – a Borysem Jelcynem – przewodniczącym parlamentu republiki rosyjskiej i późniejszym jej prezydentem. Dążenie do osłabienia pozycji Gorbaczowa skłoniło rosyjskich demokratów, na czele z Borysem Jelcynem, do poparcia dla koncepcji wyjścia Rosji ze Związku Radzieckiego. Uznaje się niekiedy, że był to bezprecedensowy w historii przypadek, kiedy „metropolia" zaczęła podważać „imperium", wspomagając secesjonistyczne poczynania swoich „kolonii"[68].

Koncentracja elit moskiewskich i związkowych na walce o władzę pomiędzy Borysem Jelcynem i Michaiłem Gorbaczowem rodziła w republikach przekonanie, iż rozwiązując samodzielnie problemy ekonomiczne i wdrażając reformy gospodarcze, uzyskają lepsze rezultaty. Umożliwiła także usamodzielnienie

[66] Cz. Mojsiewicz, *Wspólnota Niepodległych Państw*, *op. cit.*, s. 31.
[67] E. Toczek, *op. cit.*, s. 1.
[68] A. Czajowski, *op. cit.*, s. 74.

się i przejęcie władzy w republikach przez miejscowe elity. Można uznać to za przykład procesu autonomizacji elit lokalnych w obliczu postępującego rozkładu centrum. Miejscowa elita partyjna, w sytuacji braku mechanizmów demokratycznych, zaczęła się usamodzielniać i stawać „udzielnymi władcami". Zaczęto mówić o niepodległości czy też o niezależności wobec centrum, a jako uzasadnienia tych dążeń wprowadzano etniczność - niejednokrotnie tworzoną sztucznie dla partykularnych potrzeb miejscowych elit politycznych, nacjonalizm stał się podstawowym elementem legitymizacji władzy dawnych elit partyjnych w nowej sytuacji politycznej. Wskazuje się w literaturze przedmiotu, że Związek Radziecki był strukturą złożoną z prawie samowystarczalnych regionów (republik związkowych i autonomicznych). Jego rozpad przybrał więc formę suwerenizacji struktur lokalnych i przejęcia przez nie funkcji i atrybutów suwerennego państwa. Regiony przywłaszczyły sobie uprawnienia wyżej stojącego szczebla władzy, w rezultacie czego nastąpił demontaż funkcji władzy centralnej i faktyczny rozpad państwa[69].

Rozpad ZSRR był i jest odbierany w Rosji jako porażka, a część elit politycznych nie może pogodzić się z utratą znacznej części terytoriów (od wieków wchodzących w skład pastwa rosyjskiego i często zamieszkiwanych przez rdzennych Rosjan) i wpływów. Jest to zachowanie obecne nie tylko w Rosji, ale także w innych krajach, które odczuwały znaczne kompleksy z racji utraconych wpływów mocarstwowych. Poszukują one aktywnie różnorodnych możliwości wzmocnienia swoich wpływów na tradycyjnych obszarach (rosyjska „bliska zagranica", brytyjska „Wspólnota narodów", francuska „strefa frankońska") z pomocą nowych mechanizmów[70]. Należy pamiętać także, że rozpad ZSRR był wielką tragedią dla wielu milionów jego obywateli. Wydarzenie to spowodowało głęboki szok w świadomości społecznej, co potwierdzają badania socjologiczne. Dwie trzecie ogółu badanych w latach 1992–1993 nie mogło się pogodzić z likwidacją Związku Radzieckiego. Rosyjski pisarz Aleksander Sołżenicyn w swojej pracy *Rosja w zapaści* opisywał tragedię narodu rosyjskiego po rozpadzie ZSRR i jego słowa w dużej mierze oddają sposób postrzegania przez Rosjan tej sytuacji i problem powstałej diaspory rosyjskiej. „Ludzie żyjący w swoich miejscowościach, w których oni sami, a przed nimi ich ojcowie i dziadowie spędzili całe życie, obudziwszy się pewnego dnia, nagle dowiedzieli się, że mieszkają za granicą, że są niepożądanymi, a nawet znienawidzonymi cudzoziemcami. [...] Kim byli ci nasi rodacy, osiadli na kresach Rosji? [...] najlepszymi pracownikami, pełnymi inicjatywy, bystrymi, sprawnymi zawodowo, często wysoko kwalifikowanymi. To oni przynieśli tam naukę i wysoką kulturę, to oni rozwinęli tam wszelką technikę, industrializację. [...] A teraz rozpętała się fala ich rugowania

[69] W. Marciniak, *Rozgrabione imperium, op. cit.*, s. 97, 98.
[70] M. Dobroczyński, *Stulecie przyśpieszeń, op. cit.*, s. 74.

[...] A i międzynarodowa opinia publiczna ma też swoje preferencje: jest sprawą mody, kogo i gdzie należy bronić, a kogo i gdzie nie"[71].

Należy przy tym pamiętać, że w obliczu kryzysu państwa 17 marca 1991 r., z inicjatywy ówczesno prezydenta ZSRR Michaiła Gorbaczowa przeprowadzono referendum w sprawie zachowania Związku Radzieckiego jako odnowionej federacji. Organizacją referendum miały się zająć republikańskie oraz terenowe organy władzy i administracji, a niektóre z nich, zdając sobie sprawę z nastrojów opinii publicznej, odmówiły przeprowadzenia go. Referendum zbojkotowały m.in. władze republik bałtyckich, Gruzji, Mołdawii i Armenii. Niektóre republiki wystąpiły z inicjatywą przeprowadzenia referendum na tematy sformułowane przez własne organy władzy, a nie przez centrum. Referendum w wersji zaproponowanej przez centrum związkowe przeprowadzono na Białorusi (wzięło w nim udział 83%, za głosowało 83%), Kigristanie (92% i 94%), Tadżykistanie (94% i 96%) oraz Turkmenistanie (97% i 98%). W Kazachstanie postawiono pytanie o przystąpienie do związku suwerennych państw (udział w głosowaniu 89%, za głosowało 94%). W Azerbejdżanie i Uzbekistanie zadano pytanie o dalszą obecność tych republik w składzie federacji (udział w głosowaniu wzięło 75% i 95%, za w obu republikach opowiedziało się 93%). Na Ukrainie w referendum brało udział 83%, za przystąpieniem do federacji było 70%[72].

Zdecydowana większość obywateli Związku Radzieckiego opowiedziała się więc za utrzymaniem federacji związkowej. Dopiero nieudana próba puczu wojskowego w Moskwie w sierpniu 1991 r. doprowadziła do ostatecznej dezintegracji państwa. Główną rolę w tym procesie odegrał rywalizujący o władzę z Michaiłem Gorbaczowem prezydent republiki Rosyjskiej - Borys Jelcyn, z którego inicjatywy 8 grudnia 1991 r. doszło do podpisania porozumienia między przywódcami Federacji Rosyjskiej (prezydent Borys Jelcyn), Ukrainy (prezydent Leonid Krawczuk) i Białorusi (przewodniczący Rady Najwyższej Stanisław Szuszkiewicz) o utworzeniu nowej, alternatywnej wobec dotychczasowej struktury. Na spotkaniu w Puszczy Białowieskiej pod Brześciem podpisali oni *Porozumienie o powstaniu Wspólnoty Niepodległych Państw*. Stwierdzono w tym dokumencie, że ZSRR zakończył swe istnienie jako podmiot prawa międzynarodowego i byt geopolityczny[73].

Władze nowych poradzieckich państw zaczęły uciekać się przede wszystkim do nacjonalizmu, będącego jedynym środkiem mobilizacji społecznej. Najłatwiejszym obiektem ataku stała się Rosja i jej „imperialna przeszłość". Nowe elity polityczne, często wywodzące się z Komunistycznej Partii Związku Ra-

[71] A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści, op. cit.*, s. 42-47.

[72] *Przeobrażenia ustrojowe w republikach...*, s. 40, 41.

[73] Cz. Mojsiewicz, *Wspólnota Niepodległych Państw - czym jest i czym być może*, (w:) *Transformacja systemowa w Polsce i Rosji. Sukcesy i zagrożenia*, pod red. A. Stelmacha, Poznań 2000, s. 30.

dzieckiego, zaczęły wysuwać antyrosyjskie hasła w celu utrzymania i legitymizacji swojej władzy. Spowodowało to, że na obszarze WNP zaczęły dominować tendencje separatystyczne, a nie dążenie do ponownego połączenia związanych ze sobą przez wieki społeczności[74].

Przy podpisywaniu porozumienia i utworzeniu Wspólnoty nowe suwerenne państwa uznały za celowe zachowanie i dalszy rozwój wspólnej społeczno-ekonomicznej, transportowej i wojskowo-strategicznej przestrzeni. Władze Federacji Rosyjskiej były przekonane, że wkrótce po rozwiązaniu ZSRR nowe suwerenne państwa zjednoczą się wokół Rosji w ramach Wspólnoty, w której będzie ona odgrywała decydującą rolę, natomiast nowo powstałe państwa w strukturach WNP upatrywały raczej drogi do „cywilizowanego rozwodu" i utrzymania niezbędnych więzów z Rosją do czasu usamodzielnienia się[75]. Elity polityczne Federacji Rosyjskiej początkowo nie przywiązywały zbyt wielkiej wagi do wypracowania długofalowej strategii wobec obszaru WNP, uznając, że w „naturalny" sposób (z uwagi na łączące państwa poradzieckie i Rosję więzy kulturowe, historyczne, gospodarcze i polityczne) kraje regionu WNP podporządkują się jej. Polityka zagraniczna Rosji, skoncentrowana na budowie nowych stosunków z Europą Zachodnią i USA, pozostawiła problemy rozwoju WNP na drugim planie[76].

Sposób powołania Wspólnoty oraz pierwszy rok jej istnienia charakteryzował wysoki poziom improwizacji organizacyjnej, a zwłaszcza nieokreśloność jej rzeczywistych celów. Pierwsze dwa lata funkcjonowania WNP charakteryzowały się zwiększaniem się tendencji odśrodkowych i separatystycznych, co skutkowało szybkim rozpadem jedności przestrzeni byłego ZSRR. Elity władzy w Rosji nie były w stanie zapobiec tendencjom odśrodkowym, nie posiadały też wizji przyszłości obszaru WNP i strategii działania wobec byłych republik. Zabrakło m. in. zrozumiałej i akceptowanej przez wszystkie zainteresowane podmioty koncepcji integracji. W rezultacie w 1993 r. wspólna przestrzeń społeczno-ekonomiczna i wojskowo-strategiczna uległa ostatecznej dezintegracji, a próby ochrony pozostałych od czasów ZSRR więzi między byłymi republikami straciły swoją aktualność. Polityka rosyjska stanęła przed problemem sformowania nowego systemu stosunków międzypaństwowych na obszarze poradzieckim. Fiasko idei WNP oraz stopniowe usamodzielnianie się krajów poradzieckich wywołało reakcję Moskwy i we wrześniu 1995 r., a także wielokrotnie później, prezydent Borys Jelcyn oficjalnie zadeklarował, że obszar

---

[74] Por. M.A. Molchanov, *Post-Communist nationalism as a power resource: a Russia – Ukraine comparison*, „Nationalities Papers" 2000, vol. 28, nr 2, s. 263-288.

[75] O. Sushko, *The dark side of integration: ambitions of domination in Russia backyard*, „The Washington Quarterly" 2004, vol. 27, nr 2, s. 120; *Wniesznaja politika Rossijskoj Federacii...*, s. 96.

[76] J. Perovic, *From disengagement to active economic competition: Russia's return to South Caucasus and Central Asia*, „Demokratizatsyia" 2005, vol. 13, nr 1, s. 62.

Wspólnoty należy do sfery „żywotnych interesów Rosji"[77]. Potwierdził to jego następca na stanowisku prezydenta Władimir Putin, przyznając, że WNP stanowi priorytet dla rosyjskiej polityki zagranicznej[78].

W obecnej rzeczywistości politycznej WNP tworzy strukturę amorficzną i nie stanowi realnej rzeczywistości jako podmiot stosunków międzynarodowych oraz obszar współpracy i reintegracji byłych republik. Jest to w dużym stopniu struktura istniejąca wyłącznie na papierze, można powiedzieć swoisty „klub dwunastu", którego członkowie spotykają się raz na jakiś czas, aby przedyskutować problemy interesujące któreś z państw lub ratyfikować dokumenty, niemające jednak rzeczywistego wpływu na ich działalność. Kraje WNP nie stanowią gospodarczego, politycznego czy też wojskowego sojuszu (niekiedy porównuje się WNP do średniowiecznego Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego), co gorsza, pomimo rzeczywistych wielowiekowych powiązań mają mniejsze poczucie wspólnoty niż np. kraje Wspólnoty Brytyjskiej. Poza Białorusią i do pewnego stopnia Kazachstanem Federacja Rosyjska nie ma na obszarze Wspólnoty sojusznika, z którym łączyłyby ją ścisłe gospodarcze, militarne i polityczne związki[79]. Idea WNP jako drogi do reintegracji obszaru poradzieckiego zawiodła. Chociaż „na papierze" Wspólnota jest wciąż forum realizacji ambitnych projektów współpracy państw poradzieckich, to w rzeczywistości działania podejmowane w jej ramach są iluzoryczne, a współpraca polityczna wyjątkowo słaba[80].

Współczesne działania reintegracyjne Rosji na terenie państw WNP cechuje pragmatyzm. Po niepowodzeniach modelu integracyjnego całej Wspólnoty Rosja większe znaczenie zaczęła przypisywać stosunkom bilateralnym, zacieśnianiu związków z wybranymi państwami, głównie z Białorusią, Kazachstanem i Kirgistanem. Na obecnym etapie rozwoju WNP nie funkcjonuje w rzeczywistości w sposób wyraźnie multilateralny i staje się tworem raczej „iluzorycznym". Wielostronny charakter mają decyzje i spotkania przywódców (WNP stanowi raczej „klub prezydentów"), a także różnego rodzaju uzgodnienia. Jednakże w praktyce decydujące są stosunki dwustronne pomiędzy poszczególnymi państwami członkowskimi.

W postrzeganiu przez Rosjan regionu WNP ważną rolę odgrywają względy emocjonalne, uwarunkowane wielowiekową historią i rzeczywistymi związkami kulturowymi, jakie występują na obszarze byłego ZSRR. Dlatego też Rosja

---

[77] *Ibidem*, s. 62, 63; R. Sakwa, M. Weber, *The Commonwealth of Independent States, 1991–1998: stagnation and survival*, „Europe-Asia Studies" 1999, vol. 41, nr 3, s. 403.

[78] B. Pastukhow, *The CIS: overlapping integration setups*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2004, vol. 50, nr 2, s. 106.

[79] A.M. Salmin, *Russia, Europe and the new world order*, *op. cit.*, s. 2.

[80] R. Sakwa, M. Weber, *op. cit.*, s. 379, 390.

za główny cel polityki państwa wobec byłych republik Związku Radzieckiego uznaje stworzenie zintegrowanego politycznie i gospodarczo stowarzyszenia państw pod jej kierownictwem, zdolnego zająć znaczącą pozycję we wspólnocie międzynarodowej, zwłaszcza na terenie Azji i Europy[81]. Ponadto uznaje się, że współcześnie bardzo ważnym problemem dla Rosji jest kwestia uniknięcia okrążenia i „kordonu sanitarnego" wokół niej, stworzonego z nowych niezależnych państw, a także uniknięcia i przeciwdziałania ich przechodzeniu w strefę wpływów ekonomicznych i politycznych (a potencjalnie także wojskowych) innych regionalnych mocarstw i sojuszy[82].

Poza bardzo ważnymi uwarunkowaniami emocjonalnymi istotną rolę w polityce Rosji wobec obszaru WNP odgrywają względy praktyczne. Rosja jako państwo ma prawo zachować kontakty i bronić praw ludności rosyjskiej, zamieszkującej kraje byłego ZSRR. Uznaje się, że diaspora rosyjska (ludność rdzennie rosyjska) liczy ok. 20 mln osób zamieszkujących głównie Ukrainę, Kazachstan, Uzbekistan i Białoruś[83]. Należy jednak pamiętać, iż liczba ludności rosyjskojęzycznej jest zdecydowanie większa i niektóre rosyjskie publikacje oceniają wielkość rosyjskiej diaspory na ok. 65 mln[84]. Ochrona praw i interesów mniejszości narodowych, czyli przedstawicieli narodów Federacji Rosyjskiej w krajach byłego ZSRR, jest uznawana za jeden z żywotnych interesów Rosji. Dąży ona przede wszystkim do wzmacniania związków z Białorusią, Ukrainą i Kazachstanem. Jest to tendencja zrozumiała, gdyż w państwach tych mieszka ponad trzy czwarte rosyjskiej diaspory, a ponadto wszystkie trzy są praktycznie dwujęzyczne: Ukraina i Białoruś ze względu na bliskie pokrewieństwo języków wschodniosłowiańskich, a Kazachstan ze względu na nadal wysoki odsetek ludności rosyjskojęzycznej. Ponadto na Białorusi i na Ukrainie poczucie odrębności narodowej, religijnej i etnicznej nie jest tak silne, jak w regionie Kaukazu czy Azji Środkowej, i tendencje promoskiewskie są tam najsilniejsze.

Szczególną rolę w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej odgrywa Białoruś, gdyż współczesne rosyjskie elity polityczne postrzegają świat zachodni jako rywala w odniesieniu do przestrzeni poradzieckiej. Rosyjscy przywódcy są przekonani, że rozszerzenie UE i NATO na wschód ma włączyć kraje Europy Środkowo-Wschodniej w orbitę wpływów krajów zachodnioeuropejskich i doprowadzić do stworzenia strefy buforowej pomiędzy Europą Zachodnią a Federacją Rosyjską, ciągnącej się od Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego. Jedyną przeszkodą i wyłomem na tej drodze jest właśnie Białoruś, a bez niej kordon

[81] K. Łastawski, *Kształtowanie nowej tożsamości rosyjskiej polityki zagranicznej*, (w:) *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 108.

[82] A.G. Arbatow, *Rossijskaja nacionalnaja idea i wniesznaja politika (mify i realnost')*, Moskwa 1998, s. 29, 30.

[83] P. Eberhardt, *op. cit.*, s. 250.

[84] Por. I.A. Wasilienko, *Geopolitika sowriemiennowo mira*, Moskwa 2006, s. 237.

sanitarny nie jest kompletny. Stąd bierze się deprecjacja władz Białorusi w europejskich mediach i oskarżanie o niedemokratyczny charakter jej państwowości. Oskarżenia takie mają służyć legitymizacji dla kolejnej „demokratycznej rewolucji" w republikach poradzieckich, w wyniku której promoskiewskie władze zostaną zastąpione prozachodnim rządem[85].

Znaczenie przestrzeni WNP dla Rosji wypływa z faktu, że na eurazjatyckim obszarze poradzieckim znajdują się najkrótsze drogi transportowe, które mogłyby połączyć uprzemysłowione kraje Zachodu z bogatymi w surowce naturalne byłymi republikami ZSRR. Na tym obszarze znajdują się bowiem wielkie zasoby ropy naftowej, gazu ziemnego, złota, niklu i innych metali szlachetnych. Szczególnie istotna rywalizacja toczy się wokół Azji Środkowej, rejonu Morza Kaspijskiego i Kaukazu. Jeżeli drogi transportowe i rurociągi z byłych republik radzieckich do państw zainteresowanych w pozyskiwaniu surowców będą przechodziły przez terytorium Rosji i Białorusi oraz przez rosyjskie porty, to większość obszarów poradzieckich pozostanie w politycznej zależności od Rosji i zyski pochodzące z cargo pozostaną w Rosji i posłużą do modernizacji tych terenów[86]. Jeżeli zaś powstaną nowe drogi transportowe, omijające Rosję (z Azji Środkowej przez rejon Morza Kaspijskiego i Azerbejdżan do Turcji i Morza Śródziemnego), to straci ona monopol na dostawy bogactw naturalnych obszaru Eurazji, na którym od wieków Rosja dominowała. Budzi to zrozumiałe obawy wśród rosyjskich elit politycznych. Z uwagi na fakt, że priorytetowym celem polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej jest dążenie do odbudowy swojej strefy wpływów na obszarze postradzieckim, wszelkie próby umocnienia tam pozycji państw trzecich (w szczególności zaś Turcji w Centralnej Azji i Zakaukaziu, Rumunii w Mołdawii, Polski na Ukrainie i Białorusi, USA i UE w rejonie Morza Kaspijskiego, na Ukrainie, w Gruzji i w Centralnej Azji) są odbierane jako chęć osłabienia wpływów rosyjskich i zagrożenie dla żywotnych interesów narodowych Rosji. Strategia rozwoju Federacji Rosyjskiej zakłada, że ma ona stać się krajem tranzytowym dla przepływu towarów na linii Wschód – Zachód oraz Południe – Północ, co pozwoli jej na włączenie się do światowej gospodarki i wzmocnienie swojej pozycji międzynarodowej[87]. Utrata kontroli nad obszarami WNP, na których można utworzyć najszybsze korytarze transportowe, jest odbierana w Federacji Rosyjskiej jako bezpośrednie zagrożenie dla podstawowych interesów państwa. Stąd też wywodzą się wrogie reakcje elit rosyjskich na obecność oraz aktywność innych aktorów międzynarodowych na obszarze WNP.

---

[85] P. Borodin, *Russia – Belarus Union*, „International Affairs: a Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Affairs" 2005, vol. 52, nr 2, s. 76.

[86] *Ibidem*, s. 77.

[87] *Ibidem*, s. 77, 78.

Ponadto Rosja jest szczególnie zainteresowana utrzymaniem swojej obecności w Azji Środkowej i na Kaukazie, gdyż te dwa regiony stanowią ważne źródło potencjalnych zagrożeń dla jej bezpieczeństwa narodowego. Niestabilność tych regionów, wzmacniana rywalizacją światowych mocarstw o dostęp do zasobów naturalnych, skutkuje wzrostem fundamentalizmu islamskiego, terroryzmu i przestępczości zorganizowanej, a także przemytem narkotyków czy nielegalną migracją. Wszystkie te problemy, występujące bezpośrednio przy granicy z Federacją Rosyjską, niepokoją władzę w Moskwie, która uznaje, że utrzymanie kontroli na tymi regionami jest niezbędne z punktu widzenia bezpieczeństwa państwa.

Problemem współczesnej Rosji jest fakt, że rosyjskie dążenia do reintegracji przestrzeni poradzieckiej i zapewnienia sobie pozycji decydującej siły w Eurazji kolidują z interesami innych współczesnych światowych mocarstw: przede wszystkim USA i Unii Europejskiej na zachodzie oraz Turcji, Iranu i Chin na południowym-wschodzie. Jeszcze jednym ważnym elementem tej konfrontacji okazuje się ruch islamskich fundamentalistów, którego centrum rozwoju jest Pakistan.

Dylematem, przed którym stoi Federacja Rosyjska w swojej polityce zagranicznej wobec przestrzeni poradzieckiej, jest pytanie o to, jak odbudować swoją dominującą pozycję w regionie. Współczesna Rosja boryka się bowiem jeszcze z głębokim kryzysem cywilizacyjnym, jest więc zbyt słaba politycznie, aby przeciwdziałać wpływom innych państw na byłe republiki ZSRR, nie dysponuje dostatecznym potencjałem technologicznym, ekonomicznym i finansowym, aby zapewnić stabilny rozwój gospodarczy regionu i wykorzystanie jego potencjału. Problemem stało się pytanie o sposób utrzymania wpływów w przestrzeni poradzieckiej, skoro współczesnej Rosji brakuje atrakcyjności ideologicznej i politycznej (*soft power*), co powoduje, że kolejne państwa WNP zwracają się ku atrakcyjniejszemu modelowi zachodniemu (Ukraina, państwa Kaukazu), a w niektórych społeczeństwach popularność zdobywają fundamentaliści islamscy (kraje Azji Środkowej).

Uznaje się, że izolacjonizm ze strony Rosji i pozostawienie państw WNP samym sobie skutkowałyby ich ekonomicznym upadkiem, terytorialnymi i etnicznymi konfliktami, wojnami domowymi oraz chaosem. Postawiłoby to ludność rosyjską w trudnej sytuacji i zmusiło do emigracji, a z czasem chaos i „smuta" z tych państw przedostałyby się także przez granice Rosji. Z kolei silne zaangażowanie się Federacji Rosyjskiej w tzw. „bliską zagranicę" drogą ustanowienia tam ekonomicznego, politycznego i wojskowego władztwa może oznaczać jej zaangażowanie się w konflikty etniczne i militarne przy granicach, powodować wykorzystywanie zasobów państwa dla podtrzymywania istnienia innych krajów, co mogłoby zagrozić reformom w samej Rosji. Ponadto wykorzystywanie

siły i presji wobec krajów WNP może budzić obawy przed Rosją i zakończyć się budową „kordonu sanitarnego", czyli może przynieść negatywne rezultaty[88].

W rozważaniach podejmowanych w rosyjskich publikacjach przyjmuje się, że na obecnym etapie najbardziej racjonalną i jedyną realną koncepcją reintegracji obszaru poradzieckiego jest model geoekonomiczny[89]. Czynnikiem sprzyjającym integracji jest komplementarność gospodarek, a dopiero w drugiej kolejności więzi kulturowe, religijne i historyczne[90]. Moskwa dla byłych republik związkowych pozostaje wciąż najważniejszym partnerem ekonomicznym. Słabe gospodarki krajów są uzależnione od państwa rosyjskiego. Rosja jest głównym dostawcą gazu, ropy i produktów naftowych oraz energii elektrycznej. Cechą łączącą wszystkie republiki jest uzależnienie ich gospodarek od wymiany z Rosją, która w swoich działaniach wykorzystuje jako narzędzie polityki zagranicznej tzw. „politykę energetyczną". Stara się kontrolować najważniejsze zasoby surowców energetycznych i trasy ich przesyłu, a także stać się na światowym rynku ich głównym dostawcę. Za rządów Władimira Putina Rosja w swojej polityce odeszła do posługiwania się abstrakcyjnymi ideami roli Federacji Rosyjskiej jako „światowej potęgi", czy też „rosyjskiej misji cywilizacyjnej" na Kaukazie i w Azji na rzecz pragmatycznego wykorzystywania realnego rosyjskiego potencjału politycznego, zwłaszcza zaś surowcowego i gospodarczego[91]. Rosjanie, nie chcąc zrezygnować ostatecznie z formuły WNP, postanowili dokonać zmiany polityki wobec republik poradzieckich, uznając, że skoro na obecnym etapie rozwoju stosunków wewnątrz Wspólnoty niemożliwa jest reintegracja środkami politycznymi, należy doprowadzić najpierw do reintegracji ekonomicznej i stworzenia wspólnej przestrzeni gospodarczej. To z kolei w przyszłości może stworzyć podstawy dla ściślejszej współpracy politycznej, a następnie – z uwagi na światowe tendencje tworzenia struktur ponadnarodowych – do częściowej reintegracji obszaru poradzieckiego.

Dzięki „polityce energetycznej" (kluczowe elementy polityki energetycznej Rosji to energia elektryczna, gaz ziemny i ropa naftowa) i utrzymaniu swoich sił zbrojnych w niektórych republikach (*hard power*) Rosjanie chcą utrzymać kontrolę nad obszarem poradzieckim i odbudować swoją strefę wpływów. Dla sfery relacji narodowych oznacza to m.in. utrzymywanie języka rosyjskiego jako instrumentu wszechstronnych kontaktów, utrwalenie bądź rekonstrukcję szerokiej współpracy kulturalnej, naukowej i edukacyjnej z ważniejszymi ośrodkami Federacji Rosyjskiej, akceptację zasięgu telewizji centralnej (moskiewskiej)

---

[88] A.G. Arbatow, *Rossijskaja nacionalnaja idea....*, s. 30.

[89] K. Kosachev, *From the logic of „near abroad" to the community of interests*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2005, vol. 51, nr 3, s. 88, 89; J. Perovic, *From disengagement...*, s. 65.

[90] Por. I.A. Wasilienko, *Geopolityka sowriemiennowo mira, op. cit.*, s. 244.

[91] J. Perovic, *From disengagement....*, s. 66.

itd. Jest to zachowanie wielu ważnych kanałów dominacji rosyjskiej cywilizacji na przeważającej części obszaru Wspólnoty, przy wzmacnianiu własnej państwowości i narodowej kultury, przy coraz większym współzawodniczącym napływie dorobku obcych kultur ze świata zewnętrznego – z USA, Europy i niektórych państw Azji[92]. Polityka energetyczna Władimira Putina przyniosła państwu wymierne sukcesy w postaci „powrotu Rosji" na obszary Azji Środkowej i Kaukazu Południowego w roli dominującego partnera gospodarczego i politycznego[93].

Uznaje się, że Federacja Rosyjska powinna jak najlepiej wykorzystać sprzyjającą koniunkturę międzynarodową, związaną z problemami USA wywołanymi interwencją w Iraku oraz wewnętrznymi kłopotami UE, wynikającymi z konieczności absorpcji nowych państw (zwłaszcza państw Europy Środkowo-Wschodniej), do przyśpieszenia procesów integracji obszaru WNP[94]

Wskazuje się przy tym, że współczesna Rosja, borykająca się wciąż z problemami reform wewnętrznych, może realizować w polityce zagranicznej tylko cele realistyczne. Co oznacza, jak przyznają sami Rosjanie, że jakby nie odnosić się do rozpadu ZSRR w 1991 r. i jak wielka nie byłaby specyfika związków z „bratnimi republikami", to stanowią one już osobną grupę sąsiedzkich państw, bardzo zróżnicowanych i w każdym z nich Rosja ma swoje specyficzne problemy i interesy. Stosunki Rosji z krajami nadbałtyckimi, Białorusią, Mołdawią i Ukrainą to ważna część jej polityki w regionie centralnej i wschodniej Europy. Natomiast stosunki z krajami Zakaukazia i Azji Środkowej to złożony kompleks problemów czarnomorsko-kaspijskiego regionu, nieoddzielny od polityki Turcji, Iranu, Pakistanu, Indii, Chin, a także USA i UE[95].

---

[92] M. Dobroczyński, *Stulecie przyśpieszeń*, *op. cit.*, s. 136-137.

[93] J. Perovic, *From disengagement….*, s. 66-77.

[94] A. Orlov, *Russia will never accept the role of a poor relation*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2004, vol. 50, nr 4, s. 32.

[95] A.G. Arbatow, *Rossijskaja nacionalnaja idea...*, s. 31.

3. FEDERACJA ROSYJSKA WOBEC ZACHODU

Rozważania dotyczące stosunku Federacji Rosyjskiej wobec Zachodu stanowią jeden z najważniejszych obszarów analizy współczesnej Rosji. Kraj ten w XX w. wniósł interesujący, wielokierunkowy, choć także kontrowersyjny wkład w zmiany zachodzące we współczesnym świecie. Stworzył strefę wpływów, która jako pierwsza w historii najnowszej zdołała przeciwstawić się dominacji Zachodu i przełamać przekonanie o jakoby naturalnej przewadze cywilizacji zachodnioeuropejskiej[96]. Rozpad zimnowojennego porządku światowego na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych spowodował, że Rosja i kraje Zachodu stanęły przed problemem określenia swojej roli i miejsca w zmienionym środowisku międzynarodowym i ponownego zdefiniowania wzajemnych stosunków. W latach dziewięćdziesiątych zarówno po stronie Zachodu, jak i odrodzonej Rosji pojawiło się pytanie o to, kim jest druga strona, skoro po rozpadzie porządku zimnowojennego przestała być przeciwnikiem?

Podejmując problem rosyjskich relacji z Zachodem, można zauważyć, że w powszechnym odbiorze pojęcie „Zachód" jest utożsamiane z kategorią cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Według współczesnej teorii „zderzenia cywilizacji" tworzący się pozimnowoejnny ład międzynarodowy będzie determinowany przez sprzeczności cywilizacyjne, co oznacza, że dawne konflikty ideologiczne zostaną zastąpione przez konflikty nowego typu - kulturowe. Popularność paradygmatu cywilizacyjnego w wyjaśnianiu zjawisk ewolucji współczesnego porządku międzynarodowego spowodowała ponowne zainteresowanie nauk społecznych tą kategorią. Uznaje się, że cywilizacja jest organizmem kulturowym, a nie politycznym i składa się na nią jedna lub więcej jednostek politycznych, przy czym we współczesnym świecie są to przeważnie dwa lub więcej państw[97]. Wyróżniki poszczególnych cywilizacji stanowią takie elementy, jak: religia, główne systemy filozoficzne, zasady funkcjonowania instytucji społecznych, relacje indywidualizmu i kolektywizmu, normy współżycia społecznego, reguły obowiązujące w gospodarce, zakres respektowania praw człowieka[98].

We współczesnych rozważaniach przyjmuje się, że Zachód, to Europa, Ameryka Północna oraz inne obszary zasiedlone przez Europejczyków, takie jak

---

[96] M. Dobraczyński, *Między mocarstwami, op. cit.*, s. 56.

[97] S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji, op. cit.*, s. 53.

[98] G. Michałowska, *Porządek międzynarodowy w perspektywie paradygmatu cywilizacyjnego*, (w:) *Porządek międzynarodowy u progu XXI w., op. cit.*, s. 175.

Australia i Nowa Zelandia. Wskazuje się, że terminu Zachód używa się na określenie tego, co niegdyś nazywano zachodnim chrześcijaństwem. Pod względem historycznym cywilizacja zachodnia jest cywilizacją europejską, współcześnie zaś euroamerykańską lub północnoatlantycką[99]. Jej znaczenie we współczesnym świecie jest duże i można ją określić jako dominującą, gdyż charakterystyczne dla niej wzory życia społecznego są uznawane za uniwersalne i powszechnie przyjmowane. Nowoczesna formuła życia społecznego, z takimi cechami, jak: indywidualizm, dyferencjacja, racjonalność, ekonomizm i ekspansywność, wywodzi się z północnozachodniej Europy i ogarnęła dzisiaj większość świata, co jest określane jako proces globalizacji[100]. Ze względu na dominację wzorów zachodnioeuropejskich we współczesnym świecie procesy globalizacji wraz z postępującym synkretyzmem cywilizacji określa się niekiedy mianem „westernizacji" lub też „modernizacji".

We współczesnych analizach związków Rosji z cywilizacją Zachodu w literaturze rosyjskiej wskazuje się, że obecnie cywilizację zachodnią tworzy dwadzieścia osiem państw europejskich: Austria, Belgia, Chorwacja, Czechy, Dania, Estonia, Finlandia, Francja, Hiszpania, Holandia, Irlandia, Islandia, Litwa, Luksemburg, Lichtenstein, Łotwa, Malta, Niemcy, Norwegia, Polska, Portugalia, Słowacja, Słowenia, Szwajcaria, Szwecja, Węgry, Wielka Brytania, Włochy. Dwa państwa Ameryki Północnej Kanada i Stany Zjednoczone oraz państwa położone w Azji i Oceanii: Australia, Nowa Zelandia, a także Filipiny[101]. Przy czym liderami i najważniejszymi państwami Zachodu są przede wszystkim USA, a także Niemcy, Francja oraz w mniejszym stopniu Wielka Brytania. Dlatego też stosunki z Zachodem są rozpatrywane przede wszystkim przez pryzmat relacji z dominującymi krajami Europy Zachodniej oraz Stanami Zjednoczonymi. Rozważając problem Rosja – Zachód, można zatem przyjąć, że dotyczy on wzajemnych relacji Rosji z krajami Europy Zachodniej zintegrowanymi w ramach Unii Europejskiej oraz stosunku Rosji do USA.

Powszechnie w polskiej literaturze przedmiotu przyjmuje się, że dyskusja o wzajemnych relacjach Rosja – Zachód ma znaczenie symboliczne, gdyż jest to jednocześnie dyskurs o problemach identyfikacji kulturowej Rosjan, wyborze wartości, a w wymiarze politycznym chodzi o określenie głównych wektorów rozwoju zagranicznego i polityki zagranicznej[102]. Tak więc pytanie o stosunek Federacji Rosyjskiej do Zachodu z jednej strony dotyczy określenia strategii polityki zagranicznej, a tym samym przyszłego miejsca Rosji w światowym układzie sił (wybór sojuszy politycznych przez tak ważny podmiot stosunków

[99] S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 58.

[100] P. Sztompka, *Socjologia*, *op. cit.*, s. 564.

[101] C.G. Kisieliew, *Osnownyj instinkt ciwilizacij i geopoliticzeskije wyzowy Rossii*, Moskwa 2002, s. 203.

[102] Por. M. Raś, *op. cit.*, s. 156.

międzynarodowych, jakim jest Federacja Rosyjska, będzie miał wpływ na cały ład międzynarodowy). Z drugiej zaś dotyka rozważań obecnych „od zawsze" w rosyjskiej myśli społeczno-filozoficznej, pytań o tożsamość Rosji, o jej stosunek do Europy. Przy czym znaczenie tej dyskusji jest o tyle istotne, że dotyczy jednocześnie ważnych problemów poszukiwania własnej tożsamości w sytuacji zapaści cywilizacyjnej i transformacji postkomunistycznego świata, a zarazem w obliczu wzorów i rozwiązań, które przychodzą z dominującego obecnie świata zachodniego.

Generalnie uznaje się, że stosunek Rosjan wobec Zachodu charakteryzuje ambiwalencja postaw. Z jednej strony cechują go konotacje negatywne, za sprawą postrzegania własnej obcości kulturowej oraz potrzeby wyrażania własnej tożsamości. Z drugiej strony Zachód bywa ukazywany w pozytywnym świetle jako cywilizacja reprezentująca wyższy poziom rozwoju społeczno-politycznego i kulturowego w przeciwieństwie do zacofanej Rosji, tkwiącej w świecie reliktów, odrzucającej zdobycze Odrodzenia i Oświecenia[103]. Podział na przeciwników i zwolenników Zachodu na trwałe wpisał się w tradycje kulturowe i polityczne Rosji. Te dwie postawy znalazły swoje odbicie w dwóch wielkich dziewiętnastowiecznych prądach intelektualnych: słowianofilstwie i okcydentalizmie, będących bardzo ważnym elementem rosyjskiej kultury i świadomości narodowej Rosjan, które w istotnym stopniu wpłynęły na tworzenie się nowożytnej kultury rosyjskiej oraz myśli filozoficznej i społeczno-politycznej, a ponadto do dziś funkcjonują w życiu Rosjan.

Słowianofile uznawali, że naród rosyjski jest głównym przedstawicielem jednego z dwóch światów, na jakie dzieli się cywilizacja europejska. Są to światy: wschodni, czyli grecko-słowiański i zachodni, czyli łacińsko-germański. Na cywilizację Zachodu złożył się Kościół katolicki, spuścizna dziejowa starożytnego Rzymu i podbój Europy przez plemiona germańskie, dzięki którym powstały państwa Zachodu. W Kościele katolickim wygasła prawdziwa wiara, rozwinął się pierwiastek rozumowy, czego naturalnym skutkiem był racjonalizm, który stanowi podstawę wiedzy i literatury Zachodu. Podwaliny świata zachodniego miały stanowić takie czynniki, jak: przemoc, niewola i wrogość. Cywilizacja grecka i świat wschodniego prawosławia jest odmienny. Zachowały siłę obyczaju, tradycji i patriarchalne więzi społeczne. Prawosławie jako jedyne przechowało prawdziwą wiarę chrześcijańską, opartą nie na rozumowaniu, lecz na podstawie moralno-religijnej. Dzięki temu całe życie społeczne było przesiąknięte harmonią i jednością, a państwo było związkiem bratnim cara z ludem. Rosja to kraj ani trochę niepodobny do państw i krajów europejskich, a u jego podstaw znajdują się: dobrowolność, swoboda i pokój[104]. Ich teoria społeczno-polityczna polegała na głoszeniu wyższości rodzimych, rdzennie słowiańskich pierwiast-

[103] E. Wyciszkiewicz, *op. cit.*, s. 5.

[104] Por. A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii...*, s. 107-120, 166-178,196-201.

ków bytu społecznego i kultury dawnej Rusi. Słowianofile krytykowali zachodnioeuropejski racjonalizm, wywodzący się z katolicyzmu, prowadzący do upowszechnienia się postaw indywidualistycznych i izolacji jednostek[105]. Przeciwstawiano zachodowi i jego „logiczno-technicznej" cywilizacji byt Rosjan, oparty na wspólnocie gminnej i zasadach prawosławia. Prawosławie i Rosja jako jedyni zachowali prawdziwą wolność, a ich celem jest przekazanie tych ideałów całej Europie. Słowianofile uważali, że Rosjanie są narodem wybranym, a prawosławie jest jedyną prawdziwą wiarą chrześcijańską, z kolei misja dziejowa Rosji polega na przekazywaniu Europie „nieskażonej" wiary i nauki.

Okcydentalizm, nazwany tak ze względu na pozytywny stosunek jego przedstawicieli do Europy Zachodniej, cechował krytycyzm wobec tradycji rosyjskiej oraz admiracja dla zachodniej cywilizacji. Jego przedstawiciele byli przekonani, że stosunki w Rosji należy maksymalnie zeuropeizować, gdyż Europa Zachodnia osiągnęła najwyższy rozwój cywilizacji i właśnie tam zasady wolności i postępu znajdują najlepsze możliwości rozwojowe[106]. Idea ta stanowiła alternatywę cywilizacyjną, zrodzoną pod wpływem osiągnięć cywilizacji zachodniej. Okcydentalizmem nazywano ogólną tendencję do „europeizacji" Rosji, połączoną z kultem wiedzy naukowej, z zamiłowaniem do zasad liberalnych, z przekonaniem, że tylko droga zachodnia może wydobyć Rosję z zacofania i stagnacji kulturalnej, a także z nienawiścią do carskiego despotyzmu[107].

Częstokroć uznaje się, że pojęcie Zachód w kulturze rosyjskiej jest nacechowane przede wszystkim konotacjami negatywnymi[108]. Bardziej racjonalne zdaje się jednakże wskazanie, iż w kulturze rosyjskiej występuje kilka charakterystycznych motywów, determinujących rosyjskie postawy, stereotypy, wartości i przekonania dotyczące Europy, ukształtowanych w dużym stopniu przez słowianofilstwo i okcydentalizm. Wskazuje się na dominujące motywy traumy (nieufności, lęku, poczucia zagrożenia), fascynacji Europą (przeświadczenia, że Rosja powinna związać swe losy z Zachodem i naśladować jej wzory), separacji (świadomie akcentowanego dystansu), sprzeciwu (krytyki Zachodu), a także syntezy (poszukiwania równowagi pomiędzy inspiracjami związanymi z kulturą Wschodu i Zachodu)[109]. Dlatego też problem rosyjskich aspiracji, oczekiwań oraz oporów związanych z procesami integracji europejskiej wykracza poza sferę polityki i dotyczy fundamentalnych dla Rosjan kwestii tożsamościowych, a także związanych z modernizacją państwa oraz społeczeństwa.

---

105 *Filozofia i myśl społeczna rosyjska 1825–1861, op. cit.*, s. 134-142.

106 A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii...*, s. 201-226.

107 L. Kułakowski, *Główne nurty marksizmu*, cz. 1, [Poznań 2000], s. 369.

108 Por. *Zachód*, (w:) *Idee w Rosji*, t. 2, pod red. A. de Lazari, Łódź 1999, s. 140.

109 Por. S. Filipowicz, *Rosja i Europa – eros i trauma*, (w:) *Historia i geopolityka...*, s. 114-128.

We współczesnej Rosji nastąpił interesujący zwrot od postaw fascynacji Europą do świadomie akcentowanego dystansu i prowadzenia niezalezniej od Zachodu polityki[110]. W początkowym okresie przemian rosyjskich wyraźnie dominowała chęć „okcydentalizacji" Rosji, co znalazło swój wyraz m.in. w koncepcji „wspólnego europejskiego domu". Postawa ta miała swoje bardzo mocne podstawy w rosyjskich aspiracjach. Jak się uznaje, pomimo konfrontacji międzyblokowej (a może właśnie z jej powodu) i przeciwstawiania obu ośrodków cywilizacyjnych, zarówno Europa Zachodnia pozostawała dla Rosji ważnym punktem odniesienia pod względem wzorów cywilizacyjnych, jak i Rosja dla Europy. Izolacja, dominująca do połowy lat pięćdziesiątych, wzmacniała w drugim półwieczu rosyjskie zaciekawienie światem zewnętrznym. Tendencje dwudziestowieczne wykazały zbliżenie rosyjskich elit – czy w ogóle wykształconych, wielkomiejskich grup ludności - do wielu wzorców zachodnioeuropejskich. Rosjanie odbierali wydarzenia zachodzące w Europie Środkowej pragmatycznie, a w Zachodniej docelowo jako bardziej od amerykańskiego realny przykład przemian, do których mogliby się zbliżyć w przewidywalnej przyszłości[111].

Na początku lat osiemdziesiątych elity polityczne w ówczesnym Związku Radzieckim zaczęły dostrzegać, że radziecka alternatywa ustrojowa i cywilizacyjna nie wykazała dostatecznych zdolności adaptacyjnych, kierując się dogmatyzmem ideologicznym, przeszkadzającym jej w dostosowaniu się do realiów zmieniającego się życia[112].

Zmiany społeczno-polityczne, do jakich doszło na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, spowodowały, że elity rosyjskie po tym, jak poddały kraj procesom transformacji, zaczęły poszukiwać nowej tożsamości, nowych wzorów i wartości, na których można byłoby budować nowy ład społeczno-polityczny. Federacja Rosyjska, która stała się kolejnym wcieleniem państwowości rosyjskiej, odrzuciła specyficzny system społeczno-polityczny, realizowany w ramach Związku Radzieckiego, i stojąc przed problemem dostosowania się do nowej, tworzącej się ogólnoświatowej cywilizacji, rozpoczęła budowę państwa na wzorach zachodnioeuropejskiej demokracji. Miały to być: w sferze materialnej - gospodarka rynkowa, w sferze ustroju - państwo demokratyczne, w sferze wartości - urzeczywistnienie wolności i podmiotowości jednostki. Dlatego też w początkowym okresie transformacji wyraźnie wśród elit rosyjskich dominowały postawy „okcydentalistyczne", a wzory zachodnioeuropejskie przyjmowano niemal bezkrytycznie.

---

[110] A. Monaghan, *„Calmly critical": evolving Russian views of US hegemony*, „The Journal of Strategy Studies" 2006, vol. 29, nr 6, s. 990-999.

[111] M. Dobroczyński, *Stulecie przyśpieszeń, op. cit.*, s. 165, 166, 171.

[112] *Idem, Polska a Rosja: podobieństwa i różnice w procesie transformacji systemowej*, (w:) *Zmiany systemowe w Polsce i Rosji, op. cit.*, s. 141.

Jednakże po początkowym okresie fascynacji „westernizacją" Federacji Rosyjskiej dostrzeżono, że automatyczne i bezrefleksyjne przenoszenie wartości politycznych i kulturowych świata zachodniego, przy jednoczesnym lekceważeniu odmiennych tożsamości, nie może przynieść pozytywnego efektu w postaci budowy w Rosji szybko rozwijającej się gospodarki i społeczeństwa obywatelskiego. Takie oceny zostały wywołane przez postępujący kryzys społeczny, gospodarczy i polityczny, który przynosił coraz większe rozczarowanie kierunkami przemian oraz hasłami okcydentalizacji Rosji i związania jej z Zachodem.

Osłabienie autorytetu międzynarodowego Rosji, utrata większości przewag światowych, konieczność wycofania się z regionów uznawanych za tradycyjną strefę wpływów rosyjskich, ekspansja Zachodu w regionach, które zdecydowały się na zerwanie z nią dotychczasowych związków polityczno-kulturowych – wszystkie te czynniki spowodowały, że Zachód przestano postrzegać w wyidealizowanym świetle, a zaczęły dominować postawy pragmatyczne i świadomie akcentowanego dystansu. O ile początkowo zarówno społeczeństwo rosyjskie, jak i elity polityczne Rosji akceptowały prozachodnie założenia polityki zagranicznej[113], o tyle w połowie lat dziewięćdziesiątych krytyczna ocena przemian związanych z rozpadem ZSRR doprowadziła w masowej opinii do deprecjacji Zachodu i zmiany jego wizerunku w oczach Rosjan. Uznano, że recepcja wartości zachodnich i współpraca z krajami Zachodu nie przyniosły Federacji Rosyjskiej niczego pozytywnego, a Zachód nie miał nigdy zamiaru uszanować rosyjskich wartości i aspiracji. W publicznym dyskursie, toczonym w latach dziewięćdziesiątych w Rosji, a dotyczącym jej samoidentyfikacji, tożsamość „europejska" została zastąpiona tożsamością „eurazjatycką" ze wszystkimi tego konsekwencjami politycznymi, w tym z eurazjatyckim zwrotem w polityce zagranicznej[114].

We współczesnych rosyjskich opracowaniach wskazuje się, że rozpad Związku Radzieckiego, który stał się rzeczywistą tragedią dla wielu milionów obywateli byłego ZSRR, oraz zakończenie „zimnej wojny" odpowiadały przede wszystkim żywotnym interesom Zachodu, a nie Rosji. Upadek ZSRR otworzył przed dominującymi krajami Zachodu możliwość ekspansji ekonomicznej i politycznej na obszary poradzieckiej Azji Środkowej czy Zakaukazia do tej pory przed nimi zakryte. Dlatego też jakakolwiek polityka Rosji, ale także każdego

[113] Było to po pierwsze przekonanie, że radykalny islam i Chiny, a nie USA i Zachód są głównym geopolitycznym przeciwnikiem Rosji, po drugie, że Rosja samotnie nie jest w stanie walczyć z zagrożeniami ze strony Chin i radykalnego islamu, co zmusza ją do sojuszu z krajami Zachodu, a po trzecie, że Rosja, aby powrócić na międzynarodową scenę w postaci ważnego aktora, musi zreformować swoją gospodarkę, co nie jest możliwe bez ścisłej współpracy z Zachodem i jego instytucjami. Por. H. Pirchner, *With or against West: Russia's debate continues*, „Demokratizatsiya" 2003, vol. 11, nr 1, s. 51-54.

[114] Por. A. Kassianova, *Russia: still open to the West? Evolution of the state identity in the foreign policy and security discourse*, „Europe-Asia Studies" 2001, vol. 53, nr 6, s. 821-839.

innego państwa, nastawiona na ekonomiczną, polityczną czy też wojskową reintegrację poradzieckiej przestrzeni, stanowi zagrożenie dla interesów Zachodu. W konsekwencji jedną z cech polityki zagranicznej państw Zachodu jest jawne lub ukryte przeciwdziałanie wszelkim możliwym procesom integracyjnym na terytorium byłego ZSRR. Nie oznacza to, że są one zainteresowane całkowitą dezintegracją Rosji czy też utratą przez nią kontroli nad swoim terytorium, gdyż to mogłoby zagrozić stabilności porządku światowego. Jednak strategiczne interesy Rosji i dominujących państw Zachodu są rozbieżne[115].

Analizując stosunek Zachodu do Rosji, w rosyjskiej literaturze przywołuje się m.in. słowa Arnolda Toynbee, w których stwierdził, że Zachód zagraża wszystkim innym cywilizacjom, a więc także Rosji. Wskazuje się przy tym na fakt, iż w relacjach historycznych Federacja Rosyjska - Zachód dominowały konflikty i wrogość. Wśród konfliktów zbrojnych prowadzonych przez Rosję w okresie od 1000 r. do 1998 r. 50% przypada na kraje należące do cywilizacji Zachodu i znacznie przewyższa liczbę konfliktów prowadzonych osobno na wschodzie, północy i południu. Przy czym ukazuje się sytuację, jaka nastąpiła po rozpadzie ZSRR, kiedy to pomimo rozwiązania Układu Warszawskiego, będącego sojuszem wojskowym tzw. „bloku wschodniego", nie doszło w odpowiedzi do rozwiązania Sojuszu Północnoatlantyckiego, a co więcej – nastąpiła jego ekspansja i poszerzenie o kraje będące do tej pory w sferze wpływów rosyjskich[116]. Twierdzenie o dominacji w historii rosyjskiej konfliktów z Zachodem jest o tyle interesujące, że niezależnie od swojej prawdziwości ukazuje, w jaki sposób dziś jest odbierany w Rosji świat Zachodu, który częstokroć stara się przedstawiać jako odwiecznego, głównego przeciwnika państwowości rosyjskiej.

W kontekście relacji Rosja–Zachód stawia się także pytanie, czy w przyszłości Federacja Rosyjska będzie samodzielnym, silnym państwem, czy stanie się, w wyniku ekspansji państw Zachodu, po prostu jedną z wielu „kolonii Zachodu"[117]. Podkreśla się fakt, że przegrana ZSRR w „zimnej wojnie" zniosła ostatnią przeszkodę na drodze do ostatecznej „westernizacji" świata. Dlatego obecnie we wszystkich krajach świata gorliwi zachodni „misjonarze-modernizatorzy" doradzają lokalnym władzom oraz kompradorskim elitom intelektualnym i udzielają porad, w jaki sposób jak najszybciej zerwać z tradycyjną mentalnością, uwspółcześnić, a także zmodernizować narody i kontynenty (co prowadzi do homogenizacji całego świata na wzór zachodnioeuropejski, zabijając kulturę i „duszę" innych narodów). Działania takie odbywają się pod hasłem „społeczeństwa otwartego", które w rzeczywistości oznacza świat bez granic, bez specyficznych kultur, bez narodowej i kulturowej tożsamości po-

[115] K.S. Gadżijew, *Wwiedienije w geopolitiku*, *op. cit.*, s. 324.
[116] S.G. Kisieliew, *op. cit.*, s. 196-197.
[117] N.A. Nartow, *op. cit.*, s. 284.

szczególnych krajów, bez takich „archaicznych" wartości, jak rodzina, patriotyzm, nacjonalizm[118].

Tak więc w postrzeganiu Zachodu wśród elit politycznych i społeczeństwa rosyjskiego dominują obecnie postawy nieufności i rezerwy. Jest to zjawisko o tyle niepokojące, że początkowa akceptacja przez Rosjan wzorów zachodnich niosła nadzieję na szybką demokratyzację państwa i uczynienie z niego przewidywalnego sojusznika Zachodu w środowisku międzynarodowym. Odejście od Zachodu i wartości liberalno-demokratycznych oddaliło nadzieje na „koniec historii" i budowę świata bardziej stabilnego i sprawiedliwego. Wskazuje się, że wielu intelektualistów rosyjskich opowiedziało się przeciwko Zachodowi. Według nich jest on egoistyczny, nie dotrzymuje obietnic, wypycha Rosję z Europy, skazując ją na marginalizację. W nastrojach i poglądach elity intelektualnej nastąpił wyraźny zwrot ku wartościom narodowym[119].

Jeżeli chodzi o stosunek do Zachodu, wśród elit rosyjskich można wyodrębnić trzy główne grupy. Pierwsza z nich – małoliczebna, praktycznie niewidoczna w oficjalnej polityce, ale wciąż wywierająca swój wpływ na polityczne i ekonomiczne stosunki w kraju – to kontynuatorzy bezkrytycznego prozachodniego kursu Gajdara i Czubajka, w zasadzie niemający żadnego poważnego wsparcia w społeczeństwie rosyjskim. Druga z nich, ukształtowana pod wpływem zewnętrznych i wewnętrznych procesów, grupująca osoby od lewej do prawej strony sceny politycznej, ma charakter nacjonalistyczny (w jej skład wchodzą także przedstawiciele kół biznesu i urzędnicy administracji państwowej). Grupa ta uznaje, że należy odbudować mocarstwową pozycję Rosji, co można uczynić tylko dzięki silnej polityce na przestrzeni poradzieckiej (reintegracja ZSRR) i przeciwstawianiu się wpływom Zachodu, a zwłaszcza USA w świecie. Opowiada się za ścisłym sojuszem z Chinami, Iranem i Indiami, a ekstremiści nawet za sojuszem z Koreą Północną, Kubą i Libią. Trzecia grupa zrzesza pragmatycznie nastawionych realistów i jest zorientowana na jasne określenie narodowych interesów, związanych z nową sytuacją państwa, nowym położeniem geopolitycznym, potrzebami bezpieczeństwa i możliwościami kraju. Opowiadając się za dalszą demokratyzacją kraju, uznaje, że w wielu sprawach interesy Rosji i Zachodu mogą być rozbieżne. Jednak w odróżnieniu od okresu „zimnej wojny" takie rozbieżności podlegają kompromisowemu rozwiązaniu bez dążenia do konfrontacji – przy założeniu, że Rosja stanowczo potrafi wyrażać swoje interesy, a współpraca z Zachodem nie oznacza ograniczenia jej związków z innymi krajami[120].

Pomimo tak wyraźnego dystansu wobec dominacji Zachodu we współczesnym świecie, w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej te elementy nie są

[118] A.S. Panarin, *Rosiija w ciklach...*, s. 16.
[119] A. Walicki, *Smuta czy tylko apatia, op. cit.*, s. 22, 23.
[120] A.G. Arbatow, *Rosijskaja nacionalnaja idea...*, s. 49.

akcentowane, a dominuje wola współpracy z najważniejszymi krajami reprezentującymi Zachód (USA, Niemcy, Francja, Włochy, Wielka Brytania) i instytucjami, takimi jak NATO, Unia Europejska czy Grupa G-7. Polityka taka wynika z jednej strony z pragmatycznej oceny rzeczywistości międzynarodowej, w której po upadku tzw. bloku wschodniego uwidoczniła się wyraźna przewaga ekonomiczna, polityczna i militarna państw Zachodu przy rosnącej słabości Rosji, ale z drugiej strony są związane z rosyjskim poczuciem przynależności (przy wszystkich istniejących różnicach) do europejskiego kręgu kulturowego, z którym Federację Rosyjską wiążą: tradycja, historia, kultura, wyznawane wartości.

Współczesne rosyjskie reakcje i aspiracje wobec państw Zachodu są związane przede wszystkim z obawą przed marginalizacją Rosji, zamknięciem się Zachodu, a zwłaszcza Unii Europejskiej w sobie i wykluczeniem z niej państwa rosyjskiego. Wskazuje się także, że bez silnej i stabilnej, a co więcej przyjaznej Rosji Zachodowi nie uda się zbudować trwałego porządku światowego w XXI w. Co więcej, w perspektywie rozwoju islamskiego ekstremizmu Rosja jest ważną barierą (szczególnie dla Europy) przed zagrożeniem z południa i jeżeli euroatlantyckie państwa potrzebują powstrzymania konfliktów w tym rejonie, zwłaszcza zaś na Bliskim Wschodzie, to w interesie narodowym UE i USA leży ochrona i wspieranie znaczenia Federacji Rosyjskiej na obszarze byłego ZSRR[121].

W rosyjskiej publicystyce podkreśla się, że kraje Zachodu, próbując budować transatlantyckie partnerstwo Europy i USA, aby przeciwstawić się zagrożeniom wynikającym z przeobrażeń współczesnego świata, zapominają, że przy uznaniu Rosji za kraj europejski (nie mniej niż aspirująca do UE Turcja) z geopolitycznego punktu widzenia Europę od Ameryki oddziela nie Ocean Atlantycki, ale niewielka Cieśnina Beringa. Wejście Rosji do rodziny krajów Zachodu zwiększyłoby jego potencjał i pozwoliło na utrzymanie hegemonii w świecie. Zamiast wsparcia i pomocy z Zachodu, któremu powinno zależeć na współpracy z Federacją Rosyjską, stawia się jej przeszkody wynikające przede wszystkim z niezrozumienia specyfiki tego kraju oraz ze schematycznego i stereotypowego postrzegania go na Zachodzie.

Powoduje to, jak się wskazuje w rosyjskiej publicystyce, że w odnoszeniu Zachodu do Federacji Rosyjskiej panuje „dyktat niekompetencji": postrzega się współczesną Rosję jako spadkobiercę imperialnej polityki Rosji carskiej i ZSRR, więc wspiera się te państwa, które przeciwstawiają się jej. Osoby nieczytające rosyjskiej prasy oskarżają państwo o brak wolności słowa, ci, którzy nie zainwestowali pieniędzy w Rosji, ostrzegają przed niestabilnością gospodarki i wszechobecną korupcją, z kolei ci, którzy nie wiedzą, gdzie leży Czeczenia, pouczają Rosjan, jak należy postępować wobec narodów Północnego Kaukazu. Ta bana-

[121] S. Kortunow, *Rossija: nacionalnaja identicznost'...*, s. 51.

lizacja i stereotypowość myślenia o Rosji buduje trudne do zburzenia bariery na drodze do obustronnie korzystnej współpracy[122]. Sterotypizacja Rosji jako kraju niedemokratycznego, nieeuropejskiego, agresywnego wywołuje z jednej strony ostrożną politykę państw UE wobec Federacji Rosyjskiej, a z drugiej negatywne i obronne reakcje Rosjan, co stanowi podstawę dla nieporozumień i konfliktów między obiema stronami.

Współczesne rosyjskie aspiracje i postawy wobec Zachodu kształtują się pod wpływem sytuacji, w jakiej znalazła się Rosja pod koniec XX w. W obliczu kryzysu cywilizacyjnego, dotyczącego wszystkich sfer życia, strategicznymi celami polityki państwa stało się powstrzymanie niekorzystnych dla niej tendencji marginalizacyjnych w środowisku międzynarodowym i spowodowanie jak najszybszego powrotu do pełnienia funkcji stabilizacyjnych zarówno w skali całego kontynentu europejskiego, jak i w skali całego globu. Rosja zdecydowanie przeciwstawia się próbom izolacji od świata zachodniego tak w sferze gospodarczej, jak społeczno-politycznej, widząc w tym zagrożenie dla swojej pozycji w świecie, a także barierę dla zrównoważonego rozwoju. Generalnie dalekosiężne cele rosyjskiej polityki sprowadzają się do odrodzenia jej jako demokratycznego, nowoczesnego państwa, które będzie funkcjonowało w społeczności międzynarodowej jako istotny podmiot stosunków międzynarodowych[123].

Celem współpracy Rosji z Zachodem i jej „okcydentalistycznej" polityki jest zabezpieczenie narodowych interesów kraju oraz zwiększenie jej roli i autorytetu w świecie dzięki modernizacji na wzór rozwiniętych państw Zachodu, przy jednoczesnym zachowaniu własnej tożsamości kulturowej. Aby otrzymać wsparcie na drodze do integracji ze społeczeństwem światowym, Rosja, która w trakcie swojej historii wybierała raczej autarkiczny model rozwoju, zdecydowała się w latach dziewięćdziesiątych na „okcydentalizację", co wyrażało się m.in. w modernizacji kraju na wzór rozwiniętych krajów europejskich.

Polityka Rosji w odniesieniu do Zachodu, szczególnie po objęciu urzędu prezydenckiego przez niezwykle popularnego w społeczeństwie rosyjskim Władimira Putina, została podporządkowana globalnemu zadaniu modernizacji kraju przede wszystkim w sferze ekonomii i wejścia na rynek światowy. Rosja chce stać się dla Europy i USA równorzędnym partnerem w kształtowaniu współczesnego, wielopolarnego ładu światowego, ale nie za cenę podporządkowania swoich interesów oczekiwaniom Zachodu.

W komentarzach dotyczących polityki zagranicznej Rosji wyraża się przekonanie, że prozachodni zwrot w polityce Federacji Rosyjskiej po 1999 r. stał się dla tego kraju koniecznością. Przełom XX i XXI w. przyniósł jej znaczące wyzwa-

---

[122] K. Kosaczew, *Diktat nekompetentnosti*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2006, nr 1, s. 33, 34, zob. także: A. Liven, *Against Russophobia*, „Word Policy Journal" 2000/2001, vol. 17, nr 4, s. 25-32.

[123] Z. Cesarz, E. Stadtmuller, *op. cit.*., s. 141.

nia. Mimo aktywnie prowadzonej polityki zagranicznej postępował proces marginalizacji Rosji. Towarzyszył temu kryzys ekonomiczny państwa, pogłębiała się luka rozwojowa pomiędzy nim a światem rozwiniętym. Konieczne stało się wprowadzenie w Rosji międzynarodowych standardów prawnych i gospodarczych, przyciągnięcie zachodnich inwestorów i włączenie kraju do kluczowych struktur gospodarki światowej. Miało to służyć odbudowie prestiżu państwa na arenie międzynarodowej i zapewnieniu mu stabilnego wzrostu[124]. Jednym z ważniejszych celów procesów modernizacji Rosji stało się więc otwarcie na świat, zintensyfikowanie wymiany handlowej z zagranicą, uzyskanie przez nią możliwości wpływania na międzynarodowe procesy polityczne i gospodarcze. Dzięki podjętym przez państwo rosyjskie po atakach terrorystycznych w Nowym Jorku we wrześniu 2001 r. decyzjom politycznym o wsparciu amerykańskiej koalicji antyterrorystycznej (rosyjskie wsparcie było tu wręcz nieodzowne, gdyż bez tego w praktyce niemożliwe byłoby przeprowadzenie akcji wojskowej w Afganistanie) Rosja uzyskała znaczne korzyści w środowisku międzynarodowym. Moskwa otrzymała szansę odegrania roli ważnego i odpowiedzialnego partnera, dzięki wsparciu USA nastąpiło włączenie jej w prace grupy G-8, uznanie przez USA i UE gospodarki rosyjskiej za rynkową, a ponadto taka postawa stworzyła państwu rosyjskiemu możliwość równoprawnego współdecydowania o niektórych aspektach działalności NATO[125].

Strategiczne cele Rosji wobec Zachodu są więc związane przede wszystkim z koniecznością modernizacji kraju i zapewnieniem jej znaczącej roli w świecie. Są to zresztą cele, które w przypadku Rosji powtarzają się w perspektywie historycznej. Szczególnie istotna jest tu postać cara Piotra I, który „wprowadził" Rosję do Europy, modernizując ją na wzór zachodni. Piotr I chciał uczynić z Rosji potęgę, która mogłaby włączyć się do rywalizacji z państwami europejskimi. Europa zarówno protestancka, jak i katolicka imponowała Rosji techniczną stroną swoich urządzeń, zwłaszcza militarnych. Do państwa moskiewskiego przyjmowano z Zachodu inżynierów i wojskowych, mających unowocześnić armię rosyjską. Dążeniem Piotra I było przekształcenie Rosji w państwo europejskie. Pod koniec XVII w. Rosja nie tylko różniła się od Europy, ale była w porównaniu z nią zacofana, o czym car przekonał się podczas swojej zagranicznej podróży. Piotr I postanowił zmodernizować, a zarazem „zwesternizować" swój kraj. Przeprowadzone reformy ustrojowe, społeczne i ekonomiczne miały umożliwić Rosji podjęcie rywalizacji militarnej i politycznej z krajami Europy Zachodniej i Środkowo-wschodniej. Współczesne aspiracje rosyjskie wobec państw zachodnich przypominają więc te sprzed ponad 300 lat i warto zaznaczyć, że nie bez przyczyny w badaniach opinii publicznej na pytanie, który z rosyjskich wład-

[124] *„Prozachodni zwrot" w polityce zagranicznej Rosji*, Komentarz OSW, wrzesień 2002, s. 1; www.osw.waw.pl.

[125] *Ibidem*, s. 9.

ców jest tobie najbliższy, zdecydowana większość respondentów (45%) wskazała Piotra I[126].

Konieczność modernizacji gospodarczej kraju w dużym stopniu została wymuszona przez oczekiwania obywateli Rosji, gdyż społeczeństwo rosyjskie stało się bardziej pragmatyczne, oczekujące od państwa, elit intelektualnych i polityków nie prób szukania mocarstwowych czy ideologicznych utopii, lecz zapewnienia poczucia bezpieczeństwa na poziomie życia codziennego. Ze względu na to priorytetem polityki zagranicznej współczesnej Rosji jest podtrzymywanie dobrych relacji z krajami Zachodu. Jak się bowiem wskazuje, w sferze stosunków ekonomicznych możliwości oddziaływania i wpływu państw Zachodu są największe, zważywszy na posiadane środki rzeczowe, technologiczne i kapitałowe oraz doświadczenie w przeprowadzaniu operacji handlowych i finansowych[127]. Dlatego też polityka rosyjska wobec państw Zachodu, a zwłaszcza wobec USA, cechuje się ambiwalencją postaw. Na poziomie deklaratywnym mamy zatem do czynienia ze „strategicznym partnerstwem" z krajami Unii Europejskiej i USA, jednak częstokroć podkreśla się, że obie strony wciąż dzielą zasadnicze różnice aspiracji i interesów, które prowadzą do powtarzających się regularnie mini konfliktów i kryzysów we wzajemnych stosunkach.

W przypadku Rosji jest to podyktowane faktem, że z jednej strony zasadniczym jej celem jest modernizacja kraju, możliwa jedynie we współpracy z rozwiniętymi krajami Zachodu. Z drugiej zaś Rosja jest szczególnie zainteresowana uznaniem obszaru byłego ZSRR za strefę swoich żywotnych interesów i zachowaniem kontroli nad tym dawnym terytorium, stąd jej obawy przed ekspansją krajów Zachodu w tych regionach i próby przeciwstawienia się takim działaniom. Rosjanie podkreślają, że kraje Zachodu ignorują jej aspiracje i interesy, a ponadto stosują podwójne standardy w odniesieniu do Rosji i innych krajów, np. Stany Zjednoczone, wzywając Rosję do demokratyzacji stosunków wewnętrznych i zarzucając jej brak wolności słowa, jednocześnie wspierają fundamentalistyczny, teokratyczny i autorytarny reżim w Arabii Saudyjskiej. Takie traktowanie Rosji budzi sprzeciw i obawy przez bezkrytycznym wiązaniem się z Zachodem. W konsekwencji Federacja Rosyjska poszukuje w środowisku międzynarodowym innych sojuszników niż Zachód i coraz bardziej widoczne jest ukierunkowanie polityki zagranicznej tego państwa nie na współpracę z rozwiniętymi demokracjami zachodnimi, ale z nowymi wschodzącymi potęgami międzynarodowymi, takimi jak Chiny i Indie. Sojusz rosyjsko-chińsko-indyjski został wywołany w dużej mierze „wypchnięciem Rosji z Europy" poprzez poszerzenie strefy wpływów Zachodu o kolejne kraje Europy Środkowej i Wschodniej oraz negatywnym stosunkiem UE i USA do aspiracji rosyjskich.

---

[126] Badanie opinii publicznej „Russkij charakter" 2003 r., www.romir.ru.

[127] E. Haliżak, *Północ w stosunkach międzynarodowych*, (w:) *Stosunki międzynarodowe. Geneza...*, s. 423.

Z uwagi na pragmatyczne nastawienie polityki rosyjskiej zakłada się wobec państw Zachodu partnerstwo (wywołane przyczynami ekonomicznymi) niewykluczające regionalnej rywalizacji w obronie swoich interesów. Jak podkreśla się w literaturze przedmiotu, politycy rosyjscy zakładają, że potrzebę zbliżenia Rosji z Zachodem dyktuje „samo życie", czyli konieczność wspólnego rozwiązywania problemów[128]. Jednocześnie jednak przywołuje się wypowiedź pierwszego przedstawiciela ZSRR w USA z 1936 r., który stwierdził, że „nasze stosunki z Ameryką nigdy nie będą małżeństwem z miłości, ale zawszę będą małżeństwem z wyrachowania"[129], co w chyba najbardziej rzeczywisty sposób oddaje charakterystykę rosyjskiej polityki wobec Zachodu i wydaje się, iż wszelkie praktyczne działania podejmowane przez Federację Rosyjską na arenie politycznej należy analizować właśnie w tym kontekście.

Rozpatrując problem relacji Rosja - Zachód, należy pamiętać także o zróżnicowanym podejściu współczesnej Federacji Rosyjskiej do UE i USA. W następstwie drugiej wojny światowej Europa znalazła się w zależności od dwóch mocarstw – Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (USA) i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Koniec drugiej wojny światowej był początkiem kształtowania się nowej geopolitycznej struktury świata. Konflikt ten spowodował nie tylko zmierzch przywódczej roli wszystkich starych mocarstw europejskich, ale przede wszystkim zapoczątkował powstanie świata dwubiegunowego, zorganizowanego wokół najpotężniejszych mocarstw - USA i ZSRR, które podczas wojny i po jej zakończeniu zdobyły tak ogromną przewagą nad pozostałymi państwami, że uzyskały miano supermocarstw[130].

Jak się wskazuje, w okresie istnienia ZSRR głównym punktem odniesienia dla mocarstwowych ambicji państwa radzieckiego były Stany Zjednoczone, którym przywódcy radzieccy chcieli dorównać we wszystkich dziedzinach. W latach zimnowojennej konfrontacji obie strony uważały wzajemne racje za priorytetowe – były bowiem ośrodkami dwóch przeciwstawnych bloków polityczno-militarnych, przejawiających wobec siebie ideologiczną wrogość. W stosunkach wzajemnych dominowały problemy bezpieczeństwa wojskowego, a zwłaszcza kwestia zbrojeń strategicznych[131]. Okres zimnowojennej konfrontacji spowodował, że wzajemne postrzeganie Rosji i USA dokonuje się przez pryzmat rywalizacji w świecie, a druga strona jest postrzegana przede wszystkim nie jako partner, ale jako potencjalny rywal, co do dnia dzisiejszego skutkuje tym, że wszelkie działania USA w środowisku międzynarodowym są postrzegane jako wymierzone w Rosję. Z uwagi na fakt, że USA są dla Rosjan symbolem Zachodu (i negatywny stereotyp Zachodu jest odnoszony zwłaszcza do działań tego

[128] Por. M. Raś, *op. cit.*, s. 211.
[129] Por. *Wniesznaja polityka Rossijaksoj Federacii 1992–1999...*, s. 113.
[130] B. Rychłowski, *Geopolityka*, (w:) *Wiek wielkich przemian*, *op. cit.*, s. 163.
[131] M. Raś, *op. cit.*, s. 58.

mocarstwa), negatywny stosunek do tego państwa często jest przenoszony na jego europejskiego sojusznika[132]. Jak się wskazuje, analizując stosunki rosyjsko-amerykańskie, zachowanie parytetu z USA, czy to w dziedzinie zbrojeń, opanowania kosmosu, rozbudowie nowoczesnych technologii, czy też w rozwoju gospodarczym zawsze było jednym z priorytetów rosyjskiej polityki zagranicznej - w okresie władzy Lenina, Stalina, Chruszczowa, Breżniewa, Gorbaczowa, Jelcyna.[133]. Stany Zjednoczone, jako kraj, który zdominował pozimnowojenny porządek międzynarodowy, są punktem odniesienia dla rosyjskiej polityki, w dużym stopniu zależnej od percepcji polityki prowadzonej w świecie przez USA[134]. USA zajmują specyficzne miejsce w kształtowaniu się systemu rosyjskich wartości politycznych. Rosyjskie elity polityczne do dnia dzisiejszego porównują międzynarodową aktywność rosyjską i amerykańską, podkreślając nierównowagę w możliwościach oddziaływania tych dwóch państw[135].

USA jest uznawane przez Rosjan jako jedno z najważniejszych centrów siły we współczesnym świecie. Uważają przy tym, że pozycja tego państwa umocniła się szczególnie w ostatnich dekadach XX w. Rozpad ZSRR doprowadził do rozpadu bipolarnego systemu geopolitycznego świata i pozostawił puste pole, które skwapliwie wypełniły Stany Zjednoczone jako najsilniejsze ekonomicznie i militarnie państwo świata.

Współczesne stosunki Rosji i USA są uwarunkowane bieżącymi i strategicznymi interesami dwóch wielkich państw, które starają się osiągnąć różniące się od siebie cele geopolityczne. Obydwa, kierując się własnymi pragmatycznie pojmowanymi interesami narodowymi, uznają, że wzajemne stosunki mają charakter strategicznego partnerstwa. Koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej zakłada, że stosunki dwustronne z USA stanowią jeden z jej priorytetów i ważny element międzynarodowej stabilności. Rosjanie liczą na specjalne stosunki ze Stanami Zjednoczonymi, nawet kosztem symetrii we wzajemnych kontaktach.

Szczególną rolę w budowaniu stosunków dwustronnych odegrały wydarzenia 11 września 2001 r. Atak terrorystyczny w Nowym Jorku spowodował, że Rosja stała się pożądanym i ważnym elementem amerykańskiej antyterrorystycznej koalicji, co przyczyniło się do usunięcia wielu dotychczasowych przeszkód w budowie partnerstwa pomiędzy tymi dwoma krajami[136]. Rosja znalazła się

---

[132] Por. F. Lukyanov, *America as the mirror of Russian phobias*, „Social Research" 2005, vol. 72, nr 4, s. 859-872.

[133] L. Aron, *USA i Rossija: otnoszenija skwoz prizmu ideologij*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2006, nr 3, s. 53.

[134] M. Menkiszak, *Rosyjskie wizje pozimnowojennego porządku międzynarodowego*, (w:) *Porządek międzynarodowy...*, s. 296.

[135] A. Monaghan, *op. cit.*, s. 987.

[136] Por. O. Podvorna, *Stosunki Federacji Rosyjskiej ze Stanami Zjednoczonymi*, (w:) *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, *op. cit.*, s. 160.

w gronie państw - sojuszników USA w budowie koalicji antyterrorystycznej i walce z ekstremizmem islamskim, dzięki czemu zniknęło wiele barier na drodze do wzajemnej współpracy polityczno-militarnej. Zachowanie władz rosyjskich, które nie tylko udzieliły zgody na wykorzystywanie rosyjskiej przestrzeni powietrznej, ale także na lokalizację amerykańskich baz wojskowych w Azji Środkowej, zmieniło stosunek władz USA do Rosji.

Zasadniczą podstawą partnerstwa między wspomnianymi państwami stało się zainteresowanie obydwu stron w walce z fundamentalizmem islamskim rozprzestrzeniającym się w Afganistanie i oddziaływającym na tereny byłego ZSRR. Walka z radykalnym islamem zbliżyła oba państwa i zaowocowała współpracą między nimi. Podstawy stosunków dwustronnych są zawarte w deklaracji o nowych strategicznych stosunkach, podpisanej przez prezydentów Putina i Busha w maju 2002 r. Najważniejsze płaszczyzny współpracy to: sfera bezpieczeństwa międzynarodowego i strategicznej stabilności, walka z międzynarodowym terroryzmem[137] i przeciwdziałanie innym globalnym zagrożeniom, współpraca w rozwiązywaniu konfliktów regionalnych, a także rozwój współpracy gospodarczej i rozszerzenie kontaktów między obydwoma społeczeństwami. Interesy amerykańskie w stosunkach z Rosją są związane z koniecznością rozwiązania czterech strategicznych problemów, stojących przed Waszyngtonem: zwycięstwo w globalnej wojnie z terroryzmem, przeciwstawienie się rozprzestrzenianiu broni jądrowej w świecie, zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego oraz wypracowanie polityki wobec Chin, z którymi nastąpi w niedalekiej przyszłości konfrontacja na arenie międzynarodowej. Interesy rosyjskie w stosunkach wzajemnych z USA są uwarunkowane po pierwsze wspólną walką z islamskim terroryzmem, włączając w to przede wszystkim problem czeczeńskich bojowników, po drugie dążeniem do uznania Rosji za państwo odgrywające dominującą rolę na obszarze poradzieckim, a po trzecie oczekiwaniem wsparcia dla Rosji w rozwoju gospodarczym i włączenia jej w międzynarodowe struktury m.in. WTO[138]. Uznaje się także, że głównym czynnikiem, który wyznacza konieczność strategicznego partnerstwa między obydwoma krajami, jest potencjał ich broni jądrowej. Politycy amerykańscy obawiają się nadmiernej destabilizacji i dalszej dezintegracji obszaru WNP i Federacji Rosyjskiej z uwagi niebezpieczeństwo utraty przez Rosję kontroli nad potencjałem atomowym, odziedziczo-

[137] Należy zwrócić uwagę na ambiwalencję rosyjskich postaw, związanych z ogłoszoną przez USA wojną ze światowym terroryzmem. Rosjanie podkreślają, że co prawda we wspólnym interesie obydwu państw leży walka z terroryzmem islamskim, ale dla USA jest to walka o swoje imperialne interesy i wpływy w świecie, podczas gdy dla Federacji Rosyjskiej jest to walka o „przeżycie" państwa rosyjskiego. Solidarność z Rosją w wojnie z terrorem kończy się tam, gdzie zagraża to interesom amerykańskim i de facto „antyterrorystyczna globalna solidarność" jest tworzona ad hoc. Zob. N. Narochniskaia, *op. cit.*, s. 68, 69; A. Utkin, *Wyzow Zapada i otwiet Rossii*, Moskwa 2003, s. 512.

[138] L. Aron, *op. cit.*, s. 53.

nym po ZSRR oraz niekontrolowane rozprzestrzenianie się broni i technologii jądrowych. Z tego punktu widzenia politycy amerykańscy są zainteresowani stabilizacją sytuacji wewnątrz Federacji Rosyjskiej i na obszarze byłego ZSRR, gdyż zdają sobie sprawę, że dalsza destabilizacja tego obszaru może przynieść negatywne skutki w skali światowej[139].

USA po rozpadzie ZSRR i zwycięstwie w tzw. „zimnej wojnie" stały się jedynym supermocarstwem, są zdecydowane tej pozycji bronić i nie dopuścić, aby jakiekolwiek inne państwo mogło tej pozycji Ameryki zagrozić. Z tego punktu widzenia ponowne pojawienie się silnej Rosji na arenie międzynarodowej nie leży w strategicznym interesie polityki zagranicznej USA. Potencjał i aspiracje rosyjskie powodują, że Rosja może na powrót stać się jednym z ważnych elementów wielopolarnego świata, a USA starają się tym aspiracjom przeciwdziałać, wykorzystując swój potencjał i możliwości wpływu na całym globie[140]. Taka polityka wywołuje jednak negatywne reakcje ze strony rosyjskiej i oddala możliwość kooperacji między obydwoma państwami, a co więcej, powoduje, że Rosjanie zaniepokojeni poczynaniami Waszyngtonu poszukują w środowisku międzynarodowym innych sojuszników. Możliwość sojuszu rosyjsko-chińskiego i rozluźnienie kontaktów amerykańsko-rosyjskich budzi obawy niektórych ekspertów amerykańskich, którzy przestrzegają, aby Ameryka „nie straciła Rosji", gdyż może to mieć negatywne konsekwencje dla amerykańskich interesów i amerykańskiego bezpieczeństwa[141].

W stosunkach między Rosją a USA z jednej strony mamy więc do czynienia z koniecznością współpracy i deklarowanym przez obie strony strategicznym partnerstwem, z drugiej zaś z ciągłym postrzeganiem siebie jako przeciwnika i rywalizacją w środowisku międzynarodowym. Rosyjską ocenę stosunków dwustronnych z USA oddaje stwierdzenie prezydenta Putina, który w 2006 r. w orędziu o stanie państwa stwierdził, że „powinniśmy być zawsze gotowi, by stawić opór każdej próbie nacisku na Rosję, w sytuacji, kiedy pozycje innych są umacniane naszym kosztem". Podobnie jest po stronie amerykańskiej: z jednej strony są deklaracje o partnerstwie i współpracy, z drugiej natomiast oskarżenia kierowane w stosunku do Rosji[142].

---

[139] Amerykański publicysta Gary Hart, były senator z ramienia partii Demokratów i były konsultant ds. bezpieczeństwa narodowego zwracał uwagę, że wspólne interesy Rosji i USA to: 1) ograniczenie obecności broni jądrowej w świecie; 2) walka z terroryzmem; 3) zapotrzebowanie Ameryki na surowce energetyczne; 4) zapotrzebowanie Rosji na wysokie technologie i inwestycje kapitałowe; 5) wspólne przeciwstawienie się ekspansji świata islamu i Chin w świecie; zob. G. Hart, *Don't Lose Russia*, „National Interest" 2007, nr 88, s. 24.

[140] N.A. Nartow, *op. cit.*, s. 255, 256.

[141] G. Hart, *op. cit.*, s. 23.

[142] Por. A. Iourine, *The „Blame Russia First" syndrome in U.S.*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Politics" 2006, vol. 52, nr 3, s. 33-39.

Tak więc stosunki dwustronne charakteryzuje ambiwalencja postaw. Jednakże pomimo antyamerykańskich w swojej wymowie wypowiedzi rosyjskiego prezydenta i pozostałych rosyjskich polityków, w różnorodnych analizach zwraca się uwagę, że w obecnej sytuacji międzynarodowej Rosja nie może nie zgodzić się z ideą świata jednobiegunowego, gdyż alternatywą może stać się chaos rodzący nowe konflikty i zagrożenia, w tym także dla Rosji. Oficjalnie, krytykując politykę USA i podnosząc problem świata bardziej zrównoważonego i wielopolarnego, pragmatycznie nastawieni politycy rosyjscy wskazują, że należy zadać sobie pytanie: Jeżeli nie „Pax Americana", to co innego? Wskazuje się w tym kontekście, że „Pax Americana" przyczynia się do stabilizacji pozycji krajów mniejszych i rozwijających się. Dlatego też polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej, niekiedy wbrew oficjalnym deklaracjom, jest nastawiona na pragmatyczną współpracę z USA, gdyż interesy obu państw są w wielu punktach zbieżne. Wskazuje się, że pojawienie się w świecie nowych „centrów siły" (USA, UE, Japonia, Indie, Chiny) postawiło Rosję, zajmującą ważne geopolityczne miejsce w świecie, w obliczu coraz silniejszej ekspansji tych centrów, które chcą wykorzystać słabość współczesnego państwa rosyjskiego i rozszerzyć własną strefę wpływów. W tym kontekście świat wielobiegunowy może być większym zagrożeniem dla Rosji niż jednobiegunowy z dominacją USA[143]. Akcentuje się natomiast, że porządek taki nie może być narzucany siłą, ale osiągany tylko na drodze kompromisu i współpracy międzynarodowej, bo w przypadku rozwiązania siłowego wiele krajów poczuje się nim zagrożonych[144]. Tak więc rosyjska wizja świata wielobiegunowego to nie tyle całkowity opór przeciwko idei „Pax Americana", ile raczej przede wszystkim próba stworzenia mechanizmu, w którym światowe potęgi wzajemnie hamowałyby swoje działania. Nowy ład ma być „sprawiedliwy" i „demokratyczny", co oznacza rozwój wielostronnych mechanizmów rozwiązywania problemów globalnych[145]. Stworzenie kolektywnych mechanizmów podejmowania decyzji, nawet przy utrzymaniu dominującej roli USA, umożliwiłoby Rosji uzyskanie większego wpływu na procesy globalne i zwiększyłoby jej możliwości obrony własnych interesów, a także wymusiłoby na Stanach Zjednoczonych traktowanie Federacji Rosyjskiej jako równoprawnego partnera.

Poszukując sojuszników politycznych, Rosjanie dzisiaj zwracają się ku państwom, które podzielają ich wizje świata wielopolarnego, a nie godzą się na całkowitą supremację USA w świecie. Wybór sojuszy skierowanych przeciwko Stanom Zjednoczonym wynika z faktu, że odbierają działania tego mocarstwa

[143] Por. D.B. Trenin, *The end of Eurasia: Russia on the border between geopolitics and globalization*, Moskwa 2002, s. 309-311.

[144] K. Kułmanow, *Prioritety wniesznej politiki Rossii...*, s. 33.

[145] Por. S. Ławrow, *Demokratija, mieżdunarodnyje uprawlienije i buduszcze miroustrojstwo*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2004, nr 6, s. 8-16.

w świecie, a zwłaszcza w poradzieckiej przestrzeni geopolitycznej (np. „demokratyczne rewolucje" w Gruzji czy też na Ukrainie, krytykę władz Białorusi) jako agresję i zagrożenie dla żywotnych interesów ich kraju. Stąd uznają konieczność podjęcia działań obronnych.

W nieco odmienny sposób odbierana jest natomiast w Rosji Unia Europejska, z którą kontakty są postrzegane przede wszystkim przez pryzmat współpracy z wysokorozwiniętymi krajami zachodnioeuropejskimi, których bliskość geograficzna oraz kulturowa, a także znaczenie tych państw we współczesnym świecie i potencjał gospodarczo-technologiczny czyni z nich pożądanego partnera dla współczesnej Federacji Rosyjskiej. Kraje Zachodniej Europy stanowią dla Rosji rzeczywisty wzór, który Rosjanie chcieliby naśladować. Chodzi tu zwłaszcza o socjalny model państw skandynawskich, który jest najbliższy rosyjskim wyobrażeniom o bogatym i sprawiedliwym społeczeństwie. Niekiedy nawet, w niektórych skrajnych analizach podkreśla się, że zadaniem polityki zagranicznej Rosji jest „rozerwanie" atlantyckiego sojuszu Europa Zachodnia - USA, ponieważ Stany Zjednoczone pozostają strategicznym konkurentem Federacji Rosyjskiej w świecie. Rosja potrzebuje dobrych i przyjacielskich stosunków z Europą Zachodnią, która sama (bez USA) nie stanowi poważnego zagrożenia dla jej interesów w świecie, a ekonomiczna współpraca z Europą może pomóc rozwiązać większość problemów modernizacyjnych Rosji i Azji[146].

Historyczne i kulturowe związki Rosji z Zachodem są na tyle trwałe i znaczące, że UE, w przeciwieństwie do zdominowanego przez USA NATO, nie jest odbierana jako zagrożenie. Akceptacja ta jest łatwiejsza, gdyż integracja w ramach Unii Europejskiej nie ma aspektu militarnego, a koncentruje się na trzech wymiarach: ekonomicznym, politycznym i tożsamościowym[147]. Postępujące zbliżenie Rosji do Zachodu leży w strategicznym interesie obu partnerów. Dla Rosji oznacza to szansę na modernizację kraju, poprawę poziomu życia i stworzenie stabilnego, nowoczesnego i demokratycznego państwa, odgrywającego znaczącą rolę w polityce międzynarodowej. Tworzenie daleko idących powiązań z Europą miałoby zapewnić Rosji pomoc finansową i technologiczną, umożliwiającą jej odbudowę gospodarki oraz zagospodarowanie obszarów rosyjskiej Syberii i Dalekiego Wschodu.

Kraje Europy Zachodniej stanowiły więc od początku istnienia Federacji Rosyjskiej szczególny obiekt zainteresowania jej polityki zagranicznej. Stwierdzenie to odnosi się do globalnego układania stosunków i państw skupionych we wpływowych organizacjach europejskich - NATO i Unii Europejskiej oraz poszczególnych państw - Niemiec, Francji i Wielkiej Brytanii. Globalne dążenia mają na celu zapewnienie Rosji partnerskich związków z wymienionymi

[146] A. Dugin, *Osnowy geopolityki, op. cit.*, s. 369.

[147] Por. U. Świętochowska, *Idea integracji europejskiej w cywilizacji przełomu XX i XXI w.*, Gdańsk 2002, s.15-32.

organizacjami. Szczególne miejsce w polityce zagranicznej Rosji zajmuje przede wszystkim Unia Europejska, będąca przykładem najbardziej zaawansowanych procesów regionalnej integracji. Rosjanie zdają sobie sprawę, że ze względu na współczesne realia geopolityczne Unia Europejska stała się praktycznie jedynym sąsiadem Rosji na Zachodzie i dlatego umocnienie współpracy z krajami związkowymi jest dla państwa rosyjskiego koniecznością, aby nie znalazło się na marginesie zachodzących w Europie procesów integracji i modernizacji.

Z chwilą wejścia w struktury UE Finlandii w 1995 r. Rosja i UE zostały sąsiadami. Przyjęcie do Unii krajów nadbałtyckich i krajów Europy Środkowo-Wschodniej spowodowało, że Rosja jeszcze bardziej zbliżyła się do centrum procesów integracji europejskiej. Przez stulecia państwo rosyjskie było raczej *outsiderem* w polityce europejskiej, co tłumaczono jego szczególnym położeniem geopolitycznym, specyfiką cywilizacyjno-kulturową i zacofaniem ekonomicznym. Rosja z wielu powodów (warunki geograficzne i klimatyczne, wieloetniczność, oddalenie od największych ognisk cywilizacji, brak dogodnego dostępu do morza, rola władzy centralnej, podporządkowanie jednostki kolektywowi) znalazła się na marginesie Europy. Jednak od co najmniej dwustu lat Rosja pozostawała istotnym elementem politycznej, gospodarczej i wojskowej równowagi geopolitycznej w Europie, dlatego też trudno wyobrazić sobie stabilny ład kontynentalny tworzony w dłuższej perspektywie bez jej udziału. Oprócz odgrywania przez nią ważnych ról w polityce, rosyjska kultura od XIX w. decyduje o wielkości europejskiej tradycji i wpływa na jej atrakcyjność. Rosja dążyła do obecności w Europie i była odpychana od niej przez rozmaite presje wewnętrzne i zewnętrzne. Mimo to pozostawała krajem europejskim, nawet gdy była w Europie negatywnie oceniana. Najbardziej radykalni rosyjscy myśliciele nie negowali jej przynależności do Europy. Warto pamiętać, że w europejskiej części Rosji zamieszkuje ponad 3/4 ludności kraju, a ponad 10% populacji zamieszkuje dwie największe aglomeracje – Moskwę i Sankt Petersburg.

Powszechnie uznaje się, że w zagranicznej polityce odrodzonej Rosji kierunek europejski odgrywał przez długi czas rolę priorytetową[148], a Rosjanie mieli nadzieję, że wraz z pozostałymi społecznościami Europy Środkowo-Wschodniej będą uczestniczyć w procesie tworzenia Wielkiej Europy, która zgodnie z oczekiwaniami pierwszych rosyjskich reformatorów (Michaił Gorbaczow i Edward Szewardnadze) miała rozciągać się „od Atlantyku po Ural". Federacja Rosyjska oraz Unia Europejska podjęły wiele wspólnych kroków, mających na celu zacieśnienie wzajemnej współpracy i przełamanie negatywnych stereotypów, będących następstwem zimnowojennej konfrontacji Wschód – Zachód. Do najważniejszych inicjatyw należało wprowadzenie w 1991 r. w krajach całego byłego bloku socjalistycznego programu pomocowego TACIS oraz podpisanie

[148] *Wniesznaja politika Rossijskoj Federacii 1992–1999...*, s. 145.

24 czerwca 1994 r. układu o partnerstwie i współpracy, który wszedł w życie 1 grudnia 1997 r. Podpisane porozumienia stwarzały perspektywę rozwoju wzajemnych związków i stopniowego stworzenia wspólnej przestrzeni ekonomicznej, prawnej, bezpieczeństwa oraz edukacji i kultury[149].

Koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej także obecnie zakłada, że stosunki między Rosją a UE mają kluczowe znacznie. Rosja widzi w UE jednego ze swoich najważniejszych politycznych i ekonomicznych partnerów, zatem prawdopodobnie będzie dążyć do rozwoju intensywnej, stabilnej i długoterminowej współpracy, niezależnej od koniunkturalnych wahań. Wybrany prezydentem w marcu 2000 r. Władimir Putin wskazywał na konieczność odrodzenia gospodarczego jako gwarancji demokratycznego społeczeństwa i fundamentu nowoczesnego, silnego i szanowanego na świecie państwa[150]. W 2003 r. prezydent Rosji stwierdził, że Unia Europejska jest dla jego kraju w naturalny sposób najważniejszym partnerem we wszystkich sferach, w tym także w sferze politycznej[151]. Władimir Putin był autorem wyraźnie prozachodniego kursu w polityce zagranicznej Rosji, gdyż po 1999 r. kierunek taki stał się dla Federacji Rosyjskiej koniecznością. Przełom XX i XXI w. przyniósł jej znaczące wyzwania. Mimo aktywnie prowadzonej polityki zagranicznej, postępował proces marginalizacji Rosji. Towarzyszył temu kryzys ekonomiczny państwa, pogłębiała się luka rozwojowa pomiędzy Rosją a światem rozwiniętym. Konieczne stało się wprowadzenie w Rosji międzynarodowych standardów prawnych i gospodarczych, przyciągnięcie zachodnich inwestorów i włączenie kraju do kluczowych struktur gospodarki światowej. Miało to służyć odbudowie prestiżu państwa na arenie międzynarodowej i zapewnieniu mu stabilnego wzrostu[152]. Polityka Rosji w odniesieniu do UE została podporządkowana globalnemu zadaniu modernizacji kraju przede wszystkim w sferze ekonomii i wejścia na rynek światowy.

Jednocześnie jednak to właśnie w okresie drugiej kadencji prezydentury Władimira Putina w stosunkach rosyjsko-europejskich nastąpiło ochłodzenie kontaktów i powszechnie dostrzegalny stał się kryzys wzajemnych relacji[153]. Deklaracje ze strony rosyjskiego prezydenta o naturalnym partnerstwie z Europą zbiegły się z rozszerzeniem współpracy z Chinami, próbami przywróce-

---

[149] A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja: ku Europie. Z problematyki stosunków rosyjsko-unijnych*, Toruń 2007, s. 68-85; T. Romanowa, N. Zasławska, *EU–Russia: towards the four spaces*, „Baltic Defense Review" 2004, vol. 2, nr 12, s. 84-95.

[150] *Ile siły, ile wolności? Przemówienie prezydenta Rosji Władimira Putina przed Zgromadzeniem Federalnym*, „Gazeta Wyborcza", z dn. 13 lipca 2000 r., s. 9.

[151] Por. D. Lynch, *Russia's strategic partnership with Europe*, „The Washington Quarterly" 2004, vol. 27, nr 2, s. 99-118.

[152] *„Prozachodni zwrot" w polityce zagranicznej Rosji*, Komentarz OSW, wrzesień 2002, s. 1, www.osw.waw.pl.

[153] V. Gutnik, *Partnership at the crossroad*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations", vol. 53, nr 4, 2007, s. 13-21.

nia – z pomocą różnorodnych metod – rosyjskiej dominacji na obszarze poradzieckim, uznaniem, że kraje Zachodu nie powinny zajmować się ocenianiem procesów demokratyzacji Rosji, gdyż jest to niedopuszczalna ingerencja w jej wewnętrzne sprawy, pojawieniem się doktryny „demokracji suwerennej" oraz coraz bardziej asertywnym stanowiskiem wobec UE oraz USA[154].

Rosyjskie oczekiwania wobec UE i reakcje na nią są obecnie związane przede wszystkim ze świadomością konieczności reform gospodarczych, a jednocześnie z obawami przed marginalizacją Rosji, zamknięciem się Europy w sobie i wykluczeniem z niej państwa rosyjskiego, a także za stworzeniem wokół niego „sanitarnego kordonu" złożonego z byłych republik radzieckich, podporządkowanych interesom UE i Zachodu. Strategicznym celem Rosji jest przede wszystkim powstrzymanie niekorzystnych dla niej tendencji marginalizacyjnych i spowodowanie jak najszybszego powrotu do odgrywania ról stabilizacyjnych w skali całego kontynentu europejskiego. Rosja zdecydowanie przeciwstawia się próbom izolacji od reszty Europy zarówno w sferze gospodarczej, jak i społeczno-politycznej, widząc w tym zagrożenie dla swojej pozycji w świecie, a także barierę dla zrównoważonego rozwoju. Rosja nie chce odgrywać roli „młodszego partnera" w sojuszu z krajami zachodnimi i poddawać się ciągłym ocenom dotyczącym procesów demokratyzacji państwa. Generalnie dalekosiężne cele rosyjskiej polityki sprowadzają się do odrodzenia Rosji jako demokratycznego, nowoczesnego państwa, które będzie funkcjonowało w społeczności międzynarodowej jako istotny podmiot stosunków międzynarodowych[155], ale podstawowym celem polityki zagranicznej Rosji pod rządami Władimira Putina stało się zabezpieczenie narodowych interesów kraju oraz zwiększenie roli i autorytetu państwa w świecie. Stąd w polityce zagranicznej zaczęto coraz większą wagę przywiązywać do większego zbilansowania stosunków zewnętrznych i utrzymania równego dystansu pomiędzy kierunkiem zachodnim i wschodnim.

Rosja chce stać się dla Europy równorzędnym partnerem w kształtowaniu współczesnego, wielopolarnego ładu światowego. Zjednoczona Europa, która nabrała istotnego znaczenia jako jeden z podmiotów polityki światowej, stała się też jednym z najważniejszych partnerów politycznych i gospodarczych dla Rosji. Co istotne, jest postrzegana także jako struktura, której potencjał ekonomiczny, polityczny i technologiczny jest na tyle duży, że może on stać się przeciwwagą dla amerykańskiej dominacji w świecie i doprowadzić do stworzenia wielopolarnej struktury środowiska międzynarodowego, co jest w Rosji uznawane za niezbędny element sprawiedliwego ładu międzynarodowego. Przez długi czas jednocząca Europa była dla Rosji naturalnym partnerem z uwagi na wielowiekowe związki kulturowe i historyczne, rosyjskie ciążenie ekonomicz-

[154] Por. D. Averre, *„Sovereign democracy" and Russia's relations with the European Union*, „Demokratizatsiya" 2007, vol. 15, nr 2, s. 173-190.

[155] Z. Cesarz, E. Stadtmuller, *op. cit.*, s. 141.

ne, a także kulturowe w stronę Europy. Proeuropejsko nastawione elity polityczne uznawały za najważniejsze zadania dla społeczeństwa rosyjskiego w XXI w. zachowanie i włączenie w nurt cywilizacji europejskiej całego eurazjatyckiego obszaru Rosji[156], ale obecnie nastąpił odwrót od orientacji na Zachód, a kraje zachodnioeuropejskie utraciły dla Rosji pozycję „autorytetu" i źródła wzorców społeczno-politycznych.

UE jest w dalszym ciągu dla Federacji Rosyjskiej niezwykle ważnym partnerem, ale z uwagi na fakt, że w Rosji pogłębiło się rozczarowanie współpracą europejską i atlantycką, w coraz większym stopniu partnerstwo ma wymiar czysto pragmatyczny. Podkreśla się, że Rosjanie postrzegają Unię głównie jako organizację o charakterze gospodarczym, z którą współpraca jest Rosji potrzebna z uwagi na wymierne korzyści ekonomiczne, jakie może to przynieść[157]. W tym wypadku często niedocenianym problemem staje się fakt, że zjednoczona Europa przestała być dla Rosjan jednocześnie wizją realizacji wspólnych wartości. Coraz bardziej na margines dyskursu politycznego w Rosji odchodzi to, co do tej pory było podkreślane: potężny potencjał europejskich wartości, dzięki którym partnerstwo Rosja-Europa to ich wymiana, a tym samym tworzenie wspólnej przestrzeni kulturowej, opartej na wspólnym dziedzictwie historycznym[158]. Podkreśla się nie aksjologiczny, ale pragmatyczny wymiar relacji UE-Rosja. Obecna niechęć Rosji do UE może oznaczać załamanie się procesów demokratyzacji obszaru poradzieckiego i stabilizację neo-autorytarnych ustrojów w byłych republikach ZSRR.

Niezależnie jednak od pragmatycznych źródeł obecnej polityki rosyjskiej wobec UE, polityka prezydenta Putina, podkreślającego przynależność Rosji do Europy i wybór Unii Europejskiej jako strategicznego partnera, to odpowiedź na wymogi modernizacji i rozwoju kraju w perspektywie zmian cywilizacyjnych XXI w., stanowiąca ważny historyczny wybór państwa rosyjskiego. Dla współczesnej Federacji Rosyjskiej Europa to przede wszystkim bardzo ważne, zewnętrze, źródło wewnętrznej transformacji Rosji. Wydaje się, że jej celem w najbliższej perspektywie jest nie tyle „być przyjętą do Europy", ile „stać się Europą" pod względem jakości życia oraz poziomu i rozwoju gospodarczego. Wybór demokracji, wolnego rynku, wolności jednostki, społeczeństwa obywatelskiego – wszystko to ma prowadzić do współpracy i zbliżenia z instytucjami Europy Zachodniej. Są to jednocześnie wymagania, jakie winna spełnić Rosja, aby stać się częścią Europy.

---

[156] Por. G. Jawliński, *Dajcie Rosji wędkę*, „Polityka" nr 32, z dn. 7 sierpnia 1999 r., s. 32, 33.

[157] A. Stępień-Kuczyńska, *op. cit.*, s. 162

[158] Por. V. Likhachev, *Russia and the European Union*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2003, vol. 49, nr 1, s. 102, 103.

Postępujące zbliżenie Rosji do Zachodu leży w strategicznym interesie obu partnerów[159]. Dla Unii zwiększenie obszaru ekonomicznego oznacza zwiększenie jej potencjału ekonomicznego i intelektualnego umożliwiających skuteczne oddziaływanie na inne podmioty gry międzynarodowej, a także rywalizację z prężną gospodarką amerykańską i rozwijającymi się Chinami. Ponadto Rosja dysponuje trzema atutami istotnymi w dalekosiężnym planowaniu. Pierwszym atrybutem są surowce. Jest ona jednym z najbogatszych krajów surowcowych świata. W zamian za eksport surowców będzie chciała przeprowadzić swoją rekonstrukcję technologiczną. Szansą dla europejskich koncernów są duże inwestycje kapitałowe w Rosji. Drugim atutem jest rynek konsumpcyjny. Rosja, mająca w 2001 r. 145 174 tys. mieszkańców otwiera się jako wielki rynek konsumpcyjny. Po trzecie istotna jest techniczna rekonstrukcja gospodarki rosyjskiej. Będzie to znaczące przedsięwzięcie, w którym największą rolę odegrają wysoko rozwinięte kraje zachodnie jako eksporterzy dóbr inwestycyjnych[160]. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że szczególne znaczenie, jakie Rosja przypisuje stosunkom z Unią Europejską (a ściślej mówiąc z wysoko rozwiniętymi krajami Europy Zachodniej) jest implikowane interesami gospodarczymi, wynikającymi bezpośrednio z obiektywnych przesłanek, takich jak: bliskość geograficzna, wzajemne uzupełnianie się gospodarek, infrastruktura, potencjał gospodarczy obu rynków. Bez względu na wszelkie wahania koniunktury politycznej Unia Europejska jest największym handlowym partnerem Rosji, a dla Europy Rosja stanowi naturalne źródło surowców energetycznych, które posiadają znaczenie strategiczne dla dalszego rozwoju gospodarczego regionu[161].

Należy jednak pamiętać, że niezależnie od bliskiej współpracy nie wydaje się możliwe, aby Rosja stała się w jakimkolwiek stopniu częścią Unii Europejskiej, gdyż państwo to przejawia duże ambicje polityczne i przywiązuje dużą wagę do współpracy na zasadach równorzędności. Wyraźne rozbieżności interesów pomiędzy Moskwą a Unią Europejską występują na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw, a dotyczą roli i miejsca we współczesnej przestrzeni geopolitycznej takich państw, jak Białoruś, Ukraina, Mołdawia i państwa kaukaskie. Kontrowersje między Rosją a UE dotyczą także charakteru rosyjskiej państwowości, gdyż państwa Unii w swoich stosunkach z Federacją Rosyjską zwracają uwagę nie tylko na ekonomiczny aspekt stosunków dwustronnych, ale także na polityczny, w tym na takie elementy, jak: wolność słowa i prasy, kwestia przestrzegania praw człowieka (przy czym Rosjanie zarzucają Europejczykom stosowanie podwójnych standardów i niesprawiedliwe oceny ich kraju). Nale-

[159] Ja. A. Pliais, *Rossia i Ewropa: zacziem my nużny drug drugu*, „Polis" 2000, nr 6, s. 100-109.

[160] Z. Madej, *Rola gospodarki w kształtowaniu stosunków politycznych, Niemiec, Polski i Rosji*, (w:) *Niemcy, Polska...*, s. 223.

[161] A. Bryc, *Stosunki Federacji Rosyjskiej z Unią Europejską*, (w:) *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych, op. cit.*, s. 198.

ży także pamiętać, że dla Europy rosyjskość wielokrotnie oznaczała zacofanie społeczne, gospodarcze i polityczne, obskurantyzm i przywiązanie do wzorów autokratycznych. Był to syndrom obcości, trudnej do pogodzenia z liberalnymi i humanistycznymi wartościami europejskimi, kształtowanymi od czasów renesansu i Oświecenia w zachodniej części kontynentu europejskiego[162]. Ponadto w trwałej pamięci narodów środkowoeuropejskich pozostanie zapewne wkroczenie Armii Czerwonej do Polski w 1939 r. i eksterminacja polskiej inteligencji, radziecka ekspansja terytorialna kosztem Polski, krajów nadbałtyckich, Finlandii, Rumunii, Czechosłowacji, narzucenie słabszym krajom radzieckiego systemu politycznego i modelu ekonomicznego. Miało to i nadal ma pewien wpływ na politykę odnośnych państw i ich wstrzemięźliwy stosunek do współpracy z partnerem rosyjskim[163].

Ze względu na rozbieżności interesów Rosja pozostanie osobnym i samodzielnym obszarem geopolitycznym, państwem, które wraz ze stopniowym rozwojem gospodarczym i wzrostem swojego znaczenia będzie coraz mocniej domagało się poszanowania swoich interesów, co może prowadzić do kolejnych napięć w stosunkach UE - Rosja i zahamować proces rozwoju dwustronnego partnerstwa. Możliwa jest jednak daleko idąca współpraca regionalna pomiędzy Unią i Federacją Rosyjską, co – jak uznają politycy obydwu stron – leży w ich strategicznym interesie.

---

[162] S. Bieleń, *Geopolityczne uwarunkowania nowej tożsamości Rosji*, (w:) *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji...*, s. 90.

[163] M. Dobroczyński, *Stulecie przyśpieszeń*, *op. cit.*, s. 161.

4. FEDERACJA ROSYJSKA WOBEC WSCHODU

Ważnym aspektem analizy współczesnej rosyjskiej polityki zagranicznej są relacje Rosji z krajami Wschodu. Kierunek wschodni w polityce rosyjskiej „powrócił" jako jeden z ważnych elementów polityki zagranicznej Rosji po okresie wyraźnej koncentracji wysiłków, początkowo ZSRR, a następnie Federacji Rosyjskiej, na normalizację oraz rozwój politycznych i gospodarczych stosunków z Zachodem.

Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej nakierowana w pierwszych latach jej istnienia na Zachód nie spełniła oczekiwań ani elit politycznych, ani społeczeństwa rosyjskiego. Ani USA, ani Unia Europejska, ani NATO nie zamierzały traktować Rosji jako równorzędnego partnera i uwzględniać jej interesów. Rozszerzenie NATO na Wschód, stopniowa infiltracja Zachodu na tereny postradzieckie zostały uznane za przejaw wrogiej wobec Rosji polityki. W połowie lat dziewięćdziesiątych nastąpiło stopniowe rozczarowanie elit politycznych i społeczeństwa rosyjskiego prozachodnią polityką, która nie przynosiła spodziewanych rezultatów. Spowodowało to wzrost zainteresowania problematyką Wschodu jako regionu ważnego dla rozwoju Federacji Rosyjskiej. Wraz z takimi nastrojami powrócono do idei eurazjatyzmu, zakładającej „orientację na Wschód". Ten kierunek wynika z faktu, że Rosja jest państwem, którego większa część terytorium leży w Azji i osobliwością jej geopolityki jest równoczesne skierowanie swojej aktywności na Wschód i Zachód. Przy tym dla Federacji Rosyjskiej obszar południowego-wschodu jest równie istotny, jeżeli nie ważniejszy, jak obszar zachodu, tym bardziej, że w wyniku rozpadu ZSRR nastąpiła utrata kontroli nad Europą Środkowo-Wschodnią, a także oddzielenie się od Rosji krajów nadbałtyckich – Ukrainy, Mołdawii i Białorusi, co w wymiarze geopolitycznym oddaliło Rosję od Zachodu, a przybliżyło do Wschodu. Rosja zaczęła więc przykładać coraz większe znaczenie do uporządkowania i unormowania stosunków z krajami azjatyckimi. Przemawiały za tym, oprócz rozczarowania polityką prozachodnią, również takie czynniki, jak ogromny i w dużej mierze niewykorzystany potencjał surowcowy i rozwojowy Rosji za Uralem. Do zagospodarowania tego terenu konieczne stały się inwestycje zagraniczne i budowa powiązań gospodarczo-politycznych sąsiadujących z rosyjską Syberią i Dalekim Wschodem[164].

---

[164] J. Abkowicz, *Rosja – Chiny. Partnerstwo w 21 stuleciu*, „Dziś" 2000, nr 1, s. 42.

W literaturze rosyjskiej uznaje się niekiedy, że patrząc z perspektywy paradygmatu cywilizacyjnego problem Rosja - Wschód jest pytaniem o stosunki Rosji z: 1) cywilizacją konfucjańsko-buddyjską (chińską), w skład której wchodzą takie państwa, jak: Chiny, Kambodża, Korea Północna i Południowa, Laos, Mongolia, Mynamar, Singapur, Sri Lanka, Tajwan, Tajlandia, Wietnam, 2) z cywilizacją japońską i 3) z cywilizacją hinduistyczną[165].

Amerykański uczony Samuel Huntington, który rozpowszechnił paradygmat cywilizacyjny we współczesnej teorii stosunków międzynarodowych, zwracał uwagę na fakt, że ekonomiczny rozwój Azji Wschodniej to jedno z najważniejszych wydarzeń drugiej połowy XX w. Gospodarczy rozwój Azji zmienił układ sił we współczesnym świecie na rosnącą rolę tych cywilizacji, które dzięki rozwojowi ekonomicznemu i potencjałowi demograficznemu stały się realną siłą w ramach środowiska międzynarodowego, zdolną do rywalizacji z dominującą, jak do tej pory, cywilizacją zachodnią, co skłania rządy tych państw do stawiania coraz większych wymagań w stosunkach z innymi krajami[166]. Przekonanie o znaczącej roli regionu Azji i Pacyfiku stało się jednym z podstawowych założeń przy analizach dotyczących porządku międzynarodowego w XXI w.[167]

Dlatego też region ten przyciąga coraz większą uwagę rosyjskich polityków, a związki Rosji ze Wschodem stają się coraz silniejsze. Coraz bardziej prawdopodobna staje się także sytuacja, w której rozwijające się i energochłonne gospodarki krajów azjatyckich staną się głównym odbiorcą rosyjskich surowców. Daje to możliwość Rosji dywersyfikacji odbiorców, co uniezależnia ją od kontraktów zawieranych z Europą Zachodnią, a jednocześnie silnie wiąże ze wschodzącymi rynkami azjatyckimi, które ze względu na swoją dynamikę mogą stać się dominującym partnerem gospodarczym Federacji Rosyjskiej.

Z geopolitycznego punktu widzenia analiza problematyki Rosja - Wschód to przede wszystkim analiza strategicznych interesów Rosji w regionie Oceanu Spokojnego, ogólnie zwanym regionem Azji-Pacyfiku, który w literaturze rosyjskiej jest określany jako ATR (*Aziatsko-Tichookeanskij Region*), oraz relacje Rosja – Indie. Do lat pięćdziesiątych XX w. w Europie kraje azjatyckie określano jako Daleki Wschód. Pojęcie to odnosiło się do obszaru od Japonii do Birmy, a nawet włączano w nie Indie Brytyjskie. Obecnie powszechnie używa się terminu Azja Wschodnia i Azja Południowo-Wschodnia, gdyż, jak się uznaje, termin Daleki Wschód był nieprecyzyjny z geograficznego punktu widzenia, a ponadto miał europocentryczny charakter, zakładający, że Europa stanowi centrum cywilizowanego świata. Do Azji Wschodniej zalicza się Chiny, Japonię, Koreę, a także Mongolię. Do Azji Południowo-Wschodniej należą państwa leżące na południe od Chin i na wschód od Indii. Są to: Birma (Mynamar), Brunei, Filipiny, Indo-

---

[165] S.G. Kisieliew, *op. cit.*, s. 242.

[166] S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji op. cit.*, s. 160-162.

[167] Por. W. Merkułow, *op. cit.*, s. 3-5; G.M. Kostjunina, *Aziatitsko-tichookeanskaja...*, s. 3-5.

nezja, Laos, Kambodża, Malezja, Singapur, Tajlandia i Wietnam - wszystkie te państwa są zrzeszone w Stowarzyszeniu Państw Azji Południowo-Wschodniej (ASEAN). Natomiast Indie zalicza się do regionu Azji Południowej[168]. We współczesnej literaturze rosyjskiej wskazuje się na występowanie trzech sposobów rozumienia pojęcia ATR: zgodnie z pierwszym ATR oznacza przestrzeń ograniczoną zachodnimi wybrzeżami Południowej i Północnej Ameryki, wschodnimi wybrzeżami Azji i regionem Australii. Zgodnie z drugą koncepcją do ATR zalicza się kraje Azji leżące nad Oceanem Spokojnym oraz USA, Kanadę, obszar Australii i Nowej Zelandii. Trzecie podejście lokalizuje ATR w Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej (Chiny, Japonia, Singapur, państwa koreańskie, Tajwan, Wietnam), rozpatrując USA, Australię, Kanadę i Indie jak państwa pozaregionalne, wywierające swój znaczący wpływ na państwa regionu ATR[169].

Dla potrzeb rozważań nad polityką zagraniczną Federacji Rosyjskiej bardziej racjonalne i nieznacznie tylko upraszczające problematykę rosyjskich aspiracji wobec Wschodu jest rozpatrywanie jej strategicznych interesów w perspektywie relacji z trzema dominującymi na Wschodzie państwami, z których dwa leżą na obszarze ATR: Chiny i Japonia, a także z Indiami, gdyż są to mocarstwa dominujące na kontynencie azjatyckim. Koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej zakłada, że głównym jej kierunkiem w Azji powinien być rozwój przyjacielskich stosunków dwustronnych z dominującymi krajami azjatyckimi, w tym przede wszystkim z Chinami i Indiami. Federacja Rosyjska aspiruje do roli regionalnej potęgi, partycypującej w podejmowaniu decyzji na poziomie globalnym i regionalnym[170]. Problemem pozostaje jednak kwestia degradacji gospodarczo-społecznej rosyjskiego Dalekiego Wschodu i związanej z tym realnej siły Rosji do ogrywania ról, do których aspiruje.

Ogólnie mówiąc, można uznać, że perspektywiczne ukierunkowanie polityki zagranicznej Rosji zakłada jej aktywne uczestnictwo w procesach regionalnej integracji, utrzymanie strategicznej pozycji na Dalekim Wschodzie, związanej przede wszystkim z koniecznością rozwoju Dalekiego Wschodu oraz rosyjskiej Syberii. Jest to nawiązanie do tradycyjnych rosyjskich koncepcji geopolitycznych, m.in. do Wienamina Siemonowa Tien-Szańskiego i Aleksego Wandama. Wienamin Tien-Szański uważał, że dla bezpieczeństwa i stabilności Rosji konieczny jest zrównoważony rozwój regionalny, a wzrost zaludnienia w azjatyckiej części w Federacji Rosyjskiej oraz w sąsiednich państwach azjatyckich da w rezultacie realne podstawy dla rozwoju przemysłowego azjatyckich centrów Rosji. Przestrzegał także, aby nie powielać rosyjskich pomyłek wobec Azji, przez

[168] *Azja Wschodnia na przełomie XX i XXI wieku. Przemiany polityczne i społeczne*, pod red. K. Gawlikowskiego, Warszawa 2004, s. 18, 19.

[169] *Mirowaja politika i mieżdunarodnyje otnoszenija, op. cit.*, s. 382.

[170] L. Buszynski, *Russia and Northeast Asia: aspirations and reality*, „The Pacific Review" 2000, vol. 13, nr 3, s. 400.

co rozumiał zagospodarowywanie azjatyckiej części Rosji tylko z uwzględnieniem efektów, jakie może to przynieść jej europejskiej części, a nie tylko samym terytoriom azjatyckim. Aleksy Wandam za podstawowy cel rosyjskiej geostrategii uznał konieczność umocnienia azjatyckich prowincji państwa oraz obronę szlaków komunikacyjnych i terytoriów pozwalających na ekspansję w kierunku wschodnim i południowym[171].

Generalnie można zauważyć, że coraz większe zaangażowanie Rosji w regionie ATR stanowi zmianę jakościową w rosyjskiej polityce zagranicznej, która w okresie ZSRR, w odniesieniu do problemów Wschodu koncentrowała się na stosunkach z państwami arabskimi i Indiami, traktowanymi jako główny geopolityczny sojusznik w światowej rywalizacji z krajami Zachodu[172]. Obecnie coraz ważniejsze miejsce w polityce zajmuje właśnie region ATR, co wynika z faktu, że 2/3 terytorium Rosji znajduje się w Azji i przynależy geograficznie do tego dynamicznie rozwijającego się obszaru współczesnego świata. Region ATR przyciąga coraz większą uwagę rosyjskich elit politycznych, gdyż powszechnie w literaturze rosyjskiej jest on postrzegany jako jedno z centrów ekonomicznej siły we współczesnym świecie, co powoduje, że Rosja coraz bardziej angażuje się w procesy integracji ekonomicznej na tym obszarze. Przez prawie 500 lat centrum siły i światowej gospodarki znajdowało się na Zachodzie; początkowo w regionie basenu Morza Śródziemnego, następnie przesunęło się ku północny Europy, by wreszcie przenieść się poprzez Ocean Atlantycki do Ameryki Północnej. Wiek XX był wiekiem Oceanu Atlantyckiegos, ale XXI w. będzie już wiekiem Oceanu Spokojnego, gdyż światowe centrum siły i gospodarki przesuwa się z Zachodu na Wschód. W XXI w. gospodarczą „lokomotywą" dla całego świata może stać się Azja. Wszystkie najważniejsze procesy współczesnego świata zachodzą na tym kontynencie, gdzie żyje 3 mld ludzi, wśród których połowa to osoby poniżej 25 roku życia. ATR staje się najdynamiczniej rozwijającym się regionem świata[173].

Specyfika współczesnych rosyjskich relacji Federacji Rosyjskiej z państwami azjatyckiego Wschodu wynika więc ze szczególnych właściwości tego regionu. Po pierwsze pod koniec XX w. region Azji - Pacyfiku zyskał rangę drugiego - po euroatlantyckim - pod względem znaczenia gospodarczego i politycznego. Państwa leżące nad Pacyfikiem (USA, Kanada, Japonia, Rosja i Chiny) odgrywają dużą rolę w świecie i uznaje się, że od stanu stosunków między nimi zależy

[171] J. Potulski, *„Od morza do morza" - rosyjski model kontroli nad przestrzenią Wienamina Simonowa Tien-Szańskiego*, „Studia europejskie", t. XV, Gdańsk 2006, s. 211-214.

[172] Por. N.M. Sirota, *Osnowy, geopolityki, op. cit.*, s. 111.

[173] A.M. Chazanow, *ATR w XXI wieke: perspektiwy i trudnosti razwitia*, (w:) *Mir i Rossija na progie XXI wieka: wtoryje gorczakowskije cztienija*, pod. red. A.W. Torkunowa, Moskwa 2001, s. 535.

los pokoju i bieg spraw gospodarczych w świecie[174]. Po wtóre umacnianie powiązań gospodarczych i politycznych w regionie spowodowało, że region Azji i Pacyfiku stał się nie tylko określeniem geograficznym, ale rzeczywistością polityczno-gospodarczą, tworzoną przez współpracujące ze sobą kraje. Uważa się, że jest to jeden z najważniejszych i najszybciej rozwijających się regionów świata, który szybko umacnia swój potencjał, a kraje leżące na azjatyckim wybrzeżu Pacyfiku, nazywane „azjatyckimi tygrysami", stały się przykładami rozwoju gospodarczego oraz awansu cywilizacyjnego[175]. Po trzecie region Wschodu nie jest jednolity w obszarze współpracy między położonymi tam państwami i wyboru strategii politycznych. Występują tu zarówno takie kraje, jak Japonia i Korea Południowa, uznawane w Rosji za bastion „cywilizacji atlantyzmu" na Wschodzie, jak i kraje, które, tak jak Chiny, wyraźnie dystansują się od geopolitycznego obrazu świata, w którym jedynym dominującym supermocarstwem byłoby USA. Utrudnia to tym samym wypracowanie jednolitej strategii Rosji wobec Wschodu[176]. W regionie ATR krzyżują się interesy takich regionalnych i globalnych potęg, jak USA, Japonia, Chiny i Rosja, dlatego też wybór regionalnych sojuszy na obszarze ATR ma również swoje konsekwencje dla porządku globalnego. Przyjęta strategia na tym terytorium może być kluczowa dla całej globalnej polityki Federacji Rosyjskiej[177].

Interesy rosyjskie na wschodzie są związane przede wszystkim z krajami Azji regionu Pacyfiku, a zwłaszcza z szybko rozwijającymi się Chinami i Japonią. Rozwijanie związków politycznych i ekonomicznych Rosji z tymi krajami może zapewnić jej trwałą obecność na tym ważnym obszarze współczesnego świata i dać możliwość oddziaływania na regionalną równowagę sił. W literaturze rosyjskiej wskazuje się niekiedy, że znaczenie obszaru Azji i Pacyfiku wzrosło po zwężeniu rosyjskiego „okna na Atlantyk" przez Morze Czarne i kraje nadbałtyckie. W tej sytuacji region ATR stał się dopełniającymi wrotami na ocean światowy i wysoko uprzemysłowiony świat. Zaangażowanie Rosji na obszarze Azji i Pacyfiku otwiera przed nią nowe rynki zbytu dla broni, surowców i towarów przemysłowych. Sprzyjającą okolicznością jest fakt, że poza nieuregulowanym z Japonią sporem terytorialnym nie ma w regionie większych kontrowersji, które blokowałyby współpracę Federacji Rosyjskiej z państwami regionu[178].

Dla rozumienia specyfiki rosyjskich aspiracji wobec ATR wydaje się istotne, że znajduje się tam ogromna część rosyjskiego terytorium, ale w stosunku do ekonomicznych centrów ATR jest to strefa peryferyjna, co nie pozostaje bez

---

[174] Cz. Mojsiewicz, *Państwa regionu Pacyfiku w polityce i gospodarce światowej*, (w:) *Stosunki międzynarodowe*, *op. cit.*, s. 111.

[175] *Azja Wschodnia na przełomie XX i XXI wieku...*, s. 15.

[176] A.S. Panarin, *Globalnoje politiczeskoje prognozowanije*, Moskwa 2002, s. 122, 123.

[177] W. Merkułow, *op. cit.*, s. 165-167.

[178] K.S. Gadżijew, *Wwiedienije w geopolitiku*, *op. cit.*, s. 347.

wpływu na politykę Rosji. Geograficznie rzecz ujmując, rosyjski Daleki Wschód składa się z następujących jednostek administracyjnych: z dwóch krajów - przymorskiego i chabrowskiego, czterech obwodów - amurskiego, kamczackiego, sachalińskiego i magadańskiego oraz z jednej autonomicznej republiki - Jakucji i jednego autonomicznego obwodu - żydowskiego. Obszar ten to prawie 6,2 mln km^2, czyli ponad 36% terytorium Rosji. Jest on ważny geopolitycznie, gdyż graniczy z takimi państwami, jak: Chiny, USA, Japonia, Korea Północna, Mongolia. Region ten posada znaczące zasoby surowcowe, w tym ropy naftowej i gazu ziemnego[179].

Jednakże nie przekłada się to na rzeczywistą pozycję Rosji w regionie, ponieważ jest ona raczej uwarunkowana faktem, iż rosyjski Daleki Wschód leży w strefie surowych warunków klimatycznych, jest obszarem słabo zaludnionym, z bardzo słabo rozwiniętą siecią komunikacyjną, która stworzyłaby silne i trwałe więzy europejskiej części Rosji z częścią dalekowschodnią. Dlatego region rosyjskiego Dalekiego Wschodu jest słabo zagospodarowany i słabo rozwinięty[180]. 90% tego terenu znajduje się na obszarze tzw. wiecznej zmarzliny. Trudne warunki klimatyczne na terytorium Rosji powodują, że na obszarze 6,2 mln km^2 zamieszkuje ok. 8 mln ludzi, co porównuje się niekiedy do chińskich prowincji graniczących z Rosją, gdzie np. w prowincji Heilongjiang na obszarze 469 tys km^2 żyje 35 mln ludzi. Sprzyjające osadnictwu warunki występują na rosyjskim obszarze na południu regionu, który graniczy z ChRL i Mongolią oraz przylega do trasy kolei transsyberyjskiej, stanowiącej główną arterię komunikacyjną rosyjskiej Azji. Dlatego też niezależnie od wielkości rosyjskiego Dalekiego Wschodu możliwości ekonomicznego i strategicznego rozwoju w praktyce ograniczają się do niewielkiego terytorium południowych obwodów przymorskiego i sachalińskiego[181], a więc możliwości oddziaływania Rosji są w dużym stopniu ograniczone.

Sytuację Rosji w regionie ATR komplikuje fakt zależności jej statusu w regionie Azji i Pacyfiku od „przepuszczalności" Korei i północno-wschodnich regionów Chin dla wymiany towarowej z Rosją. Jeszcze w XIX w. Rosja wydatkowała olbrzymie sumy na budowę kolei przez terytorium Mandżurii. Rywalizowała o kontrolę nad nią z Japonią i Chinami. Rosja dążyła do uzyskania na terytorium Chin kontroli nad niezamarzającymi portami, dającymi jej wyjście na Morze Żółte i Morze Wschodnio-Chińskie. Rosyjska pozycja w regionie jest więc uzależniona od stosunków z sąsiednimi państwami, a zwłaszcza z obydwoma państwami koreańskimi i Chinami.

Jednocześnie jednak podkreśla się w literaturze przedmiotu, że niezależnie od izolacji i słabego zagospodarowania region rosyjskiego Dalekiego Wschodu

---

[179] W. Merkułow, *op. cit.*, s. 164.

[180] *Wniesznaja politika Rossijskoj Federacji 1982–1999...*, s. 241.

[181] *Ibidem*, s. 242.

ma wszelkie niezbędne warunki, aby pełnić funkcję pośrednika w stosunkach gospodarczych Rosji z państwami regionu Azji i Pacyfiku, a współpraca w trójkącie Rosja - Japonia - Chiny mogłaby zdominować światową gospodarkę. Podstawy do współpracy tworzy przede wszystkim komplementarność sąsiadujących ze sobą gospodarek, a zwłaszcza:

- zasoby naturalne Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu, w tym w szczególności surowców energetycznych;
- bliskość geograficzna gospodarek Japonii, ChRL i obu państw koreańskich;
- podaż kapitału i technologii ze strony rozwiniętych gospodarek Japonii i Republiki Korei oraz taniej siły roboczej ze strony ChRL, a ogromny potencjał mało rozwiniętych wschodnich terenów Rosji[182].

Rosyjskie władze dążą do tego, aby stworzyć jak najlepsze warunki dla rozwoju rosyjskiego Dalekiego Wschodu, tak aby ten peryferyjny obszar kraju stał się jednym z wiodących centrów ekonomicznych i dzięki temu powstrzymać jego degradację społeczno-gospodarczą. Można wskazać, że władze rosyjskie podjęły próby opracowania długofalowej strategii rozwoju rosyjskiego Dalekiego Wschodu, a jednym z jej elementów jest polityka zagraniczna w regionie Azji i Pacyfiku.

Spośród rosyjskich sąsiadów na Dalekim Wschodzie osobne miejsce zajmuje Japonia, gdyż jest to państwo, z którym Rosja od zakończenia drugiej wojny światowej do dnia dzisiejszego nie ma podpisanego traktatu normalizującego stosunki dwustronne. Oba kraje przez długi okres historii stosunków dwustronnych rywalizowały ze sobą na obszarze Azji Północnej (Mandżuria, Półwysep Koreański) i prowadziły ze sobą wojny (rosyjsko-japońska 1904-1905, i radziecko-japońska w sierpniu 1945 r.). Obecnie uznaje się, że normalizacja stosunków z Japonią jest dla Rosji koniecznością, gdyż stanowi to ewentualne zabezpieczenie w przypadku rosnących aspiracji chińskich w regionie Pacyfiku. Wówczas Japonia i USA mogą stać się dla Rosji partnerem, dzięki któremu będzie można utrzymać równowagę w regionie.

Po porażce w drugiej wojnie światowej Japonia znajdowała się w całkowitej izolacji międzynarodowej, a jej terytorium było okupowane przez wojska USA. Aby odbudować swoją pozycję w stosunkach międzynarodowych, Japonia wypracowała szczególną strategię, której głównym autorem był premier i Minister Spraw Zagranicznych Shigeru Yoshida. Tak zwana doktryna Yoshidy, obowiązująca w polityce zagranicznej Japonii od lat pięćdziesiątych, zakładała: współpracę z USA i Zachodem w celu odbudowy gospodarki i dalszego rozwoju, rezygnację z czynnego uczestnictwa w międzynarodowych stosunkach politycznych i wojskowych, przyjęcie gwarancji bezpieczeństwa ze strony USA w zamian za udostępnienie swojego terytorium amerykańskim bazom wojsko-

[182] *Azja Wschodnia na przełomie...*, s. 215, 216.

wym[183]. Doktryna ta do dnia dzisiejszego wyznacza podstawy polityki zagranicznej Japonii, która jest ponadto głównym sojusznikiem USA w regionie.

Współczesna Japonia jest to kraj o ogromnych zasobach (intelektualnych, technologicznych, produkcyjnych), jakich nie ma żadne inne państwo tego regionu i mimo chwilowego spowolnienia rozwoju gospodarczego pozostaje ona jedną z największych potęg gospodarczych świata obok USA i Unii Europejskiej. Ogromna siła gospodarcza i finansowa Japonii powoduje, że potencjalnie jest ona prawdziwą potęgą geopolityczną nie tylko w regionie Azji, ale również w skali całego globu. Japonia dąży do zwiększenia swojej roli w kształtowaniu stosunków międzynarodowych tak, aby współkształtować sferę bezpieczeństwa międzynarodowego. Chce bowiem, by pozycja międzynarodowa kraju odzwierciedlała jej znaczenie dla funkcjonowania gospodarki światowej, m.in. w 2004 r. Japonia wystąpiła o stałe miejsce w Radzie Bezpieczeństwa ONZ.

We współczesnym dyskursie dotyczącym regionu Azji i Pacyfiku często pomniejsza się znaczenie Japonii, koncentrując się przede wszystkim na szybkim rozwoju gospodarczym Chin i prognozując, że to właśnie Chiny stają się liderem w tym regionie. Jednakże niedocenianie Japonii jest zbyt pośpieszne[184]. Jej aktywność w regionie Azji i Pacyfiku przyczyniła się do szybkiego awansu cywilizacyjnego całego obszaru. Japońskie inwestycje kapitałowe oraz *know – how* przyczyniły się do sukcesów gospodarczych tzw. azjatyckich tygrysów (Singapur, Tajlandia, Malezja, Indonezja), a Japonia pozostaje największym zagranicznym inwestorem w regionie[185]. Jest ona jednym z liderów regionalnej integracji na obszarze Azji i Pacyfiku oraz najważniejszym krajem dla regionu. Dominuje w ekonomii krajów ATR jako główny inwestor, a także centrum sprzedaży i rozwoju technologii, tworzy podstawowy rynek dla eksportu towarów[186].

Dlatego też Japonia pozostaje dla Rosji ważnym azjatyckim partnerem, a wzajemnym kontaktom sprzyja fakt, że obie strony są zainteresowane rozwojem stosunków dwustronnych i wzajemnie się potrzebują[187]. Władze Federacji Rosyjskiej uważają, że Japonia powinna uczestniczyć w modernizacji rosyjskiego Dalekiego Wschodu (Rosji w szczególności zależy na japońskich inwestycjach), natomiast sama Japonia jest zainteresowana wykorzystywaniem zasobów surowcowych rosyjskiej Syberii i Dalekiego Wschodu, gdyż z powodu braku własnych su-

---

[183] S. Niedziela, *Dokąd zmierza Japonia*, „Dziś" 2005, nr 1, s. 99.

[184] Por. A.G. Mulgan, *Why Japan still maters*, „Asia-Pacific Review" 2005, vol. 12, nr 2, s. 104-121.

[185] S. Niedziela, *op. cit.*, s. 100.

[186] G.M. Kostjukina, *Aziatsko-tichookeanskaja...*, s. 187; T.J. Pempel, *Gulliver in lilliput. Japan and Asian economic regionalism*, „Word Policy Journal" 1996/1997, vol. 13, nr 4, s. 13-26.

[187] Por. V. Saplin, *Russia – Japan: how to end relations asymmetry*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2007, vol. 53, nr 4, s. 98-103; W. Nester, *Japan, Russia and the northern territories: continuities, changes, obstacles, opportunities*, „Third World Quarterly" 1993, vol. 14, nr 4, s. 717.

rowców jej gospodarka jest uzależniona od dostaw z zewnątrz (geopolityczną specyfiką japońską jest brak własnych zasobów surowcowych z jednej strony, a z drugiej – dynamicznie rozwijająca się gospodarka).

Kontakty rosyjsko-japońskie stały się szczególnie intensywne po objęciu władzy w Rosji przez prezydenta Władimira Putina, którego działania na arenie międzynarodowej otworzyły nowy etap w stosunkach z Japonią[188]. We wrześniu 2000 r. prezydent Putin odbył oficjalną wizytę w Japonii, w marcu 2001 r. w Irkucku doszło do roboczego spotkania prezydenta Federacji Rosyjskiej i ówczesnego premiera Japonii, Yoshiro Mori, podczas którego podkreślono chęć kontynuowania dialogu i współpracy – zwłaszcza w takich sferach, jak współpraca na arenie międzynarodowej i rozwój stosunków gospodarczych. W styczniu 2003 r. w Rosji przebywał z wizytą premier rządu japońskiego Junichiro Kozumi. Jego wizyta zaowocowała przyjęciem dokumentu Plan działania, który zawierał założenia dotyczące wzajemnych stosunków między oboma krajami, a w szczególności zakładał:

- aktywizację rozmów dwustronnych w celu szybszego rozwiązywania powstających między dwoma krajami problemów;
- podjęcie działań mających na celu przekonanie społeczności obydwu krajów o konieczności zawarcia układu pokojowego;
- podjęcie działań dla dalszego rozwoju ruchu bezwizowego między mieszkańcami Wysp Kurylskich a obywatelami Japonii;
- poszukiwanie satysfakcjonujących obie strony form współpracy gospodarczej w rejonie Wysp Kurylskich[189].

Niezależnie jednak od wspólnych interesów ekonomicznych i od intensyfikacji wzajemnych kontaktów obecna pozycja Rosji w japońskim handlu jest wciąż niewielka[190]. W wysokości wymiany towarowej z Japonią ustępuje ona takim krajom, jak Malezja czy Tajlandia, nie wspominając już o Chinach i USA, a rola Rosji jako źródła surowców dla Japonii ciągle jest minimalna. Bez szybszego rozwoju kontaktów gospodarczych niemożliwe będzie rozwiązanie dzielących oba kraje problemów politycznych, które wciąż dominują nad kwestią rozwoju kontaktów gospodarczych i nie znajdują rozwiązania satysfakcjonującego obie strony[191].

Specyfiką wzajemnych stosunków Rosji i Japonii jest spór terytorialny, stanowiący główną przeszkodę w ich normalizacji. Konflikt dotyczy czterech wysp z południowej części łańcucha Wysp Kurylskich, które na mocy postanowień

---

[188] G. Rozman, *A chance for brea through in Russo-Japanese relations: will the logic of great power relations prevail?*, „The Pacific Review" 2002, vol. 15, nr 3, s. 325-327.

[189] *Mirowaja politika...*, s. 397; V. Pavliatenko, *A navigational chart for Russian-Japanese relations*, „Far East Affairs" 2003, vol. 13, nr 2, s. 1-10.

[190] Por. W. Merkułow, *op. cit.*, s. 174.

[191] Por. M. Galuzin, *Russia – Japan: no solutions have yet been found*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2005, vol. 51, nr 4, s. 79-87. *Rossijsko-japonskij plan diejstwij*, (w:) W. Merkułow, *op. cit.*, s. 404-424.

konferencji w Jałcie zostały zajęte przez wojska radzieckie w 1945 r. Japonia nie pogodziła się z tym faktem i stale zabiega o zwrot czterech największych południowych wysp nazywanych przez Japończyków „terytoriami północnymi". Jest to obszar 4 996 tys km^2, na którym przed 1945 r. zamieszkiwało 16,5 tys. Japończyków. Rzeczywisty rozwój stosunków rosyjsko-japońskich w praktyce jest niemożliwy bez rozwiązania sporu terytorialnego.

Rosja nie jest skłonna zrezygnować ze spornych wysp, gdyż, jak się wskazuje, kraj, który doznał znacznego osłabienia po rozpadzie ZSRR nie jest gotowy stracić dalszych części swojego terytorium[192]. Poza wymiarem prestiżowym za koniecznością zachowania południowej części Wysp Kurylskich w składzie Rosji przemawiają trzy ważne geopolityczne argumenty: zabezpieczenie swobodnego wyjścia floty rosyjskiej na Pacyfik (przez Cieśninę Kanaszyrską oddzielającą Kuryle od Japonii przechodzi jedna z trzech głównych dróg wyjścia floty rosyjskiej na Pacyfik), zabezpieczenie bariery przeciwko niewidocznemu przeniknięciu sił obcych państw do strategicznego dla Rosji basenu Morza Ochockiego (Kuryle są traktowane jako naturalna przeszkoda ochraniająca Morze Ochockie, na wyspach tych znajdują się niezamarzające porty, stanowiące bazę dla rosyjskiej marynarki) ponadto wartość biozasobów Wysp Kurylskich i otaczających ich wód ocenia się na ok. 2,5 trilliona dolarów[193].

Rosjanie, podkreślając przynależność Wysp Kurylskich do Rosji, przypominają, że: 1) Wyspy Kurylskie zostały przez nich odkryte i zagospodarowane w XVII w., ludność miejscowa stała się poddanymi cara rosyjskiego; 2) Umowy między Japonią a Rosją z 1855 r. i 1875 r. zobowiązywały obie strony do rozwijania pokojowych i dobrosąsiedzkich kontaktów. Zostały one zerwane przez japońską agresję w 1904 r. W jej wyniku Rosja została zmuszona do zawarcia traktatu w Portsmouth, na którego podstawie Japonia zawłaszczyła południową część Sachalinu wraz z przyległymi wyspami; 3) Deklaracja Poczdamska z 26 lipca 1945 r., ogłoszona przez rządy USA, Wielkiej Brytanii i Chin z żądaniem od rządu japońskiego bezwarunkowej kapitulacji, ograniczała japońską suwerenność do wysp Honsiu, Hokkaido, Kiusiu i Sikoku. Akt kapitulacji Japonia podpisała 2 września 1945 r., armia radziecka przyjęła kapitulację japońskich wojsk na Wyspach Kurylskich, co wynikało z umowy o przekazaniu ich ZSRR; 4) Japonia rozpoczęła i przegrała wojnę, uznała decyzje podjęte w Jałcie i Poczdamie przez zwycięskie mocarstwa. Ta zgoda rozciąga się więc także na decyzje mocarstw dotyczące Wysp Kurylskich[194].

---

[192] *Azja Wschodnia na przełomie...*, s. 109.

[193] *Wniesznaja politika Rossijskoj Federacji 1992–1999...*, s. 258; N. Narochnitskaya, *Russians want back what was taken from them*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2005, vol. 51, nr 3, s. 180; A.F. Klimenko, *Kuril Islands and Russia's security*, „Military Thought" 2002, vol. 11, nr 3, s. 113-117.

[194] N. A. Nartow, *op. cit.*, s. 394-395.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że dla Japonii odzyskanie „terytoriów północnych" jest celem narodowym od 1947 r. Zdecydowanie domaga się ich zwrotu i uzależnia zawarcie traktatu pokojowego z Rosją od powrotu do Japonii „terytoriów północnych". Jej zdecydowane stanowisko uniemożliwia rozwój stosunków, a przede wszystkim podpisanie traktatu pokojowego, którego zawarcie uzależnia od rozwiązania sporu terytorialnego. Wydaje się, że kontrowersje rosyjsko-japońskie w najbliższym czasie nie zostaną rozwiązane, niezależnie od faktu, że strategia polityki zagranicznej Japonii na XXI w. zakłada, iż powinna ona dokonać zasadniczej rewizji swej zimnowojennej polityki wobec Rosji, która jest obszarem wielkich możliwości dla japońskiej polityki zagranicznej i należy podjąć dyskusję na temat problemu terytorialnego w szerokiej perspektywie[195].

W obecnej sytuacji we wzajemnych stosunkach dwustronnych rząd japoński zakłada formalne oddzielenie polityki od ekonomii, co oznacza możliwość współpracy gospodarczej przy odłożeniu wszelkich rozmów politycznych, dotyczących kwestii spornych. Japonia jest uzależniona od zewnętrznych źródeł surowców energetycznych, a jej zapotrzebowanie na nie będzie jeszcze wzrastać[196]. Dlatego też Japonia wyraża zainteresowanie budową rurociągów ropy naftowej i gazu ziemnego z terytorium Wschodniej Syberii, prowadzącego do regionu Azji i Pacyfiku. Japonia jest w coraz większym stopniu zainteresowana współpracą z Rosją gdyż dywersyfikacja źródeł dostaw staje się sprawą priorytetową w sytuacji napiętej sytuacji w rejonie Iraku i wokół Iranu, który jest jednym z najważniejszych dostawców ropy na rynek japoński. Japonia chciałaby ograniczyć swoją zależność od ropy naftowej z regionu Bliskiego Wschodu z 90% do 80%, a z pomocą rosyjskich zasobów na Dalekim Wschodzie nawet do 60%.

W 2002 r. Minister Spraw Zagranicznych Japonii Yoriko Kawaguczi podczas wizyty we Władywostoku podkreślał, że gospodarka rosyjska i japońska mogą wzajemnie się uzupełniać, a wzrost eksportu rosyjskich surowców naturalnych do Japonii może przyczynić się do rozwoju współpracy i zaufania między oboma krajami[197]. Japonia zaangażowała się także w realizację projektów „Sachalin – 1" oraz „Sachalin – 2", obejmujących budowę zakładu skraplania gazu, którego produkcja będzie eksportowana do Japonii[198]. Ponadto, z uwagi na rosnące zapotrzebowania na surowce energetyczne, władze Japonii lobbują na rzecz budowy rurociągu łączącego „Sachalin – 1" z wyspą Hokkaido, co oznaczałoby, jak wskazują analitycy rosyjscy, że będzie to pierwsza linia transportowa surowców ener-

[195] *Azja Wschodnia na przełomie...*, s. 108-109.

[196] S.G. Łuzjanin, *Wostocznaja politika Władimira Putina*, Moskwa 2007, s. 380, 381.

[197] N. Kurt, *Dalniewostocznij treugolnik*, „Rossija w Globalanoj Politikie" 2006, nr 4, s. 84.

[198] P. Boschee, *Exxon Mobil marks milestone with Sakhalin 1 start-up*, „Offshore" 2005, vol. 65, nr 12, s. 38; G. Feller, *What's behind push to develop Russian Far East?*, „Pipeline & Gas Journal" 2004, vol. 237, nr 1, s. 87; G.V. Rubinshetein, *The „Sakhalin Project"*, „Chemistry and Technology of Fuels and Oils" 2004, vol. 40, nr 2, s. 118-120.

getycznych łącząca bezpośrednio Japonię z drugim państwem – w tym przypadku Rosją[199]. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rosji podaje także, że toczą się rozmowy nad udziałem japońskiego biznesu w budowie rurociągu „Wschodnia Syberia - Ocean Spokojny". Generalnie w rozmowach dwustronnych podnosi się przede wszystkim problemy ekonomiczne, a zwłaszcza problem rozwoju infrastruktury rosyjskiego Dalekiego Wschodu i problemy dostaw surowców energetycznych z Rosji do Japonii[200].

Z uwagi na stopniowo rozwijającą się współpracę gospodarczą, wzrost wymiany towarowej, pojawienie się inwestycji japońskich w Rosji[201] i konieczność wzajemnej współpracy uzupełniających się gospodarek sami Rosjanie, mimo sporów terytorialnych i braku traktatu pokojowego, uważają stosunki z Japonią za zadowalające i nie widzą konieczności dążenia do ich uregulowania na podstawie dwustronnego traktatu. Rzeczywista normalizacja stosunków dwustronnych i rozwój wzajemnej współpracy gospodarczej jest jednak możliwy poprzez rozwiązanie sporu terytorialnego, formalną normalizację stosunków i zawarcie traktatu pokojowego. Wymaga to, aby obie strony dostrzegały pożytki gospodarcze i polityczne z takiej współpracy. Politycznymi warunkami normalizacji stosunków dwustronnych mogą stać się: 1) dobre stosunki obydwu stron z USA; 2) wspólne obawy przed chińską dominacją w regionie; 3) wspólna chęć rozwiązania problemu Półwyspu Koreańskiego[202]. Rozwiązanie sporu terytorialnego pomiędzy obydwoma państwami i normalizacja stosunków dwustronnych jest dopiero kwestią przyszłości i nie będzie to proces łatwy, gdyż każde z nich ma własne wizje rozwiązania problemu, a z uwagi na wartość Wysp Kurylskich dla obu stron żadna z nich nie jest gotowa na daleko idące kompromisy.

Ze względu na skomplikowany charakter stosunków wzajemnych z Japonią jednym z najważniejszych partnerów Rosji w regionie Azji stała się w ostatnich latach Chińska Republika Ludowa (ChRL). ChRL jest jednym z najważniejszych państw współczesnego świata. Zajmuje terytorium 9,6 mln km^2 i będąc jednym z największych krajów świata, ma zarazem najwięcej ludności – na początku XXI w. żyje tu ponad 1 mld 200 mln ludzi. Chińskie siły zbrojne to jedna z największych armii świata, licząca około 2 mln i dysponująca arsenałem nuklearnym. Obecnie Chiny są dla Rosji kluczowym partnerem nie tylko w regionie azjatyckim, ale także w globalnych relacjach międzynarodowych[203].

Jeszcze do niedawna Chiny były krajem zacofanym i jednym z biedniejszych państw świata, jednakże podjęte reformy gospodarcze diametralnie zmieniły tę

---

199 N. Kurt, *op. cit.*, s. 85.

200 S.G. Łuzjanin, *op. cit.*, s. 377, 378.

201 *Ibidem*, s. 379-384.

202 G. Rozman, *op. cit.*, s. 328, 329.

203 G. Logvinov, *The Shanghai Cooperation Organization – a new qualitative step forward*, „Far Eastern Affairs" 2003, vol. 30, nr 3, s. 28.

sytuację. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że od końca lat siedemdziesiątych, kiedy to podjęto pierwsze reformy gospodarcze, tempo rozwoju gospodarczego Chin było wyjątkowo wysokie i sięgało nawet kilkunastu procent wzrostu PKB rocznie. Właśnie ten rozwój i towarzyszący mu skok cywilizacyjny postawiły kraj w centrum uwagi nie tylko w skali regionu, ale także w skali globalnej. O rosnącej roli Chin w świecie świadczy fakt, że od lat dziewięćdziesiątych w USA w odniesieniu do tego państwa zaczęto używać określenia „rywal" w kontekście gospodarczym i politycznym[204].

Chiny z uwagi na swój gwałtowny rozwój gospodarczy, potencjał demograficzny i militarny znalazły się w ostatnich dekadach XX w. w centrum uwagi światowej i coraz częściej są postrzegane jako jeden z najważniejszych biegunów współczesnego środowiska międzynarodowego. Gwałtowny rozwój gospodarczy kraju stał się jednym z najbardziej spektakularnych wydarzeń przełomu XX i XXI w. Z uwagi na rosnącą rolę Chin coraz częściej zwraca się także uwagę na zakorzenione w historii i kulturze chińskiej specyficzne postrzeganie świata. Zgodnie z nim państwo to obejmuje dwie strony: właściwą „chińską strefę", do której zalicza się Koreę, Wietnam, a czasem nawet Japonię – strefę środkowoazjatycką, zamieszkiwaną przez niebędących Chińczykami Mandżurów, Mongołów, Ujgurów, ludy tureckie i Tybetańczyków, która musi być kontrolowana ze względów bezpieczeństwa – oraz „zewnętrzną strefę" barbarzyńców, od których oczekuje się, że będą Chinom składać daninę i uznawać ich wyższość. Współczesna „strefa chińska" ma składać się z: centralnego ośrodka zamieszkiwanego przez rdzennych Chińczyków Han, położonych nieco dalej prowincji, które są częścią Chin, ale mają znaczną autonomię, prowincji stanowiących pod względem prawnym część Chin, lecz zamieszkałych przez duże grupy ludności z innych kręgów kulturowych (Tybet, Xinjiang), kraje z ludnością chińską, które na ustalonych warunkach są częścią lub zostaną przyłączone do Chin (Hongkong, Tajwan), kraje z przewagą ludności chińskiej (Singapur), wpływowe społeczności chińskie w Tajlandii, Wietnamie, Malezji, Indonezji i na Filipinach oraz kraje niechińskie (Korea Północna i Południowa, Wietnam), które posiadają jednak wiele elementów chińskiej konfucjańskiej kultury[205]. Postrzeganie Chin przez pryzmat budowy „Wielkich Chin" ma swoje odzwierciedlenie także w literaturze rosyjskiej, w której przyznaje się, że istnieją wszelkie oznaki kształtowania się „Wielkich Chin" lub „ogólno chińskiego" rynku, budowanego na podstawie związków etnicznych i kulturowych między społecznościami chińskimi w poszczególnych państwach regionu. „Wielkie Chiny" w XXI w. mogą stać się realnym obiektem geopolitycznym, który będzie regulował życie społeczności chińskiej rozsianej po całym świecie[206].

---

[204] *Azja Wschodnia na przełomie...*, s. 164.
[205] S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 280, 281.
[206] N.A. Nartow, *op. cit.*, s. 369-370.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że współczesne Chiny, korzystając ze swojego potencjału, postawiły sobie dwa cele wobec środowiska zewnętrznego: po pierwsze stać się centrum kultury chińskiej, państwem-ośrodkiem i cywilizacyjnym magnesem, ku któremu będą ciążyć wszystkie chińskie społeczności, a po drugie odzyskać dzięki temu utraconą w XIX w. tradycyjną pozycję mocarstwa-hegemona w Azji Wschodniej[207]. Współczesne władze chińskie starają się więc realizować wizję Chin jako mocarstwa w regionie Azji i Pacyfiku[208] i w Pekinie nie ukrywają swoich aspiracji mocarstwowych. Z kolei sąsiedzi Chin, tacy jak Japonia, Korea Południowa, Rosja, Wietnam, muszą brać pod uwagę chińskie aspiracje, które budzą ich zaniepokojenie, i liczyć się z nimi nawet przy założeniu, że Chiny, aby realnie myśleć o dominacji w regionie i we współczesnym świecie oraz dogonieniu największych światowych potęg, muszą poświęcić jeszcze dwie, trzy dekady na wewnętrzny rozwój i modernizację.

Specyfika kontaktów Federacja Rosyjska – ChRL wynika z faktu, że od momentu powstania ChRL (1949) do rozpadu ZSRR (1991) stosunki między tymi państwami charakteryzowały się dużą zmiennością. Lata 1949–1959 były okresem demonstracyjnej przyjaźni. Problemem w stosunkach dwustronnych stał się jednak fakt, że ZSRR, udzielając Chinom dużej pomocy gospodarczej, jednocześnie podejmował działania wasalizujące i podporządkowujące je swoim interesom. W latach 1959–1969 Chiny, uwolniwszy się z pełnienia funkcji „młodszego partnera", zaczęły przekształcać się z sojusznika ZSRR w jego coraz ostrzejszego krytyka, a nawet rywala. W tym okresie oba państwa zminimalizowały swe więzi we wszystkich dziedzinach, demonstrując otwartą wrogość polityczną i ideologiczną. Kulminacją obustronnej niechęci stały się graniczne konflikty zbrojne w 1969 r., które mogły przerodzić się w otwartą wojnę. W latach 1970–1980 nastąpiło załagodzenie najbardziej konfliktowych sytuacji, ale doszło jednocześnie do zamrożenia stosunków wzajemnych i kontynuowania konfrontacji politycznej na arenie międzynarodowej[209]. W 1972 r. nastąpiła normalizacja stosunków między ChRL a USA. Oficjalna wizyta prezydenta Nixona w Chinach spowodowała, że w światowej rywalizacji dwóch mocarstw stały się one sojusznikiem USA w walce przeciwko ZSRR. 3 kwietnia 1979 r. Stały Komitet Ogólnochińskiego Zgromadzenia Przedstawicieli Ludowych ChRL podjął decyzję o nieprzedłużaniu zawartego w 1950 r. Układu o przyjaźni, sojuszu i pomocy wzajemnej po jego wygaśnięciu w 1980 r.

Poprawę stosunków pomiędzy Rosją a Chinami przyniosło ostatnie dziesięciolecie istnienia ZSRR – od stopniowej odwilży w stosunkach wzajemnych, aż

[207] S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, *op. cit.*, s. 282

[208] A. Kołodziejczyk, *Chińskie wizje rzeczywistości międzynarodowej*, (w:) *Porządek międzynarodowy...*, s. 356.

[209] B. Rychłowski, *Stosunki Chiny – Rosja w okresie transformacji*, (w:) *Rosja – Chiny dwa modele transformacji*, pod red. K. Gawlikowskiego i R. Paradowskiego, Toruń 2001, s. 18, 19.

do objęcia funkcji przywódcy ZSRR przez Michaiła Gorbaczowa, który doprowadził do normalizacji stosunków dwustronnych i spotkania na szczycie szefów obydwu państw w Pekinie w maju (15–18) 1989 r. Spotkanie to było momentem przełomowym w stosunkach dwóch wielkich państw i zakończyło konfrontację między nimi. Okres ten skończył się wraz z rozpadem ZSRR, który, jak się wskazuje, zaskoczył władze chińskie, zmuszając je do przewartościowania polityki zagranicznej. Dotychczasowa sytuacja ZSRR: istnienie słabnącego, ale ustrojowo i ideologicznie pokrewnego Chinom państwa, była najkorzystniejszym dla Chin stanem[210]. Wśród władz chińskich zaczęło narastać przekonanie, że ZSRR „zbacza z drogi socjalizmu", z czego zrodziła się krytyka przemian zachodzących w nim. Dopiero, kiedy uznano, że nie da się już odwrócić procesów, które zaszły w ZSRR, władze chińskie zrozumiały konieczność pogodzenia się z faktem, iż wybrał on odmienną drogę od Chin[211].

W maju 1991 r. delegacja chińska, na czele z Jiang Zeminem, podpisała porozumienie w sprawie przebiegu granicy radziecko-chińskiej w jej wschodniej części, co miało zakończyć wszelkie konflikty graniczne między obydwoma krajami (demarkację uznano za zakończoną w 1997 r.). Po rozpadzie ZSRR pierwszy prezydent Rosji Borys Jelcyn odwiedził w grudniu 1992 r. Chiny, potwierdzając uznanie przez Federację Rosyjską wszelkich zobowiązań międzynarodowych nieistniejącego już Związku Radzieckiego. Na zakończenie wizyty przywódcy Chin i Rosji podpisali wspólne oświadczenie o woli dalszego rozwijania przyjaznych i wzajemnie korzystnych stosunków dobrosąsiedzkich, co stało się podstawą do dynamicznego rozwoju stosunków dwustronnych i regularnych spotkań przywódców obu państw.

W 1994 r. podczas wizyty sekretarza Komunistycznej Partii Chin Jiang Zemina w Moskwie podpisano deklarację o ustanowieniu między Rosją a Chinami stosunków konstruktywnego partnerstwa, opartego na zasadach „równości, wzajemnego zaufania i przyjaźni", a podczas szczytu rosyjsko-chińskiego w 1996 r. w Pekinie potwierdzono tę deklarację, kładąc nacisk na strategiczne współdziałanie w XXI w. Był to moment przełomowy w dwustronnych stosunkach pomiędzy tymi krajami. Wówczas to w Federacji Rosyjskiej doszło do zmiany Ministra Spraw Zagranicznych i do przeorientowania polityki zagranicznej. Rosja, stopniowo rezygnując z prozachodniego kursu, zaczęła poszukiwać innych partnerów politycznych i gospodarczych. Wybór takiego partnera, innego niż Zachód, był prosty: Chiny jako wschodząca potęga polityczna i gospodarcza stały się dla niej najatrakcyjniejszym sojusznikiem[212].

Podczas czwartego spotkania przywódców obydwu państw w Moskwie w 1997 r. wydano Wspólne oświadczenie w sprawie wielobiegunowości świata

[210] *Ibidem*, s. 20.
[211] J. Abkowicz, *op. cit.*, s. 40.
[212] R. Legvold, *op. cit.*, s. 64.

i ustanowienia nowego ładu międzynarodowego, w którym Borys Jelcyn i Jiang Zemin zadeklarowali wspólne dążenie do zmiany struktury ładu międzynarodowego i stworzenia bardziej zrównoważonego świata wielopolarnego[213]. Kolejne spotkania przywódców Rosji i Chin miały miejsce w listopadzie 1997 r., w listopadzie 1998 r. i w grudniu 1999 r. Także następca Borysa Jelcyna na stanowisku prezydenta Rosji Władimir Putin w jedną z pierwszych podróży zagranicznych udał się do Pekinu, gdzie wspólnie z przywódcą Chin zapowiedział podjęcie prac nad zawarciem układu o dobrosąsiedztwie, przyjaźni i współpracy. Wówczas ogłoszono Deklarację pekińską, w której podkreślono, że Chiny i Rosja odrzucają hegemonizm, politykę użycia siły i politykę blokową oraz sprzeciwiają się naruszaniu podstawowych zasad prawa międzynarodowego, groźbą użycia siły oraz ingerencją w wewnętrzne sprawy innych krajów[214].

Rosyjsko-chiński układ o współpracy został ostatecznie podpisany 16 lipca 2001 r.[215], a potwierdzeniem partnerstwa obu krajów w XXI w. stała się intensywna współpraca gospodarcza w ramach Szanghajskiej Organizacji Współpracy, która oprócz Rosji i Chin obejmuje także kraje Azji Centralnej, a ponadto, co było symbolicznym wydarzeniem, współpraca militarna i wspólne manewry wojskowe w 2005 r. Strona rosyjska dąży do uczynienia z Chin jednego ze swoich głównych sojuszników i stara się nie doprowadzić do sytuacji, w której na powrót stałyby się przeciwnikiem Rosji. Podkreśla, że poglądy obu stron na sprawy międzynarodowe są zbliżone, dzięki czemu możliwa jest trwała współpraca i strategiczne partnerstwo między oboma krajami. W rosyjskiej publicystyce wskazuje się, iż wszystkie współczesne kraje muszą się liczyć z rosnącą potęgą Chin, nawet te, które nie są zainteresowane w rozwoju i stabilności państwa chińskiego. Problemem polityki zagranicznej wielu państw jest próba odpowiedzi na pytanie o rodzaj przyszłych stosunków z Pekinem. Rosja na przełomie XX i XXI w. dokonała niełatwego, ze względu na historię wzajemnych stosunków, wyboru nastawionego na rozwijanie strategicznego partnerstwa z Chinami[216].

Wybór ten oznaczał ostateczne pożegnanie się Federacji Rosyjskiej z nadziejami na dobrą współpracę z państwami Zachodu i zachodnimi strukturami polityczno-wojskowymi. Sojusz rosyjsko-chiński stał się odpowiedzią Rosji na procesy rozszerzania NATO na Wschód mimo jej sprzeciwu. Porozumienie Moskwy i Pekinu zakłada, że żadna ze stron nie będzie uczestniczyła w żadnych so-

---

[213] B. Lo, *The long sunset of strategic partnership Russia's evolving China policy*, „International Affairs" 2004, vol. 80, nr 2, s. 295.

[214] J. Abkowicz, *op. cit.*, s. 42-47.

[215] *Dogowor o dobrososiedstwie, drużbie i sotrudniczestwie mieżdu Rossijskoj Federaciej i Kitajskoj Narodnoj Respublikoj*, (w:) W. Merkułow, *op. cit.*, s. 425-433.

[216] S. Prichodko, *Moskwa – Pekin: my nużny drug drugu*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2004, nr 2, s. 166, 167.

juszach, które mogą przynieść uszczerbek drugiej stronie[217], dlatego współpraca Rosja – NATO stała się coraz bardziej wątpliwa[218].

Wybór Chin jako strategicznego partnera nie był łatwy. Rosjanie, zdając sobie sprawę z zagrożeń płynących z chińskiej strony, obawiając się także, że z uwagi na gospodarczą ekspansję Chin będą ogrywali w tym sojuszu rolę „młodszego partnera"[219], musieli jednak szukać alternatywy dla prozachodniego kierunku w polityce zagranicznej. Fiasko prozachodniej strategii wymusiło na Federacji Rosyjskiej związanie się strategicznym sojuszem z Chinami. W latach dziewięćdziesiątych w rosyjskim postrzeganiu Chin nastąpiła pozytywna zmiana i powszechnie przyjęto, że sojusz ten jest koniecznością dla Rosji, aby zachować równowagę sił w świecie, zakłóconą przez rozpad ZSRR i aspiracje USA do roli jedynego supermocarstwa, mającego decydujący głos w rozwiązywaniu wszelkich problemów międzynarodowych[220].

W rosyjskiej literaturze przedmiotu, podejmując problem partnerstwa Rosji z Chinami, podkreśla się, że jest ono wynikiem pragmatycznego postępowania obu stron, gdyż obecnie ich wspólne interesy przeważają nad potencjalnymi konfliktami, a sukcesem polityki Władimira Putina w relacjach z Chinami było przejście w latach 2001–2006 od deklaracji do systematycznej realizacji pragmatycznej, wywołanej rzeczywistymi potrzebami, strategii przynoszącej korzyści obu stronom[221]. Podstawą partnerstwa rosyjsko-chińskiego jest wspólnota interesów i podobna ocena sytuacji międzynarodowej. Po pierwsze oba kraje podobnie postrzegają strukturę pozimnowojennego porządku światowego i jest to wizja zdecydowanie opozycyjna wobec świata jednopolarnego z hegemonią USA. Wspólnie domagają się większej roli ONZ w podejmowaniu globalnych decyzji i nie zgadzają się na zachodnią koncepcję: „ograniczonej suwerenności" i „interwencji humanitarnych". Aspirują do utworzenia wielopolarnego świata, w którym kilka światowych potęg: USA, Federacja Rosyjska, Chiny, Indie, UE i Japonia kolektywnie podejmowałyby decyzje o największym znaczeniu. Po drugie Moskwa i Pekin mają wspólne interesy w sferze bezpieczeństwa. Zajmują podobne stanowiska w kwestiach wojny z terroryzmem, problemu rozprzestrzeniania broni jądrowej i rozwiązywania problemów międzynarodowych. Oba kraje wspierają się w kwestiach bezpieczeństwa: Pekin wspiera Moskwę w kwestii czeczeńskiej, uznaje dominującą rolę Rosji w Azji Środkowej, natomiast Rosja wspiera Pekin w sprawach Tybetu i Ujgurów (mniejszości etnicznej zamieszkującej północno-zachodnie Chiny i przejawiającej tendencje separatystyczne),

[217] S.G. Łuzjanin, *op. cit.*, s. 321.

[218] Por. B. Russett, A.C. Stam, *Courting disaster: an expanded NATO vs. Russia and China*, „Political Science Quarterly" 1998, vol. 113, nr 3, s. 361-382.

[219] Por. A.S. Panarin, *Globalnoje politiczeskoje prognozowanije, op. cit.*, s. 125-139.

[220] Por. A. Lukin, *Russia's image of China...*, s. 5-39.

[221] S.G. Łuzjanin, *op. cit.*, s. 320.

a także popiera politykę „jednych Chin" w relacjach Chiny–Tajwan. Po trzecie oba kraje mają wspólne interesy ekonomiczne, wynikające z faktu dopełniania się gospodarek obydwu państw, a podstawą współpracy gospodarczej staje się Szanghajska Organizacja Współpracy[222].

Obecnie obie strony są przede wszystkim zainteresowane stabilizacją i zachowaniem równowagi sił w regionie Azji i Pacyfiku. Wskazuje się niekiedy, że sojusz ten jest wyraźnie skierowany przeciwko hegemonii USA w świecie i w regionie ATR, gdyż współpraca Rosji i Chin zagraża mocarstwowym aspiracjom USA w regionie. Geograficzna bliskość rosyjskiego Dalekiego Wschodu i Chin w połączeniu z brakiem rozbudowanych szlaków komunikacyjnych z europejskiej części Rosji na Daleki Wschód czyni współpracę z Chinami koniecznością dla rozwoju tego regionu i powstrzymania jego degradacji cywilizacyjnej, demograficznej oraz ekonomicznej. Chińska i rosyjska gospodarka w wielu wymiarach uzupełniają się. Chiny mogą dostarczać do rosyjskiej części Azji towary rolne i spożywcze, są wielkim rynkiem zbytu, a także źródłem zagranicznych inwestycji. Chiny natomiast są zainteresowane surowcami energetycznymi pochodzącymi z rosyjskiej Syberii, bez których energochłonna gospodarka chińska nie będzie mogła utrzymać swojego tempa rozwoju i dlatego zależy im na długotrwałej współpracy z Rosją i zapewnieniu sobie stałego źródła surowców[223].

Źródłem zbliżenia między oboma państwami jest zagrożenie rozprzestrzenianiem się w regionie Azji Środkowej fundamentalizmu islamskiego, który z jednej strony zagraża południowym granicom Rosji, a z drugiej może wpłynąć destabilizująco na zachodnie prowincje Chin (Autonomiczny Region Ujgurów – Xinjiang), zamieszkałe głównie przez muzułmanów, którzy nie kryją swojej niechęci do polityki chińskiej, zmierzającej do powstrzymania separatystycznych dążeń mniejszości narodowych i zasiedlenia prowincji chińskimi osadnikami[224]. Ponadto oba kraje mają świadomość, że strategiczny region Azji Środkowej, bogaty w surowce energetyczne, wywołuje zainteresowanie wielu światowych mocarstw – na czele z USA, które chciałyby zdobyć kontrolę nad zasobami regionu i strategicznymi korytarzami transportowymi. Współpraca rosyjsko-chińska ma zabezpieczyć interesy obydwu krajów i nie dopuścić do rozszerzania się wpływów innych mocarstw[225].

---

[222] B. Lo, *The long sunset of strategic...*, *op. cit.*, s. 296, 297.

[223] Por. Ch. E. Ziegler, *The energy factor in China's foreign policy*, „Journal of Chinese Political Science" 2006, vol. 11, nr 1, s. 1-23; P.K. Lee, *China's quest for oil security: oil (wars) in the pipeline?*, „The Pacific Review" 2005, vol. 18, nr 2, s. 265-301.

[224] K.S. Gadżijew, *Wwiedienije w geopolitiku*, *op. cit.*, s. 348, 349.

[225] Por. A. Klimenko, *Russia and China as strategic partners in Central Asia: a way to improve regional security*, „Fast Eastern Affairs" 2005, vol. 33, nr 2, s. 1-20; S.J. Blank, *The Eurasian energy triangle: China, Russia and the Central Asia states*, „Brown Journal of Foreign Affairs" 2006, vol. 12, nr 2, s. 53-67.

W rosyjskiej literaturze przedmiotu wskazuje się także, że ChRL może stać się konstruktywnym partnerem Federacji Rosyjskiej, przede wszystkim dlatego, że chińskie władze są zainteresowane w istnieniu silnej, jednolitej i rozwijającej się Rosji. Interesom szybko rozwijających się Chin może bowiem zagrażać ekonomiczny, militarno-polityczny potencjał Japonii i USA. Dlatego też Chińczycy dążą do zbilansowania sił w regionie, m.in. za pomocą współpracy rosyjsko-chińskiej[226].

Niezależnie jednak od rozwijających się stosunków między oboma krajami w ocenie rosyjskiej Chiny są nadal traktowane z dużą ostrożnością jako potencjalny konkurent w regionie i zagrożenie dla azjatyckich terytoriów rosyjskich. Mimo deklarowanego „strategicznego partnerstwa" w XXI w. oba państwa dzieliło w przeszłości niemało kontrowersji, które mogą w każdej chwili odżyć. Dlatego m.in. ustanowienie dobrosąsiedzkich stosunków z Japonią staje się koniecznością w perspektywie mogących narodzić się w każdej chwili rozbieżności z ChRL i wówczas strategiczny sojusz z Tokio i Waszyngtonem może okazać się niezbędny dla utrzymania pozycji w regionie[227]. Problemem w stosunkach między obysdwoma państwami mogą stać się różnice w ocenie podziału wpływów na Półwyspie Koreańskim oraz w Azji Środkowej[228].

Wskazuje się także, że większość zagrożeń dla Rosji w regionie ATR jest związana z Chinami. Władze Federacji Rosyjskiej ssą przede wszystkim zaniepokojone możliwością chińskiej ekspansji na słabo zaludnione tereny rosyjskiej Syberii i Dalekiego Wschodu. Rosnące osadnictwo chińskie, konieczność sprowadzenia siły roboczej z Chin do pracy przy wydobyciu surowców może doprowadzić do zmiany stosunków demograficznych w regionie. Wskazuje się także, że wraz ze wzrostem geopolitycznych ambicji Chin i narastaniem społeczno-ekonomicznych problemów kraju może on bardzo łatwo przekształcić się z partnera w kraj wrogi. Ponadto rosyjscy analitycy przyznają, że istnieje możliwość zawiązania partnerstwa japońsko-chińskiego, które zmieni na niekorzyść Rosji geopolityczną sytuację w regionie[229]. Dlatego też w niektórych publikacjach tworzy się scenariusze działań, które miałyby zapobiec dominacji Chin w regionie. Między innymi pojawiły się koncepcje, aby Chiny, będące potencjalnym przeciwnikiem geopolitycznym dla Rosji, oddzielić od rosyjskiej Azji Środkowej i Indii, co ograniczyłoby zagrożenie z ich strony dla Federacji Rosyjskiej. W tym celu Rosja winna wspierać lokalne separatyzmy, które zagrażają jedności Chin. W szczególności należałoby podjąć działania wspierające separatystów w Xinjangu, zamieszkałym przez ludność muzułmańską Ujgurów i Kazachów, a także wspierać aspiracje niepodległościowe Tybetu. Wskazuje się, że

[226] A.M. Chazanow, *op. cit.*, s. 540, 541.
[227] *Wniesznaja politika Rossijskoj Federacji 1992–1999...*, s. 258.
[228] B. Lo, *The long sunset of strategic...*, s. 307, 308.
[229] N.N. Aszenkampfs, S.W. Pogorelskaja, *Sowriemiennaja geopolityka*, Moskwa 2005, s. 166.

na obszarze eurazjatyckim najważniejszymi geopolitycznymi przeciwnikami na południu są Turcja i potencjalnie właśnie Chiny, a potencjalnymi sojusznikami: Irak, Iran, Afganistan, Pakistan, Indie, Korea, Wietnam i Japonia[230].

W rosyjskiej literaturze przedmiotu uznaje się, że aktualna polityka Chin tak naprawdę jest nastawiona przede wszystkim na strategiczne zyskanie czasu koniecznego dla rozwoju potencjału ekonomicznego i militarnego do takiego poziomu, aby mogły one stać się mocarstwem światowym. Chiny dążą do stworzenia przestrzeni „Wielkich Chin", uzyskania statusu regionalnej potęgi, dominującej w regionie Azji Wschodniej, aby tą drogą przekształcić państwo w supermocarstwo zdolne przeciwstawić się nie tylko potędze USA, ale też całej cywilizacji zachodniej[231]. Chiny chcą stać się równorzędnym partnerem dla Zachodu zarówno pod względem potencjału gospodarczego, jak i militarnego. Przyznaje się także, iż znacznie Rosji w regionie wynika z faktu, że „rosyjska karta" jest potrzebna Chinom w stosunkach z USA, Japonią i Unią Europejską, ale Rosja jest także ważna dla każdego z tych państw w stosunkach z Chinami, co czyni z niej swoisty „języczek u wagi" w regionie Azji i Pacyfiku[232]. W podobny sposób można postrzegać także stosunek Federacji Rosyjskiej do sojuszu z Chinami – dla Rosjan „chińska karta" stanowi niezbędny element do odbudowy swojego mocarstwowego statusu międzynarodowego i utrzymania równowagi w stosunkach z Zachodem[233].

Rosyjskim partnerem na Wschodzie są również położone w Azji Południowej Indie, które zarówno w okresie ZSRR, jak i w postradzieckiej polityce Rosji pozostają jej priorytetowym partnerem w Azji oraz na arenie międzynarodowej[234]. Poza Indiami region ten obejmuje takie państwa, jak: Pakistan, Bangladesz, Nepal, Butan, Sri-Lanka. Rosja nie graniczy z tym obszarem bezpośrednio, ale jest on postrzegany jako ważny element jej polityki wschodniej. Z kolei jej strategiczny sojusz z Indiami jest postrzegany przez oba kraje jako przeciwwaga dla rosnących aspiracji chińskich, dla sojuszu amerykańsko-pakistańskiego oraz kluczowy element zachowania równowagi sił w regionie Azji[235].

Indie zajmują specyficzne miejsce we współczesnym świecie spośród państw Azji Południowej, jako jedno z najsilniejszych w regionie i jednocześnie jedno z najsilniejszych na świecie. O znaczeniu Indii decyduje ich potencjał demograficzny, gospodarczy, militarny oraz zaplecze naukowe. Stanowią one siódmy co do wielkości kraj na świecie (3 287,6 tys. km^2), liczba ludności na progu XXI w.

---

230 A. Dugin, *Osnowy geopolityki, op. cit.*, s. 360.

231 N.A. Nartow, *op. cit.*, s. 375, 376.

232 K.S. Gadżijew, *Wwiedienije w geopolitiku, op. cit.*, s. 348.

233 Ch. Marsh, *Russia plays the China card*, „National Interest" 2007, nr 90, s. 68-73.

234 S.G. Łuzjanin, *op. cit.*, s. 156.

235 D. Ollapally, *Indo-Russian strategic relations: new choices and constraints*, „Journal of Strategic Studies" 2002, vol. 25, nr 4, s. 148-152.

przekroczyła miliard, co oznacza, że są drugim po ChRL najludniejszym krajem świata, indyjska gospodarka rozwija się w wysokim tempie 7-10% rocznie, przy czym w Indiach najszybciej rozwijają się sektory gospodarki opartej na wiedzy, np. informatyka i sektor usług, czyli charakterystyczne dla nowoczesnej cywilizacji postindustrialnej. W publicystyce zwraca się także uwagę na znaczącą rolę kapitału społecznego, jakim dysponują Hindusi, gdyż są to ludzie mobilni i przedsiębiorczy, odnoszący znaczące sukcesy we współczesnym świecie[236], a ponadto Indie wyszły na drugie miejsce po USA pod względem liczby naukowo-technicznych kadr posługujących się językiem angielskim[237].

Dzięki zapoczątkowanym w ostatniej dekadzie XX w. reformom gospodarczym, modernizacji armii, rozwojowi programu nuklearnego oraz nowej sytuacji geopolitycznej, powstałej po rozpadzie ZSRR i dwubiegunowego układu w środowisku międzynarodowym, Indie są wschodzącym mocarstwem, aspirującym do wpływania na najważniejsze sprawy międzynarodowe[238].

Charakterystycznym elementem determinującym ich stosunek do środowiska międzynarodowego jest rywalizacja z Chinami oraz konflikt z Pakistanem, co zmusza je do poszukiwania w środowisku międzynarodowym potencjalnych sojuszników, będących przeciwwagą, przede wszystkim dla współczesnych aspiracji chińskich. W tym kontekście Rosja jest jednym z liczących się dla Indii partnerów. Obydwa kraje mają długoletnią historię kooperacji i współpracy międzynarodowej. Od momentu uzyskania przez Indie suwerenności w 1947 r. związki tego kraju ze ZSRR były szczególnie bliskie (oba kraje stosunki dyplomatyczne nawiązały 13 kwietnia 1947 r.). Wraz z zerwaniem stosunków między ZSRR a Chinami Indie zyskały poparcie Moskwy, która stała się ich głównym sojusznikiem, wspierając je w konflikcie z Pakistanem. Indie były postrzegane przez ZSRR jako ważny element dla zapewnienia równowagi sił w regionie Azji (zwłaszcza w okresie napięcia między ZSRR a ChRL), a także jako sojusznik, dzięki któremu można zmniejszyć wpływy amerykańskie w regionie w sytuacji, gdy sojusznikiem USA stał się Pakistan oraz Chiny. Dlatego też Indie stały się ważnym partnerem ZSRR na arenie międzynarodowej, a także jednym z ważnych odbiorców rosyjskiej broni. Związek Radziecki natomiast okazał im pomoc w początkowych etapach industrializacji kraju, m.in. przy jego udziale zbudowano wiele zakładów przemysłowych i elemen-

[236] Por. K. Mroziewicz, *Masala Power*, „Polityka" 2005, nr 26, s. 48-51.

[237] N.N. Aszenkampf, S.W. Pogorelska, *op. cit.*, s. 161.

[238] J. Zajączkowski, *Indyjskie wizje porządku międzynarodowego po zakończeniu zimnej wojny*, (w:) *Porządek międzynarodowy...*, s. 313; D. Mistry, *A theoretical and epirical assessment of India as an emerging world power*, „India Reviews" 2004, vol. 3, nr 1, s. 64-87; na temat rosnącej roli Indii w świecie zob. *India as an emerging power*, ed. S. Ganguly, Londyn 2003, s. 233; S. P. Cohen, *India: emerging power*, Waszyngton 2001, s. 377.

tów infrastruktury[239]. W związku z tym Indie, niezależnie od zmienionej sytuacji geopolitycznej, także dziś są uważane w Federacji Rosyjskiej za tradycyjnego partnera i sojusznika w rejonie Azji i w stosunkach międzynarodowych, za kraj, którego rola i wpływy w świecie rosną z roku na rok[240]. W odróżnieniu od Chin i Japonii w rosyjsko-indyjskich kontaktach nie było konfrontacji związanej z problemami terytorialnymi, nie było konfliktów politycznych i strategicznych interesów. Obydwa kraje miały raczej pozytywne wyobrażenia o sobie. Do dnia dzisiejszego współpraca pomiędzy Rosją a Indiami opiera się na wspólnocie strategicznych interesów[241].

Na współczesne postrzeganie regionu Azji Południowej w Rosji wpłynął rozpad ZSRR i powstanie nowych państw w Azji Środkowej. Proces ten spowodował oddzielenie Rosji od Azji Południowej oraz jej złożonych problemów i konfliktów, a także stał się sprawdzianem na trwałość indyjsko-rosyjskiego partnerstwa. Niezależnie od zmian, które zaszły na obszarze ZSRR, Rosja i Azja Południowa pozostają we wspólnej geopolitycznej przestrzeni, a problemy regionu w dalszym ciągu zagrażają bezpieczeństwu państwa rosyjskiego[242]. Specyfiką Azji Południowej jest zróżnicowanie etnicznie i religijnie, powodujące, że jeżeli jakaś grupa etniczna czy religijna występuje w niewielkiej liczbie w jednym państwie, to w sąsiednim jest przeważnie grupą dominującą. Stwarza to podłoże dla rozwoju w regionie różnorodnych separatyzmów i religijnego ekstremizmu, a tym samym dla gwałtownych konfliktów między państwami regionu, które dysponują nawet (jak Indie i Pakistan) bronią jądrową. Najważniejszym czynnikiem geopolitycznym jest konfrontacja Indii i Pakistanu. Wskazuje się jednak, że zarówno w okresie ZSRR, jak i we współczesnej Rosji zagrożenia dla rosyjskiego bezpieczeństwa związane z konfliktem Indie - Pakistan w tym regionie nie miały charakteru bezpośredniego.

Dla Rosji największe wyzwanie stanowi niestabilna sytuacja na południowej granicy obszaru WNP, który jest ochraniany przez rosyjskich żołnierzy i pograniczników. Pogranicze tadżycko-afgańskie stanowi w recepcji rosyjskiej jedną z największych bolączek regionu, będąc drogą, którą na tereny Rosji i Azji Środkowej przenika z południa fundamentalizm i terroryzm islamski, kontrabanda oraz handel narkotykami. Problemy te są związane pośrednio z zaanga-

---

[239] B.M. Jain, *India and Russia: reassessing the time - tested ties*, „Pacific Affairs" 2003, vol. 76, nr 3, s. 375-378.

[240] Por. S. Lavrov, *Russia and India: mutually beneficial cooperation and strategic partnership*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy and Interantional Relations" 2007, vol. 53, nr 3, s. 27.

[241] Por. G. Ivashentsov, *India: cooperation based on common goals*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy and Interantional Relations" 2002, vol. 48, nr 2, s. 71-77.

[242] W. Ja. Bielokrenickij, W.N. Moskalenko, T.L. Szaumjan, *Juźnaja Azja w mirowoj politikie*, Moskwa 2003, s. 324.

żowaniem w konfrontację wewnątrz afgańską jednego z państw regionu – Pakistanu[243]. Rosja jest także zaniepokojona rozprzestrzenianiem broni jądrowej w regionie i możliwością jej użycia w wypadku zaostrzenia się konfliktu Indie – Pakistan o sporne terytorium Kaszmiru.

Podstawowym i najważniejszym interesem Rosji w regionie jest więc zabezpieczenie swoich południowych granic i niedopuszczenie do rozprzestrzenienia się islamskiego fundamentalizmu w byłych azjatyckich republikach ZSRR, wstrzymanie rozpowszechniania się broni jądrowej w regionie, a także utrzymanie równowagi sił między światowymi mocarstwami.

Polityka Rosji w regionie Azji Południowej tradycyjnie opiera się na utrzymywaniu bliskich i przyjaznych związków z Indiami uznawanymi za jeden z najważniejszych krajów w regionie, który stanowi dla Rosji strategicznego partnera. Podstawowym dokumentem regulującym stosunki między obydwoma krajami jest Umowa o przyjaźni i współpracy między Federacją Rosyjską a Republiką Indii, podpisana 28 stycznia 1993 r. Ważnym etapem w rozwoju stosunków dwustronnych była wizyta prezydenta Władimira Putina w Indiach w październiku 2000 r., podczas której została podpisana deklaracja o strategicznym partnerstwie między Rosją a Indiami, oraz wizyta prezydenta Rosji w Indiach w grudniu 2004 r., podczas której Władimir Putin potwierdził, że Rosja i Indie są dla siebie kluczowymi partnerami[244].

Koncepcja polityki zagranicznej Rosji zakłada konieczność pogłębiania tradycyjnego partnerstwa z Indiami, w tym m.in. wspólnego działania w środowisku międzynarodowym, rozwiązywania problemów regionalnych i zapewnienia stabilności w regionie. Rosja rozpatruje także podpisanie z Indiami i Pakistanem umowy o zakazie prób jądrowych i ich przystąpienie do porozumienia o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej, uznając to za ważny element zabezpieczenia stabilności regionu azjatyckiego. Postrzega ona w swojej polityce zagranicznej Indie jako ważnego i wpływowego uczestnika stosunków międzynarodowych i wspiera ich dążenia do członkostwa w Radzie Bezpieczeństwa ONZ.

Obydwa kraje współpracują w wielu różnorodnych sferach. Jako wieloetniczne i zróżnicowane religijne państwa współdziałają ze sobą w kwestii walki z separatyzmem i terroryzmem, zwłaszcza zaś fundamentalizmem islamskim. W 1994 r. podpisały one Deklarację moskiewską, w której zobowiązywały się do wspólnej ochrony na forum międzynarodowym interesów swoich wieloetnicznych państw, a zwłaszcza ochrony ich terytorialnej jednolitości. Ponadto problemy separatyzmu i terroryzmu w Kaszmirze oraz w Czeczenii spowodowały, że Rosja i Indie podpisały w grudniu 2002 r. memorandum o współpracy w walce z terroryzmem i uznają regionalne separatyzmy za istotne zagrożenie dla swojej

[243] *Ibidem*, s. 325.

[244] A. Mantytskii, V. Khodzhaev, *New vistas of Russia – India cooperation*, „International Affairs" 2005, vol. 51, nr 1, s. 49-55; S.G. Łuzjanin, *op. cit.*, s. 157.

integralności terytorialnej. Ważną rolę odgrywa także współpraca gospodarcza, której wartość rośnie z roku na rok. Według danych rosyjskich obrót towarowy z Indiami w 2005 r. wyniósł 3,1 mld dolarów USA. Oba kraje podejmują także współpracę długoterminową. Wśród największych wspólnych projektów wymienia się m.in. budowę w Indiach z pomocą rosyjską elektrowni atomowej „Kudankulam", zaangażowanie Indii w projekt dotyczący wydobycia ropy naftowej i gazu ziemnego „Sachalin - 1", a ponadto współpracę indyjskiej korporacji ONGC i rosyjskiego Gazpromu, dotyczącą wydobycia surowców energetycznych z Zatoki Bengalskiej[245]. Dlatego też Indie są postrzegane przez Rosjan jako jeden z podstawowych partnerów i sojuszników w Azji, a także ważny element wielobiegunowego ładu międzynarodowego.

Ponadto oba kraje prowadzą współpracę naukowo-techniczną i wojskowo-techniczną, a Indie są jednym z najważniejszych odbiorców rosyjskiej broni. To przede wszystkim dzięki indyjskim zamówieniom na czołgi, okręty i samoloty wojenne rosyjski przemysł zbrojeniowy mógł utrzymać swoją produkcję w obliczu coraz mniejszych zamówień ze strony rosyjskiego Ministerstwa Obrony[246]. W 2000 r. został podpisany także długoterminowy program współpracy naukowo-technicznej na okres do 2010 r. Ważnym elementem tego partnerstwa jest współpraca dotycząca energetyki jądrowej. Indie jako kraj rozwijający się w wysokim wzroście gospodarczym poszukuje źródeł energii, która mogłaby zaspokoić zapotrzebowanie przemysłu indyjskiego. Dlatego też bliska współpraca w zakresie energetyki jądrowej zawsze stanowiła ważny element sojuszu rosyjsko-indyjskiego[247].

Rosjanie przywiązują wielką wagę do współpracy z Chinami i Indiami, ponieważ sojusz z Chinami, uzupełniony przez rosyjsko-indyjskie partnerstwo, miałby stanowić podstawę dla współpracy, która mogłaby zachwiać dominacją USA w świecie. Już w 1998 r. Minister Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej Jewgienij Primakow podczas wizyty w Indiach apelował o stworzenie „strategicznego trójkąta" Rosja - Chiny - Indie. Ta swoista „doktryna Primakowa" miała być geopolityczną receptą na niekorzystne dla Rosji zmiany w środowisku międzynarodowym po rozpadzie ZSRR i nieudanych próbach nawiązania równorzędnego partnerstwa z krajami Zachodu[248]. W XXI w. Federacja Rosyjska weszła, osiągając porozumienia o strategicznym partnerstwie z dwoma ważnymi podmiotami współczesnego porządku międzynarodowego: Chinami i Indiami.

---

[245] Por. Y. Sinha, *India and Russia*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy and Interantional Relations" 2003, vol. 49, nr 3, s. 103, 104.

[246] Por. J.M. Jain, *op. cit.*, s. 381-386; A. Srivastava, *Indo-Russian military technical cooperation: implications for Southern Asia*, „World Affairs" 1999, vol 161, nr 4, s. 200-211.

[247] J.M. Jain, *op. cit.*, s. 390-393, D. Ollapally, *op. cit*, s. 145-148.

[248] T. Ambrosio, *The third side? The multipolar strategic triangle and the Sino-Indian rapprochement*, „Comparative Strategy" 2005, nr 24, s. 399, 400.

Rosyjska polityka zagraniczna w ostatnich latach została ukierunkowana na współpracę regionalną i globalną z krajami azjatyckimi. Podczas drugiej kadencji Władimira Putina można było dostrzec, że Rosjanie dokonali rewizji strategicznych priorytetów. Nastąpiło poszukiwanie sojuszników w środowisku międzynarodowym, którzy mogliby zastąpić kraje UE i USA. Takimi sojusznikami stały się Chiny i Indie, gdyż dzięki współpracy z nimi Rosjanie mają nadzieję na ukształtowanie się bardziej zbilansowanego ładu międzynarodowego niezależnie od strategicznych interesów USA i ich europejskich partnerów[249]. Rosyjskie frustracje – spowodowane rozszerzeniem NATO na Wschód, konfliktem w Kosowie, traktowanym jako wojna Zachodu przeciwko prawosławnym Serbom – wywołały próbę stworzenia nowego sojuszu, będącego rosyjską odpowiedzią na agresywne poczynania Zachodu wobec Rosji[250]. „Strategiczny wybór" Rosji to dzisiaj partnerstwo z Chinami i Indiami – z krajami, które podzielają rosyjską ideę wielopolarnego świata jako alternatywną wizję ładu międzynarodowego wobec jednopolarnego świata z wiodącą rolą USA i jego interesów. Wskazuje się nawet, że głównym motywem łączącym te państwa jest przede wszystkim niechęć wobec dominacji USA w świecie i narzucania całemu światu wzorów amerykańsko-europejskich[251].

Powstanie „strategicznego trójkąta" Rosja – Chiny – Indie jest wydarzeniem, które może wpłynąć na znaczące przeobrażenia porządku międzynarodowego. Premier Indii Manmohan Singh stwierdził, że partnerstwo chińsko-indyjskie może przeobrazić świat[252]. Powstanie strategicznej osi Moskwa - Pekin - New Dehli może więc stanowić ważny element kształtowania się nowego ładu światowego[253], tym bardziej, że kraje te nie kryją swoich aspiracji do bycia potęgami światowymi (w przypadku Rosji jest to chęć odtworzenia swojego statusu w świecie) i dążą do realizacji wizji świata wielopolarnego[254]. Wszystkie trzy kraje mają również podobny stosunek do procesów globalizacji i obawiają się sytuacji, w której zyski z globalizacji przypadną tylko wysoko rozwiniętym, zachodnioeuropejskim demokracjom o rynkowych gospodarkach. Zarówno Rosja, jak i Chiny oraz Indie chcą odgrywać bardziej samodzielną rolę w światowej gospodarce, tak aby profity z gospodarczego rozwoju świata były równomier-

---

[249] J.M. Jain, *op. cit.*, s. 387.

[250] J.M. Rahm, *Russia, China, India: A new strategic triangle for new cold war?* „Parameters: US Army World College" 2001/2002, vol. 31, nr 4, s. 87.

[251] *Ibidem*, s. 88, 89.

[252] J. Lancaster, *India, China, doping to reshape the world order together*, „Washington Post", z dn. 12 kwietnia 2005, s. 16.

[253] Por. M. Titarenko, *The importance of collaboration between Russia, China, and India against the backdrop of current global and regional changes*, „Far Eastern Affairs" 2005, vol. 33, nr 4, s. 3-15.

[254] T. Ambrosio, *op. cit.*, s. 405-408.

nie rozłożone[255]. Niezależnie od faktu, że perspektywa rozwoju „strategicznego trójkąta" w dużej mierze zależy od dyplomatycznej reakcji USA (kraj ten pozostaje bowiem kluczowym dla rozwoju stosunków międzynarodowych) oraz od normalizacji stosunków pomiędzy Chinami i Indiami oraz Indami a Pakistanem[256], to współpraca między Chinami, Indami a Rosją staje się coraz bardziej rzeczywista i może stać ważnym elementem kształtowania się przyszłej struktury porządku międzynarodowego.

Możliwość powstania strategicznego trójkąta Moskwa - Pekin - New Dehli zaniepokoiła przede wszystkim elity polityczne USA, które podjęły próbę rozbicia współpracy pomiędzy tymi krajami. Przedmiotem szczególnego zainteresowania stają się Indie, uważane za najmniej trwały element wspomnianego układu. Administracja USA zwiększyła swoją aktywność w Indiach, proponując im daleko idącą współpracę i pomoc w modernizacji kraju i próbując nawiązać ściślejsze związki z nimi. Ponadto USA wykorzystują także swojego największego sojusznika w regionie Azji, jakim jest Japonia, do prób wywarcia wpływu na Indie. Zaangażowanie Japonii, która pozostaje w Azji największą potęgą gospodarczą, dysponującą technologią i kapitałem, może pomóc w przekonaniu władz w Dehli, że bardziej opłacalna niż sojusz z Moskwą i Pekinem jest współpraca polityczna i gospodarcza z USA i Japonią.

---

[255] M. Titarenko, *Russia, China and India in a globalized world*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy and Interantional Relations" 2002, vol. 48, nr 4, s. 60; zob. J. Zajączkowski, *Indyjska wizja porządku międzynarodowego po zakończeniu zimnej wojny*, oraz A. Kołodziejczyk, *Chińskie wizje rzeczywistości międzynarodowej*, (w:) *Porządek międzynarodowy...*, s. 313-356.

[256] G. Yaskina, *Russia-China-India: prospect for trilateral cooperation*, „Far Eastern Affairs" 2003, vol. 31, nr 1, s. 26.

5. FEDERACJA ROSYJSKA WOBEC ŚWIATA ISLAMU

Pojęcie Południe może być traktowane w analizach dotyczących polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej na dwa sposoby: pierwszy szeroki to odwołanie się do popularnego paradygmatu w analizach ładu postzimnowojennego podziału świata na skonfliktowane ze sobą obszary Południa i Północy. Drugi zaś to ograniczenie pojęcia Południe do świata islamu. W obydwu przypadkach wektor południowy w polityce rosyjskiej zaczyna odgrywać coraz większą rolę i nie sposób go pominąć przy analizach rosyjskiej polityki zagranicznej.

W rosyjskim sposobie postrzegania Południa wskazuje się, że podział Północ - Południe jest wynikiem europocentrycznego myślenia i podziału świata na „demokratyczne", „cywilizowane" i wysoko rozwinięte kraje Północy oraz „niedemokratyczne", „niecywilizowane" i biedne kraje Południa. Został on narzucony przez logikę zachodnioeuropejskiej dominacji w świecie. Jest to tylko ideologia wygodna dla krajów wysoko rozwiniętych, które, nie chcąc dzielić się zyskami wypływającymi z procesów globalizacji, wykorzystują ją, aby zabezpieczyć się od ekspansji „nowego barbarzyństwa"[257]. Dlatego też Rosja współczesna, chcąc rywalizować z Zachodem o odzyskanie swoich sfer wpływów i ograniczyć dominację USA w świecie, powinna wejść w sojusz z krajami Południa, w międzynarodowy sojusz „słabych" przeciwko „silnym". Zwrot Rosji w kierunku Południa jest koniecznością, aby wypełnić ideę świata sprawiedliwego i demokratycznego, w którym nie będzie stosowania „podwójnych standardów" i narzucania „demokracji"[258]. Dlatego też wektor południowy rosyjskiej polityki zagranicznej stał się istotnym elementem długofalowej strategii Federacji Rosyjskiej, przywrócenia jej istotnej roli w świecie. Szczególnie widocznym przejawem zainteresowania Południem stała się polityka Władimira Putina „powrotu Rosji" na „rozszerzony" Bliski Wschód[259], mająca za zadanie odnowienie rosyjskich wpływów w świecie islamu.

---

[257] A.S. Panarin, *Globalanoje politiczeskoje...*, s. 114, 115.

[258] *Ibidem*, s. 118.

[259] Pod pojęciem *Rasszirienny Bliżnij Wostok (RBW)* rozumie się takie regiony, jak: Środkowy Wschód (Iran, Afganistan, Turcja), „klasyczny" Bliski Wschód (Syria, Irak, Izrael, Autonomia Palestyńska, Jordania, Liban, Egipt), kraje Zatoki Perskiej (ZEA, Arabia Sudyjska, Katar, Bahrajn, Oman) i region Maghrebu (Algieria, Tunezja, Maroko, Libia, Mauretania).

Na południe od środkowoazjatyckich i kaukaskich granic Wspólnoty Niepodległych Państw można wydzielić obszar arabsko-muzułmański, który stanowi we współczesnym świecie bardzo ważny element międzynarodowych stosunków politycznych. Region ten, znajdujący się pomiędzy Bliskim Wschodem a Rosją, stanowi jeden z kluczowych dla porządku międzynarodowego, a zarazem najbardziej niespokojnych i dynamicznych regionów świata. Z punktu widzenia geocywilizacyjnego Południe oznacza dla polityki zagranicznej Rosji jej stosunek do świata arabsko-muzułmańskiego, a za podstawowe tradycyjne zagrożenia płynące do Rosji stamtąd uznaje się etno-religijny ekstremizm, terroryzm, narkobiznes oraz nielegalną imigrację do krajów WNP[260].

Islam jest drugą co liczby wyznawców religią świata. Muzułmanie stanowią piąta część liczby ludności świata (ok. 1,3 mld). Świat współczesnego islamu nie jest jednolity i można wydzielić w nim kilka charakterystycznych obszarów. Jeden z nich obejmuje arabskie kraje Bliskiego Wschodu - dawne centra muzułmańskiej kultury, a także Afganistan, Iran, Pakistan i Turcja, gdzie rola islamu w życiu społecznym jest bardzo ważna. Drugim regionem islamu są kraje Południowej i Południowo-Wschodniej Azji, wreszcie trzecim ważnym obszarem dla islamu jest muzułmańska Północ, która obejmuje muzułmańskie kraje powstałe na poradzieckiej przestrzeni w Azji Środkowej i na Kaukazie, a także muzułmańskie regiony Rosji, gdzie żyje od 18 do 20 mln muzułmanów. Rosyjscy badacze zwracają uwagę na fakt, że muzułmańska Północ posiada swoją specyfikę, która odróżnia region ten od Bliskiego Wschodu, gdyż na tym obszarze tradycje islamu zostały podważone w okresie ZSRR przez ateistyczny reżim radziecki. Dlatego trudno mówić o islamie jako o decydującym elemencie życia społecznego, bo większą rolę niż religia odgrywają tu tradycyjne więzi klanowe i rodowe[261]. Coraz większą rolę odgrywają także społeczności muzułmańskie żyjące w krajach Zachodu: w USA (5,7 mln), Francji (3 mln), Niemczech (2,5 mln) i Wielkiej Brytanii (1,5 mln).

We współczesnych stosunkach międzynarodowych widoczna jest politeizacja islamu i coraz większa rola w światowej polityce państw muzułmańskich, co stanowi ważny aspekt współczesnych stosunków międzynarodowych. Dlatego też coraz bardziej zwraca się uwagę na procesy zachodzące w tych krajach. W literaturze przedmiotu uznaje się, że islam stał się znaczącym podmiotem geopolitycznym w momencie pojawienia się gwałtownych ruchów radykalnych oraz zjawiska terroryzmu na skalę lokalną i międzynarodową. Jego waga wzrasta także ze względu na opór stawiany przez islam innym kulturom, szczególnie w dziedzinie polityki[262]. Zwraca się przy tym uwagę na fakt, że w rzeczywistości, pomimo

[260] *Siewiero-Wastocznaja i Centralnaja Azija*, pod red. A.D. Woskriesieńskiego, Moskwa 2004, s. 48.

[261] K.S. Gadżijew, *Geopolitika Kawkaza*, Moskwa 2000, s. 256.

[262] C. Jean, *op. cit.*, s. 330.

pojawiania się coraz to nowych ruchów fundamentalistycznych, islam jest i był tylko elementem w rywalizacji między światowymi mocarstwami. Dekolonizacja Bliskiego i Środkowego Wschodu była napędzana przede wszystkim przez chęć zdobycia kontroli nad złożami ropy naftowej i realizacji politycznych interesów Stanów Zjednoczonych, które dążyły do zastąpienia wpływów angielsko-francuskich obecnością amerykańską. Z kolei powstające po drugiej wojnie światowej ruchy fundamentalistyczne były wspierane przez Stany Zjednoczone i ich sojuszników, aby przeciwstawić się rosnącym w krajach arabskich wpływom politycznym ZSRR[263].

Współczesny świat islamu dysponuje wieloma atutami, które powodują, że stanowi on bardzo ważny element struktury porządku miedzynarodowego. Po pierwsze kraje muzułmańskie dysponują największymi w świecie zasobami surowców energetycznych: ropa naftowa i gaz ziemny (Arabia Saudyjska, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Kuwejt, Bahrajn, Libia, Irak, Iran, Malezja), które są podstawą gospodarki tych państw oraz jedną z głównych ekonomicznych przesłanek ich geopolitycznej aktywności i znaczenia w świecie. Jednakże poza zasobami surowców energetycznych, kraje te, z uwagi na uwarunkowania klimatu, posiadają deficyt innych zasobów naturalnych, m.in. wody. Po drugie posiadają dogodne położenie geograficzne, które pozwala kontrolować ważne szlaki transportowe pomiędzy Europą, Azją i Afryką, a także szlaki morskie na oceanach Atlantyckim, Indyjskim i Spokojnym. Po trzecie ważnym elementem współczesnego islamu jest jego kolosalny demograficzny potencjał. Wysoki przyrost naturalny w krajach arabsko-muzułmańskich przy utrzymującym się niskim poziomie rozwoju ekonomicznego powoduje, że wielu obywateli tych krajów decyduje się na emigrację do wysoko rozwiniętych krajów Europy Zachodniej i Ameryki Północnej, przyczyniając się do rozprzestrzenienia się islamu i wzrostu jego politycznej roli w świecie, ponieważ diaspora muzułmańska staje się coraz ważniejszym elementem społeczeństw rozwiniętych.

Słabością współczesnego świata muzułmańskiego są natomiast zasoby intelektualne i brak istotnego wkładu do rozwoju współczesnej cywilizacji. Cywilizacja islamu w okresie średniowiecza była jednym z centrów ówczesnego świata. Muzułmańscy uczeni – matematycy, geografowie, astronomowie, filozofowie – wnieśli wówczas ogromny wkład w formowanie się światowej przestrzeni kulturowej. Jakość cywilizacji islamu sprzyjsała ekspansji terytorialnej i politycznej oraz rozprzestrzenianiu się religii i języka arabskiego. Współcześnie ten aspekt nie jest szczególnie efektywnym elementem rozszerzania się geopolitycznej przestrzeni islamu. Dominującą rolę w świecie w rozwoju kulturowym i naukowo-technicznym przejęły inne narody i kultury. Natomiast islam, czerpiąc z bogatej tradycji intelektualnej swojej cywilizacji, stara się prezentować własną

[263] *Ibidem*, s. 332.

– alternatywną wobec cywilizacji zachodniej – wizję świata, prezentując przede wszystkim postawy sprzeciwu wobec modernizacji na wzór cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Natomiast islamski model rozwoju ma być alternatywą dla „westernizacji" społeczeństw Dalekiego Wschodu. Zatem współczesny islam (w tym także w jego wersji fundamentalistyczno-ekstremistycznej) dysponuje odpowiednią *soft power*, która stanowi ważny element w konfrontacji ze światem Zachodu i jest podstawą rozszerzania politycznych wpływów w świecie wiodących państw muzułmańskich.

Ze względu na swoją wewnętrzną różnorodność kraje muzułmańskie, pomimo że stanowią ważny geopolityczny ośrodek współczesnego świata, nie tworzą jednolitego centrum siły, niezależnie od tego, że w sferze stosunków międzynarodowych próbują akcentować łączący je pierwiastek religijno-kulturowy i tworzyć blok islamu zajmujący osobną „polityczną niszę" na arenie międzynarodowej. Jednakże jedynym wspólnym elementem „muzułmańskiej" polityki zagranicznej wydaje się być wyłącznie silnie wyrażany antyamerykanizm i niechęć wobec wzorców modernizacyjnych, zagrażających tradycyjnemu stylowi życia społeczności muzułmańskich[264].

Po atakach terrorystycznych 11 września 2001 r. w USA oraz innych aktach terroru dokonanych w stolicach krajów europejskich (Madryt, Londyn) przez ekstremistów islamskich środowisko islamu przyciąga coraz większą uwagę i jest traktowane przede wszystkim jako zagrożenie dla bezpieczeństwa współczesnego świata. Światowa walka z terroryzmem stała się jednym z kluczowych elementów w stosunkach międzynarodowych, a organizacje terrorystyczne – jednym z aktorów stosunków międzynarodowych, który stawia sobie cele polityczne oraz dysponuje realną siłą. W zachodniej publicystyce politycznej terroryzm islamski rozpatruje się przede wszystkim jako „zderzenie cywilizacji" zachodniej i islamskiej oraz eksponuje się pojawiające się w świecie islamu agresywne, internacjonalistyczne idee „światowej rewolucji islamskiej" i „światowego imperium arabskiego", które stanowią zagrożenie dla bezpieczeństwa i porządku międzynarodowego. W oficjalnych wystąpieniach przedstawicieli władz USA państwa muzułmańskie, takie jak Iran, Irak, Syria, Libia, Sudan, są lub były przedstawiane jako kraje „bandyckie" i zaliczane do tzw. „osi zła". W zachodnich środkach masowego przekazu dominuje stereotypowe przedstawienie islamu jako religii agresywnej i nietolerancyjnej, a wszelkie akty przemocy i terroru są przypisywane islamskim ekstremistom. Z kolei muzułmanie obarczają Zachód odpowiedzialnością za wieloletnią kolonizację i upokorzenie świata islamu. Wszelkiego rodzaju akcje antyterrorystyczne, skierowane przeciwko fundamentalistom islamskim, jak np. interwencja wojsk NATO w Afganistanie czy też interwencja USA w Iraku, są przedstawiane jako

[264] I.A. Wasilienko, *Geopolitika sowriemiennowo mira, op. cit.*, s. 280.

wojna z religią i wszystkimi muzułmanami. Wojska USA przebywające w tym regionie, szczególnie zaś w Iraku, a przedtem w Arabii Saudyjskiej, są traktowane jako agresor i wyzwanie dla świata islamu, zwłaszcza, że Bagdad stanowi symbol byłej pozycji cywilizacji islamu w Arabii Saudyjskiej, znajdują się tam bowiem najświętsze dla muzułmanów świątynie.

W rosyjskiej literaturze przedmiotu wskazuje się, że zagrożenie międzynarodowym terroryzmem nie jest „zderzeniem cywilizacji", ale przede wszystkim rezultatem nierównomiernego rozwoju świata i pogłębiania się przepaści między krajami rozwiniętymi i rozwijającymi się w konsekwencji narzuconej światu przez USA logiki globalizacji ekonomicznej, a utrzymujące się w świecie obszary biedy stanowią naturalne źródło dla ekstremizmu przejawiającego się w postaci terroryzmu. Rola islamskiego fundamentalizmu będzie maleć tylko wraz z rozwojem społecznym, gospodarczym i politycznym krajów muzułmańskich. Ponadto uznaje się, że międzynarodowy terroryzm jest także reakcją na specyfikę współczesnych procesów globalizacji, w ramach których USA narzucają innym państwom i narodom własną wizję świata. Ta „amerykanizacja" świata w wielu regionach jest traktowana jako zagrożenie dla tradycyjnego sposobu życia. Liderzy fundamentalistów islamskich przyjmują, że współczesny świat jest stworzony i rządzony przez nie-muzułmanów. Dlatego muzułmanie stoją przed wyborem: albo podporządkują się jemu, co będzie oznaczać śmierć islamu, albo zniszczą ten świat, aby ustanowić taki porządek, jakiego potrzebuje świat muzułmański, kierując się nakazami religijnymi. Cel, który proklamują ekstremiści islamscy, to obalenie zachodnich demokracji i budowa na tej podstawie państwa islamskiego - kalifatu, czyli światowego państwa islamistów, które spowoduje rozprzestrzenienie się wartości islamu także na niemuzułmańskie cywilizacje i narody, w tym także w Europie i Ameryce[265].

Rosja wśród europejskich krajów z kręgu kultury chrześcijańskiej znajduje się w szczególnej sytuacji, jeżeli chodzi o związki ze światem islamu, gdyż religia ta stanowi ważny element życia społecznego i kulturowego ponad czterdziestu narodowości od wieków wchodzących w skład państwa rosyjskiego (Tatarzy, Baszkirzy). Jest on tradycyjną religią rdzennych mieszkańców państwa rosyjskiego i stanowi część duchowego i kulturowego dziedzictwa współczesnej Federacji Rosyjskiej. Rosja położona w przestrzeni eurazjatyckiej zawsze była krajem, który posiadał bezpośrednie kontakty z ludami wyznającymi islam (Turcja, ludy Kaukazu, Persja), co – jak uważają współcześni rosyjscy politolodzy – stworzyło podstawy do dobrosąsiedzkich stosunków Rosji ze światem islamu[266].

Do drugiej połowy XX w. stosunki ze światem arabskim nie wchodziły w krąg priorytetowych zagadnień zarówno przedrewolucyjnej, jak i porewolucyjnej Ro-

[265] N.N. Aszenkampf, S.W. Pogorelskaja, *op. cit.*, s. 199.
[266] G.M. Yemelianova, *op. cit.*, s. 278.

sji. Chociaż kontakty Rosji z tym regionem miały miejsce, było to m.in. związane z rosyjską ekspansją w rejonie Kaukazu i Azji Środkowej, to poza Turcją i Persją Rosja nie stworzyła stałych związków. Było to o tyle zrozumiałe, że większość krajów arabskich nie była samodzielna, znajdowały się one w zależności od krajów europejskich i polityka rosyjska wobec świata arabskiego częstokroć była tylko pochodną polityki wobec krajów europejskich.

Także po powstaniu ZSRR początkowo nie przywiązywał wielkiej wagi do związków ze światem islamu. Sytuacja zmieniła się po drugiej wojnie światowej, kiedy to Rosja Radziecka przekształciła się w światowe mocarstwo i została przyjęta doktryna przeciwstawienia się polityce USA i Wielkiej Brytanii na południu. Celem ZSRR stało się przeciwstawienie się planom państw anglosaskich (USA i Wielka Brytania) dotyczącym budowy na Bliskim Wschodzie systemu bezpieczeństwa, pozostającego pod ich kontrolą. ZSRR, aby zapewnić sobie wpływy w regionie, nawiązał ścisłe kontakty m.in. z Egiptem, Irakiem, Libią i Syrią, a także ruchem palestyńskim. W konsekwencji kraje te stały się jego ważnym partnerem politycznym i handlowym. ZSRR odgrywał także rolę głównego dostawcy uzbrojenia wojskowego w tym regionie świata[267].

Po rozpadzie ZSRR pojawiły się nowe elementy, które sprzyjały rozwojowi kontaktów Rosji i świata islamu. Po pierwsze Rosja odeszła od propagowania ateizmu jako oficjalnej polityki państwa, co było zawsze odbierane negatywnie przez kraje islamskie, w których religia odgrywa ważną rolę w życiu społecznym (stąd m.in. określenie ZSRR przez władze Iranu jako „małego Szatana"). Po drugie nastąpiło odrodzenie się życia religijnego, a w tym także islamu na terytorium Federacji Rosyjskiej. Po trzecie pojawiły się wspólne zagrożenia, takie jak: zorganizowana przestępczość, narkobiznes, religijny ekstremizm i międzynarodowy terroryzm[268]. Pomimo to aktywność Rosji w świecie arabskim zmalała. Zmniejszyły się wpływy rosyjskie i jej związki ekonomiczno-polityczne z tradycyjnymi sojusznikami. W okresie rządów Borysa Jelcyna głównym celem Rosji stał się rozwój ścisłych związków z krajami zachodnioeuropejskimi i USA, co przyniosło uszczerbek kierunkowi wschodniemu i południowemu w polityce zagranicznej Rosji, a w tym także stosunkom z krajami muzułmańskimi. Ponadto nastąpiła normalizacja stosunków Rosji z Izraelem, co zostało w wielu krajach arabskich odebrane negatywnie. Doszło do zmniejszenia się aktywności Rosji w regionie i osłabienia więzi z tradycyjnymi partnerami. Państwo rosyjskie dokonało wielu jednostronnych ustępstw na rzecz USA, które, wykorzystując jego osłabienie, podjęły pod hasłem „demokratyzacji" próbę zmiany geopolitycznej rzeczywistości na Bliskim Wschodzie.

---

[267] *Mirowaja politika i mieżdunarodnyje otnoszenija, op. cit.*, s. 414-417.

[268] L.M. Efimowa, *Arabskij mir i Rossija na rubieże XXI wieka nowszije wektory wzaimodiejstwija*, (w:) *Mir i Rossija na progie XXI wieka...*, s. 550-557.

Rozpad Związku Radzieckiego zwrócił jednak uwagę islamskich fundamentalistów na regiony byłego ZSRR zamieszkałe przez ludność muzułmańską. Przede wszystkim swoje zainteresowanie obszarem poradzieckim zaczęły wykazywać elity polityczne Arabii Saudyjskiej, jednego z centrów politycznych islamu. W obliczu rozpadu ZSRR wysunęły koncepcję „powrotu na północ" i islamizacji poradzieckiej przestrzeni (Kaukaz i Azja Środkowa), uznając, że region ten stanowi ważny element budowy „nowego świata islamu". Podejmując próbę uzyskania wpływów na bogate w surowce energetyczne kraje byłego ZSRR, szczególną uwagę skierowano na wspieranie opozycyjnych wobec władz państwowych islamskich ruchów politycznych[269]. Rządzący Arabią Saudyjską Saudowie do swoich celów wykorzystywali przede wszystkim radykalną ideologię wahhabizmu stanowiącego rygorystyczny, a zatem fundamentalistyczny nurt w islamie sunnickim. Wahhabizm, oficjalna religia Arabii Saudyjskiej, stanowił od połowy XVIII w. (zostało wówczas zawarte porozumienie pomiędzy twórcą wahhabizmu Ibn Abd al.-Wahhabem a rodem Saudów) podstawę polityczną działań Saudów, którzy pod pozorem wprowadzania prawdziwej wiary starają się zwiększać swoje wpływy w świecie muzułmańskim. Dzięki połączeniu ideologii fundamentalizmu wahhabickiego ze strukturą państwową Arabii Saudyjskiej wahhabizm stał się wpływowym ruchem w świecie muzułmańskim, który oddziałuje na organizowanie się ruchów religijnych i politycznych w innych regionach świata[270]. W literaturze rosyjskiej podkreśla się m.in., że Arabia Saudyjska wspierała Islamską Partię Odrodzenia w Tadżykistanie, która doprowadziła do wybuchu wojny domowej w tym kraju, a ponadto wspiera ona ruchy fundamentalistyczne na Kaukazie, a zwłaszcza separatystów czeczeńskich odpowiedzialnych za akty terroru i destabilizację regionu Kaukazu[271].

Problem stosunków ze światem islamskim stał się więc dla współczesnej Rosji zagadnieniem niezwykle ważnym, gdyż jest ona żywotnie zainteresowana ograniczeniem wpływów fundamentalistów islamskich na obszarze byłego ZSRR. Zagraża on bowiem nie tylko Azji Środkowej i Kaukazowi, ale z uwagi na liczbę wyznawców islamu w granicach Rosji wzrost znaczenia ruchów radykalnych mógłby doprowadzić do destabilizacji i rozpadu całego państwa rosyjskiego. Dlatego też kontakty Rosji ze światem islamu mają dla tego kraju swój szczególny wymiar. Dalszy rozwój fundamentalizmu islamskiego może zdestabilizować sytuację wewnątrz Federacji Rosyjskiej i wywołać konflikty etniczno-religijne. Ze względu na to zagrożenie za priorytetowy cel polityki zagranicznej Rosji uznaje się udział w koalicji antyterrorystycznej i powstrzymanie wpływów islamistów na terytorium Federacji Rosyjskiej, a także na byłe republiki ZSRR.

---

[269] *Wniesznaja politika...*, *op. cit.*, s. 289.

[270] Por. J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 2002, s. 58, 59.

[271] *Wniesznaja politika...*, *op. cit.*, s. 290

We współczesnej publicystyce rosyjskiej podkreśla się, że Rosja z uwagi na swoje geopolityczne położenie znalazła się w sferze zagrożenia islamskim terrorem i stała się ważnym uczestnikiem koalicji antyterrorystycznej pod przywództwem USA. Jej interesy narodowe są bowiem zagrożone przez agresywny islamski fundamentalizm, który we współczesnej Rosji przybrał przede wszystkim postać czeczeńskiego separatyzmu[272], przyczyniającego się do niestabilności oraz eskalacji konfliktów religijnych i etnicznych w regionie Kaukazu. Islamski ekstremizm jest traktowany jako jedno z najważniejszych zagrożeń dla bezpieczeństwa państwa i jego żywotnych interesów w regionach Kaukazu i Azji Środkowej.

Należy jednak pamiętać, że w literaturze rosyjskiej nie brak także opinii, iż w rzeczywistości hasło światowej wojny z terroryzmem służy przede wszystkim polityce Waszyngtonu do realizacji swoich geopolitycznych interesów, a zwłaszcza do zabezpieczenia kontroli nad surowcami energetycznymi, znajdującymi się na obszarze krajów arabsko-muzułmańskich na Bliskim Wschodzie[273]. Dominuje też przekonanie, że z uwagi na swoje wielowiekowe kontakty ze światem islamu Rosja posiada wyjątkową wiedzę na jego temat i jest szczególnie uprawniona do pośredniczenia w dialogu pomiędzy krajami muzułmańskimi a krajami cywilizacji zachodniej. Łączy się to z przekonaniem o „historycznej misji" Rosji, jaką ma być synteza Wschodu i Zachodu, do której uprawniona jest tylko Rosja jako specyficzne państwo, powstałe na styku trzech kultur: zachodniej: chrześcijańskiej oraz wschodniej: buddyjsko-konfucjańskiej i islamskiej[274].

W odniesieniu do świata islamu współczesna polityka rosyjska koncentruje się przede wszystkim na relacjach z państwami, które znajdują się w bezpośrednim otoczeniu regionu byłego ZSRR. Na obszar państw muzułmańskich, sąsiadujących ze współczesną Rosją, składają się kraje leżące na południe od granic WNP, takie jak: Afganistan, Iran, Pakistan i Turcja - wyróżniające się swoją specyfiką kulturowo-polityczną i społeczno-ekonomicznym rozwojem. Polityka zagraniczna współczesnej Rosji jest ukierunkowana na problemy jej związków i kontaktów z tymi właśnie państwami. Ich rola i znaczenie jest obecnie związana przede wszystkim z jednej strony ze wzrostem w ostatnich dziesięcioleciach islamskiego radykalizmu, terroryzmu, a także produkcji i handlu narkotykami w tych krajach, a z drugiej strony z rywalizacją współczesnych mocarstw o kontrolę nad zasobami surowcowymi krajów muzułmańskich, nad drogami transportowymi tych zasobów.

Z uwagi na dominującą rolę we współczesnym świecie problemu zagrożenia terroryzmem jednym z najbardziej niestabilnych regionów świata wydają się być dwa państwa leżące bezpośrednio przy granicach byłego ZSRR – Afganistan

---

[272] Por. S.A. Modestow, *Geopolitika islama*, Moskwa 2003, s. 128-132.

[273] I.A. Wasilienko, *Geopolityka sowriemiennowo mira...*, s. 136.

[274] *Rossijskaja ciwilizacija, op. cit.*, s. 346-356.

i Pakistan. W literaturze rosyjskiej podkreśla się fakt, że właśnie z tego regionu, położonego na południe od środkowoazjatyckich republik byłego ZSRR, wywodzą się największe zagrożenia dla bezpieczeństwa współczesnej Rosji. Wynikają one z nietrwałości i niestabilności sytuacji w państwach znajdujących się w bezpośrednim sąsiedztwie granic WNP: od nasilenia religijnego i etnicznego ekstremizmu i separatyzmu, wzrostu terroryzmu i przestępczości do rozszerzenia się narkobiznesu. Jeszcze jednym potencjalnym zagrożeniem dla południowych granic WNP może stać się niekontrolowana migracja z krajów Azji Południowej, a zwłaszcza z Afganistanu, gdyż napływ uchodźców mógłby spowodować destabilizację regionu[275]. Dlatego też rozwiązanie geopolitycznych problemów na osi Rosja - Afganistan - Pakistan to jeden z ważnych elementów stabilizacji sytuacji politycznej w bezpośrednim otoczeniu Federacji Rosyjskiej i WNP.

Problem Afganistanu stanowi wyzwanie dla polityki zagranicznej Rosji. Państwo to zajmuje centralne miejsce w regionie środkowoazjatyckim i od wieków przyciągało zainteresowanie światowych mocarstw. Terytorium Afganistanu próbowali kontrolować Persowie (Iran), Wielka Brytania, Rosja carska, a później ZSRR[276]. Obecnie obszar ten także przyciąga zainteresowanie wielkich światowych mocarstw, gdyż uważa się, że region Morza Kaspijskiego i Azji Środkowej (Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan), będący do tej pory pod kontrolą rosyjską, może stać się w XXI w. jednym z głównych eksporterów zasobów energetycznych na rynek światowy. Jest to bowiem trzeci w świecie region, po Bliskim Wschodzie i Rosji, pod względem znaczenia posiadanych zasobów surowców energetycznych. Ponadto znajdują się tam także duże zasoby rudy uranowej, alternatywnego dla ropy i gazu surowca energetycznego.

Region ten przyciąga więc zainteresowanie takich aktorów polityki międzynarodowej, jak USA, Chiny, Rosja, Indie, Pakistan, Iran, Turcja, a także ruch islamskich fundamentalistów, którego głównym terenem rozwoju jest przede wszystkim sąsiadujący od południa z Afganistanem Pakistan. Ruch ten jest wspierany przez Arabię Saudyjską, a jedną z kluczowych dróg oddziaływania na byłe środkowoazjatyckie republiki ZSRR jest dla wielu podmiotów właśnie Afganistan.

Kraj ten praktycznie od 1978 r. znajduje się w stanie wojny domowej, a ZSRR pod koniec lat siedemdziesiątych dał się uwikłać w fatalną – z punktu widzenia pozycji międzynarodowej, a także wewnętrznych stosunków politycznych – interwencję zbrojną. W wyniku interwencji zbrojnej ZSRR w Afganistanie[277]

---

[275] W. Ja. Biełokrenickij, W.N. Moskalenko, T.L. Szaumjan, *op. cit.*, s. 341, 342.

[276] M. Bearden, *Afghanistan graveyard of empires*, „Foreign Affairs" 2001, vol. 80, nr 6, s. 17-19.

[277] Jak się wskazuje, Rosjanie pod koniec lat siedemdziesiątych powtórzyli strategiczny błąd, jaki popełniło przedtem imperium brytyjskie, próbując podporządkować sobie

w konflikt zaangażowały się także Stany Zjednoczone, których celem stało się osłabienie pozycji międzynarodowej ZSRR. USA za pośrednictwem swojego głównego sojusznika w regionie - Pakistanu, który pragnął umocnić swoje znaczenie polityczno-wojskowe w regionie, szkoliły i finansowały partyzantkę skierowaną przeciwko wojskom ZSRR, tzw. mudżahedinów.

W literaturze rosyjskiej podkreśla się, że z uwagi na specyfikę Pakistanu, który utrzymywał kontakty polityczno-ideologiczne i religijne z krajami Półwyspu Arabskiego, a zwłaszcza z Arabią Saudyjską, środki finansowe, uzbrojenie i ośrodki szkoleniowe trafiały przede wszystkim w ręce ruchów fundamentalistycznych. Pakistan stał się więc szerzycielem konserwatywnej i radykalnej islamskiej ideologii z ich centrum na Półwyspie Arabskim na północ do Afganistanu i dalej w rejony Azji Środkowej i we wnętrze Eurazji[278].

W literaturze rosyjskiej wskazuje się, że po wycofaniu z Afganistanu wojsk ZSRR, a następnie po jego rozpadzie Pakistan stracił swoje znaczenie w regionie jako „państwo przyfrontowe" i bez wojskowo-gospodarczej pomocy ze strony USA kraj ten znalazłby się na skraju ekonomicznego i politycznego bankructwa. Otrzymanie pomocy ze strony Stanów Zjednoczonych było uwarunkowane realizacją ich interesów polityczno-ekonomicznych w regionie. Celem USA stało się rozciągnięcie swojej kontroli nad zasobami surowcowymi Azji Środkowej. Aby go osiągnąć, postanowiono wykorzystać związany z Pakistanem ruch islamskich fundamentalistów - Talibów, który miał przejąć kontrolę nad Afganistanem i zabezpieczyć warunki dla budowy przez zachodnie koncerny dróg transportowych dla surowców energetycznych z regionu Azji Środkowej i Morza Kaspijskiego do Pakistanu i portu w Karaczi. Podkreśla się przy tym, że ruch Talibów był finansowany przez USA i ich sojuszników - Arabię Saudyjską i Pakistan[279]. W latach dziewięćdziesiątych opanowany przez Talibów Afganistan stwarzał olbrzymie zagrożenia dla bezpieczeństwa południowych granic WNP. Jesienią 1996 r. Talibowie opanowali prawie 80% Afganistanu, a ich przeciwnicy z tzw. Sojuszu Północnego, składającego się głównie z zamieszkujących Afganistan Tadżyków i Uzbeków, zostali zepchnięci na północ. Talibowie byli naturalnym przeciwnikiem dla interesów Federacji Rosyjskiej, gdyż za ich pośrednictwem

---

kraj, osadzając na afgańskim „tronie" niepopularnego władcę, a tym samym wywołując wojnę domową, a także szybką reakcję geopolitycznego rywala ZSRR, jakim było wówczas USA. Zob. M. Bearden, *op. cit.*, s. 19, 20; T. Tulenko, *Two invasions of Afghanistan*, „History Today" 1980, vol. 30, nr 6, s. 7-11. Władze USA obawiały się wówczas rosyjskiej dominacji w Afganistanie, uznając, że bezpośrednio zagraża to interesom amerykańskim w Zatoce Perskiej i przybliża obecność Armii Czerwonej do tego strategicznego regionu. Zob. A. Hartman, *„The red template"; US policy in Soviet-occupied Afghanistan*, „Third World Quarterly" 2002, vol. 23, nr 3, s. 467-489.

[278] W.Ja. Biełokrenickij, *Musułmańskij region u jużnych granic SNG*, (w:) *Musułmańskije strany u granic SNG*, pod red. W.J. Biełokrenickiego i A.Z. Egorina, Moskwa 2002, s. 7.

[279] N.A. Nartow, *op. cit.*, s. 459; M. Bearden, *op. cit.*, s. 23-26.

(*via* Afganistan) wpływ na Azję Środkową chciały uzyskać kraje rywalizujące z Rosją o wpływy w regionie (głównie USA i jego sojusznicy). Ponadto wpływy fundamentalizmu islamskiego groziły napięciami i walkami wewnętrznymi we wszystkich byłych środkowoazjatyckich republikach byłego ZSRR, a Rosja w latach dziewięćdziesiątych nie dysponowała dostateczną siłą, aby bronić południowych granic WNP przed napływem bojowników z Afganistanu.

Sytuacja międzynarodowa uległa istotnym zmianom w skali globalnej i regionalnej po atakach terrorystycznych na Word Trade Center w Nowym Jorku w dniu 11 września 2001 r. W wyniku ataku została podjęta interwencja zbrojna USA i ich sojuszników w Afganistanie skierowana przeciwko reżimowi Talibów. Perspektywa likwidacji ich władzy w Afganistanie spowodowała, że Rosja włączyła się do szerokiej koalicji antyterrorystycznej, a za jej aprobatą państwa środkowoazjatyckie udostępniły wojskom amerykańskim bazy wojskowe. W sojuszu antyterrorystycznym znalazł się także prowadzący zdecydowanie proamerykańską politykę Pakistan. Niezależnie od obaw wywołanych amerykańską obecnością militarną w Afganistanie i w Azji Środkowej władze rosyjskie zdecydowały się na wsparcie amerykańskich działań, zdając sobie sprawę, że jest to jedyny sposób na powstrzymanie naporu fundamentalistów islamskich z Afganistanu i destabilizacji byłych radzieckich republik azjatyckich.

Obalenie teokratycznego reżimu Talibów w Afganistanie nie rozwiązało wszystkich problemów regionu, ale stworzyło podstawy do uregulowania stosunków politycznych na południowych granicach WNP. Obecnie w koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej w odniesieniu do Afganistanu wskazuje się, że wieloletni konflikt w tym państwie stanowi zagrożenie dla bezpieczeństwa południowych granic WNP (Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan) i bezpośrednio zagraża rosyjskim interesom. Dlatego też Rosja będzie wszystkimi siłami dążyła, wraz z innymi zainteresowanymi stronami, do politycznego uregulowania konfliktu w Afganistanie i niedopuszczenia do przenikania terroryzmu i ekstremizmu z tego kraju.

Problem Afganistanu jest bezpośrednio związany z relacjami Rosja – Pakistan. Stosunki między tymi krajami są uwarunkowane przede wszystkim przez konflikt indyjsko-pakistański. Stosunki z Indiami miały zarówno dla ZSRR, jak i dla Federacji Rosyjskiej priorytetowy charakter, co powodowało odsunięcie na dalszy plan kontaktów z Pakistanem. W okresie „zimnej wojny" rozwój dwustronnych stosunków uniemożliwiał sojusz wojskowo-polityczny z USA oraz współpracę wojskową z Chinami w okresie radziecko-chińskiego konfliktu. Pakistan aktywnie wspierał także afgańskich mudżahedinów, walczących z armią radziecką i stał u źródeł ruchu Talibów, który stanowił zagrożenie dla rosyjskich interesów w poradzieckiej Azji Środkowej[280]. Pierwsze próby

[280] R. Azizan, P. Vasilieff, *Russia nad Pakistan: the difficult path to rapprochement*, „Asian Affairs: An American Review" 2003, vol. 30, nr 1, s. 36; *Mirowaja politika*..., s. 406.

porozumienia zostały podjęte przez Federację Rosyjską w latach dziewięćdziesiątych. Prozachodni kurs ekipy Borysa Jelcyna i Ministra Spraw Zagranicznych Andrzeja Kozyriewa spowodował, że pojawiły się przesłanki dla normalizacji stosunków dwustronnych, a władze Rosji wykonały kilka symbolicznych gestów wobec władz Pakistanu (m.in. Andrzej Kozyriew podczas wizyty w Islamabadzie w 1993 r. stwierdził, iż obie strony konfliktu o Kaszmir powinny przestrzegać praw człowieka, a nie tylko Pakistan). Do nawiązania współpracy jednak nie doszło, na co wpłynęło przede wszystkim pakistańskie wsparcie dla ruchu Talibów w Afganistanie i dla islamistów na terytorium Północnego Kaukazu[281].

Po zamachach terrorystycznych w dniu 11 września 2001 r. zarówno Pakistan, jak i Federacja Rosyjska stały się w regionie kluczowymi partnerami USA w walce z terroryzmem, co zmieniło stosunki pomiędzy tymi dwoma krajami. Po przystąpieniu Pakistanu do koalicji antyterrorystycznej i odejściu do wspierania ruchu Talibów pojawiły się przesłanki do normalizacji wzajemnych stosunków i podjęcia dwustronnej współpracy, chociaż Rosjanie wciąż zachowali podejrzenie o nieformalne wspieranie przez Islamabad czeczeńskich separatystów i radykalnych islamistów na terytorium Kaukazu Północnego[282].

W literaturze rosyjskiej wskazuje się, że geopolityczne położenie Pakistanu pozwala temu państwu stać się mostem pomiędzy wykazującymi duże zapotrzebowanie na surowce energetyczne Indiami a regionem Azji Środkowej, a rosyjskie przedsiębiorstwa zaczęły wykazywać zainteresowanie projektami dróg transportowych wiodących przez Pakistan[283]. Oba kraje postrzegają się jako „wrota" do wykorzystania i zagospodarowania zasobów surowcowych Azji Środkowej, gdyż oba są niezbędne dla połączenia liniami transportowymi regionu Azji Środkowej z wybrzeżem Oceanu Indyjskiego. Współpraca zamiast rywalizacji mogłaby przynieść wymierne korzyści obydwu partnerom. Z tych względów są także zainteresowani stabilizacją Afganistanu, wzmocnieniem roli rządu centralnego i osłabieniem lokalnych „panów wojny" oraz mają wspólne interesy w tym kraju[284].

W koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej wskazuje się, że kontakty Rosji z Pakistanem są szczególnie cenne ze względu na autorytet tego państwa w regionie i w świecie islamu. Rosja będzie więc dążyć do rozwoju współpracy politycznej i ekonomicznej z Pakistanem. Świadectwem postępującej normalizacji stosunków dwustronnych była m.in. wizyta prezydenta Pakistanu gen. Musharaffa w Moskwie (luty 2003 r.) oraz rosnąca wymiana handlowa

[281] R. Azizan, P. Vasilieff, *Russia nad Pakistan...*, s. 37-44.
[282] S.G. Łuzjanin, *op. cit.*, s. 175.
[283] *Mirowaja politika...*, s. 407.
[284] R. Azizan, P. Vasilieff, *op. cit.*, s. 48, 49.

i współpraca gospodarcza. Ponadto Rosja ze swej strony zaproponowała swoją mediację w sporze pakistańsko-indyjskim.

Obecna strategia Moskwy wobec Pakistanu zakłada, że: 1) Rosja będzie odgrywać aktywną rolę w rozwiązaniu konfliktu o Kaszmir; 2) Pakistan, posiadający status państwa-obserwatora w SZOW zostanie włączony do szerokiej współpracy regionalnej; 3) dzięki rozwojowi współpracy z Pakistanem Rosja będzie mogła wykorzystać zasoby tego kraju do walki z terroryzmem i ekstremizmem islamskim, włączając w to problemy Północnego Kaukazu i Czeczenii; 4) rozwój dwustronnych związków może przyczynić się do budowy korytarzy transportowych łączących Federację Rosyjską z portami położonymi nad Oceanem Indyjskim; 5) współpraca pomiędzy Rosja, Pakistanem, Indiami i Iranem pozwoli rosyjskim firmom z sektora paliwowo-energetycznego uczestniczyć w realizacji projektu ropociągu z Iranu do Indii, przechodzącego przez terytorium Pakistanu[285]. Scenariusze rozwoju przyszłych stosunków rosyjsko-pakistańskich są jednak ostrożne. Po pierwsze z uwagi na niestabilność polityczną Pakistanu, a po drugie z uwagi na to, że kraje te wiele dzieli, a głównym problemem w rozwoju stosunków dwustronnych jest problem politycznego konfliktu pomiędzy Indiami a Pakistanem.

Jednym z tradycyjnych konkurentów Rosji na południu jest Turcja. Stosunki rosyjsko-tureckie mają swoją wielowiekową historię, na którą składają się przede wszystkim długotrwałe wojny i konflikty, a znaczenie relacji pomiędzy tymi dwoma krajami wykracza daleko poza problem „Rosja a świat islamu". W swojej historii Rosja i Turcja prowadziły między sobą wojny na Bałkanach, Kaukazie, w basenie Morza Czarnego i Śródziemnego, więc postrzegały siebie głównie w kategoriach rywala[286]. Krótki okres współpracy między obydwoma krajami nastąpił po przejęciu władzy w Rosji przez bolszewików, a w Turcji przez Kemala Ataturka. Rosja radziecka okazała pomoc Turcji w wojnie z krajami zachodnimi, a co więcej dokonała wobec niej ustępstw terytorialnych. Postępowanie to było spowodowane faktem postrzegania przez władze radzieckie Turcji jako sojusznika w walce ze „światowym imperializmem". Oczekiwania władz radzieckich nie sprawdziły się, gdyż Turcja wybrała drogę modernizacji na wzór zachodni i szybko unormowała swoje stosunki z krajami zachodniej Europy. Ponadto po 1945 r. nastąpiło zbliżenie Turcji i USA. Uzyskała ona dzięki temu znaczącą pomoc finansową i wojskowo-gospodarczą. W 1952 r. została członkiem NATO, co w jeszcze większym stopniu przyczyniło się do zaostrzenia stosunków z ZSRR. Od lat sześćdziesiątych rozpoczął się proces normali-

[285] S.G. Łuzjanin, *op. cit.*, s. 176, 177.

[286] S. Akturk, *Turkish - Russian relations after the cold war (1992–2002)*, „Turkish Studies" 2006, vol. 7, nr 3, s. 337-338. Na temat konfliktów rosyjsko-tureckich zob. także W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006, s. 215.

zacji stosunków dwustronnych, ale w stosunkach między dwoma państwami dominowała nieufność i ostrożność wobec partnera.

Po rozpadzie ZSRR stosunki Rosji z Turcją zaczęły kształtować się w nowej sytuacji geopolitycznej, w której oba kraje nie posiadają już wspólnej granicy, ale wciąż łączą je ekonomiczne i geopolityczne interesy i sprzeczności. Po rozpadzie ZSRR Turcja straciła dla USA i Europy Zachodniej ważną część swego wojenno-strategicznego znaczenia (spowodowało to m.in. zmniejszenie pomocy finansowej i wojskowej). Z uwagi na to, że dominującą religią w państwie tureckim jest islam, pogorszyła się jego pozycja w Europie i perspektywa wejścia do Unii Europejskiej oddaliła się, stawiając Turcję nie w roli wiodącego kraju w świecie muzułmańskim, ale „pariasa" Europy, bezskutecznie próbującego uzyskać akceptację dla akcesji do UE. W efekcie coraz więcej Turków zaczęło postrzegać prozachodnią politykę państwa jako nieprzynoszącą sukcesów, lecz powodującą coraz więcej problemów[287].

Polityka zagraniczna Turcji koncentruje się wokół trzech głównych regionów: 1) Unia Europejska oraz instytucje euroatlantyckie (priorytetem polityki tureckiej jest wstąpienie kraju do UE); 2) Bliski Wschod; 3) Eurazja; a ponadto Turcja przykłada wielką wagę do rozwoju współpracy i regionalnej integracji w basenie Morza Czarnego[288]. Współczesna Turcja jest krajem, który znajduje się w sytuacji poszukiwania zarówno swojego miejsca w świecie, jak i efektywnej strategii geopolitycznej. Możliwe są trzy scenariusze geopolityczne dalszego rozwoju sytuacji w Turcji: 1) prozachodnim reformatorom z pomocą krajów Unii Europejskiej uda się przekształcić Turcję w nowoczesne, europejskie państwo; 2) dominujące wpływy w kraju zdobędą islamiści zorientowani na świat islamu i rozszerzanie swoich wpływów na Bliskim Wschodzie, 3) dominującą rolę będą odgrywać tureccy nacjonaliści, zorientowani na ekspansję na przestrzeń poradziecką, zamieszkałą przez narody tureckie i będą dążyć do odbudowania sfery wpływów tureckich w basenie Morza Kaspijskiego i w Środkowej Azji.

Największe obawy Rosji są związane z możliwością zdominowania polityki tureckiej przez nacjonalistów posługujących się ideologią panturkizmu. Panturkizm był doktryną polityczną, powstałą w Turcji na początku XX w., głoszącą jedność etniczną wszystkich ludów tureckich oraz konieczność ich integracji kulturowej i politycznej. Doktryna ta stanowi zagrożenie dla Rosji, gdyż do grupy ludów tureckich zaliczane są narody zamieszkujące Kaukaz, Azję Środkową, a także region Powołża, m.in. Ałtajczycy, Chakasowie, Kirgizi, Kazachowie, Ujgurzy, Uzbecy, Turkmeni, Tatarzy, Czuwasze i Baszkirzy.

---

[287] Por. N. Uslu, *The Russian, Caucasian and Central Asia aspects of Turkish foreign policy in the post cold war period*, „Alternatives: Turkish Journal of International Relations" 2003, vol. 2, nr 3–4, s. 164.

[288] A. Gul, *Turkey: 500 years of diplomatic relations*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2004, vol. 50, nr 3, s. 149, 150.

Po rozpadzie ZSRR w regionie Zakaukazia i Azji Środkowej powstały nowe tureckojęzyczne państwa, co spowodowało zmianę sytuacji geopolitycznej, a także zmianę regionalnego statusu Turcji. Rozpad ZSRR otworzył przed Turcją nowe możliwości zwiększenia swoich wpływów w tych strategicznych regionach świata, a tym samym stworzył szansę na wzrost jej znaczenia w świecie. Od lat dziewięćdziesiątych dał się zauważyć wyraźny renesans panturkizmu i idei stworzenia „Wielkiego Turanu", który stworzyłby historyczną szansę odbudowy „tureckiej jedności". Tureckie władze zaczęły mówić o „tureckiej wspólnocie" rozciągającej się od Adriatyku do chińskiego Wielkiego Muru. Przy czym Turcja starała się zastąpić Rosję w roli „starszego brata", tzn. głównego partnera politycznego i ekonomicznego tureckich narodów, a przy tym także ograniczyć możliwość wpływów państw zachodnich w regionie[289]. Już w 1992 r. w Ankarze podczas spotkania prezydentów Turcji, Azerbejdżanu, Kazachstanu, Kirgizji, Turkmenistanu i Uzbekistanu władze w Ankarze przedstawiły projekt „tureckiej przestrzeni ekonomicznej", który zakładał stopniowe kształtowanie się wspólnego rynku, jednolity system transportowy dla surowców energetycznych, swobodny przepływ ludzi i kapitałów, powstanie wspólnego banku rozwoju regionalnego, a także wprowadzenie wspólnego języka i niezależnie od fiaska tych planów Ankara nie zrezygnowała z polityki nakierowanej na zjednoczenie pod swoim patronatem narodów tureckich[290].

Próba rozszerzenia swojej strefy wpływów i tureckiej ekspansji na obszary poradzieckie na początku lat dziewięćdziesiątych zaważyła na dwustronnych stosunkach pomiędzy Moskwą a Ankarą[291]. Turcja, aby zwiększyć swoje wpływy polityczne, starała się przedstawiać siebie w roli „wyzwoliciela" narodów tureckich spod dominacji rosyjskiej i próbowała realizować scenariusz stworzenia wokół południowych granic Rosji „sanitarnego kordonu", złożonego z ludów tureckich Zakaukazia i Azji Środkowej, co stanowiło zagrożenie dla żywotnych interesów rosyjskich.

Z uwagi na fiasko tureckich aspiracji w analizach polityki tureckiej wobec byłych republik ZSRR wskazuje się, że władze w Ankarze nie dysponują dostatecznymi środkami ekonomicznymi, finansowymi czy też technologicznymi, aby móc zrealizować taki scenariusz i poza krokami kulturowymi i dyplomatycznymi jej działania nie przynoszą realnych efektów[292]. Ponadto nieudane efekty polityki tureckiej były spowodowane faktem, że nowe suwerenne państwa zamiast przyjąć ideę islamu i panturkizmu zaczęły wprowadzać raczej

[289] S. Druziłowskij, *Turcja: priwyczka uprawliat'*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2005, nr 6, s. 52; L.K. Yamk, *Allies or Partners? An appraisal of Turkey's ties to Russia, 1991–2007*, „East European Quarterly" 2007, nr 3, s. 351, 352; S. Akturk, *op. cit.*, s. 340-344.

[290] S. Druziłowskij, *op. cit.*, s. 56.

[291] S.G. Łuzjanin, *op. cit.*, s. 126.

[292] N.A. Nartow, *op. cit.*, s. 452.

państwowy nacjonalizm i podkreślać własną specyficzną tożsamość[293]. Dlatego też dzisiejsza polityka turecka wobec regionu Eurazji jest mniej ideologiczna i nacechowana emocjami, a bardziej pragmatyczna. Turcy postrzegają obszar Eurazji jako jeden z kluczowych dla światowej gospodarki i uznają rolę Federacji Rosyjskiej jako kluczowego państwa dla zapewnienia stabilności temu regionowi. Fiasko starań o szybką akcesję do UE spowodowało, że Turcja zaczęła poszukiwać politycznych alternatyw[294].

Nie mniej jednak polityka rosyjska, która jest nastawiona na utrzymanie swoich wpływów w byłych republikach radzieckich, z uwagi na polityczną działalność Turcji w regionie WNP postrzega ją jako potencjalne zagrożenie dla swoich interesów. Podkreśla się w literaturze przedmiotu, że Turcja podejmowała działania wymierzone przeciwko interesom rosyjskim, m.in. opowiedziała się przeciwko rozmieszczeniu rosyjskich baz wojskowych w Gruzji i Armenii oraz przeciwko mediacji Rosji w sporze o Górny Karabach między Azerbejdżanem i Armenią. Ponadto oficjalnie obydwa kraje, które są zagrożone separatyzmem etnicznym (Turcja - kurdyjskim, a Rosja - czeczeńskim), opowiadają się za utrzymaniem swojej terytorialnej jedności obu krajów. Rosja uznała problem Kurdów jako wewnętrzną sprawę Turcji, a Turcja uznała Republikę Czeczenii za nieodłączną część Rosji. Jednakże Rosja wywiązuje się ze swoich postanowień, m.in. odmówiła liderowi Kurdyjskiej Partii Pracy prawa pobytu na swoim terytorium, co umożliwiło służbom specjalnym Turcji jego aresztowanie. Natomiast wielu terrorystów czeczeńskich ukrywa się na terytorium Turcji, działają w niej organizacje, które organizują pomoc dla czeczeńskich separatystów, a ponadto tureccy obywatele walczą po ich stronie[295].

Dlatego podkreśla się niekiedy, że w polityce zagranicznej Rosja powinna „po cichu" wspierać „sprawiedliwą wojnę" narodu kurdyjskiego o swoje prawo do suwerenności i okazywać co najmniej taką samą pomoc separatystycznym ruchom w Turcji, jaką ta okazuje separatystycznym dążeniom na obszarze Rosji. Problem Kurdów Rosja powinna wykorzystywać do osłabienia pozycji Turcji w regionie[296].

Problemem dla rosyjskiej polityki w odniesieniu do państwa tureckiego jest fakt, że potrzebuje ono środków finansowych na modernizację gospodarki. Dla realizacji planów rozwoju potrzebne są środki, które Turcja może pozyskać z tranzytu ropy i gazu z regionu Morza Kaspijskiego, Azji Środkowej i Zakaukazia i dlatego stara się wszelkimi sposobami umocnić tam swoje wpływy kosztem

---

[293] S. Druziłowskij, *op. cit.*, s. 58.

[294] A. Gul, *op. cit.*, s. 150.

[295] F. Hill, *Seismic Shift in Eurasia: the changing relationship between Turkey and Russia and its implications for the South Caucasus*, „Journal of Southeast European & Black Sea Studies" 2003, vol. 3, nr 3, s. 61; *Mirowaja politika...*, s. 422, 423, L.K. Yamk, *op. cit.*, s. 354, 355.

[296] A.N. Nartow, *op. cit.*, s. 454.

Rosji. Jest to ważne dla Turcji także z tego powodu, że ma ona deficyt surowców energetycznych oraz duży import ropy naftowej i gazu ziemnego[297], a dodatkowo w wyniku wojny w Iraku utraciła znaczną część swoich dochodów z tranzytu surowców z Iraku. Dlatego też Turcja jest szczególnie zainteresowana w budowie dróg transportowych ze wschodu na zachód, które prowadziłyby przez jej terytorium z regionu Morza Kaspijskiego i Azji Środkowej do Europy Zachodniej. Transport surowców energetycznych przez region Morza Czarnego i Cieśninę Bosfor, kontrolowaną przez Turcję, zwiększyłby zdecydowanie jej rolę w regionie i stworzyłby jej warunki dla realizacji swoich geopolitycznych i geostrategicznych interesów.

Plany Turcji mają wsparcie administracji USA, która jest jej sojusznikiem. Niektórzy z polityków i strategów amerykańskich uważają, że Turcję należy włączyć do Europy oraz wzmacniać jej siłę i rolę w Azji Środkowej i na Kaukazie jako swojego sojusznika. Zakłada się także, iż wspieranie państwa ma umocnić wpływy prozachodnich polityków. Mimo, że Turcja to kraj świecki, nie można wykluczyć zmiany politycznego kursu, a jej utrata stanowiłaby krach całej amerykańskiej polityki na Bliskim Wschodzie[298].

Na obecnym etapie rozwoju stosunków dwustronnych pomiędzy Federacją Rosyjską a Turcją dużą rolę odegrały zamachy terrorystyczne w 2001 r. w Nowym Jorku, które stały się jedną z przyczyn politycznego zbliżenia pomiędzy tymi państwami[299]. Ponadto z uwagi na chaos, który zapanował w Iraku po interwencji wojsk amerykańskich oraz niepewną sytuację wokół Iranu, Turcja stała się w dużym stopniu uzależniona od rosyjskich dostaw surowców energetycznych[300]. Przyspieszyło to próby poprawy stosunków politycznych, a gospodarka oraz problem surowców energetycznych stały się jednym z najważniejszych elementów transformacji stosunków dwustronnych oraz współpracy rosyjsko-tureckiej[301]. Politycy tureccy zadeklarowali, że nie należy więcej postrzegać Rosji jako zagrożenia dla interesów tureckich, ale raczej jako ważne-

[297] Por. M. Balat, M. Ozdemir, *Turkey's oil and natural gas pipelines system*, „Energy Sources" 2005, vol. 27, nr 10, s. 963-972.

[298] W. Makarenko, *op. cit.*, s. 77, 78; por. G.M. Winrow, *Turkey and the East-West transportation corridor*, „Turkish Studies" 2004, vol. 5, nr 2, s. 23-42.

[299] Por. F. Moustakis, E. Ackerman, *September 11: a dynamic for Russo-Turkish co-operation or conflict?*, „Central Asia Survey" 2002, vol. 21, nr 4, s. 423-434.

[300] Szczególnie istotny z tureckiego punktu widzenia stał się projekt „Błękitny Potok", realizowany przez rosyjski Gazprom oraz włoski ENI, będący trans-czarnomorskim rurociągiem zapewniającym dostawy gazu ziemnego z Rosji do Turcji. Uroczysta inauguracja projektu „Blue Stream" nastąpiła w listopadzie 2005 r., na której obecni byli Władimir Putin, Recep Tayyip Erdogan oraz Sylwio Berlusconi. Projekt ten zapewnia Turcji bezpośredni dostęp do rosyjskich zasobów, natomiast jego realizacja dała Rosji możliwość dywersyfikacji dróg transportowych z pominięciem Ukrainy oraz krajów Kaukazu Południowego.

[301] Por. L.K. Yamk, *op. cit.*, s. 358-363; F. Hill, *op. cit.*, s. 64, 65.

go regionalnego partnera[302]. Ocieplenie w stosunkach dwustronnych stało się widoczne, kiedy turecki premier Recep Tayyip Erdogan przebywał z wizytą w Moskwie w grudniu 2004 r. oraz podczas wizyty Władimira Putina w Ankarze w styczniu 2005 r. Wówczas oba państwa zapowiedziały wzajemne poszanowanie interesów dwóch eurazjatyckich mocarstw, a także stwierdzono, że rosyjska i turecka wersja eurazjatyzmu nie muszą być sprzeczne i stanowić pola konfliktu, ale mogą się wzajemnie uzupełniać, będąc podstawą wzajemnej współpracy[303].

Obecnie rośnie rola Turcji w rosyjskiej gospodarce, zwiększa się wymiana handlowa, państwo to staje się jednym z ważnych odbiorców rosyjskiego gazu ziemnego[304], a rozwój współpracy gospodarczej odgrywa decydującą rolę w zmianie geopolitycznych wyobrażeń[305]. Kluczem do zbliżenia tych dwóch krajów wydaje się być jednak przede wszystkim problem stosunku Rosja - Zachód i Turcja - USA oraz kwestia ewentualnego wejścia Turcji do Unii Europejskiej, która to perspektywa budzi ambiwalentne reakcje wśród rosyjskich analityków[306]. Ten ostatni problem wydaje się kluczem dla zrozumienia zwrotu, który dokonuje się w ostatnich latach w polityce tureckiej wobec Rosji. Turcja, ciągle oczekująca na wstąpienie do UE, napotykająca na niechęć ze strony państw europejskich, wśród których duża część deklaruje, że nie widzi dla niej miejsca w zjednoczonej Europie, zaczyna poszukiwać innych partnerów międzynarodowych. Mocarstwowa przeszłość Turcji oraz jej historyczne imperialne tradycje kraju dominującego w Azji Mniejszej powodują, że Turcy czują się upokorzeni przez Europę, co stanowi jeden z powodów zbliżenia z Federacją Rosyjską, gdyż oba kraje „wypychane z Europy" mogą stać się dla siebie bardzo atrakcyjnym partnerem.

Wobec zagrożeń płynących z niestabilnego regiony Afganistan - Pakistan oraz wobec skomplikowanych stosunków z Turcją znaczącą rolę wśród państw Południa dla Rosji odgrywa Iran, który jest obecnie jej partnerem w rozwiązywaniu większości politycznych i ekonomicznych problemów regionu, a także odbiorcą technologii wojskowej i jądrowej.

Kraj ten znajduje się w dogodnym położeniu, gdyż, sąsiadując z Turcją i Irakiem na zachodzie oraz z Afganistanem i Pakistanem na wschodzie, leży pośrodku regionu tzw. „rozszerzonego" Bliskiego Wschodu, obejmującego kraje Afryki Północnej, Bliskiego i Środkowego Wschodu, Zatoki Perskiej, Azji Cen-

---

302 N. Uslu, *op. cit.*, s. 168-171.

303 J.W. Warhola, W.A. Mitchell, *The warming of Turkish-Russian. relations: motives and implications*, „Demokratizatsyia" 2004, vol. 14, nr 1, s. 128.

304 A. Gul, *op. cit.*, s. 151.

305 Por. D.B. Sezer, *Turkish-Russian relations: the challenges of reconciling geopolitical competition with economic partnership*, „Turkish Studies" 2000, vol. 1, nr 1, s. 59-82.

306 Por. S.G. Łuzjanin, *op. cit.*, s. 125, 126; J.W. Warhola, W.A. Mitchell, *op. cit.*, s. 132-134.

tralnej i Południowo-Wschodniej Azji. Znaczenie centralnego usytuowania Iranu jest tym większe, że we współczesnym świecie główne wyzwania dla światowych mocarstw i dla bezpieczeństwa międzynarodowego będą właśnie uzależnione od sytuacji w tym regionie. Dlatego też uznaje się, że od tego państwa zależy stabilność całego regionu[307].

Iran jest krajem o bogatej historii i tradycji kulturowej, a obecnie jedynym ośrodkiem cywilizacji islamskiej rywalizującym z Arabią Saudyjską i Turcją o dominację w świecie muzułmańskim. Rosyjsko-irańskie stosunki mają długoletnią historię, w której nie brak było konfliktów. W ich trakcie Rosja poszerzała, kosztem ówczesnej Persji, swoje terytorium na Zakaukaziu i w regionie Morza Kaspijskiego, a na przełomie XIX i XX w. dwa ówczesne światowe mocarstwa – Rosja i Wielka Brytania – dokonały podziału swoich stref wpływów w Iranie. Po drugiej wojnie światowej, w okresie „zimnej wojny", Iran znalazł się po stronie przeciwników ZSRR. W latach pięćdziesiątych prowadził współpracę wojskowo-technologiczną z USA, uzyskiwał wysokie kredyty od państw Zachodu, będąc jednym z elementów strategiczno-politycznego bloku organizowanego przez USA i Wielką Brytanię na Bliskim Wschodzie. Wojska ZSRR stacjonowały wzdłuż całej granicy obu państw, gotowe do zajęcia części terytorium Iranu. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych Iran zaczął rozwijać współpracę także z krajami tzw. bloku wschodniego. Ważnym elementem współpracy stała się umowa z ZSRR na dostawy irańskiego gazu ziemnego do regionu Zakaukazia i dalej do państw europejskich. Dzięki tej współpracy Iran uzyskał za pośrednictwem ZSRR „okno do Europy" na zbyt surowców.

Szczególne znaczenie dla współczesnej sytuacji geopolitycznej Iranu miała rewolucja 1979 r., która doprowadziła do obalenia władzy szacha i ustanowienia w kraju teokratycznego islamskiego reżimu. Lider islamskiej rewolucji w Iranie ajatollah Chomeini uznał za głównego wroga Iranu i całego świata muzułmańskiego Zachód i USA, których nazywał „Wielkim Szatanem", a antyamerykanizm stał się kluczowym elementem polityki zagranicznej Iranu. Jednak rewolucja islamska spowodowała także ograniczenie kontaktów z ZSRR, gdyż po ustabilizowaniu się sytuacji wewnętrznej w Iranie rządzący nim przywódcy religijni uznali za jeden z celów rewolucji islamskiej walkę z komunizmem, a Związek Radziecki został określony mianem „Małego Szatana". Ograniczeniu uległa współpraca gospodarcza, a rurociąg transirański, którym eksportowano gaz do ZSRR, został rozebrany pod pretekstem jego nieużyteczności[308].

Jak wskazuje się w rosyjskiej literaturze przedmiotu, rozpad ZSRR stworzył dla obu państw nową geopolityczną sytuację i stał się podstawą współpracy. Iran i Federacja przestały być sąsiadami gdyż zostały rozdzielone przez pora-

[307] D. Susłow, *Irańskij kljucz k mirowoj stabilnosti*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2005, nr 1, s. 120.

[308] *Mirowaja politika...*, s. 424.

dzieckie republiki na Południowym Kaukazie i Azji Środkowej. Iran znalazł się w szczególnej sytuacji, gdyż powstałe przy jego północnych granicach nowe formalnie suwerenne państwa (Azerbejdżan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kirgizja, Kazachstan) znalazły się, z uwagi na bliskie związki etniczno-kulturowe, w sferze zainteresowania Turcji. Zwiększenie jej wpływów w regionie zagroziło stworzeniem „tureckiego łuku" dookoła granic Iranu. Jednym z rytuałów i stereotypów w polityce zagranicznej obu państw jest „wieczna wrogość" między Turkami i Persami, którzy są historycznymi przeciwnikami w regionie, a każde z tych państw ma tradycje imperialne i własną koncepcję świata islamu oraz swojego w nim miejsca. Ponadto rosyjscy eksperci podkreślają, że zbliżeniu Rosji z Iranem sprzyjają działania USA w regionie. Po pierwszej wojnie w Zatoce Perskiej władze w Iranie poczuły się zagrożone obecnością wojsk amerykańskich i zdecydowały się na zbliżenie z Rosją. Kolejne interwencje w Afganistanie i Iraku spowodowały, że irańskie władze zaczęły obawiać się powtórki „afgańskiego modelu" w Iranie dla obalenia teokratycznego reżimu i zastąpienia go prozachodnim przy pomocy opozycji irańskiej[309].

Nowa rzeczywistość w polityce międzynarodowej stworzyła więc przesłanki dla współpracy Iranu z Federacją Rosyjską. W literaturze rosyjskiej podkreśla się, że Iran poza retoryką „rewolucji islamskiej" prowadzi bardzo pragmatyczną politykę, zbieżną z interesami Rosji w regionie i unika działań sprzecznych z nimi. Po pierwsze na obszarze poradzieckim Iran odegrał dla Federacji Rosyjskiej niezwykle ważną rolę w konflikcie pomiędzy Azerbejdżanem i Armenią, w którym poparł sojusznika Rosji, chrześcijańską Armenię, a nie islamski Azerbejdżan. Po drugie Iran odegrał także stabilizującą rolę w konflikcie w Tadżykistanie poprzez pomoc w szukaniu kompromisu i zażegnaniu niebezpieczeństwa wojny domowej w Tadżykistanie, która wpłynęłaby destabilizująco na cały region. Po trzecie Iran występował przeciwko rządom Talibów w Afganistanie. Po czwarte podziela on rosyjską wizję rzeczywistości międzynarodowej, świata multipolarnego, ze zwiększoną rolą ONZ w rozwiązywaniu problemów i konfliktów globalnych. Po piąte Teheran nie miał nigdy żadnych kontaktów z czeczeńskimi separatystami, blokując im jakąkolwiek możliwość wykorzystywania terytorium Iranu dla swoich działań[310]. Po objęciu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Federacji Rosyjskiej przez Jewgienija Primakowa doszło do zacieśnienia wzajemnych relacji Federacji Rosyjskiej z Iranem. Primakow, który zaczął wprowadzać politykę rosyjską na tory większej niezależności od Zachodu, był jednocześnie specjalistą od problemów Bliskiego Wschodu i krajów muzułmańskich, co przyczyniło się

[309] *Ibidem*, s. 425; I.A. Wasilienko, *Geopolityka sowriemiennowo mira*, *op. cit.*, s. 285.

[310] G. Ivashentsov, *Iran: horizons of future cooperation*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2004, vol. 50, nr 6, s. 96, 97; A. Tarock, *The politics of pipeline: the Iran and Afghanistan conflict*, „Third World Quarterly" 1999, vol. 20, nr 4, s. 801-820.

do zwiększenia zainteresowania Rosji tym regionem i dostrzeżenia jego wartości dla rosyjskiej polityki[311]. Koncepcja Primakowa „powrotu na Wschód" była kontynuowana po objęciu władzy przez Władimira Putina, który doprowadził do zacieśnienia stosunków Rosji z Iranem i intensyfikacji dwustronnej współpracy[312].

Uznano, że dla obu państw wzajemna współpraca stała się koniecznością, gdyż są one zainteresowane utrzymaniem pokoju i stabilizacji w regionach południowego Kaukazu i Azji Środkowej. Konflikty etniczno-polityczne w tym regionie stwarzają bowiem nie tylko zagrożenia dla interesów Rosji, ale z uwagi na wieloetniczny charakter Iranu mogą stać się także zagrożeniem dla niego samego[313]. Iran i Rosja są również zainteresowane w ograniczeniu wpływów „atlantyzmu" w regionie Kaukazu i Azji Środkowej, a w świecie islamu Iran stanowi także przeciwwagę dla wpływów Arabii Saudyjskiej (wahhabityzm) i Turcji (panturkizm). Uznaje się, że dzięki współpracy wzajemnej oba państwa mogą umocnić swoją pozycję w strukturze porządku międzynarodowego[314]. Rosja potrzebuje Iranu dla utrzymania spokoju w islamskich krajach Azji Środkowej, natomiast Iran potrzebuje rosyjskich technologii oraz politycznego wsparcia na arenie międzynarodowej (szczególnie wobec antyirańskiej polityki administracji Georga W. Busha)[315]. W literaturze rosyjskiej wskazuje się, że Teheran i Moskwa są także zainteresowane budową korytarza transportowego z południa na północ Teheran - Baku - Noworosyjsk, będącego alternatywą dla koncepcji TRASEKA. Trasa taka daje Rosji wyjście na „ciepłe morza", a Teheranowi umożliwia kontakty poprzez Federację Rosyjską z krajami Europy Zachodniej[316]. Z uwagi na te elementy Iran jest rozpatrywany jako jeden z ważnych sojuszników współczesnej Federacji Rosyjskiej i niekiedy postuluje się nawet zawarcie ścisłego paktu, swoistej osi Moskwa - Teheran, aby przeciwstawić się wpływom wahhabityzmu, panturkizmu i USA w regionach, w których silną rolę odgrywają Rosja i Iran[317].

Obydwa kraje rozpoczęły daleko zaawansowaną współpracę i w 2000 r. Federacja Rosyjska podjęła decyzję o sprzedaży Iranowi broni i technologii wojskowych, zrywając w ten sposób umowę Gore - Czernomyrdin, która zakładała,

---

[311] A. Tarock, *Iran and Russia in „strategic alliance"*, „Third World Quarterly" 1997, vol. 18, nr 2, s. 207.

[312] M.N. Katz, *Russian-Iranian relations in the Putin era*, „Demokratizatsyia" 2002, vol. 10, nr 1, s. 69.

[313] I.A. Wasilienko, *Geopolityka sowriemiennowo mira*, *op. cit.*, s. 285.

[314] N.A. Nartow, *op. cit.*, s. 438.

[315] A. Tarock, *Iran and Russia...*, s. 207-214.

[316] K. Afrasiabi, A. Maleki, *Iran's foreign policy after 11 september*, „The Brown Journal of World Affairs" 2003, vol. 9, nr 2, s. 260, 261; N.A. Nartow, *op. cit.*, s. 545; S.G. Łuzjanin, *op. cit.*, s. 134.

[317] Por. A. Dugin, *op. cit.*, s. 811-813.

że Rosja nie będzie sprzedawać broni Iranowi[318]. Instytucjonalizacja współpracy nastąpiła w 2001 r., kiedy zostało podpisane porozumienie o podstawach i zasadach wzajemnej współpracy. Utrzymywane są kontakty dyplomatyczne na wysokim szczeblu. Podstawą dialogu politycznego jest problematyka regionu Morza Kaspijskiego, Azji Środkowej, Zakaukazia, Afganistanu i Iraku, a także walki z międzynarodowym terroryzmem i przestępczością związaną z produkcją i przemytem narkotyków. Podstawą współpracy jest także energetyka jądrowa i współpraca wojskowo-technologiczna, a przede wszystkim eksport broni z Rosji do Iranu. Federacja Rosyjska także aktywnie uczestniczy w próbach rozwiązania problemu irańskiego programu atomowego i jest jednocześnie jedynym państwem, które otwarcie współpracuje z Iranem w sferze energetyki jądrowej, mimo zdecydowanie negatywnego stanowiska USA wobec jakiejkolwiek współpracy z Iranem w tym obszarze[319]. Iran stał się także ważnym elementem rosyjskiej strategii rozwoju Szanghajskiej Organizacji Współpracy. W 2006 r. członkowie SZOW zaproponowali mu status pełnoprawnego członka organizacji i niezależnie od faktu odmowy zacieśniło to kontakty Iranu z krajami członkowskimi. Dla Iranu współpraca z tymi państwami, zwłaszcza zaś z Rosją i Chinami, jest szansą na rozwój ekonomiczny oraz pozyskanie zagranicznych inwestycji, dlatego można się spodziewać zacieśnienia kontaktów gospodarczych, politycznych i wojskowych pomiędzy SZOW a Iranem[320].

W stosunkach z Iranem największym problemem dla Rosji jest stanowisko USA wobec ich współpracy. Stany Zjednoczone uznają Iran za centralny element tzw. „osi zła" i postrzegają ten kraj jako głównego sponsora międzynarodowego terroryzmu, podporę palestyńskich organizacji terrorystycznych, a ponadto oskarżają władze w Teheranie o próbę budowy bomby atomowej i rozprzestrzenianie broni atomowej. Dlatego też USA dążą do izolowania Iranu na forum międzynarodowym i wywierają presję na kraje współpracujące z Teheranem, a w tym także na Rosję, która współpracuje z Iranem właśnie w obszarze energetyki atomowej. Ponadto rosyjska decyzja o współpracy z USA w wojnie z terroryzmem i w konflikcie w Afganistanie została negatywnie odebrana przez Teheran, obawiający się obecności wojsk USA w regionie.

W analizach politycznych w Rosji wskazuje się, że wspólnym interesem Rosji i Zachodu jest ustabilizowanie regionu „rozszerzonego" Bliskiego Wschodu", a podstawą tej stabilizacji powinno być oparcie się na sojuszu z regionalnym mocarstwem. Według analityków rosyjskich takim państwem powinien stać się

[318] A.A. Jalali, *The strategic partnership of Russia and Iran*, „Parameters: US Army War College" 2001/2002, vol. 31, nr 4, s. 98.

[319] W.A. Orlov, A. Vinnikov, *The great guessing game: Russia and the Iranian nuclear issue*, „The Washington Quarterly" 2005, vol. 28, nr 2, s. 49-66.

[320] M. Brummer, *The Shanghai Cooperation Organization and Iran: a power-full union*, „Journal of International Affairs" 2007, vol. 60, nr 2, s. 185-198.

Iran jako jeden z najważniejszych krajów regionu. Prowadzi on bowiem pragmatyczną politykę zagraniczną i odrzucił retorykę „eksportu rewolucji islamskiej", nie wspiera organizacji terrorystycznych i dystansuje się nawet od ekstremistycznych organizacji politycznych w świecie islamu, takich jak Hezbollah czy Hamas. Dlatego też polityka w regionie powinna być prowadzona nie przeciw Iranowi, ale poprzez Iran i w sojuszu z Iranem. Elementem tej strategii winno być wspieranie procesów przekształcenia Iranu w silne, ale nie wrogie Zachodowi i Rosji, regionalne mocarstwo[321].

[321] D. Susłow, *op. cit.*, s. 125.

ZAKOŃCZENIE

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. nastąpił punkt zwrotny w rozwoju państwowości rosyjskiej. 8 grudnia 1991 r. rozwiązano ład ustrojowy zwany Związkiem Radzieckim i na poradzieckiej przestrzeni geopolitycznej powstało 15 formalnie niepodległych państw. Wraz z rozpadem ZSRR w dość nieoczekiwany sposób zniknął ważny uczestnik stosunków międzynarodowych, którego działania miały często charakter globalny. Doszło do wyhamowania konfliktu Wschód - Zachód, intensyfikacji procesów globalizacji świata i u progu XXI w. rozpoczął się proces kształtowania się nowego porządku międzynarodowego. Pod presją nowych zjawisk i procesów modyfikacji uległy niemal wszystkie elementy porządku międzynarodowego. Dokonujące się przemiany polityczne i społeczno-gospodarcze stały się rzeczywistością trudno przewidywalną dla międzynarodowych podmiotów politycznych. Tempo zmian, wielość nowych czynników, które musiały być uwzględniane w analizie i teorii stosunków międzynarodowych spowodowały, że zachodzące zmiany uciekały próbom ich teoretycznego wyjaśnienia.

Ważnym zagadnieniem badawczym stało się pytanie o role międzynarodowe, jakie po rozpadzie ZSRR będzie odgrywała Federacja Rosyjska, będąca sukcesorką państwowości rosyjskiej. Załamanie się systemu socjalistycznego i rozpad ZSRR doprowadziły do kryzysu ekonomicznego i cywilizacyjnego radzieckiego mocarstwa. Ujawnił się kryzys tradycyjnych instytucji politycznych, dały znać o sobie nastroje separatystyczne, nacjonalizmy i konflikty o różnym podłożu. Federację Rosyjską, stanowiącą główny składnik tego mocarstwa, głęboko dotknęły powszechne w poradzieckiej przestrzeni geopolitycznej zjawiska kryzysowe, zagrażające podstawom egzystencji państwa i społeczeństwa. Odrzucenie dotychczasowego systemu wartości, idei i zwyczajów, a także problemy związane z kryzysem wewnętrznym, spowodowały, że przed Rosją stanął problem „jak odbudować państwo?", „jak stworzyć warunki dla rozwoju i modernizacji społeczeństwa poradzieckiego?".

Ważnym elementem debaty o przyszłości i o odbudowie państwa rosyjskiego stały się zagadnienia międzynarodowej pozycji i roli, jaką Federacja Rosyjska będzie odgrywać w zmienionej rzeczywistości międzynarodowej. W okresie transformacji ustrojowej zaczęto podejmować próby redefinicji rosyjskich inte-

resów międzynarodowych, reinterpretacji rosyjskiej racji stanu i przewartościowania podejścia do zaangażowania kraju w sprawy międzynarodowe.

Uznaje się niekiedy, że dramatem Federacji Rosyjskiej okresu przełomu był brak jasnego wyobrażenia, w którym punkcie globalnego układu sił mogłaby znaleźć swoje miejsce nowoczesna Rosja. Podejście to nie wydaje się w pełni uprawnione, gdyż po rozpadzie ZSRR elity rosyjskie miały właśnie wówczas, niezależnie od naturalnych sporów, chyba najbardziej sprecyzowaną wizję przyszłości państwa i społeczeństwa rosyjskiego. Generalnie panował nastrój optymizmu i wiary w to, że Rosjanie, którzy samodzielnie odrzucili system komunistyczny, dokonując jego krytycznej oceny, znajdą swoje miejsce w rodzinie cywilizowanych i wysoko rozwiniętych państw Zachodu, a wraz z Federacją Rosyjską cały obszar poradziecki, na którym Rosja zawsze odgrywała dominującą rolę cywilizacyjną, znajdzie się w kręgu oddziaływań zachodnioeuropejskiej liberalno-demokratycznej ideologii i nowoczesnych wartości. Dramatem rosyjskim przełomu wieków była raczej konfrontacja wyobrażeń z rzeczywistością, która zaczęła się kształtować po rozpadzie ZSRR: a więc z „wypchnięciem Rosji z Europy", rozpadem poradzieckiej przestrzeni, nieuznawaniem przez Zachód rosyjskich aspiracji i traktowaniem Federacji Rosyjskiej jako drugoplanowego aktora oskarżanego ponadto o autorytarne, agresywne i neoimperialne zapędy. Oskarżenia te miały świadczyć, iż Rosja to „wschodnia despocja", która nie jest w stanie zmienić swojej natury i na wieki wieków pozostanie zagrożeniem dla demokratycznego, tzn. dla cywilizowanego świata. Stanowiło to dla Rosji trudną do przełknięcia „gorzką pigułkę" i przywróciło w rosyjskim dyskursie publicznym – wydawałoby się dawno zakończone – pytania i spory o jej przynależność cywilizacyjną, stosunek do Zachodu i procesów modernizacji.

W wyniku przewartościowań, jakie nastąpiły w rzeczywistości rosyjskiej, szczególnie widocznym procesem w ostatnich dwóch dekadach aktywności międzynarodowej Federacji Rosyjskiej stało się odejście od silnie początkowo akcentowanego przywiązania do tradycji europejskiej i chęci współpracy z krajami Zachodu na rzecz świadomie podkreślanego dystansu i sceptycyzmu wobec świata Zachodu i jego wzorów cywilizacyjnych oraz podkreślanie konieczności prowadzenia bardziej zrównoważonej polityki zagranicznej i zachowania „równego dystansu" wobec partnerów na Zachodzie, Wschodzie i Południu.

Debatę tę, dotyczącą także problematyki rosyjskich zachowań w środowisku międzynarodowym, uznaje się najczęściej za wynik dwoistej natury kultury rosyjskiej (Lipatow), dwoistości tożsamości cywilizacyjno-geopolitycznej (Bieleń) albo też ścierania się w rzeczywistości rosyjskiej reliktów syndromu imperialnego z racjonalnym spojrzeniem na potrzebę kształtowania bardziej partnerskich stosunków z sąsiadami (Nizioł). Wydaje się, że debata ta w takiej formie, w jakiej się pojawiła, była wywołana przede wszystkim przez zderzenie się rosyjskich wyobrażeń o świecie z realiami pozimnowojennego porządku międzynarodowego.

Załamanie się początkowych okcydentalistycznych koncepcji geopolitycznych wymusiło poszukiwanie i konstruowanie nowych. Skoro wartości zewnętrzne okazały się nieskuteczne, w naturalny sposób zwrócono się ku własnej narodowej tradycji, szukając tam recepty na problemy państwa. Tradycja i tożsamość kulturowo-cywilizacyjna stały się w rosyjskiej rzeczywistości siłą sprawczą i mechanizmem wielu podjętych kroków i rozwiązań.

Kluczem do zrozumienia aktywności rosyjskiej w środowisku międzynarodowym jest więc przede wszystkim odwołanie się do rosyjskiej tradycji kulturowej oraz analiza procesów „zderzenia się" rzeczywistości międzynarodowej i wymogów modernizacji z rosyjskimi tradycjami kulturowo-historycznymi. Te procesy zadecydowały bowiem o ukształtowaniu się sposobu postrzegania tożsamości rosyjskiej, a także przyczyniły się w dużym stopniu do sformułowania, pod rządami prezydenta Władimira Putina, nowej strategii politycznej Federacji Rosyjskiej.

W rzeczywistości rosyjskiej przełomu XX i XXI w. w budowaniu koncepcji roli kraju w międzynarodowej rzeczywistości politycznej nastąpił odwrót do poszukiwania inspiracji w bogatej spuściźnie tradycji i historii. W procesie kształtowania się specyficznego sposobu postrzegania świata z tradycji kulturowej wybrano te elementy, które okazały się najbardziej funkcjonalne dla budowy nowej przestrzeni ideologicznej, będącej podstawą dla oceny zmian zachodzących w środowisku wewnętrznym i zewnętrznym oraz budowy nowej strategii państwa, która dałaby możliwość odbudowania pozycji kraju w świecie i przywrócenia rosyjskim obywatelom utraconego poczucia własnej wartości.

Aktywne dostosowanie wybranych elementów tradycji do współczesnych problemów ukształtowało współczesną koncepcję rosyjskiej tożsamości i jej międzynarodowej roli. Wśród zmitologizowanych wartości społeczno-politycznych wielkie znaczenie uzyskało przekonanie o własnej odrębności i wyjątkowości. To archaiczne przekonanie, niebędące jednak niczym niezwykłym, jeżeli porównamy rosyjskie tradycje i wyobrażenia o sobie z tradycjami kulturowymi innych społeczności, stało się ważnym elementem współczesnej mitologii. Zostało ono wyeksponowane jako reakcja obronna w obliczu utraty większości przewag światowych i upadku państwa, stało się też sposobem na wytłumaczenie (racjonalizację) fiaska procesów modernizacyjnych, które – jak uznano – nie mogły przynieść spodziewanych skutków, gdyż nie da się przenieść obcych wzorów na specyficzną rzeczywistość rosyjską.

Swoistym rosyjskim paradoksem współczesnej debaty o tożsamości rosyjskiej stał się fakt, że tę ważną debatę o istocie i specyfice rosyjskości zdominował eurazjatyzm, nurt intelektualny, który powstał i rozwijał się w XX w. na marginesie rosyjskiej kultury, ale okazał się niezwykle wręcz funkcjonalny w obliczu wyzwań współczesności. Dominacja eurazjatyzmu w dzisiejszym dyskursie dotyczącym Rosji wyraża się m.in. w fakcie, że powszechnie przyjmuje się założe-

nie o jej „eurazjatyckości". Jest to paradygmat traktowany jako przedrefleksyjne założenie wszelkich dyskusji dotyczących tożsamości rosyjskiej i działań Federacji Rosyjskiej na arenie międzynarodowej.

Eurazjatyzm stanowił jedną z wielu pojawiających się w rosyjskim dyskursie propozycji dotyczących określenia specyfiki i tożsamości rosyjskiej. Do czasu pojawienia się tej koncepcji azjatycki pierwiastek nie był w kulturze rosyjskiej nadmiernie eksponowany, a pojęcie Wschodu odnoszono do tradycji bizantyńsko-greckiej. W świadomości rosyjskiej azjatyckość miała zazwyczaj konotacje negatywne, gdyż świadomość społeczna była zdominowana przez czarną legendę „najazdu mongolskiego". Eurazjatyzm starał się przewartościować postrzeganie Azji i zwracał wielką uwagę na rolę pierwiastka wschodniego, czyli tatarskiego, azjatyckiego, w kształtowaniu się cywilizacji rosyjskiej. Jednak aż do lat dziewięćdziesiątych nigdy nie stanowił głównego nurtu w rozważaniach dotyczących tożsamości rosyjskiej. Dopiero w latach dziewięćdziesiątych został wyniesiony do roli dominującej koncepcji filozoficzno-ideologicznej, która w najpełniejszy i najbardziej zbliżony do prawdy sposób oddaje istotę rosyjskości i państwowości rosyjskiej, wypierając na margines pozostałe koncepcje rosyjskości, zwłaszcza te reprezentowane przez nurty okcydentalistyczne.

Dominacja eurazjatyckiej koncepcji Rosji jest obecnie tak silna, że nie da się zrozumieć i dokonać analizy współczesnych przemian, zachowań, rosyjskich aspiracji politycznych, stosunku do świata zewnętrznego i do własnego kraju bez odwołania się do niej. Jednakże analiza rzeczywistości rosyjskiej powinna także uwzględnić przyczyny dominacji ideologii eurazjatyckiej i szukać odpowiedzi na pytanie, jakie procesy spowodowały, że eurazjatyzm stał się podstawą rosyjskich strategii geopolitycznych.

Dominacja eurazjatyzmu stanowi wynik procesów lat dziewięćdziesiątych, a przede wszystkim konfrontacji rosyjskich oczekiwań i wyobrażeń związanych z procesami modernizacji i kształtowania się nowego porządku międzynarodowego ze stanem faktycznym. „Wypchnięcie Rosji z Europy", egoistyczna polityka Zachodu wobec Federacji Rosyjskiej, deprecjonowanie jej jako kraju cywilizacyjnie niepasującego do europejskich wzorców, rywalizacja o wpływy na obszarze WNP – to wszystko spowodowało odejście od myślenia w kategoriach „wspólnego europejskiego domu" na rzecz podkreślania własnej odrębności i wartości.

W poszukiwaniu alternatywnych wobec europejskich wzorów, w naturalny sposób zaczęto sięgać do bogatej spuścizny kulturowej, wśród której eurazjatyzm okazał się najbardziej pociągający. Stanowił on bowiem spójną koncepcję teoretyczną, odpowiadającą sytuacji, w której Rosja została „odepchnięta" od Europy w stronę Azji, a także stanęła wobec konieczności stworzenia nowej przestrzeni ideologicznej, koniecznej dla utrzymania jedności państwa w sytuacji narastającego regionalizmu i emancypacji różnorodnych społeczności zamieszkują-

cych ten wieloetniczny kraj. Dlatego też eurazjatyzm stał się w szybkim czasie podstawą identyfikacji społecznej, a także zaczął odgrywać znaczącą rolę przy opracowywaniu strategii aktywności w środowisku międzynarodowym. Jego wpływ stał się na tyle widoczny i znaczący, że w niektórych analizach dotyczących polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej pojawił się pogląd, iż cała rosyjska polityka po rozpadzie ZSRR ma charakter eurazjatycki. Nie jest to pogląd prawdziwy, gdyż pierwsze lata w odrodzonej Rosji były zdominowane przez perspektywę okcydentalistyczną, a redefinicja interesów kraju i jego strategii nastąpiła dopiero w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych, zwłaszcza po objęciu Ministerstwa Spraw Zagranicznych w 1996 r. przez Jewgienija Primakowa. Zwrócił on uwagę na konieczność prowadzenia bardziej zrównoważonej polityki zagranicznej i zwiększenia rosyjskiej obecności na Wschodzie i Południu.

Eurazjatyzm jako obecnie dominujący motyw cywilizacyjno-kulturowej tożsamości rosyjskiej wyznacza do pewnego stopnia sposoby oraz kierunki podejmowania i realizacji decyzji politycznych, kształtujących aktywność międzynarodową Federacji Rosyjskiej. Nie zdominował on całkowicie rosyjskiej strategii, ale przyczynił się do wielu ważnych przewartościowań w stosunku do świata zewnętrznego. Pozwolił rosyjskim elitom politycznym na opracowanie długofalowej strategii rozwoju, dostarczył podstaw ideologicznych dla odwrotu od polityki prozachodniej i związania się z partnerami azjatyckimi (Chiny).

Ocenia się dzisiaj, że polityka zagraniczna Rosji cechuje się dużą dozą pragmatyzmu, a Federacja Rosyjska, jeżeli chce stać się krajem godnym zaufania i współpracy ze strony wysoko rozwiniętych państw Zachodu na arenie międzynarodowej (co jest koniecznością w obliczu wyzwań modernizacyjnych), musi zaakceptować utratę swojej pozycji w świecie i realnie patrzeć na własne możliwości działania. Federacja Rosyjska musi pozostać partnerem Zachodu na zasadach zaproponowanych przez niego. Wydaje się jednak, że takie postrzeganie roli dzisiejszej Rosji jest niestety zbyt optymistyczne. Polityka rosyjska jest rzeczywiście bardzo racjonalna i pragmatyczna, ale wynika to z faktu, że Rosjanie zapłacili wysoką cenę za swój idealizm początku lat dziewięćdziesiątych. Raczej trudno się spodziewać, aby po doświadczeniach ostatniej dekady XX w. w społeczeństwie rosyjskim i wśród elit politycznych polityka bliskiej współpracy i „partnerstwa" z Zachodem cieszyła się popularnością. Nie jest to bynajmniej problem azjatyckości Rosji, jej imperialnego syndromu czy też braku przenikliwości rosyjskich przywódców, ale wynik racjonalnej oceny tego, co przyniosła Federacji Rosyjskiej polityka prozachodnia.

Niezależnie od faktu osłabienia pozycji Rosji, ograniczenia jej możliwości działania i głębokiego kryzysu polityczno-gospodarczego w latach dziewięćdziesiątych, pozostała ona znaczącym uczestnikiem stosunków międzynarodowych. Ze względu na swój potencjał ludzki, gospodarczy i militarny współczesna Federacja Rosyjska, pomimo przejściowego osłabienia, pozostaje ważnym

elementem stosunków międzynarodowych w dobie tworzenia się nowego ładu ogólnoświatowego.

Dzięki sprzyjającej koniunkturze w środowisku międzynarodowym (wojna z terroryzmem, rosnące ceny surowców energetycznych) Federacja Rosyjska na początku XXI w. zaczęła odzyskiwać pozycję ważnego międzynarodowego gracza. Zaczęła być znowu postrzegana jako ważny i znaczący podmiot stosunków międzynarodowych. Pozwala jej to prowadzić bardziej niezależną politykę i stanowczo precyzować swoje żądania. Federacja Rosyjska weszła w XXI w., zawiązując porozumienia o „strategicznym partnerstwie" z krajami azjatyckimi (Chiny, Indie) i tworząc podstawy instytucjonalne dla szerokiej kooperacji w regionie Azji w ramach Szanghajskiej Organizacji Współpracy. Jest to niestety zjawisko niepokojące, gdyż świadoma decyzja Rosji o zdystansowaniu się wobec krajów Zachodu oddala w przyszłość zapowiadany przez Francisa Fukuyamę „koniec historii", dzięki któremu demokracja, prawa jednostki, rządy prawa i dobrobyt oparty na wolności gospodarczej staną się uniwersalnymi wartościami i celami, do których dążyć będą wszyscy ludzie na świecie. „Utrata" Rosji przez Zachód może mieć w najbliższej przyszłości negatywne konsekwencje. Dopóki była partnerem Zachodu, nawet jeżeli był to partner trudny i często nieprzewidywalny, to wciąż można było dostrzegać szansę na modernizację świata w duchu wartości liberalno-demokratycznych. Obecnie szansa taka nie jest już tak oczywista, gdyż osłabienie Zachodu wskutek błędnej i często egoistycznej polityki (jak to miało miejsce w przypadku Federacji Rosyjskiej) spowodowało rozprzestrzeniającą się negację zachodnich wartości i warstwy duchowej procesów modernizacji. Przywrócenie znaczenia Zachodu w świecie wymaga krytycznego spojrzenia na dotychczasową politykę, w tym rewizji polityki wobec Federacji Rosyjskiej.

Wiele z tego, co będzie działo się w środowisku międzynarodowym w najbliższym czasie, zależy od sposobu ukształtowania się sytuacji wewnętrznej w Federacji Rosyjskiej i jej stosunku do świata zewnętrznego. Na obecny stosunek państwa i społeczeństwa rosyjskiego do otoczenia międzynarodowego decydujący wpływ miał proces, który można określić jako „wyparcie Rosji z Europy". Rosyjskie elity polityczne, podejmując decyzję o rozwiązaniu ZSRR, miały nadzieję na zbudowanie partnerskich i równoprawnych stosunków z Zachodem, poszanowanie rosyjskiej strefy wpływów, a tym samym utrzymanie rosyjskiej dominacji na obszarze poradzieckim i pokojowe przejście od ZSRR do WNP. Stosunek wysoko rozwiniętych krajów Zachodu wobec Federacji Rosyjskiej był jednak daleki od rosyjskich oczekiwań. Utrzymanie przez rozwinięte państwa Zachodu partnerskich stosunków z Rosją wynikało raczej z obawy przez możliwością destabilizacji politycznej w kraju dysponującym znacznym potencjałem militarnym niż było rzeczywistym uznaniem jej wartości i potencjału. Rosja nie otrzymała wydatnej pomocy ekonomicznej ani też nie została

włączona do zachodnich struktur politycznych, gospodarczych i wojskowych. Znalazła się w głębokim kryzysie cywilizacyjnym, który dotknął wszystkich sfer życia społecznego w tym kraju, nastąpiła także utrata jej dotychczasowej pozycji światowej, która nie została w żaden inny sposób zrekompensowana, np. poprzez widoczne podniesienie poziomu życia obywateli.

Zachodnia polityka wobec Federacji Rosyjskiej spowodowała, że Zachód zaczęto coraz powszechniej oskarżać o świadome rozbicie i dalsze osłabianie Rosji w celu wyparcia jej ze strategicznych regionów, które dotychczas były pod jej kontrolą, takich jak: Kaukaz, Azja Środkowa, Może Kaspijskie czy też Europa Środkowo-Wschodnia. Reakcją rosyjskiej polityki zagranicznej na stosunek USA i krajów UE wobec Federacji Rosyjskiej była próba redefinicji strategicznych interesów państwa i zmiana polityki zewnętrznej poprzez nawiązanie ścisłego sojuszu z Chinami. Co więcej, w społeczeństwie rosyjskim zaczęły upowszechniać się postawy antyzachodnie, antymodernistyczne, a często także nacjonalistyczne i antydemokratyczne, natomiast zachodnie wartości cywilizacyjne przestały być traktowane jako atrakcyjny wzór do naśladowania, zapewniający rozwój państwa i społeczeństwa.

Niechętne, a nawet wrogie reakcje obecnych władz Federacji Rosyjskiej wobec USA i UE zostały wywołane egoistyczną polityką Zachodu wobec państwa rosyjskiego i postępującym procesem „wypierania Rosji z Europy", oznaczającym nie tylko cofnięcie jej granic do linii z XVI w., ale przede wszystkim odrzucenie rosyjskich ambicji stania się ważnym elementem wspólnoty europejskiej oraz szanowanym sojusznikiem USA. Polityka Zachodu wobec Federacji Rosyjskiej i odrzucenie jej aspiracji wynikały z przekonania o słabości Rosji i braku możliwości skutecznego przeciwstawienia się przez nią dominacji w świecie USA i jej europejskich sojuszników. Postępująca odbudowa międzynarodowej pozycji Federacji Rosyjskiej i nawiązanie strategicznego partnerstwa z Chinami oraz Indiami zmieniły jednak stosunek do niej i zaczęto coraz częściej dostrzegać polityczne błędy popełnione wobec Rosji.

W obecnej sytuacji międzynarodowej (rosnące zagrożenie międzynarodowym terroryzmem, destabilizacja Iranu oraz Afganistanu, gwałtownie rosnące ceny ropy, trudności gospodarcze w USA) coraz częściej zaczęto dostrzegać niebezpieczeństwo „utraty Rosji" jako partnera dla Zachodu, łagodzone niekiedy przekonaniem, że Zachód i Federacja Rosyjska stanowią dla siebie naturalnych partnerów i obie strony są sobie potrzebne. Wydaje się jednak, że są to oceny zbyt optymistyczne. Postępująca odbudowa gospodarki rosyjskiej, a także wzrost jej znaczenia międzynarodowego wywołują u rosyjskich władz świadome dążenia do odbudowy swojej strefy wpływów. Władze nie kryją swoich aspiracji, zaznaczając, że ingerencja w „sferę żywotnych interesów rosyjskich" będzie oznaczała podjęcie przez Federację Rosyjską odpowiednich kroków. Przywrócenie dobrych stosunków z Federacją Rosyjską będzie niezwykle trudne przede

wszystkim z uwagi na głębokie rozczarowanie Rosjan polityką Zachodu wobec ich kraju, a także ze względu na pojawienie się nowych pól konfliktów, które mogą doprowadzić wyłącznie do dalszego dystansowania się Rosji od Zachodu. Najbliższym polem konfliktów najprawdopodobniej staną się Gruzja i Ukraina. Bardzo prawdopodobne włącznie tych państw w strefę wpływów europejsko-amerykańskich poprzez rozszerzenie NATO będzie oznaczało, że możliwości współpracy z Federacją Rosyjską spadną do minimum, gdyż elity i społeczeństwo rosyjskie nie pogodzą się z dalszym ograniczaniem jej roli na strategicznym obszarze WNP, uznanym przez Rosjan za sferę ich żywotnych interesów. Federacja Rosyjska, będąc krajem, który w przeszłości odgrywał wiodącą rolę w świecie, nie pogodzi się sytuacją zepchnięcia jej na margines międzynarodowej sceny politycznej i do roli aktora „drugiego rzędu". Będzie to oznaczać zdecydowaną reakcję rosyjską i dążenie do dalszego zacieśniania kontaktów z Chinami, Indiami czy też Iranem, co może skutkować coraz silniejszą rywalizacją międzynarodową i eskalacją konfliktów.

Konsekwencją procesów „wyparcia Rosji z Europy" stało się więc utworzenie strategicznego trójkąta Moskwa - Pekin - New Dehli oraz upadek nadziei na prognozowany przez Francisa Fukuyamę „koniec historii" i zdominowanie świata przez zachodnioeuropejskie wartości liberalno-demokratyczne. Wyraźne zdystansowanie się Rosji od wspólnoty krajów Zachodu, podkreślanie znaczenia własnych tradycji, odbieranie prób skłonienia Rosji do uznania wartości zachodnioeuropejskich jako „imperializmu kulturowego" spowodowało, że świat Zachodu stracił ważnego sojusznika, który ze względu na swoje eurazjatyckie położenie zawsze odgrywał rolę państwa przenoszącego europejskie tradycje i wartości na kolonizowane przez siebie tereny Azji. Rosja w swoim postrzeganiu świata zewnętrznego przeszła trudną drogę od gorbaczowowskiej idei „Europy - wspólnego domu" do tworzenia „wspólnej azjatyckiej przestrzeni" z Chinami oraz Indiami podczas drugiej kadencji Władimira Putina. Tym samym na progu XXI w. została zaprzepaszczona szansa na demokratyzację Rosji (a zarazem całej przestrzeni eurazjatyckiej), przekształcenia jej w kraj nowoczesny i odwołujący się do wartości demokratycznych i liberalnych, wyrastających z europejskiego pnia cywilizacyjnego.

Antyokcydentalistyczny zwrot w polityce rosyjskiej nie musi być zjawiskiem trwałym, ponieważ Rosjanie wciąż mają silne poczucie przynależności do kultury i cywilizacji europejskiej, ale „odzyskanie" Federacji Rosyjskiej jako partnera Zachodu będzie trudne i dużo kosztowniejsze niż miałoby to miejsce na początku lat dziewięćdziesiątych, kiedy Rosja była gotowa do znaczących ustępstw, do poddania się procesom modernizacji i demokratyzacji za cenę włączenia jej do „wspólnego europejskiego domu". Rosja wypchnięta z Europy rozpoczęła budowę „wspólnej przestrzeni azjatyckiej". Odwrócenie tych trendów może być trudne i kosztowne tym bardziej, że w obecnej sytuacji międzynarodowej to

Federacja Rosyjska stała się pożądanym partnerem i „języczkiem u wagi", jeżeli chodzi o ukształtowanie się nowego układu sił w środowisku międzynarodowym. Obecne procesy zachodzące w środowisku międzynarodowym powodują, że gorbaczowowska wizja, która stała się podstawą dla prozachodniego zwrotu w polityce Rosji, nigdy chyba nie była dalsza od swojego urzeczywistnienia.

BIBLIOGRAFIA:

Monografie i opracowania

50-letije europejskich soobszczestw i Rossija: proszłoje, nastojaszczee, buduszcze, pod red. W.E. Morozowa, Sankt-Petersburg, 2002.

Abałkin L., *K samopoznaniu Rossii,* Moskwa 1995.

Aczkasow W.A., *Etnopolitologija,* Sankt-Petersburg 2005.

Afrika wo wniesznopoliticzeskich priorytetach Rossii, pod red. T.L. Dejcza, Moskwa 2003.

Albinoski S., *Bogactwo i nędza narodów. Studia o gospodarce światowej na progu XXI w.,* Warszawa 1997.

Albrow M., *The global age,* Cambridge 1996.

Aldis A.C., McDermott R.N., *Russian militray reform 1992–2002,* Nowy Jork 2003.

Aleksandrow D.N., *Wniesznopoliticzeskij kurs M.S. Gorbaczowa,* Moskwa 2001.

Aleksandrow O.B., *Regiony wo wniesznej politikie Rossii. Rol Sewiero-Zapada,* Moskwa 2005.

Aleksandrow O.B., *Rol regionow wo wniesznej politikie Rossii (na primerie regionow sewero-zapadnowo federalnego obruga) 1991–2002 g.,* Moskwa 2003.

Aleksiejewa I.W., Zelieniew, E.I., Jakunin W.I., *Geopolitika w Rossii. Mieżdu Wostokom i Zapadom,* Sankt-Petersburg 2001.

Allison R., *Putin's Russia and the enlarged Europe,* Oxford 2006.

Andreeva E., *Russia and Iran in the grat game,* Nowy Jork 2007.

Andrianowa T.W., *Geopoliticzeskije teorii XX wieka,* Moskwa 1996.

Andrusiewicz A., *Cywilizacja rosyjska, t. 1–2,* Warszwa 2004–2005.

Andrusiewicz A., *Mit Rosji,* Rzeszów 1994.

Andrzejew A.L., *Politiczeskij spektr Rossii. Struktura, ideologii, osnowyje subiekty,* Moskwa 1997.

Andrzejew A.L., *Tibet w politikie sowietskoj i postsowietskoj Rossii,* Sankt-Petersburg 2006.

Anioł W., *Geneza i rozwój procesu globalizacji,* Warszawa 1989.

Annenkow W.I., *Rossija i jadernyj mir: aspekty nacionalnoj bezopasnosti*, Moskwa 2004.

Antonenko O., Pinnick K., *Russia and the European Union*, Nowy Jork 2004.

Arbatow A.G., *Bezopastnost': rossijskij wybor*, Moskwa 1999.

Arbatow A.G., *Ewropejskaja Rossiaj: eres', utopija, projekt?*, Moskwa 2004.

Arbatow A.G., *Rossijskaja nacionalnaja idea i wniesznaja politika: (mify i realnost')*, Moskwa 1998.

Arin O.A., *Aziatsko-Tichookeanskij region: mify, illjuzii i realnost': Wostocznaja Azija: ekonomika, politika, bezopasnost'*, Moskwa 1997.

Arin O.A., *Dwadcat' pierwyj wiek: mir bez Rossii*, Moskwa 2001.

Arin O.A., *Strategiczeskije kontury Wostocznoj Azii w XXI wieke. Rossija na szagu wpiried*, Moskwa 2001.

Arin O.A., *Strategiczeskije perspiektiwy Rossii w Wostocznoj Azii*, Moskwa 1999.

Arinin A.N., Marczenko G.W., *Uroki i problemy stanowlienija rossijskowo federalizma*, Moskwa 1999.

Arinin A.N., *Rossijskij federalism: istoki, problemy i perspektiwy razwitia*, Moskwa 1999.

Artemow G.P., *Politiczeskaja sociołogija*, Moskwa 2003.

Aszenkampf N.N., Pogorelskaja S.W., *Sowriemiennaja geopolityka*, Moskwa 2005.

Awakow R.M., *Rossija i nowyje rzwiwajuszczejesja gasudarstwa*, Moskwa 1993.

Azja Wschodnia na przełomie XX i XXI wieku. Przemiany polityczne i społeczne, pod red. K. Gawlikowskiego, Warszawa 2004.

Backer R., *Międzywojenny eurazjatyzm*, Łodź 2000.

Baczwarow M., Suliborski A., *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce*, Warszawa 2003.

Bailey J., *Great power strategy in Asia*, Nowy Jork 2006.

Bakłanow A.G., *Bliżnyj Wostok: regionalnaja bezopastnost' i interesy Rossii*, Moskwa 1999.

Bałujew D.G., *Zawiewanie buduszcziegwo: wniesznaja politika Rossii na rubieże wiekow*, Niżnyj Nowogród 1999.

Bankowicz M., *Kulisy totalitaryzmu*, Kraków 1995.

Baranovsky V., *Russia and Europe*, Oxford 1997.

Barbag J., *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa 1987.

Barber B.R., *Dżihad kontra McŚwiat*, Warszawa 2001.

Barker E., *Charakter narodowy i kształtujące go czynniki*, Warszawa 1933.

Batałow E. J., *Rossija i Zapad: ewolucja rossijskogo obszczectwiennowo soznanija*, Moskwa 2002.

Batiuk W.I., *Rossija i USA: problemy i perspektywy sotrudniczestwa. USA na rubieże wiekow*, Moskwa 2000.
Batunskij M.A., *Rossija i islam*, t. 1–3, Moskwa 2003.
Baudrillard J., *Symulakry i symulacja*, Warszawa 2005.
Bauman Z., *Globalizacja*, Warszawa 2000.
Bazarow B.W., *Rossijsko-kitajskije otnoszenija i rol regionow Wostocznoj Sibiri w ich razwitii (1989–1999 g.)*, Irkuck 2002.
Bazowyje cennosti Rossijan: socjalnyje ustanowi. Żizniennyje strategii. Simwoły. Mify, Moskwa 2003.
Bazylow L., *Dzieje Rosji 1801–1917*, Warszawa 1977.
Bazylow L., *Historia Mongolii*, Wrocław 1981.
Bazylow L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986.
Bazylow L., *Historia Rosji*, t. 1–2, Warszawa 1983.
Bazylow L., *Obalenie caratu*, Warszawa 1977.
Bazylow L., *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołypina*, Warszawa 1972.
Bazylow L., *Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX w.*, Warszawa 1966.
Bazylow L., *Społeczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX w.*, Wrocław 1973.
Bażanow E.P., *Aktualnyje problemy mieżdunarodnych otnoszenij*, Moskwa 2001.
Bażanow E.P., *Ewolucja rossijskoj wnieszniej politiki (1991-1999 g.)*, Moskwa 1999.
Bażanow E.P., *Prioritety Rossii w mieniajuszcziemsja mirie*, Moskwa 2000.
Beck U., *Społeczeństwo ryzyka*, Warszawa 2004.
Beck U., *Władza i przeciwwładza w epoce globalnej*, Warszawa 2005.
Bell D., *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*, Warszawa 1994.
Bell D., *Nadejście społeczeństwa postindustrialnego*, Warszawa 1975.
Bezopstnost' Rossii. Czarnomorski region, pod red. N.A. Kowalskiego, Moskwa 1997.
Bieleń S., *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006.
Biełokrenickij W.Ja., Moskalenko W.N., Szaumjan T.L., *Jużnaja Azja w mirowoj politikie*, Moskwa 2003.
Biełołusow A., Klepacz A., *Gospodarka Rosji: kryzys i alternatywy polityki stabilizacyjnej*, Warszawa 1992.
Bierdiajew M., *Autobiografia filozoficzna*, Kęty 2002.
Bierdiajew M., *Głoszę wolność*, Warszawa 1999.
Bierdiajew M., *Nowe średniowiecze*, Komorów 1997.
Bierdiajew M., *Rosyjska idea*, Warszawa 1999.
Bierdiajew M., *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, Kęty 2005.
Bierzanek R., *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Warszawa 1980.
Billington J.H., *Ikona i topór: historia kultury rosyjskiej*, Kraków 2008.
Billington J.H., *Russia in search of itself*, Baltimore 2004.

Błachowska K., *Narodziny imperium*, Warszawa 2001.
Błuszkowski J., *Stereotypy a tożsamość narodowa*, Warszawa 2005.
Bodio T., *Między romantyzmem a pragmatyzmem*, Warszawa 2001.
Bogatyrow A.D., *Poslie imperia: demokratizm i dierżawnsot' wo wnieszniej politikie Rossii*, Moskwa 1992.
Bogatyrow A.D., *Wielkije dirżawy na Tichom okieanie: Istorija i teoria mieżdunarodnych otnoszenij w Wostocznoj Azji poslje wtaroj Mirowoj wojny (1945–1995)*, Moskwa 1997.
Bokrow A.W., *Istorija sowietskoj wnieszniej polityki (1917–1991): kurs lekcji*, Nowogród 2000.
Bokszański Z., *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2005.
Bolesta-Kukułka K., *Socjologia ogólna*, Warszawa 2003.
Boliatko A.W., *Dalnyj Wostok: w poiskach strategiczeskoj stabilnosti: problemy nacionalnoj bezopasnosti Rossii na Dalnem Wostokie i strategiczeskoj stabilnosti w Aziatsko-Tichookeanskim regionie*, Moskwa 2003.
Bondarenko O. Ja., *Neizwiestnyje Kuriły: sirioznyje razmyszlenija o statusie Kurylskich ostrowow*, Moskwa 1992.
Bowker M., *Russian foreign policy and the end of the cold war*, Aldershot 1997.
Bradshaw M.J., *Russian Far East nad Pacific Asia*, Nowy Jork 2001.
Bratkiewicz J., *Rosyjscy nacjonaliści w latach 1992–1996. Od detradycjonalizacji do retradycjonalizacji*, Warszawa 1998.
Braudel F., *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII w.*, t. 3, Warszawa 1992.
Broda M., *Najtrudniejsze z rosyjskich wyzwań. Zagadka Leontjewa i Rosja*, Łódź 1995.
Brown A., *Contemporary Rusian politics*, Oxford 2001.
Brudny Y.M., *Reinventing Russia*, Harvard 1999.
Brutenec K., *O wnisznopoliticzeskiej koncepcji Rossii w Aziatsko-Tichookeańskim regionie*, Moskwa 1995.
Bryc A., *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004.
Bryc A., *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji*, Lublin 2004.
Bryc A., *Rosja w XXI w.: gracz światowy czy koniec gry?*, Warszawa 2008.
Buddizm w kontekstie istorii, ideologii i kultury Cientralnej i Wostocznej Azii, pod red. B.W. Bazarowa i in.,b.m.w. 2003.
Buksiński T., *Współczesne filozofie polityki*, Poznań 2006.
Bułgakow S., *Prawosławie*, Białystok 1992.
Busygina I.M., *Politiczeskaja regionalistyka*, Moskwa 2006.
Buszynski L., *Russian foreign policy after the cold war*, Londyn 1996.

Cable V., *Globalization and global governance*, Londyn 1999.
Carrere d'Encausse H., *Bolszewicy i narody*, Warszawa 1992.

Carrere d'Encausse H., *The nationality question in the Soviet Union and Russia*, Oslo 1995.

Carter H., Ehteshami A., *Middle East's relations with Asia and Russia*, Nowy Jork 2004.

Castells M., *The power of identity*, Londyn 1998.

Cesarz Z., Stadmuller E., *Problemy polityczne współczesnego świata*, Wrocław 2000.

Checkel J.T., *Ideas and interantional political change*, New Haven 1997.

Chodubski A., *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2004.

Chriestomatija po istorii SSSR, t. 1, Moskwa 1949, nr 89.

Chrustaliew M.A., *Centralnaja Azia wo wniesznie j politikie Rossii*, Moskwa 1994.

Chrustaliew M.A., *Osnowy teorii wniesznie j politiki gosudarstwa*, Moskwa 1984.

Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek), pod red. J. Kłoczkowskiego, Kraków 1997.

Chufrin G., *Russia nad Asia*, Oxford 2000.

Cimbala S.J., *Russian military into the 21st century*, Nowy Jork 2001.

Cohen S.P., *Failed crusade: America nad the tragedy of post-communist Russia*, Nowy Jork 2001.

Cohen S.P., *India: emerging power*, Waszyngton 2001.

Cooper L., *Russia and the world*, Baginstoke 1998.

Crews R.D., *For prophet and star. Islam and epire in Russia and Central Asia*, Harvard 2006.

Custine de A., *Rosja w roku 1839*, t. 1, Warszawa 1993.

Cygankow A.P., Cygankow P.A., *Sociologija mieżdunarodnych otnoszenij*, Moskwa 2006.

Cygankow P.A., *Mieżdunarodnyje otnoszenija. Uczebnoje posobije*, Moskwa 2002.

Cygankow P.A., *Teoria mieżdunarodnych otnoszenij*, Moskwa 2003.

Cygiczko W.N., *Buduszczie Rossii w kontekście geopoliticzeskich koncepcij XXI wieka*, Moskwa 1998.

Cymburskij W.L., *Ostrow Rossija. Geopoliticzeskije i chronopoliticzeskije raboty*, Moskwa 2007.

Cymburskij W.L., *Rossija – Ziemlia za Wielkim Limitrofom: ciwilizacija i jejo geopolitika*, Moskwa 2000.

Czajowski A., *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001.

Czernow P.W., *Nowyj gieopoliticzeskij pieriedieł mira. Czto budiet s Rossijej?*, Moskwa 2003.

Cziomer E., Zyblikiewicz L.W., *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2005.

Dagońska J., *Cywilizacyjna tożsamość Rosji*, Toruń 1997.
Danecki J., *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 2002.
Danielewski N.J., *Rossija i Europa*, Moskwa 1991.
Dembowski J., *Zarys ogólnej teorii zasobów naturalnych*, Warszawa 1989.
Dergaczew W.A., *Geoekonomika*, Moskwa 2002.
Dewiatow A., *Krasnyj drakon. Kitaj i Rossija w XXI wieke*, Moskwa 2002.
Dialog europejski Zachód - Wschód, pod red. A. Stępień-Kuczyńskiej i T. Jałmużna, Toruń 2006.
Dobajew I.P., *Islamskij radikalizm w mieżdunarodnoj politikie: (na primierie regionow Bliznego, Wrednego Wostokow i Sewiernowo Kawkaza)*, Rostów nad Donem 2000.
Dobbs M., *Precz z wielkim bratem. Upadek imperium radzieckiego*, Poznań 1998.
Dobroczyński M., *Między mocarstwami*, Toruń 1996.
Dobroczyński M., *Międzynarodowa polityka gospodarcza*, Toruń 2000.
Dobroczyński M., *Przekształcenia międzynarodowej rzeczywistości ekonomiczno-politycznej*, Toruń 2005.
Dobroczyński M., *Stulecie przyśpieszeń*, Toruń 1999.
Dogojew W.W., *Wniesznaja politika Rossii i mieżdunarodnyje sistiemy 1700–1918*, Moskwa 2004.
Donaldson R.H., *The foregin policy of Russia: changing systems, enduring interests*, Nowy Jork 1998.
Dostojewski F., *Biesy*, Londyn 1992.
Dostojewski F., *Biesy*, Warszawa 1977.
Dostojewski F. *Dziennik pisarza 1847–1874*, Warszawa 1982.
Drawicz A., *Spór o Rosję*, Warszawa 1992.
Dugin A.G., *Jewrazijskij put' kak nacionalnaja ideja*, Moskwa 2002.
Dugin A.G., *Osnowy geopolitiki*, Moskwa 2000.
Dugin A.G., *Wwiedienije w geopolitiku. Geopoliticzeskoje buduszczie Rossii*, Moskwa 1997.
Dukes P., *Superpowers*, Nowy Jork 2000.
Duncan P.J.S., *Russian messianism*, Nowy Jork 2000.
Dusinskij I.I., *Geopolitika Rossii*, Moskwa 2003.
Dusza polska i rosyjska. Antologia, pod red. A. de Lazari, Warszawa 2004.
Dyczewski L., *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1993.
Dyduch J., Mikiewicz P., Rzeszótko S., *Krytyczne wprowadzenie do teorii stosunków międzynarodowych*, Wrocław 2006.

Eberhardt P., *Geografia ludności Rosji*, Warszawa 2002.
Elementy teorii socjologicznych, wybór W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, Warszawa 1975.
Encyklopedia duszy rosyjskiej, Warszawa 2003.

Encyklopedia socjologii, t. 4, Warszawa 2002.

Encyklopedia wiedzy politycznej, pod red. M. Chmaja, J. Marszałek-Kawy, W. Sokoła, Toruń 2004.

English R., *Russia and the idea of the West*, Columbia 2000.

Eremjan W.W., *Municipalnaja istorija Rossii*, Moskwa 2005.

Erickson J., *Geopolitics, geography and strategy*, Londyn 2003.

Ester P., Halman L., Rukavishnikow V., *From cold war to cold peace? A comparative empirical study of Russian and Western Political Cultures*, Tiburg 1997.

Ethnicity and Nationalism in Russia, the CIS and Balitc States, ed. C. Williams, T. Sfikas, Londyn 1999.

Estreicher K., *Historia sztuki w zarysie*, Warszawa 1979.

Ewans M., *Britain and Russia in Central Asia 1880-1907*, Nowy Jork 2007.

Ewans M., *Great game*, Nowy Jork 2003.

Ewolucja mirowowo poriadka i wniesznopoliticzeskaja strategia Rossii: materiały „kruglowo stoła", poswjaszczonowo pamjati Ju. M. Mielnikowa i I.N. Krawczenko, 3 apriela 2003 g., Moskwa 2003.

Ewropejskij Sojusz na rubieże wiekow, pod red. T.G. Parchalina, Moskwa 2000.

Ewzerow R.J., *Rossija w sotrudniczestwie niezawisimych gosudarstw*, Moskwa 2002.

Fawn R., *Realigments in Russia foregin policy*, Nowy Jork 2003.

Federacja czy rozpad Rosji?, pod red. W. Zajączkowskiego, Warszawa 1994,

Federacja Rosyjska 1991–2001, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002.

Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych, pod red. A. Czarnockiego i I. Topolskiego, Lublin 2006.

Federalizm. Encyklopedia, Moskwa 2000.

Fedorow W.P., *Rossija w ansamble Europy*, Moskwa 2002.

Ferry W.E., Kanet R.E., *Post-communist states in the world community*, Baginstoke 1998.

Fiedorow W.P., *Jest' li druzja w Rossii, i nużni li oni jej?*, Moskwa 2005.

Filozofia i myśl społeczna rosyjska 1825–1861, wybór A. Walicki, Warszawa 1961.

Fowkes B., *The desintegration of Soviet Union: a study in the rise and triumph of nationalism*, Baginstoke 1996.

Furier A., *Droga Gruzji do niepodległości*, Poznań 2000.

Gadżijew K.S., *Geopolityka Kawkaza*, Moskwa 2003.

Gadżijew R.G., *Wahhabizm: osobiennosti jewo projawlienija na Siewiernom Kawkazie*, Machaczkała 2002.

Gadżijew K.S., *Wwiedienije w geopolitiku*, Moskwa 2003.

Gajnutdin R., *Islam w sawriemiennoj Rossii*, Moskwa 2004.

Gałganek A., *Zmiana w globalnym systemie międzynarodowym*, Poznań 1992.

Gałumow E.A., *Imidż protiw imidża*, Moskwa 2005.

Gałumow E.A., *Mieżdunarodnyj imidż Rossii: strategia formirowanija*, Moskwa 2003.

Gelbras W.G., *Kitajskaja realnost' Rossii*, Moskwa 2001.

Geopoliticzeskije położenije Rossii: predstawlienija i realnost', pod red. W.A. Kolosowa, Moskwa 2000.

Geopoliticzeskije wyzowy i wniesznopoliticzeskaja dejatielnost" Rossii, pod red. S.A. Proskurina, Moskwa 2002.

Geopolitika. Chrestomatija, pod red. B.A. Isajewa, Sankt-Petersburg 2007.

Geopolityki i geostrategi: Chrestomatia, pod red. B.A. Isajewa, Sankt-Petersburg 2004.

Geyer D., *Russian imperialism*, New Haven 1987.

Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość*, Warszawa 2002.

Giddens A., *Socjologia*, Warszawa 2004.

Giddens A., *Stanowienie społeczeństwa*, Poznań 2003.

Globalizacja a stosunki międzynarodowe, pod red. E. Haliżaka, R. Kuźniara, J. Symonidesa, Warszawa 2004.

Globalizacja: czełowieczeskoje izmiernije, pod red. A.W. Torkunowa, Moskwa 2002.

Globalization, knowledge and society, ed. M. Albrow i E. King, Londyn 1990.

Globalnyje ugrozy i wyzowy Rossii w XXI wieke: materiały „krugłowo stoła", pod red. E.P. Bażanowa, Moskwa 1999.

Gorbaczow M. S., *Artykuły i przemówienia*, Warszawa 1986.

Gorbaczow M.S., *Pieriestrojka i nowe myślenie*, Warszawa 1988.

Gorbaczow M., *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1988.

Gorbaczow M., *Żizn' i reformy*, Moskwa 1995.

Gorbaczow M.S., *Uspiech pieriestrojki w rukach naroda*, Moskwa 1988.

Gorbaczow M., *Żizn' i reformy*, Moskwa 1995.

Gorodetsky G., *Russia beetwen East and West*, Nowy Jork 2003.

Gorszkow M.K., *Rossijskoje obszczjestwo w usłowijach transformacii: mify i realnost'*, Moskwa 2003.

Gosudarstwiennaja bezopasnost' Rossii: istorija i sowriemiennost', pod red. R.N. Bajguzina, Moskwa 2004.

Grace J.D., *Russian oil supply*, Oxford 2005.

Grekov B., *Ruś Kijowska*, Warszawa 1995.

Griszin J.J., *Polskij aspekt wnieszniej polityki Rossijskoj Federacji (1989–naczało 2001 g.)*, Kazań 2001.

Grzybowski K., *Ustrój Związku Radzieckiego*, Kraków 1947.

Gumilow L., *Dzieje etosów wielkiego stepu*, Kraków 1997.
Gusejnowa M.A., *Politika USA w Zakawkazie i interesy Rossii*, Moskwa 1999.
Gusejnowa M.A., *Sowriemiennaja politika USA w Kaspijskom regionie: plany i realnost'*, Moskwa 2001.
Gustow W.A., *Rossija - SNG: put' integracji ternist, no zamancziw*, Moskwa–Sankt-Petersburg 2002.

Hahn G.M., *Russia's islamic threat*, New Haven 2007.
Haliżak E., *Stosunki międzynarodowe w regionie Azji i Pacyfiku*, Warszawa 1999.
Hamburg G., Sanders T., Tucker E., *Russian-muslim confrontation in the Caucasus*, Nowy Jork 2004.
Hedenskog H., Konnader V., Nygren B., Oldberg I., Pursiainen Ch., *Russia as grest power*, Nowy Jork 2005.
Heller M., *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000.
Heller M., Niekricz A., *Utopia u władzy*, Warszawa 1986.
Heller M., *Siódmy sekretarz. Blask i nędze Michaiła Gorbaczowa*, Lublin 1993.
Hercen A., *Eseje filozoficzne*, t. 2, Warszawa 1966.
Heywood A., *Politologia*, Warszawa 2006.
Historia i geopolityka. Rosja na progu XXI stulecia, pod red. S. Filipowicza, Warszawa 2000.
Historia ZSRR, pod red. B. Grekowa, t. 1–2, Warszawa 1954.
Historia ZSSR, cz. 1–3, pod red. A. Pankratowej, Warszawa 1954.
Hosking G., *Russia. People nad Empire 1552–1917*, Harvard 1997.
Hrnneland G., *Russia nad the West*, Nowy Jork 2003.
Huntington S., *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 1995.
Huntington S., *Zderzenie cywilizacji*, Warszawa 2003.
Idee w Rosji. Leksykon, t. 2–4, pod red. A. de Lazari, Łódź 1999–2001.
Iłłarionow S.I., *Rossija i Ameryka na globalnoj szachmatnoj daskie*, Moskwa 2003.

Imperia prostranstwa. Chrestomatia, zebrał D.N. Zamiatin, Moskwa 2003.
India as an emerging power, ed. S. Ganguly, Londyn 2003.
Isakova I., *Russian governance in the twenty-first century. Geostrategy, Geopolitics and Governance*, Londyn–Nowy Jork 2005.
Iskander W., *Geopoliticzeskaja situacija na postsowieckom prostranstwie (Centralnaja Azja, Zakaukazie) i wniesznaja politika Rosili (1991–1997)*, Moskwa 2000.
Islam na postsowieckom prostranstwie, pod red. A. Małaszenko, M.B. Olkott, Moskwa 2001.
Islam na sowriemiennom Wostokie, pod red. W. Bełokorenickiego, A. Egorina i A. Ignatienko, Moskwa 2004.

Islam na territorii bywszewo Rosijskowo Imperium: enciklopedicznyj słowar, Moskwa 1999.

Istorija mieżdunarodnych otnoszenij i wniesznij polityki SSSR, 1917–1987, w 3 t., pod red. G.F. Fokjewa, Moskwa 1987.

Istorija otieczestwiennowo gosudarstwa i prawa: uczebnik, pod red. O.I. Czistjakowa, Moskwa 1996.

Istorija Rosii: XX wiek, pod red. W.P. Dimitrienko, Moskwa 1998.

Istorija wnieszniej polityki Rossii. XVIII wiek: (ot Sewernoj wojny do wojn Rossii protiw Napoleona), pod red. A.W. Ignatiewa, W.N. Ponomariewa, G.A. Sanina, Moskwa 1998.

Istorija wnieszniej polityki Rossii. Pierwaja połowina XIX weka: (ot wojn Rossii protiw Napoleona do pariżskowo mira 1856 g.), pod red. O.W. Orlika, Moskwa 1995.

Istorija wnieszniej polityki Rossii. Wtaraja połowina XIX wieka: (ot pariżskowo mira 1856 g. do russko-francuskowo sojuza), pod red. W.M. Chewrolina, Moskwa 1999.

Istorija wnieszniej polityki Rossii. Kaniec XIX – naczało XX wieka: (ot russko-francuzskowo sojuza do Oktjabrskoj rewolucji), po red. A.W. Ignatiewa, Moskwa 1997.

Iwanow I.S., *Nowaja rossijskaja diplomatija: diesiat' liet wnieszniej politiki strany*, Moskwa 2002.

Iwanow I.S., *Rossija w sowriemiennom mirie. Otwiety na wyzowy XXI weka: stati i wystuplenija*, Moskwa 2004.

Iwanow I.S., *Wniesznaja politika Rossii i mir: stati i wystuplenija*, Moskwa 2000.

Iwanow I.S., *Wniesznaja politika Rossii w epochu globalizacji: stati i wystuplenija*, Moskwa 2002.

Iwanow W.N., *Rossija: socialno-politiczeskaja situacija (nacionalnyj i regionalnyj aspekt)*, Moskwa 2000.

Iwaszow Ł.G., *Rossija i mir w nowom tysiaczletii: geopoliticzeskije problemy*, Moskwa 2000.

Iwaszow Ł.G., *Rossija ili Moskowija? Geopoliticzeskoje izmierenije nacionalnoj bezopastnosti Rossii*, Moskwa 2002.

Jackson N.J., *Russian foregin policy and CIS*, Nowy Jork 2003.

Jackson R., Sørensen G., *Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*, Kraków 2006.

Jakimowicz R., *Zarys stosunków polsko-rosyjskich w latach 1992–1999*, Warszawa 2000.

Jakowiec W.Ju., *Globalizacja i wzaimodiejstwije ciwilizacij*, Moskwa 2003.

Jakowienko I.G., *Rossijskoje gosudarstwo: nacionalnyje interiesy, granicy, perspektiwy*, Nowosybirsk 1999.

Jakowlew A.G., *Rossija, Kitaj i mir*, Moskwa 2002.

Jałowiecki B., Szczepański M.S., *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2006.

Jarłykapow A.A., *Probliema wahhabizma na Sewiernom Kawkazie,* Moskwa 2000.

Jaskiewicz L., *Absolutyzm rosyjski w dobie rewolucji 1905-1907,* Warszawa 1982.

Jean C., *Geopolityka,* Wrocław 2003.

Johnson D., Robinson P., *Perspectives on EU-Russia relations,* Nowy Jork 2004.

Johnson P., *Historia chrześcijaństwa,* Gdańsk 1993.

Jordan M.W., Kuziejew R.G., Czerwonnaja S.M., *Islam w Ewrazji,* Moskwa 2001.

Kadymow G.G., *Uczebno-metodiczeskoje posobije po kursu „Sowriemiennyje mieżdunarodnyje otnoszenija i wniesznaja politika Rossii" (Rossija - WNP),* Moskwa 2002.

Kanet R.E., Kozhemiakin A.V., *The foreign policy of the Russian Federation,* Baginstoke 1997.

Kapuściński R., *Imperium,* Warszawa 1997.

Kaspe S., *Imperia i modernizacija. Obszczaja modiel' i rosijskaja specifika,* Moskwa 2001.

Kazachstan, pod red. T. Bodio i K. Wojtaszczyka, Warszawa 2000.

Kazancew Ju.I., *Mieżdunarodnyje otnoszenija i wniesznaja politika Rossii, XX wiek,* Rostów nad Donem 2002.

Kazancew Ju.I., *Wniesznaja politika Rossii. XX wiek: uczebnoje posobije,* t. 1, Nowosybirsk 2000.

Kefeli I.F., *Sud'ba Rossii w globalnoj geopolitikie,* Sankt-Petersburg 2004.

Kennedy P., *Mocarstwa świata,* Warszawa 1994.

Keriennyje interesy Rossii głazami jej gosudarstwiennych diejatieliej, diplomatow, wojennych i publicistow, wybór I.S. Rybaczienok, Moskwa 2004.

Kieliew I. Ju., Smirnowa A.G., *Obraz gosudarstwa i priniatie rieszen w mieżdunarodnych otnoszenijach,* Sankt-Petersburg 2004.

Kijas A., *Chrzest Rusi,* Poznań 2006.

Kisieliew S.G., *Osnownyj instynkt ciwilizacij i geopoliticzeskije wyzowy Rossii,* Moskwa 2002.

Kisriew E.F., *Islam i włast' w Dagestanie,* Moskwa 2004.

Kitaj w mirowoj politikie, pod red. A.W. Torkunowa, A.Ju. Melwila, M.M. Narinskowo, Moskwa 2001.

Klassika geopolitiki XX wiek, wybór K. Korolew, Moskwa 2003.

Klassika geopolityki XIX wiek, wybór K. Korolew, Moskwa 2003.

Kleer J., *Globalizacja a państwo narodowe i usługi publiczne,* Warszawa 2006.

Kluczewski W.O., *Kurs russkoj istorii,* Moskwa 1987.

Kłoskowska J., *Z historii socjologii kultury,* Warszawa 1969.

Knox Z., *Russian society and the Orthodox Church,* Nowy Jork 2004.

Koczetow E.G., *Geoekonomika (oswojenie mirowowo ekonomiczeskowo prostranstwa)*, Moskwa 1999.

Koczetow E.G., *Globalistyka*, Moskwa 2002.

Kołakowski L., *Główne nurty marksizmu*, Poznań 2000.

Kołosow W.A., Mironienko N.S., *Geopolitika i politiczieskaja geografija. Uczebnik dla wuzow*, Moskwa 2001.

Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce, pod red. M. Baczwarowa i A. Suliborskiego, Warszawa 2002.

Koncepcija wniesznie j politiki Rossijskoj Federacii, www.mid.ru

Koneczny F., *Dzieje Rosji*, Komorów 1997.

Konstitucionno-prawowyj mechanizm wniesznie j polityki: uczebnoje posobije, pod red. W.P. Worobiewa, Ju. I. Lejbo, A.G. Orlowa, Moskwa 2004.

Koroliew G.A., *Nacionalnaja bezopastnost' i tendencji rawzitia federatiwnych otnoszenij w Rossii*, Moskwa 2002.

Kortunow S.W., *Dezintegracja Sowietskowo Sojuza i politika USA*, Moskwa 1993.

Kortunow S.W., *Imperskije ambicii i nacionalnyje interesy: nowyje izmienija wniesznie j polityki Rossii*, Moskwa 1998.

Kortunow S.W., *Kontrol za wooruženijami i interesy Rossii*, Moskwa 1997.

Kortunow S.W., *Rossija: nacionalnaja identicznost' na rubieże wiekow*, Moskwa 1997.

Kostjukina G.M., *Aziatsko-tichookieanskaja ekonomiczeskaja integracija*, Moskwa 2002.

Kotz D., Weir F., *Russia's path from Gorbachev to Putin*, Nowy Jork 2007.

Kowalkin A., *Rossija w nowych geopoliticzeskich realiach na progie XXI wieka*, Moskwa 1996

Kozakiewicz J., *Rosja w polityce niepodległej Ukrainy*, Warszawa 1999.

Kozłow W.I., *Istorija tragedii wielikowo naroda: ruskij wopros*, Moskwa 1996.

Kozłowski A., *Rosja wyparta z Europy*, Toruń 2000.

Krasow Ju.K., *Rossijskaja gosudarstwiennost' na rubieże wiekow*, Moskwa 2003.

Krasowski K., Lesiński B., Sikorska-Dzięgielowska K., Walachowicz J., *Powszechna historia państwa i prawa*, Poznań 1993.

Krupnow Ju. W., *Stat' mirowoj dierżawoj*, Moskwa 2003.

Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego*, t. 1–2, Warszawa 1998–1999.

Kuda idiot Rossija? Włast', obszestwo, licznost', pod red. T. Zasławskiej, Moskwa 2000.

Kudinow W.A., *Wniesznia ja politika FR (1991–1999): uczebnoje posobije*, Moskwa 2000.

Kuhrt N., *Russian policy towards China and Japan*, Nowy Jork 2007.

Kukułka J., *Historia współczesnych stosunków międzynarodowych 1945–2000*, Warszawa 2001.

Kukułka J., *Teoria stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2000.
Kukułka J., *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2003.
Kultura ma znaczenie, pod red. L.E. Harrisona i S.P. Huntingtona, Poznań 2003.
Kułakow A.W., *Geopolitika i aktualnyje problemy obespieczenija nacjonalnych interesow Rossii na gosudarstwiennoj granice*, Moskwa 2003.
Kułakowski L., *Główne nurty marksizmu*, cz. 1, Poznań 2000.
Kułmanow K., *Priorytety wniesznie j politiki Rossii i sawriemiennyje mieżdunarodnyje otnoszenija*, Moskwa 2002.
Kułmanow K.N., *Aktualnyje problemy rossijakoj wniesznie j polityki: uczebnoje posobije*, Moskwa 1999.
Kułmanow K.N., *Mir w naczalie trietiego tysiaczletij: wzgljad iz Rossii*, Moskwa 2001.
Kupich A., *Przyszłość rosyjskiej gospodarki i polityki: zachodnie scenariusze a rzeczywistość*, Warszawa 1997.
Kuźniar R., *Polityka i siła. Studia strategiczne – zarys problematyki*, Warszawa 2005.

Lapidius G., Zalavsky V., Goldman P., *From union to commonwealth*, Cambridge 1993.
Lazari de A., *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Łódź 1994.
Lazari de A., *Mentalnośc rosyjska*, Warszawa 1995.
Lebiediewa M.M., *Mirowaja politika. Uczebnik dla wuzow*, Moskwa 2003.
Lebiediewa N.M., *Nowaja ruskaja diaspora. Socialno-psichologiczeskij analiz*, Moskwa 1995.
Lebiedź A., *Szkoda wielkiego kraju*, Warszawa 1999.
LeDonne J.P., *The grand strategy of the Russian Empire 1650–1831*, Oxford 2004.
LeDonne J.P., *The Russian Emire nad the world, 1700–1917*, Oxford 1997.
Lenin W., *Dzieła*, t. 10, Warszawa 1955.
Lieven D., *Empire, The Russian Empire and its rivals*, Nev Haven 2002.
Lipatow A., *Rosja dzisiejsza między przeszłością a teraźniejszością*, Toruń 2007.
Lipatow A., *Rosja i Polska: konfrontacja i grawitacja*, Toruń 2003.
Lipset S., *Homo politicus: społeczne podstawy polityki*, Warszawa 1995.
Lo B., *Russian foreign policy in the post-soviet era: reality, illusion and mythmaking*, Londyn 2002.
Lo B., *Vladimir Putin and the evolution of Russian foreign policy*, Nowy Jork 2003.
Logvinov G., *The Shanghai Cooperation Organization – a new qualitative step forward*, „Far Eastern Affairs" 2003, vol. 30, nr 3.
Longworth P., *Russia's Empires: their rise and fall. From prehistory to Putin*, Londyn 2005
Lynch D., *Russian peacekeeping strategies in CIS*, Baginstoke 1999.

Lynch D., *Russian peacekeeping strategies in CIS: the cases of Moldova, Georgia and Tajikistan*, Londyn 2000.

Łancow S.A., *Mirowaja politika i mieżdunarodnyje otnoszenija. Konspekt lekcji*, Sankt-Petersburg 2000.

Łancow S.A., *Terror i terroristy. Słowar*, Sankt-Petersburg 2004.

Łanda R.G., *Islam w istorii Rossii*, Moskwa 1995.

Łazebnikowa O.W., *Zapad i borba w politiczeskich i naucznych krugach Rossii po waprosam jej wniesznie polityki w Ewropie (1991–1994)*, Moskwa 1995.

Łomagin N.A., *Mieżdunarodnyje organizacii: teoria i praktyka diejatielnosti*, Sankt-Petersburg 1999.

Łoskot-Strachota A., *Rosyjski gaz dla Europy*, Prace OSW, Warszawa 2006, za: www.osw.waw.pl.

Łoś-Nowak T., *Stosunki międzynarodowe. Teorie, systemy, uczestnicy*, Wrocław 2000.

Łukawski Z., *Historia Syberii*, Wrocław 1981.

Łukin W.P., *Rossija i Zapad: obszcznost' ili otczużdienije?*, Moskwa 1995.

Łukow W.B., *„Gruppa wos'mi". Uczebnoje posobije*, Moskwa 2004.

Łukow W.B., *Rossija w „bolszoj bos'mierkie": 1992–2001 g. Uczebnoje posobije*, Moskwa 2001.

Łunie S.I., *Diplomatija w Jużnoj Azii*, Moskwa 1997.

Łunie S.I., *Wyzowy bezopastnosti jużnych granic Rosii*, Moskwa 1999.

Łuzjanin C.G., *Wostocznaja politika Władimira Putina*, Moskwa 2007.

Łużny R., *Fiodor Tiutczew. Zarys monografii*, (w:) *Wybór poezji*, Wrocław 1978.

Madej Z., *Rosyjskie zmagania cywilizacyjne*, Warszawa 1993.

Makarenko W.W., *Kto sojuzniki Rossii?: mentalnost' i geopolityka: paradoksy polityki bezopasnosti Rossii*, Moskwa 2000.

Malcolm N., Pravda A., Allison R., Light M., *Internal factors in Russian foreign policy*, Oxford 1996.

Malfliet M., Verpoest L., Vinokurov E., *The CIS, the EU and Russia*, Baginstoke 2007.

Malia M., *Russia under western eyes*, Harvard 1999.

Malik H., *Soviet–Pakistan relations and post-soviet dynamics 1947–1992*, Baginstoke 1993.

Małaszenko A., *Islam dla Rossii*, Moskwa 2007.

Małaszenko A.W., *Islamskoje wozrożdienije w sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 1998.

Marciniak W., *Rozgrabione imperium: upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004.

Maryański A., *Przemiany ludnościowe w ZSRR*, Warszawa 1995.

Maryański A., Mróz G., Szot Z., Troc M., *Geografia gospodarcza Rosji*, Warszawa 1996.

Massaka I., *Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001.

Mastugina T.M., Pieriepiełkin L.S., *Etnologia. Narody Rosji. Istoria i sowriemiennoje położenie*, Moskwa 1997.

Menkiszak M., *Prozachodni zwrot w polityce zagranicznej Rosji: przyczyny, konsekwencje, perspektywy*, „Punkt Widzenia" Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2002, za: www.osw.waw.pl.

Mentalność rosyjska, red. i oprac. A. de Lazari, Katowice 1995.

Merkułow W., *Rossija - ATR: uzeł interesow*, Moskwa 2005.

Metafory polityki, t. 1-2, pod red. B. Kaczmarka, Warszawa 2001-2003.

Metodologiczne i teoretyczne problemy nauk politycznych, pod red. K. Opałka, Warszawa 1975.

Mickiewicz T., *Wybór w gospodarce*, Lublin 1996.

Mieduszewskij A.N., *Demokratija i awtoritarizm: rossijskij konstitucjonalizm w srawitielnoj perspekiwie*, Moskwa 1998.

Miedwiediew R.A., *Kapitalizm w Rossii?*, Moskwa 1998.

Miedwiediew R.A., *Wremja Putina? Rossija na rubieże wiekow*, Moskwa 2001.

Mierzchowski M., *Kartki z dziejów Rosji*, Warszawa 1965.

Mieżdunarodnyje otnoszenia na postsowieckom prostranstwie, pod red. I.D. Zwiagelskoj, N.A. Kosołapowa, Moskwa 2000.

Mieżdunarodnyje otnoszenija i wniesznopoliticzeskaja diejatilnost' Rossii: sbornik statiej, pod red. S.A. Proskurina, Moskwa 2003.

Mieżdunarodnyje otnoszenija: sociologiczeskije podchody, pod red. P.A. Cygankowa, Moskwa 1998.

Między Europą a Azją. Idea Rosji-Eurazji, pod red. S. Grzybowskiego, Toruń 1998.

Międzynarodowe stosunki polityczne, pod red. M. Pietrasia, Lublin 2006.

Mills C.W., *Wyobraźnia socjologiczna*, Warszawa 2007.

Mingst K., *Podstawy stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2006.

Mir głazami Rossijan. Mify i wniesznaja politika, pod red. W.A. Kołosowa, Moskwa 2003.

Mir i Rossija na progie XXI wieka: wtoryje gorczakowskije cztenija, pod red. A.W. Torkunowa, Moskwa 2001.

Mirowaja politika i mieżdunarodnyje otnoszenija, pod red. S.A. Łancowa i W.A. Aczkasowa, Moskwa 2006.

Mizerski E., *Geneza i rozpad ustroju federalnego w byłych socjalistycznych państwach europejskich*, Toruń 1996.

Moczulski L., *Geopolityka*, Warszawa 1999.

Moczulski L., *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 1999.

Modestow S.A., *Geopolitika islama*, Moskwa 2003.

Moisiejew E.G., *Mieżdunarodno-prawowyje osnowy sotrudniczestwa stran WNP*, Moskwa 1997.

Moisiejew E.G., *Rossija w sowriemiennom mirie: mieżdunarodno-prawowyje i wniesznopoliticzeskije aspekty*, Moskwa 2002.

Mojsiewicz Cz., *Wspólnota Niepodległych Państw*, Poznań 2000.

Morawski W., Szawłowska S., *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006.

Multikultiralizm i transformacija postsowieckich obszcziestw, pod red. W. Małachowa i W. Tiszkowa, Moskwa 2002.

Musul'manie izmieniajuszczejsja Rossii, pod red. Ju. M. Kobiszczanowa i in., Moskwa 2002.

Musulmanskij region u jużnych granic SNG, Moskwa 2002.

Musułmańskije strany u granic SNG, pod red. W.J. Biełokrenickiego i A.Z. Egorina, Moskwa 2002.

Muszyński J., *Megatrendy a polityka*, Wrocław 2001.

Mutagirow D.E., *Mieżdunarodnyje politiczeskije instytuty: aktualnyje problemy istorii i teorii*, Moskwa 2000.

Naray P., *Russia and the World Trade Organization*, Baginstoke 2007.

Nartow N.A., *Geopolitika*, Moskwa 2004.

Nauka o polityce, pod red. A. Bodnara, Warszawa 1984.

Nauka w Polsce w perspektywie XXI w. Materiały z konferencji naukowej Komitetu Prognoz „Polska w XXI Wieku", Warszawa 1996.

Nazarkin Ju. K., *Strategiczeskije wooruženija i bezopasnost' Rossii*, Moskwa 1997.

Neuman I.B., *Russia and idea of Europe: a study in the identity and international relations*, Londyn 1996.

Neuman L.W., *Power, state, society: an introduction to politicalsociology*, Nowy Jork 2005.

New and old actors in russian foreign policy: conference proceedings, pod red. J.M. Godzimirskiego, Oslo 2000.

Niemarksistowska filozofia rosyjska, pod red. L. Kiejzik, Łódź 2001.

Niemcy, Polska, Rosja, pod red. M. Dobroczyńskiego, Warszawa 1996.

Nizioł M., *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji*, Lublin 2004.

Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych, pod red. S. Bielenia i W. Góralskiego, Warszawa 1999.

Nowaja Eurazja: otnoszenija Rossii so stranami bliżniewo zarubieża: sbornik statiej, wypusk 2, pod red. E.M. Kożokina, Moskwa 1994.

Nowaja Eurazja: otnoszenija Rossii so stranami bliżnego zarubieża: sbornik statiej, wypusk 3, pod red. E.M. Kożokina, Moskwa 1995.

Nowaja Eurazja: otnoszenija Rossii so stranami bliżnego zarubieża: sbornik statiej, wypusk 4, pod red. E.M. Kożokina, Moskwa 1996.

Nowaja Eurazja: otnoszenija Rossii so stranami bliżnego zarubieża: sbornik statiej, wypusk 5, pod red. E.M. Kożokina, Moskwa 1997.

Nowakowski S., *Europa Wschodnia i Azja Północna /ZSRR/. Wielka geografia powszechna,* Warszawa 1937.

Nowe zasady metody socjologicznej, Kraków 2007.

Nye jr. J.S., *Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej,* Warszawa 2007.

Nygren B., *Rebuilding of greater Russia,* Nowy Jork 2007.

Oblicza procesów globalizacji, pod red. M. Pietrasia, Lublin 2002.

Oczerki istorii ministerstwa innostrannych dieł Rossii, w 3 t., red. A.N. Sacharow, Moskwa 2002.

Okólski M., *Cywilizacje przypływu, cywilizacja odpływu demograficznego,* Toruń 2001.

Oreszkowa C.F., *Rossija i Turcja: (problemy formirowanija granic),* Moskwa 1999.

Osipow G.W., *Rossija: nacionalnaja idea. Specialnyje interiesy i priorytety,* Moskwa 1997.

Osnowyje tendencji rossijsko-amerykańskich otnoszenij, pod red. E.P. Bażanowa, Moskwa 1997.

Ostapienko O.Ju., *Wniesznaja politika Rossijskoj Federacji: konstitucionno-prawowowoj analiz,* Kaługa 2004.

Oszczepkow W.P., *Rossija i Kitaj w zieraklie regionalnoj geopolityki,* Moskwa 1998.

Ot reformy do stabilizacji...: wniesznaja, wojennaja i ekonomiczeskaja politika Rossii (analiz i prognoz), 1993–1995, pod red. A.W. Zagorskiego, A. Łopuchiny, Moskwa 1995.

Owczinnikow W.W., *Globalnaja konkurentosposobnost',* Moskwa 2005.

Owen T.C., *Dilemmas of Russian capitalism,* Harvard 2005.

Paleczny T., *Socjologia stosunków międzynarodowych,* Kraków 2004.

Panarin A.S., *Globalnoje politiczeskoje prognozowanije,* Moskwa 2000.

Panarin A.S., *Iskuszenije globalizacii,* Moskwa 2000.

Panarin A.S., *Rewansz istroii: rossijskaja strategiczeskaja inicjatiwa w XXI wieke,* Moskwa 1998.

Panarin A.S., Riabow A.W., *Atlantizm i jewrazijstwo: dwa scenarii dla Rossii,* Moskwa 1994.

Panarin A.S., *Rossija w ciklach mirowoj istorii,* Moskwa 1999.

Panarin I.A., *Informacionnaja wojna i geopolitika,* Moskwa 2006.

Pantin I., Plimak E., *Drama rossijskich reform i rewolucij. Srawitileno-politiczeskij analiz,* Moskwa 2001.

Państwo w transformacji w perspektywie XXI w., pod red. W. Materskiego, Warszawa 2000.

Paradowski R., *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Toruń 2001.

Paradowski R., *Idea Rosji-Eurazji i naukowy nacjonalizm Lwa Gumilowa. Próba rekonstrukcji ideologii eurazjatyzmu*, Warszawa 1996.

Parthe K.F., *Russia's dangerous text*, New Haven 2004.

Patrząc na wschód, pod red. S. Bielenia, Warszawa 1997.

Pawłow E.J., *Konstitucionno-prawowyj mechanizm osuszczestwlenija wnieszniej polityki Rossii*, Moskwa 2003.

Pełczyńska-Nałęcz K., *Rosja*, Raport 2001OSW, cz. I, s. 6, www.osw.waw.pl.

Petro N.N., Rubinstein A.Z., *Russian foreign policy. From empire to nation state*, Londyn 1997.

Petro N.N., *The rebirth of Russian democracy*, Harvard 1997.

Petrow W., *Krizis federacii*, Moskwa 1999.

Petrow W.L., *Geopolitika Rossii (wozrożdienije ili gibiel?)*, Moskwa 2003.

Petrowski W.E., *Aziatsko-tichookeanskije rezimy bezopastnosti poslje chałodnoj wojny*, Moskwa 1998.

Pietraś Z.J., *Decydowanie polityczne*, Warszawa 2000.

Pietrzyk-Revves D., *Idea społeczeństwa obywatelskiego*, Wrocław 2004.

Pilkington H., Yemelianova G., *Islam in post-soviet Russia*, Nowy Jork 2006.

Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994.

Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.

Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 1990.

Pipes R., *Russian conservatism and its critics*, New Haven 2007.

Pipes R., *Własność a wolność*, Warszawa 2000.

Piskozub A., *Między historią a geozofią*, Gdańsk 1994.

Podstawy geografii ekonomicznej, pod red. J. Wrony i J. Reka, Warszawa 1997.

Podstawy psychologii politycznej, pod red. K. Skarżyńskiej, Poznań 2002.

Pokrowski N., *Ot krizisa cennostej k obretieniu nrawstwiennych orientirow*, Moskwa 1999.

Polacy i Rosjanie; czynniki zbliżenia, pod red. M. Dobroczyńskiego, Toruń 1998.

Polak E., *Przemiany cywilizacji współczesnej w sferze kultury materialnej*, Gdańsk 1996.

Politika Kitaja w ATR na rubieże stoletij: materiały naucznoj konferencji, Moskwa 2004.

Politika USA w mieniajuszcziemsja mirie, pod red. P.T. Podleśnego, Moskwa 2004.

Politologia w Polsce, pod red. T. Łoś-Nowak, Toruń 1998.

Polityka zagraniczna Rosji i ZSRR, pod red. W. Materskiego, Łódź 1994.

Poljakow K.I., *Arabskij Wostok i Rossija: probliema islamskowo fundamentalizma*, Moskwa 2001.

Polska i jej nowi sąsiedzi, pod red. H. Pracowitego Toruń 1994.

Polska polityka wschodnia, pod red. S. Miklaszewskiego i G. Przebindy, Kraków 2000.

Polska w procesie przeobrażeń ustrojowych, pod red. S. Wróbla, Katowice 1998.

Polska-Rosja czas przewartościowań, pod red. S. Bielenia, Warszawa 1995.

Pomian K., *Europa i jej narody*, Warszawa 1992.

Ponomariewa E.G., *Politiczeskije instituty i otnoszenija w sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 2007.

Poppe A., *Państwo i Kościół na Rusi*, Warszawa 1968.

Porządek międzynarodowy u progu XXI w., pod red. H. Kuźniara, Warszawa 2005.

Potulski J., *Idea i praktyka federalizmu w Rosji*, Toruń 2004.

Potulski J., *„Od morza do morza" – rosyjski model kontroli nad przestrzenią Wienamina Simonowa Tien-Szańskiego*, „Studia europejskie", t. XV, Gdańsk 2006.

Potulski J., *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Toruń 2005.

Potulski J., *System partyjny Rosji. Tradycja i współczesność*, Gdańsk 2007.

Powieść minionych lat, oprac. F. Siedlicki, Wrocław 1999.

Powszechna historia gospodarcza, pod red. W. Morawskiego, Warszawa 1994.

Prezidientskaja włast' w Buriatii, pod red. W.S. Ganżurowa, Ułan-Ude 2000.

Prichodko O.W., *Transatlanticzeskije otnoszenija w swerie bezopastnosti i ich wlijanie na wniesznopoliticzeskije pozicii Rossii*, Moskwa 2004.

Prizel I., *National identity and politics*, Cambridge 1998.

Probliemy wnieszjniej i obronnoj polityki Rossii: sbornik statiej, nr 3, pod red. W.I. Kriwochiża, Moskwa 1995.

Probliemy wnieszjniej i obronnoj polityki Rossii: sbornik statiej, nr 4, pod red. W.I. Kriwochiża, Moskwa 1997.

Prokopczuk J., *Z metodologii badań nad trzecim światem*, Warszawa 1983.

Protopopow A.A., *Rossija w sowriemiennom mirie: uczebnoje posobije*, Moskwa 2001.

Prozorov S., *Understanding conflict beetwen Russia and the UE*, Baginstoke 2006.

„Prozachodni zwrot" w polityce zagranicznej Rosji, Komentarz OSW, wrzesień 2002, za:, www.osw.waw.pl.

Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR, pod red. E. Zielińskiego, Warszawa 1993.

Przestrzeń i polityka w niemieckiej myśli politycznej, pod red. A. Wolff-Poweskiej i E. Schulza, Poznań 2000.

Polacy i Rosjanie. 100 kluczowych pojęć, pod red. A. Magdziak-Miszewskiej, M. Zuchniak, P. Kowala, Warszawa 2002.

Pursiainen C., *Beyond Sovietology: international relation theory and the study of Soviet?Russian foreign and security policy*, Helsinki 1998.

Pursiainen C., *Russian foreign policy and international relations theory*, Burlington 2000.

Put' w XXI wiek: strategiczeskije problemy i perspektiwy rossijskoj ekonomiki, pod red. D.S. Lwowa, Moskwa 1999.

Ra'anan U., Martin K., *Russia: a return to imperialism?*, Baginstoke 1996.

Rabatowa N.K., *Nacionalnyje interesy i wniesznaja polityki Rossii: ewropejskoje naprawlienije (1991-1999)*, Moskwa 2005.

Rakowski M., *Gorbaczow. Pierwszy i ostatni*, Warszawa 1992.

Raś M., *Ewolucja polityki zagranicznej Rosji wobec Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej w latach 1991-2001*, Warszawa 2005.

Rawiczandran K., *Geopolitika Rossii: istorija i sowriemiennost'*, Moskwa 1999.

Razszirenije Ewropejskowo Sojuza i Rossija, pod red. O.W. Butorinoj, Ju.A. Borko, Moskwa 2006.

Razuwajew W.W., *Geopolityka sowietskowo prostranstwa*, Moskwa 1993.

Regionalistika i etnopolitologija, pod red. E.D. Dagbajewa, Moskwa 2008.

Remington Th., *Politics in Russia*, Nowy Jork 1999.

Remnick D., *Zmartwychwstanie. Walka o nową Rosję*, Warszawa 1997.

Riabikin S., *Nowiejszaja istorija Rossii (1991-1997)*, Sankt Pietersburg 1997.

Riasanovsky N.V., *The image of Peter the Great in Russian history and thought*, Oxford 1992.

Roberston R., *Globalization: social theory and global culture*, Londyn 1992.

Robinson W.I., *Promoting polyarchy: globalization, US intervention, and hegemony*, Cambridge 1996.

Rogalski A., *Rosja - Europa. Wzajemne związki, wpływy i zależności kulturalno-literackie*, Warszawa 1960.

Rogow S.M., *11 sentjabrja 2001 g.: reakcija USA i posledstwija dla rossijsko-amerikanskich otnoszenij*, Moskwa 2001.

Rogoża J., Wiśniewska I., *Podsumowanie przemian polityczno-gospodarczych w pierwszej kadencji Władimira Putina*, „Prace OSW" 2003, nr 11, s. 19-20, za: www.osw.waw.pl.

Romer E., *Ziemia i państwo*, Lwów-Warszawa 1939.

Rosefielde S., *Russia in the 21st century. The prodigal superpower*, Cambridge 2005.

Rosefielde S., *The Russian economy*, Oxford 2007.

Rosja, pod red. W. Sienkiewicza, Warszawa 2001.

Rosja - Chiny dwa modele transformacji, pod red. K. Gawlikowskiego i R. Paradowskiego, Toruń 2001.

Rosja i jej sąsiedzi, pod red. G. Przebindy, Kraków 2000.

Rosja. Kontynuacja czy punkt zwrotny, pod red. W. Bonusiaka, i K.Z. Sowy, Rzeszów 1994.

Rosja w XIX i XX w., pod red. J. Sobczaka, Olsztyn 1998.

Rosja wobec Unii Europejskiej: kryzys „strategicznego partnerstwa", Prace OSW, styczeń 2006, nr 22, s. 17.

Rosja XX wiek. Od utopii komunistycznej do rzeczywistości globalistycznej, pod red. J. Złotowskiego, Kraków 2004.

Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją, Kraków 2004.

Rossija: gosudarstwiennyje priorytety i nacionalnyje interesy, pod red. O.W. Wołobujewa, Moskwa 2000.

Rossija – Ukraina. 1990–1993: sbornik dokumentow, Moskwa 1996.

Rossija i ATR: bezopastnost', sotrudniczestwo, razwitie, pod red. A.W. Boliatko, Moskwa 2001.

Rossija i Ewropa: otnoszenija na rubieże wiekow. Sbornik statiej, pod red. Ju.A. Gusarowa, Moskwa 2001.

Rossija i Ewropa: tendencji razwitija na progie III tysiat'letija, pod red. T.G. Parchalina, Moskwa 1995.

Rossija i globalizacja, pod red. M.G. Nosowa, Moskwa 2006.

Rossija i Kitaj w sowriemiennom mirie, pod red. A.W. Zagorskiego, Moskwa 1997.

Rossija i Kitaj, pod red. W.I. Szabalina, Moskwa 2005.

Rossija i sowriemiennyj mir, pod red. W.A. Michajłowa, Moskwa 2001.

Rossija i Wostok: wzgljad iz Sibiri w konce stoletia, pod red. W.I. Diatlowa, Irkuck 2000.

Rossija pieried globalnymi wyzowami: panorama regionalnych strategij, pod red. A. Wengera, J. Pisowicza, A. Makarewicza, Nowogród 2002.

Rossija politiczeskaja, pod red. L. Szewcowej, Moskwa 1998.

Rossija: tendencii i perspektiwi razwitia. Jeżegodnik, wypusk 2, pod red. Ju.S. Piwowarowa, Moskwa 2007.

Rossijskaja ciwilizacija, pod red. M.P. Mczedłowa, Moskwa 2003.

Rossijskaja diplomatia: istoria i sowriemiennost, pod red. I.S. Iwanowa, A.W. Torkunowa, P.W. Stegnija, A.N. Sacharowa, A.Ju. Melwila, Moskwa 2001.

Rossijskaja wniesznaja politika na rubieże wiekow: premstwiennost', izmenienija, perspektiwy, pod red. W.W. Razmierowa, Moskwa 2000.

Rossijskij Dalnyj Wostok w Aziatsko-tichookeanskim regionie na rubieże wiekow: politika, ekonomika, bezopasnost, Władywostok 2005.

Rousseau J.J., *Umowa społeczna*, Warszawa 1966.

Rozman G., *Japan and Russia. The tortuous path to normalization 19491999*, Baginstoke 2000.

Rozman G., Togo K., Ferguson J., *Russian strategic thought toward Asia*, Baginstoke 2007.

Rozumieć Rosję. Tropy, pod red. M. Figury, G. Kotlarskiego, Poznań 1997.

Rudnickij A.Ju., *Tichookeanskaja politika Rossii: uczebnoje posobije*, Moskwa 1999.

Rumer E., *Russian foreign policy beyond Putin*, Nowy Jork 2007.
Runciman S., *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. 3, 1997.
Runciman S., *Schizma wschodnia*, Warszawa 1963.
Runciman S., *Teokracja bizantyńska*, Warszawa 1982.
Russia and the wider world in historical perpspective, ed. C. Brennan, M. Frame, Baginstoke 2000.
Russkaja idea, wybór M.A. Maselim, Moskwa 1992.
Russkij mir. Geopoliticzeskije zamietki po russkoj istorii, wybór K. Korolew, Moskwa 2003.
Russkije Kuriły: istorija i sowriemiennost": sbornik dokumientow po istorii formirowanija russko-japonskoj granicy, pod red. W.K. Ziłajewa, A.A. Koszkina, I.A. Łatyszewa, Moskwa 1995.
Rychłowski B., *Rosja i WNP: między przeszłością a przyszłością*, Warszawa 1993.

Sadowski Z., *W poszukiwaniu drogi rozwoju*, Warszawa 2006.
Sakwa R., *Putin Russia's Choice*, Londyn 2004.
Sakwa R., *Putin*, Nowy Jork 2007.
Sakwa R., *Russian policy and society*, Nowy Jork 2002.
Sassen S., *Losing control? Sovereignty in an age of globalization*, Nowy Jork 1996.
Satori G., *Teoria demokracji*, Warszawa 1998.
Sawicki P., *Kontinent Ewrazja*, Moskwa 1997.
Sbornik rossijsko-kitajskich dogoworow, 1949–1999, Moskwa 1999.
Scholte J.A., *Globalization. A critical introduction*, Nowy Jork 2000.
Security dilemmas in Russia and Eurasia, pod red. R. Allison, C. Bluth, Londyn 1998.
Serczyk W., *Iwan IV Groźny*, Łódź 1986.
Serczyk W., *Katarzyna II*, Wrocław 1989.
Serczyk W., *Piotr I Wielki*, Wrocław 1977.
Serczyk W., *Portret władców Rosji (Romanowowie)*, Londyn 1992.
Sergiejewa A.W., *Russkije. Stirieotypy powiedienija, tradicii, mentalnost'*, Moskwa 2006.
Shaw D.J.B., *Russia in the modern world*, Oxford 1999.
Shleifer A., *Normal country. Russia after communism*, Harvard 2005.
Short J.R., *An introduction to political geography*, Nowy Jork 1993.
Siewiero-Wasstocznaja i Centralnaja Azija, pod red. A.D. Woskriesieńskiego, Moskwa 2004.
Siewiero-Wostocznaja i Centralnaja Azija: dinamika mieżdunarodnych i mieżregionalnych wzaimodiejstwij, pod red. A.D. Woskriesienskowo i K.P. Boriszpolca, Moskwa 2004.
Sińców A.G., *Siewer w sistemie geopoliticzeskich koordinant sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 2004.

Sirota I.M., *Osnowy geopolitiki*, Sankt-Petersburg 2001.
Sitnikow A.W., *Prawoslawije i demokratija*, Moskwa 2006.
Skrynnikow R., *Iwan Groźny*, Warszawa 1979.
Skrzypek A., *Druga smuta. Zarys dziejów Rosji 1985–2004*, Warszawa 2004.
Słownik socjologii i nauk społecznych, Warszawa 2005.
Smaga J., *Narodziny i upadek ZSRR, 1917–1991*, Kraków 1992.
Smaga J., *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001.
Smirnow K.A., Kataiewa O.W., *Istoriczeskij wyzow sławianskomu soobszczestwu*, Moskwa 2000.
Smith M.A., *Contemporary Russian perceptions of Euro-Atlanticism*, Surrey 2002.
Smith M.A, *Pax Russica: Russia's Monroe Doctrine*, Londyn 1993.
Smith M.A., *Russia and the near abroad*, Sandhurst 1997.
Smith N., *Russia and NATO since 1991*, Nowy Jork 2005.
Smoleń M., *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917–1991*, Warszawa 1994.
Sobczak J., *O Rosji nieco inaczej. Szkice i eseje z dziejów politycznych Rosji XVIII–XX w.*, Olsztyn 2001.
Sobczak A., *Przed upadkiem. Wspomina mer Petersburga*, Warszawa 1992.
Sobolewski M., *Historyczne ujęcie zjawisk politycznych*, (w:) *Metodologiczne i teoretyczne problemy nauk politycznych*, pod. red. K. Opałka, Warszawa 1975.
Sołowiew S.M., *Istorija Rossii s dziwniejszych wriemien*, Moskwa 2001.
Sołżenicyn A., *Jak odbudować Rosję*, Kraków 1991.
Sołżenicyn A., *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999.
Sorogin W.W., *Politiczeskaja istorija sowremennoj Rossii 1985–1994: ot Gorbaczewa do Jelcina*, Moskwa 1994.
Sorokin K.E., *Geopolitika sowriemiennosti i geostrategija Rossii*, Moskwa 1996.
Sowietskaja wniesznaja politika w gody „chołodnoj wojny" (1945–1985): nowoje procztenije, Moskwa 1995.
Sowremiennaja Rossija: politiczeskoje rozwitije (Sbornik naucznych trudow), pod red. B.M. Pugaczowa, B.M. Mironowa, Moskwa 1994.
Sowriemiennyje mieżdunarodnyje otnoszenija i mirowaja politika, pod red. A.W. Torkunowa, Moskwa 2004.
Sowriemiennyje mieżdunarodnyje otnoszenija, pod red. A.W. Torkunowa, Moskwa 2000.
Sperling A.P., *Psychologia*, Poznań 1995.
Starodubow W.P., *Rossija-USA. Globalnaja zawisimost'*, Moskwa 2004.
Stecewicz J., *Megatrendy a strategia i polityka rozwoju*, Warszawa 1996.
Stelmach A., *Zmiana i stabilność w systemie politycznym współczesnej Rosji*, Poznań 2003.
Stępień-Kuczyńska A., *Rosja: ku Europie. Z problematyki stosunków rosyjsko-unijnych*, Toruń 2007.

Stosunki międzynarodowe, pod red. W. Malendowskiego i Cz. Mojsiewicza, Wrocław 2004.

Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika, pod red. E. Haliżaka i R. Kuźniara, Warszawa 2004.

Strategiczeskaja situacija w ATR i morskaja politika Rossii na tichookeanskim regionalnom naprawlienii, Moskwa 2005.

Strategiczeskij kurs Rossii z gosudarstwami uczastnikami Sodrużestwa Nezawisimych Gosudarstw, www.mid.ru.

Suchanek L., *Homo sovieticus, świetlana przyszłość, gnijący Zachód. Pisarstwo Andrzeja Zinowiewa*, Kraków 1999.

Suchecki W., *Geneza federalizmu radzieckiego*, Warszawa 1961.

Sułek M., *Metody i techniki badań stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2004.

Szakleina T.A., *Bełorussija wo wniesznopoliticzeskoj strategii Rosijskoj Federacii: diskusii o Sojuzie Rossii i Biełorussii w rosijskom politiko-akademiczeskom soobszczestwie*, Moskwa 2000.

Szakleina T.A., *Rossija i USA w nowom mirowom poriadkie: diskusii w polityko-akadmiczeskich soobszczestwach Rossii i USA (1991–2002)*, Moskwa 2002.

Szakleina T.A., *Rossijskaja wniesznopoliticzeskaja mysl: w poiskach nacionalnoj strategii*, Moskwa 1997.

Szakleina T.A., *Sowriemiennyje amerykanskije koncepcii mirowogo liderstwa*, Moskwa 1999.

Szanchajskaja Organizacja Sotrudniczestwa: wzimodiejstwije wo imija razwitia, pod red. A.W. Boliatko, Moskwa 2006.

Szapowałow W.F., *Istoki i smysł rossijskoj ciwilizacii*, Moskwa 2003.

Szczaniecki M., *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1995.

Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1963.

Szczukin W., *Russkoje zapadniczestwo*, Łódź 2001.

Szelestow D.K., *Istoriczeskaja demografia*, Moskwa 1987.

Szerepka L., *Rosyjskie ugrupowania nacjonalistyczne*, Warszawa 1995.

Szerepka L., *Sytuacja demograficzna Rosji*, Prace OSW, lipiec 2006, nr 24, www.osw.waw.pl.

Szewcowa L., *Rossija Putina*, Moskwa 2003.

Szewczenko W.G., *Bezopasnost' Rossii w XXI wieke*, Moskwa 2005.

Szirokow G.K., *Rossija, Kitaj i India w sowriemiennych globalnych procesach*, Moskwa 1998.

Szkice o Rosji, pod red. A. Stepiń-Kuczyńskiej i J. Adamowskiego, Warszawa 2000.

Szpak J., *Historia gospodarcza powszechna*, Warszawa 2001.

Sztompka P., *Socjologia*, Kraków 2002.

Sztompka P., *Socjologia zmiany społecznej*, Kraków 2005.

Szwec D.Ju., *Informacionnaja bezopasnost' Rossii i sowriemiennyje mieżdunarodnyje otnoszenija,* Moskwa 2001.

Ślusarczyk J., *ZSRR kryzys i upadek imperium. Kalendarium 1975–1991,* Warszawa 1997.

Świat–Europa–Dolny Śląsk. Wyzwania milenijne, pod red. T. Łoś-Nowak i M.S. Wolańskiego, Wrocław 2002.

Świętochowska U., *Idea integracji europejskiej w cywilizacji przełomu XX i XXI w.,* Gdańsk 2002.

Świętochowski T., *Azerbejdżan i Rosja,* Warszawa 1998.

Tadżykistan, pod red. T. Bodio, Warszawa 2002.

Tansey S.D., *Nauki polityczne,* Poznań 1995.

Teologia i kultura duchowa starej Rusi, pod. red. W. Hryniewicza i J.S. Gajka, Lublin 1993.

Teoreticzeskije osnowy wniesznopoliticzeskoj diejatielnosti Rossii, pod red. S.A. Proskurina, Moskwa 2001.

The Blackwell dictionary twentieth - century social thought, Oxford 1993.

The New Central Asia and its neighbours, pod red. P. Ferdinanda, Londyn 1994.

The Oxford Handbook of contextual political analysis, ed. R.E. Gordon, Ch. Tilly, Oxford 2006.

The political economy of imperializm: critical appraisals, pod red. R. H. Chilicote, Lanham 2000.

The Return of culture and indentity in IR theory, ed. Y. Lapid, F. Kratochwil, Boulder 1997.

Thom F., *Czas Gorbaczowa,* Warszawa 1990.

Tichonrawow Ju. W., *Geopolitika,* Moskwa 2000.

Titarienko M.Ł., *Rossija i Wostocznaja Azija: woprosy mieżdunarodnych i mieżduciwilizacionnych otnoszenij,* Moskwa 1994.

Titarineko M.Ł., *Rossija licom ku Azii,* Moskwa 1998.

Tkaczenko W.P., *Koreańskij połuostrow i interesy Rossii,* Moskwa 2000.

Toczek E., *Kształtowanie się Wspólnoty Niepodległych Państw: obawy i nadzieje,* Warszawa 1993.

Toffler A. i H., *Budowa nowej cywilizacji. Polityka trzeciej fali,* Poznań 1996.

Toffler A. i H., *Zmiana władzy,* Poznań 2003.

Tołctych W.L, *Mieżdunarodnaja diejatielnost' subiektow Rossijskoj Federacji,* Moskwa 2004.

Topolski I., *Siła militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej,* Lublin 2004.

Toynbee A., *Cywilizacja w czasie próby,* Warszawa 1991.

Toynbee A., *Studium historii,* Warszawa 2000.

Tradicii rossijskoj diplomatii: nacionalnyje interesy i diplomaticzeskaja diejatielnost' G.W. Cziczerina, pod red. A.A. Ahtamzjana, Moskwa 1998.

Transformacja systemowa w Polsce i Rosji. Sukcesy i zagrożenia, pod red. A. Stelmacha, Poznań 2000.

Trenin D.B., *Kitajskaja problema Rossii,* Moskwa 1998.

Trenin D.B., Lo B., *The landscape of Russian foreign policy decision-making,* Moskwa 2005.

Trenin D.B., Michijew W., *Rossija i Japonia kak riesurs wzaimnowo razwitia: Wzgljad iz XXI w. na probliemu XX w.,* Moskwa 2005.

Trenin D.B., *The end of Eurasia: Russia on the border beetwen geopolitics and globalization,* Moskwa 2002.

Truscott P., *Russia first: breaking with the West,* Londyn 1997.

Tsygankov A.P., *Whose world order? Russia's perception of western ideas after the cold war,* Notre Dame In 2004.

Tsypkin M., *Russia's security and the wor on terror,* Nowy Jork 2007.

Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce,* Warszawa 1997.

Turajew W.A., *Globalnyje wyzowy czełowieczestwu,* Moskwa 2002.

Turowski J., *Socjologia. Wielkie struktury społeczne,* Lublin 2000.

Turowskij R.F., *Politiczeskaja geografija,* Smoleńsk 1999.

U podłoża globalnych zagrożeń, pod red. J. Daneckiego i M. Daneckiej, Warszawa 2003.

Umnow A.Ju., *Wyzow z juga. Islam i nacjonalizm na granicach Rossii i WNP,* Moskwa 2005.

Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy, pod red. B. Fijałkowskiej, i A. Żukowskiego, Warszawa 2002.

USA i Ewropa: perspektiwy wzaimootnoszenij na rubieże wiekow, pod red. A.I. Utkina, Moskwa 2000.

Uspieński B., *Car i patriarcha: chryzmat władzy w Rosji,* Katowice 1999.

Uspieński B., Żywow W., *Car i Bóg: semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji,* Warszawa 1992.

Ustjan A.R., *Neobizantizm kak ewrazijskaja geopoliticzeskaja strategija razwitija Rossii w XXI wiekie,* Moskwa 2002.

Ustjan A.R., *Politiczeskaja filozofija neobizantizma,* Moskwa 2005.

Ustjan A.R., *Politiczeskaja koncepcija bizantizma,* Moskwa 2003.

Utkin A.I., *Globalizacija: proces i osmyslenije,* Moskwa 2001.

Utkin A.I., *Jedinstwiennaja swerchdierżawa,* Moskwa 2003.

Utkin A.I., *Mirowy pariadok XXI wieka,* Moskwa 2001.

Utkin A.I., *Rossija i Zapad: problemy wzaimnowo wosprijatija i perspiektiwy stroitielstwa otnoszenij,* Moskwa 1995.

Utkin A.I., *Wyzow Zapada i otwiet Rossii,* Moskwa 2003.

Uzbekistan, pod red. T. Bodio, Warszawa 2001.

Vernadsky G., *Moscow and Russia*, New Haven 1953.
Verth N., *Istorija sovetskogo gasudarstwa 1900-1991*, Moskwa 1995.

W poiskach swojewo puti: Rossija mieżdu Ewropoj i Azijej: Chrestomatija po istorii russkoj obszczestwiennoj mysli XIX–XX wiekow, pod red. N.G. Fedorowskiego, Moskwa 1997.
Waldenberg M., *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1992.
Walicki A., *Filozofia i myśl społeczna rosyjska 1825–1861, wybór*, Warszawa 1961.
Walicki A., *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995.
Walicki A., *Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego*, Warszawa 1965.
Walicki A., *Marskizm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1995.
Walicki A., *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973.
Walicki A., *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 2002.
Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.
Wallis A., *Socjologia przestrzeni*, Warszawa 1990.
Wamslej D.J., Lewis G.J., *Geografia człowieka. Podejście behawioralne*, Warszawa 1997.
Wandam E.A., *Geopolitika i geostrategija*, Moskwa 2003.
Wasilewski W., *Marian Zdziechowski wobec myśli rosyjskiej XIX i XX wieku*, Warszawa 2005.
Wasilienko I.A., *Geopolitika*, Moskwa 2003.
Wasilienko I.A., *Geopolitika sowriemiennowo mira*, Moskwa 2006.
Wasilienko I.A., *Politiczeskaja globalistyka*, Moskwa 2003.
Wasiliew A.G., *Rossija na Bliżnem i Sriednem Wostokie: ot messianstwa k pragmatyzmu*, Moskwa 1993.
Waters M., *Globalization*, Londyn 1995.
Webber M., *Russia and Europe: conflict or cooperation*, Baginstoke 2000.
Webber M., *The international politics of Russia and the succesor states*, Manchester 1996.
Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo*, Warszawa 2002.
Weitz R., *Revitalizing US-Russia security cooperation*, Nowy Jork 2005.
Wells D.N., *Russian views on Japan 1792–1913*, Nowy Jork 2004.
Wenger A., Orttung R., Perovic J., *Russian bussines power*, Nowy Jork 2006.
Wernadskij G.W., *Russkaja istorija*, Moskwa 1997.
White S., Gill G., Slider D., *The politics of transition*, Cambridge 1993.
White S., *Russia's new politics*, Cambridge 2000.

Wiatr J., *Socjologia polityki*, Warszawa 1999.

Wiatr J., *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 1977.

Wiatr J., *Społeczeństwo. Wstęp do socjologii systematycznej*, Warszawa 1979.

Wiek wielkich przemian, pod red. M. Dobroczyńskiego i A. Jasińskiej-Kani, Toruń 2001.

Wilczyński S., *Czy Rosja stanie się państwem demokratycznym*, Warszawa 1991.

Wilk M., *Wilczy notes*, Warszawa 2007.

Winczorek P., *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, Warszawa 1995.

Wittfogel K.A., *Władza totalna*, Toruń 2002.

Własť, politika, diplomatija. Duchowyje osnowy wniesznej polityki Rossii: materiały mieżdunarodnoj naucznoj konferencji, Moskwa 1997.

Wniesznaja politika i bezopastnost' sowriemiennoj Rossii, 1991–2002. Chrestomatia, w 4 t., wybór T.A. Szakelin, Moskwa 2002.

Wniesznaja politika i bezopstnost' sowriemiennoj Rossii (1991–1998). Chrestomatia, t. 1–2, wybór E.A. Szekalina i T.A. Szekelin, Moskwa 1999.

Wniesznaja politika i diplomatija stran Aziatsko-Tichookeanskowo regiona, pod red. W.F. Lee, Moskwa 1998.

Wniesznaja politika Rossii (istoriografia): sbornik statiej, pod red. S.L. Tichwinskowo, Moskwa 1988.

Wniesznaja politika Rossii, 1990–1992: sbornik dokumentow, pod red. A.S. Czernyszewa, W. I. Kuzniecowa, Moskwa 1996.

Wniesznaja politika Rossii, 1993, w 2 t.: *sbornik dokumientow*, Moskwa 2000.

Wniesznaja politika Rossii, 1994. w 2 t.: *sbornik dokumientow*, Moskwa 2000.

Wniesznaja politika Rossii, 1995: sbornik dokumientow, Moskwa 2000.

Wniesznaja politika Rossii, 1996: sbornik dokumientow, Moskwa 2001.

Wniesznaja politika Rossii, 1997: sbornik dokumientow, Moskwa 2001.

Wniesznaja politika Rossii, 2000: sbornik dokumientow, Moskwa 2004.

Wniesznaja politika Rossijskoj Federacji 1992–1999, pod red. A.W. Torkunowa, A.Ju. Melwila, M.M. Narinskowo, Moskwa 2000.

Wniesznaja politika sowriemiennoj Rossii: sbornik statiej, pod red. A.Ju. Rudnickowo, Moskwa 2000.

Wnuk-Lipiński E., *Socjologia życia publicznego*, Warszawa 2005.

Wojtkowiak S., *Prawosławie wczoraj i dziś*, Warszawa 1995.

Wolff-Powęska A., Schulz E., *Przestrzeń i polityka*, Poznań 2000.

Woll A., Wydra H., *Democracy and myth in Russia nad Eastern Europe*, Nowy Jork 2007.

Woskriesienskij A.D., *Kitaj i Rossija w Ewrazji: istoriczeskaja dynamika politiczeskich wzaimowlijanij*, Moskwa 2004.

Wostok i Rossija na rubieże XXI wieka, pod red. A.M. Chazanowa, Sz. M. Munczajewa, W.A. Zair-Beka, Moskwa 1998.

Wostok/Zapad. Regionalnyje podsystemy i regionalnyje probliemy mieżdunarodnych otnoszenij, pod red. A.D. Woskriesienskowo, Moskwa 2002.

Wójcik Z., *Dzieje Rosji 1533–1801*, Warszawa 1971.

Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce, pod red. B. Szmulika i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2002.

Współczesne teorie socjologiczne, wybór. A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski, Warszawa 2006.

Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa, pod red. R. Zięby, Toruń 2004.

Wyciszkiewicz E., *Współczesna Rosja wobec Zachodu*, Łódź 2003.

Wyman M., *Public opinnion in postcommunism Russia*, Baginstoke 1996.

Wymiary życia społecznego, pod red. M. Marody, Warszawa 2004.

Wzaimodiejstwie Rossiji, Indii i Kitaja w XXI wiekie. Probliemy, pierspektiwy, naprawlenija, pod red. Ujanajewa S.W., Moskwa 2004.

XX wiek: włast' i wniesznaja politika Rossii, pod red. A.W. Zagorskiego i G.B. Kulikowej, Moskwa 1998.

Yahuda M., *The international politics of the Asia - Pacific, 1945-1995*, Londyn -Nowy Jork 2000.

Yemelianova G., *Russia and islam. A historical survey*, Basingstoke 2002.

Z zagadnień teorii polityki, pod red. K. Opałka, Warszawa 1978.

Zacher L.W., *Gry o przyszłe światy*, Warszawa 2006.

Zacher L.W., *Spór o globalizację*, Warszawa 2003.

Zadochin A.G., *Wniesznaja politika Rossii: nacionalnyje soznanije i nacionalnyje interesy*, Moskwa 2002.

Zagadnienia rosyjskie, pod red. M. Bohuna i J. Goćkowskiego, Kraków 2000.

Zagljadywaja w XXI wiek: Ewropejskij Sojusz i Sotrudniczestwo Niezawisimych Gosudarstw, pod red. Ju. A. Borko, Moskwa 1998.

Zagorski A.W., *Rossija pieried ewropejskim wyzowom*, Moskwa 1993.

Zajączkowski W., *Federacja czy rozpad Rosji?*, Warszawa 1994.

Zamiatin D.N., *Włast' prostranstwa i prostranstwo własti*, Moskwa 2004.

Zand H., *Spór o władzę po rewolucji październikowej w Rosji*, Warszawa 1967.

Zaslavskaya T., *The secondo socialist revolution. An alternative Sowiet Strategy*, Londyn 1990.

Zasławska T., *Societalnaja transformacija rossijskowo obszczestwa*, Moskwa 2002.

Zatulin K.F., *Nacionalnaja bezopstnost' Kazachstana. Problemy i perspektiwy*, Moskwa 1998.

Zdrawomysłow A.G., *Sociologia rossijskogo krizisa*, Moskwa 1999.

Zenderowski R., *Stosunki międzynarodowe. Vademecum*, Wrocław 2006.

Zieliński E., *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999.

Zieliński E., *Współczesna Rosja. Studium polityczno-ustrojowe*, Warszawa 1995.

Zientara B., *Dawna Rosja. Despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995.

Zimbardo P.G., Ruch F.L., *Psychologia i życie*, Warszawa 1997.

Zimonin W.P., *Nowaja Rossija w nowoj Ewrazji: problemy kompleksowo obespieczenija bezopsnosti*, Moskwa 1997.

Zinowiew A., *Russkaja tragedija*, Moskwa 2007.

Ziuganow G.A., *Giegrafia pobiedy: osnowy ruskoj geopolitiki*, Moskwa 1997.

Ziuganow G.A., *Globalizacija: tupik ili wychod?*, Moskwa 2001.

Ziuganow G.A., *Na rubieże tysiaczletij: sud'ba Rossiji w sowriemiennom mirie*, Moskwa 2001.

Zmiany systemowe w Polsce i Rosji, pod red. M. Lipiec-Zajchowskiej, Warszawa 1999.

Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej. Aspekty polityczne, pod red. P. Kozarzewskiego, Warszawa 1994.

Zonowa T.W., *Sowriemiennaja model diplomatii: istoki stanowlienija i perspiektiwy razwitia*, Moskwa 2003.

Zubkow A.I., *Geopolityka i problemy nacionalnoj bezopsnosti Rossii*, Moskwa –Sankt-Petersburg 2004.

Żirnow D.A., *Rossija i Kitaj w sowriemiennych mieżdunarodnych otnoszenijach*, Moskwa 2002.

Żulin Ju.A., *Rossija i Kitaj: wojenno-politiczeskije problemy wzaimnoj bezopasnosti na progie XX–XXI wiekow*, Sarańsk 2005.

Żywow M., Uspienski B., *Car i Bóg: semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*, Warszawa 1992.

Artykuły w czasopismach i publikacjach nieperiodycznych

2005: fever illusion more realism. Roundtable discussion, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2006, vol. 52, nr 1.

Abamiszin A., *Na puti k mirowomu prawitielstwu*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2002, vol. 1, nr 1.

Abkowicz J., *Rosja – Chiny. Partnerstwo w 21 stuleciu*, „Dziś" 2000, nr 1.

Adomeit H., *Russia as a „Great Power" in world affairs: images and reality*, „International Affairs" 1995, nr 1.

Afrasiabi K., Maleki A., *Iran's foreign policy after 11 september*, „The Brown Journal of World Affairs" 2003, vol. 9, nr 2.

Ahrend R., *Rusia's post-crisis growth: its sources and prospects for continuation*, „Europe-Asia Studies" 2006, vol. 58, nr 1.

Akturk S., *Turkish – Russian relations after the cold war (1992–2002)*, „Turkish Studies" 2006, vol. 7, nr 3.

Albinowski S., *Globalizacja – próba konfrontacji poglądów z rzeczywistością*, „Polska 2000 plus" 2004, nr 2.

Aleksiejew R., Michajłow W., *Ewrazijskoje ekonomiczeskoje soobszczestwo*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2000, nr 11.

Ambrosio T., *The third side? The multipolar strategic triangle and the Sino-Indian rapprochement*, „Comparative Strategy" 2005, nr 24.

Andrusiewicz A., *Dziesięć lat bez Związku Radzieckiego*, „Dziś" 2001, nr 3.

Anioł W., *Spór o globalizację*, „Dziś" 2003, nr 6.

Arbatov A.A., *Russia's foreign policy alternatives*, „International Security" 1993, vol. 18, nr 2.

Aron L., *USA i Rossija: otnoszenija skwoz prizmu ideologij*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2006, nr 3.

Arutjunjan Ju.W., *O nacjonalnych otnoszenijach w postsowieckich obszczestwach: mieżlicznostnyj aspekt*. „Socjologiczeskije Issledowanija" 1999, nr 4.

Arutjunan Ju.W., *O transformacii socialnoj struktury postsowieckich nacij*, „Sociologiczeskije Issledowanija" 1998, nr 4.

Averre D., *„Sovereign democracy" and Russia's relations with the European Union*, „Demokratizatsiya" 2007, vol. 15, nr 2.

Azimow A., *Moskwa i Dehli w mnogopolarnoj sistemie*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2000, nr 4.

Azizan R., Vasilieff P., *Russia nad Pakistan: the difficult path to rapprochement*, „Asian Affairs: An American Review" 2003, vol. 30, nr 1.

Baev P.K., *The plight of the Russia military: shallow identity and self-defeating culture*, „Armed Forces & Society" 2002, vol. 29, nr 1.

Balat M., M. Ozdemir, *Turkey's oil and natural gas pipelines system*, „Energy Sources" 2005, vol. 27, nr 10.

Baltanova G., *Islam and globalization: Russian Muslims place in the context*, „Journal of Muslims Minority Affairs" 2002, vol. 2, nr 2.

Bałujewskij Ju., *Rossijsko-amerikanskije otnoszenija. Nowaja model*, „Mieżdunardnaja Żizń" 2002, nr 8.

Baranovsky V., *Russia a part of Europe or apart from Europe?*, „International Affairs" 2000, vol. 76. nr 3.

Bartnicki A., *Specyfika władzy w Rosji*, „Dziś" 2000, nr 11.

Bassin M., Aksenov K.E., *Mackinder and the heartland theory in post-soviet geopolitical discourse*, „Geopolitics" 2006, vol. 11, nr 1.

Bauman Z., *Nowy nieporządek świata*, „Gazeta Wyborcza", z dn. 18–19 listopada 2000.

Bearden M., *Afghanistan graveyard of empires*, „Foreign Affairs" 2001, vol. 80, nr 6.

Betz D.J., *No place for civilian? Russia defense management form Yeltsin to Putin*, „Armed Forces & Society" 2002, vol. 28, nr 3.

Bieleń S., *Rosyjskie strategie międzynarodowe*, „Polityka Wschodnia" 1993, nr 1.

Bieriezinskaja O., V. Mironow, *Otczestwiennyj neftgazowyj kompleks*, „Woprosy Ekonomiki" 2006, nr 8.

Błagowolin S., *Poiski nowowo miesta Rossii w mieniajuszczimsja mirie*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 1998, nr 8.

Blank S.J., *The Eurasian energy triangle: China, Russia and the Central Asia states*, „Brown Journal of Foreign Affairs" 2006, vol. 12, nr 2.

Bogatyriewa J.J., *Rosja – Europa: problemy i perspektywy współpracy*, „Studia Politologiczne" 2000, nr 4.

Bogatyrow A.D., *Sowriemiennyj mieżdunarodnyj pariadok*, „Mieżdunarodnyje Processy" 2003, t. 1, nr 1.

Bogumil D.D., *The United States and the Russia in the new world order: the dynamics of reciprocity and the attributional assessment of perception and behavior*, „Social Behavior and Personality" 2002, vol. 30, nr 2.

Boliatko A., *Ugrozy i wyzowy Rossii w ATR*, „Probliemy Dalniewo Wostoka" 2000, nr 3.

Bordaczow T., *Koniec europeizacji Rosji*, „Międzynarodowy Przegląd Polityczny" 2004, nr 3–4.

Borodin P., *Russia – Belarus Union*, „International Affairs: a Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Affairs" 2005, vol. 52, nr 2.

Boschee P., *Exxon Mobil marks milestone with Sakhalin 1 start-up*, „Offshore" 2005, vol. 65, nr 12.

Bosworth K., *The effect of 11 sptember on Russia – NATO relations*, „Pespectives on European Politics & Society" 2002, vol. 3, nr 3.

Broda M., *Russia and the West: the root of the problem mutual understanding*, „Studies in East European Thought" 2002, vol. 54, nr 1/2.

Brown S., *Modern tales of Russian army*, „World Policy Journal" 1997, vol. 14, nr 1.

Brzeziński Z., *A geostrategy for Eurasia*, „Foreign Affairs" 1997, nr 5.

Brzeziński Z., *The premature partnership*, „Foreign Affairs" 1994, nr 73.

Brzeziński Z., *Zybuczije peski hegemonii*, Rossija w Globalnoj Politike" 2004, nr 2.

Bukkovll T., *Private interests, public policy. Ukraine and Common Economic Space agreement*, „Problems of Post-Communism" 2004, vol. 51, nr 5.

Bukkvoll T., *Putin's strategic partnership with the West: the domestic politics of Russian foreign policy*, „Comparative Strategy" 2003, vol. 22, nr 3.

Buszyński L., *Oil and teritory in Putin's relations with China and Japan*, „The Pacyfic Review" 2006, vol. 19, nr 3.

Buszynski L., *Russia and Northeast Asia: aspirations and reality*, „The Pacific Review" 2000, vol. 13, nr 3.

Carnaghan E., *Thinking about democracy: interview with Russian citizens*, „Slavic Review" 2001, vol. 60, nr 2.

Ceran P., *Rosyjskie zasoby naturalne oraz infrastruktura gazowo-naftowa w świetle politycznych aspiracji Kremla*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe" 2005, vol. 4, nr 1–2.

Chafetz G., *The struggle for national identityin post-soviet Russia*, „Political Sciensce Quarterly" 1996/1997, vol. 111, nr 4.

Chakimow B., *Kolektiwnaja bezoposnost' w WNP*, Mieżdunarodnaja Żizń" 2001, nr 7.

Chodubski A., *Elementy identyfikacji kulturowej Rosji*, „Sprawy Polityczne" 2001, nr 3.

Chodubski A., *Ludzie „III wieku" a kształtujący się nowy ład cywilizacji europejskiej*, „Cywilizacja i Polityka" Toruń 2006, nr 4.

Chodubski A., *Wyjaśnienie cywilizacyjne w poznaniu nauk humanistycznych i społecznych*, „Cywilizacje w Czasie i Przestrzeni", Toruń 1998, z. 4.

Chodubski A., *Wyzwania metodologiczne w rozpoznawaniu stosunków międzynarodowych*, „Gdańskie studia międzynarodowe" Gdańsk 2003, nr 2.

Christienko W., *Nużna li nam integracija?*, Rossija w Globalnoj Politikie" 2004, vol. 2, nr 1.

Clover C., *Dreams of the Eurasian heartland. The reemergence of geopolitics*, „Foreign Affairs" 1999, nr 2.

Connor W.D., *Builder and destroyer: thoughts on Gorbachev's Soviet revolution 1985–1991*, „Demokratizatsyia" 2005, vol. 13, nr 2.

Cukrowski J., *Russian oil: the role of the sektor in Russia's economy*, „Post-Communist Economies" 2004, vol. 16, nr 3.

Cymburskij W.L., *Geopolitika dla „ewrazijskoj Atlantidy*, „Pro et Contra" 1999, t. 2, nr 3.

Cymburski W.L., *Geopolitika kak mirowidienie i rod zanjatij*, „Politiczeskije Issledowanija" 1999, nr 4.

Cymburskij W.L., *Narody mieżdu ciwilizaciami*, „Pro et Contra" 1999, t. 4, nr 4.

Cymburskij W.L., *Ostrow Rossija*, „Polis" 1993, nr 3–5.

Daniłow W., *Torgowo-ekonomiczeskoje sotrudniczestwo Rossii so stranamii ASEAN*, „Probliemy Dalniewo Wostoka" 2001, nr 2.

Deyermont R., *The state of the union: military success, economic and political failure in the Russia – Belarus Union*, „Europe-Asia Studies" 2004, vol. 56, nr 8.

Dibb P., *The bear is back*, „The American Interest" 2006, vol. 2, nr 2.

Dobroczyński M., *Rosyjski bilans*, „Dziś" 1999, nr 6.

Drużiłowskij S., *Turcja: priwyczka uprawliat'*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2005, nr 6.

Dunaeva V., *Demokracja suwerenna – nowa ideologia Kremla*, „Nowe Państwo" 2007, nr 1.

Dunlop J., *Aleksandr Dugin's foundations of geopolitics*, „Demokratizatsiya" 2004, vol. 12, nr 1.

Edwards M., *The New Great Game and the new great gamers: disciples of Kipling and Mackinder*, „Central Asian Survey" 2003, vol. 22, nr 1.

Evans A., *Forced miracles: The Russian Orthodox Church and postsoviet international relations*, „Religion, State & Society" 2002, vol. 30, nr 1.

Feller G., *What's behind push to develop Russian Far East?*, „Pipeline & Gas Journal" 2004, vol. 237, nr 1.

Fiedotow G., *Rosja a wolność*, „Znak" 1990, nr 2–3.

Filipowicz N., *„Dwa chleby – dwa światy". Czy można dziś mysleć o renesansie rosyjskiej idei?*, „Przegląd Europejski" 2005, nr 2.

Fiodorow J., *Krizis wnieszniej politiki Rossii: konceptualnyj aspiekt*, „Pro et Contra" 2001, nr 1–2.

Fox J., *Religion as an Overlooked Element of International Relations*, „International Studies Review" 2001, vol. 3, nr 3.

Gadżijew K.S., *Etika i politika*, „Mirowaja Ekonomika i Mieżdunarodnyje Otnoszenija" 1992, nr 3.

Gałuzin M., *Naszi dieła z Japoniej*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2000, nr 3.

Gałuzin M., *Neobchodim otkrowiennyj dialog z Japoniej*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2001, nr 6.

Galuzin M., *Russia - Japan: no solutions have yet been found*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2005, vol. 51, nr 4.

Gardocki S., *Ropa i gaz jako środki strategii politycznej Rosji po 2000 r.*, „Studia Europejskie", t. XV, Gdańsk 2006.

Garnett S., *Russia's ilusory ambitions*, „Foreign Affairs" 1997 , vol. 76, nr 2.

Giorgadze K., *Russia: regional partner or aggressor?*, „Review of International Affair" 2002, vol. 2, nr 1.

Giuliano E., *Islamic identity and political mobilization in Russia: Checzenya and Dagestan compared*, „Nationalism and Ethnic Politics" 2005, vol. 11, nr 2.

Gleason G., *Inter-State Cooperation in Central Asia from CIS to the Shanghai forum*, „Europe-Asia Studies" 2001, vol. 53, nr 7.

Glińskij-Wsiliew D., *Politiczeskije ograniczenija rasszirenija NATO i wozmożnosti Rossii*, „Mirowaja Ekonomika i Mieżdunarodnyje Otnoszenija" 2000, nr 7.

Gobin Ju., *Wstupit li Ukraina w sławiańskij sojuz?* „Mirowaja Ekonomika i Mieżdunarodnyje Otnoszenija" 2001, nr 4.

Goleniowa Z. T., *Dynamika socjokultulturnoj transformacii w Rossii*, *„Sociologiczeskije Sledowanija"* 1998, nr 10.

Gospodarka rosyjska pod rządami Putina, Prace OSW sierpień 2005, nr 20, s. 7, za: www.osw.waw.pl.

Gul A., *Turkey: 500 years of diplomatic relations*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2004, vol. 50, nr 3.

Gutnik V., *Partnership at the crossroad*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2007, vol. 53, nr 4.

Hart G., *Don't Lose Russia*, „National Interest" 2007, nr 88.

Hartman A., *„The red template"; US policy in Soviet-occupied Afghanistan*, „Third World Quarterly" 2002, vol. 23, nr 3.

Heleniak T., *Migration of the Russian diaspora after the breakup of the Soviet Union*, „Journal of International Affairs" 2004, vol. 57, nr 2.

Hill F., *Seismic Shift in Eurasia: the changing relationship between Turkey and Russia and its implications for the South Caucasus*, „Journal of Southeast European & Black Sea Studies" 2003, vol. 3, nr 3.

Holmstrom N., Smith R., *The necessity of gangsters capitalism: primitive accumulation in Russia and China*, „Monthly Review" 2000, nr 51.

Holsti O.R., *Public opinion and foreign policy: challenges to the Almond-Lippman consensus mershon series: research programs and debates*, „International Studies Quarterly" 1992, vol. 36, nr 4.

Howoseloff A., *Kak wdachnut' nowuju żizń w ONZ*, „Mirowaja Ekonomika i Mieżdunarodnyje Otnoszenija" 2001, nr 11.

Hyman A., *Russian miniorities in the near abroad*, „Conflict Studies" 1997, nr 299.

Ile siły, ile wolności? Przemówienie prezydenta Rosji Władimira Putina przed Zgromadzenim Federalnym, „Gazeta Wyborcza", z dn. 13 lipca 2000 r.

Ilin M., *Etapy stanowlenija wnutriennej geopolitiki Rossii i Ukrainy*, „Polis" 1998, nr 3.

In 2004, Russian foreign policy moped ahead cementing its achievements and never losing initiative. Roundtable Discussion, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2005, vol. 51, nr 1.

Inoziemcew W., *Rossija w sistemie mieżdunarodnych otnoszenij XXI wieka*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2002, nr 9–10.

Iourine A., *The „Blame Russia First" syndrome in U.S.*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Politics" 2006, vol. 52, nr 3.

Ivanow A., *Russia's Asian face*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2006, vol. 52, nr 2.

Ivanov I., *The new Russian identity: inovation and continuity in Russa foreign policy*, „Washington Quarterly" 2001, vol. 24, nr 3.

Iwanow S., *Strategiczeskaja stabilnost' na sowriemiennom etapie*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2002, nr 8.

Ivashentsov G., *India: cooperation based on common goals*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy and Interantional Relations" 2002, vol. 48, nr 2.

Ivashentsov G., *Iran: horizons of future cooperation*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2004, vol. 50, nr 6.

Ivashov L., *Russia's geopolitical horizonts*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2007, vol. 53, nr 4.

Jackson B.P., *The „soft war" for Europe's East*, „Policy Review" 2006, nr 137.

Jain B.M., *India and Russia: reassessing the time – tested ties*, „Pacific Affairs" 2003, vol. 76, nr 3.

Jalali A.A., *The strategic partnership of Russia and Iran*, „Parameters: US Army War College" 2001/2002, vol. 31, nr 4.

Jawczuchowskaja R., *Geopoliticzeskije ugrozy i wyzowy nacionalnoj bezopastnosti Rossii*, „Włast'" 2004, nr 2.

Jawliński G., *Dajcie Rosji wędkę*, „Polityka" nr 32, z dn. 7 sierpnia 1999.

Kaczmarski M., *Zrozumieć politykę zagraniczną Kremla*, „Przegląd Polityczny" 2004, nr 66.

Kaliuzhnyi V., *The international oil & gas market and Russia*, „The Interantional Affairs: A Russia Journal of Word Politics, Diplomacy & International Relations" 2003, vol. 49, nr 4.

Kaplun J., *The world of Russian diaspora*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2006, vol. 52, nr 6.

Karaganov S., *Russia and the international order*, „Militatry Technology" 2006, vol. 30, nr 1.

Karaganow S., *O mirowom poriadkie XXI wieka*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2005, nr 1.

Karpow M., *India – sriedi naszich wniesznopoliticzeskich prioritietow*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2001, nr 8.

Kassianova A., *Russia: stil open to the West? Evolution of the state identity in the foreign policy and security discourse*, „Europe-Asia Studies" 2001, vol. 53, nr 6.

Katz M.N., *Russian-Iranian relations in the Putin era*, „Demokratizatsyia" 2002, vol. 10, nr 1.

Kelin A., *Russia – NATO: toward a new stage of interaction?*, „International Affairs" 2005, vol. 51, nr 1.

Kerr D., *The new Eurasianism: the rise of geopolitics in Russia's foreign policy*, „Europe-Asia Studies" 1995, vol. 47, nr 6.

Kirillow V.V., *Human factor as a basic element of national military power*, „Military Thought" 2006, vol. 15, nr 2.

Klepackij L., *Globalizacija i nacionalnyje interesy*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2000, nr 1.

Klimenko A.F., *Kuril Islands and Russia's security*, „Military Thought" 2002, vol. 11, nr 3.

Klimenko A., *Russia and China as strategic partners in Central Asia: a way to improve regional security*, „Fast Eastern Affairs" 2005, vol. 33, nr 2.

Kłoskowska A., *Tożamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo" 1992, nr 1.

Kokoshin A., *What is Russia: a superpower, a great power or a regional power*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2002, vol. 48, nr 6.

Kokoszin A., *Rossija – swirchdierżawa, wielkaja ili regionalanaja dierżawa*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2002, nr 9–10.

Kolossov V., *„High" and „low" geopolitics: images of foreign countries in the eyes of Russian citizens*, „Geopolitics" 2003, vol. 8, nr 1.

Kolossov V., Turovsky R., *Russian geopolitics at the fin-de siecle*, „Geopolitics" 2001, vol. 6, nr 1.

Kołodko G., *Integracja Polski ze światem*, „Dziś" 2003, nr 5.

Kołogriwow J., *Geografia duszy rosyjskiej*, „W drodze" 1988, nr 8.

Kołosow W.A, Borodulina H.A, Wendina O.I., Gałkina T.A. Zajc D.W. Jur E.S., *Geopoliticzeskaja kartina mira w sriedstwach massowoj informacii*, „Polis" 2003, nr 3.

Kołosow W.A., Trejwisz A.I., *Etniczeskije areały sowriemiennoj Rossii: srwitielnyj analiz riska nacjonalnych konfliktow*, „Polis" 1996, nr 2.

Kortunov S., *Russia's national identity: foreign policy dimension*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2003, vol. 49, nr 4.

Kortunow C.W., *Rossijsko-amerykańskije partnerstwo i wyzowy XXI wieka. Szans na naczalo nowowo dialoga suszczestwujet*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2002, nr 4.

Kosachev V., *From the logic of „near abroad" to the community of interests*, „International Affairs" 2005, vol. 51, nr 3.

Kosachev V., *Russia beetwen European choice and Asia growth*, „International Affairs" 2006, vol. 52, nr 1.

Kosaczew K., *Diktat nekompetentnosti*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2006, nr 1.

Kowaliew F., *Nieft, Kaspij i Rossija*, „Mieżdunarodnaja Żiżń" 1997, nr 4.

Kozhemiakin A., *Democratization and foreign policy change*, „Review of International Studies" 1997, nr 23.

Krasuski J., *Historiozoficzny sens załamania się komunizmu*, „Dziś" 1992, nr 4.

Kremieniuk W., *Wniesznaja politika Moskwy w poiskach suti*, „Mieżdunardnaja Żizń" 2001, nr 4.

Krindatch A.D., *Patterns of religious change in postsoviet Russia: major trends from 1998 to 2003*, „Religion, State & Society" 2004, vol. 32, nr 2.

Kriwosneczekowa E. i Okuniewa E., *Sistiema regulirowanija neftianowo kompleksa Rossii*, „Woprosy Ekonomiki" 2004, nr 7.

Kubaldin W., *Jugosławskij krizis i wniesznopoliticzieskaja strategia Rossii*, „Mieżdunarodnaja Żizn'" 1999, nr 9–10.

Kubicek P., *Russian foreign policy and the West*, „Political Science Quarterly", 1999–2000, vol. 114, nr 4.

Kurt N., *Dalniewostocznij treugolnik*, „Rossija w Globalanoj Politikie" 2006, nr 4.

Kuznets A.M., *Russia in search of a national idea*, „Russia Social Science Review" 2007, vol. 48, nr 3.

Kuźniar R., *Globalizacja, geopolityka, polityka zagraniczna*, „Sprawy Międzynarodowe" 2000, nr 1.

Laidinen N.V., *Obraz Rossii w zierkale rossijskowo obszczestwiennowo mnienija*, „Sociologiczeskije Issledowanija" 2001, nr 4.

Lancaster J., *India, China, doping to reshape the world order together*, „Washington Post", z dn. 12 kwietnia 2005.

Lane D., *The Gorbachev revolution: the role of the political elite in regime disintegration*, „Political Studies" 1996, nr XLIV, s. 4-23.

Laruelle M., *The two faces of contemporary eurasianism: an imperial version of Russian nationalism*, „Nationalities Papers" 2004, vol. 23, nr 1.

Lavrov S., *Russia and India: mutually beneficial cooperation and strategic partnership*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2007, vol. 53, nr 3.

Lazari A., *Czy Rosja będzie Trzecim Rzymem?*, „Znak" 1993, nr 2.

Lazari A., *Pozytywista Putin*, „Przegląd Polityczny" 2004, nr 66.

Lee P.K., *China's quest for oil security: oil (wars) in the pipeline?*, „The Pacific Review" 2005, vol. 18, nr 2.

Legvold R., *Russia's unformed foreign policy*, „Foreign Affairs" 2001, vol. 80, nr 5.

Levashov V.K., *Do Russians feel safe and secure?*, „Sociological Research" 2006, vol. 45, nr 2.

Lichaczew W., *Rossiaj i Ewropejskij Sojusz w strategiczekoj perpsktiwie*, „Mieżdunarodnaja Żizn'" 2000, nr 1.

Light M., *In search of the identity: Russian foregin policy and the end of ideology*, „Journal of Communist Studies and Transition Politics" 2003, vol. 19, nr 3.

Likhachev V., *Russia and international law: the parlimentary dimension*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2007, vol. 53, nr 1.

Likhachev V., *Russia and the European Union*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2003, vol. 49, nr 1.

Likhachev A., *Russia's economic interests in a United Europe*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2004, vol. 50, nr 5.

Liven A., *Against Russophobia*, „Word Policy Journal" 2000/2001, vol. 17, nr 4.

Lo B., *The long sunset of strategic partnership: Russia's evolving China policy*, „International Affairs" 2004, vol. 80, nr 2.

Locksley Ch.C., *A Russian citizen in uniform? Assessing the applicability of the German model of civil – military relations to the armed forces of a democratizing Russia State*, „Citizenship Studies" 2000, vol. 4, nr 2.

Logvinov G., *The Shanghai Cooperation Organization – a new qualitative step forward*, „Far Eastern Affairs" 2003, vol. 30, nr 3.

Lukin A., *Russia's image of China and Russian-Chinese relations*, „East Asia: An International Quarterly" 1999, vol. 17, nr 1.

Lukyanov F., *America as the mirror of Russian phobias*, „Social Research" 2005, vol. 72, nr 4.

Lynch A.C., *The evolution of Russian foreign policy in the 1990's*, „Journal of Communist Studies and Transition Politics" 2002, vol. 18, nr 1.

Lynch A.C., *The realism of Russia's foreign policy*, „Europe-Asia Studies" 2001, vol. 53, nr 1.

Lynch D., *Russia's strategic partnership with Europe*, „The Washington Quarterly" 2004, vol. 27, nr 2.

Łancow S.A., *Wniesznaja politika FR w usłowijach formirowanija nowoj sistemy mieżdunarodnych otnoszenij: strukturnyje ograniczenija i wozmożnosti ich prieodolenija*, „Wiestnik Analitiki" 2004, nr 2.

Łaprin A., *Kitajskaja politika Rossii pri priezidentie W.W. Putinie*, „Probliemy Dalniewo Wostoka" 2001, nr 3.

Ławrow S., *Demokratija, mieżdunarodnyje uprawlienije i buduszcze miroustrojstwo*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2004, nr 6.

Łomiński B., *Polityka Rosji wobec Europy Zachodniej w latach dziewięćdziesiątych*, „Polityka Wschodnia" 1999, nr 2.

Łukin W., *Rossijskij most czeriez Atlantiku*, „Rossija w Globlanoj Politikie" 2002, vol. 1, nr 1.

Łukjanow F., *Globalizm dla wsjech i każdawo*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2002, vol. 1, nr 1.

MacFarlane S.N., *The „R" in BRICs: is Russia an emerging Power?*, „International Affairs" 2006, vol. 82, nr 1.

Makaryczew A.S., *Federalizm epochi globalizma*, „Polis" 2000, nr 5.

Małaszenko A.W., *Islam in Russia*, „Russian Social Science Review" 2000, vol. 41, nr 6.

Mandelbaum M., *Westernizing Russia and China*, „Foreign Affairs" 1997, nr 3.

Mane-Estrada A., de la Camara-Arilla C., *Is Russia drifting toward an oil-rentier economy?*, „Eastern European Economics" 2005, vol. 43, nr 5.

Mantytskii A., V. Khodzhaev, *New vistas of Russia – India cooperation*, „International Affairs" 2005, vol. 51, nr 1.

Marciniak W., *Badania nad przemianami w Rosji*, „Sprawy Międzynarodowe" 1998, nr 1.

Margelov M., *Russi as a bridge beetwen West and East*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2007, vol. 53, nr 1.

Marsh Ch., *Russia plays the China card*, „National Interest" 2007, nr 90.

Meining D.W., *Heartland and Rimland in Eurasian History*, „West Politics Quarterly" 1956, nr 9.

Meliancew W., *Arabo-islamskij mir: charakteristika w globalnom kontekstie*, „Mirowaja Ekonomika i Mieżdunarodnyje Otnoszenija" 2001, nr 3–4.

Mergelov M., *Russia nad the US: priorities real and artificial*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2006, vol.52, nr 1.

Michejew W., *Logika globalizacii i interesy Rossii*, „Pro et Contra" 1999, nr 4.

Michejew W., *Trieugolnik Rossija-USA-Kitaj poslie 11 sientabrija*, „Probliemy Dalniewo Wostoka" 2002, nr 3.

Michnowski L., *Alternatywne kierunki globalizacji*, „Polska 2000 plus" 2002, nr 1.

Mielichow I., *Islamskij mir*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2001, nr 3.

Mieszkow A., *Aktualnyje aspekty wnieszniej politiki Rossii*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2002, nr 4.

Mikhailenko V.I., *Russia in the new world order: power and tolerance in contemporary international relationship*, „Demokratizatsiya" 2003, vol. 11, nr 2.

Milewska M., *Tożsamość wobec traumatyzmu historii na przykładzie wielkiej rewolucji francuskiej*, „Kultura i Społeczeństwo", lipiec–wrzesień 2003, nr 3.

Miłow W., *Biznes w miesto geopolitiki*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2004, nr 2.

Mirski G., *Wozwrat w Srednowiekowije?* „Rossija w Globalnoj Politikie", wrzesień–październik 2006, nr 5.

Mistry D., *A theoretical and epirical assessment of India as an emerging world power*, „India Reviews" 2004, vol. 3, nr 1.

Mitrofanowa E., *„Russkij mir" bez granic*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2004, vol. 2, nr 1.

Molchanov M.A., *Post-Communist nationalism as a power resource: a Russia – Ukraine comparison*, „Nationalities Papers" 2000, vol. 28, nr 2.

Mołchanow M.A., *Russia and globalization*, „Perspectives on Global Development and Technology" 2005, vol. 4, nr 3–4.

Monaghan A., *„Calmly critical": evolving Russian views of US hegemony*, „The Journal of Strategy Studies" 2006, vol. 29, nr 6.

Morozow G.I., *ONZ w XXI w.: k samitu tysiatlietia*, „Mirowaja Ekonomika i Mieżdunarodnyje Otnoszenija" 2000, nr 12.

Moustakis F., Ackerman E., *September 11: a dynamic for Russo-Turkish co-operation or conflict?*, „Central Asia Survey" 2002, vol. 21, nr 4.

Mroziewicz K., *Masala Power*, „Polityka" 2005, nr 26.

Mulgan A.G., *Why Japan still maters*, „Asia-Pacific Review" 2005, vol. 12, nr 2.

Muradov G., *Moscow's foreign partners*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2006, vol. 52, nr 6.

Narochnitskaya N., *Russia in the new geopolitical context*, „International Affairs: A Russion Journal of World Politics, Diplomary & International Relations" 2004, vol. 50, nr 1.

Narochnitskaya N., *Russians want back what was taken from them*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2005, vol. 51, nr 3.

Nester W., *Japan, Russia and the northern territories: continuities, changes, obstacles, opportunities*, „Third World Quarterly" 1993, vol. 14, nr 4.

Niedziela S., *Dokąd zmierza Japonia*, „Dziś" 2005, nr 1.

Nowinkow A., *Biznatyjska alternatywa*, „Eurazja" 1994, nr 5–6, .

O'Loughlin J., *Geopolitical fantasies, national strategies and ordinary Russians in the post-communist era*, „Politics" 2001, vol. 6, nr 3.

O'Loughlin J., O'Tuathail G., Kolossov V., *Russian geopolitical culture and public opinion: the mask of Proteus revisited*, „Transactions of the Institute of British Geographers" 2005, vol. 30, nr 3.

O'Tuathail G., *Critical geopolitics*, Londyn 1996.

Ollapally D., *Indo-Russian strategic relations: new choices and constraints*, „Journal of Strategic Studies" 2002, vol. 25, nr 4.

Orlov A., *Russia will never accept the role of poor relation*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2004, vol. 50, nr 4.

Orlov W.A., Vinnikov A., *The great guessing game: Russia and the Iranian nuclear issue*, „The Washington Quarterly" 2005, vol. 28, nr 2.

Ostankov V.I., *Geopolitical problems and possible solutions in context of RF security*, „Military Thought", vol. 14, nr 1,.

Pastuchow W., *Postkomunizm jako logiczna faza rozwoju cywilizacji euroazjatyckiej*, „Więź" 1994, nr 5.

Pastukhow W., *The CIS: overlapping integration setups*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2004, vol. 50, nr 2. Pavliatenko V., *A navigational chart for Russian-Japanese relations*, „Far East Affairs" 2003, vol. 13, nr 2.

Pavlowskii G., *Russian world,* „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2007, vol. 57, nr 1.

Pempel T.J., *Gulliver in lilliput. Japan and Asian economic regionalism,* „Word Policy Journal" 1996/1997, vol. 13, nr 4.

Perovic J., *From disengagement to active economic competition: Russia's return to South Caucasus and Central Asia,* „Demokratizatsyia" 2005, vol. 13, nr 1.

Perovic J., *Regionalisation trends in Russia: beetwen soviet legacy and the forces of globalization,* „Geopolitics" 2004, vol. 9, nr 2.

Petukhov V.V., Federov V.V., *The transformation of the ideological values and political preferences of Russians,* „Sociological Research" 2006, vol. 45, nr 6.

Pipes R., *IS Russia still an enemy?,* „Foreign Affairs" 1997, nr 5.

Pirchner H., *With or against West: the Russia's debate continues,* „Demokratizatsiya" 2003, vol. 11, nr 1.

Pivovarov Ju., *Russia's political history and foreign policy,* „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2002, vol. 48, nr 4.

Platkovskii V.V., *Ten years of Russian reforms through the eyes of Russians,* „Sociological Research" 2004, vol. 43, nr 5.

Pleszakow K., *Geopolitika w swietlie globalnych piriemien,* „Mieżdunarodnaja Żizń" 1994, nr 10.

Pliais A.A., *Russia and Europe: why we need each other?,* „Russia Social Scince Review" 2002, vol. 43, nr 6.

Pliais Ja. A., *Rossia i Ewropa: zacziem my nużny drug drugu,* „Polis" 2000, nr 6.

Ponomariewa I., *Geopoliticzeskije faktory wnieszniej politiki: sowremiennoje widennie,* „Mirowaja Ekonomika i Mieżdunarodyje Otnoszenija" 1990, nr 1.

Poppe E., L. Hagendoorn, *Titular identification of Russians in former Soviet Republics,* „Europe-Asia Studies" 2003, vol. 55, nr 5.

Pozdniakow E., *Rossija – wielkaja dierżawa,* „Mieżdunarodnaja Żizń" 1993, nr 1.

Pozharov A.I., *Russia's military-economic potential: state and prospects,* „Military Thought" 2003, vol. 12, nr 1.

Prichodko S., *Moskwa – Pekin: my nużny drug drugu,* „Rossija w Globalnoj Politikie" 2004, nr 2.

Primakov J., *Russian economy and world affairs,* „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2005, vol. 52, nr 3.

Primakow E., *Rossija i mieżdunarodnyje otnoszenija w usłowiach globalizacji,* „Mieżdunarodnaja Żizń" 2001, nr 3.

Priwakow J.M., *Mir bez swierchdierżaw,* „Rossija w Globalnoj Politikie" 2003, nr 3.

Przeciszewski P., *Rosja na przekór schematom,* „Więź" 2003, nr 3.

Pushkov A., *Quo Vadis? Scenarios for Russia,* , „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2002, vol 48, nr 3.

Puszkow A., *Rossija w nowom miropariadkie: riadam s zapadom ili sama po siebie,* „Mieżdunarodnaja Żizń" 2002, nr 10.

Putin V., *National tasks and Russian diplomacy,* „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2004, vol. 50, nr 5.

Quester G.H., *Energy dependence and political power: some paradoxes,* „Demokratizatsyia" 2007, vol. 15, nr 4.

Rahm J.M., *Russia, China, India: A new strategic triangle for new cold war?* „Parameters: US Army World College" 2001/2002, vol. 31, nr 4.

Rangsimaporn P., *Interpretation of euroasianism: justyfing Russia's role in East Asia,* „Europe-Asia Studies" 2006, vol. 58, nr 3.

Raś M., *Uwarunkowania rosyjskiej polityki bezpieczeństwa,* „Polityka Wschodnia" 2000, nr 1.

Razuwajew W., *Przyszłość Europy związana jest z Rosją,* „Dziś" 1992, nr 2.

Rissen-Kappe T., *Public opinion, domestic structure, and foreign policy in liberal democracies,* „World Politics" 1991, vol. 43, nr 4.

Rivera D.W., *Engagement, containment, and the international politics of Eurasia,* „Political Science Quarterly" 2003, vol. 118, nr 1.

Romanowa T., Zasławska N., *EU–Russia: towards the four spaces,* „Baltic Defense Review" 2004, vol. 2, nr 12.

Rozman G., *A chance for brea through in Russo-Japanese relations: will the logic of great power relations prevail?,* „The Pacific Review" 2002, vol. 15, nr 3.

Różycka-Brysek A., *Przeciw stereotypom w myśleniu o sztuce bizantyńskiej,* „Znak" 1994, nr 3.

Rubinshetein G.V., *The „Sakhalin Project",* „Chemistry and Technology of Fuels and Oils" 2004, vol. 40, nr 2.

Russett B., A.C. Stam, *Courting disaster: an expanded NATO vs. Russia and China,* „Political Science Quarterly" 1998, vol. 113, nr 3.

Russian Federation, „Military Technology" 2005, vol. 29, nr 1.

Russia's priorities, "International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2006, vol. 52, nr 4.

Rychłowski B., *Mocarstwa Azji w gospodarczych strukturach świata,* „Azja - Pacyfik" 2001, nr 4.

Sakwa R., Weber M., *The Commonwealth of Independent States, 1991–1998: stagnation and survival,* „Europe-Asia Studies" 1999, vol. 41, nr 3.

Salmin A.M., *Russia, Europe and the new world order*, „Russian Social Science Review" 2000, vol. 41, nr 3.

Saplin V., *Russia - Japan: haw to end relation's asymetry*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2007, vol. 53, nr 4.

Schmidt M., *Is Putin pursuing a policy of eurasianism?*, „Demokratizatsiya" 2005, vol. 13, nr 1.

Selby J., *Oil and water: the contrasting anatomies of resource conflict*, „Government and Opposition" 2005, vol. 40, nr 2,

Selby J., The *geopolitics of water in the Middle East: fantasies and realities*, „Third World Quarterly" 2005, vol. 26, nr 2.

Semenenko I., Lapkin V., Pantin V., *Russias's image in the West*, „Social Sciences" 2007, vol.38, nr 3.

Seriebin W.W., *Rossija na Bliżniem Wostokie*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2000, nr 3.

Sezer D.B., *Turkish-Russian relations: the challenges of reconciling geopolitical competition with economic partnership*, „Turkish Studies" 2000, vol. 1, nr 1.

Shmelyov N., *Russia and present-day Europe: view from both sides*, „Social Sciencies"2005, vol. 36, nr 4.

Sidorov D., *Post-imperial Third Romes: resurrections of Russian Orthodox geopolitical metaphor*, „Geopolitics" 2006, vol. 11, nr 2.

Simon G., *Rosja - hegemon w Eurazji?*, „Eurazja" 1994, nr 3–4.

Simonia N.A., *Russia in the Asia-Pacyfic: the beginning of the new era?*, „Asia-Pacyfic Rewiev" 2006, vol. 13, nr 1.

Simonian R., *The Russian diaspora in Baltic countries*, „Russian Politics and Low" 2004, vol. 42, nr 4.

Simonija A., *Rossijskaja wniesznaja politika w usłowiach sowriemiennych wyzowow*, „Mieżdunardnaja Żizń" 2002, nr 6.

Singh A.I., *India's relations with Russia and Central Asia*, „International Affairs" 1995, vol. 71, nr 1.

Sinha Y., *India and Russia*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy and Interantional Relations" 2003, vol. 49, nr 3.

Skrzypek A., *Czy Rosja może przystać do wzorca demokratycznego?*, „Przegląd Europejski" 2005, nr 2.

Smabatin A.S., *Common Economic Space and some thoughts on protection of the Russian market against unfair trade*, „Journal of World Trade" 2005, vol. 39, nr 5.

Smith M.A., Timmins G., *Russia, NATO and the EU in an era enlargement vulnerability or opportunity?*, „Geopolitics" vol. 6, nr 1, 2001.

Sofiński N., *Rossija - USA. Put' k pragmaticzeskomu partnerstwu*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2001, nr 7.

Sorokin K.E, *Geopolitika sowriemiennowo mira i Rosija*, „Polis" 1995, nr 1.

Splidsboel-Hansen F., *Past and future meet: Aleksandr Gorchakov and Russian foreign policy*, „Europe-Asia Studies" 2002, vol. 54, nr 3.

Sredin W., *Rossija na Bliżniem Wostokie*, „Mieżdunarodnaja Żizń'" 2000, nr 3.

Srivastava A., *Indo-Russian military technical cooperation: implications for Southern Asia*, „World Affairs" 1999, vol. 161, nr 4.

Stepanowski E., *Globalizacija terrorizma i jej posledstwija*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2002, nr 5.

Sulimski J., *Humanistyczna interpretacja działań racjonalnych a zaspokajanie potrzeb*, „Kultura i Społeczeństwo" 1982, nr 3–4.

Sushko O., *The dark side of integration: ambitions of domination in Russia backyard*, „The Washington Quarterly" 2004, vol. 27, nr 2.

Susłow D., *Irańskij kljucz k mirowoj stabilnosti*, „Rossija w Globalnoj Politikie" 2005, nr 1.

Szacki J., *O narodzie i nacjonalizmie*, „Znak" 1997, nr 3.

Szrejder D., *Russkaja kolonizacja i kitajskaja konkurencija*, „Rossija w Globalnoj Politikie", listopad–grudzień 2004, nr 6.

Szumskij N., *Instytucjonalanaja sistiema WNP: naprawlienija dalniejszewo sowierszenstwowanija*, „Mirowaja Ekonomika i Mieżdunarodnyje Otnoszenija" 2000, nr 10.

Szumskij N., *Integracija w sodrużestwiw niezawisimych gosudarstw: probliemy i perspektiwy*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 1999, nr 11.

Tarock A., *Iran and Russia in „strategic alliance"*, „Third World Quarterly" 1997, vol. 18, nr 2.

Tarock A., *The politics of pipeline: the Iran and Afghanistan conflict*, „Third World Quarterly" 1999, vol. 20, nr 4.

The New World Order. What should it be like? A roundtable discussion, „Russian Social Science Review" 2003, vol. 44, nr 3.

Titarenko M. *Rossija, Kitaj, India w blobalnom mirie*, „Mieżdunarodnaja Żizń", 2000, nr 6.

Titarenko M., Michejew W., *Strategija sowrazwitia Rossii w ATR*, „Mieżdunarodnaja Żizń"2001, nr 4.

Titarenko M., *Rossija w Azii*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2000, nr 2.

Titarenko M., *Russia, China and India in a globalized world*, „International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy and Interantional Relations" 2002.

Titarenko M., *The importance of collaboration between Russia, China, and India against the backdrop of current global and regional changes*, „Far Eastern Affairs" 2005.

Torbakov I., *Apart from Russia or a part of Russia: a sad saga of Ukrainian-Russian relations*, „Review of International Affairs" 2001, vol. 1, nr 1.

Trenin D., *Identicznost' i integracja: Rossija i Zapad w XXI wieke*, „Pro et Contra" 2004, t. 8, nr 3.

Trenin D., *Rossija i koniec Ewrazji*, „Pro et Contra" 2005, nr 3.

Trenin D., *The southner vector*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2005, vol. 51, nr 4.

Tretiakov V., *Putin's pragmatic foreign policy*, „International Affairs: A Roussian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations" 2002, vol. 48, nr 3.

Trubinkow W., *Diesiatletije Sotrudniczestwa Niezawisimych Gosudarstw* „Mieżdunarodnaja Żizń" 2001, nr 11.

Tsygankov A., *Hard-line eurasianism and Russia's contending geopolitical perspective*, „East European Quarterly" 1998, vol. 32, nr 3.

Tulenko T., *Two invasions of Afghanistan*, „History Today" 1980, vol. 30, nr 6.

Turbieckoj G., *Czerwona Rosja i Święta Ruś*, „Znak" 1990, nr 2–3.

Uslu N., *The Russian, Caucasian and Central Asia aspects of Turkish foreign policy in the post cold war period*, „Alternatives: Turkish Journal of International Relations" 2003, vol. 2, nr 3–4.

Utkin A.I., *Amerikie snowa prosypajetsja imperskoje myszlenije*, „Mieżdunarodnaja Żizń" 2002, nr 7.

Verkhovsky A., *Who is enemy now? Islamophobia and antisemitism among Russian Orthodox nationalists before and after September 11*, „Patters of Prejudice" 2004, vol. 38, nr 2.

Walicki A., *Pieriestrojka 10 lat później – przypadek Gorbaczowa*, „Polityka" 1995, nr 21.

Walicki A., *Smuta czy tylko apatia*, „Polityka" 1999, nr 22.

Wallander C.A., *Silk Road, grat game or soft underbelly? The New US-Russia relationships and implications for Eurasia*, „Journal of Southeast European & Black Sea Studies" 2003, vol. 3, nr 3.

Wallerstein I., *Globalization or the age of transition? Along term view of the trajectory of the world systems*, „International Sociology"2000, vol. 15, nr 3.

Warhola J.W., Mitchell W.A., *The warming of Turkish-Russian. relations: motives and implications*, „Demokratizatsyia" 2004, vol. 14, nr 1.

Wasilienko I.A., *Rosja a Europa Centralna: nowe realia geopolityczne*, „Studia Politologiczne" 2000, nr 4.

Weitz R., *Averting a New Great Game in Central Asia*, „The Washington Quarterly" 2006, vol. 29, nr 3.

Wiatr J.J., *A sociological perspective in teh study of international relations*, „International Social Science Journal" 1974, vol. 26, nr 1.

Wierzbicki A., *Odcienie rosyjskiego nacjonalizmu*, „Polityka Wschodnia" 2000, nr 1.

Winrow G.M., *Turkey and the East-West transportation corridor*, „Turkish Studies" 2004, vol. 5, nr 2.

Wołobin A.G., Szirokow K.G., *Globalizacija, istoki, tendencii, perspiekiwy*, „Politiczeskije Issledowanija" 1999, nr 5.

Woroncow A., *Rossija i Koriejskij poluostrow: sowriemiennyje realii w perspiektiwy*, „Probliemy Dalniewo Wostoka" 2002, nr 3.

Yamk L.K., *Allies or Partners? An appraisal of Turkey's ties to Russia, 1991–2007*, „East European Quarterly" 2007, nr 3.

Yaskina G., *Russia-China-India: prospect for trilateral cooperation*, „Far Eastern Affairs" 2003, vol. 31, nr 1.

Yaz'kova A.A., *Russia and its minorities*, „Innovation: The European Journal of Social Sciences" 2006, vol. 19, nr 3–4.

Yemelianova G., *Islam and nation building in Tatarstan and Dagestan of the Russian Federation*, „Nationalities Papers" 1999, vol. 27, nr 4.

Yemelianova G., *Russia's Umma and its Muftis*, „Religion, State & Society" 2003, vol. 31, nr 2.

Yemelianova G.M., *Russia and islam: the history and prospect of relationship*, „Asian Affairs" 1995, vol. XXVI.

Zacher L., *Gospodarka – społeczeństwo – wiedza*, „Cywilizacja i Polityka", Toruń 2006, nr 4.

Zagładin N., *Wniesznaja politika Rossii w epochu globalizacii*, „Mirowaja Ekonomika i Mieżdunarodnyje Otnoszenija" 2002, nr 10.

Zamiatin D.N., *Geopolitika obrazow i struktuririwanije metaprostranstwa*, „Polis" 2003, nr 1.

Zhukovskaya N.L., *Buddhist of Russia at the turn of twenty-first century*, „Antropology & Archeology of Eurasia" 2001, vol. 39, nr 4.

Zhukovskaya N.L., *The revival of Buddism in Buryatia*, „Antropology & Archeology of Eurasia" 2001, vol. 39, nr 4.

Ziegler Ch. E., *The energy factor in China's foreign policy*, „Journal of Chinese Political Science" 2006, vol. 11, nr 1.

Ziegler Ch.E., *The Russian diaspora in the Central Asia: Russian compatriots and Moscow's foreign policy*, „Demokratizatsiya" 2006, vol. 14, nr 1.

INDEKS OSÓB

Adamowski Janusz 28
Aleksander I 53
Aleksander II 54, 348
Andrusiewicz Andrzej 27
Areopagita Dionizy 85
Ataturk Kemal 433

Baudrillard Jean 171
Bazylow Ludwik 27
Beck Urlich 232
Bell Daniel 226
Bieleń Stanisław 28, 446
Bierdiajew Mikołaj 69, 74, 134, 181, 185, 186, 290
Błachowska Katarzyna 27
Bogolubski Andrzej 39
Breżniew Leonid 384
Bryc Agnieszka 28
Bułgakow Sergiusz 120
Bush George W. 385, 441

Chasbułatow Rusłan 309
Chomeini, ajatollah 439
Chruszczow Nikita 360, 384
Ciołkowski Konstanty 53
Custine de A. 78
Czadajew Piotr 72
Czajowski Andrzej 27
Cziczerin Boris 120

Dalaj-Lama 165
Danilewski Mikołaj 181, 183, 292
Dilthey Wilhelm 68
Dołgoruki Jerzy 39
Doński Dymitr 44
Dostojewski Fiodor 53, 74, 125, 135, 180, 181, 292, 355
Dudajew Dżochar 310
Dugin Aleksander 262, 263, 347

Elżbieta I 53
Engels Fryderyk 57, 198
Erdogan Recep Tayyip 438
Euzebiusz, biskup 85

Filoteusz, mnich 47, 48, 72, 181
Fiodor, car 50
Fukuyama Francis 450, 452

Gajdar Jegor 201, 335
Gogol Mikołaj 53, 181
Gorbaczow Michaił 32, 60, 114, 220, 228, 265, 287, 309, 330, 332, 333, 335, 337, 360, 362, 384, 389, 409
Gorczakow Aleksander 348, 349
Goremkin Iwan 93
Góralski Witold 28
Gramsci Antonio 175
Gumilow Lew 347

Habsburgowie, dynastia 183
Haushofer Karl 176
Hegel 56
Herbst John 321
Hercen Aleksander 52, 73, 74, 79, 292
Huntington Samuel 156, 176, 251, 396

Ibn Abd al.-Wahhab 427
Ilarion 72
Ilin Iwan 156, 181
Iwan I Kalita 44, 46
Iwan III Srogi 46, 47, 181
Iwan IV Groźny 49, 50, 95, 97, 218, 356

Jelcyn Borys 60, 201, 265, 287, 309, 311, 314, 326, 327, 335, 337, 338, 339, 360, 362, 363, 384, 409, 410, 426, 432
Juszczenko Wiktor 118, 321, 323

Karadżic Wuk 183
Karamzin Mikołaj 43
Katarzyna II 53
Kawaguczi Yoriko 405
Kluczewski Wasilij 43, 134
Koneczny Feliks 55
Konstantyn Wielki 85
Konstantyn XI 47, 181
Kostkow Wiaczesław 338
Kozumi Junichiro 403
Kozyriew Andrzej 334, 335, 432
Krawczuk Leonid 314, 362
Kucharzewski Jan 78
Kuczma Leonid 321

Lazari A. de 28
Lenin Włodzimierz 89, 292, 295, 384
Leontjew Konstanty 156, 181, 292
Lermontow Mikołaj 53
Lipatow 446
Lipset Seymour 194

Łomonosow Michał 53
Łukaszenko Aleksander 118, 319

Mackinder Halford 266
MacLuhan Marshal 227
Marcinkiewicz Włodzimierz 27
Marks Karol 57, 198
Mendelejew Dymitr 53
Miecznikow Ilja 53
Mikołaj I 95, 98
Milutin Dymitr 128, 133
Mojsiewicz Czesław 27
Mori Yoshiro 403
Musharaff gen. 432

Naisbitt John 230, 231
Nazarbajew Nurusłan 118
Newski Aleksander 41, 44
Nixon Richard 408
Nizioł Monika 28, 446

Osmani, dynastia 183
Ossowski Stanisław 68

Paleolog Zofia 47, 181
Paradowski Ryszard 27
Pasławska Tatiana 106
Pawłow Iwan 53
Pierieswietow Iwan 218
Piotr I 50, 51, 52, 53, 54, 56, 88, 95, 97, 196, 356, 381
Platon 56
Potulski Jakub 27
Primakow Jewgienij 339, 418, 440, 441, 449
Puszkin Aleksander 53
Putin Władimir 119, 142, 162, 202, 207, 210, 211, 311, 318, 327, 330, 340, 341, 342, 343, 348, 351, 364, 368, 369, 380, 385, 386, 390, 391, 392, 403, 410, 411, 417, 419, 421, 438, 441, 447, 452

Raś Maciej 28
Ratzel Fryderyk 134
Romanow Michał 50, 92
Romanowowie, dynastia 74, 358
Rousseau Jan Jakub 126
Rurykowicze, dynastia 50

Saakaszwili Michaił 118, 323
Sachs Jeffrey 292
Saudowie, ród 427
Sawicki Piotr 43, 136, 181, 185, 347
Singh Manmohan 419
Skałabanowicz Mikołaj 156
Skrzypek Andrzej 28
Sokołow Iwan 156
Sołowiow Włodzimierz 180, 186
Sołżenicyn Aleksander 147, 263, 361
Stalin Józef 95, 165, 358, 359, 384
Stelmach Andrzej 27

Stępień-Kuczyńska Alicja 28
Struve Piotr 120
Szewardnadze Edward 333, 389
Szuszkiewicz Stanisław 314, 362

Thomas Wiliam 68
Tien-Szański Wienamin Siemonow 128, 133, 397
Tiutczew Fiodor 71, 168, 181
Toffler Alvin i Heidi 231
Topolski Ireneusz 28
Toynbee Arnold 377
Trubiecki Mikołaj 181
Turgieniew Iwan 98

Walicki Andrzej 28, 182
Wallis Aleksander 133
Wandam Aleksy 128, 129, 133, 156, 397, 398
Wasyl II 47
Wasyl III 48, 49, 181
Weber Max 68
Wiernadskij Georgij 125
Włodkowska Agata 28
Włodzimierz 38

Yoshida Shigeru 401

Zemin Jiang 409, 410
Zieliński Eugeniusz 27
Zientara Benedykt 27
Znaniecki Florian 68

BIBLIOTEKA PUBLICZNA M. ST. WARSZAWY 1907
Z.553699